

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

Toshkent Moliya instituti

J.YO‘LDOSHEV, S.HASANOV

PEDAGOGIK TEKNOLOGIYALAR

O‘quv qo‘llanma

**TOSHKENT
«IQTISOD-MOLIYA»,
2009**

Yoʻldoshev J., Hasanov S. Pedagogik texnologiyalar. Oʻquv qoʻllanma.–T.: “IQTISOD-MOLIYA” , 2009, 608 bet.

Oʻquv qoʻllanmada pedagogik texnologiya tushunchasi, pedagogik texnologiyalar asosida oʻquv jarayonini tashkil etishni yangi usullari va zamonaviy shakllariga qoʻyiladigan talablar batafsil yoritilgan.

Oʻquv qoʻllanma oliy oʻquv yurtlarining barcha bakalavriat yoʻnalishlari va magistratura mutaxassisliklari boʻyicha taʼlim olayotgan talabalar uchun moʻljallangan, shuningdek, u uzluksiz taʼlim tizimining turli bosqichlari, xususan, umumiy oʻrta taʼlim muassasalarida, akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida faoliyat yuritayotgan pedagoglar, shu jumladan, xalq taʼlimi xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimi uchun ham foydali boʻlishi mumkin.

Oʻquv qoʻllanma Toshkent Moliya institutining ilmiy-uslubiy Kengashida muhokama qilinib, nashrga tavsiya etilgan (2008-yil 5-fevraldagi 3-sonli Kengash qarori).

Masʼul muharrir: **T.T. Joʻrayev** – “Umumiqtisodiyot nazariyasi va iqtisodiy pedagogika” kafedrasini mudiri, i.f.d., professor

Taqrizchilar: **T.Doʻstjonov** – i. f.d., professor;
M.X. Toʻxtaxoʻjayeva – p.f.d., professor;
H.Omonov – p.f.d., professor;
F.Sh. Rasulova – p. f.n., dotsent;
N.Lutfullayeva – p. f.n., dotsent;
M.Salayeva – Urganch Davlat universiteti dotsenti, p.f.n.

ISBN 978-9943-13-098-2

© «IQTISOD-MOLIYA», 2009

© J.Yoʻldoshev, S.Hasanov, 2009

K I R I SH

Hozirgi kundagi ilmiy-texnikaviy taraqqiyot nafaqat ishlab chiqarishning ko'p sonli tarmoqlariga, balki madaniy, ijtimoiy-gumanitar bilimlar, ta'lim sohasiga ham zamonaviy texnologiyalarni joriy etishni taqozo etmoqda. Ma'lumki, "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"da "...o'quv-tarbiyaviy jarayonni ilg'or pedagogik texnologiyalar bilan ta'minlash"¹ ta'kidlanib, uzluksiz ta'lim sifatini oshirish va takomillashtirishning ikkinchi va uchinchi bosqichlarida bajariladigan jiddiy vazifalardan biri sifatida belgilangan edi.

Shu ma'noda mustaqil O'zbekiston Respublikasi taraqqiyotida xalqning boy ma'naviy salohiyati va umuminsoniy qadriyatlarga hamda hozirgi zamon madaniyati, iqtisodiyoti, ilm-fani, texnikasi va texnologiyasining so'nggi yutuqlariga asoslangan mukammal ta'lim-tarbiya tizimini, shuningdek, milliy pedagogika va zamonaviy pedagogik texnologiyalarning nazariy va metodik asoslarini yaratish hamda amaliyotga tatbiq etish zaruriyati milliy ta'lim tizimini isloh qilish, uning salohiyatini jahon miqyosiga olib chiqish, ta'lim bozorini yaratish va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash vazifasidan kelib chiqadi.

O'zbekiston Respublikasi milliy va ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyotining muvaffaqiyatlarini belgilab beruvchi bu tub vazifalarning asosiy harakatlantiruvchi kuchi pedagogik texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etishdan iborat. Bunda avtoritar pedagogikadan voz kechib, "hamkorlik pedagogikasi" texnologiyasini qabul qilishimiz kerak bo'ladi. Hozirgi vaqtda O'zbekistonda ta'lim va tarbiyaning bosh maqsadi va mazmuni tubdan yangilandi. Shu sababli, O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta ta'lim maktablari, akademik litseylar, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida pedagogik texnologiyalarni samarali joriy etishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Binobarin, pedagogik texnologiyalar raqobatbardosh kadrlar tayyorlovchi oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari hamda pedagog-o'qituvchiga qo'yiladigan zamon talablari, pedagog o'qituvchining kasbiy mahorati, talabalarning ongi, bilimi, dunyoqarashini o'stirish, faolliklarini oshirish orqali ta'lim samaradorligiga erishish bilan bog'liq masalalar majmuyini ifodalaydi. Bir-biriga bog'liq bo'lgan talablarning bu majmuyi pedagog-o'qituvchining umumlashtirilgan modelini va unga asosan, quyidagi asosiy talablarni ifodalaydi:

- ta'lim berish mahorati;
- tarbiyalay olish mahorati;

¹ I.A.Karimov. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori.–T.: "Sharq", 1997, 3-bet

– ta’lim oluvchilarning bilimlarini xolisona baholay olish va nazorat qila olish mahorati.

Demak, pedagog-o‘qituvchi o‘z oldiga qo‘yilgan mas’uliyatli va dolzarb vazifalarni bajarish hamda ta’lim-tarbiya jarayoniga bo‘lgan yangicha qarashlarni shakllantirish uchun quyidagi xislatlarga ega bo‘lishi kerak:

– zamonaviy ilmiy, madaniy va texnologik taraqqiyotning mohiyatini chuqur tushuna bilishi;

– dunyo va inson haqidagi bilimlar tizimini chuqur va keng nuqtayi nazardan anglashi;

– kompyuterli ta’lim va o‘qitishning boshqa texnik vositalarini ta’lim-tarbiya jarayoniga tatbiq etishi;

– internet tarmog‘i to‘g‘risida tushunchaga ega bo‘lishi va undagi axborot texnologiyasi mazmunini teran tahlil qila bilishi;

– pedagogik mehnatning samaradorligini tahlil etish usullarini bilishi;

– umuminsoniy hamda milliy madaniyat va qadriyatlar, milliy g‘oya va milliy mafkura hamda iqtisodiy, ma’naviy-ma’rifiy islohotlar mohiyatini to‘liq tushunib yetishi;

– pedagogik texnologiyalar mohiyati va tamoyillari hamda uning an’anaviy o‘qitish jarayonidagi afzalliklarini bilishi, shaxs manfaati va ta’lim ustuvorligini ta’minlash uchun pedagogik innovatsiyalarni qo‘llay olishi;

– talabalarga o‘z fani bo‘yicha ta’lim berishda pedagogik texnologiyalarni qo‘llay olishi, o‘quv jarayonini faollashtirish hamda o‘quv materiallarini o‘zlashtirishning yuqori darajasiga erishish va talabalarni mustaqil fikrlashga va o‘z fikrini erkin bayon etishga o‘rgatishi;

– o‘z fanining mohir ustasi va fidoyi bo‘lishiga erishishi;

– talabalarning barkamol inson bo‘lishi uchun ularga o‘zining izlanishlari, ijodkorligi hamda betinim mehnatlari orqali ta’lim-tarbiya berishi va hokazo.

Yuqorida bayon etilgan fikrlar shunday xulosalarga kelishimizga imkon beradi:

– birinchidan, har qanday kasbda faoliyat samaradorligi va muvaffaqiyati kasb sohiblarining tayyorgarligi, mahorati, malakasi, o‘z omilkorligini takomillashtirish ustida nechog‘li qunt va izchillik bilan ishlashiga bog‘liq;

– ikkinchidan, har tomonlama yetuk pedagog-o‘qituvchi bo‘lish uchun boshqalarning aql-idrokini o‘stirish, ma’rifat ziyosidan bahramand qilish, komil inson qilib yetishtirish uchun, eng avvalo, pedagog-tarbiyachining o‘zi o‘z bilimdonligi, zukkoligi bilan ibrat bo‘lmasdan, ma’naviyatini boyitish va kasb mahoratini takomillashtirish ustida izlanmay turib, el ardoqla-

gan, talabalar hurmatiga sazovor bo'lgan sevimli tarbiyachi-ustoz, yuksak mahoratli pedagog bo'lishi mumkin emas. Tarbiyachi-ustoz, pedagog-o'qituvchi jamiyatning yosh avlod ta'lim-tarbiyasiga qo'ygan ijtimoiy buyurtmasining asosiy ishtirokchisidir;

– uchinchi, eng muhim vazifa – bu talabalarni o'z faniga qiziqtirish. Buning uchun pedagog-o'qituvchi, avvalo, o'zining shogirdlari bo'lmish talabalar hurmatini qozona oluvchi pedagogik mahoratga ega bo'lishi zarur. Talaba pedagog-o'qituvchisiga mehr qo'ysagina, uning faniga qiziqadi va qunt bilan o'rganadi. Zero pedagog-o'qituvchi o'z maqsadiga erishishda talabalarining faolligi, ularga do'stona munosabati, uning ortidan ergashish kabi xususiyatlarga ega bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Agar pedagog-o'qituvchi shu ishning uddasidan chiqa olsa, dars jarayonida qo'llanilayotgan pedagogik texnologiyalar o'qituvchi va talaba hayotiga yengillik olib kelishi, talabaning qiziqib o'qishiga imkon berishi va jamiyat taraqqiyotining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini kafolatlashi shubhasizdir.

Ana shularni nazarda tutgan holda ushbu o'quv qo'llanmada pedagogik texnologiyalarning shakllanishi va rivojlanish tarixi, ularni o'quv jarayoniga tatbiq etishning ilmiy-nazariy va metodik asoslari, an'anaviy, rivojlantiruvchi, modulli, loyihali va masofaviy ta'lim texnologiyalarining mazmuni va o'ziga xos xususiyatlari xususida so'z yuritiladi.

Mazkur o'quv qo'llanmaning yaratilishida xorijiy mamlakatlar va o'zbekistonlik pedagog-psixolog olimlar tomonidan yozilgan pedagogik texnologiyalarga oid nazariy va amaliy adabiyotlar hamda maqolalardan foydalanligimiz uchun ularning mualliflariga o'zimizning samimiy minnatdorchiligimizni izhor etamiz.

Mualliflar mazkur o'quv qo'llanmada uchraydigan ayrim juz'iy kamchiliklar va me'yoriga yetmagan o'rinlar uchun uzr so'rab, bildirilgan beg'araz tanqidiy mulohaza va takliflarni minnatdorchilik bilan qabul qiladilar.

I bob. PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI

1.1. Pedagogik texnologiyalar kadrlar tayyorlash milliy modelini metodik va didaktik ta'minlash omili sifatida

Darhaqiqat, kadrlar tayyorlash milliy modeli mundarijasi shaxs, davlat va jamiyat, uzluksiz ta'lim, ishlab chiqarish tizimlarining yaxlit ma'rifiy-tarbiyaviy, ijtimoiy-ma'naviy iyerarxiyasi birligidan-uzviy mushtarakligidan tashkil topgan.

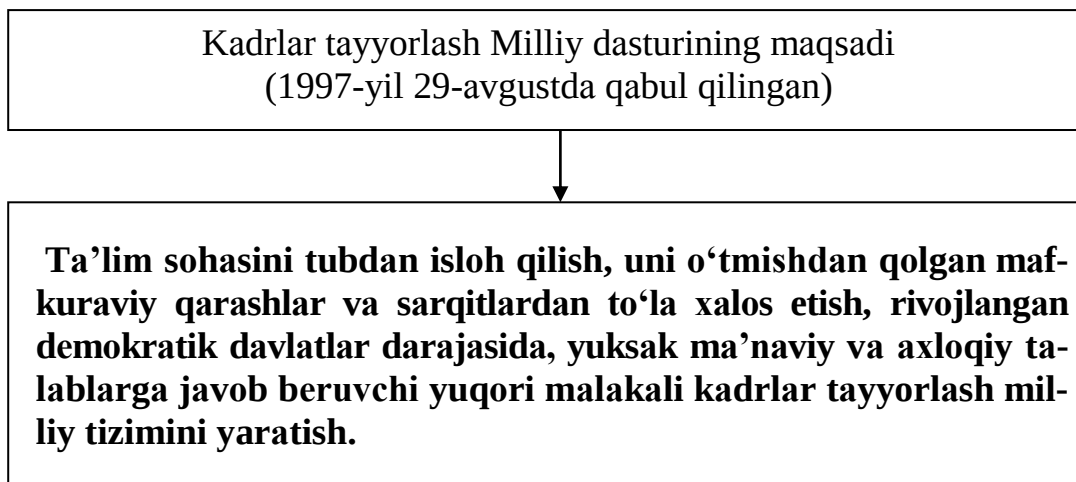
Kadrlar tayyorlash milliy modelining bosh obyekti va subyekti bo'lgan shaxs ta'lim-tarbiya tizimining va tahsiliy faoliyatning iste'molchisi hamda amalga oshiruvchisidir.

Davlat va jamiyat kadrlar tayyorlash tizimi faoliyatini tartibga soluvchi, yo'naltiruvchi, nazorat etuvchi va komil inson, yetuk mutaxassis kadr tayyorlashning rasmiy kafolati sifatida ta'lim barchaga ochiqligini, barcha o'zgarishlarga uning moslanuvchanligini ta'minlaydi.

Uzluksiz ta'limda raqobatga bardosh bera oladigan, intellektual jihatdan kuchli mutaxassislar tayyorlash asosiy vazifa bo'lib, barcha ta'lim tuzilmasi hamda faoliyat muhitini o'z ichiga oladi.

Fan professional mutaxassislar tayyorlovchi, ulardan samarali foydalanuvchi, ilg'or ilmiy-nazariy va pedagogik-axborot texnologiyalarini ishlab chiqadi.

Ishlab chiqarish yetuk kadrlar buyurtmachisi, ularni tayyorlash tizimini moliyaviy, moddiy-texnik ta'minlash jarayoni ishtirokchisidir.

Ma'lumki, mamlakatimizda ta'lim tizimining barcha bosqichlarida (1997-2001 va 2001-2005 hamda undan keyingi yillar) kadrlar tayyor-

lash Milliy modeli talablari asosida talabalarning faolliklarini oshirishga yo'naltirilgan o'qitishning o'quv-uslubiy majmualari va zamonaviy pedagogik texnologiyalar amaliyotga izchillik bilan tatbiq etilmoqda. Binobarin, ta'lim berishning eng maqbul va asosiy shakli bo'lgan o'quv jarayonini metodik-didaktik jihatdan ta'minlash omilini ta'limning zamonaviy pedagogik texnologiyalar talablari darajasida tashkil etish har bir ta'lim oluvchiga Davlat ta'lim standartlari asosida bilim berish imkoniyatini yaratadi. Bu esa O'zbekiston Respublikasida har bir shaxs o'z qobiliyatini, iqtidorini shakllantirish, ijtimoiy hayotda o'z o'rnini topa olish imkoniyatiga ega ekanligini bildiradi. Bu imkoniyat chuqur bilim, malaka, ko'nikma, mustaqil fikrlash, aql-zakovat kabi shaxs sifatlarining mukammalligi asosida yaratiladi. Shuning uchun ham kadrlar tayyorlash milliy modelini amalga oshirish har bir ta'lim oluvchining ilmiy, aql-zakovatli bo'lishini, o'z bilimi va iqtidoriga ishongan holda faoliyat ko'rsatishini, ona tilida aniq, ravon, erkin va mantiqiy fikrlashini, o'z mustaqil fikriga ega bo'lishini talab etadi. Zero, mustaqil fikrlash jarayonida shaxsda faraz, mushohada, tahlil qilish, o'z fikrini isbotlay olish kabi ijodiy faoliyat paydo bo'ladi, har bir shaxsda ongli harakat, aql-zakovat bilan maqsad sari intilish shakllanadi. Bu esa ta'limning didaktik va metodik jarayonining shaxsga yo'naltirilganligini, shaxsning faollashuvini ifodalaydi, har tomonlama barkamol shaxs va raqobatga bardosh bera oladigan yetuk mutaxassis shakllanishini ta'minlaydi. Bunday natijaga erishishda ta'limning barcha bosqichida o'qituvchi-pedagog o'qitishning an'anaviy usullari bilan birga turli xil noan'anaviy usullari, jumladan, hamkorlik pedagogikasiga amal qilishi kerak. Chunki hamkorlik pedagogikasi aynan shaxsga yo'naltirilgan bo'lib, quyidagi xususiyatlarga ega:

- o'qituvchi-pedagog o'qitish jarayoniga o'quvchi-talabalarni subyekt sifatida jalb qiladi;

- turli ish usullarini qo'llaydi;

- muammoli o'qitishdan foydalanadi, shaxs ehtiyojiga qaratilgan individuallashtirilgan va tabaqalashtirilgan o'qitishni, axborot texnologiyalarini, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy etadi. Bunday o'qitish talabalarning nafaqat bilim va ko'nikmalarini, balki qobiliyatlarini rivojlantiradi va imkoniyatlarini kengaytiradi, shu sababli ham talabalarni bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik texnologiyalarni amalda qo'llashga tayyorlash muhimdir. Bunda o'zaro bog'langan ikkita yo'nalish bo'yicha ish olib borish mumkin:

1. Talabalarga pedagogik texnologiyalarning mazmuni va mohiyati, turlari hamda ularni o‘qitish maqsadga muvofiqligi haqida aniq tushunchalar berish.

2. Barcha darslarni (ma’ruza, amaliy, laboratoriya ishlari, seminar va mustaqil mashg‘ulotlar) pedagogik texnologiyalarga asoslangan holda tashkil etish.

Mazkur maqsadga erishish uchun pedagogik texnologiyalarni amalda qo‘llashda quyidagi tamoyillarni asos sifatida qabul qilib olish zarur:

- talabaning darsdan yangi ma’lumot olishi uchun harakat qilishi;
- uning o‘z nuqtayi nazariga ega ekanligi;
- pedagog-o‘qituvchi va talabalarning o‘zaro hamkorlikdagi munosabatlarini joriy etilishi;
- berilgan bilimlarni amalda qo‘llashi, tengdoshlarining va boshqalarning fikrlarini hurmat qilishi;
- o‘zaro fikr, tajriba almashishga harakat qilishi;
- erkin ilm egallashga, o‘z dunyoqarashini kengaytirishga intilishi va h.k.

Shunday qilib, pedagog-o‘qituvchilarning zamonaviy pedagogik texnologiyalarning mohiyatidan xabardorliklari hamda ularni ta’lim jarayonida samarali qo‘llay olishlari, shuningdek, didaktik va metodik masalalarning o‘z yechimlarini topishi kadrlar tayyorlash milliy modelini ro‘yobga chiqarishning muhim bosqichidir. Zero, pedagog-o‘qituvchi qo‘lida bilimga chanqoq talabalar, fan mazmuniga mos dastur, qo‘llanma, darsliklar mavjud bo‘lsa, u didaktik va metodik jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun bilim faoliyatini tashkiliy shakllaridan samarali foydalanib, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni izchil va ketma-ket amaliyotga joriy etishi mumkin. Shu boisdan pedagog-o‘qituvchi mahoratiga ko‘p narsa bog‘liq:

1. Pedagog-o‘qituvchi davlat ijtimoiy buyurtmasiga mos keladigan ta’lim-tarbiya maqsadini aniq belgilashi kerakki, natijada ma’lum vaqt ichida unga erishishni ta’minlaydigan didaktik jarayonni tuzish va joriy etish to‘g‘risida xulosa qila bilsin.

2. Pedagog-o‘qituvchi pedagogik tizimda belgilangan maqsadga to‘g‘ri keladigan o‘quv-tarbiyaviy jarayon mazmunini o‘quv dasturi bo‘yicha chuqur egallashi, muntazam ravishda o‘z pedagogik mahoratini ilmiy-texnikaviy taraqqiyot va pedagogik texnologiyalar talablariga mos holda, mustaqil ravishda kengaytirib borishi zarur.

3. Pedagog-o‘qituvchi pedagogik tizimning tarkibiy elementi sifatida didaktik jarayonni amalga oshirish bilan tanish bo‘lishi kerak: bu –

jadallashtirish va tabiatan monandlik talabidir. Jadallashtirish didaktik masalalarni ma'lum vaqt doirasida birmuncha tez va yuqori saviyada hal eta oladigan didaktik jarayon qo'llanilishini talab etadi. Ta'lim va tarbiyaga bu talabni aniqlab beruvchi omil – talabalarning muayyan faoliyatni o'zlashtirish tezligi hisoblanadi. Ikkinchisi o'quv-tarbiyaviy jarayonni shunday tashkil etishga asoslanganki, bunda mumkin qadar talabalarning keng doirada tajriba egallashiga imkon tug'diradigan va ularning aqliy malakasini rivojlantira oladigan mexanizm vujudga kelsin. Bu talabalarning o'qishga bo'lgan xohishi, istagi, o'quv mehnatiga munosabatida namoyon bo'ladi.

4. Pedagog-o'qituvchi didaktik jarayonni amalga oshirishda o'qitishning samarali shakllaridan foydalana olishi kerak. O'qitishning tashkiliy shakllari to'g'ri tanlanishi pedagogik tizim elementlarining ma'lum qonuniyati asosida bir-biri bilan bog'liq ekanligini bildiradi. Bu bog'lalishlardan foydalanish va eng maqbul bo'lgan tashkiliy shakllarni topish ta'limda rasmiyatchilikni yo'qotishga yo'l ochadi.

5. Pedagog-o'qituvchi pedagogik tizimning ishtirokchisi bo'lgan talabaning ta'lim mazmuni va tarbiya ta'sirini qay darajada egallayotganligini eng maqbul usullar yordamida doimo nazorat qilib borishi lozim. Bu to'g'rida olingan axborotlar esa, pedagogik tizimni maqsadga muvofiq tarzda boshqarish imkoniyatini beradi yoki tizimdagi qaysi elementning mazmuniga tuzatish kiritish kerakligini aniqlaydi.

Shunday qilib, pedagogikaga xos bo'lgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayonini amaliyotga tatbiq qilishda pedagog-o'qituvchi mahoratining ba'zi qirralari to'g'risida to'xtaldik. Pedagogik texnologiyalarning ilmiy xarakterdaligiga e'tibor qaratgan holda, uning amaliy yo'nalishga xosligini, uni aniq masalalarni hal qilishda qo'llash mumkinligini e'tirof etish kerak.

Demak, nazariyani o'quv amaliyoti bilan bog'lash zaruriyatini va ta'lim texnologiyalarining nazariy asoslarini o'rganish zamonaviy pedagogik texnologiyalarni aniqlab beradigan qator holatlarni belgilashga imkon berdi:

1. Zamonaviylik ta'lim amaliyotiga ilmiy asoslangan va tajriba-sinovda tekshirilgan, tasdiqlangan didaktikaga oid yangiliklar, tartib-qoidalarni joriy etish majburiyligini taqozo etadi.

2. O'quv jarayonini maqbullashtirish.

3. Ilmiylik ta'limda yangi vositalar, faol usullar, didaktik materiallarni, tashkiliy masalalarning yangi yechimlarini qo'llashni taqozo etadi.

4. Talaba va pedagog-o‘qituvchining dasturli faoliyati o‘quv jarayonidan jamiki ortiq harakatlarni yo‘qotishga, yuqori hamjihatlikni ta‘minlashga, kerakli natijalarni qo‘lga kiritishga intilishni talab etadi.

5. Ta‘limni faollashtiruvchi axborot texnologiyasi va texnik vositalardan foydalanish samarasini belgilaydigan didaktik materiallardan keng foydalanish zamonaviy pedagogik texnologiyalarning eng asosiy belgilaridan biridir.

6. O‘quv jarayoni uchun moddiy-texnik bazaning maqsadga muvofiqligi pedagogik texnologiyalarning navbatdagi belgisidir.

7. O‘quv-tarbiyaviy jarayon natijalarini sifatli baholash pedagogik texnologiyaning o‘z oldiga qo‘ygan natijaviy maqsadidir.

Xulosa shuki, pedagogik texnologiyalar o‘zining pedagogika va boshqa fanlar yutuqlari bilan bog‘liq xususiy nazariyasiga ega; u birinchi navbatda, o‘quv-tarbiyaviy jarayonni ilmiy asosda qurishga yo‘naltirilgan, ikkinchidan, o‘qitishning axborotli vositalaridan va didaktik materiallardan, faol usullaridan keng foydalanishga asoslangan pedagog-o‘qituvchi va talabalarning birgalikdagi samarali faoliyatiga zamin yaratadi.

1.2. Pedagogik texnologiyalarning predmeti, maqsadi va vazifalari

Ta‘lim-tarbiya mazmuni, maqsad va vazifalari davrlar o‘tishi bilan kengayib borishi natijasida uning shakl va usullari ham takomillashib bormoqda. Hozirda inson faoliyatining asosiy yo‘nalishlari shu faoliyatda ko‘zda tutilgan maqsadlarni to‘liq amalga oshirish imkoniyatini beruvchi yaxlit tizimga, ya‘ni texnologiyalarga aylanib bormoqda. Xuddi shu kabi hozirgi vaqtda ta‘lim-tarbiya sohasida ham zamonaviy pedagogik texnologiyalarga amal qilina boshlandi.

Pedagogik texnologiyalar ijtimoiy zaruriyat bo‘lgani bois dastavval XX asrning 30-yillarida AQShda “ta‘lim texnologiyasi” sifatida qo‘llanib, o‘quv jarayonida audiovizual texnika vositalaridan foydalanishni ifodalagan. Bunda «ta‘lim texnologiyasi» atamasi faqat texnika vositalari yordamida o‘qitishga nisbatan qo‘llanilmasdan, balki jahon pedagogikasida yangi yo‘nalish – pedagogik texnologiyaga asos soldi. Pedagogik texnologiyalar asoschilari B.Blum, D.Kratvol, N.Gronlund, J.Kerrol, J.Blok, L.Anderson va boshqalardir.

XX asrning 50-yillarida ta‘lim jarayonida texnik vositalarni qo‘llash “ta‘lim texnologiyasi” yo‘nalishini belgilab beruvchi omil, deya e‘tirof etildi, asosiy e‘tibor ta‘lim oluvchilar auditoriyasini kengaytirish, texnik vositalarning imkoniyatlarini yanada takomillashtirish, ularning axborot

sig'imini kengaytirish, axborotlarni uzatish xizmatini sifatli tashkil etish, ta'lim olishni individuallashtirish kabi masalalarga qaratildi.

60-yillarning boshlarida ta'limni dasturlash asosida ta'lim jarayonini tashkil etish "ta'lim texnologiyasi" tushunchasining mohiyatini ochib beruvchi omil sifatida ko'rila boshlandi. Dasturiy ta'lim bilim oluvchilarga muayyan bilimlarning alohida qism holida emas, balki izchil, yaxlit tarzda berilishini nazarda tutadi.

70-80-yillarda "ta'lim texnologiyasi" pedagogikaning nazariy bilimlar tarmog'i sifatida e'tirof etilib, u avvaldan loyihalashtirilgan va aniq belgilangan maqsadlarga erishishni kafolatlovchi o'quv jarayonini, shuningdek, ta'limdagi axborot texnologiyalarini ifodalagan.

Vaqt o'tishi bilan pedagogik texnologiyalarni qo'llash darajasi kengayib borishi natijasida mazmuni ham tegishlicha o'zgarib bordi. 1979-yilda AQShning pedagogik texnologiyalar va kommunikatsiyalar assotsiatsiyasi pedagogik texnologiyalar ma'nosi to'g'risidagi bahs-munozaralarga yakun yasab, ularning rasmiy ta'rifini e'lon qildi: "Pedagogik texnologiya odamlarning g'oyalarni, bilimlarni o'zlashtirishi, ta'lim olishni rejalashtirish, ta'minlash, baholash va boshqarish faoliyatini tashkil etish vositalarini o'z ichiga qamrab olgan majmuaviy integrativ jarayondir"¹.

Hozirgi paytda barcha pedagog-psixolog olimlar pedagogik texnologiyalarga berilgan eng mukammal ta'rif sifatida YuNESKOning quyidagi ta'rifini tan olishadi: "Pedagogik texnologiya bilim berish va uni egalashda texnika va inson resurslarini o'zaro uzviy bog'liq holda ko'rib, butun ta'lim jarayonini loyihalashda va amalda qo'llashda majmuaviy yondashuv usulidan foydalanishdir"².

Yuqorida keltirilganlardan xulosa shuki, pedagogik texnologiyalarning asosiy tushunchasi, o'quv jarayoniga majmua sifatida yondashishdir. «Bunda ta'lim-tarbiya ishtirok etuvchi barcha narsa va hodisalar o'zaro funksional bog'liqlikda bo'lib, bir butunlikni, ya'ni majmuani tashkil qiladi. Pedagogik jarayon majmuyining muayyan bir vaqt mobaynida bosqichma-bosqich amalga oshirilishi pedagogik texnologiya deyiladi»³.

Ko'rinib turibdiki, ta'lim texnologiyasi asosini ta'lim samaradorligini oshirish va ta'lim oluvchilarni berilgan sharoitlarda va ajratilgan

¹ Qarang: Silber K.H. Some implication all of the history of Educational Technology We're all in this together. In: J.W.Brown and S.N.Brown. Educational Media Yearbook, Littleton, Colorado: Libreres Unlimited, 1981, r.21.

² Qarang: Silber K.H. Some implication all of the history of Educational Technology We're all in this together. In: J.W.Brown and S.N.Brown. Educational Media Yearbook, Littleton, Colorado: Libreres Unlimited, 1981, r.21.

³ B.Ziyomuhamedov. Komillikka eltuvchi kitob. – T.: TURON – IQBOL, 2006, 289-bet.

vaqt ichida loyihalashtirilayotgan o‘quv natijalariga erishishlarini kafolatlash maqsadida bu jarayonni to‘liq bajarish g‘oyasi tashkil etadi.

Bunday yondashishning mohiyati ta’lim jarayonini tizimlashtirishdan – uni aniq rasmiylashtirilgan va qismlari bo‘yicha aniq elementlarga bo‘lib tashlash yordamida maksimal shakllantirishdan iborat.

Yuqoridagi qoidalaridan kelib chiqib fikr yuritadigan bo‘lsak, **pedagogik texnologiyalarning predmeti – ta’lim tizimini konseptual asoslariga dalil keltirishdan, o‘quv materialini tanlash va strukturalashtirishdan, ta’lim modelini tanlashdan to ularni amalga oshirishgacha, ularning optimallik va samaradorlik darajasini baholashgacha loyihalashtirishdan tarkib topgan¹.**

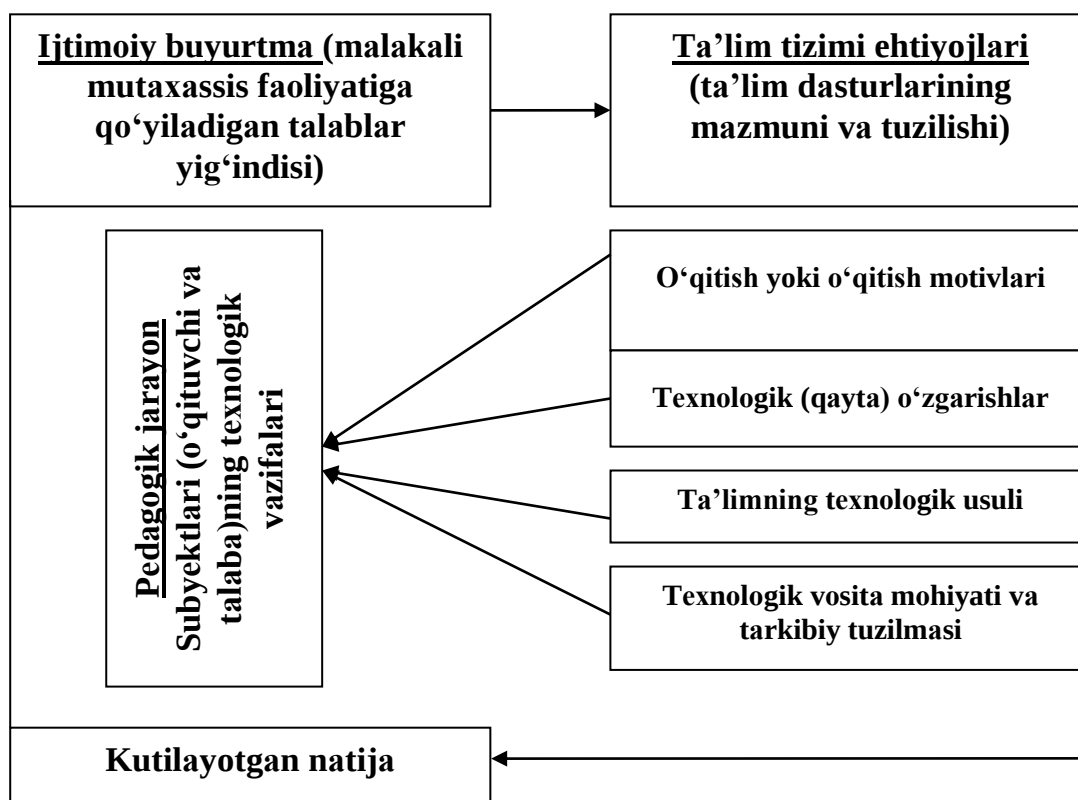
Ma’lumki, zamonaviy pedagogik texnologiyalar amaliyotga joriy etish mumkin bo‘lgan ma’lum pedagogik tizimning loyihasidir. Pedagogik tizim o‘zaro bog‘liq bo‘lgan vositalar, usullar va jarayonlar yig‘indisi bo‘lib, shaxsdagi muayyan sifatlarni shakllantirishga pedagogik ta’sir etishni maqsadga muvofiq tarzda amalga oshiradi. Binobarin, har bir jamiyatda shaxsni shakllantirish maqsadi belgilab olinadi va unga mos ravishda pedagogik tizim mavjud bo‘lishi kerak.

Kadrlar tayyorlash milliy modeli jamiyat, davlat va oila oldida o‘z javobgarligini his etadigan har tomonlama rivojlangan barkamol shaxsni tarbiyalashni asosiy maqsad qilib qo‘ydi. Demak, kadrlar tayyorlash milliy modeli ta’lim va tarbiya sohasidagi davlat ijtimoiy buyurtmasini ifodalaydi. Faqat davlat ijtimoiy buyurtmasigina ta’lim va tarbiyaning aniq maqsad va vazifalarini belgilab beradi yoki oliy ta’lim uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalarning mavjudlik shartlarini kafolatlaydi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, pedagogik tizimga uzluksiz ravishda ijtimoiy buyurtma o‘z ta’sirini ko‘rsatadi va ta’lim-tarbiya maqsadini umumiy holda belgilab beradi. Maqsad esa zamonaviy pedagogik texnologiyalarning bosh bo‘g‘ini hisoblanib, u pedagogik tizimning qolgan elementlarini o‘z vaqtida yangilash zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Ta’lim-tarbiya tizimida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish zaruriyatining mohiyatini quyidagicha ifodalash mumkin:

¹ «Ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari» mavzusidagi seminar trening materiallari. – T.: 2002, 31-bet.

1-shakl. Zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonida pedagogik texnologiyalarni qo'llash zaruriyatining mohiyati.

Demak, pedagogik texnologiyalarning markaziy muammosi – talaba shaxsini rivojlantirish orqali ta'lim maqsadiga erishishni ta'minlashdan iborat. Ana shu nuqtayi nazardan qaraganda, «Pedagogik texnologiyalar» fanining asosiy maqsadi – kasb ta'limi (iqtisodchi-pedagog) yo'nalishi bo'yicha tahsil olayotgan talabalarni fanni o'rganishda qo'llanadigan ta'limning zamonaviy texnologiyalari bilan tanishtirish va kelajakda o'z faoliyatlarida interaktiv usullar qo'llashni o'rgatishdir.

Pedagogik texnologiyalarning vazifalari – pedagog-o'qituvchilarni zamonaviy pedagogik texnologiyalarning mohiyatidan xabardor qilish hamda ularni maxsus fanlar asoslarini o'qitishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar jarayonini noan'anaviy shakllarda tashkil etishga, ta'lim jarayonini mukammal modul asosida loyihalashga erishish, ta'lim jarayonini loyihalash texnologiyasidan oqilona foydalana olish ko'nikma va malakalariga ega bo'lishga, ta'lim oluvchilar tomonidan nazariy bilimlarning puxta, chuqur o'zlashtirilishi va ularda amaliy ko'nikma va malakalar hosil bo'lishining kafolati bo'la olishga o'rgatishdan iborat.

Ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni kiritish va ularni qo'llashda quyidagi vazifalar belgilanadi va hal etiladi:

– pedagog-o'qituvchilarni zamonaviy pedagogik texnologiya asoslari bilan tanishtirish – ma'ruza, adabiyotlar tavsiya etish;

– zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida ishlashni xohlovchi fidoyi o‘qituvchilarni aniqlash. Ular orqali pedagog-o‘qituvchilarga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llashdan ko‘zda tutilgan maqsadni, uning mohiyatini yetkazish;

– zamonaviy ta’lim texnologiyalari asosida ishlamoqchi bo‘lgan pedagog-o‘qituvchilarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar qo‘llash jarayoniga tayyorlash yuzasidan quyidagi tashkiliy ishlarni amalga oshirish: ta’lim (tarbiya) jarayonining umumiy, yaxlit loyihasini ishlab chiqish, ta’lim (tarbiya) jarayonida hal etilishi lozim bo‘lgan aniq maqsad va vazifalarni belgilash, ta’lim (tarbiya) jarayoni mohiyatini bashoratlash (taxmin qilish) va uning samaradorligini ta’minlashga yordam beruvchi eng samarali, maqbul shakl, usul hamda texnik vositalarni tanlash, ta’lim jarayonida talabaning erkin, mustaqil faoliyat ko‘rsatishi uchun muayyan shart-sharoitlarni yaratish, ularda ma’lum ko‘nikma hamda malakalarning shakllanishi uchun vaqt o‘rnini belgilash, ularning bilimlari darajasini avvaldan tashxislash, talabalar faoliyatini yo‘naltirish, nazorat qilish hamda baholashni tashkil etish bilan bog‘liq individual maslahatlar berish, seminarlar, treninglar, ko‘rgazmali darslar tashkil etish;

– zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida ishlovchi pedagog-o‘qituvchilarning ta’lim jarayonini tashkil etishga ijodiy yondashuvi samaradorligini baholashning ishonarliligini ta’minlash uchun uning monitoringini olib borish, kuzatuv va tahlillar o‘tkazish, metodik yordamlar ko‘rsatish va ularning hisobotlarini eshitib borish;

– zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida ishlovchi pedagog-o‘qituvchilar tomonidan ishlab chiqilgan pedagogik texnologiya loyihasini mashg‘ulotlar jarayonida sinash, maqsadning natijalanganlik darajasini tahlil etish va zamonaviy pedagogik texnologiyalar bo‘yicha ishlashning afzalliklarini innovator o‘qituvchilarni kafedra yig‘ilishlaridagi ilmiy-uslubiy seminarlarda, oliy o‘quv yurtlari ilmiy kengashlarida chiqishlarini tashkil etib, pedagogik jamoa tomonidan qo‘llab-quvvatlanishini ta’minlash;

– oliy o‘quv yurtlari qoshida tashkil etilgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar bo‘yicha ishlovchi innovatsion (pedagogik texnologiya) markazlar zarur didaktik va metodik materiallar, texnika vositalari bilan ta’minlanishi zarur;

– pedagogik texnologiyalar va undan ta’lim jarayonida foydalanish borasidagi nazariy va amaliy bilimlarga ega bo‘lgan ilg‘or pedagog-o‘qituvchilardan innovator pedagogik jamoani shakllantirish va h.k.

Mazkur vazifalarning ijobiy hal etilishi ta'lim-tarbiya jarayonida muayyan samaradorlikka erishish bilan bir qatorda barkamol shaxs va raqobatbardosh malakali mutaxassislarni tarbiyalashga imkon beradi.

«Pedagogik texnologiyalarning» boshqa fanlar bilan munosabatlari. «Pedagogik texnologiyalar» ta'lim-tarbiya sohasida sifat ko'rsatkichiga va yuksak samaradorlikka erishish, o'quv jarayonini takomillashtirish maqsadidan kelib chiqib, ijtimoiy-gumanitar fanlar majmuyi falsafa, pedagogika, sotsiologiya, siyosatshunoslik, psixologiya, tarix, huquqshunoslik, etnopedagogika, pedagogika tarixi, iqtisodiy pedagogika, maxsus fanlarni o'qitish metodikasi, kibernetika hamda pedagogika nazariyasi va amaliyotining barcha sohaları bilan o'zaro bog'liq bo'lgan o'qitish shakllari, usullari, vositalari bilan fanlararo o'zaro birikib, yagona majmua tarzida uzviy aloqada ish olib boradi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ta'lim tizimini isloh qilish – O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 29-avgustda qabul qilingan “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuniga hamda “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”ga muvofiq uch bosqichda (birinchi bosqich 1997-2001-yillar, ikkinchi bosqich 2001-2005-yillar, uchinchi bosqich undan keyingi yillar) amalga oshirildi. Kadrlar tayyorlash modelining bosh subyekti va obyekti – shaxs. U ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi, shu bilan birga, ularni amalga oshiruvchi hamdir.

Jamiyat muayyan ehtiyoj va manfaatlariga ko'ra birlashgan kishilarning ma'lum tarzda tarkib topgan majmuasidir.

Davlat – jamiyatning eng muhim tarkibiy elementi bo'lib, u jamiyatda asosan siyosiy funksiyalarni bajaradi.

Davlat va jamiyat – ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimi faoliyatini tartibga soladi va nazorat qilishni amalga oshiradi. Shu bilan birga, kadrlar tayyorlash va ularni qabul qilib olishning kafili sifatida ham asosiy o'rin tutadi.

Davlat ta'lim standartlari – uzluksiz ta'limning muayyan bosqichida tayyorlanayotgan kadrlarning minimal darajada ega bo'lishi lozim bo'lgan bilim va ko'nikmalar.

Ko'nikma – o'rganish natijasida qo'lga kiritilgan biror harakatni nazoratsiz, avtomatik tarzda bajarish qobiliyatlari.

Malaka – shaxsning o'zi egallagan bilimlari asosida ma'lum bir faoliyatni yangi sharoitdagi yangiliklar bilan birga, samarali bajarish qobiliyati.

Maqsad – faoliyat natijasini oldindan belgilash.

Ta'lim texnologiyasi – o'quv-tarbiya jarayonida ta'lim oluvchi (o'quvchi-talaba) maqomini o'zgartirish, yangilash yo'li bilan ma'lumot mazmunini va uni moddiylashtirish darajalari – o'quv material, o'quv predmetiga pedagogik ishlov berish, o'rganiladigan mavzuni talabalar-ning real bilish imkoniyatlariga moslashtirish, ta'lim natijasini qabul qilingan etalon darajasiga ko'tarish va baholashga oid usullar, vositalar, ta'lim-ning tashkiliy shakllaridir.

Pedagogik texnologiya – “ishlab chiqarish” natijasi “mahsuloti”-ma'lum malakaga ega bo'lgan mutaxassis tayyorlash uchun ilmiy asoslan-gan didaktik jarayonni amalga oshirish, ya'ni o'qitish jarayonini qo'yilgan maqsadga ko'ra izchil ketma-ketlikda turli vosita, usullarni qo'llash orqali samarali ta'lim natijasiga erishishning ishonchliligini ta'minlovchi, kafo-latlovchi pedagogik faoliyat.

Pedagogik jarayon – ta'lim masalalari, uning taraqqiyotini hal qilishga qaratilgan, maxsus tashkil etilgan pedagog va tarbiyalanuvchilarning maq-sadli o'zaro munosabatlari.

Pedagogik faoliyat – ta'lim maqsadlarini amalga oshirishga qaratil-gan ijtimoiy faoliyatning alohida turi.

Ta'lim – 1) shaxsning jismoniy va ma'naviy shakllanishining yagona jarayoni, ijtimoiy etalonlarning ijtimoiy ong sifatida u yoki bu darajada qayd qilingan, tarixan shartlangan ideal timsollarga ongli yo'naltirilgan ijtimoiy-lashish jarayoni; 2) muayyan bilimlarni egallash g'oyaviy-axloqiy, qadr-qimmat, malaka, ko'nikma, axloq me'yorlariga qaratilgan jamiyat a'zolari-ning ta'lim va tarbiyasi vazifasini bajaradigan nisbiy mustaqil tizim.

Ta'lim maqsadi – ta'lim berishdan (olishdan) ko'zlangan muddao.

Ta'lim mazmuni – o'qitish jarayonida egallash lozim bo'lgan bi-lim, ko'nikma, malakalar ma'nosi, hajmi va xarakteri.

Nazorat savollari

1. Uzluksiz ta'limning o'ziga xos o'zbek modeli – “Kadrlar tayyor-lash Milliy dasturi”ning maqsadi nima?
2. “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”ning asosiy bosqichlarini aytib bering.
3. Uzluksiz ta'lim-tarbiya tizimi deganda nimani tushunasiz?
4. “Pedagogik texnologiyalar” fanining predmeti, maqsadi, vazifalari va boshqa fanlar bilan munosabatlarini tushuntirib bering.

Mustaqil ish mavzulari

1. “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” va O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’lim taraqqiyoti.
2. Pedagogikada yangi yo‘nalish – zamonaviy pedagogik texnologiyalarning paydo bo‘lishi.
3. Pedagogik faoliyatni texnologiyalashtirish – ijtimoiy zaruriyat.

Test topshiriqlari

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni qachon qabul qilingan?

- a) 1998-yil 30-aprelda;
- b) 1997-yil 29-avgustda;
- c) 1996-yil 30-mayda;
- d) 2000-yil 10-aprelda;
- e) 2001-yil 28-avgustda.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”da qanday vazifalar yechimi mujassamlashgan?

- a) ta’lim tizimini isloh etish va uzluksiz ta’limni amalga oshirish;
- b) ta’lim muassasalarining resurs, kadrlar va axborot bazasini mustahkamlash;
- c) o‘quv-tarbiya jarayonini yangi o‘quv-uslubiy majmualar, ilg‘or pedagogik texnologiyalar bilan to‘liq ta’minlash;
- d) yuksak ma’naviyatli va yuqori malakali raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash;
- e) a, b, c, d.

3. Kadrlar tayyorlash milliy modelining bosh obyekti va subyekti, ta’lim sohasidagi xizmatlarning iste’molchisi va amalga oshiruvchisi kim?

- a) davlat;
- b) Vazirlar Mahkamasi;
- c) jamoat tashkiloti;
- d) shaxs;
- e) maktab va oliy o‘quv yurti pedagog-o‘qituvchisi.

4. Ijtimoiy taraqqiyot va uzluksiz ta’lim mazmunini uzviyligi nimalar bilan bog‘liq?

- a) ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot;
- b) ijtimoiy buyurtma;

- c) ta'lim-tarbiya tizimi va kadrlar tayyorlash jarayonining mazmuni;
- d) ijtimoiy buyurtmaning bajarilish sifat ko'rsatkichi;
- e) a, b, c, d.

5. Pedagogik texnologiya tushunchasining e'tirof etilishi davrini necha bosqichga bo'lish mumkin?

- a) birinchi bosqich – pedagogik texnologiyani o'rganish obyekti sifatida e'tirof etilishi XX asrning 30-yillarida boshlandi;
- b) ikkinchi bosqich – 50-60-yillarda o'qitish jarayoniga dasturlashtirilgan ta'lim texnologiyasi tatbiq etilishi bilan xarakterlanadi;
- c) uchinchi bosqich – 70-yillarda pedagogik texnologiya bazasi – asosining kengayishi bilan loyihalashtirilgan va aniq belgilangan maqsadlarga erishishni kafolatlovchi o'quv jarayonini ifodalaganligi bilan xarakterlanadi;
- d) to'rtinchi bosqich – hozirgi kunda pedagogik texnologiya fanlararo bog'lanishni amalga oshiruvchi jarayon sifatida tan olinmoqda.
- e) a, b, c, d.

Intellektual trening

1. «Pedagogik texnologiyalar» fanining predmeti, maqsadi, vazifalarini tushuntirib bering

№ T/R	Fanning predmeti va obyekti	Maqsadi va vazifalari

2. Pedagogik faoliyatni texnologiyalashtirish – ijtimoiy zaruriyat ekanligini izohlang

№ T/R	Ta'lim tizimini texnologiyalashtirish nazariyasi	Ta'lim texnologiyasi mazmuni

3. Respublikada ta'lim muassasalari faoliyatiga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish muammolari va yechimlari nimadan iboratligini tushuntirib bering

№ T/R	PT muammolari	PT muammolarining yechimlari

II bob. PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING SHAKLLANISHI VA TARIXIY RIVOJLANISH DAVRLARI

2.1. Sharq mutafakkirlari va ma'rifatparvar pedagoglari asarlarida o'ziga xos pedagogik texnologiyalar elementlari

Pedagogik texnologiyalarning dastlabki elementlarini hosil bo'lishi va takomillashuvini tasavvur etish, o'tmish ildizlariga bugungi ta'lim texnologiyasi talablari jihatidan yondashish eng dolzarb vazifalardandir.

Ta'limni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida takomillash-tirish xususida so'z yuritar ekanmiz, ajdodlarimiz o'zligini anglash uchun tinmay aqliy kurash olib borganligini ko'ramiz. Umuman, Sharqning bu-yuk allomalari Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Abulqosim Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy, Ahmad Yas-saviy, Shayx Najmiddin Kubro, Hoja Bahouddin Naqshband, Sulaymon Boqirg'oniy, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy, Za-hiriddin Muhammad Bobur, shuningdek, o'z zamonasining eng ilg'or ma'-rifatparvarlari Roqim, Ogahiy, Munis, Feruz, Dilshod otin, Anbar otin, Ahmad Donish, Furqat, Komil Xorazmiy, Avaz O'tar o'g'li, Munavvar qori, Abdurauf Fitrat, Mahmudxo'ja Behbudiy, Is'hoqxon Ibrat, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Avloniy, Sadriddin Ayniy, Abduqodir Shakuriy, Ismatilla Rahmatullayev, Saidahmad Siddiqiy, Saidrasul Aziziy hamda boshqa pedagogik fikr namoyandalari o'z asarlarida, maktab va madrasalarda mudarris, ustoz-murabbiy sifatida, insonni aqliy kamolot-ga yetkazishda o'qitishning turli usullari va vositalaridan foydalanishga katta ahamiyati berdilar, muallim va ustoz-murabbiyning pedagogik ma-horati hamda eng qulay ta'lim usullarini amaliyotda qo'llash yo'llarini bayon etishga harakat qildilar.

Darhaqiqat, jahon ilm-ma'rifatining buyuk namoyandasi Abu Abdulloh Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783-850) matematika fani sohasida yangilik yaratgan nazariyotchi va pedagog uslubiylatchi olim sifatida "Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr valmuqobala" («Al-jabr muqobala hisobi haqida qisqacha kitob») asarida matematika fanida abstraksiya (mavhumiy-lik) tushunchasini kengaytirdi. Induksiya yo'li bilan umumiy yechish usul-larini hal etdi, deduksiya yo'li bilan umumiy usullar yordamida turli xususiy masalalarni yechdi.

Buyuk mutafakkir Muhammad Muso al-Xorazmiy ta'lim texnolo-giyasida bilimlarni egallashda ko'rgazmali vositalardan foydalanish, ta'-limda mantiqiy tafakkurga, shaxsiy kuzatish va tajribalarga tayanish, sa-

vol-javob, bahs-munozara kabi ta'lim usullaridan keng foydalangan holda talabalarda mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, ularda olgan bilimlarini amaliyotga tatbiq eta olish malaka va ko'nikmalarini tarkib toptirish to'g'risida to'xtalib: "... sezgi orqali bilish, bu qisman bilish bo'lsa, mantiqiy bayon, aqliy bilish esa haqiqiy bilishning muhim tomonini bayon etadi.

...insonning xulq-atvori, xatti-harakati mantiqiy fikrlashga asoslangandagina mukammal shakllanishi mumkin " – deydi

Amaliy bilimlar sohasida yunon olimi Batlimus (Ptolemey)dan keyin ikkinchi o'rinda turgan Abu Nasr Mansur ibn Ali ibn Iroq (taxminan 935-yilda G'aznada vafot etgan) arifmetika, geometriya, astronomiya fanlari va ta'lim texnologiyasi taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi va ularni o'qitish usullariga ham alohida ahamiyat berdi. Ibn Iroqning fikricha, arifmetika (riyoziyot)ni o'qitishdan asosiy maqsad talabaning aql-idroki va tafakkurini shakllantirishdan iborat":...riyoziyot aqlni charxlaydi va tasavvurni mustahkamlaydi. Bu fan tugallanmagan fikrni tushunib olishga o'rgatadi, chunki uning boshlang'ich qoidolari ma'lum, isbotlar esa oson. Unda ziddiyat kam bo'lib, aqlga ko'maklashadi, yagona g'oyani ilgari suradi"¹.

Mashhur yunon faylasufi Arastudan keyin Sharqda o'z bilimi, fikr doirasining kengligi bilan "Sharq Arastusi" yoki "Al-muallim as-soniy" ("Ikkinchi muallim") nomlariga sazovor bo'lgan Abu Nasr al-Forobiyga ko'ra (870-950) ta'lim texnologiyasining bosh g'oyasi talim-tarbiyaning maqsadi hamda o'qitishning vosita va usullariga borib taqaladi. Uning fikricha: "Ta'lim degan so'z xalqlar va shaharliklar o'rtasida nazariy fazilatni birlashtirish, tarbiya esa shu xalqlar o'rtasidagi tug'ma fazilat va amaliy kasb-hunar fazilatlarini birlashtirish, degan so'zdir.

Ta'lim faqat so'z va o'rgatish bilangina bo'ladi. Tarbiya esa amaliy ish, tajriba bilan, ya'ni shu xalq, shu millatning amaliy malakalardan iborat bo'lgan ish-harakat, kasb-hunarga berilgan bo'lishi, o'rganishidir".

Demak, Forobiyning ta'lim texnologiyasida barcha fanlarning nazariy asoslari o'rganilsa, tarbiyada ma'naviy-axloqiy qoidalar, odob me'yorlari o'rganiladi, kasb-hunarga oid malakalar hosil qilinishi asoslab beriladi.

Bu muhim vazifa tajribali ustoz-tarbiyachilar tomonidan ta'lim-tarbiyaning turli usullari yordamida amalga oshiriladi. Forobiy ta'lim texnologiyasini o'qitishning eng oson va qulay vosita hamda usullarini aniq ko'rsatib bergan:

¹ Qarang: Hasanov S.Xorazm ma'naviyati darg'alari.-T.:Adolat, 2001.78-103-107-betlar.

“Amaliy fazilatlar va amaliy san’at (kasb-hunar)lar hamda ularni bajarishga odatlanish masalasi”ga kelganda, bu odat ikki yo‘l bilan hosil qilinadi: bulardan birinchisi-qanotbaxsh so‘zlar yordamida odat hosil qilinadi, malakalar vujudga keltiriladi, odatdagi g‘ayrat, qasd-intilish harakatga aylantiriladi.

Ikkinchi yo‘l (yoki usul) –majbur etish yo‘li. Bu usul gapga ko‘nmaydigan qaysar shaharliklar va boshqa sahroyi xalqlarga nisbatan qo‘llaniladi. Chunki ular o‘z istaklaricha, so‘z bilan g‘ayratga kiradiganlardan emaslar. Ulardan birortasi nazariy bilimlarni egallashga kirishsa, uning fazilati yaxshi bo‘ladi. Kasb-hunarlarni va juz’iy san’atlarni egalashga intilish bo‘lmasa, bunday odamlarni majbur etmaslik kerak. Chunki shahar xalqlariga tarbiya berishdan maqsad – ularni fazilat egasi qilish va san’at ahllariga aylantirishdir”.

Abu Rayhon Muhammad ibn Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy (973-1048)ning ta’lim va tarbiya texnologiyasida o‘qitishda talabani zeriqtirmaslik va xotirasini toliqtirmaslik uchun o‘rganiladigan fanlarni tez-tez almashtirib turish zarurligi va o‘qitishda turli ta’lim uslublardan foydalanish haqidagi ilg‘or fikrlari hozirgi davr uchun ham dolzarbdir.

Beruniy o‘qitish vositasi va usullari haqida fikr yuritarkan, “Bizning maqsadimiz o‘quvchini toliqtirib qo‘ymaslikdir, hadeb bir narsani o‘qiyverish zerikarli bo‘ladi va toqatni toq qiladi. Agar o‘quvchi bir masaladan boshqa bir masalaga o‘tib tursa, u xuddi turli-tuman bog‘-rog‘larda sayr qilgandek bo‘ladi, bir bog‘dan o‘tar-o‘tmas, boshqa bog‘ boshlanadi. Kishi ularning hammasini ko‘rgisi va tomosha qilgisi keladi. Har bir yangi narsa kishiga rohat bag‘ishlaydi”, – deydi.

Beruniyning “Minerologiya” asarida bayon etilgan hunarmandchilik texnologiyasi, ayniqsa, ayollar uchun zeb-ziynat buyumlari yasashda xotinqizlarning faol ishtiroki, ularning zargarlik san’atidagi qobiliyatlari, malaka va ko‘nikmalarini shakllantirish, shogird tayyorlash jarayoni, ustalarning hunar o‘rgatish uslublari haqidagi teran fikrlari juda ham qimmatlidir: ”Marvaridning bahosini kim yaxshi bilsa, u kishi uni teshish va silliqlash ishlari bilan o‘zi shug‘ullanmay, bahosini bilmaydigan shogirdlariga topshiradi. Bunda shogirdlarining qo‘llari qaltiramaydi, qo‘rqmay ishlaydilar. Agar bu ish xavfsirash, qo‘rqish bilan bajariladigan bo‘lsa, marvaridlar sinib, parchalanib isrof bo‘lishi mumkin. Ba’zan usta shogirdlariga shapaloq tushurib turadi, sabab, ularni xavfsirash yo‘llaridan xalos etib turishdir. Marvarid teshilib, sayqal berilib bo‘linganidan so‘ng, har qanday xavf yo‘qoladi”.

Sharqda “Shayx-ur rais” (“Olimlar raisi”) unvoni bilan mashhur bo‘lgan al-Husayn ibn Abdulloh ibn al-Hasan ibn Ali ibn Sinoning (980-1037) “Tadbir ul-manozil” asarida bayon etilgan o‘qitish usullari hozirgi davr ta’lim tamoyillariga mos kelishi ham nazariy, ham amaliy jihatdan qimmatlidir: “Bola baquvvat bo‘lib, so‘zlashuv nutqini yaxshi tushuna boshlangandan so‘ng u savod o‘rganishga qobil bo‘ladi, shundan so‘ng savodga o‘rgata borish mumkin.

Avvalambor, axloqiy va aqliy tarbiya usullarini yaxshi egallagan irodali, dono, g‘amxo‘r va dinga ishongan o‘qituvchi va tarbiyachi tanlash kerak bo‘ladi. U sog‘lom, tozalikni sevuvchi, sofdil va odamlarga yaxshi munosabatda bo‘la oladigan tarbiyachi bo‘lishi kerak”.

Ibn Sino talabaga bilim berishda o‘qituvchining pedagogik mahorati va mas’uliyatli burchi masalasiga alohida to‘xtalib, o‘qituvchi bolalarga bilim berishga kirishishdan avval, ularning xulq-atvorini o‘rganishi va bilimlarini tekshirib ko‘rishi, qiziqishini, nimaga qodir ekanligini aniqlashi, so‘ngra unga hunar yoki ilm turini egallashni tavsiya etishi kerakligi haqida fikr yuritish ekan, o‘qituvchiga shunday yo‘l-yo‘riqlar beradi:

- bolalar bilan muomalada bosiq-jiddiy bo‘lish, berilayotgan bilimning talabalar qanday o‘zlashtirib olayotganiga e’tibor berish;
- ta’limda turli o‘qitish usullari va shakllaridan foydalanish;
- talabaning xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati, shaxsiy xususiyatlarini bilish;
- fanga qiziqitira olish;
- berilayotgan bilimlarning eng muhimini ajratib bera olish;
- bilimlarni talabalarga tushunarli, uning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishda berish;
- har bir so‘zning bolalar hissiyotini uyg‘otish darajasida bo‘lishiga erishish zarur”.

Ibn Sino maktabda bolalarni alohida-alohida o‘qitishdan ko‘ra jamoa, sinf tartibida o‘qitishni afzal deb biladi va bu uslubning ustunligi quyidagilardan iboratligini ta’kidlaydi: ”O‘quvchilar o‘qish va tarbiya davomida ilmga chanqoqlik sezadilar. O‘z bilimlari bilan g‘ururlanadilar, bir-birlarining bilimlariga havas qiladilar. G‘urur va o‘ziga e’tibor tarbiyalanuvchilarni bir-birlaridan orqada qolmaslikka undaydi.

O‘quvchilar birga bo‘lganda, doim bir-birlari bilan gaplashadilar va bu bilan o‘z xotiralari va nutqlarini rivojlantiradilar”.

Umuman, ibn Sinoning ta’lim texnologiyasida o‘qitish jarayonida qaysi uslublardan foydalanilmasin – og‘zaki ifodami, bilimlarni tushuntirishmi, turli ko‘rinishlardagi suhbatmi, tajribalarmi, baribir, talabada

haqiqiy bilim hosil qilish, mustaqil, mantiqiy tafakkurni rivojlantirish, shaxsiy kuzatish va tajribalarga tayanish, olgan bilimlarni amaliyotga tatbiq eta olish qobiliyatini tarkib toptirish asosiy maqsad bo'lgan.¹

Movarounnahrda va butun musulmon olamida naqshbandiya ta'limotining buyuk namoyandalaridan biri Hoja Bahouddin Naqshband (1318-1389) o'z shogirdlari orasida bot-bot takrorlaydigan quyidagi jumla ta'lim maqsadi, vositasi va o'qitish uslublariga xos noziklik o'z ifodasi ekanligi shubhasizdir:

“Nabini, vaqti suftan mardi haqnok, Ba shogirdon dixel durri xator-nok”. Mazmuni: “Ko'rmaysanmi, durga shakl beruvchi usta durni teshayotgan paytda xatarnok (nozik va qimmatbaho) durni teshishni shogirdiga topshiradi”. Haqiqatan ham, bunday ta'lim uslubini qo'llashda shogirdi ham ta'lim subyektiga aylanadi.

Muhammad Tarag'ay Ulug'bek (1394-1449) Movarounnahr shaharlarini, xususan, Samarqand va Buxoroni ilm-ma'rifat dargohiga aylanti radi, madrasalarning peshtoqiga esa:”Bilimga intilish har bir muslim va muslima uchun farzdir”. (ya'ni: ”Bilim olish har bir musulmon erkak va ayolning burchidir”) degan hadisidagi hikmatni yozdirib qo'yadi. Madrasalardagi o'quv tizimini isloh qilib, falakiyot, matematika, geografiya kabi aniq fanlarni o'qitishni joriy etdi, ta'lim mazmunining sifatini oshirdi va o'qish-o'qitish uslubini yaxshilashga jiddiy e'tibor berdi. Ulug'bek bunyod etgan madrasa bilan rasadxona orasida mustahkam aloqa bor edi. U madrasada berilgan nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish maqsadida mudarrislardan talabalar bilan rasadxonada amaliy mashg'ulotlar o'tkazishni talab etib, bunga bevosita o'zi rahbarlik qiladi, mudarrislar ning mas'uliyatini va pedagogik mahoratini oshirishga intiladi. Ulug'bekning fikricha, talabalarning bilim olishni istamasligi va zerikishi mudarrislarining uquvsizligidandir, chunki bunday mudarris-tarbiyachilar ta'lim usullarini noto'g'ri qo'llash bilan talabalarning bilimga qiziqishini so'ndiradi. Mudarris, avvalambor, o'zini tarbiyalashi, bilim va mudarrislik malakalarini egallashi lozim. Shu bois Ulug'bek mudarrisni o'z ustida tinmay ishlashga, bilimlarini takomillashtirib borishga, har bir darsda beriladigan bilimning yuqori saviyada bo'lishiga e'tibor berishga davat etgan. Shundagina mudarrislar talabalarda ijodkorlikni, mustaqil muhtolaa qilish malakasini o'stirishga, ularning bilimga qiziqishlarini kuchaytirishga, dars paytida e'tiborsizlik va tartibsizlik qilmasliklariga erishadi.

¹ Qarang: Rasulova F., Do'sjanov, Hasanov S. Xorazm Ma'mun akademiyasining olis va yaqin yulduzlari. -T.:2005, 31-44- betlar.

Shunisi diqqatga sazovorki, Ulug‘bek ta‘lim texnologiyasida madrasalarda o‘qitiladigan darsliklarning mazmuniga va o‘qitish uslubiga alohida e‘tibor beradi va mualliflarning oldiga jiddiy talablarni qo‘yadi. Uning ta‘kidlashicha, madrasalar uchun yozilgan darsliklar yangi mazmun bilan boyitilishi kerak. Darsliklarda qaysi fan, voqea va hodisa aks ettirilishidan qat‘iy nazar, hayot haqiqatidan uzoq bo‘lmasligi darkor. Avvalo, darsliklar sodda va tushunarli, arab tilining murakkabliklaridan holi tarzda yozilishi kerak. Shuningdek, Ulug‘bek darsliklar qanchalik mazmunli va tushunarli bo‘lmasin, ta‘lim jarayonida o‘qituvchi asosiy o‘rinda turishi, o‘z pedagogik mahorati bilan namuna bo‘lishi kerakligini alohida ta‘kidlaydi. Demak, Ulug‘bek o‘z hayoti va ilmiy-pedagogik (mudarrislik) faoliyatida yetuk, bilimdon va yuksak mahoratli olim-ustoz sifatida ilmiy farazlarni emas, balki bu bilimlardan maqsad nima ekanini aniq anglab, o‘z bilimlarini takomillashtirib borish, ularni hayotga tatbiq etish yo‘llarini ko‘rsatib berishdek bugungi zamonaviy ta‘lim texnologiyalaridan farq etmaydigan mukammal amaliy ta‘lim texnologiyasi shaklini yaratadi.

Alisher Navoiy (1441-1501) o‘zi barpo etgan “Ixlosiya” madrasasida o‘z zamonasining yetuk mudarrislarini yig‘di va ilm izlagan har bir talabaning aqliy kamolotga yetishida ilm-fanning ahamiyatini ko‘rsatib o‘tish bilan birga jamiyat taraqqiyotining asosi sanalgan ilm ahli, ilmni tarqatuvchi olim-u fozillarni hurmat qilishlarini, e‘zozlashlarini uqtiradi:

Haq yo‘lida kim senga bir harf o‘qitmish ranj ila,
Aylamak bo‘lmas ado oning haqin yuz ganj ila.

Alisher Navoiyning asarlarida maktab va madrasalardagi ta‘lim-tarbiya usullari, ta‘lim olish tamoyillari, talabalarga bilim beradigan muallimlar, mudarris va ustoz-murabbiylarning o‘zlari bilimli, dono va tarbiyali, yuksak pedagogik mahoratga ega bo‘lishi zarurligi g‘oyasi ta‘lim texnologiyasida yetakchi o‘rinlarni egallagan.

Husayn Voiz Koshifiy (1440-1505) inson aqlini haqiqat mezoni sifatida ta‘riflab, o‘zining komil insonga xos bo‘lgan konsepsiyasini va ta‘lim texnologiyasi g‘oyasini ilgari suradi. U har bir ishning muvaffaqiyatini bilimlarni amalga qo‘llanishi bilan bog‘lab, tushuntiradi. Bunda u inson aqlini ijodiy faoliyatining asosi sifatida talqin etib, o‘z navbatida bu ijodiy faoliyat yangi bilimlar va tajribalarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi deydi va bu ilmiy pedagogik fikri bilan o‘z safdoshlaridan ancha ilgarilab ketdi.

Voiz Koshifiy bilimga komil insonni shakllantirish mezoni sifatida qaraydi. Shuning uchun ham, bolaga ta‘lim-tarbiya beradigan muallim-

ning o‘zi ham bilimli, dono, axloqan yuksak bo‘lishi kerakligini tushuntiradi hamda asosiy mezonlarni ko‘rsatib beradi. Shuningdek, har bir muallim muloyim, xushfe‘l bo‘lishi, ta‘lim-tarbiya uslubini yaxshi bilishi zarurligini ta‘kidlaydi.

Voiz Koshifiy muallim va ustoz-murabbiyning pedagogik mahorati haqida to‘xtalib: “Murabbiy bolaga nasihat va ta‘lim berishda lutf va odob qoidalariga rioya qilishi kerak. Ko‘pchilik oldida bolaga pand berilmaydi, unga muloyimlik bilan pand-nasihat qilish lozim,” – deydi.

Voiz Koshifiyning ta‘lim-tarbiya uslubida ilm o‘rgatgan, fikrlash qobiliyatini o‘stirgan ustozlarni hurmat qilish, e‘zozlash g‘oyasi muhim o‘rinda turadi:

Faromush qilmag‘ilsan haqi ustod,
Ki ongingdin durur ilmingga bunyod.
Agar ustodingga mehring yo‘q o‘ldi,
Degilkim ilmim mani mahv o‘ldi.
Kishikim qildi ustodiga xizmat,
Zamon o‘tmadi, topti ul izzat.

Zahiriddin Muhammad Boburning (1483-1530) ta‘lim texnologiyasidagi bosh masala inson kamoloti uchun ilmning naqadar zarurligidir. Shu bois u ilmi toliblar astoydil qiziqish, intilish, mashaqqatli mehnat bilangina ilm olishi mumkinligini qayta-qayta ta‘kidlaydi:

Kim yor anga ilm tolibi ilm kerak,
O‘rgangali ilm tolibi ilm kerak.
Men tolib-u ilm-u tolibi ilme yo‘q,
Men bormen ilm tolibi ilm kerak.

Ilm va ma‘rifatning tolmas targ‘ibotchilaridan bo‘lgan Roqim (1742-1814) o‘z davrining yetuk murabbiysi sifatida yoshlarni har bir mushkulini hal eta oladigan qobiliyatga ega bo‘lish uchun ilm-u hikmat o‘rganishga va ustoz-u donishmandlar suhbatidan bahramand bo‘lishga, muttasil dars tayyorlashga da‘vat etadi: uning ta‘kidlashicha, ta‘limning eng muhim vositasi-olgan bilimlarni qayta-qayta takrorlashdir:

Ato qilsa sizlarga ilm-u amal,
Ko‘tarmang o‘qimoqdin, albatta, bosh.
Qilib g‘ayrat-u nang-u nomus-u or,
Eting ilm tadsini ixtiyor...
Qilib sayr, kezmak havas aylamang,
Zamoni o‘qumoqni bas aylamang.

O'zingizga rohatni aylab xarom,
Bo'lunglar riyoziyat bila suhu shom.
Bilib darsingiz aylab abzar o'qung,
O'qunglar, o'qunglar, o'qunglar, o'qung.
Havo-u havaslarni aylab raho,
Saboqlarni takror eting barho.
Masaldur, saboh bir agar bo'lsa harf,
O'qumoq kerak oni har kunda alf.
Keling barho sa'y birla jadal,
G'animat mahaldur, g'animat mahal,
Xayol aylamanglar, o'qung muttasil.

Munis Xorazmiy (1778-1829) "Savodi ta'lim" asarida ilmning qudratli kuch ekanligi, maktab va madrasalarda o'qitiladigan fanlarning mohiyati to'g'risida to'xtalib, har bir talabaning ilmga bo'lgan e'tiqodi uning husnixatida aks etishini ta'kidlaydi. Shuningdek, arab alifbosidagi "to", "sod", "ro", "re", "ibo", "fo", "ho", "lo", "yo" kabi harflarning yozilishida ustozlarning turli-tuman fikrlari borligini alohida qayd etadi, xatni chiroyli, husndor va xatosiz yozish uslubini ta'lim texnologiyasi nuqtayi nazaridan sodda va aniq qilib tushuntirib beradi:

"To" zikrida dedi ba'zi ustoz,
Zebo alifi-yu, avvali "sod".
Bu nuqtaga men qilurman inkor,
"Sod" osti erur satbar bisyor,
Ta'lim budur, qilurman imo,
"Ro" favqida tutsa yer nechun "ro".
Tutsa "alif" ustida nishiman,
Mingan kishidek samandi tavsan.
Bir nuqtaga "alif"ning ittisoli,
To "re" so'ngikim, bor erdi xoli.
"Ro" qomati ikki nuqtayi, ammo,
Boshi biyik o'ylakim "zo".
"Zo" uch nuqtau lok sarkash,
Qilsa bo'lur oni qushg'a o'xshash.
"Qof" avvali "fo" boshig'a monand,
"Nun" xalqasining valek payvand.
"Vov" avvali "fo" boshig'a monand,
Bir nuqtani "ho" g'a ayla afsar.
"Lo" avvali bir "alif" tahi "ro".

So'ngra yana bir "alif" qil insho.
"Lo" uch "alif" qatoru mulsah,
"Yo" boshidur uch nuqta muayyan.
Har harfkim munda bo'lmaydi zikr,
Ta'limini qil nazaridin fikr.

O'z davrining iste'dodli shoiri, tarixchi, tarjimon va ustoz-murabbiysi Muhammad Rizo Ogahiy (1809-1874) ta'lim va tarbiya birligini e'tirof etib, dars jarayonida ustoz-murabbiylar bolani zeriktirmaslik uchun qunt va ixlos bilan "ustodi hunar shior komil"ga qat'iy amal qilgan holda, o'z bilimi va pedagogik mahoratini muttasil oshirib borishini ta'kidlaydi:

Ey ko'ngul, gar xurram o'lmoq istasang bo'l hoksor,
Kim, ko'karmak mumkin ermas yerga tushmay donadin.
Oqil ersang, naqdi umring qilmog'il behuda sarf,
Kim bu ish ermas munosib hech bir farzonadin.

O'z davrining peshqadam, ma'rifatparvar shoirasi va tajribali murabbiylaridan bo'lgan Jahon otin-Uvaysiy (VIII asrning 80-yillarida tug'ilib, 65 yoshlarida vafot etgan) o'zi tashkil etgan qizlar maktabi tolibalariga boshlang'ich ta'lim berib, arab grafikasida yozish va o'qishni o'rgatibgina qolmay, balki qizlarga musiqa va she'r san'atidan dars berib, tez fikrlash, chiroyli so'zlash, nazirago'ylik, radifgo'ylik, muammo, muvashshah va chiston-topishmoq yaratish uslublarini ham o'rgatgan. Bu ta'lim usullari shogird qizlarning kuchli fikrlash mushohadasini o'stirishga, tevarak-atrofdagi narsalarga e'tibor bilan qarashga, zehnli, nafis ta'bli san'atkor sifatida shakllanishiga yordam berishida Jahon otin – Uvaysiyning o'ziga xos o'qitish uslubi bo'lganligidan dalolatdir.

Ahmad Donish (1827-1897) ning o'qituvchilik kasbi va uning axloqiy qiyofasi, yoshlar dunyoviy bilimlarni egallashi zarurligi va o'qitish uslublari haqida bildirgan fikrlarini ko'zdan kechirar ekanmiz, u go'zal axloq va chuqur bilimdonlikni o'qituvchining go'zal fazilati deb bilganini ko'ramiz. Shu bilan birga, o'qituvchi talabalarga ko'p bilim berish, bilimni oshirish va chuqurlashtirish uchun o'z ustida ko'p ishlashi lozimligini aytadi. Ahmad Donishning o'qitish uslubi haqidagi fikrlari ham g'oyat muhimdir: "Yoshlar bilimlarni bevosita kuzatish yo'li bilan ongli ravishda egallashi, o'z fikri va bilimining haqiqiylikiga ishonch hosil qilishi kerak: o'rganiladigan hodisaning mohiyatini bilib olib, eng asosiy masalaga e'tibor berib, ikkinchi darajalilarini chiqarib tashlamog'i lozim. Har bir odam bilimni shunday egallashi kerakki, har qanday qarshilik va e'tirozlar uning bilimga bo'lgan ishonchini yo'qqa chiqara

olmasin, fikri haqiqatan to‘g‘ri bo‘lsa, odamlarning kelisha olmasligidan xafa bo‘lmasin”.

Bundan ko‘rinadiki, har bir odam u yoki bu hodisani va bir hil ma‘nodagi fikrni turlicha tushunadi va talqin qiladi. Bu albatta, odamlarning turmush tajribasi, qiziqishi va bilim darajasi bilan bog‘liq. Odamning turmush tajribasi qanchalik boy, hodisa va bilimga qiziqishi qanchalik kuchli bo‘lsa, bilimni shunchalik chuqur o‘zlashtiradi, hodisani to‘liq va to‘g‘ri qabul qiladi.

Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqat (1852-1909)ning ta‘lim-tarbiya texnologiyasida tushuntirish, ko‘rsatish, ishonch hosil qilish va ishon-tirish usullari asosiy o‘rin tutadi. Zero, ta‘lim-tarbiyaning asosiy uslubiga ishon-tirish qiziqtirish, og‘zaki aytish, tushuntirish, hayotda bor misollarni ko‘r-satish, unga izoh berish, anglatish kiradi. Demak, Furqat jonli va faol o‘qi-tish uslublari tarafdori bo‘lganligi uchun ham ko‘ngillarga surur bag‘ish-lovchi, jamiyatni obod qiluvchi dunyoviy ilm kishini ma‘naviy ko‘rkam, boshqalar oldida yoqimli, qadrli va e‘tiborli qiladi, deb hisoblaydi:

“Odamzotning ko‘ngli misol bir ma‘dandurkim, ul ma‘dandin oltin va kumush chiqadur. Va ba‘zi ko‘ngil bir ma‘dandurkim, andin mis va qalay chiqadur. Man o‘ylaymanki, agar iksir ilmidin bahra topsa, aning sharofati birla mis va qalaylik martabasidan chiqib, tillo va kumushlik darajasiga yetadur. Munga o‘xshash ilmsiz ko‘ngildan kishiga naf yet-maydur. Agar yetsa ham, oz yetadur. Agar o‘shanda ko‘ngilga riyozat vositasi birla ilm hosil qilsalar, bu past martabadan chiqib, a‘lo darajaga yetib, mis va qalaydan oltun va kumush bo‘lgani kabi ko‘p foydalik va quvvatlik bo‘lur”.

Munavvar Qori Abdurashidxonov (1878-1931) “Usuli jadid” mak-tablari uchun yangi tovush usulida yozgan “Adibi avval” (“Birinci adib”) darsligida bolalarni savodxon qilishga qo‘yilgan talablari asosida ularning aqliy va amaliy faoliyatini rivojlantirish kabi g‘oyalar alohida o‘rin egallaydi.

“– har harfni ta‘lim berganda kafaga moyilroq qisqa ovoz ila ta‘lim bermoq ham har qaysi harfni o‘z mahrijidin chiqarib ayt-tirmoqqa diqqat qilmak;

– har saboqni qora taxtaga oq bo‘r ila yozib bermak, bolalarga shu tax-tag qarang barobar ovoz ila bir soat takror qilmoqni buyurmoq;

– bir soatdan so‘ng bolalarning holiga qarab shul saboqni 10 yo 15 marta kitobdan ko‘chirib yozmoqg‘a buyurmak, ertasiga saboq bermas-dan avval buyurilgan miqdorda yozgan-yozmaganlarini daftardan ko‘rib,

kamroq yozganlar bo'lsa maktabda bolalardan keyin qoldirmoq jazosi
ila tarbiya qilmoq;

– saboq beruridan oldin kechagi saboqlarni yoddan yozdirib, yozganlarini
birin-ketin ko'rib, g'alatilar bo'lsa, o'zlariga ko'rsatib tashih etmak...,

– bolalarga xushxulqlik, shirinso'zlik ila muomala qilmoq, har kun
ozod qo'yar vaqtida muomalat axloq-odoblarini va izza tariqa ila o'rgat-
moqdir”.

Saidahmad Siddiqiy (1864-1927) o'z pedagogik faoliyatida o'qitish-
ning yangi uslubini ilmiy, ongli, tushunib o'qitish prinsiplarini eskicha
hijjalab o'qitishga qarama-qarshi qo'ydi. U mohir va uslubiyotchi o'qi-
tuvchi sifatida darslarni qat'iy tartib, dars jadvali asosida tashkil etib,
tabiatshunoslik va geografiya darslarida mashg'ulotlarni Bulung'ur dar-
yosi yonida, ochiq havoda amaliy mashqlar bilan o'tishga erishgan. Shu
ta'lim usuli bilan bolalarni fan, jamiyat, tabiat qonunlarini, sirli vo-
qealarning asl mazmunini tushunib olishlariga alohida diqqat qilgan.

Sadriddin Ayniy (1878-1954) o'zining “Buxoro inqilobi tarixi
uchun materiallar” asarida eski maktabda: “Ta'lim uslubi juda buzuq,
aynigan edi. Biz hammamiz qoida va metodni bilmasdan qiynalar edik.
Bizni bolalarga ta'lim berishni isloh qilish muammosi qiziqtirardi”, –
deb yozgandi. U ta'lim uslubiyatiga katta mehr bilan munosabatda bo'-
lib, Abduqodir Shakuriyning yangi usul maktabidagi o'qish-o'qitish
tartiblarini zo'r havas bilan o'rgandi. Bu maktabda o'qish-o'qitish usul-
lari va imtihon natijalari Sadriddin Ayniyda yaxshi taassurot qoldiradi,
savodga o'rgatishning eng qulay, oson usullarini tanlab oldi va o'zi ochgan
yangi usul maktabida qo'llay boshladi. Shuningdek, yangi usul maktablari
uchun “Torti-ul Qur'on” (Qur'onni to'g'ri o'qish haqida) “Zaruriyati
diniya” (“Diniy yo'l-yo'riqlar”), “Taxzib-us-sibiyon” (Yoshlar tarbiyasi)”
kabi darsliklarni, qizlar maktabi uchun “Qiz bola yoki Holida” o'qish
kitobini yaratdi.

Abdulla Avloniy (1878-1934) bola tarbiyasi haqida fikr yuritib, tar-
biya xususiy ish emas, milliy, ijtimoiy ishdir, deb hisoblaydi. Ayni za-
monda u ta'lim va tarbiya uzviy bog'liq ekanini ta'kidlab: “Dars ila
tarbiya orasida biroz farq bo'lsa ham, ikkisi bir-biridan ayrilmaydurgan,
birining vujudini biriga boylangan jon ila tan kabidur”, – deydi.

Abdulla Avloniy bolalarning aqliy ta'limiga alohida e'tibor beradi
va inson aql yordamida ilm egallashi, ilm tufayli dunyoni boshqarishini
aytadi: ”Aql-insonlarning piri komili, murshidi yagonasidur, ruh ishlov-
chi, aql boshlovchidur... insonni hayvonlardan so'z va aql ayirmishdur.
Lekin inson aql va idroki soyasida o'ziga keladigan zarar va zulmlardan

saqlanur. Yer yuzidagi hayvonlarni asir qilib, bo‘ynidan boylab, iplari-ning uchini qo‘llarga bergan insonlarning aqlidur.

Ilm insonlarning madori, hayoti, rahbari natojitidur. Agar aqling qo‘li nafsing jilovini ushlasa, sani yomon yo‘llarga kirmoqdan saqlar. Har narsa ko‘p bo‘lsa, bahosi arzon bo‘lur, ammo aql esa ilm va tajriba soyasida qancha ko‘paysa, shuncha qimmatbaho bo‘lur.

Ilm dunyoning izzati, oxiratning sharofatidur. Ilm inson uchun g‘oyat oliy, muqaddas bir fazilatdur. Zeroki, ilm bizga o‘z ahvolimizni, harakatimizni oyna qilib ko‘rsatur. Zehnimizni, fikrimizni qilich kabi o‘tkur qilur...”

Abdulla Avloniyning fikricha, bolalarning aqliy fikrining “quvvati, ziy-nati, kengligi” ko‘p jihatdan muallimlarning “diqqatlariga suyalgan, vijdon-lariga yuklangan muqaddas bir vazifadur...”

Abdurauf Fitrat (1886-1931) aqliy ta’lim-tarbiyaning maqsad-vazifasi, uni amalga oshirish yo‘llari haqida to‘xtalib, aqlning rivojlanishida muho-kamaning ahamiyatini alohida ta’kidlaydi va ijtimoiy, ilmiy, dunyoviy fanlarni maktab dasturlariga kiritish kerak, degan xulosaga keladi:

“Fikr va aql insonni kamolotga yetkazadi va o‘qish, o‘rganish qobi-liyati uni saodatmand qiladi. Insonning komil aqli yaxshilik muhoka-masidir. Muhokama nima? Muhokama ikki qismga bo‘linadi: birinchisi kaziyyatxon ma’lum (ma’lum bo‘lgan hukm, voqea va hodisalar), ikkin-chisi kaziyyatxon majhul (noma’lum voqea va hodisalar)dan xulosa chi-qarilishidir.

Masalan, “Vatan xizmati vojibdur” (shartdir). Bu hukm noma’lum (majhul)dir. Bu hukmga yana boshqa ikki ma’lum hukm lozimdir, ya’ni “Vatan bizning valine’matimizdir” (sahovatmandimiz, ne’matlar bilan ta’minlovchimiz”dir. “Har bir valine’mat (oliy himmat inson)ning Vatan uchun xizmati vojibdur”, bas “Vatan xizmati vojibdur” degan yuqoridagi ikki ma’lum kaziyyatlar bilan ochiladi.

Boshqa misol: “butun insonlar o‘rtasida mehribonlik va muhabbat lozimdir”, ya’ni bu kaziyyati majhul bo‘lib, bunga ikki ma’lum hukm lozimdirki, birinchisi “butun insoniyat bir-birlari bilan birodardirlar, ik-kinchisi esa birodarlar orasida muhabbat va mehribonlik lozimdur”.

Demak, muhokama uch qismdan tashkil topib, avvalgi hukm noma’-lum bo‘lib, qolgan ikki qismi avvalgisini to‘ldiradi va kazi(y)yati ma’-lum, deb ataladi. Demak, inson muhokama orqali kamolotga yetadi. Mu-hokama aniq va ravshan bo‘lishi uchun uch narsa zarur hisoblanadi.

1. Isobot. 2. Istiqomat. 3. Sur’at.

Isobot deb ma'lum kaziyyati hukmning to'g'riligiga, bexatoligiga aytiladi. Istiqomat ma'lum voqea-hodisalarning, hukmning barqarorligi, sur'at esa to'xtovsiz, tezlik bilan tartib berilishi demakdir.

Avvalo, bolalarni isbot sohibi bo'lishlarida bir voqea va hodisa ustidan fikr yuritganlarida ularga to'g'ri, bexato ma'lumotlar beraylik, chunki xato fikrlar ularni xatolarga, xatarli yo'llarga olib borishi tabiiydir. Asossiz muhokama bolalar tarbiyasiga katta ziyon yetkazadi. Keyin bolalarni istiqomat sohibi qilib, fikr yuritishlariga ahamiyat berishimiz kerak, ularni ma'lum aziyatlarni noma'lum kaziyyatlardan to'g'ri, aniq ajrata oladigan holatda tarbiyalash lozim, ya'ni har bir masala sohasidagi ma'lumotlarni g'alati tushunmasliklari uchun bolalarni muhokama qilishga odatlantirish kerak. Yomonning yomonligini, yaxshiligini muhokama orqali tushuntiring, doimo shunga diqqat qilingki, bolalar hech narsani ko'r-ko'rona taqlid sifatida qabul qilmasinlar. Madaniyatli akvomlar (qavmlar, xalqlar) o'z maktablarida hisob, tarix, madaniyat, fizika, jug'rofiya, ashyovi darsi va boshqa maxsus fanlarni yuqoridagi ikki maqsad – (Isobot va Istiqomat maqsadlari)ga jalb qilish uchun o'qitadilar”.

Fitrat o'quvchi shaxsini hurmat qilish zarurligini ta'kidlab, unga beriladigan bilim uning yoshi va bilish darajasiga mos bo'lishini, qiyinlik qilmasligi va zo'riqtirmasligi, agar beriladigan bilim juda oson yoki juda qiyinlik qilsa, bola bilim olishdan bezib qolishi, beriladigan bilimni o'quvchi ongli o'zlashtirish, muallim berilayotgan bilimning bola uchun moddiy va madaniy jihatdan foydali ekanligini tushuntira olishi kerak, deydi. U o'z fikrini isbotlash uchun Imom Ismoil al-Buxoriyning asarlaridan birida keltirilgan Muhammad payg'ambarimiz salallohu alayhi vassalamning quyidagi hadisini keltirishni lozim topadi: “Bilim ta'limini oson qiling, qiyin qilmang, oldindan aytib bering (ya'ni har bir beradigan ta'limingiz moddiy va ma'naviy jihatdan foydali bo'lsin, bu narsalarni ularga tushuntiring) va ularni ta'limdan bezor qilmang. Qachonki, bolalarda isbot va istiqomat fikri hosil bo'lsa, surat muhokamasi ham muvaffaqiyatli bo'ladi”.

Fitrat bilim va iqtidor inson uchun zarur ekanligini, buning uchun u doimo faol intilish, harakat qilishi lozimligi, doimo o'z oldiga maqsadlar qo'yishi va unga yetishish uchun kurashishi kerakligini, hech bir baxt yoki boylik ham inson intilmasa, o'z-o'zidan kelmasligini uqtirib o'tadi va bu o'rinda Qur'oni Karimdan quyidagicha misol keltiradi: ”Inson har nima topmasin o'zining intilishidan topadi, intilmas ekan, hech narsaga erisha olmaydi”.

Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889-1929) ta'lim va mustaqil o'qish bilan hosil qilinadigan bilimlar turli-tuman va mukammal bo'lishini istagan holda, o'smir aqlining o'sib borishi uchun xilma-xil ma'naviy oziq olishi, fanning turli sohalaridan xabardor bo'lishi zarur, bu esa uni mahdudlikdan saqlaydi, unda dunyoqarashning tarkib topishiga ko'maklashadi, deb hisoblaydi.

Hamza aqliy tarbiya haqida so'z yuritarkan, aqliy tarbiya orqali tabiat va jamiyat qonunlarini, tabiat hodisalarini, ular o'rtasidagi bog'liqlikni bilib, amaliyotda qo'llay oladigan yoshlarni tarbiyalab, yetishtirishga da'vat etadi.

Hamzaning fikricha, bolalarni aqliy va amaliy jihatdan barkamol kishi qilib yetishtirish uchun o'qituvchining o'zi chuqur bilim va yuksak pedagogik mahoratga ega bo'lgan, ma'naviyatli, qobiliyatli va go'zal axloqiy fazilatli bo'lishi kerak.

Yuqoridagi aytilgan fikrlardan shunday xulosaga kelishimiz mumkin, Sharqning buyuk allomalari va Turkistondagi ma'rifatchilik harakati darg'alari o'z asarlarida va pedagogik faoliyatlarida talabaning aqliy faolligini ta'minlaydigan, ta'lim-tarbiya jarayoni samaradorligini kafoflatlaydigan dunyoviy bilimlarni o'qitish uslublarining yangicha shakllarini yaratish va ta'lim-tarbiya amaliyotida qo'llash g'oyasini ilgari surishgan. Shuningdek, mutafakkirlar va ma'rifatparvar pedagoglar tomonidan yaratilgan pedagogik asarlar va tuzilgan alifbolar, o'qish kitoblari hamda darsliklarda maktab va madrasalarda foydalanilib kelingan savol-javob usuli asosida talabalarda aqliy faollik, ziyraklik, hozirjavoblik sifatlari hamda go'zal nutq tarkib toptirilgan. Bundan esa, Sharqdan g'arbga siljigan sharqona ta'lim texnologiyasi, g'oyasi pedagogik texnologiya shaklida g'arbdan sharqqa qaytib kelgan degan xulosa kelib chiqadi. Bu borada yaqin o'tmishimizga nazar tashlasak, ko'p narsa ravshan bo'lib, bir qator tushunmovchiliklar oydinlashadi.

Movarounnahrda ta'lim nazariyasi qayerdan kelgan? G'arbdanmi? Ko'p sonli tadqiqotlarga, tarixiy manbalarga asoslanib, shuni aytish mumkin, ta'lim nazariyasining ta'lim-tarbiya mazmuni, shakli va uslublarining asosiy jihatlari Sharqda ishlab chiqilib, Yevropa orqali o'zgarib, rivojlanib yana Movarounnahrda qaytib keldi.

Bunday fikrni tasdiqlash uchun bir necha dalillarning o'zi kifoya. Dunyo pedagogik tarixiy jarayonida umuminsoniylik va milliy masalalarni tahlil qilish hozirgi kunning dolzarb masalasi hisoblanadi. Bu borada Sharq ulug' mutafakkirlarining g'oyalari alohida ahamiyatga molikdir. Al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, al-Forobiy va boshqalarning g'oyalari

dunyo ijtimoiy-pedagogik jarayoniga ko'p jihatdan ta'sir etib, ma'lum darajada Uyg'onish davrining asosiy shart-sharoitlarini yaratib bergan.

Sharq mutafakkirlari xulosalarining o'ziga xosligi shundaki, ular ilgari surayotgan pedagogik g'oyalar bevosita o'rganilayotgan pedagogik texnologiya fani mantiqidan ajratilmagan. Ta'lim-tarbiya maqsadi, prinsiplari mazmuni va uslublariga xos g'oyalar alohida kitoblarda berilmay, balki bevosita amalda, bironta fanda aniq bilim, iqtidor va ko'nikmalarni shakllantirish jarayonida yoritiladi. Qomusiy olimlar asarlari lotin tilida o'rta asr Yevropa universitetlarida o'quv qo'llanmalari sifatida qo'llanilgani aniq. Ya'ni bu asarlar tabiiy va ijtimoiy ilmlar bilan bir qatorda umumpedagogik va xususiy uslubiy ilmlarni rivojlantirish uchun asos bo'lgan. Abu Ali ibn Sinoning pedagogik g'oyalarga to'la "Ziyrakli-Tirik o'g'lon" asari ispaniyalik adib ibn Tufaylaning "Yakzon o'g'li Xayya" haqidagi qissasining yozilishiga asos bo'ladi. Bu asarlar lotin tilida nashr qilingan bo'lib, J.J. Russoga tanish edi. U o'zining "Emil yoki tarbiya haqida" asarini yozishda yuqoridagi kitoblardan foydalangan. Ispaniyaning pedagog olimi Gundisalva (XII asr) "Falsafaning bo'linishi" asarida al-Forobiyning "Fanlar sanog'i" asarini lotinchaga ijodiy tarjima qiladi. Gundisalva fikricha, ilmiy bilish borliqni tajriba asoslarida o'rganishdan keyin gipotetik taxminlarga induktiv yoki deduktiv xulosalar chiqarilib, tajribada sinaladi. Ya'ni yana amaliyotga qaytiladi.

Oksford universitetining professori Rodjer Bekon (XII asr) al-Forobiy va ibn Sinolarning xulosalarini chuqurlashtirib, o'zining "katta", "o'rtacha" yoxud "kichik" qomusiy kitoblarini yozadi. Bu asarlar Yevropada tarqaladi va ma'lum darajada XV-XVI asrlarda pedagogikadagi pansofik harakatga turtki beradi. Pansofik harakatining yorqin namoyandalaridan biri chex pedagogi Yan Amos Komenskiy edi. XVI asrda yashab, ijod qilgan Ya.Komenskiy «Buyuk didaktika» asarida pedagogikaning didaktikasini rivojlantirishga, ta'limda mas'ul o'quv rejasi, o'quv yili, sinf-dars tizimini tatbiq etishga katta hissa qo'shgan. Albatta, hozirgi mutaxassislarni ommaviy tayyorlash sharoitida ta'limni tashkil etishning sinf-dars tizimidan boshqa shakli taklif etilgani yo'q. Lekin Sharqda IX asrda hali Yevropaning ko'p joylarida, jumladan, Rossiyada husnixat ishlatilmagan bir vaqtda u Xorazm hududida tashkil etilgan. Ma'mun akademiyasida qancha-qancha tibbiy, tabiiy, astronomiya, matematika, koinot ilmlari bo'yicha yirik fan namoyandalarini al-Beruniy rahbarligida sinf-dars tizimisiz tayyorlanganligi kishini hayratga soladi. XIX asrda Rossiya Turkistonni o'z mustamlakasiga aylantirganidan boshlab bizning maktab va madrasalarimizda o'ziga xoslik yo'qoldi. O'zbek

maktabi “Kodiminskaya shkola”ga aylandi, rus-tuzem maktablari ko‘k-larga ko‘tarilib, uning namoyandalari “o‘zbek xalqining milliy iftixori” ga aylantirildi.

Nima uchun hozir ham din namoyandalari va’z qilganida hamma hayratda, jim quloq beramiz? Nima uchun va’zxonlikda, so‘zamollikda institut o‘qituvchisi yosh mullavachchaga bas kelolmaydi? Chunki o‘sha “eski” deb nomlangan maktabda nutq madaniyatini o‘stirishga alohida ahamiyat beriladi, domladan ko‘ra talaba-o‘quvchining ovozi tahsil davomida ko‘proq eshitiladi. Uning nutq madaniyati ortadi, ma’ruza davomida fikrlash malakasi paydo bo‘ladi.

Masalaning yana bir muhim tomoni – nutq madaniyati, ya’ni notiq-lik muammosidirki, yoshlarimiz, ayniqsa, balog‘at yoshidagi o‘spirinlar nafaqat murakkab bahsda, oddiy sharoitlarda ham, bir-ikki so‘z almashuvidan keyin baland ovozga, keyin haqoratga, keyin esa kuch ishlatishga o‘tib ketishadi. Yosh o‘tavgani sari ovoz bo‘shliqlari “qota boradi”, odam tajang bo‘la beradi, tashqi ta’sir tezda ruhiy holatga ta’sir etadigan bo‘lib qoladi.

Qur’oni Karim va Hadislar butun musulmon mamlakatlari kabi bizda ham yaqin o‘tmishimizgacha ta’lim-tarbiyaning asosi qilib olingan. Bunday yondashish haqli ravishda o‘zini oqlab kelgan. Komil inson shaxsining umuminsoniy qadriyatlari yoki ijobiy xislatlari nechta? O‘zbek xarakteridagi ijobiy xislatlarni shakllantirish va rivojlantirish texnologiyasi qanday tuziladi?

To‘g‘ri tarbiyaga molik umuminsoniy ijobiy xislatlarni olti qirrali deb tasavvur etish mumkin.

Birinchidan, shaxsning umumiy xislatlari: yoqimlilik, ko‘rkamlik, jozibadorlik, fusunkorlik, basavlatlik, salobat, rivojlanganlik, hurmatga sazovorlik, shoirlik, ruhlanganlik, ulug‘ sifatlik, o‘ziga xoslik, yetuklik, jiddiylilik, madaniyatlilik, tarbiyalanganlik va boshqalar.

Ikkinchidan, shaxsning axloqiy xislatlari: insonparvarlik, do‘stlik, g‘amxo‘rlik, jonkuyarlik, samimiylik, kuyunchaklik, odamiylik, bolajonlik, imonlilik, fidokorlik va xushmuomalalik, boadablik, iltifotlilik, ochiq yuzlik, kechirimlilik, mehmondo‘stlik, xushaxloqlik, hamjihatlik va boshqalar.

Uchinchidan, ishbilarmonlik xislatlari: ishchanlik, tirishqoqlik, serhafsallik, serharakatlik, mas’uliyat, halollik, insoflilik, malakalilik, bekamiko‘stlik, sifatlilik, epchillik, uddaburonlik, saranjom-sarishtalik, batartiblik, tadbirkorlik, aniqlik, tejamkorlik, barkamollik, ta’masizlik va boshqalar.

To‘rtinchidan, zukkolik, idroklilik xislatlari: zehnlilik, ba’manilik, xotirjamlik, sog‘lom fikrlilik, donishmandlik, farosatlilik, sezgirlik, zakovat,

topqirlik, loʻndalik, dadillik, omilkorlik, savodxonlik, qiziquvchanlik, ishqibozlik va boshqalar.

Beshinchidan, sobitlik xislatlari: faollik, qatʼiyat, tezkorlik, kuydipishdilik, joʻshqinlik, sabotlilik, bir soʻzda turish, barqarorlik, botirlik, dovyuraklik, intizomlilik, erksevarlik, jiddiylik, nafsini tiyish, oʻzini yoʻqotmaslik, sovuqqonlik, oʻziga talabchanlik, kamsuqumlik, odamoxunlik, oʻzini iroda eta bilish va boshqalar.

Oltinchidan, ehtiroslilik xislatlari: nekbinlik, koʻtarinkilik, tantanavorlik, xushchaqchaqlik, hazinlik, ishonuvchanlik, xayolchanlik, kelajakka ishonch, ezgulik, kek saqlamaslik, mushfiqlik, olijanoblik, otashinlik, nozik tabiatlilik, uyatchanlik, hijolatlilik, iffatlilik va boshqalar.

Hammasi boʻlib ijobiy xislatlar soni mingdan ortiq. Taʼlim-tarbiya nazariyasining maqsadi mana shu xislatlarni shakllantirishdan iborat. Buning uchun oʻquv-tarbiya jarayoni, hadislar, oila, mahalla, anʼanaviy udumlar, toʻy, aza, maʼraka va boshqa kam guruhli va koʻp sonli odamlar ishtirok etadigan yigʻinlar, sayillar, mehmondorchilik, mehmon kutish, ommaviy axborot vositalari, afsonalar, romanlar va boshqalar vosita boʻlishi mumkin.

Yuqorida koʻrsatilgan shaxsiy xislatlarni shakllantirish oʻquv-tarbiya ishlarining asosiy vazifasi hisoblanadi. Hamma mamlakatlar ham ana shu ijobiy xislatlarni oʻz xalqida shakllantirishga harakat qiladi. Ana shu maʼnoda zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayonida yagona maqsadga – umuminsoniy xislatlarni shakllantirishga qaratiladi. Pedagogik texnologiyalar nazariyasi maqsadlariga qanday vositalar bilan, qanday ketma-ketlikda va qaysi maʼnoda erishishga bogʻliq. Bir mamlakat zamonaviy taʼlim va tarbiya texnologiyasining bir shaklini tanlasa, ikkinchisi oʻzga-charoq, uchinchisi yana bir boshqacha yoʻl tutadi. Shu jumladan, xalqning, elatning oʻz udumi, odati, turmush tarzi bor. Mana shu oʻziga xos shakl, vosita va uslublarni xalqning umumiy pedagogik madaniyati belgilaydi.

Al-Xorazmiy, al-Beruniy, al-Forobiy, ibn Sino va boshqa mutafakkirlarning boy merosini oʻrganar ekanmiz, taʼlim-tarbiya texnologiyasi gʻoyasining bironta joyida, bironta soʻzida bu xislatlar oʻzbek, eron, tojik yoki boshqa millatgagina xos yoki mos, degan fikrni topa olmaymiz. Shuning uchun ham, butun dunyo xalqlari ularning merosidan foydalanishadi, ular avlodlar xotirasida barhayotdir.

2.2. Pedagogik texnologiyalarning shakllanishi va tadrijiy rivojlanish tarixi

Tarixiy nuqtayi nazardan olib qaralganda, zamonaviy pedagogik texnologiyalar ildizlari juda qadim zamonlarga borib taqaladi, chunki odamzod o'z aql-idrokiga ega bo'lgan davrdan boshlab kishilik jamiyatini saqlab qolish va taraqqiy ettirish uchun yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish tajribalarini u yoki bu tarzda o'rgatyapti. Bu jarayon tarkib topib, an'ana tusini olgan va hayotda sayqal topib hozirgi pedagogik texnologiyalar darajasiga ko'tarildi.

Demak, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ilk bor tarkib topishi, uning dastlabki elementlarining hosil bo'lishi va takomillashuvi juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Zero, pedagogik texnologiyalar odamlar yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish faoliyati bilan shug'ullana boshlagan davrdan shakllangan bo'lib, uzoq rivojlanish va taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan, deb hisoblash mumkin.

Yozuv paydo bo'lmagan zamonlarda, ta'lim-tarbiya ishlari asosan oilada va keyinchalik jamoatchilik asosida, o'qitishda esa so'zlab berish yoki ko'rsatib, tushuntirish usullarida amalga oshirilgan. Yozuv va qo'g'oz qo'lyozma kitoblar paydo bo'lgan dastlabki davrlarda yozish va o'qishga o'rgatilgan. Yozuv va o'qishni asosan, yuqori tabaqa vakillari bilishgan. Ana shu davrlarda savod o'rgatish usullari shakllana boshlagan. Yakka va guruhli ta'lim usuli qo'llangan.

Toshbosma kitoblar paydo bo'lgan davrlarda savodlilar soni ortib borib, savod o'rgatish ham rivojlana boshlagan. VIII-X asrlarda maktablar va madrasalar ochilib, ularda asosan, ta'limning dogmatik usullari qo'llangan.

Hozirgi O'zbekiston hududida tashkil etilgan maktab va madrasalarda savod o'rgatish texnologiyasining quyidagi bir necha usullari shakllangan va amalda qo'llanib kelingan:

Tovush usuli (usuli savtiya) – arabcha harflarni ovozlar bilan tanitish. Bu usulni qo'llash bilan talabalarda ilmiy bilish metodlari (qiyoslash, ajratib olish, solishtirish, umumlashtirish kabilarga xos layoqat (ko'nikma) va malakalar rivojlanib boradi. Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919) Turkiston jadidlari orasida birinchilardan bo'lib savod o'rgatishda tovush usulini amalda qo'lladi.

Tovush usulida jadid maktablari uchun Munavvarqori Abdurashidxonov (1878-1931) 1907-yilda "Adabi avval" ("Birinci o'qituvchi")

alifbo darsligini va “Adabi soniy” (“Ikkinchi o‘qituvchi”) o‘qish kitobi; Saidrasul Saidaziziy (1864-1933) “Ustodi avval” darsligini yaratdi.

Abdulla Avloniyning “Birinchi muallim” (1902) darsligi maddiya usulida yaratildi. Maddiya usuli (usuli maddiya: madd-cho‘zish) undosh tovushlarning nomi bir-biriga qo‘shilmaydi, balki bir undosh tovushning nomiga bir unli tovush qo‘shilib, ochiq bo‘g‘in hosil qilinadi.

Tahlil-tarkib usuli (sintetik usul) asosida tuzilgan alifbolarda uslubiy materiallarni joylashtirishda osondan qiyinga tomon borish metodiga amal qilindi. Bu alifbolarda o‘quv materiallari mazmuni nihoyatda o‘xshash bo‘lib, ular bir-biridan tovush usuli yoki usuli maddiyada tuzilganligi bilan farqlanadi. M: *Tilingni saqla, o‘zingni chaqmasun. Daraxt havodan bahra olur, odam duodan. Xat yozmoq yarim ilm. Yodga olgan yo‘qolur, yozil-sa yo‘qolmas.*

Butun so‘zlar usuli asosida yaratilgan alifbodagi matnlarda quyidagiga o‘xshash misollar qo‘llanilgan: *Qator-qator tish qo‘ydim, jayron ot-ni bo‘sh qo‘ydim* (tish va til), *yalt-yalt etadi, yamlab yutadi* (olov).

Izohli o‘qish usuli – XIX asrning 90-yillarida Turkistondagi yangi usul maktablarida qator dunyoviy fanlar o‘qitilishida qo‘llanildi. Bunda, asosan, talabaning oldin bilimni o‘zlashtirishiga, so‘ngra yod olishiga e’tibor berilgan.

Hijo usuli (usuli tahajji)da harflarning nomini yodlatish asos qilib olinganligidan savod o‘rgatish og‘ir edi.

Usuli tahajji eng qiyin va qadimiy usul bo‘lib, o‘zbek maktablarida XX asr boshlarigacha asosiy o‘qitish usuli sifatida qo‘llanildi.

Imlo usuli - muallim –ustoz aytib turganni talabalar yozganlar (VIII-IX asrlarda).

Tadris usuli (tadris-izoh, sharh) X asrdan ilgariroq Markaziy Osiyoda tarqalgan o‘qituv usulidir.

Ma’lumki, XX asrda fizika, mexanika, kimyo, biologiya, matematika, informatika va boshqa fanlarning yutuqlariga tayangan fan-texnika taraqqiyoti texnologik inqilobni keltirib chiqardi. Natijada, fan-texnika sohasida 1870-yildan boshlab “texnik-texnologiya” atamasi keng qo‘llana boshladi. “Texnologiya” yunoncha so‘z bo‘lib, “texnos” (techne)-mahorat, san’at va “logos” (Logos) - fan tushuncha, ta’limot ma’nolarini anglatadi. Odatda, “Texnik texnologiya” atamasi dastlab ishlab chiqarishda qo‘llanilgan bo‘lib, unga xomashyo, materiallar, yarim fabrikatlarga ishlov

berish yoki ularning tarkibini, xususiyatlarini, tayyorlanishini, qo'llanish sohasini o'zgartish usullari haqidagi fan sifatida tushunilgan.¹

Fan-texnikani yuksak taraqqiyoti tufayli texnologiya tushunchasi ham takomillashib, mazmunan chuqurlashib borgan. Patent, litsenziyalar sotiladigan va sotib olinadigan bo'lgach, texnologiya deganda tayyor mahsulot olish, xomashyo va materiallarga ishlov berish usullari, bajariladigan ishlarning ketma-ketligi va qanday tarzda bajarilishi haqidagi hujjat ham tushuniladigan bo'ldi. Masalan, sanoatda ishlab chiqariladigan mahsulot, aytaylik, detal loyihalanganda qanday materialdan tayyorlanadi, shakli qanday bo'ladi, buning uchun standart belgilari, chizmalarga ular-dagi o'lchamlarni aniqlash va boshqa talablar aks ettiriladi. Fan-texnika taraqqiyoti "Texnologiya"ni fan sifatida ham o'rganishni obyektiv zaruriyat qilib qo'ydi. U fan sifatida fizik, ximik, mexanik va boshqa qonuniyatlarini aniqlash orqali mahsulot ishlab chiqarishning samarali usullarini o'rganish, yangilarini topish va tajribada sinashni o'rganadi.² Texnologiyani fan sifatidagi vazifasi-moddiy resurslar va vaqtni eng kam sarflashni talab qiladigan samarali va tejamkor ishlab chiqarish jarayonlarini aniqlash hamda qo'llash maqsadida fizik, ximik, mexanik qonuniyatlarni topish va amaliyotga tatbiq etish hisoblanadi.

Ishlab chiqarishda – "texnologiya" atamasining mazmun-mohiyatini anglatuvchi quyidagi tushunchalar mavjud:

Texnologik jarayon – ishlab chiqariladigan mahsulotga ishlov berishning yagona jarayonini hosil qiluvchi texnologik operatsiyalarning yig'indisi.

Texnologik operatsiya – ishchi tomonidan o'zining ish joyida bajariladigan yakuniga yetkaziladigan harakat ko'rinishidagi jarayonning bir qismi.

Texnologik xarita – ma'lum bir mahsulotni ishlab chiqarish texnologik operatsiyalarini ketma-ketligini bayon qiluvchi texnik hujjat.

Texnologik rejim – texnologik operatsiyalarni amalga oshirishni belgilovchi tartib bo'lib, ma'lum bir mahsulotni ishlab chiqarishda bajariladigan operatsiyalarning vaqti, sharoitlarini belgilaydi. Umuman, ishlab chiqarishdagi texnologiyada turli xomashyo materiallariga ishlov berish operatsiyalari yuqori darajali kasb ustalari tomonidan bajarilsagina mahsulot sifati kafolatlanadi.

¹ Qarang:Yo'ldoshev J.,Hasanov S.Jadid tarbiyashunosligi asoslari.-T.:O'qituvchi, 1994, 21-75-betlar;Yo'ldoshev J.G';Usmonov S.A.Pedagogik texnologiya asoslari.-T.:O'qituvchi, 2004, 48-50-betlar.

² Qarang:Yo'ldoshev J.,Hasanov S.Jadid tarbiyashunosligi asoslari.-T.:O'qituvchi, 1994, 21-75-betlar;Yo'ldoshev J.G';Usmonov S.A.Pedagogik Texnologiya asoslari.-T.:O'qituvchi, 2004, 48-50-betlar.

Aynan ana shu obyektiv zaruriyat tufayli texnika va texnologiyalarni tushunadigan, ularni ishlata oladigan, loyihada aks ettirilgan chizma va texnologiya bo'yicha belgilangan standartdagi mahsulot yarata oladigan yetuk mutaxassis kadrlar tayyorlash ehtiyoji tug'iladi. Pedagog va psixolog olimlar ishlab chiqarish texnologiyasini nazarda tutgan holda o'quv jarayonini ham "texnologiyalashtirishga", ya'ni o'qitish natijasini kafolatlangan o'ziga xos texnologik jarayonga aylantirishga harakat qiladilar. Natijada, pedagogikada yangi yo'nalish – ta'lim texnologiyasi, xususan, o'qitish va tarbiyalash texnologiyasi paydo bo'ldi.

"Ta'lim texnologiyasi" tushunchasi inglizcha "an educational technology"- ta'lim (o'qitish) jarayonini yuksak nazorat, san'at darajasida tashkil etish borasida ma'lumotlar beruvchi fan (yoki) ta'limot ma'nosini anglatadi.

Yigirmanchi asrning 30-yillarida AQSh ta'lim tizimiga audiovizual o'qitish dasturlari kiritila boshlandi. Bu nafaqat ta'limda texnologik inqilobga asos soldi, balki yangi fan-pedagogik texnologiya (PT)ning mazmun-mohiyati, predmeti, konsepsiyalari, ta'riflari, tuzilishi, paradigma-lari, konnotatsiyalari va rivojlanish manbalari haqida ko'plab munozaralarga sabab bo'ldi.

Bu munozaralar asosida PT muammolari bo'yicha nashr etilgan ilmiy-uslubiy adabiyotlar, shu jumladan, 20 dan ortiq maxsus jurnal (British Journal of Educational Technology, UK; Educational Technology, USA, Japan, Italy; Educational Communication and Technology, USA; Journal of Educational Technology terms, USA; Media and Methods, USA; PLET (since 1989- ETTI), UK; School Technology, UK; Teachtrends, USA; The Computing Teacher, USA: The Technology Teacher)da bayon etilgan g'oyalar, shuningdek, 60-yillarda AQSh, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya, Yaponiya va boshqa mamlakatlarda yaratilgan PT infratuzilmasi haqidagi mulohazalar yotadi. PT infratuzilmasi mahalliy shart-sharoitlar e'tiborga olib tashkil etilgan PT markazlari tarmog'ini, PT bo'yicha milliy va xalqaro markazlarni, PT uyushmalari va institutlarini (ular-da maxsus dasturlar asosida kasbiy mahorati yuksak pedagog-texnologlar jadal sur'atlar bilan tayyorlanmoqda) qamrab oladi. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan dasturlarni faol ishlab chiqish natijasida PT tushunchalari ma'nosini aniqlashtirish jarayoni tezlashib ketdi. 70-80-yillarda chop etilgan deyarli barcha pedagogik ensiklopediyalarga, shuningdek, boshqa nashrlarga PT haqidagi ko'plab maqolalar kiritildi. Albatta, bunga bog'liq holda "pedagogik texnologiya" tushunchasini tadrijiy takomiliga

qiziqish ham ortdi. Uni tahlil etish esa ta'limdagi texnologik tendensiylarni oldindan aytish imkonini beradi.

Xo'sh, PT rivojlanishining asosiy belgisini nimada kuzatish mumkin? Eng avvalo, biz buni "ta'limdagi texnologiya" (technology in education) iborasining "ta'lim texnologiyasi" (technology of education), keyin esa, pedagogik texnologiya (educational technology) tarzida o'zgarishi yoki ifodalanishida kuzatishimiz mumkin. Bu pedagogik atama mazmunining o'zgarishi taxminan uch davrni o'z ichiga oladi.

Birinchi davr (50-yillarning boshi va o'rtalari) ta'lim muassasalarida axborotlarni taqdim etishning texnik vositalari –tovushni yozib olish va qayta eshittirish, tasvirlarni aks ettirish vositalari, boshqacha aytganda, "audiovizual vositalar"ning paydo bo'lishi bilan xarakterlanadi.

Ikkinchi davr (50-60-yillarning o'rtalari) o'qitish jarayoniga texnologik yondashuvning tatbiq etilishi bilan xarakterlanadi. Bu yondashuvning nazariy asosi dasturli o'qitish g'oyasi hisoblanadi. Uning texnologik asosini o'quv maqsadlari uchun maxsus mo'ljallangan audiovizual vositalar (teskari bog'lanish vositalari, elektron sinflar, o'qitish mashinalari, lingafon xonalar, trenajyorlar va boshqalar) tashkil etadi. Bu davrda "ta'lim texnologiyasi" deyilganda muqarrar ravishda oldindan rejalashtirilgan natijaga olib keluvchi pedagogik jarayonning ilmiy tavsifi (vosita va usullar majmuyi) tushunila boshlandi.

Uchinchi davr (70-yillar) PT bazasining kengayishi bilan xarakterlanadi. PT asosini yaratishda informatika, telekommunikatsiya nazariyasi, pedagogik kvalimetriya, tizimli tahlil va pedagogika fanlari yutuqlari (o'qitish texnologiyasi, bilish faoliyatini boshqarish nazariyasi, o'quv jarayonini optimallashtirish, pedagogik mehnatni ilmiy tashkil etish)ga tayanildi. PTning metodologik asosi o'zgardi, og'zaki o'qitishdan audiovizual o'qitishga o'tildi. Kasbiy mahorati yuksak pedagog-texnologlar tayyorlandi. Pedagog-texnologlarni tayyorlash davomida yangi audiovizual vositalar, masalan, videomagnitafon, karuselli kadroproyektor, poleekran, elektron doska, elektron sxemalar tizimi, flomaster bilan yozish uchun bloknot doska, tovush va tasvir sinxronizatorlari va boshqa texnik vositalar ommaviy tarzda ishlab chiqila boshlandi. Bu davrda o'quv jarayoni texnologiyasi tizimli yondashuv asosida yaratila boshlandi. Tadqiqotchilar PT o'quv jarayonini fan va texnikaning eng yangi yutuqlari asosida optimallashtirish tamoyillarini o'rganish, ishlab chiqish va amalda qo'llash tarzida tushundi.

Ushbu jarayonning xarakterli xususiyati kompyuter laboratoriyasi va displey sinflarini yaratish, pedagogik dasturiy vositalar soni va sifatining ortishi, interfaol video tizimlaridan foydalanish bilan belgilanadi.

PT mazmuni o'zgarishini shartli ravishda davrlarga ajratish PT rivojlanish tarixining ma'lum bosqichlariga uzviy bog'liq.

1946-yilda AQShning Indiana shtatidagi universitetga audiovizual ta'lim kiritilgan (muallif L.K. Larson).

1954-yilda dasturli o'qitish rejasi asoslab berilgan (muallif – professor B.F. Skinner).

1961-yil Janubiy Kaliforniya universitetida o'qitish texnologiyasi bo'limi ochilgan (bo'lim rahbari – D.D. Finn).

1968-yil LOGO dasturlashtirish tili ishlab chiqilgan va ta'lim muassasasida tatbiq etilgan (AQShdagi Massachusets texnologik instituti, rahbar – S.Peypert).

1976-yil birinchi shaxsiy kompyuter “Apple” yaratildi (mualliflar-S.Jobs, S.Uoznik).

1991-yil. Displeyli sinflarda o'quv maqsadlari uchun maxsus dasturiy vositalardan foydalanilgan.

1990-yil. Ta'limda interaktiv texnologiyalar qo'llanilgan.

PT mohiyati haqida kamida yarim asr davom etgan ilmiy munozaralar mazmuni turli mualliflar, pedagogik komissiyalar va uyushmalarning ta'rif tavsiflarida o'z aksini topdi. PT mohiyati haqida bir-biriga qarama-qarshi ikki nuqtayi nazar mavjud. Munozaraning asosiy sababi ham xuddi ana shunda. Barcha mualliflar PTni o'qitishning zamonaviy vositalari majmuasi deb hisoblashsa, boshqalari esa uni kommunikatsiya jarayoni, deb e'lon qildilar. Ayrim guruhdagi mualliflar o'qitish vositalari va jarayonini PT tushunchasida birlashtirib, ularga bir butunlikda qaraydi.

London universitetida tashkil etilgan audiovizual markaz direktori M.Klark PTning dastlabki ma'nosini quyidagicha izohlagan: “PT-ta'lim sohasida ixtirolar, sanoat buyumlari va hozirgi zamon texnologiyasining asosiy qismi hisoblanmish jarayonlarni qo'llash”. Ushbu ta'rif “ta'limda texnologiya” atamasini zamonaviy nuqtayi nazardan tushunishni ifoda etadi. Chunki bunda uning ma'nosi o'qitishda qo'llaniladigan nopedagogik buyumlar va jarayonlar sifatida talqin etiladi.

F.Persival va G.Ellingtonning e'tiroficha, “ta'limda texnologiya” atamasi axbortni taqdim etishning har qanday vositasini qamrab oladi. Bular “ta'lim tizimida qo'llaniladigan jihozlar, masalan, televideniye, til o'rgatish laboratoriyalari va tasvirlarni aks ettiruvchi turli vositalardir.

Boshqacha aytganda, “ta’limda texnologiya – bu audiovizual vositalar” (Persival F., Ellihgton H. A handbook of Educational Technology, London: Kogon page Ltd, 1984, p. 12). Bu ta’rifda “ta’limda texnologiya” dan ko‘proq “ta’lim texnologiyasi”ga urg‘u beriladi, chunki u o‘zida o‘quv jarayonini ta’minlash uchun maxsus yaratilgan va moslashtirilgan vositalar (televideniye, til o‘rgatish laboratoriyasi)ni hamda ularni amalda qo‘llash metodikasini birlashtiradi.

Zamonaviy ta’lim texnologiyasi tarkibiga qattiq (hardware) va yumshoq (software) vositalardan tashqari yana “sezilmagan” (intangible) aspektlar kiradi. Ularga bilimlarning turli tarmoqlari, masalan, psixologiya, sotsiologiya, kasbiy menejment va tizimli tahlilga oid g‘oya va tajribalarni misol qilib keltirishimiz mumkin. Bunda bilimlar va o‘qitish tizimini optimal o‘zlashtirish metodikasini ishlab chiqish uchun texnikaning optika, reprografiya, akustika va mikroelektronika tarmoqlaridan foydalaniladi. Yuqorida qayd etilgan aspektlarda qattiq (proyektorlar, magnitofonlar, televizorlar, mikrokompyuterlar) va yumshoq vositalar (slaydlar, depozitivlar, magnitofonlar, videoyozuvlar, kompyuter dasturlari)ga qarama-qarshi o‘laroq, boshqa “tegishli vositalar” (inderware) ham ta’riflanadi.

Ushbu yondashuvni asoslab (uni ko‘p aspektli yondashuv deb atash mumkin), D.Finn quyidagi fikrni bayon etadi: “Faqat sodda odamlargina texnologiyani apparaturalar va o‘quv materiallarining shunchaki majmuyidan iborat, deb tushunishi mumkin. Ammo texnologiya juda keng ma’noga ega. Texnologiya bu – o‘quv jarayonini tashkil etish usullari, materiallar, odamlar, muassasalar, “inson mashina” tipidagi modellar va tizimlar haqidagi fikrlar timsoli. Texnologiya – muammoning iqtisodiy imkoniyatlarini tekshirish. Bundan tashqari, texnologiya fan, san’at va insoniy qadriyatlarning o‘zaro ta’siriga ham daxldor”. U yana “Pedagogik vositalar, kommunikatsiya va texnologiyalar ensiklopediyasi”da (London, 1978) shunday so‘zlarni yozadi: pedagogik texnologiya iborasi “o‘qitish vositalari” atamasiga sinonim emas. Pedagogik texnologiya fanlararo birikish (konglomerat) hisoblanadi. U ta’limning deyarli barcha aspektlari, ya’ni qisqa o‘qitish kursidan tortib, to milliy ta’lim tizimining keng qamrovli vazifalari bilan uzviy bog‘liq”. Muallif pedagogik texnologiya haqida juda ko‘p fikr-mulohazalar bildirilgan bo‘lsa-da, lekin PT atamasining ma’nosiga juda kam e’tibor berilganini, uning chuqur tahlil etilmaganini alohida ta’kidlab o‘tadi.

P.D. Mitchell PT muammolari bo‘yicha 102 ta manba (monografiya va maqolalar)ni tahlil etadi. U tahlil natijalariga asoslanib, PTning yakuiniy ta’rifini izohlab beradi: “Pedagogik texnologiya-tadqiqot va ama-

liyot sohasi (ta'lim tizimi doirasida). U pedagogik tizimlar tuzilmasining barcha aspektlari hamda o'ziga xos (potensial jihatdan qayta tiklash mumkin bo'lgan) pedagogik natijalarga erishish maqsadida tashkil etiladigan tadbirlar bilan chambarchas bog'liq".

Ushbu ta'rif asosida P.D. Mitchell pedagog-texnologlarning asosiy vazifasini tavsiflab berdi. Uning fikricha, pedagog-texnologlarning asosiy vazifasi "kutilgan pedagogik natijaga erishish uchun inson resurslarini, moddiy va moliyaviy resurslarni eng maqbul darajada taqsimlash" dan iborat.

PTning ma'nosi to'g'risidagi munozaralarga yakun yasab, "AQSh pedagogik texnologiyalar va kommunikatsiyalar uyushmasi" 1979-yilda pedagogik texnologiyaning "rasmiy ta'rifi"ni e'lon qildi. Bu ta'rifga ko'ra, "pedagogik texnologiya odamlarni, g'oyalarni, bilimlarni o'zlashtirish aspektlarini, ta'lim olishni rejalashtirish, ta'minlash, baholash faoliyatini tashkil etish usul va vositalarini o'z ichiga qamrab olgan majmuaviy, integrativ jarayon"... (Silber K.H. Some implicational of the history of Educational Technology: we're all in this together. In: J.W. Brown and S.N. Brown, Educational Media Yearbook, Littleton, Colorado: Libraries Unlimited, 1981. p.21)

Ushbu ta'rif juda keng ma'noda berilgan. PTning tavsifidagi keyingi o'zgarishlar uning ma'nosi qirralarini aniqlashtirish va ularni ixtisoslashtirish bilan bog'liq. Ta'lim texnologiyalari atamaları glossariysida ko'rsatilishicha (Parij: YuNESKO, 1986, 43-b), PT ikki xil ma'noga ega: "Dastlabki paytlarda kommunikatsiya sohasidagi inqilob tufayli yaratilgan vositalar, masalan, audiovizual vositalar, televideniye, kompyuterlar hamda "qattiq" va "yumshoq" vositalarning boshqa turlaridan pedagogik maqsadlarda foydalanishni PT ma'nosida tushunilgan. Yangi va keng ma'noda PT bu – butun o'qitish jarayonini rejalashtirish, amalda joriy etish va baholashning tizimli metodi hamda ta'limning eng samarali shakllariga erishishi uchun inson va texnika resurslari hamda ularning o'zaro ta'sirini e'tiborga olish yo'li bilan bilimlarni o'zlashtirish. Xuddi shu ma'noda, PT tizimli tahlilda nazariy vosita sifatida foydalaniladi».

Buni qoida deb hisoblash mumkin. Chunki keyingi yillarda PT muammolariga bag'ishlab e'lon qilingan maqolalardan ma'lumki, ularning mualliflari PT ma'nosini tahlil qilishga urinmaganlar. "Pedagogik texnologiyaning yuzaga kelishi, rivojlanishi" (R.M. Tomas, V.N. Kobayashi tahriri ostida. Oksford: Pergamon Press, 1987. 275 r.) nomli monografiya mualliflari ham bundan mustasno emas. R.M.Tomas PTning umumiy qabul qilingan ta'rifi yo'qligini e'tirof etish bilangina cheklangan.

Uning fikricha, “pedagogik texnologiya”ni turli odamlar turli ma’noda tushunadi. Ko‘pchilik PT deganda elektron jihozlar, masalan, kinoapparatlar, magnitofonlar va televizorlardan o‘quv jarayonida foydalanishni tushunadi. Boshqalar esa, ular qatoriga noelektrik materiallarni, masalan, kitoblar, suratlar, kartalarni ham kiritadilar. Yana bir guruh kishilar esa PT ta’rifiga boshqaruvda pedagogik ma’muriyat tomonidan qo‘llaniladigan jihozlarni ham kiritadi. Monografiya mualliflarining o‘zlari esa, PT ta’rifini tahlil etishdan voz kechib, texnologiyaning ayrim turlariga qarab o‘tadilar. Xususan, monografiyada to‘rtta asosiy pedagogik texnologiyaning konseptual tahlili berilgan: nashr vositalari, kompyuterlar, radio va televideniye, ta’limni boshqarish tizimi (Thomas R.M., Kobayashi V.N. (Eds) Educational Technology its Greation? Development and Cross-Cultural Transfer. Oxsford: Pergamon press, 1987. 275 p.)

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan yondashuvni PT tushunchasining rivojlanishida istiqbolli deb hisoblash mumkin, chunki u PT ma’nosini ixtisosliklar nuqtayi nazaridan talqin etish imkonini beradi.

Pedagogik texnologiyalar – bu ta’lim samaradorligini oshirish uchun qo‘llaniladigan hamda pedagogika nazariyasi va amaliyotining barcha sohalari bilan bog‘liq bo‘lgan o‘qitish usullari va vositalari, yondashuvlar, tizimlar, konsepsiyalar, tendensiyalar, g‘oyalarning fanlari o‘zaro birikishi (konglomerat). Pedagogik texnologiyalar deyarli yarim asr davomida tadrijiy ravishda rivojlandi va o‘zining hozirgi zamon mavqeyiga erishdi. Bu davrlarda o‘qitish turlari “og‘zaki-audiovizual-dasturlash-multimedia-gipermedia” ketma-ketligi bo‘ylab almashdi.

Pedagogik texnologiyalarning e’tirof etilish davrlarini uch bosqichga ajratish mumkin.

Birinchisi – pedagogik texnologiyalarni o‘rganish obyekti sifatida e’tirof etilishi. 1946-yilda AQShning Indiana universitetida audiovizual ta’lim rejasi kiritildi (muallif L.Larson). Bu ta’lim maskanida 30-yillardayoq talabalarga pedagogik texnologiya bo‘yicha saboq berila boshlangan edi. Lekin bu vaqtgacha pedagogik texnologiyani joriy etish bo‘yicha birorta ham mukammal dastur ishlab chiqilmagandi. L.Larson birinchi marta mutaxassislar tayyorlashning audiovizual rejasini kiritdi. Indiana universitetida kiritilgan audiovizual reja hamda Shimoliy Amerikadagi boshqa universitetlarda kiritilgan kurslar mazmunida ishlab chiqarishni rivojlantirish, audiovizual vositalarni qo‘llagan holda o‘quv jarayonini boshqarish va boshqa masalalar aks etgan (Ely D.P. Educational: Field of study. In: International Encyclopedia of Educational, v.1-10, v. 3. Oxsford : Pergamon press, 1985. p. 1616).

Ikkinchisi – pedagogik texnologiyalarning kasbiy kategoriya sifatida e'tirof etilishi. 1954-yilda dasturli o'qitish g'oyasi asoslab berildi (muallif- B.F. Skinner) va bu hol pedagogik texnologiyadagi ustuvorliklarning o'zgarishiga sabab bo'ldi. Uning asosida o'zgarishni “stimul – reaksiya” sxemasi bo'yicha mustahkamlash konsepsiyasi yotadi.

B.F. Skinner tomonidan ishlab chiqilgan dasturli o'qitish (DO') modelida o'qituvchiga bosqichma-bosqich o'qitishning chiziqli texnologiyasi (mavzu-qadamlar – kadrlar) taklif etildi. Bunda teskari bog'lanish, ya'ni joriy etilgan topshiriqlarning to'g'riligini tezda nazorat qilish va xatoga yo'l qo'yilgan hollarda avvalgi qadamga qaytish nazarda tutiladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan davrda DO' g'oyasi pedagog-texnologlar tayyorlashning ko'plab rejalarini qamrab oldi. Ammo “o'qitish texnologiyasi” atamasining muallifi, shubhasiz, D.D. Finn bo'lib qoldi. U 1963-yilda Janubiy Kaliforniya universitetida “O'qitish texnologiyasi” bo'limini tashkil etdi.

1958-yilda DO' texnologiyasini N.Krauder yanada takomillashtirdi. U DO' ning tarmoqlangan sxemasini taklif etdi. Bunda taklif etilgan ko'plab javoblardan tegishlilari tanlanadi va javoblarning to'g'ri-noto'g'ri tanlanganiga bog'liq ravishda teskari bog'lanish amalga oshiriladi. Shunday qilib, DO'ning yangi modeli moslashuv modeli bo'ldi.

“Skinnerchilar” va “krauderchi”larning DO' haqidagi 60-yillar davomida munozaralari oxir-oqibatda kelishuv bilan yakunlandi. Natijada DO'ning kombinatsiyalashgan yangi texnologiyasi paydo bo'ldi. U o'z ichiga DO'ning chiziqli va tarmoqlangan texnologiyasi mazmunini qamrab oladi.

Pedagogik texnologiyalar rivojlanishi ikkinchi bosqichining xarakterli xususiyati shundan iboratki, bu davrda PT sohasida mutaxassislar tayyorlash bo'yicha o'z dasturlarini ishlab chiqqan oliy o'quv yurtlari soni jadal sur'atlarda ortdi. 1980-yilda AQShda pedagogik texnologiyalar bo'yicha 193 ta dastur amalda qo'llanilgan (holbuki 1955-yilda 50 ta dastur bo'lgan). PT sohasida 788 fakultet to'la dastur (Fulltime) bo'yicha, 469 fakultet esa qisman (parttime) dasturlar bo'yicha mutaxassislar tayyorlashgan.

Michigan, Sirakuza va Florida universitetlari pedagogik texnologiyalar bo'yicha eng yaxshi dasturlarga ega bo'lishgan. Bundan tashqari, 1981-yilda Garvard va Stanford universitetlarida magistr va fan doktorlari tayyorlash uchun pedagogik texnologiya sohasida yangi dasturlar ishlab chiqilgan.

Ilgari ham (xususan, asrimizning boshlarida) o'qituvchilar pedagogik texnologiyalar sohasida tadqiqot ishlari olib borishgan, uslubiy tavsiyalar va o'qitish vositalarini yaratishgan. Ammo o'zlarini texnolog, deb

hisoblashmagan. M.Eraut o'z ilmiy ishlarida bunday holat to 80-yillarning boshigacha davom etganini alohida qayd etib o'tadi.

80-yillar boshida professional texnologlarning yangi avlodlari shakllana boshladi. Ular pedagogik texnologiya muammolarini nazariy tadqiqot etishni kuchaytirib yubordi. Bu esa pedagogik texnologiya rivojlanishining yangi bosqichga o'tishiga asos bo'ldi (Eraut V. Educational Technology: Conceptual Frame Work and historical Development. In: The International Encyclopedia Education, v. 1-10, v.3. Oxsford: Pergamon press, 1985. p. 1604).

Uchinchi – pedagogik texnologiyalarning pedagogikadagi nazariy bilimlar tarmog'i sifatida e'tirof etilishi. Bu bosqichning muhim belgisi shundan iboratki, bu davr (60-70-yillar)da pedagogik texnologiya muammolarini tadqiq etishga tizimli yondashuv tatbiq etildi, shuningdek, mutaxassislarning audiovizual ta'lim va dasturli o'qitish bo'yicha nuqtayi nazarlari bir-biriga yaqinlashtirildi. Bu davrni kelishuv (konsolidatsiya) davri ham deb atashadi (1967-1972-yillar). Bundan tashqari, bu vaqtda pedagogik texnologiya haqida turli konsepsiyalar va paradigma-lar ommaviylashdi.

Bu bosqichning ilk davri 1960-yilga to'g'ri keladi. To'g'rirog'i, 60-yil bu bosqichning sanoq boshi hisoblanadi. Chunki xuddi o'sha yili AQShda birinchi marta "Pedagogik texnologiya" (Educational Technology") bo'yicha maxsus nazariy jurnal nashr etildi. Unda texnologiya va ta'limning o'zaro munosabati hamda ularning jamiyatda tutgan o'rniga haqida va pedagogik texnologiya muammolarining nazariy tahliliga bag'ishlangan ikkita ilmiy ish e'lon qilindi. Birinchisi AQSh o'qitish vositalari bo'yicha mutaxassislarning kasbiy uyushmasining Audiovizual ta'lim bo'limi prezidenti D.D. Finning "Texnologiya va o'qitish jarayoni" nomli ma'ruzasi edi. Ikkinchisi katta axborot nashri bo'lib "O'qitish mashinalari va dasturli o'qitish" deb nomlangan. Bu ilmiy ish I.A. Lamsdeyn va R.Gleyzerning tahriri ostida nashr etilgan (Lumsdaine A.A. Glasser (eds). Teaching machines and Programmed Learning: A Source Book. Departament of Audiovizual instruction, National Education Association, Washington, DC. 1960. 572p.) Har ikkala ishda ham pedagogik texnologiya rivojlanishining eski konsepsiya va tendensiyalaridan yangisiga o'tish jarayoni tahlil etilgan.

Hozirgi vaqtda pedagogik texnologiyalarni e'tirof etishning to'rtinchi bosqichi davom etmoqda. Bugungi kunda pedagogik texnologiyalar fanlararo birikish (konglomerat) sifatida tan olinmoqda. U pedagogik bilimlarning ma'lum bo'lgan barcha tarmoqlari bazasida amal qiladi va

o'zining ilmiy tushunchalarini boyitishda boshqa fanlar (kibernetika, mantiq, sotsiologiya, informatika, optika, akustika, kasbiy menejment) yutuqlaridan foydalanadi.

Bu bosqichning boshlanishi 1970-yillarga to'g'ri keladi. Bu davrda P.D. Mitchell o'z tadqiqoti natijalari haqida matbuotda ko'plab maqolalar e'lon qildi. U o'zining ilmiy izlanishlari natijasida "pedagogik texnologiyaning fanlararo bog'lanish tendensiyasi ortgani va buning natijasida PT ma'nosining g'oyaviy yo'nalishlari kengaygani" haqida xulosa chiqardi (Mitchel P.D. Educational Technology: Pancebo// Bajpai A.C. and Leedham. (Eds). Aspects of Educational Technology, 4. London: Pitham, 1970).

Shuni ta'kidlash joizki, pedagogik texnologiyalarni e'tirof etishning keyingi ikki bosqichida nihoyatda ko'plab maqolalar e'lon qilinib, ular qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'ldi. "Pedagogik adabiyotlarning milliy bibliografik ko'rsatkichi"da keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra (AQSh da 1927-yildan buyon nashr etiladi), dunyoda pedagogika bo'yicha har oyda ingliz tilida 20 mingga yaqin maqola, 1800 ta kitob chop etiladi (Educational Index, New-York, 1992 vol. 63). 1992-yilda katalogda ko'rsatilgan pedagogik Jurnallar soni 356 tani tashkil etgan. Shulardan 19 tasining nomida "texnologiya" atamasi mavjud.

"Konsepsiya" atamasi bir-biri bilan bog'liq bir necha ma'noga ega. Konsepsiya – bu biror narsa haqidagi qarashlar tizimi, umumiy g'oya yoki tasavvur, tushuncha. Uning keyingi ma'nosiga to'xtalib o'tamiz. YuNESKO ta'rifiga ko'ra, ZPT ikki ma'noga ega: o'qitishning texnik vositasi (O'TV) va ZPT, ya'ni dastlabki ma'noda "o'qitishning texnik vositasi". Yangi ta'rif bo'yicha esa, ZPT– rejalashtirish – joriy etish – baholash (devising-appiying – assessing) chizig'i bo'yicha tizimli yondashuv. Bu pedagogik texnologiyaning barcha yangi ta'riflari va ularning yangi konsepsiyalari uchun xarakterlidir.

Bundan tashqari, ko'rsatib o'tilgan ta'rif ZPTning barcha mavjud konsepsiyalarini ikki turga ajratishga imkon beradi. Ularni tor va keng konsepsiyalar, deb atash mumkin. ZPTning tor konsepsiyalari audiovizual ta'lim va dasturli o'qitishga xizmat qiluvchi barcha o'qitish vositalari haqidagi qarashlar tizimini tashkil etadi.

ZPTning keng konsepsiyalarida esa yuqorida aytilganlarga qo'shimcha ravishda, kibernetik g'oyalarning qo'llanilishi haqidagi umumiy tushunchalar, hozirgi zamon pedagogika nazariyasi va amaliyotida pedagogik mehnatni tashkil etish va boshqarish nazariyalari aks etadi.

XX asrda ZPTning rivojlanish tarixi “ogʻzaki – audiovizual – das- turli – multimedia – gipermedia oʻqitish” chizigʻi orqali oʻtadi.

Oʻqitishning yuqorida taʼkidlab oʻtilgan turi ZPTning toʻrt asosiy konsepsiyasiga xizmat qiladi: instrumental (ZPT oʻqituvchining instrumenti sifatida), kommunikatsion (ZPT ommaviy kommunikatsion vosita sifatida, tizimli (ZPT samarali taʼlimga erishish tizimi sifatida), interaksion (ZPT EHM bilan muloqot tartibini taʼminlovchi vositalar tizimi sifatida). Dastlabki uch konsepsiya texnologik yondashuvda, oxirgisi – axborot nuqtayi nazaridan yondashuvda sintezlangan.

ZPT muammosini tadqiq etgan olimlar K.Richmond (1970), P.D. Mitchell (1978), R.M. Tomas va V.N. Kobayashi (1987) PT taʼrifining ilgari ketuvchi maʼnosi va ZPT tushunchasining “buzilgan” chegaralari haqida qayd etib oʻtdilar. Koʻrsatib oʻtilgan tendensiyalar yangi oʻqitish vositalarining paydo boʻlishi va unga bogʻliq holda oʻqitish turlarining oʻzgarishi bilan tushuntiriladi. Ushbu holat ZPT taʼriflari mualliflarining ZPT predmeti tavsifi haqidagi fikrlarini oʻzgartirishga olib keladi. Natijada, pedagogik texnologiya predmetini tavsiflashga imkon beradigan belgilar soni yanada orttirildi.

Shunday qilib, 1979-yilda “AQSh pedagogik kommunikatsiya va texnologiyalar uyushmasi” ZPT xususiyatlarini tavsiflab berdi. Bu tavsifga koʻra, ZPT xususiyatlari quyidagicha: pedagogika nazariyasi qismi, intellektual oʻqitish majmuasi, texnikaning amaliyotga tatbiq etilishi, oʻqitishning maʼlum davri (sertifikat olish uchun), axloqiy meʼyorlar va qoidalar toʻplami, oʻz-oʻzini boshqarish qobiliyati, ayni bir kasb vakillari uyushmasi, ZPTning pedagog-texnologiyalar tayyorlash uchun kasbiy ahamiyatga ega va boshqa kasblar bilan oʻzaro bogʻliq kasb ekanini eʼtirof etish (Silber K.H. Some implications of the history of Educational Technology: We’re all in this together. In: J.W.Brawn & S.N. Brawn. Educational Media Yearbook, Littleton, Colorado Libraries Unlimited. 1981. r.21).

ZPTning kengaytirilgan ushbu taʼrifi taʼlimdagi texnologik tendensiyalarni oldindan aytishda foydali boʻlishi mumkin.

Hozirgi vaqtda OʻVlarni yangi avlodlarining paydo boʻlishi va oʻqitish turlarining oʻzgarishi natijasida anʼanaviy oʻqitish vositalari (magnitofonlar, proyektorlar va boshqa audiovizual vositalar) asta-sekinlik bilan pedagogik xizmat koʻrsatish bozoridan siqib chiqarilmoqda. Ular oʻr-nini yaqin kelajakda yangi uchlik: shaxsiy kompyuter – telekommunikatsion tarmoqlar – video oʻqitish tizimi egallaydi.

ZPTning umumiy konsepsiyasi ZPT muammolari boʻyicha 1969-yilda Londonda boʻlib oʻtgan xalqaro anjumanda taklif etilgan edi. Bunda gap

ZPT qo'llanilishining ikki sohasi haqida boradi: o'qitishning texnik vositalari va ta'lim muammolariga tizimli yondashuv.

1970-yilda ZPT bo'yicha Lobaroda bo'lib o'tgan anjumanda "birinchi soha o'qitish vositalarida texnika yutuqlarining joriy etilishi, ikkinchisi esa pedagogik nazariyaning rivojlanishi bilan bog'liqligi" ko'rsatib o'tilgan. Ular o'qitishni tashkil etishning umumiy nazariyasi, ya'ni ta'lim masalalariga tizimli yondashuv orqali birlashtiriladi.

T.A. Ilina ta'kidlashicha, AQShda nashr etilgan adabiyotlarda "Pedagogik texnologiya"ga o'qitishning yangi konsepsiyalari ham, yangi vosita va metodlarining o'zaro ta'sir muammosi ham, o'qitishni tashkil etishga tizimli yondashuvni qo'llash ham kiritilgan". T.A. Ilina ZPT sohasida tadqiqot olib borayotgan yaponiyalik mutaxassislar ham xuddi ana shu nuqtayi nazarda ekanligini ta'kidlaydi. Masalan, M.Kaneko o'zining "Pedagogik texnologiyaga kirish va o'qitish tizimlari" (1970) nomli maqolasida audiovizual vositalar (O'V), o'qitishning psixologik nazariyasi va tizimlarning umumiy nazariyasi muammolari hamda uning pedagogikaga tatbiq etilishini qarab o'tadi.

"Texnologiya" tushunchasining ikki jihati mavjud: nazariy va amaliy. Birinchisida materiallarni qayta o'zgartirish jarayonlarining ilmiy tavsifi, ikkinchisida muayyan amallarni joriy etish usul va malakalari majmuyi qarab o'tiladi. Nazariy texnologiyaning asosiy muammosi, deb ta'kidlaydi A.D. Bondarenko, - "inson-tabiati" tizimini rivojlantirish bilan bog'liq. Uning mazmuni shundan iboratki, yaqin istiqbolda (50-100 yillarda) insoniyat sivilizatsiyasining eng maqbul tarzda rivojlanish strategiyasi va taktikasi ishlab chiqilishi lozim".

"Pedagogik texnologiya konsepsiyasi: o'z-o'zi bilan muloqot" (London, 1970) nomli monografiyada texnologiya yoki amaliy fanni o'rganish borgan sari zaruratga aylanayotgani haqida yoziladi. Buning esa, birinchi sababi: texnologik jamiyatning vujudga kelishi...(buning politeknik ta'lim konsepsiyasida aks etgani ayni haqiqatdir). Ikkinchi sababi: agar biz texnologiya mohiyatini tushunmasak, tevarak-atrofni qanday bo'lsa, shundayligicha qabul qilmasak, u holda ko'pgina kishilar bu jarayonda ishtirok eta olmaydi. Uchinchi sababi: fanlar va tamoyillarni o'rganagan "sof" olimlar (kollej va universitet bitiruvchilari) sotsiologiyaga qaraganda ko'proq psixologiya bilan amaliy ish ko'rganlar va shuning uchun ham oliy o'quv yurtini tamomlaganlaridan keyin ham o'qish-izlanishda va kasbiy tayyorgarlik ko'rishda davom etadilar.

– Ehtimol, – deb so'zini davom ettiradi D.Peterson, – amaliy yondashuv yordamida ko'plab o'quvchi-talabalarning ilmiy mashg'ulotlarga

qiziqishi ortadi, ammo ular ilmiy xodim yoki texnolog bo'lmashligi mumkin. Har qalay, ular sivilizatsiyamizning texnologik bazasi haqida bilim olishgani ma'qul. Bu ular uchun ushbu texnologiyaga asoslangan ilmiy nazariyani bilishdan ko'ra muhimroqdir.

K.Richmond ham bu borada, o'z mulohazasini bildiradi: "bizning jamiyatimiz texnologik jamiyat va undagi ta'lim ijtimoiy jarayon hisoblanadi, Bundan kelib chiqadiki, texnologiyani o'rganish borgan sari zaruratga aylanadi... Siz bu da'vomizni qabul qila olasizmi? Pedagogik texnologiyalar bilan texnologik pedagogika o'rtasiga chiziq tortish mumkinmi?"

ZPTning yuqorida tahlil etilgan konsepsiyalarining asosiy yo'nalishlari professor Levis Eltonning mashhur modelida bayon etilgan (1977. Levis Elton. The Open University, UK). Unda PT rivojlanishining uch tarmog'i konsepsiyasi taqdim etilgan. Ular qatoriga ommaviy kommunikatsiya vositalari, individual o'qitish usullari hamda ta'lim oluvchilarni guruh holda o'qitish metodlari kiradi. Bu yo'nalishning har biri uch sohani o'z ichiga qamrab oladi: tadqiqot faoliyati, tadqiqot natijalarini tatbiq etish (ya'ni rivojlantirish), amaliyotda yangi tavsiyalardan foydalanish (Percival F., Ellington H.A. Handbook of Educational Technology. London: Kogan page 1984.p.20)

Akademik V.P. Bospalkoning ko'rsatib o'tishicha, ta'lim va ZPT konsepsiyasi asosida o'rta yoki oliy maktabning pedagogik tizimi yotadi. Pedagogik texnologiyalar asosida o'zaro bog'liq invariant elementlar bor: o'quvchi-talabalar, tarbiyaning maqsadi (umumiy va xususiy), tarbiya mazmuni, tarbiya jarayoni (xususiy tarbiya va o'qitish), o'qituvchi yoki (O'TV), tarbiyaviy ishlarning tashkiliy ishlari.

Ta'lim oluvchining o'qishga kirishi va uning bitirishigacha bo'lgan yo'l (davr)da pedagogik tizim asosida strategik qarorlarning ikki bloki joriy etiladi: didaktik masalalar bloki (unga pedagogik tizimning dastlabki uch elementi kiradi) va o'qitish texnologiyasi bloki (pedagogik tizimning qolgan uch elementini qamrab oladi). "Didaktik masalalar tuzilmasida maqsad aks etib, – deb so'zini davom ettiradi muallif, – unga erishish vaziyatga va faoliyat uchun zarur bo'lgan mavjud axborotga bog'liq. Har bir didaktik masala o'qitishning ayni bir xil texnologiyasi yordamida hal etiladi. Qayd etib o'tish joizki, pedagog va metodistlar didaktik masalalarni maqbul tarzda qo'yishni va o'qitishning xuddi ana shu "ayni bir xil" texnologiyasini ishlab chiqishni o'rganmadilar. Bu boradagi ishlarda hali ko'p tartibsizliklar mavjud.

ZPTni shakllantirish borasida Rossiya pedagogikasining orqada qolishiga asosiy sabablardan biri "ilmiy qoidalarni bayon etishning tavsif-

chilik usuli”dir. Shuning uchun ham, amalda ish beradigan konsepsiyalar yaratilmaydi. V.P. Besalkoning ta’kidlashicha, ta’lim konsepsiyasi mavjud, ammo uni aniqlashning ilmiy asoslangan metodikasi yo‘q; pedagogik tizim tushunchasi bu qiyinchilikni bartaraf etishga xizmat qiladi, chunki pedagogik tizim mohiyatini elementlar asosida tavsiflash orqali ta’limning umumiy konsepsiyasi ifoda etiladi. Bu konsepsiya esa PTga aylanadi. Birinchisi bo‘lmasa, ikkinchisi ham yo‘q.

ZPTning yangi konsepsiyalarining boshqacha ta’riflari ham ma’lum. M.Erautning ko‘rsatib o‘tishicha, ZPTning bir-biriga bog‘liq mazmunlarga ega bo‘lgan ikki konsepsiyasi shakllangan. Birinchisi – amaliy didaktika sifatida mavjud bo‘lgan o‘qitish texnologiyasi konsepsiyasi. Ikkinchisi, o‘qitish materiallarini muntazam sinovdan o‘tkazish va yangilash yo‘li bilan takomillashtirish. Ilmiy tadqiqot g‘oyasi har ikkala konsepsiyani birlashtiradi. Maqsad ZPTni rivojlantirishdir (Eraut M.Educational Technology: Conceptual Frameworks and historical Development. In: The international Encyclopedia of Education, v.1-10, v.3. Oxsford: Pergamon Press, 1985).

Shunday qilib, hozirgi zamon pedagogika fani ZPTning beshta konsepsiyasini taklif etadi: instrumental (the teacher’s Tool Concept), kommunikatsion (The Mass Communication Concept), tizimli (The Systems Concept), interaksion (The interactionist Concept), intellektual (the intellectual Interaction Concept).

ZPT bo‘yicha tadqiqot olib borayotgan hozirgi zamon olimlari ZPT konsepsiyasini ishlab chiqishda O‘TV va ZPTni qat’iy tabaqalashtirish zarurati haqida fikr bildiradilar. Masalan, K.Richmondning yozishicha, “pedagogik texnologiya va o‘qitishning audiovizual vositalari o‘rtasidagi farqni o‘qitishning har bir metod va vositasini alohida va birgalikdagi qo‘llab, ularning o‘qitish samaradorligini oshirishga qo‘shgan hissasini aniqlash orqali bilish mumkin”.

Shunga o‘xshash fikrni M.Vulman ham bayon etadi: “Texnologiyani jihoz sifatida tushunmaslik kerak, chunki jihoz muammodan qutqarish vositasi emas”. “Ta’lim ensiklopediyasi”da (Nyu-York, 1971) u ZPT bo‘yicha o‘z konsepsiyasini bayon etadi: “ZPT – pedagogik jarayonning samaradorligini oshirish uchun obyektlar, usullar, vositalar, voqealar va munosabatlardan birgalikda yoki alohida, maqsadga yo‘naltirilgan holda foydalanish”.

Parij universiteti professori Raymon Lalle ZPT tushunchasiga qarama-qarshi nuqtayi nazarni bildiradi. U ZPT jarayonlari va metodlari haqida shunday yozadi: “... bizni o‘z faoliyati masalalariga qanchalik javob berishidan qat’iy nazar, ilg‘or muhandislik fikrlari tufayli yaratilgan va peda-

gogik maqsadlarda foydalaniladigan vositalar qiziqtiradi, xolos”. Ushbu holda magnitofonlar, audiovizual vositalar, o‘qitish mashinalari va boshqa nazorat qiluvchi qurilmalar nazarda tutiladi. Bu yerda “qat’iy nazar” so‘zini R. Lalle ZPT konsepsiyasining birinchi bosqichi tarafdori bo‘lgani uchun kiritgan. Unga ko‘ra, PT bu o‘qitishning texnik vositasi (O‘TV). Aslida bu ZPT muammosiga eskicha nuqtayi nazardan qarashdir.

Professor Din Spitser ham o‘zining “Nima uchun pedagogik texnologiya muvaffaqiyatsizlikka uchradi?” nomli maqolasida ZPT konsepsiyalarini tanqidiy nuqtayi nazardan tahlil qiladi: “Keyingi 30-yil davomida ZPTni rivojlantirishga milliardlab dollarlar sarflandi va qancha-qancha ish kunlari yo‘qotildi, ammo muvaffaqiyatdan darak yo‘q, - deb yozadi u. Muallif pedagogik texnologiyani muhandislik san’atining tarmog‘i (qismi) deb hisoblaydi. Ana shunga bog‘liq holda ta’limda O‘TV-larini qo‘llashning foydali jihatlarini baholash uchun qator mulohazalarni ilgari suradi:

1. Funktsional bahosi: “Agar asbob ishlasa, demak, bu yaxshi konstruksiya hisoblanadi”.

2. Tijorat bahosi: “Bozorning iqtisodiy shart-sharoitlari ko‘rsatadiki, marketing-apparatura dizayniga qaraganda yaxshi”.

3. Estetik bahosi: “Bu loyiha samaradorligiga navbatdagi xavf. Estetik shart-sharoitlar o‘qitish samaradorligidan yuqori qo‘yilishini ko‘rish mumkin”.

4. Ilmiy bahosi: “Bizning universitetlarimiz va ilmiy-tadqiqot institutlarimizda olib borilayotgan ko‘pgina ishlarda pedagogik texnologiyalar tayyorlashning amaliy yo‘nalishlari haqida qayg‘urilmaydi. Pedagog-texnologlar tayyorlashning akademik va muhandislik yo‘nalishlarini bir-biriga yanada yaqinlashtirishga ehtiyoj mavjud”.

Biz ham muallif fikriga qo‘shilamiz: agar apparatura (O‘TV) ishlamasa, bu hol o‘qituvchilarni ajablantiradi va uni o‘zlashtirish muddatini 10-15 yilga uzaytiradi (bu bizga O‘TV bilan ishlashdagi tajribamizda yaxshi ma’lum). Ayni vaqtda apparatura o‘zlashtirilgan bo‘lsa va “moslashmagan-turmushiy” bosqichdan «moslashgan-soddalashtirilgan» bosqichga o‘tgan holda o‘qituvchi “eskicha”, ya’ni an’anaviy tarzda (O‘TV-larisiz) ishlashga o‘rganadi, chunki unga stereotip qarashlar o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Natijada u yangi texnika: o‘qitishning interfaol va intellektual vositalarini o‘zlashtirib ololmaydi.

ZPT muammolarini tadqiq etuvchi rossiyalik olimlar ZPT chegaralarini “buzish” tendensiyasini davom ettirmoqdalar. Masalan, T.A. Ilinaning fikricha, ZPT tushunchasini birlashtiruvchi masalalarni ikki guruhga ajratish mumkin. Bular: O‘TVni o‘quv jarayonida qo‘llash yoki qator muam-

molarni qamrab oluvchi jarayon texnologiyasi-tizimli tahlil va dasturli o'qishni tashkil etish.

Bu yerda shuni qayd etib o'tish kerakki, O'TVlarini pedagogik texnologiya tushunchasiga tenglashtirib bo'lmaydi. Shuningdek, "tashkil etish" va "texnologiya" o'rtasiga "yoki" bog'lovchisini qo'yish ham mumkin emas.

Bu muammolar keyingi 15 yil davomida hal etildi. Pedagogik texnologiyalardagi "masofaviy ta'lim", "yo'ldosh orqali ta'lim berish" kabi yo'nalishlar ancha vaqtdan buyon ma'lum. Bugungi kunda xorijiy mamlakatlarda ta'lim oluvchilar xonadan chiqmasdan turib sinov-imtihon topshirishi va elektron pochta orqali universitetni tamomlaganlik haqida diplom olishlari mumkin.

Bu masalalarga bog'liq holda V.P. Bospalkoning bildirgan fikrini eslatib o'tishni lozim topdik: «ZPTni o'zlashtirish jarayoni qirq yil davom etdi». Bundan tashqari, ayrim tadqiqotchilar ZPT konsepsiyasi va ta'rifi-ni tahlil qilib, qismni butun deb hisoblashga urinmoqdalar. Masalan, professor N.E. Shurkova pedagogik texnikani mohiyatga ko'ra, pedagogik mahorat (pedagogik talablar, pedagogik muloqot, baho, ziddiyatlarni hal etish va boshqalar) ni qarab o'tadi va faqat ana shu qismning o'zini ZPT deb hisoblaydi. Uning ta'rifiga ko'ra, ZPT ta'limga emas, tarbiya tomoniga ko'proq "og'gan": "ZPT-odamlar yoki insonga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishning ilmiy asoslangan usullari majmuyi" (Qarang: Педагогическая технология. 1992. С. 3, №-150. С. 66-70).

ZPT konglomeratining konseptual sharhini ensiklopedik ta'rif bilan yakunlash lozim: Texnologiya (grekcha- *tehne*- san'at, mahorat, mala-ka+*logos*-ta'limot, tushuncha) - mahsulot ishlab chiqarishda xomashyolar, materiallar yoki yarim fabrikatlarni qayta ishlash, tayyorlash, ularning xossa va shakllarini o'zgartirish usullari majmuyi". Albatta, ushbu ta'rifni ZPT ta'rifi bilan qiyoslab bo'lmaydi. Chunki bu ta'rifda ZPTni aniqlovchi asosiy belgilar yetishmaydi. Bizning fikrimizcha, ular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Muallif-tadqiqotchilar amalda erishgan natijalarning, taklif etilayotgan pedagogik tizimning qayta tiklanuvchanligi, ya'ni qo'yilgan maqsadga muvofiq holda har qanday pedagogning o'qitish texnologiyasini amalda joriy eta olishi va natijaga erishishi. Afsuski, hozircha bunday holatga erishilganicha yo'q. Bu borada mustaqil ish olib borayotgan va muvaffaqiyatga erishayotgan rus olimlarining nomini tilga olib o'tish mumkin. Bular: Sh.A. Amonashvili, S.N. Lisenkova, Z.F. Shatalov va boshqalar. Shuningdek, A.S. Makarenko va V.A. Suxomlinskiyning ishlarini ham

eslab o‘tish joiz. Ammo ular faoliyat ko‘rsatgan pedagogik tizimlar individual texnologiya edi.

2. Barcha pedagoglar uchun tushunarli bo‘lgan pedagogik san‘at va mahorat haqidagi ilmiy bilimni joriy etuvchi pedagogik mahsulotlarning raqobatbardoshligi. Ayni holda ZPT bu – o‘quv-tarbiya jarayonida qo‘llanilayotgan metodlar to‘plami, usullar va vositalar majmuyi hamda foydalanuvchilarga pedagogik xizmatlar bozorida tovar sifatida taqdim etilayotgan xizmatlar. ZPTning noraqobatbardoshligiga P.Ya. Galperinning aqliy faoliyatni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasi misol bo‘la oladi. Chunki bu metod pedagogik xizmatlar bozorida tovar darajasiga yetkaziladi. Ammo Gollandiyada bu nazariya ZPT (tovar) darajasiga yetkazilmadi va ta‘lim muassasalari rahbarlariga sotilmoqda.

3. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning kapital hajmi. Xorijiy mamlakatlarda yaratilgan pedagogik texnologiyalarni sotib olish mamlakat iqtisodiga zarar keltiruvchi qator muammolarni, ya‘ni texnologik bog‘liqlik, urbanizatsiyaning jadallashuvi, ijtimoiy taranglik, madaniy bog‘liqlikni yuzaga keltirib chiqarishi mumkin (jumladan, madaniyatni eksport qilish, zaxira qismlari monopoliyasiga bog‘liqlik, uy-joyga xizmat ko‘rsatish, suv bilan ta‘minlash, sanitariya va gigiyena, kommunikatsiya va ta‘lim olish uchun xizmat ko‘rsatish baholarining ortishi). Shuningdek, ekologik muammolar, hayot tarzi, xulq-atvor me‘yorlari, ijtimoiy holatlar, dunyoqarash borasida o‘zgarishlar kuzatiladi. Xorijiy mamlakatlar texnologiyalarini qo‘lga kiritish oqibatida yuzaga keladigan noteng munosabatlar “aks sadosi” ana shulardan iborat bo‘lishi mumkin.

4. Rejalashtirilgan natijaga olib keluvchi amallarni izchil bajarish uchun ko‘rsatmalarning qisqa va qulay bo‘lishi. Algoritmdan farqli o‘laroq texnologiya “ha-yo‘q”, “yoki”, “agar” tipidagi tizimni qamrab olmaydi. Texnologiya – jamiyat ehtiyojlariga mos maqsadga olib keluvchi (odatda, 4, 5 ta) eng maqbul yo‘riqnomalar¹.

Xullas, pedagogik texnologiyalarning fan sifatidagi mohiyati, vazifasi, unga asoslanib dars jarayonini tashkil etish haqida kamida yarim asr davomida ilmiy munozaralar olib borilyapti. Bu munozaralarning mazmuni, natijasi o‘laroq bir guruh mualliflar pedagogik texnologiyalarni o‘qitishning zamonaviy vositalari majmuasi deb hisoblashsa, boshqalari esa kommunikatsiya jarayoni, uchinchi guruhdagilar o‘qitish jarayoni va

¹ Qarang: Боголюбов В.И. Эволюция педагогических технологии. «Школьные технологии», 2004, №4; Tojiyev D.; Toshpo‘latov U. Pedagogik texnologiyalarning rivojlanish tarixi. // Kasb-hunar ta‘limi, 2005 , 2-son, 17-23 betlar.

vositalarning bir butunligi deb qarashadi. Hozirgi paytda ham zamonaviy pedagogik texnologiya haqidagi munozaralar davom etmoqda.

2.3. Pedagogik texnologiyalar tushunchasi, uning ta'riflari, ko'rinishlari, darajalari, asosiy yo'nalishlari, manbalari, ta'siri, ayrim asoslari va mezonlari

Ta'lim-tarbiya mazmuni, maqsad va vazifalari davrlar o'tishi bilan kengayib borishi natijasida uning shakl va usullari ham takomillashib bormoqda. Hozirda inson faoliyatining asosiy yo'nalishlari shu faoliyatdan ko'zda tutilgan maqsadlarni to'liq amalga oshirish imkoniyatini beruvchi yaxlit tizimga, ya'ni texnologiyalarga aylanib bormoqda. Xuddi shu kabi ta'lim-tarbiya sohasida ham so'nggi yillarda zamonaviy pedagogik texnologiyalar amal qila boshladi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning mazmuni o'qituvchi, tarbiyachi tomonidan o'quvchi-talaba (ta'lim oluvchi)ga aqliy, ruhiy, axloqiy jihatdan turli usulda ta'sir o'tkazishdan iborat.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, pedagogik texnologiyalar tushunchasi XX asrda paydo bo'ldi va turli rivojlanish bosqichlaridan o'tib kermoqda.

Dastlab bu tushuncha 1940-yillardan 50-yillar o'rtasigacha "ta'lim texnologiyasi" deb qo'llanilib, o'quv jarayonida audiovizual texnika vositalaridan foydalanishni ifoda qilgan.

Pedagogik texnologiyalar tushunchasi dastlab XX asrning o'rtalarida AQShda qo'llana boshlangan. Bunda "pedagogik texnologiya" va "ta'lim texnologiyasi" atamalari faqat texnika vositalari yordamida o'qitishga nisbatan qo'llangan edi.

Vaqt o'tishi bilan ularni qo'llash darajasi kengayib borishi natijasida mazmuni ham tegishlicha o'zgarib bordi. Hozirga kelib esa pedagogik texnologiyalar tushunchasining zamonaviy, ilmiy asoslangan yagona ta'rifini belgilash maqsadida bir qancha yirik olimlar tomonidan turli fikr va mulohazalar asoslab berildi.

O'tgan asrning 50-yillari o'rtasidan 60-yillargacha "ta'lim texnologiyasi" atamasi qo'llanilib, bunda dasturlashtirilgan ta'lim nazarda tutilgan.

70-yillarda "pedagogik texnologiya" atamasi qo'llanilib, u avvaldan loyihalashtirilgan va aniq belgilangan maqsadlarga erishishni kafolatlovchi o'quv jarayonini ifodalagan.

1979-yilda AQShning Pedagogik kommunikatsiyalar va texnologiyalar assotsiatsiyasi tomonidan pedagogik texnologiyaga quyidagicha ta'rif berilgan edi: "Pedagogik texnologiya bilimlarni o'zlashtirishning hamma

jihatlari qamrab oluvchi muammoni tahlil qilish va rejalashtirish, muammoning yechimini baholash va uni boshqaruvchilar, g'oyalar, vositalar va faoliyatni tashkil qilish usullarini o'z tarkibiga oladigan kompleks integrativ jarayondan iborat"...

80-yillarning boshidan pedagogik texnologiya deb ta'limning kompyuterli va axborot texnologiyalarini yaratishga aytilgan.

Yuqoridagi fikrlar asosida zamonaviy pedagogik texnologiyalar tushunchasini ikki xil izohlash mumkin: birinchidan, uning o'quv jarayonida texnika vositalaridan foydalanishning kengayib borishini ifodalashi nazarda tutilib, ta'limdagi, o'qitishdagi texnologiya deb nomlash mumkin bo'lsa, ikkinchidan, bu tushuncha o'quv jarayonining o'zini qurish texnologiyasini bildiradi deb xulosa chiqarish mumkin.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar tushunchasining mohiyatini yorituvchi turli qarashlar va turli ta'riflar mavjud bo'lib, ulardan ayrimlarini ko'rib chiqamiz:

Pedagogik texnologiya-o'qitishning, ta'limning shakllari, metodlari, usullari, yo'llari, tarbiyaviy vositalarning maxsus yig'indisi va komponovkasi (joylashuvi)ni belgilovchi psixologik tartiblar majmuasi; u pedagogik jarayonning tashkiliy-uslubiy vositalaridan iborat (B.T. Lixachyov).

Pedagogik texnologiya – o'qituvchi mahoratiga bog'liq bo'lmagan holda pedagogik muvaffaqiyatni kafolatlay oladigan, o'quvchi-talaba shaxsini shakllantirish jarayonining loyihasidir (V.P. Bespalko).

Pedagogik texnologiya-ta'limning rejalashtiriladigan natijalariga erishish jarayoni tafsiloti (I.P. Volkov).

Ta'lim texnologiyasi – didaktik tizimning tarkibiy jarayonli qismi (M.Choshanov).

Pedagogik texnologiya – o'quv jarayonining o'quvchi-talabalar va o'qituvchi uchun so'zsiz qulay sharoitlar ta'minlashni loyihalash, tashkil qilish va o'tkazish bo'yicha hamma detallari o'ylab chiqilgan birgalikdagi pedagogik faoliyat modeli (V.M. Monaxov).

Pedagogik texnologiya – bu bilim berish va uni egallashda texnika va inson resurslarini o'zaro uzviy bog'liq holda ko'rib, butun ta'lim jarayonini loyihalashda va amalda qo'llashda majmualiy yondashuv usulidan foydalanishdir (YuNESKO).

Pedagogik texnologiya – pedagogik maqsadlarga erishish uchun foydalaniladigan barcha shaxsiy, uskunali va metodologik vositalarning tizimli yig'indisini va ularning amal qilish tartibini bildiradi (M.V. Klarin).

Pedagogik texnologiya soʻzsiz rioya qilish eng yuqori natijani kafo-latlaydigan koʻrsatmalar emas, balki qonuniyatlar boʻlib, ularning ama-liy ahamiyatidan iborat (V.Yu. Pityukov).

Pedagogik texnologiya – bu tizimli fikr yuritish usulini pedagogi-kaga singdirish, boshqacha qilib aytganda, pedagogik jarayonni muay-yan bir tizimga keltirishdir (Sakomoto).

Pedagogik texnologiyaning mohiyati didaktik maqsad, talab etilgan oʻzlashtirish darajasiga erishishdan iborat boʻlib, uni tatbiq etishni hisobga olgan holda taʼlim jarayonini ilgaridan loyihalashtirishda namoyon boʻ-ladi (U.Nishonaliyev).

Pedagogik texnologiya-bu oʻqituvchi (tarbiyachi)ning oʻqitish (tar-biya) vositalari yordamida oʻquvchi-talabalarga muayyan sharoit va ket-ma-ketlikda taʼsir koʻrsatish va bu faoliyat mahsuli sifatida ularni oldindan belgilangan sifatlarini shakllantirish jarayonidir (N.Saydahmedov).

Pedagogik texnologiya – bu jamiyat ehtiyojidan kelib chiqib, shaxsning oldindan belgilangan ijtimoiy sifatlarini samarali shakllantiruvchi va aniq maqsadga yoʻnaltirilgan oʻquv jarayoniga tizim sifatida qarab, uni tashkil etuvchilar, yaʼni oʻqituvchi (pedagog)ning oʻqitish vositalari yordamida tahsil oluvchilarga maʼlum bir sharoitda muayyan ketma-ketlikda koʻr-satgan taʼsirini va taʼlim natijasini nazorat jarayonida baholab beruvchi texnologiyalashgan taʼlimiy tadbirdir (B.Gʻ. Ziyomuhammadov).

Pedagogik texnologiya bu – obyektiv, moddiy jarayon. Agar biz oʻquv-tarbiya jarayonidan uning obyektiv, moddiy (substansiyalik) jihatini aj-rata olsak, shunda biz texnologiyaga eng kamida uning tafsilotiga ega boʻlamiz (V.K. Dyachenko).

Pedagogik texnologiya –oʻqitishga oʻziga xos yangicha (innovat-sion) yondashuvdir. U pedagogikadagi ijtimoiy-muhandislik tafakkuri-ning ifodalanishi, texnokratik ilmiy ongning pedagogika sohasiga koʻ-chirilgan tasviri, taʼlim jarayonining muayyan standartlashuvi hisoblana-di (B.L. Farberman).

Pedagogik texnologiya – turli mualliflar (manbalar)ning barcha taʼ-riflari mazmunini oʻzida mujassam etuvchi umumlashtirishdan iborat (G.K. Selevko).

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning hozirgi kunda shunday turli-tuman taʼriflari mavjudligi natijasida bu masalaning yechimini qu-yidagicha oʻziga xos usulda hal qilish toʻgʻrisida ham taklif bildirilgan.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar tushunchasi koʻp qirrali boʻlib, unga pedagogik, psixologik, didaktik, tashkiliy, iqtisodiy, ijtimoiy, ekolo-gik va boshqa nuqtayi nazarlardan yondashish mumkin.

Hozir ta'lim-tarbiya sohasida rivojlanib borayotgan yo'nalishlardan biri – zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'quv jarayonida qo'llash bo'lib, uni amalga oshirish dolzarb vazifalardandir. Ma'lumki, ta'lim-tarbiya jarayoni katta avlod tomonidan o'z bilim va tajribalarini o'sib kelayotgan avlodga o'rgatishdan iborat bo'lib, bu jarayonda, asosan, inson hayoti uchun zarur axborotlarni avloddan avlodga uzatish amalga oshiriladi.

Insoniyat hayoti axborotlar bilan chambarchas bog'liq. Boshqacha aytganda, insonning har bir harakati axborot olish va uzatish yoki undan foydalanish, uni o'rganish, o'zlashtirish, saqlash va boyitishdan iborat. Shuning uchun ham, hozirgi insoniyat sivilizatsiyasi axborot sivilizatsiyasi deb ataladi.

Shu nuqtayi nazardan, sivilizatsiya tushunchasiga berilgan ta'riflardan biri quyidagicha: "Sivilizatsiya – axborotni to'plash, tahlil qilish va undan foydalanish hamda atrof-muhit va o'zi haqida axborot yaratish uchun eng ko'p ma'lumot olishga qodir bo'lgan moddaning yuqori turg'un holatidir".

Bu ta'rifdan axborotni avloddan avlodga uzatishning, ya'ni ta'lim-tarbiya ishining ahamiyati qanchalik muhim ekanligi ko'rinib turibdi. Ya'ni ta'lim-tarbiya sivilizatsiyaning mavjudlik sharti deb hisoblanadi.

Shu nuqtayi nazardan "sivilizatsiyaning bosh belgisi – axborotni to'plash, mavhum (abstrakt) tahlil qilish (hayvonlar bunga qodir emas) va undan o'z turini, o'z jamoasini uzoq saqlash uchun foydalanishdan iborat". Bunday axborotni to'plash, tahlil qilish va undan foydalanishning shakl, usul va vositalarini takomillashtirib borish zarurligi va buning zahirida pedagogik texnologiya yotishi tushuniladi.

Axborotlarning inson hayotidagi ahamiyatini aniqlashga qiziqish ortishi tabiiy. Bu haqdagi ta'riflardan biri quyidagicha: "Axborot bu sezgi a'zolarimizni tashqi olamga moslashtirishimiz jarayonida biz undan oladigan mazmun belgisi" (N.Vinner). Bu ta'rif tirik organizmning tashqi muhitdagi axborotni idrok qilishiga doir xususiy holga tegishli.

Ushbu aytilganlar asosida zamonaviy pedagogik texnologiya quyidagi eng qisqa va umumlashtirilgan ta'rifini keltirishimiz mumkin:

"Pedagogik texnologiya-barkamol insonni shakllantirish faoliyati".

Shu bilan birga, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning keng ko'lamli, serqirra tushuncha ekanligini hisobga olgan holda uning quyidagi yana bir nechta ta'riflarini keltirishimiz mumkin:

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar axborotlarni o'zlashtirish, ulardan amalda foydalanish, ulardagi yangi ma'no-mazmunlarni hamda ax-

borotlar orasidagi turli bog‘liqliklarni ochish orqali yangi axborotlar yaratishga o‘rgatish jarayonidan iborat.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta’lim metodlari, usullari, yo‘llari hamda tarbiyaviy vositalar yig‘indisi; u pedagogik jarayonning tashkiliy-uslubiy vositalari majmuyidir.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar bu o‘z oldiga ta’lim shakllarini optimallashtirish vazifasini qo‘yuvchi, butun o‘qitish va bilimlarni o‘zlashtirish jarayonini texnik resurslar va odamlarning o‘zaro munosabatlarini hisobga olgan holda yaratish, qo‘llash va aniqlashning tizimli metodidir.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar – ma’lumotlarni o‘zlashtirish uchun qulay shakl va usulda uzatish va o‘zlashtirish jarayonidan iborat.

Demak, zamonaviy pedagogik texnologiyalar insonga (ta’lim-tarbiya oluvchiga) oldindan belgilangan maqsad bo‘yicha ta’sir o‘tkazish faoliyatidan iborat. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar o‘quvchi-talabani mustaqil o‘qishga, bilim olishga, fikrlashga o‘rgatishni kafolatlaydigan jarayondir.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayonida o‘qituvchi rahbarligida o‘quvchi-talaba mustaqil ravishda bilim oladi, o‘rganadi, o‘zlashtiradi.

Bu faoliyatni amalga oshirish uni tashkil qilish, olib borish, takomillashtirish, tahlil qilish, tadqiq qilish, qiyoslash, umumlashtirish, xulosa chiqarish, boshqarish, nazorat, baholash kabi jarayonlarni o‘z ichiga oladi.

Bu faoliyat boshqa hamma faoliyatlarga xos bo‘lgan belgilarga ega bo‘lib, avvalo, jarayon ko‘rinishida amalga oshiriladi va shu ko‘rinishda mavjud bo‘ladi. Shu bilan birga, bu jarayon o‘ziga xos qonuniyatlarga ega bo‘lib, bu qonuniyatlarni insoniyat tomonidan o‘rganish davom etmoqda.

Pedagogik faoliyatda “texnologiya” atamasining qo‘llana boshlashi bilan pedagogik amaliyot, uning nazariy jihatlarini hamda ular haqidagi bildirilayotgan mulohazalar birmuncha yuqori ilmiy darajaga ko‘tarilmoqda.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar – hozirgi zamon didaktikasi va pedagogikasi taraqqiyotining mahsuli. Uni pedagogikaning hozirgacha mavjud bo‘lgan hamda takomillashib kelayotgan barcha asosiy yo‘nalishlari bo‘yicha amaliy vazifalarni yanada yuqoriroq darajada amalga oshirish yo‘lidagi yangi bosqich deb hisoblash mumkin.

Shu nuqtayi nazarlardan zamonaviy pedagogik texnologiya avvalo, hozirgi pedagogika fani taraqqiyoti natijasida hosil bo‘lgan yangi yo‘nalish deb hisoblagan holda, uning o‘ziga xos tamoyillari, qoidalarini chuqur o‘rganib borish va pirovardida qonuniyatlarini aniqlash yo‘lidagi muammolarni yechish lozimligi ko‘rinib turibdi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, avvalo, ta'lim-tarbiyani yanada rivojlantirish ehtiyojlarini qondirish yo'lidagi insonlar (pedagoglar, otalar, jamoatchilik) faoliyatidan iborat ijtimoiy hodisa hisoblanishi lozim. Har qanday ijtimoiy hodisalar kabi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ham ilmiy jihatdan o'rganuvchi fan sohasi mavjud bo'lib, u zamonaviy pedagogik texnologiya fani deb nomlanadi. Bu fan, o'z navbatida, zamonaviy ta'lim-tarbiyaning eng maqsadga muvofiq yo'llari va usullarini tadqiq qiluvchi nazariy hamda o'quv fani turlariga ajraladi.

Shu bilan birga, zamonaviy pedagogik texnologiyalar amaliy faoliyat yo'nalishi sifatida o'quv-tarbiya jarayonida qo'llaniladigan tamoyillar, algoritmlar va boshqaruv tizimi hamda bevosita ta'lim-tarbiya jarayonini o'z ichiga oladi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ijtimoiy hayotning turli sohalari bilan o'zaro bog'liq ravishda shakllanib va rivojlanib borishi natijasida turlicha ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Bular quyidagilardan iborat: ijtimoiy hodisa, nazariy fan, o'quv fani, ta'lim-tarbiya tizimi, jarayoni, pedagogik faoliyat va uning metodikalari hamda aloqador fanlarning ilmiy-tadqiqot sohasi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ijtimoiy hodisa sifatida ta'lim-tarbiya masalalari bilan bog'liq motivlar: ehtiyoj, talab, manfaat, qiziqish, maqsadlardan kelib chiqadi va ularni amalga oshirish uchun xizmat qiladi. Shu bilan birga, xuddi shunday motivlar har bir shaxsda, oilada ham mavjud. Jamiyatni har bir a'zosining bilim darajasi ortib borishi shu jamiyat va davlat rivojining asosiy shartlaridan hisoblanadi. Bu shartning bajarilishi esa, o'z navbatida, zamonaviy pedagogik texnologiyaning qanchalik yuqori darajada ekanligiga bog'liq. Bundan esa zamonaviy pedagogik texnologiyalar shaxs, oila, jamiyat, davlat hayotida muhim ahamiyatga ega ijtimoiy hodisa ekanligi ko'rinadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar nazariy fan sifatida pedagogika fanining alohida yo'nalishlarini tashkil etib, o'z maqsadi, vazifalari, muammolari, metodologiyasi va boshqa nazariy asoslariga, o'z muammolarini hal qilishda boshqa fanlar bilan bog'liqliklarga ega.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar nazariy fan sifatida ta'lim-tarbiya sohasida kafolatli natijaga erishish darajasini oshirish muammolarini tadqiq qilish bilan shug'ullanadi.

O'quv fani zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ijtimoiy hodisa, nazariy fan, ta'lim-tarbiya tizimi, jarayoni, pedagogik faoliyat va uning uslublari, aloqador fanlarning ilmiy-tadqiqot sohasi sifatida turli ta'lim muassasalarida belgilangan o'quv dasturi asosida o'rgatishdan iborat.

Ta'lim-tarbiya tizimi ko'rinishida zamonaviy pedagogik texnologiyalar belgilangan ta'lim-tarbiya faoliyatining amalga oshirishga xizmat qiluvchi moddiy ta'minot va ma'naviy qadriyatlardan iborat. Bunga o'quv reja, dasturlar va didaktik vositalar ham kiradi. Bu tizim boshqa ijtimoiy tizimlar kabi, tegishlicha maxsus tayyorgarlikka ega mutaxassislar orqali faoliyat olib boradi.

Hozirda bu tizim uzluksiz ta'lim bosqichlaridan tashkil topgan. Uzluksiz ta'limning hamma bosqichlariga zamonaviy pedagogik texnologiyalar jori qilinishi bilan bu tizimning to'liq shakllanishi amalga oshiriladi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta'lim-tarbiya jarayoni sifatida ishtirokchilarning faoliyatlari orqali amalga oshiriladi. Bu jarayonning pirovard maqsadi barkamol insonni shakllantirish va rivojlantirish bo'lib, asosan quyidagilardan tarkib topadi:

- ta'lim-tarbiya berish;
- axborotlarni avloddan avlodga uzatish;
- mustaqil fikrlashga o'rgatish;
- bilim, ko'nikma, malakalarni o'rgatish va o'zlashtirilishiga erishish;
- turli metodikalarni qo'llash va takomillashtirish;
- diagnostika, monitoring olib borish;
- ta'lim-tarbiya jarayonida insonparvarlik, xalqparvarlik, mafkuraviy tamoyillarga asoslanish;
- o'quvchi-talabning tayyorgarlik darajasini, psixologik, fiziologik, yosh xususiyatlarini, gigiyenik talablarni hisobga olish;
- ta'lim menejmenti, marketingi talablari va xulosalarini, ijtimoiy motivlarni hisobga olish.

Zamonaviy pedagogik faoliyat va uning metodikalari ko'rinishida pedagogik texnologiyalar o'zini to'liq namoyon qiladi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning harakatga kelishi va undan ko'zda tutilgan natijaga erishish faqat pedagogik faoliyat jarayonida amalga oshiriladi. Chunki zamonaviy pedagogik texnologiya va pedagogik faoliyat bir-biri bilan uzviy bog'liq tushunchalar hisoblanadi va ularning biri ikkinchisiz o'z ma'nosini va ahamiyatini yo'qotadi.

O'quv fanlarining soni ko'pligini hisobga olganda, pedagogik faoliyatning ko'p qismi xususiy (o'quv fanlari) pedagogik texnologiyalar uchun sarflanadi. Shuning uchun xususiy fanlar darajasidagi zamonaviy pedagogik texnologiyalar ko'proq tarqalgan. Shu aytilganlar asosida zamonaviy pedagogik texnologiya, eng avvalo, pedagogik faoliyat va uning metodikalari ko'rinishida namoyon bo'ladi va rivojlanib boradi, deb hisoblash mumkin.

Aloqador fanlarning ilmiy tadqiqot sohasi sifatida zamonaviy pedagogik texnologiyalarning turli fanlar bilan bog'liqliklari yaqqol ko'rinadi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar keng ko'lamli ijtimoiy hodisa bo'lib, u ko'p fanlarning tadqiqot obyekti hisoblanadi. Bunda har bir fan o'z maqsad va vazifalariga muvofiq yo'nalishlarda zamonaviy pedagogik texnologiyani chuqur o'rganishi natijasida uni takomillashtirish yo'l-yo'riqlarini belgilab boradi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar barcha o'quv fanlari bilan bog'liq bo'lib, ularning hamda o'zining muntazam rivojlanib borishini kadrlar tayyorlash orqali ta'minlab turadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning yuqorida aytilgan ko'rinishlarining asosiy belgilarini aniqlash va umumlashtirgan holda qisqa shaklda ifodalash orqali uning asosiy ta'rifini va boshqa belgilarini aniqlash mumkin.

Shunday qilib, hozirda zamonaviy pedagogik texnologiyalar ijtimoiy hodisa, nazariy fan, o'quv fani, ta'lim-tarbiya tizimi, ta'lim-tarbiya jarayoni, pedagogik faoliyat va uning metodikalari hamda aloqador fanlarning ilmiy-tadqiqot sohasi ko'rinishlarida mavjud deb hisoblanadi.

Yuqorida aytilgan fikrlar asosida zamonaviy pedagogik texnologiyalar uchta darajaga ajratiladi:

Umumpedagogik texnologiya turli darajadagi tizimlarni ifodalaydi. U ayrim oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasasidagi va ta'limning ayrim pog'onasidagi barcha ta'lim-tarbiya jarayoniga tegishli bo'ladi. Umumpedagogik texnologiya o'z hududi yoki ta'lim muassasasidagi ta'lim-tarbiyaviy maqsadlar, mazmun, vositalar, boshqaruv shakli va usullari, o'quv-tarbiya jarayoni ishtirokchilari faoliyatining algoritmlarini belgilaydi.

Xususiy texnologiya ta'lim-tarbiya mazmunining ayrim yo'nalishlarini amlga oshirish usullari va vositalari majmuyini o'z ichiga oluvchi pedagogik tizimlarni qamrab oladi. Bunga ayrim fanlarni o'qitish texnologiyalari, rahbarning, o'qituvchining, tarbiyachining va o'quvchi-talabning ishlash texnologiyalari kiradi.

Kichik texnologiyalar o'quv-tarbiya jarayonining alohida qismlarini o'z ichiga oladi. U ayrim didaktik va tarbiyaviy masalalarni hal qilish bilan shug'ullanadi. Bularga darslar texnologiyasi, tushunchalarni shakllantirish, yangi bilimlarni o'zlashtirish va mustaqil ishlash texnologiyalari, ayrim faoliyat turlari va alohida shaxsiy sifatlarni tarbiyalash texnologiyalari, o'quv materiallarini takrorlash, o'zlashtirishni va tarbiyalanganlikni nazorat qilish hamda ayrim tadbirlarni tashkil qilish va amalga oshirish texnologiyalari kiradi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning yoʻnalishlari koʻp boʻlib, ulardan baʼzilarini keltirib oʻtamiz.

Hozirgi anʼanaviy taʼlim XVII asrda Ya.A. Komenskiyning didaktik tamoyillari asosida shakllanib, hozirda maktablarda eng koʻp qoʻllanayotgan sinf-dars tizimidan iborat. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosan shu tizimni turli yoʻnalishlarda takomillashtirish maqsadlarida yaratilib, hozirda rivojlanib bormoqda.

Pedagogik jarayonni takomillashtirish, uni oʻquvchi-talaba shaxsiga yoʻnaltirishga asoslangan zamonaviy pedagogik texnologiyalar: hamkorlik pedagogikasi, taʼlimning insonparvarlikka asoslangan texnologiyasi va boshqalar.

Oʻquvchi-talaba faoliyatini faollashtirish va jadallashtirishga asoslangan zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Muammoli taʼlim, oʻyinlar, tayanch signallar, konspektlar, texnologiyalar va boshqalar.

Oʻquv materialini didaktik jihatdan takomillashtirish va qayta ishlab chiqishga asoslangan zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Bu texnologiyalar oʻrganilayotgan bilimlarning didaktik tizimi chuqur mazmunga ega boʻlishi, bilimlarga tizimli nuqtayi nazardan yondashish, oʻquvchilarga bilimlarni egallashning eng maqsadga muvofiq yoʻllarini oʻrgatish kabi tamoyillarga asoslanadi.

Oʻquv jarayonini samarali boshqarish va tashkil qilishga asoslangan zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Bu texnologiyalarga tabaqalashtirilgan, individuallashtirilgan, dasturlashtirilgan taʼlim texnologiyalari; taʼlimning jamoa usuli, guruhli, kompyuterli taʼlim texnologiyalari kabilari kiradi.

Tabiatga muvofiqlashtirilgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Bularga oʻquvchi-talabaning taʼlim-tarbiya jarayonini tashkil qilishning tabiiy imkoniyatlari va boshqa tabiatga muvofiq imkoniyatlardan toʻliq foydalanishni amalga oshirishga asoslangan zamonaviy pedagogik texnologiyalar kiradi.

Zamonaviy rivojlantiruvchi taʼlim texnologiyalari. Bularga oʻquvchi-talaba shaxsining ijobiy sifatlarini, ayrim sohalardagi bilimlarini, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish texnologiyalari kiradi.

Bulardan tashqari xususiy (oʻquv fanlari), muqobil hamda mualliflik zamonaviy pedagogik texnologiyalari yoʻnalishlari ham mavjud.

Shuningdek, hozirda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning turli yoʻnalishlari mavjud boʻlib, ulardan asosiylari empirik, kognitiv, evristik, kreativ, inversion, integrativ, adaptiv, inkluziv pedagogik texnologiyalardir. Bu yoʻnalishlarning asosiy xususiyatlari quyidagicha:

Empirik – sezgi aʼzolari orqali bilim olish. Bu texnologiyada asosiy eʼtibor sezgi aʼzolarining tabiiy rivojlanganlik imkoniyatlariga tayangan holda bilim berish va ularni yanada takomillashtirib borishga qaratiladi.

Kognitiv – atrofdagi olam toʻgʻrisidagi bilimlar doirasini kengaytirish texnologiyasi. U tabaqalashtirilgan (tarkibiy qismlarga ajratib oʻrganish) tafakkurni shakllantiradi, bilish ehtiyojlarini rivojlantiradi.

Evristik – yoʻnaltiruvchi savollar berish yoʻli bilan taʼlim berish lozim. Topqirlik, faollikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi, oʻquv-izlanish taʼlim metodi boʻlib, optimallashtirgan (bir necha variantlardan eng maʼqulini, mosini, muvofiqʻini tanlash) tafakkurni rivojlantiradi.

Kreativ – tadqiqot xarakteriga ega boʻlib, oʻquvchi-talabalarda maqsadga yoʻnaltirilgan ijodiy tafakkurni jadal rivojlantiradi.

Inversion – axborotlarni turli tomondan oʻrganish, oʻrnini almashtirish xususiyatiga ega boʻlib, tafakkur (fikrlash) tizimini shakllantiradi.

Integrativ – axborotlarni tashkil qiluvchi cheksiz koʻp kichik qismlarning oʻzaro ajralmas bogʻliqligi, ularning yaxlitligi, bir butunligi asosida yagona toʻgʻri xulosani aniqlash.

Adaptiv – axborotlarni va ulardan foydalanish jarayonini oʻrganish hamda oʻrgatish uchun qulaylashtirish va moslashtirish asosida kutilgan natijaga erishish.

Inkluziv – oʻqituvchi bilan oʻquvchi-talabaning oʻzaro munosabatlari-da tenglik asosida taʼlim-tarbiya jarayonini tashkil qilish.

Hozirda zamonaviy pedagogik texnologiyaning yuqorida aytilganlaridan tashqari mutaxassislar tomonidan tajriba-sinovlar olib borilayotgan boshqa yoʻnalishlari ham mavjud.

Oʻzbekiston Respublikasida davlat taʼlim standartlari yaratilishi va amaliyotga joriy qilinishi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni keng qoʻllash uchun muhim asos boʻldi. Hozirda qoʻllanilayotgan pedagogik texnologiyalar oʻz mohiyatiga koʻra pedagogika fani va amaliyoti yutuqlarining sintezini, ilgarigi tajribaning anʼanaviy elementlari bilan jamiyat taraqqiyoti, jamiyatni insonparvarlashtirish va demokratlashtirish natijalari yigʻindisini ifodalaydi. Uning manbalari va tarkibiy qismlari quyidagilar:

- ijtimoiy oʻzgarishlar va zamonaviy pedagogik tafakkur;
- pedagogika, psixologiya, ijtimoiy fanlar;
- Vatanimiz va xorijiy mamlakatlarning taʼlim-tarbiya sohasidagi ilgarigi hamda zamonaviy tajribalari;
- turli xalqlarning rivojlanishi davomida shakllangan va ular tomonidan amal qilib kelinayotgan xalq pedagogikasi (etnopedagogika) anʼanalari.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o'z maqsadi, mazmuni, qo'llanadigan metodlari va vositalarini quyidagi belgilarga ko'ra tasniflash mumkin:

- qo'llanilish darajasiga ko'ra;
- falsafiy asosi bo'yicha;
- asosiy rivojlantiruvchi omil bo'yicha;
- o'zlashtirish konsepsiyasi bo'yicha;
- shaxsiy belgi-sifatlariga ko'ra yo'nalganligi bo'yicha;
- mazmun xususiyatlari bo'yicha;
- boshqaruv turi bo'yicha;
- bolaga yondashuv bo'yicha;
- ko'p qo'llaniladigan metodlar bo'yicha;
- asosiy rivojlantiruvchi omil bo'yicha: sotsiogen, ya'ni asosiy e'tibor jamiyatning faol a'zolari bo'lgan barkamol insonlarni tarbiyalashga qaratilgan, shu bilan bir vaqtda biogen omillarga, ya'ni shaxsning har tomonlama rivojlanishiga ham e'tibor qaratilgan holda;
- o'zlashtirish konsepsiyasi bo'yicha: assotsiativ-reflektor bo'lib, sugestiya (namuna, misol, o'rnak, ibrat ko'rsatish)ga tayangan holda;
- shaxsiy belgi-sifatlarga ko'ra yo'nalganligi bo'yicha: axborotli, ya'ni bilim, malaka ko'nikmalarni shakllantirish va mustahkamlashga yo'naltirilgan;
- mazmun xususiyatlari bo'yicha dunyoviy, texnokratik, umumta'lim mazmunida bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilish va olib borishda didaktikaga markaziy o'rin beriladi;
- boshqaruv turi bo'yicha: an'anaviy-mumtoz (klassik) bo'lib, unga ta'limning texnika vositalari qo'shilgan;
- bolaga yondashuv bo'yicha: avtoritar;
- ko'p qo'llaniladigan metodlari bo'yicha: tushuntirish illustratsiyalash;
- ta'lim oluvchilar toifalari bo'yicha: ommaviy.

Shu bilan bir vaqtda, jamiyatning rivojlanishi alohida mamlakatlarda va umuman jahonda insonparvar falsafiy asosdagi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni yaratdi. Bular ham yuqorida aytilgan belgilarga ko'ra quyidagicha tasnif qilinishi mumkin: hamkorlik pedagogikasi, o'yin texnologiyalari, muammoli ta'lim, dasturlashtirilgan ta'lim, guruhli texnologiyalar va boshqalar.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, zamonaviy pedagogik texnologiya bir qancha asoslarga ega bo'lib bulardan eng ahamiyatlilari ijtimoiy, falsafiy, metodologik, didaktik, pedagogik, psixologik, fiziologik, gigiy-

nik, mafkuraviy, huquqiy-me'yoriy, iqtisodiy, tarixiy, nazariy, amaliy va boshqa asoslar hisoblanadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyaning ijtimoiy asosi har bir shaxs, jamiyat va davlatning ta'lim-tarbiya sohasidagi ehtiyojlaridan kelib chiqadi va shu ehtiyojlarni qondirishning maqsad va talablarini, tashkiliy shakllari va usullarini belgilaydi. U shaxsning, jamiyatning va davlatning rivojlanishida asosiy omillardan hisoblanadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning falsafiy asosi uning maqsadlari hamda tashkiliy shakl va usullarining falsafiy jihatdan to'g'ri yo'nalishda bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi. Falsafiy oqimlar va yo'nalishlarning har biri ta'lim-tarbiya masalalariga o'ziga xos yondashadi. Shu sababdan zamonaviy pedagogik texnologiyaning falsafiy yo'nalishi uning to'g'ri yoki noto'g'riligini, jamiyatning ma'lum maqsadlariga muvofiq yoki zidligini ko'rsatadi. Bu zamonaviy pedagogik texnologiyalarga baho berishda asosiy ko'rsatkichlardan hisoblanadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning metodologik asosi uni amalga oshirishda qanday metodlarga asoslanishini belgilaydi. Hozir olam va uning xususiyatlari haqida xolis ma'lumotlar olish, haqqoniy bilimlar hosil qilishning ilmiy metodologiyasi zamonaviy pedagogik texnologiyalarning metodologik asosi hisoblanadi. Metodologik asosning ilmiy jihatdan to'g'ri bo'lishi zamonaviy pedagogik texnologiyalar uchun zaruriy shartdir.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning didaktik asosi uning ta'lim-tarbiya qoida va tamoyillariga muvofiqligini belgilaydi. Didaktik talablar ilmiy-tarbiyaviy vazifalarning nazariy jihatdan to'g'ri bajarilishini ta'minlaydi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning didaktik jihatdan to'g'ri bo'lishi uning yuqori samaradorligining zaruriy sharti hisoblanadi. Buning uchun zamonaviy didaktikaning ilmiy xulosalaridan ijodiy foydalanish talab qilinadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning pedagogik asosi zamonaviy pedagogika fanining ilmiy xulosalaridan kelib chiqadi. Bunda pedagogik texnologiyaning umumiy tarkibining tuzilishi, mazmuni, shakli, usullari, vositalari, pedagogik jarayonning tashkil qilinishi, olib borilishi, uning diagnostikasi, monitoringi, o'quv-mavzu rejalar va shu kabilarning ilmiy jihatdan to'g'ri bo'lishi ta'minlanadi. Pedagogik texnologiyalar hozirgi pedagogika fanining rivojlanishida katta o'rin egallab bormoqda.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning psixologik asosi psixologiya fanining ilmiy xulosalari va tavsiyalari bilan belgilanadi. Ulardan ta'-

lim-tarbiya jarayonida to'g'ri foydalanish orqaligina kutilgan natijaga erishish mumkin. Shu sababli zamonaviy pedagogik texnologiyalar psixologiya qonunlarini to'liq hisobga olishi talab qilinadi.

Ta'limning har bir bosqichida tegishli yosh psixologiyasi xususiyatlariga moslashtirilgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar qo'llaniladi. Har bir bosqichda tegishli darajada bilim va tarbiya beriladi. Bu masalalarni o'rganish bilan pedagogik psixologiya shug'ullanadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning fiziologik asosi o'quvchilarning turli yoshdagi fiziologik xususiyatlarini hisobga olishdan iborat. Bunda o'g'il bola va qiz bolalar fiziologiyasidagi farqlar alohida hisobga olinishi lozim. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayonida fiziologik talablarni hisobga olish sog'lom avlodni voyaga yetkazishning zaruriy sharti hisoblanadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning gigiyenik asosi ta'lim-tarbiya jarayonida salomatlikni saqlash talablariga rioya qilishdan iborat. Bunda turli zararli va ortiqcha ta'sirlarni bartaraf qilish, o'quv sharoiti: yoritilganlik, harorat, havoning tozaligi, o'quvchi-talabaning va o'qituvchining ish o'rni, jihozlar, o'quv yuklamalarining me'yorlari, didaktik vositalarning qulayligi, sifati va shu kabilar tibbiyot, fiziologiya, ergonomika, ekologiya talablariga, insonparvarlik va xalqparvarlik g'oyalariga muvofiq bo'lgan ilmiy asoslarda belgilab boriladi.

Bu talab va me'yorlarga rioya qilish zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatini yaratadi. Bu masalalarni o'rganish bilan maktab gigiyenasi fani shug'ullanadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning mafkuraviy asosi uning milliy istiqlool g'oyasi va mafkurasi tamoyillarini o'zida mujassam etishi va ularni amalga oshirishga yo'naltirilgan bo'lishidan iborat. Barkamol insonni shakllantirishda mafkuraviy tarbiyaning fidoyi, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan boshqalarga iborat bo'ladigan, bilimli, ma'rifatli, ijtimoiy faol insonni voyaga yetkazishdan iborat asosiy vazifalarni amalga oshirib borishi har bir zamonaviy pedagogik texnologiya uchun dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning huquqiy-me'yoriy asosi ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilish va amalga oshirishga doir qonuniy va me'yoriy hujjatlar bilan belgilanadi. Bular O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Ta'lim to'g'risida"gi qonun, Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi, Davlat ta'lim standartlari, o'quv reja va dasturlar, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim-tarbiya sohasiga tegishli Farmonlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, Xalq ta'limi vazirligining qaror va

buyruqlari, ular asosida tayyorlanib, oʻrnatilgan tartibda tasdiqlangan nizomlar, ustavlar va boshqa meʼyoriy hujjatlar hisoblanadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayoni ishtirokchilari ushbu huquqiy-meʼyoriy asoslarni tegishli darajada bilishlari va amalga oshirib borishlari lozim.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning iqtisodiy asosi taʼlim menejmenti xulosalari va marketing tadqiqotlari natijalariga muvofiq belgilanadi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ijtimoiy sohadagi faoliyat boʻlgani sababli uning iqtisodiy samarasi oʻziga xos tartiblarda aniqlanadi va taʼminot masalalari hal qilib boriladi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning iqtisodiy asosining mustahkam boʻlishi uni amaliyotda davom ettirish uchun zaruriy shart hisoblanadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning tarixiy asosi taʼlim-tarbiya masalalarini turli tarixiy davrlarda amalga oshirishning shakl va usullari, mazmuni hamda turli pedagogik nazariyalar haqidagi maʼlumotlardan iborat boʻlib, ular zamonaviy pedagogik texnologiyalarning kelib chiqishi uchun zamin hisoblanadi. Hozirgi pedagogik texnologiyalar turli davrlarda boshlangan ishlar, olib borilgan tahlillar, chiqarilgan xulosalar, mutafakkirlar bildirgan fikr-mulohazalarning rivojlantirilishi asosida paydo boʻlib, takomillashib bormoqda. Pedagogik texnologiyalarning tarixiy asosini bilish va chuqur oʻrganish kelgusi rivojlanish yoʻllarini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

Yuqorida aytilgan va boshqa asoslar umumlashtirilsa, har bir zamonaviy pedagogik texnologiyalarning oʻz nazariy va amaliy asoslari kelib chiqadi. Ular alohida maqsad, vazifalari, mazmuni, shakl, usul, vositalariga muvofiq belgilanadi.

Taʼlim shakllari, usullari, uslubiy tizimlari xususiy metodikalar koʻrinishida hosil boʻlib, ular takomillashish jarayonida oʻsib, zamonaviy pedagogik texnologiyaga oʻtadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar universal xususiyatga ega boʻlib, uni har bir yuksak malakali oʻqituvchi tomonidan amalga oshirish, bir xil darajada bajarish va koʻzda tutilgan maqsadga erishish mumkin. Uning metodikadan asosiy farqi shundaki, metodika oʻqitish usullari va yoʻllarining maʼlum shaxs uchun qulay boʻlgan majmuyidan iborat. Metodika oʻqituvchining bilim, koʻnikmalari, mahorati, shaxsiy sifatlari, temperamentiga bogʻliq. Buni dasturlashtirilgan taʼlim texnologiyasi bilan turli xususiy fanlarni har xil didaktik vositalardan foydalangan holda jadal (intensiv) oʻqitish metodikalari orasidagi farqni solishtirishda koʻrish mumkin.

Shu asosda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy mezonlarini quyidagicha belgilash mumkin:

1. Ma'lum ilmiy asosga, konsepsiyaga tayanish.
2. Tizimlilik, o'quv-tarbiya jarayoni va uning tarkibiy qismlarining o'zaro mantiqiy bog'liqligi.
3. Samaradorligi, ta'lim standartlariga erishishni kafolatlashi, talab qilinadigan vaqt, kuch va vositalarning me'yor darajasida ekanligi.
4. Boshqalar tomonidan qayta amalga oshirish mumkinligi.

Ta'limning kafolatlangan natija beradigan texnologik jarayonini yaratish yo'lidagi dastlabki qadam 60-yillarda yaratilgan dasturlashtirilgan ta'lim bo'lgan edi. Bunda o'quvchi to'liq o'zgarishga erishguncha bajarishi lozim bo'lgan barcha vazifalar aniq ketma-ketlikda, batafsil ishlab chiqilgan dastur tuziladi. Bu dastur ta'lim maqsadida ko'zda tutilgan darajadagi bilim va ko'nikmalarni har bir o'quvchi-talaba o'zlashtirishini kafolatlashi lozim. O'zlashtirish jarayonining borishi haqida o'qituvchi bilan biron o'quvchining o'ziga ham axborot yetib turadi. O'quvchi-talaba mantiqiy bog'langan qisqa vazifalarni ma'lum ketma-ketlikda bajarish orqali deyarli xatolarsiz asosiy maqsadga yetib bora oladi.

Bunday zamonaviy pedagogik texnologiyalar o'quv jarayonini to'liq nazorat qilish imkoniyatini beradi. Bunda mantiqiy bog'langan qisqa vazifalar ketma-ketligi ta'lim jarayonining algoritmini hosil qiladi. O'quvchi-talaba va o'qituvchi faoliyatining shunday algoritm asosida tashkil qilinishi ko'zda tutilgan maqsadga erishishni kafolatlaydi. Ta'lim jarayonining shunday tartibda tashkil qilinishini to'liq ma'noda zamonaviy pedagogik texnologiyalar deb atash mumkin.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta'lim oluvchilar va tarbiyalanuvchilarga pedagoglar tomonidan kasbiy-pedagogik maqsadlarni amalga oshiruvchi ta'sir ko'rsatilishini tashkil qilish tizimini belgilaydi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar pedagogik faoliyatni aniq maqsadlar asosida tashkil qilish hamda uning texnologikligini nazorat qilish imkonini beradi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar tizimi pedagogik maqsadlarning aniq amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy belgisi kutilgan natijaga erishishni kafolatlashdir. Buning uchun asosiy maqsadga erishishning har bir bosqichida bajarilishi lozim bo'lgan vazifalar, talab qilinadigan vositalar hamda metodlarning aniq modullari yoki algoritmlari hosil qilinadi.

Notexnologik tizim (xususiyl metodikalar)da esa kutilgan natijaga erishish kafolatlanmaydi.

Zamonaviyl pedagogik texnologiyalar ratsional asosdagi ilmiyl mezonlarga asoslangan bo'lishi bilan birga, uning yanada rivojlanishida intuitiv (empirik) bilimlar ham muhim ahamiyatga ega. Shu ma'noda texnologiya ma'lum ma'noda san'atga qiyos qilinadi. Chunki san'at intuitsiyaga, texnologiya esa fanga asoslanadi. Lekin juda ko'p faoliyat sohalari dastlab san'atdan boshlanadi va texnologiya bilan tugaydi. So'ngra hammasi boshidan boshlanadi. Zamonaviyl pedagogik texnologiyalarning rivojlantish jarayonlarida ham ushbu holatlarni kuzatish mumkin. Fanga muvofiq qurilgan pedagogik amaliyot pedagogik texnologiyalardir.

Ta'lim oluvchilar va ta'lim beruvchilarning o'quv-tarbiya jarayonida avvaldan belgilangan sifatlarning shakllanishiga olib keladigan izchil amaliyl faoliyatlarini zamonaviyl pedagogik texnologiyalar deb hisoblash mumkin.

Zamonaviyl pedagogik texnologiyalar yoki (ta'lim texnologiyasi) bor-yo'g'i va eng asosan ta'lim beruvchi yoki tarbiyalanuvchining ta'lim-tarbiya jarayonida qanday faoliyatni va qay darajada amalga oshirishdan iborat.

Umuman, o'quvchi-talabanning o'rganilayotgan materialni sifatlil o'zlashtirishini ta'minlovchi izchil amaliyl faoliyat zamonaviyl pedagogik texnologiyalar bo'lishi mumkin¹.

2.4. Global pedagoglashuv jarayoni va zamonaviyl pedagogik texnologiyalar taraqqiyoti

Darhaqiqat, XXI asrga xos bo'lgan global texnologiyalashtirish jarayoniga kirib kelgan global pedagoglashuv ham o'zining mantiqiy asosiga ega. Zotan, murakkab va yuqori texnologiyalarni egallaydiganlari ham, ularni ishlatadiganlar yoxud ishlatishni o'rgatadiganlar ham insonning o'zidir. Shu bois, uning o'rgatuvchanlik va o'rganuvchanlik xususiyati hamisha o'zaro muloqotni, hamkorlikni, bir-birining "tilini" tushunishni talab etadi.

Yaqin-yaqingacha ta'limning o'ziga xos usullari va o'zgacha yondashuvlar faqat kattalar o'qiganda kerak bo'ladi, degan tasavvurlar bor edi. Malaka oshirish kurslarida ta'limning zamonaviyl texnologiyalari, jumladan, treninglar, amaliyl o'yinlar, munozara metodlari qo'llanilar edi. Oliy o'quv yurtlarining talabalari esa maktab o'quvchisidan biroz farq

¹ Qarang. Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. –T.: "O'qituvchi", 2004, 6-24-betlar.

qiladigan o'quvchi tarzida idrok etilar, shu bois, interfaol usullar, darsda yoki ma'ruzada muloqotlar hurmatli professor-o'qituvchilar tomonidan qo'llanilmas, "mulla bilganini o'qiydi" qabilida ma'ruzalar o'qilardi.

Bugungi globalizatsiya jarayonlari yoshlarimizning ongi va shuurini o'zgartirdi. Oliy o'quv yurtlarida ta'lim olayotgan talabalar dunyo-qarashda, aql-idrokda kattalardan keskin farq qilmaydi. Shunga qaramay, hayotning o'zi ularga ham kattalardek ta'lim berishni, auditoriyada ularning fikrlash doirasini tinmay monitoring qilib borishni taqozo etadi.

Keyingi yillarda oliy ta'lim tizimida ham "interfaol usullar", "breyn-shtorming", "keys-stadi"lar, "treninglar" kabi qator yangi atamalar ishlatila boshlandi. Ushbu usullarning ijobiy hamda ayrim murakkab tomonlari to'g'risida o'quv qo'llanmalar, kitoblar ham paydo bo'ldi. Psixologlarning o'tkazgan tadqiqotlaridan shu narsa ma'lumki, yangi ma'lumotlarni o'zlashtirayotgan odam eshitganlarining faqat 10 foizini, ko'rganlarining 50 foizini, nihoyat, bevosita amaldagi bajargan ishlarining 90 foizini xotirada saqlab qoladi. Axborot oqimi shiddatli bo'lgan hozirgi davrda ta'lim olayotganlarga yetkazilayotgan yangiliklarning asosiy qismi o'zlashtirilishiga harakat qilinmasa, boshqa ma'lumotlar girdobida keraklisi g'arq bo'lishi turgan gap.

Hozirgi zamon talabasiga ta'lim berishning o'ziga xos jihatlaridan biri kun sayin ta'lim tizimining takomillashib borishi bilan bir qatorda, professional kadrning shaxsiy sifatlari, u egallashi lozim bo'lgan bilim, malaka hamda ko'nikmalarga bo'lgan talablar ham ortib borayotganligidir. Zero, bugunning mutaxassisi davlat ta'lim standartlari o'z ichiga olgan murakkab bilimlar majmuyini ongiga singdirib olishi uchun auditoriyada o'qigan o'quvchi-professor ma'ruzalarni sust o'zlashtiruvchi bo'lishi bilan cheklanishi sira mumkin emas.

Keyingi yillarda, ta'limning turli bosqichlari u yoki bu ilg'or texnologiyalarni ham nazariy, ham metodologik jihatdan asoslagan o'quv qo'llanmalari yaratildi. Ularda Kadrlar tayyorlash Milliy dasturining asosiy g'oyasi o'z ifodasini topgan. O'quvchi-talabalar hukmiga havola etilgan ushbu kitoblarning yangiligi shundaki, unda iqtisodchilar tayyorlovchi oliy o'quv yurtida tahsil olayotgan talabalar bilan ishlayotgan o'qituvchi-professor uchun turli xil pedagogik shart-sharoitlar hamda imkoniyat inobatgan olingani holda zamonaviy pedagogik texnologiyalar ilk marotaba haqiqiy o'quv qo'llanmasi sifatida batafsil bayon etilgan.

Fikrimizcha, o'zi ustida tinimsiz ishlaydigan, yangilikka qiziquvchan o'qituvchi bir vaqtning o'zida, ya'ni bir o'quv yili mobaynida kamida 10-12 xil o'qitish texnologiyalari yoki usullarini qo'llashi mumkin. U yoki bu

usulni muayyan ma'ruza yoki seminar mashg'ulotida qo'llash-qo'llamasligi esa uning mahorat va ayni mavzuning mantig'iga, o'z oldiga qo'ygan pedagogik vazifaga bog'liq. Yangi qo'llanmada, aytish mumkinki, o'n ikki nafar o'qituvchining o'n ikki xil mavzuni yoritishda qo'llaydigan pedagogik usullari o'z aksini topgan. Demak, agar iqtidorli va o'z ish uslubiga ega bo'lgan professional pedagoglarning ko'pligini inobatga olsak, bu jarayon naqadar serqirra va turfa xil, bu kabi qo'llanmalar esa behisob bo'lishi mumkinligini tasavvur qilish qiyin emas.

Zamonaviy o'quv qo'llanmalarining metodologik asosini, albatta, aniq-ravshan bayon etilgan pedagogik g'oya tashkil etishi lozim. O'qituvchi ta'lim samaradorligiga erishish uchun talaba ongiga eng zarur va maqbul axborot bilan ta'minlovchi ko'plab uslublar orasidan ayni pedagogik maqsadga erishishga imkon beruvchi eng ta'sirchan vositalarni aniqlay olishi, uni muayyan vaziyatlardagi samarasini baholay bilishi hamda kutilgan natijaga belgilangan vaqt va sharoitda erishishga yordam beradiganini tanlab, shu orqali o'ziga xos qimmatli majmuani – ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqishga erishishi lozim. Bu o'rinda "texnologiya" tushunchasiga qo'shib qo'llaniladigan ayrim atamalarning mohiyatiga e'tibor qaratsak bo'ladi:

Ta'limiy texnologiya – bu yaxlit ta'lim jarayonini optimallashtirish maqsadida uni amalga oshirishda ishtirok etuvchi texnik vositalar hamda inson omilining o'zaro uyg'unligini inobatga olgan, dars berish jarayonida bilimlarni (ma'lumotlar, tavsiyalar, aniq tushunchalar va boshqalar) imkon darajada to'la o'zlashtirilishiga yo'naltirilgan tizimli uslubni yaratish, qo'llash va amaliyotga joriy etishni o'z ichiga oladi.

O'qitish texnologiyasi – dars mobaynida ma'lumotlarni uzatish, vaqt va sharoit mezoniga monand tarzda eng samarali usullarni qo'llashni tartibga soluvchi o'zaro muloqot jarayonidir.

Pedagogik texnologiya – yaxlit ta'lim jarayonini texnologik, ya'ni uslubiy jihatdan ta'minlashni nazarda tutadi. Yuqoridagi ikki tushunchaga bog'liq tarzda, bu jarayon bevosita o'qitishning barcha bosqichlarida qo'llaniladigan barcha pedagogik usullarni nazarda tutadi. Shu sababli aynan shu tushuncha – pedagogik texnologiyalar orqali biz bugun yuqori malakali kadrlar tayyorlashning barcha yo'nalishlariga joriy etiladigan optimal uslublar haqida gapirmoqdamiz.

Shu kungacha yaratilgan qo'llanmalar mualliflari J.Yo'ldoshev, O'. Tolipov, L.Golish, N.Azizxo'jayeva, S.Usmonov, F.Farberman va boshqa mualliflarning fikricha, har bir ta'lim yo'nalishi va bosqichiga mos tarzdagi turlicha texnologiya borki, barchasiga xos umumiy pedagogik maqsad bo'l-

gani uchun (ya'ni yangi bilimlar o'zlashtirilishi sharoitini optimallashtirish) ularning bir-biridan farqli va umumiy jihatlari mavjud.

E'tirof etilayotgan farqlar, birinchi navbatda, darsning shakliga (ma'ruza, seminar, mustaqil ishlarni tashkil etish), uzluksiz ta'limning bosqichiga (maktab, kollej, litsey, bakalavriat, magistratura va hokazo), ixtisoslik yo'nalishiga aloqador bo'lishi aniq. Faqat bir narsani ta'kidlash joizki, zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta'lim samaradorligini oshirishda o'qituvchining, ma'lumot manbayining ta'sir doirasi kengayishi, shu bilan bir qatorda o'quvchi-talabanning o'zlashtiruvchiligini ham, faolligini ham ta'minlovchi vositadir. Yangicha yondashuvda talaba sust o'zlashtiruvchidan dars jarayonining yoki bu bosqichda o'z fikrini bemalol izhor qiladigan, paydo bo'lgan savollarga javob olish imkoniyatiga ega bo'lgan, fikrlashida biror xatoliklar bo'lsa, uni bartaraf etishda shaxsan ishtirok etadigan faol subyektga aylanadi. Ayni shu jihat, bizningcha, o'ta muhimdir. Zero, mustaqil O'zbekiston davlatining fuqarolarida, eng avvalo, mustaqil fikr va shaxsiy pozitsiya bo'lishi lozimligiga erishish kabi mas'uliyatli vazifani unutmashimiz kerak.

Xullas, o'quvchi-talabalarda bilim, malaka va ko'nikmalar hosil qilish jarayonida amaliy mashg'ulotlar va seminarlardan foydalanish an'anaviy ishlarimizdan hisoblanadi. Ana shu mashg'ulotlarni samarali tashkil etish uchun maksimal ravishda talabani faol maqomga ko'taradigan, uni o'qituvchi bilan deyarli bir maqomga olib chiqadigan ish – amaliy o'yinlarni tashkil etish, intellektual treninglar chog'ida biyron bo'lish, turli vaziyatlar, "keys – stadi"ni yechishda uning bilimi, dunyoqarashini ro'yobga chiqarishga imkon beruvchi texnologik vositalar va usullardan foydalanishni hamda amaliyotda qo'llashni bilish o'qituvchilar uchun nihoyatda zarurdir.

Ta'limning globallashuvi sharoitida ta'lim sohasi bilan jamiyatning rivojlanib borayotgan ijtimoiy ehtiyojlari o'rtasida nomutanosiblikning yuzaga kelganligi kuzatilmoqda. Ta'lim tizimi oldiga barkamol shaxsni shakllantirish, ta'lim sohasi bilan mehnat bozori o'rtasidagi nomutanosiblikni qisqartirish hamda axborot texnologiyalaridan foydalanishning zamonaviy pedagogik texnologiyasi nazariyasini yaratish va ta'lim jarayonini puxta loyihalashga erishish zaruriyatidan kelib chiqadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Sharq mutafakkirlarining ta'lim-tarbiyaviy qarashlaridagi o'ziga xos pedagogik texnologiyalar elementlari – ta'lim-tarbiyaning yuqori samaradorligi, talabanning ilm va kasb-hunar o'rganishi uning istagi va qat'iyatiga bog'liq ekanligi, bilimlarni o'zlashtirish uchun yetarli vaqt ke-

rakligi, ta'limning jamoa tizimi, qobiliyatlar darajasida ta'lim berish, ustoz-shogird bajaradigan sharoitlar, shogirdning faolligi va o'zi o'zlashtirgan bilimlarni boshqalarga o'rgatish bilan shug'ullanishi, ta'lim olish yo'lidagi qiyinchiliklarga chidash va ularni yengib o'tishga tayyorgarlik darajasi, maktab va madrasalarda savol-javob usulidan foydalanish jarayonida ustoz va talabani mustaqil va faol fikrlash jarayoniga olib kirishi hamda uning fikrlashidagi noto'g'ri jihatlarni ziyraklik bilan aniqlagan holda ularni tuzatish usullaridan iborat.

Pedagogik texnologiya – o'quv jarayonini texnologiyalashtirishni yaxlit aniqlovchi tizimli kategoriya. Texnologiyalarning barcha boshqa tushunchalarini belgilash uchun sinonim sifatida ta'lim texnologiyasi, o'qitish texnologiyasi kabilarni ishlatish mumkin.

O'qitish texnologiyasi, birinchidan, pedagogik texnologiyalarning jarayonli – harakat aspektini anglatadi. Bu ta'lim jarayonining o'zgaruvchan sharoitlarda, ajratilgan vaqt davomida istiqbolashtirilgan natijalariga kafolatli erishishga va aniq ta'lim-tarbiya jarayonlarini amalga oshirishni instrumental ta'minlovchi usul va vositalarning tartibli birligini o'zida mujassamlashtirilgan ta'lim modelini ishlab chiqish va amalga oshirishning texnologik jarayonidir;

– ikkinchidan, pedagogik texnologiyalarning jarayonli – bayonli aspektini ifodalaydi. Bu maqsadni amalga oshirish va istiqbolda belgilangan natijalarga erishish bo'yicha pedagogik hamda o'quv faoliyati loyihasini bajarishning bayonidir (texnologik xarita).

Ta'lim texnologiyasi – pedagogik texnologiyalarning ilmiy aspektini belgilash uchun ishlatiladi. Bu (fan predmeti), “texnik va inson resurslarini hamda ularni, o'z oldiga ta'lim shakllarini optimallashtirish vazifasini qo'yuvchi hamkorligini hisobga olgan holda dars berish va bilimlarni o'zlashtirishning barcha jarayonlarini yaratish, qo'llash va belgilashning tizimli usuli”.

Ta'lim jarayoni tizimi deb tartiblangan, o'zaro uzviy bog'langan va birgalikda umumiy funksiyani bajaruvchi elementlar to'plamiga aytiladi. Ta'lim jarayonini bir tizim deb qaraydigan bo'lsak, uni tashkil etuvchilari, ya'ni elementlariga quyidagilar kiradi: ta'lim maqsadi, o'quv maqsadlari (kutilayotgan natijalar), ta'lim beruvchi, tahsil oluvchi, ta'lim mazmuni, ta'lim metodi, ta'lim shakli, ta'lim vositalari, nazorat va baholash. Ta'lim jarayonini loyihalashtirishda yuqorida sanab o'tilgan elementlardan birortasi e'tibordan chetda qolsa yoki noto'g'ri tanlangan bo'lsa, tizim ishlamaydi, ya'ni ta'lim jarayoni oldiga qo'yilgan maqsadga erishilmaydi.

Pedagogik jarayon – ta’lim beruvchi va ta’lim oluvchining belgilangan maqsadga qaratilgan hamda oldindan ko‘zlangan natijaga olib boruvchi o‘zaro faoliyati.

Ijtimoiy taraqqiyot – murakkab texnika bilan ishlay oladigan, ishlab chiqarish jarayonining mohiyatini to‘laqonli anglash imkoniyatiga ega, favqulodda ro‘y beruvchi vaziyatlarda yuzaga kelgan muammolarni ijobiy hal eta oluvchi malakali mutaxassisga bo‘lgan ijtimoiy ehtiyoj ta’lim jarayonini texnologik yondashuv asosida tashkil etishni taqozo etmoqda.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asoslari: ijtimoiy, falsafiy, didaktik, pedagogik, psixologik, fiziologik, gigiyenik, mafkuraviy, huquqiy-me’yoriy, iqtisodiy, tarixiy, nazariy, amaliy va boshqalar.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar manbalari: hozirgi an’anaviy ta’limdagi ilg‘or pedagogik tajribalar, didaktika, pedagogika, psixologiya, fiziologiya, kompyuter texnikasi, axborot texnologiyalari, boshqa fanlar: xalq pedagogikasi an’analari, oila pedagogikasi va boshqalar.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar shakllanishidagi tarixiy bosqichlar: yozuv bo‘lmagan davrdagi ta’lim, yozuv paydo bo‘lgan dastlabki davr, qog‘oz bo‘lmagan davr, qog‘oz bo‘lgan davr, qo‘lyozma kitob davri, toshbosma kitob davri, bosma kitob davri, sinf-dars tizimining joriy qilinishi, xususiy (o‘quv fanlari) metodikalarning qo‘llanilishi, ta’limning texnika vositalarini qo‘llash, kompyuterlardan foydalanish, axborot texnologiyalaridan foydalanish, pedagogik texnologiyalar davri, davlat tizimi standartlarining joriy qilinishi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar mezonlari: ma’lum ilmiy asosga, konsepsiyaga tayanish, tizimlilik, o‘quv-tarbiya jarayoni va qismlarning o‘zaro mantiqiy bog‘liqligi, samaradorlik, ta’lim standartlariga erishishni kafolatlash, sarflash talab qilinadigan vaqt, kuch va vositalarning me’yor darajasi ekanligi, boshqalar tomonidan qayta amalga oshirish mumkinligi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ko‘rinishlari: ijtimoiy hodisa, nazariy fan, o‘quv fani, ta’lim-tarbiya tizimi, ta’lim-tarbiya jarayoni, pedagogik faoliyat va uning metodikalari, aloqador fanlarning ilmiy-tadqiqot sohasi.

Zamonaviy pedagogik texnologiya darajalari: umumpedagogik, xususiy (o‘quv fanlari), kichik texnologiyalar.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar turlari: maktabgacha ta’lim pedagogik texnologiyasi, boshlang‘ich ta’lim, tayanch ta’lim, maktabdan tashqari-qo‘shimcha ta’lim, o‘rta-maxsus, kasb-hunar ta’limi, oliy ta’lim, qayta tayyorlash va malaka oshirish texnologiyalari, ta’lim sohalari (o‘quv fanlari) bo‘yicha turlari, ayrim belgilar bo‘yicha turlari.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar yo‘nalishlari: hozirgi an‘ana-viy ta’lim, pedagogik jarayonni takomillashtirish, o‘quvchi faoliyatini faollashtirish, o‘quv materiallarini takomillashtirish, masofali boshqarish va tashkil qilish, tabiatga muvofiqlashtirish, rivojlantiruvchi ta’lim, xususiy (o‘quv fanlari), muqobil, mualliflik va boshqalar.

Nazorat savollari

1. Sharq mutafakkirlari ta’lim-tarbiya haqidagi masalalarni hal etishda asosiy e’tiborni ustoz va shogird (talaba) bajarishi talab qilinadigan qanday sharoitlarga qaratganlar?

2. Maktab va madrasalarda savol-javob usulidan foydalanishdan asosiy maqsad nima?

3. Ma’rifatparvar pedagoglar tomonidan tuzilgan alifbe darsliklarini yaratishda qanday savod o‘rgatish texnologiyasidan foydalanilgan?

4. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning tarixiy rivojlanish davrlarini tushntirib bering.

5. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar tushunchasini izohlab bering.

6. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar to‘g‘risida qanday qarashlar va ta’riflar mavjud?

7. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ko‘rinishlarini tushuntirib bering.

8. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni darajalari nechtaga ajratiladi?

9. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy yo‘nalishlarini izohlab bering.

10. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning mezonlarini tushuntirib bering.

Mustaqil ish mavzulari

1. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning tarixiy rivojlanishi.

2. Zamonaviy pedagogik texnologiya, o‘qitish texnologiyasi va ta’lim texnologiyasi tushunchalari haqida.

3. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta’riflari.

4. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ko‘rinishlari va asosiy yo‘nalishlari.

5. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning tasnifi, asosiy mezonlari.

6. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ayrim asoslari haqida.

Test topshiriqlari

1. Abu Abdulloh Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy qaysi asarida matematika fanida abstraksiya (mavhumiylik) tushunchasini kengaytiradi?

- a) “Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr val-muqobala”
- b) “Kitob al-jam va tafriq bi hisob al-Hind”;
- c) “Mafotih al-ulum”
- d) “Mulahhas fi hayat al-bosita”;
- e) “Kitob surat al-arz”.

2. “...riyoziyot aqlni charxlaydi va mustahkamlaydi”, degan fikr qaysi mutafakkirga tegishli?

- a) al-Xorazmiy;
- b) Abu Jabbor;
- c) al-Kindiy;
- d) ibn Iroq;
- e) Abu Rayhon Beruniy

3. Ta’lim va tarbiyaning maqsadi va vazifalarini qaysi mutafakkir batafsil tushuntirib bergan?

- a) Abu Rayhon Beruniy;
- b) ibn Sino;
- c) Abu Nasr al-Forobiy;
- d) Umar al-Chagʻminiy;
- e) Abu Hamid al-Gʻarnotiy;

4. “Bizning maqsadimiz oʻquvchini toliqtirib qoʻymaslikdir, ha deb bir narsani oʻqiyverish zerikarli boʻladi va toqatni toq qiladi”, degan fikrlar qaysi mutafakkirning qalamiga mansub?

- a) Abu Nasr al-Forobiy;
- b) Abu Rayhon Beruniy;
- c) Ibn Sino;
- d) Abdurahmon Jurjoniy;
- e) Ismoil as-Saolobiy;

5. Qaysi mutafakkir maktabda bolalarni alohida-alohida oʻqitishdan koʻra jamoa tartibda oʻqitishni afzal deb bilgan?

- a) Ibn Sino;
- b) Abu Rayhon Beruniy;
- c) Abu Nasr al-Forobiy;
- d) Umar Hayyom;

e) Ibn Hammor;

6. “Ko‘rmaysanmi, durga shakl beruvchi usta durni teshayotgan paytda xatarnok (nozik va qimmatbaho) durni teshishni shogirdiga topshiradi”, degan fikrni qaysi mutafakkir bildirgan?

- a) ibn Sino;
- b) Abu Nasr al-Forobiy;
- c) Abu Rayhon Beruniy;
- d) Sahl Masihiy;
- e) Hoja Bahouddin Naqshband.

7. Qaysi mutafakkir Samarqand va Buxoro madrasalarining peshtoqiga: Bilimga intilish har bir muslim va muslima uchun farzdir” degan hikmatni yozdirib qo‘ygan?

- a) Umar ar-Roziy;
- b) Ma‘mun ibn Muhammad;
- c) Abu Abbos Ma‘mun;
- d) Mahmud G‘aznaviy;
- e) Mirzo Ulug‘bek.

**8. “Haq yo‘lida kim senga bir harf o‘qitmish ranj ila,
Aylamak bo‘lmas ado oning haqin yuz ganj ila”
misralari qaysi mutafakkir qalamiga mansub?**

- a) Husayn Voiz Koshifiy;
- b) Ibn Sino;
- c) Alisher Navoiy;
- d) Beruniy;
- e) Mirzo Ulug‘bek.

9. “Kishikim qildi ustodiga xizmat, Zamon o‘tmadi, topti ul izzat”,- misralari qaysi mutafakkir tomonidan yozilgan?

- a) Alisher Navoiy;
- b) Nizom ul-Mulk;
- c) Yusuf Xos Hojib;
- d) Voiz Koshifiy;
- e) Ahmad Yassaviy.

**10. “Men tolibu ilmu tolibi ilme yo‘q,
Men bormen ilm tolibi ilm kerak”,- misralari qaysi mutafakkir qalamiga mansub?**

- a) Ahmad Yugnakiy;
- b) Alisher Navoiy;

- c) Zahiriddin Muhammad Bobur;
- d) Yusuf Xos Hojib;
- e) Koshifiy.

11. “O‘qunglar, o‘qunglar, o‘qunglar, o‘qung”- misralari qaysi mutafakkir tomonidan yozilgan?

- a) Alisher Navoiy;
- b) Yusuf Xos Hojib;
- c) Najmiddin Kubro;
- d) Koshifiy;
- e) Roqim.

12. “Har harfni munda bo‘lmadi zikr, Ta’limni qil nazaridan fikr”,- misralari qaysi mutafakkirga tegishli?

- a) Roqim;
- b) Alisher Navoiy;
- c) Yusuf Xos Hojib;
- d) Munis;
- e) Bobur.

13. “Oqil ersang, naqdi umring qilmog‘il behuda sarf. Kim, bu ish ermas munosib hech bir farzonadin”- misralari kimga tegishli?

- a) Ogahiy;
- b) Munis;
- c) Bobur;
- d) Koshifiy;
- e) Yusuf xos Hojib.

14. Jahon otin Uvaysiy qizlar maktabida qanday o‘qitish uslublarini qo‘llagan?

- a) tez fikrlash;
- b) chiroyli so‘zlash;
- c) muammo, muvashshah;
- d) chiston-topishmoq;
- e) a, b, c, d

15. “Yoshlar bilimlarni bevosita kuzatish yo‘li bilan ongli ravishda egallashi, o‘z fikri va bilimining haqiqiyligiga ishonch hosil qilishi kerak” degan fikrni qaysi mutafakkir bildirgan?

- a) Munis;
- b) Ogahiy;
- c) Roqim;

- d) Uvaysiy;
- e) Ahmad Donish.

16. “Odamzotning ko‘ngli misol bir ma’dandurkim, ul ma’dandin oltin va kumush chiqadur...”, degan fikr qaysi mutafakkir qalamiga tegishli?

- a) Furqat;
- b) Ahmad Donish;
- c) Uvaysiy;
- d) Bobur;
- e) Munis.

17. O‘zbekistonda ta’lim texnologiyasining tarixiy shakllanishi bilan bog‘liq ta’lim turlarini ko‘rsating.

- a) an’anaviy, yakka guruhli ta’lim;
- b) oiladagi ta’lim-tarbiya faoliyati;
- c) sinf-dars, ota yoki ona kasbini o‘rgatish ta’limi;
- d) jamoatchilik, usta-shogird ta’lim va tarbiyasi;
- e) a, b, c, d

18. O‘zbekistonda turli davrlarda savod o‘rgatish tarixida qo‘llanib kelingan pedagogik usullarni belgilang.

- a) tovush usuli (usuli savtiya), maddiya (usuli maddiya) usuli;
- b) tahlil-tarkib usuli, butun so‘zlar usuli;
- c) izohli o‘qish usuli;
- d) imlo usuli, tadrish usuli;
- e) a, b, c, d

19. Turkiston ma’rifatparvar pedagoglaridan qaysi birlari zamonaviy o‘qitish usullari “usuli savtiya”, “maddiya usuli”, “tahlil-tarkib usuli”, “butun so‘zlar usuli”, “izohli o‘qish usuli”ga asoslanib alifbe va darsliklar yaratgan?

- a) Mahmudxo‘ja Behbudiy;
- b) Munavvarqori Abdurashidxonov;
- c) Saidrasul Saidaziziy;
- d) Abdulla Avloniy;
- e) a, b, c, d

20. Pedagogik texnologiyalarni fan sifatida e’tirof etilishi va tadrijiy rivojlanish davri necha bosqichdan iborat?

- a) 50-yillar boshi va o‘rtalari;
- b) 50-yillarning o‘rtalaridan 60-yillargacha;

- c) hozirgi vaqtda;
- d) 70-80-yillarda;
- e) a, b, c, d

**21. “Ta’lim texnologiyasi” tushunchasi nechanchi yillardan qo‘l-
lanila boshlangan?**

- a) 1940-yillardan 50-yillar o‘rtasigacha;
- b) 50-yillar o‘rtasidan 60-yillargacha;
- c) 70-yillargacha;
- d) 80-yillardan 90-yillargacha;
- e) hozirgi vaqtgacha.

**22. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning turli ta’riflari bo‘-
lib, ulardan qaysi biri YuNESKO tomonidan tan olindi va qo‘llab-
quvvatlanib, hozirgi kunda muvaffaqiyatli qo‘llanmoqda?**

a) pedagogik texnologiya – texnika resurslari, odamlar va ularning o‘zaro ta’sirini hisobga olgan holda ta’lim shakllarini optimallashtirish vazifasini qo‘yuvchi o‘qitish va bilimlarni o‘zlashtirishning hamma jarayonlarini yaratish, qo‘llash va aniqlashning tizimli metodi;

b) pedagogik texnologiya – bu o‘qituvchi mahoratiga bog‘liq bo‘lmagan holda pedagogik muvaffaqiyatni kafolatlay oladigan o‘quvchitalaba shaxsini shakllantirish jarayoni loyihasidir;

c) pedagogik texnologiya – o‘qitishning, ta’limning shakllari, uslublari, usullari, yo‘llari, tarbiyaviy vositalarining maxsus yig‘indisi va komponentlari (joylashuvi)ni belgilovchi psixologik tartiblar majmuasi;

d) pedagogik texnologiya – ta’limning rejalashtiriladigan natijalariga erishish jarayoni tafsiloti;

e) pedagogik texnologiya – didaktik tizimning tarkibiy jarayonli qismi.

**23. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning qanday ko‘rinish-
lari mavjud?**

- a) ijtimoiy hodisa;
- b) nazariy va o‘quv fani;
- c) ta’lim-tarbiya tizimi va ta’lim-tarbiya jarayoni;
- d) pedagogik faoliyat va uning metodikalari, aloqador fanlarning ilmiy-tadqiqot sohasi;
- e) a, b, c, d

24. “Texnologiya” so‘zining lug‘aviy ma’nosi nima?

- a) yunoncha so‘z bo‘lib, “*techhe*” – mahorat, san’at;
- b) “*logos*” - tushuncha, ta’limot;
- c) ishlab chiqarish usuli;

d) buyumni tayyorlash jarayoni;

e) a va b

25. “Ta’lim texnologiyasi” so‘zining lug‘aviy ma’nosi nima?

a) inglizcha “*in educational technology*” ta’lim (o‘qitish) jarayonini yuksak mahorat, san’at darajasida tashkil etish borasida ma’lumotlar beruvchi fan (yoki ta’limot) ma’nosini anglatadi;

b) audiovizual texnika vositalaridan foydalanish;

c) texnika vositalari yordamida o‘qitish;

d) dasturlashtirilgan ta’lim, loyihalashtirilgan va aniq belgilangan maqsadlarga erishishni kafolatlovchi o‘quv jarayoni;

e) kompyuterli va axborot texnologiyalarini yaratishni, o‘quv jarayonining o‘zini qurish texnologiyasini bildiradi

26. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning bajarilishi va asosiy yo‘nalishlari qaysilar?

a) umumpedagogik, xususiy, kichik texnologiyalar;

b) hozirgi an’anaviy ta’lim;

c) pedagogik jarayonni takomillashtirish uchun uni o‘quvchi shaxsga yo‘naltirishga, o‘quvchi faoliyatini faollashtirish va jadallashtirishga, o‘quv jarayonini samarali boshqarish va tashkil qilishga asoslangan, tabiatga muvofiqlashtirilgan, rivojlantiruvchi, xususiy, muqobil hamda mualliflik pedagogik texnologiyalari;

d) empirik, kognitiv, inkluziv, evristik, kreativ, inversion, integrativ, adaptiv pedagogik texnologiyalar;

e) a, b, c, d

27. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning manbalari qaysilar?

a) ijtimoiy o‘zgarishlar va zamonaviy pedagogik tafakkur, ilg‘or pedagogik tajriba;

b) pedagogika, psixologiya, ijtimoiy fanlar;

c) Vatanimiz va xorijiy mamlakatlarning ta’lim-tarbiya sohasidagi ilg‘or hamda zamonaviy tajribalari;

d) turli xalqlarning tarixiy rivojlanishi davomida shakllangan va ular tomonidan amal qilib kelinayotgan xalq pedagogikasi (etnopedagogika) an’analari;

e) a, b, c, d

28. “Pedagogik texnologiya” tushunchasi ta’lim tajribasida nechta darajada qo‘llaniladi?

a) birinchi darajada – umumpedagogik texnologiya;

b) ikkinchi darajada – xususiy texnologiya;

- c) uchinchi darajada – kichik texnologiyalar;
- d) to‘rtinchi darajada – psixologik texnologiyalar;
- e) a, b, c, d

29. “Ta’lim texnologiyasi” nazariyasining shakllanishi nechta bosqichdan iborat?

- a) birinchi bosqich XX asrning 30-40-yillari;
- b) ikkinchi bosqich XX asrning 50-yillari;
- c) uchinchi bosqich XX asrning 60-yillari;
- d) to‘rtinchi bosqich XX asrning 70-80-yillari;
- e) a, b, c, d.

30. “Ta’lim texnologiyasi”ning keng ma’nodagi tushunchasi qanday?

a) ta’lim texnologiyasi – ta’lim maqsadiga erishish jarayonining umumiy mazmuni, ya’ni avvaldan loyihalashtirilgan ta’lim jarayonini yaxlit tizim asosida, bosqichma-bosqich amalga oshirish, aniq maqsadga erishish yo‘lida muayyan uslub, usul va vositalar tizimini ishlab chiqish, ulardan samarali, unumli foydalanish hamda ta’lim jarayonini yuqori darajada bajarishni ifodalaydi;

b) ta’lim texnologiyasi – qo‘yilgan maqsadga erishish yo‘lida qo‘llaniluvchi usul, uslub va ta’sirlar majmuasi;

c) ta’lim texnologiyasi – muayyan vaziyatlarda pedagogik masalalarni yechishning optimal usuli;

d) ta’lim texnologiyasi – ta’lim vazifalarini bajarishga yo‘naltirilgan hamda o‘qituvchi va o‘quvchilarning birgalikdagi faoliyati usuli;

e) ta’lim texnologiyasi – pedagogik maqsadlarga erishish yo‘lida foydalaniladigan barcha shaxsiy, uskunali va metodologik vositalarning tizimli yig‘indisi va ularning amal qilish tartibi.

31. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar qanday umumiy belgilarga ko‘ra tasnif qilinadi?

a) qo‘llanish darajasiga ko‘ra;

b) falsafiy asosi, asosiy rivojlantiruvchi omili, o‘zlashtirish konsepsiyasi bo‘yicha;

c) shaxsiy belgi-sifatlariga ko‘ra, yo‘nalganligi, mazmun xususiyatlari, boshqaruv turi bo‘yicha;

d) bolaga yondashuv, ko‘p qo‘llaniladigan metodlar va ta’lim oluvchilar toifalari bo‘yicha;

e) a, b, c, d.

32. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida hozirgi an'anaviy ta'limni qanday tasvirlash mumkin?

a) falsafiy asosi bo'yicha (majburlash pedagogikasi) asosiy rivojlantiruvchi omil bo'yicha (sotsiogen);

b) o'zlashtirish konsepsiyasi bo'yicha: assotsiativ-reflektor bo'lib, suggestiya (namuna, misol, o'rnak, ibrat ko'rsatish);

c) shaxsiy belgi sifatlariga ko'ra yo'nalganlik bo'yicha: axborotli, mazmun xususiyatlari bo'yicha: dunyoviy, texnokratik, umumta'lim mazmunida didaktikaga markaziy o'rin beriladi;

d) boshqaruv turi bo'yicha an'anaviy, bolaga yondashuv bo'yicha avtoritar; ko'p qo'llaniladigan metodlar bo'yicha tushuntirish-illustratsiyalash; ta'lim oluvchilar toifali bo'yicha ommaviy.

e) a, b, c, d javoblar to'g'ri.

33. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy mezonlarini belgilang.

a) ma'lum ilmiy asosga, konsepsiyaga tayanish;

b) tizimlilik, o'quv-tarbiya jarayoni va uning tarkibiy qismlarining o'zaro mantiqiy bog'liqligi;

c) samaradorligi, DTSga erishishni kafolatlashi, talab qilinadigan vaqt, kuch va vositalarning me'yor darajasida ekanligi;

d) boshqalar tomonidan qayta amalga oshirish mumkinligi;

e) a, b, c, d javoblar to'g'ri.

34. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning muhim asoslari qaysi javobda o'z aksini topgan?

a) ijtimoiy, falsafiy, metodologik, didaktik;

b) pedagogik, psixologik, fiziologik, gigiyenik;

c) mafkuraviy, huquqiy-me'yoriy, iqtisodiy, tarixiy, nazariy, amaliy;

d) ijtimoiy-gumanitar va informatika fanlari asoslari.

e) a, b, c, d.

Intellectual training

1. “Technology” concept’s essence defining views are analyzed.

No	“Technology” concept	Remarks

2. “Pedagogical technology” concept’s essence defining views.

No	“Pedagogical technology” concept	Views and definitions
1	2	3

3. Modern pedagogical technologies’ appearance defining.

No	Modern pedagogical technology appearance	Remarks
1	2	3

4. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning darajalarini tushuntirib bering.

№	Zamonaviy pedagogik texnologiyaning darajalari	Ta'kid, izoh
1	2	3

5. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy yo'nalishlarini ta'kidlang.

№	Zamonaviy pedagogik texnologiyaning asosiy yo'nalishlari	Ta'kid
1	2	3

6. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ayrim asoslarini qayd eting.

№	Zamonaviy pedagogik texnologiya asoslari	izoh
1	2	3

7. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy mezonlarini izohlang.

№	Zamonaviy pedagogik texnologiyaning asosiy mezonlari	izoh
1	2	3

8. Global pedagoglashuv jarayoni va zamonaviy pedagogik texnologiya taraqqiyotini izohlang.

№	Global pedagoglashuv jarayoni va zamonaviy pedagogik texnologiya	izoh
1	2	3

III bob. PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING ILMIY VA NAZARIY ASOSLARI

3.1. Pedagogik texnologiyalarning ilmiy asoslari

Ma'lumki, darslik, o'quv qo'llanmalar, ilmiy-uslubiy va ommabop adabiyotlarda pedagogik texnologiya bilan uzviy bog'liq bo'lgan «o'qitish texnologiyasi, ta'lim texnologiyasi, tarbiya texnologiyasi, rivojlantirish texnologiyasi» kabi atamalar keng qo'llanilmoqda. Biroq hali ularning bir-birlaridan farqi va chegaralari qat'iy aniqlanib berilgani yo'q. Shunday bo'lsa-da, yuqorida keltirib o'tilgan va boshqa zamonaviy pedagogik tushunchalar bugungi kundagi ta'limga bo'lgan yondashuvlarning 10-15 yil ilgarigi pedagogik qarashlardan mutlaqo farq qilishini ko'rsatmoqda.

Bu yillar davomida "pedagogik texnologiya"lar tushunchasining mazmuni va mohiyati o'zgardi va u yangi ma'no bilan boyidi. U yangicha nuqtayi nazardan tahlil etilmoqda. Pedagogik texnologiya borasida aniq qarashlar va konsepsiyalar shakllanmoqda. Masalan, bugungi kunda dastlabki paytlarda ta'lim-tarbiya uchun umumiy hisoblangan pedagogik texnologiyalarni ayrim pedagog-tadqiqotchilar tarbiya sohasiga qo'llash mumkin emasligini e'tirof etmoqdalar. Gap shundaki, har qanday pedagogik texnologiyalar pedagogik faoliyat jarayonida tashxislanuvchan maqsadni aniqlash va unga erishishni oldindan rejalashtirishni taqozo etadi. Albatta, ta'lim jarayonida tashxislanuvchan maqsadni belgilash imkoni mavjud. Ta'lim oluvchini kelgusidagi kasbiy faoliyatiga tayyorlash uchun o'quv materiallari yetarli darajada. Maqsadga erishganlik, ya'ni ta'lim natijasi yakuniy nazorat qilinadi. Demak, o'qitishni pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish va uning natijasini tekshirib ko'rish mumkin. Ammo tarbiya ishlarida muammo butunlay boshqacha tus oladi.

Birinchidan, tarbiya jarayonida tashxislanuvchi maqsadni qo'llab bo'lmaydi. Chunki har bir (ta'lim oluvchi yoki tarbiyalanuvchi) inson ko'p omilli tizim bo'lib, alohida psixologik, psixofiziologik va shaxsiy xususiyatga ega. Pedagogik jarayonda ularni bir tizimga keltirish, alohida o'rganish, yaxlit holda tahlil etish yoki bir yo'nalishda birlashtirish ham ancha mushkul. Bu muammoni zamonaviy pedagogikaning bugungi kundagi imkoniyati bilan hal etib bo'lmaydi.

Ikkinchidan, har qanday pedagogik texnologiya qo'yilgan maqsadga erishishni kafolatlashi zarur. Biroq hozirgi vaqtgacha pedagogikada insonning tarbiyalanganlik darajasini va unda shakllangan muayyan shaxsiy sifatlar va insoniy qadriyatlarni, umuman unga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish natijalarini aniqlash mezonlari ishlab chiqilmagan. Bunday me-

zonlarsiz esa pedagogik natijalarga erishishning kafolatlanganligi haqida fikr yuritishdan ma'no yo'q. Pedagogik texnologiyalar natijalarini subyektiv ekspert baholash nisbiy xarakterga ega. Uni me'yor yoki o'lchov tarzida deb qabul qilib bo'lmaydi.

Uchinchi, bu yerda gap ta'lim oluvchilarda ma'lum shaxsiy sifatlarini shakllantirish haqida emas, balki ularning o'z-o'zini rivojlantirishi va kamol toptirish uchun eng maqbul shart-sharoitlarni yaratib berish haqida ketmoqda.

Har qalay, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, "pedagogik texnologiya"lar tushunchasi ijtimoiy ongdan o'rin ola boshladi. U endilikda ilmiy va amaliy fikrlashga o'ziga xos yo'nalishlar bermoqda. Uning regulativ (muvofiqlashtiruvchi) ta'siri shundan iboratki, pedagogika sohasidagi tadqiqotchi va amaliyotchilarni insoniy faoliyatlar sohasiga, shu jumladan, ta'lim muammosiga juda qiziqtirib qo'ydi, to'g'rirog'i, erkin ijodiy yondashuvni talab etmoqda. Ta'lim jarayoniga pedagogik texnologiyalar qo'llanilganda:

- pedagogik jarayonning natijaviyligi ta'minlanadi va asoslanadi;
- talab etilgan natijaga erishishni kafolatlash uchun fan va amaliyotning eng so'nggi yutuqlari qo'llaniladi;
- pedagogik faoliyat ekstensiv (bekorga ko'p kuch, vaqt va resurs sarflash) tarzida emas, balki ilmiy asosda tashkil etiladi;
- faoliyatni "to'g'rilash" bo'yicha tadbirlarni kamaytirish maqsadida loyihalash va oldindan rejalashtirish ishlariga alohida e'tibor beriladi;
- ta'lim jarayonini rivojlantirish maqsadida zamonaviy axborot vositalaridan foydalaniladi.

Aytish mumkinki, bugungi kunda texnologiyalanuvchanlik inson faoliyatining tarkibiy qismiga aylandi. Ta'lim jarayonining samarasi va uning ilmiy maqbulligi o'zining yangi sifat darajasiga ko'tarilmoqda.

Shunday qilib, pedagogik texnologiyalar – bu ilmiy asoslangan didaktik jarayon amalga oshiriladigan, samaradorligi va ishonchliligi yuqori bo'lgan hamda ta'lim natijasiga erishishni kafolatlaydigan pedagogik faoliyat. Pedagogik texnologiyani o'qitish, tarbiya, rivojlantirish texnologiyalari sifatida ham tavsiflash mumkin.

O'qitish texnologiyasi (jarayon sifatida) pedagogik tadbirlar, amallar va usullar yig'indisi bo'lib, yaxlit didaktik tizimni tashkil etadi. Uni pedagogik amaliyotda joriy etilishi kafolatlangan ta'limiy natijaga erishishga olib keladi va unda ta'lim oluvchilar shaxsi rivojlanishini ta'minlaydi.

O'qitish texnologiyasi (natija sifatida) didaktik jarayonning ilmiy loyihasi (modeli) bo'lib, pedagogik amallarni muvaffaqiyatli amalga oshirishni ta'minlaydi.

Tarbiya texnologiyasi – bu ma'lum maqsadga yo'naltirilgan tarbiyaviy jarayon hisoblanib, ta'lim oluvchilarda ijtimoiy tajriba unsurlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Rivojlantirish texnologiyasi o'qitish texnologiyasi bilan uzviy bog'liq. Psixik rivojlanish – bu insonda aqliy ko'nikmalarning shakllanish jarayoni. Qayerda ko'nikmalar shakllanishi jarayoni bo'lsa, o'sha yerda har doim psixik rivojlanish kuzatiladi. O'qitishda yakuniy natija bilim, ma'lum maqsad asosida shakllantirilgan ko'nikma va malakalar bo'lsa, o'zlashtirilishi lozim bo'lgan o'quv materialida esa predmet mazmuni hisoblanadi. Ruhiy rivojlanishga ta'sir etuvchi omillar turlicha bo'ladi. Natija (psixik material) psixik ko'nikma (amal)larning shakllanganlik darajasi hisoblanadi.

Biz quyida G.K. Selevko fikriga asoslanib, pedagogik texnologiyalar tasnifini keltirib o'tamiz.

Qo'llanish darajasi bo'yicha: umumpedagogik, xususiy metodik (predmetlar), lokal (modul) texnologiyalar.

Falsafiy asosi bo'yicha: materialistik va idealistik, ilmiy va diniy, gumanistik va antigumanistik, antropofik va teosofik, programmatik va ekzistensialistik texnologiyalar, erkin va majburiy tarbiya va boshqalar.

Mazmuni va tuzilish xususiyati bo'yicha: ta'limiy va tarbiyaviy, dunyoviy va diniy, umumta'lim va kasbga yo'naltiruvchi, gumanitar va texnokratik texnologiyalar, monotexnologiyalar, politexnologiyalar.

Pedagogik texnologiyalarning asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

Ilmiy jihat. Pedagogik texnologiyalar pedagogika fanining asosiy sohasi bo'lib, o'qitish maqsadi, mazmuni va metodlarini o'rganadi. Pedagogik texnologiyalar yordamida o'qitish metodlari ilmiy asoslanadi va pedagogik jarayonlar loyihalanadi.

Jarayonli-ifodali jihat. Aniq ta'limiy natijaga erishishni kafolatlaydigan pedagogik jarayonni, uning maqsadi, mazmuni, metodi va vositalari majmuyini ifodalaydi.

Jarayonli-mazmunli jihat. Texnologik (pedagogik) jarayon amalga oshiriladi, barcha shaxsiy, instrumental va metodologik pedagogik vositalar ishga tushiriladi.

Pedagogik texnologiyalarning darajalari:

Lokal (mahalliy) pedagogik texnologiyalar. Didaktik va tarbiyaviy vazifalarning alohida qismlari (faoliyatning alohida turlari), tushuncha-

larni shakllantirish, shaxsda alohida sifatlarni rivojlantirish, dars texnologiyasi, yangi bilimlarni o'zlashtirish, takrorlash va bilimlarni nazorat qilish texnologiyasi va boshqalar.

Xususiy metodik pedagogik texnologiyalar xususiy metodika ma'nosini anglatadi, ya'ni bunda o'qitish va tarbiyalashning ma'lum mazmunini joriy etish maqsadida usul va vositalar majmuyi biror o'quv predmetni o'qitish, muayyan sinf o'quvchilari, o'qituvchi, tarbiyachi uchun ishlab chiqiladi va amalda qo'llaniladi.

Umumpedagogik (umumdidaktik, umumtarbiyaviy) texnologiyalar muayyan mintaqada, o'quv muassasasida ta'limning ma'lum bosqichidagi yaxlit ta'limiy jarayonni tavsiflaydi. Bu yerda pedagogik texnologiya pedagogik tizim sifatida qaraladi. Unda o'qitish maqsadlari, mazmuni, vositalari va metodlari, jarayon subyekti va obyektlarining faoliyati algoritmlari yig'indisi mavjud bo'ladi.

Pedagogik texnologiyalarning mohiyati va mazmunini aniqlashtirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar, monografiya va qo'llanmalar (V.P. Bespalko, V.V. Guzeev, M.V. Klarin, V.M. Monaxov, V.Yu. Pityukov, G.K. Selevko va boshqalar), maqolalar (T.S. Nazarova, I.Ya. Dyachenko va boshqalar) tahlili shundan dalolat beradiki, pedagogik texnologiyalar tuzilmasida quyidagi komponentlar alohida ajralib turadi:

1. O'qitishning tashkiliy qismi:
 - o'quv-moddiy baza;
 - poligrafik va texnikaviy baza;
 - pedagog va talaba (o'qituvchi).
2. O'qitishning mazmunli qismi:
 - makro va mikro maqsadlar;
 - o'quv material mazmuni.
3. Jarayonli qismi –texnologik jarayon:
 - o'quv jarayoni;
 - talabaning biluv faoliyati metodlari va shakllari;
 - materialni o'zlashtirish jarayonini boshqarish bo'yicha o'qituvchi faoliyati.
4. O'qitishning tashxis qismi - o'lchash va baholash:
 - bilim va ko'nikmalarni o'lchash etaloni;
 - o'lchash instrumenti (shkala);
 - baholash.
5. Korreksiya qismi – tuzatish:
 - teskari aloqa;
 - yakuniy natijani ta'minlash;

– qo‘shimcha didaktik jarayonni tashkil etish.

Bir qarashda bu qismlar har qanday o‘quv jarayoni uchun umumiylik kasb etadigandek tuyuladi, biroq pedagogik texnologiyalar quyidagi metodologik talablarga – texnologiyalanuvchanlik mezonlariga javob beradi¹.

1. Konseptuallik – loyihalanayotgan pedagogik texnologiyalar muayyan ilmiy konsepsiya – falsafiy, psixologik, didaktik hamda ijtimoiy-pedagogik jihatdan asoslanishi lozim.

2. Tizimlilik – pedagogik texnologiyalar pedagogik tizimning barcha jihatlarini – mantiqiy jarayonni, unsurlarining o‘zaro aloqasini, yaxlitligini o‘zida aks ettirishi lozim.

3. Boshqaruvchanlik – o‘qitish jarayoni maqsadini tashxislash, rejalashtirish, loyihalash imkoniyatlarini, natijalarini korrektsiyalash uchun bosqichma-bosqich tashxislash, vosita va usullar o‘rnini muntazam almashtirishni taqozo etadi.

4. Samaradorlik – zamonaviy pedagogik texnologiyalar raqobat sharoitida mavjud bo‘ladi va natijalar bo‘yicha samarali, sarf (kuch, mehnat, vaqt – *mualliflar*) bo‘yicha eng maqbul bo‘lishi, o‘qitishning ma‘lum andozasiga erishishni kafolatlashi lozim.

5. Takroriylik – loyihalangan pedagogik texnologiyalarning qo‘llanish doirasini boshqa ta‘limiy muassasalarga, boshqa subyektlarga ko‘chirish va kengaytirishni taqozo etadi.

Bu mezonlarga tayangan holda pedagogik texnologiyalarga quyidagicha ta‘rif beramiz: “Pedagogik texnologiya o‘qituvchining o‘qitish vositalari yordamida o‘quvchi-talabalarga muayyan sharoitda va ma‘lum ketma-ketlikda ta‘sir etishi va aks ta‘sir mahsuli sifatida ularda oldindan belgilangan shaxs sifatlarini tezkor shakllantirishni kafolatlaydigan jarayondir”.

Biz bu yerda “muayyan sharoit” deganda talabalarga qo‘yilgan tashqi shart-sharoitlar yig‘indisi – o‘qitish shakllarini, ma‘lum “ketma-ketlik” deganda esa o‘qituvchi tomonidan qo‘llanilayotgan faol o‘qitish metodlarini nazarda tutamiz. Aslida bu ta‘rif asosida ishlab chiqarishga xos bo‘lgan texnologik jarayon yotadi. Uning maqsadi – berilgan (loyihalangan) namunada mahsulot olishdir. Pedagogik texnologiyalar ham oldindan belgilangan o‘quv maqsadlariga erishish uchun o‘qitish jarayonining barcha bog‘liq unsurlarini tashkiliy jihatdan tartibga keltirish, uning bosqichlarini ko‘rish, joriy etish sharoitlarini aniqlash, imkoniyatlarini cha-

¹ Qarang: Селавко Г.К. Современные образовательные технологии – М.: «Народное образование» 1978, с.13;

malashga qaratilgan.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda pedagogik texnologiyalarning ikki jihatini alohida qayd etish lozim:

- u oldindan loyihalanadi;
- yakuniy natijani kafolatlaydi.

Bu prinsiplarni izohlashga harakat qilamiz: ma'lumki, ishlab chiqarishda har qanday mahsulot muayyan texnologik xarita yordamida tayyorlanadi. Texnologik xarita – bu foydalanilayotgan vositalar ko'rsatilgan holda harakatlar ketma-ketligining qadami, bosqichlari ifodalangan jarayon yozilmasidir. Bu jarayon ko'p hollarda grafik shaklda beriladi, texnologik xaritada texnologik chizmalar – texnologik jarayonning shartini ifodalaydigan mantiqiy bog'lanishlar mavjud bo'ladi.

Demak, har bir fan mavzusi uchun texnologik xarita tayyorlanishi, unda o'qituvchi, talaba va o'quv materiallari, vositalarining o'zaro harakatlari qadam-baqadam aks etishi lozim. Bunda subyektning xatti-harakati ma'lum o'quv vaqti bilan ilgarilanadi. Boshqacha aytganda, o'qituvchi pedagogik jarayonga kirishishi uchun o'zida didaktik masalalarni aniq tasavvur qilishi va berilgan vaqt doirasida talabaning o'quv-bilish faoliyatini tashkil etishi va boshqarishini texnologik xarita – loyiha asosida amalga oshiradi.

Shubhasiz, loyihalangan pedagogik texnologiyalar amaliyotga joriy etilsa, yakuniy natijani kafolatlashi lozim.

Yakuniy natija oldindan belgilangan maqsadga erishish demakdir. Ma'lumki, bugun talaba o'quv materialining 55 % ini o'zlashtirsa, yakuniy natija ta'minlanadi, ya'ni o'quv materialini o'zlashtirish koeffitsiyenti $-K \ 0,55$. qabul qilingan. (Bu jahon pedagogik hamjamiyati qabul qilgan miqdor). Bu koeffitsiyent miqdori $0 \leq K_a = a - r \leq 1$ chegarada bo'ladi.

Guruh ichida ijobiy faoliyat ko'rsatadigan va o'quv materialining 100% o'zlashtiradigan talabalar ham borligini unutmaslik lozim. Shu boisdan, ta'lim tizimimizda qo'llanilayotgan har qanday o'qitish texnologiyalari talabalarda o'quv materialining 0,55 % $K_a \leq 1$ chegarada ta'minlashi shart ekan va shundagina yakuniy natijaning kafolatlanganligi haqida bir fikrga kelish mumkin.

Pedagogik texnologiyalar o'zining ta'lim amaliyotida qo'llanilishiga ko'ra uch iyerarxik darajaga ega:

1. Umumpedagogik texnologiyalar pedagogik tizim loyihasi sifatida mavjud bo'ladi va ko'proq muayyan mintaqa, ta'lim muassasasi, ma'lum o'qitish bosqichidagi yaxlit ta'lim jarayonini tasniflaydi. Bu jarayon "o'qituvchi – moddiy muhit – talaba" funksional tizim qonuniyatlariga te-

gishli bilimlar asosida quriladi.

2. Xususiy predmetli pedagogik texnologiyalar “xususiy metodika” ma’nosida qo’llaniladi, ya’ni ta’lim va tarbiyaning aniq mazmunini joriy etish metodlari va vositalari yig’indisi sifatida bir predmet, sinf (auditoriya), o’qituvchi doirasida qo’llaniladi. Ular ko’p hollarda “o’qitish texnologiyalari” deb yuritiladi va ma’lum predmet, mavzu va savollar doirasidagi muayyan o’quv materialini o’zlashtirish yo’lini aniq texnologiya bilan ko’rsatib beradi.

3. Lokal (modulli) texnologiyalar o’zida o’quv jarayonining alohida qismlari, o’quv elementlariga doir masalalarni aks ettiradi. Masalan, biror mavzuni o’rganish uchun o’nta o’quv elementining ro’yxati tashxislanuvchan maqsad sifatida keltiriladi. O’qituvchi shulardan ayrimlarini pedagogik texnologiyaga murojaat qilgan holda talabalarning o’zlashtirishiga sharoit tug’diradi, qolgan o’quv unsurlari odatdagi metodika bilan ish ko’rganligini payqash qiyin emas.

Bugun oliy ta’lim tizimida o’quv-tarbiya jarayonining ko’plab variantlari mavjud: muammoli ta’lim, algoritimli ta’lim, tabaqalashtirilgan ta’lim, kompyuterli ta’lim, masofaviy ta’lim va hokazo. Biroq, bu texnologiyalar o’z maqsadi, mazmuni, bosqichlari, qo’llanilayotgan metod va shakllari bilan umumiy yaqinlik, o’xshashlik kasb etadi. Shu boisdan keyingi vaqtlarda pedagogik texnologiyalarni tasniflashga oid urinishlarni kuzatish mumkin (G.K. Selevko, M.A. Klarin va boshqalar). Olimlar tasniflash asosida turlicha ilmiy nazariyalarni qabul qilishyapti. Shulardan biri mavjud ta’lim tizimini modernizatsiyalash yo’nalishlari bo’yicha tasniflash hisoblanadi (G.K. Selevko).

1. Pedagogik munosabatlarni xalqchillashtirish va demokratlashtirish asosida (E.N. Ilina, Sh.A. Amonashvili): pedagogik hamkorlik, haqchilshaxsiy texnologiya va boshqalar.

2. O’quvchi (talaba)lar faoliyatini jadallashtirish va demokratlashtirish asosida o’yin texnologiyasi, muammoli ta’lim, V.F. Shatalov texnologiyasi va boshqalar.

3. O’quv jarayonini samarali tashkil etish va boshqarish asosida (S.N.Lesnikov, V.P.Bespalko, V.D.Shadrikov, V.K.Dyachenko): dasturli ta’lim, tabaqali ta’lim, kompyuterli ta’lim va boshqalar.

Bu texnologiyalar birmuncha ommabop hisoblanib, bugun amaliyotga kirib ulgurganligi bilan ko’pchilikka tanish bo’lishi mumkin. Yuqorida ta’kidlanganidek, ular zamirida an’anaviy o’qitish tizimi yotadi va uning imkoniyatlaridan foydalanish har bir pedagog uchun mas’uliyatli vazifadir.

Ta'lim jarayonida talabaning tutgan mavqeyi bo'yicha pedagogik texnologiyalarni farqlash imkoniyati mavjud. Shu boisdan talaba mavqeyi va o'rnini aniq belgilash muammosi ilmiy asoslanishi lozim: 80 daqiqalik o'quv vaqti davomida talaba "obyekt"mi yoki "subyekt"?

Dastlab falsafiy lug'atga murojaat qilgan holda subyekt va obyekt tushunchalarining mohiyatini belgilab olamiz.

Subyekt (yunoncha-*subjectum*) – 1) tashqi borliq (olam)ni bilishga intiladigan va o'z amaliy faoliyati bilan unga ta'sir ko'rsatadigan insondir; 2) qandaydir xususiyatlarni tashuvchi inson, shaxsdir.

Obyekt (yunoncha-*objectum*) – 1) bizdan tashqarida mavjud va bizning ongimizga bog'liq bo'lmagan tashqi olam bo'lib, bilishning, shuningdek, subyektning amaliy ta'sir predmeti hisoblanadi.

2) qaysidir faoliyat yo'naltirilgan predmet, hodisa.

Borliqni anglash bilish subyekt va obyektlarining o'zaro harakat mahsuli hisoblanadi. Bilish subyekt – ongli va bilimlar tizimi bilan qurollangan, faoliyat usullarini egallagan insondir. Subyektga qarshi turadiganlarning barchasi – obyekt. Shu bilan birga, "subyekt" va "obyekt" o'rtasida nisbiylik momenti mavjuddir: agar biror narsa bir munosabatda obyekt sifatida namoyon bo'lsa, boshqa munosabatda subyekt bo'lishi mumkin. Bu holat inson, uning faoliyatiga ham tegishlidir. Shu o'rinda taniqli nemis faylasufi L.Feyerbaxning quyidagi nazariyasini keltirish joiz: "O'zim uchun "men" – subyektman, boshqalar uchun esa – obyektman, xullas "men" ham obyekt, ham subyekt hisoblanaman".

Demak, inson turli holatlarda turlicha – birida subyekt, boshqa holatda obyekt sifatida ham namoyon bo'lishi, faoliyat ko'rsatishi mumkin ekan. Xo'sh, ta'limiy jarayonda talaba qachon subyekt va qachon obyekt bo'la oladi? Qanday qilib nisbiylikning momenti aniqlanadi?

Ma'lumki, har qanday ta'limiy texnologiyalar asosini belgilangan vaqt doirasida amalga oshiriladigan didaktik jarayon tashkil etadi. Jarayon bu pedagogik hodisa va pedagogik faoliyat akti sifatida ta'lim tizimi holatini almashishidir. Uni pedagogika fanida qabul qilingan quyidagi ramziy tenglama yordamida ifodalash mumkin:

$$D_j = M + O \cdot f + B,$$

bunda: **D_j** – didaktik jarayon, **M** – talabaning o'qishga bo'lgan motivatsiyasi; **O·f** – talabaning o'quv faoliyati; **B** – o'quv faoliyatning boshqarilishi.

Talabaning fan (mavzu)ga bo'lgan qiziqishini har doim o'qituvchi ta'minlaydi. Buning uchun u zaruriy o'qitish metodlaridan (muammoli,

tarixiy materialdan foydalanish, audio va vizual ta'lim va b.) samarali foydalanadi. Demak, bu bosqichda o'qituvchi – subyekt, talaba shaxsi – obyekt ekan.

Didaktik jarayonning ikkinchi bosqichi – o'quv faoliyati mutlaq talabaga tegishli faoliyatdir. Bu yerda talaba – subyekt mavqeyini egallaydi, obyekti esa o'quv materiallari hisoblanadi. O'qituvchi bu bosqichda nazoratchi-muvofiqlashtiruvchi funksiyani bajaradi va shubhasiz, subyekt maqomini egallaydi. Ayni shu bosqichda “subyekt-subyekt” tizimi ishga tushadi.

Uchinchi bosqich o'quv-bilish faoliyatini boshqarishda ikki holatni kuzatish mumkin: Bu faoliyatning o'qituvchi tomonidan boshqarilishi yoki talabaning o'zini-o'zi boshqarishi. Birinchi holatda o'qituvchi subyekt, talaba-obyekt mavqeyini egallashini farqlash qiyin emas. Ikkinchi holatda talabaga berilgan topshiriq etaloni yordamida ular o'z-o'zini boshqarish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Demak, bu yerda talabaning subyektga aylanishi kuzatiladi. Shu asosda didaktik jarayon tuzilmasini tahlil asosida talaba shaxsining subyekt yoki obyekt mavqelarini egallashi uchun nisbiylik momentini aniqlash mumkin.

Shunday qilib, pedagogik texnologiyalarning muhim jihatlaridan biri, ta'limiy jarayonda talaba tutgan mavqe, o'qituvchining talabaga munosabati hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan pedagogik texnologiyalarni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Avtoritar texnologiyada pedagog o'quv-tarbiya jarayonining yagona subyekti hisoblanib, talaba bor-yo'g'i “obyekt”, bo'ysunuvchi shaxs. Bu texnologiya talaba tashabbuskorligini va mustaqilligini chegaralab qo'yishi jarayonning qat'iyatligi bilan ajralib turadi.

2. Didaktikotsentrik texnologiyada ham “subyekt” nisbati o'qituvchi va talaba faoliyatida ustunlikka ega bo'lish bilan birga didaktik vositalar asosida bilim va ko'nikmalarni shakllantirishga e'tibor qaratiladi. Bu yerda talaba shaxsiga, uning namoyon bo'lishiga mutlaqo e'tibor qaratilmaydi, ta'lim-tarbiyadan ustuvor hisoblanadi. Didaktikotsentrik texnologiyalar texnokratik tavsifga ega, u vositaning maqsadi texnikaning inson qadriyatlari ustidan ustunligi qoidasiga bo'ysunadi.

3. Shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar aynan shaxs manfaatini qanoatlantiradi, mamlakatimizda belgilangan ta'lim-tarbiya tizimining bosh maqsadi – mustaqil fikrlovchi shaxslarni shakllantirishga keng imkoniyatlar yaratadi, milliy ta'lim modeli tuzilmasiga mos keladi. Uning asosida talaba shaxsi nafaqat subyekt, balki ustuvor obyektga aylanadi, rivojlanish uchun daxlsiz, ziddiyatsiz sharoitlar ta'minlanadi. O'qituvchi va talabaning teng hamkorligi butun o'qitish davrida kuzatiladi: mavzu

maqsadini ishlab chiqish, mazmunini saralash, jarayonni boshqarish, baholash ijodiy harakatga aylanadi.

Demak, o'zida aniq o'rnatilgan didaktik masalalarni va ularni yechish texnologiyalarini mujassamlashtirgan pedagogik tizim shaxsga yo'naltirilgan ta'lim hisoblanadi. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim barcha turdagi ta'limlarni yo'naltirish bo'yicha integratsiyalashni taqozo etadi. Integral pedagogik texnologiyalar, o'z navbatida, talabalarning mustaqil fikrlashini ta'minlashga kafolat beradi¹.

3.2. Pedagogik texnologiyalarning nazariy asoslari

So'nggi yillarda Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH)ga kiruvchi mamlakatlarning xususan, Rossiya pedagog olimlari V.P. Bospalko, N.F. Talizina, T.N. Ballo, L.V. Zankov, T.Ya. Galperin, V.I. Davidov, G.K. Selevko, S.K. Ismagulova, A. Kushnir, I.P. Volkov, M.V. Klarin, B.T. Lixachyov, V.V. Yudin, V.A. Slastyonin, I.P. Pidkasistiy, V.M. Monaxov, I.Ya. Larner, V.S. Bezrukova, G.M. Romansev hamda qozog'istonlik olimlar M.J. Aristanov, J.S. Haydarov, o'zbekistonlik olimlar L.L. Farberman, R.X. Jo'rayev, J.G'. Yo'ldoshev, S.A. Usmonov, O'.Q. Tolipov, K. Ishmatov, N.S. Saidahmedov, M. Ochilov, A.P. Parpiyev, M. Usmonboyeva, M. Hoshimova, F.Sh. Rasulova, B. Ziyomuhammadov, S. Bozorova, A.V. Golish, A. Ochilov, I. Mamajonov va boshqalar o'z ilmiy tadqiqotlarida o'quv jarayoniga pedagogik texnologiya tushunchasining mohiyatini va ahamiyatini ochib berishga harakat qildilar hamda o'quv jarayoniga ZPTni joriy etish bo'yicha samarali ilmiy izlanishlar olib borishmoqda.

O'qitishga texnologik yondashish, ya'ni o'quv jarayonini ishlab chiqarish jarayoni kabi takrorlanuvchan tavsifga ega bo'lishini ta'minlashga oid dastlabki izlanishlar asrimizning 50-yillarida amerikalik pedagog olimlar tomonidan olib borilgan. Xususan, "o'qitish texnologiyasi" iborasi ham, birinchi marta amerikalik olim Skinner tomonidan ishlatilgan. U o'qitish texnologiyasi – psixologiya fani yutuqlarini amaliyotda qo'llashdan iborat deb ta'riflagan². Pedagogik aloqalar va texnologiyalar assotsiatsiyasi matnlar qo'mitasi professori Golbrayt esa, pedagogik texnologiya tushunchasiga quyidagicha ta'rif beradi: "O'qitish texnologiyasi – ilmiy va boshqa bilimlarni amaliy masalalarni hal etishda siste-

¹ Saidahmedov N., Mirzajonova F. Pedagogik texnologiyalarning ilmiy asoslari// Ta'lim va tarbiya, 2003 – yil 1-2 sonlari, 13-15 betlar; Pedagogik texnologiya .

² Аристанов М.Ж., Пидкасистий П.И., Хайдаров Ж.С. Проблемы модельного обучения: вопросы теории и технологии. – Алма-ата, Мектеп, 1980, с. 208.

mali ravishda qo‘llashdan iborat”³. Albatta, bu ta’rifni ham mutlaqo to‘g‘-ri deb bo‘lmaydi, chunki jahon pedagogikasida pedagogik texnologiya tushunchasining 12 xil ta’rifi mavjudligi ham ma’lum. Bular orasida YuNESKO tomonidan berilgan quyidagi ta’rif pedagogik texnologiya-ning tub mohiyati va uning barcha jihatlarini ochib beradi: “Pedagogik texnologiya ta’lim shakllarini maqbullashtirish uchun inson va texnika resurslarini hamda ularni o‘zaro ta’sirini e’tiborga olgan holda o‘qitish va bilimlarni o‘zlashtirish jarayonini yaratish, qo‘llash va aniqlashning sistemali metodidir”¹.

Psixolog N.F. Talizina ta’kidlaganidek, «ta’lim tizimida pedagogik texnologiya iborasining paydo bo‘lishiga quyidagilar sabab bo‘lgan: 1) didaktika qoidalarini barcha mamlakatlarda (xususan, AQShda) keng tarzda omalashmagani, 2) uning qoidalari o‘ta konstruktiv tusda bo‘lmay, zamon talabidan orqada qolganligi va 3) asrimizning 60-yillarida ta’lim jarayoniga texnikaviy dasturlangan ta’lim mashinalarining kirib kelganligi”.

Pedagogik texnologiyalar tushunchasi o‘z rivojlanish tarixiga ega ekanligini ham ta’kidlab o‘tish lozim. Xorijiy mutaxassislar bu tushunchani rivojlanishini uch bosqichga bo‘lib o‘rganish kerak, deb hisoblaydilar. Birinchi bosqichda o‘qitish jarayonini faqat o‘qituvchining o‘zi olib borar edi. N.F. Talizina iborasi bilan aytganda: “Inson tajribasi o‘qitish texnologiyasini bajargan”². Ikkinchi bosqichda darslik va qo‘llanmalar chop etila boshlangan, so‘ng – o‘qitish texnologiyasi mazmunida tub o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. O‘qituvchiga yordam beruvchi turli didaktik materiallar vujudga keldi. Uchinchi bosqichda esa o‘qitish texnologiyasi mazmun jihatdan yanada boyidi: o‘qituvchi va talabalar uchun yuqoridagilar qatoriga texnik vositalar, ya’ni o‘rgatuvchi mashinalar ham qo‘shildi. O‘rgatuvchi mashinalarning o‘quv jarayonida qo‘llanilishi natijasida dasturlangan ta’lim tushunchasi vujudga keldi. U pedagogik texnologiya-ning dastlabki muqobili sifatida ishlatila boshlandi.

Dasturlangan ta’lim tarafdorlari, xususan, U.Shramm ta’kidlaganidek, ta’lim jarayonida o‘rgatuvchi mashinalarni keng qo‘llanilishi, bu jarayonni o‘qituvchi ishtirokisiz, faqat mashinalar yordamida tashkil etish mumkin, degan g‘oyani ilgari surdi. Ularning “o‘qitishni og‘zaki bayon qilish metodikasidan voz kechish vaqti keldi, mashina o‘qituvchi shaxsini bimalol almashtirishi mumkin”, - deb ehtiyotsizlik bilan aytgan fikr-

³ Буга П., Карпов Б. Технологии обучения в высшей школе // Вестник высшей школы. 1992 г. № 11, с. 15-17

¹ Зеер Е.Ф. Личностно-ориентированное профессиональное образование. Учебное пособие. Екатеринбург, Из-во УГППУ, 1998, с.51

² Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. – Москва, изд-во МГУ, 1984, с.13

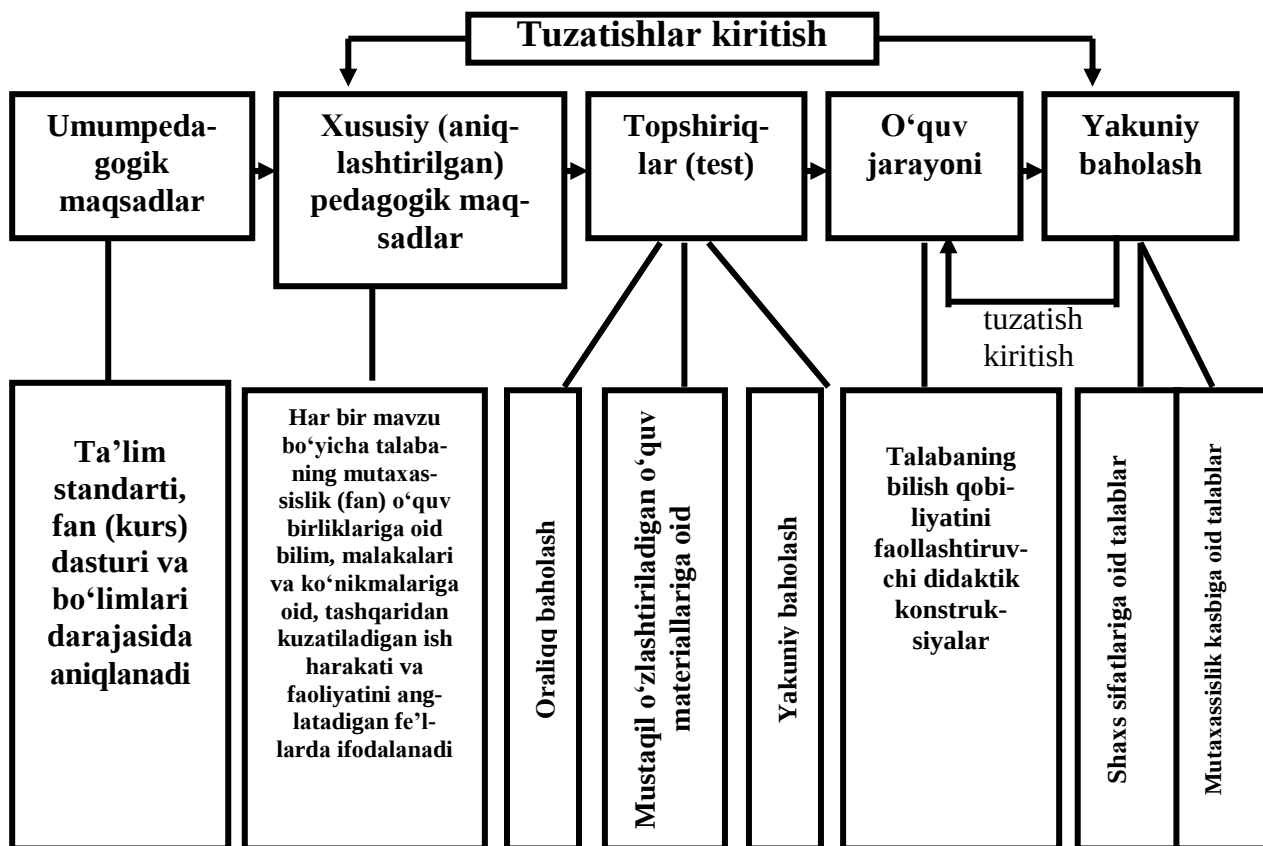
lariga didaktika mutaxassislari ham, amaliyotchi pedagoglar ham juda ehtiyotkorona munosabatda bo'ldilar³. Shuning uchun bo'lsa kerak, 60-yillarda yaratilgan dasturlangan ta'lim, o'qitishning aniq maqsadlarini belgilashning o'sha davrdagi zamonaviy shakli bo'lishiga qaramay, fan va amaliyotda uzoq vaqt o'z rivojini topmadi. Lekin o'sha yillar jahon pedagogikasida texnik vositalarni rivojlantirish va ularni sinfdagi barcha o'quvchilarni qamrab olishini ta'minlashi, axborot sig'imi va ularning axborot o'tkazish qobiliyatlarini oshirishi, o'quv axboroti uzatish tarmoqlarini individuallashtirish muammolarini hal etishga alohida e'tibor berila boshlandi. Ko'pchilik mutaxassis olimlar o'quv jarayonida keng qo'llanilayotgan televideniye, radio, kino kabi vositalar o'rniga EHM, axborot saqlashning kompyuterlashtirilgan tizimi, lazerli aloqa tarmog'i, mikroelektron qurilmalar va boshqa yangi axborot vositalaridan foydalanishga o'tish zarurligiga e'tiborni qaratdilar.

O'quv jarayonida zamonaviy texnika vositalarini qo'llash tarafdorlari ta'lim sifatini yangilash aynan shu vositalarga bog'liq, deb hisoblaganlar. Ishlab chiqilayotgan tegishli metodik tavsiyalar ta'lim jarayonida texnik muhitni yaratishga, ya'ni texnologiya tushunchasini o'qitish jarayoniga tatbiq etish masalalariga qaratildi. Natijada, dastlab "kompyuter texnologiyasi" va "yangi axborot texnologiyasi" kabi tushunchalar vujudga keldi. Bu texnologiyalar pedagogik texnologiyani amalga oshirishda zamonaviy texnik vosita sifatida qo'llanila boshlandi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, asrimizning 50-yillari o'rtasida o'quv jarayonini to'la-to'kis yangi, o'ziga xos texnologik (takrorlanuvchan) usulda tashkil etishga yondashish g'oyasi vujudga kelgan edi. 70-yillarda esa o'qitish metodlarining turli-tumanligi ulardan o'quv jarayonida foydalanishni qiyinlashtirayotganligi ham e'tirof etila boshlandi, ya'ni barcha metodlar uchun umumiy bo'lgan ilmiy asos yaratish zarurati tug'ildi. Natijada pedagogik metodlar texnologiyasi, ya'ni "o'qitish texnologiyasi" tushunchasi paydo bo'ldi. O'qitish metodikasi ko'p hollarda o'quv jarayonini tashkil etish va olib borishga oid tavsiyalar yig'indisidan iborat bo'lsa, pedagogik texnologiya bundan farqli o'laroq, birinchidan, yakuniy natijani kafolatlanishi o'quv jarayonini ham loyihalaydi. B.L. Farberman ta'kidlaganidek, "pedagogik texnologiya o'quv maqsadlarining aniq belgilanishi, yakuniy natijaning kafolatlanishi, o'quv jarayonining takrorlanuvchanligini ta'minlashi va tezkor qaytuvchan aloqaning

Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. Анализ зарубежного опыта – М: Знание, 1980, с 90.

mavjudligi bilan tavsiflanadi. O‘quv jarayonini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish shakli 1-chizmada berilgan.

1-chizma. *Pedagogik texnologiyalarning mazmuniy blok shakli.*

Pedagogik texnologiyalar o‘qitish natijasi o‘qituvchi shaxsidan ko‘ra ko‘proq talabaga, uning mustaqil o‘qishiga bog‘liqligini yaqqol ochib beradi. Haqiqatan ham, YuNESKOning ta’lim va informatika bo‘yicha ikkinchi kongressi (Moskva, 1996) va Butun Rossiya “Telematika-96” ilmiy-metodik anjumani (Sankt-Peterburg, 1996) materiallarida ta’kidlanganidek, yangi axborot vositasi va uning imkoniyatlari bilan to‘la qurollangan talaba o‘quv materialining 70-90 foizini mustaqil o‘zlashtirishni uddalay olar ekan.

B.Blum tadqiqotlarida esa bu ko‘rsatkich 75 foiz chegarasida aniqlangan. Bundan ko‘rinib turibdiki, ta’lim jarayonini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish natijasida o‘quv materialining asosiy qismi talabaning mustaqil o‘zlashtirishiga o‘tkaziladi va demak, dars soatlari keskin kamayadi. Bu bilan, birinchidan, bilish jarayonida talaba faolligi va mas’uliyati oshadi, ikkinchidan esa, professor-o‘qituvchilarning yillik o‘quv yuklamalari ham me’yorlanadi.

Pedagogik texnologiyalar, avvalo – umumpedagogik maqsadlar fan va mavzular miqyosidagi aniq o‘quv maqsadlariga ajratiladi, ularga mu-

vofiq holda oraliq, yakuniy baholash va talabalarning mustaqil o'zlashtirishlari bo'yicha topshiriqlar tuziladi. O'quv maqsadlari, topshiriq (test)lar va yakuniy natija oldindan belgilangandan so'nggina o'quv jarayoni boshlanadi. Uning asosiy mazmuni aniq belgilangan yakuniy maqsadga to'la-to'kis erishishga yo'naltiriladi. Bunda o'qituvchiga test yoki boshqa turdagi topshiriqlardan, o'quvchilar bilish jarayonini faollashtiruvchi turli didaktik konstruksiyalar va vositalardan foydalanish erkinligi beriladi. Eng muhimi, yakuniy natijaga erishish kafolatlansa bo'lgani. O'qitish natijalariga qarab, o'quv jarayoni mazmuniga va aniqlashtirilgan (xususiy) o'quv maqsadlarga tuzatishlar kiritilib boriladi. Bu esa, bo'lajak o'quv jarayonini loyihalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik texnologiyalarda o'quv jarayonini takrorlanuvchan xarakterga ega bo'lishi quyidagicha tushuntiriladi. O'quv jarayoni malakali mutaxassis yoki tajribali o'qituvchilar tomonidan tuzilgan topshiriq (test)lar bo'yicha amalga oshirilgan ekan, unda mahorati turlicha bo'lgan o'qituvchilar deyarli bir xil natijaga erishishlari mumkin. V.P. Bespalko ta'kidlaganidek: "pedagogik texnologiya, (dars o'tuvchi) o'qituvchi mahoratiga bog'liq bo'lmagan holda pedagogik muvaffaqiyatni kafolatlay oladigan, o'quvchi-talaba shaxsini shakllantirish jarayonini ifodalash-loyihalashdir"¹.

Haqiqatan ham, AQShda yaratilgan va YuNESKO tomonidan ma'qullangan pedagogik texnologiyalarni joriy etayotgan jahondagi 27 dan ziyod mamlakatlar o'quv jarayonida AQShdagiga juda yaqin natijalarga erishmoqdalar. Xususan, Janubiy Koreyada pedagogik texnologiyalar bo'yicha o'qitilgan 5000 o'quvchi-talabaning 75 foizi an'anaviy usulda o'qiganda faqat eng yuqori o'zlashtiruvchi o'quvchi-talabalargina erisha oladigan ko'rsatkichlarga ega bo'lganlar. Ba'zi mamlakatlarda esa bunday ko'rsatkich ulushi 80-85 foizni tashkil etadi.

Biz bixeviorizm va B.Blum taksonomiyasiga asoslangan pedagogik texnologiyalar haqida fikr yuritishga harakat qildik. Bundan tashqari, shaxsning effektiv sohada rivojlanishini ta'minlovchi, ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiruvchi o'qitishning individuallashtirish bilan ajralib turuvchi Kyoller sistemasi kabi o'qitish texnologiyalari mavjud. O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etilishi mamlakatimiz o'quv yurtlaridagi kadrlar tayyorlash jarayoni mazmunini yanada boyitib, uni jahon andozalari bilan uyg'unlashuviga, shu bilan birga, mustaqillik mafkurasi, o'zbek xalq pedagogikasi va milliy an'analarga xos va mos bo'lgan pedagogik texnologiyalarni yaratishga

¹ Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии.—М: Педагогика, 1989,с.13

nazariy va amaliy asos bo'lad, deb o'ylaymiz¹. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ilmiy-nazariy asoslarini quyidagi mezonlarga ko'ra baholash mumkin:

1. Pedagogik muammo yechimining ilmiy asoslanganligi;
2. Pedagogik jarayonning asosiy obyekti hamda subyekti hisoblanish ta'sil oluvchilarning ong, faol o'quv bilish faoliyatlarining ta'minlanganligi;
3. Olingan natijaning sifat va samaradorligi nisbatan yuqoriligi;
4. Olingan natijaga ortiqcha vaqt, zo'riqish vositalari va shu kabilar sarflanmaganligi;
5. Pedagogik texnologiyalar ijodiy izlanishlar mahsul, bo'lib, ma'lum yangilikka egaligi va uzoq muddatlar davomida qo'llanish imkoniyatlarining mavjudligi;
6. Pedagoglar ommasi tomonidan e'tirof etilib, oson o'zlashtirilishi va amaliyotga keng ko'lamda tatbiq etilishi kabilar.

Agar ta'lim-tarbiya jarayonida ko'zlangan natijaga nisbatan ko'p vaqt, zo'riqish kuchlari, materiallar, vositalar kabilar sarflash hisobga olingan bo'lsa, bunda qo'llanilgan texnologiyani samarali, ilg'or deb bo'lmaydi. Samarali, ilg'or pedagogik texnologiyalar ta'lim-tarbiya jarayonining barcha tarkibiy unsurlari (ta'lim mazmuni, didaktik maqsadlar, ishtirokchilari, tashqi ta'sir etuvchi omillar, amalga oshirish shart-sharoitlari kabilar)ni har tomonlama hisobga olgan, ijodiy izlanishlar natijasidir. Ilmiy-amaliy manbalarning tahlili va shaxsiy tajribalarimizga asoslangan holda quyidagilarni ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshiruvchi omillar sifatida ko'rsatib o'tamiz.

1. Ta'lim standartlari doirasida bir-birini to'ldiruvchi, kengaytiruvchi va chuqurlashtiruvchi o'quv unsurlari mazmunining yaxlit tugal tizim holida mujassamlashtirib o'rganish;
2. Axborot ko'lam, qisqa vaqt ichida shiddatli oshib borayotgan bir paytda amaliy jihatdan muhim o'quv materiallariga tayanch nuqtalar sifatida qarab, ularni ta'sil oluvchilar tomonidan puxta o'zlashtirilishiga katta ahamiyat berish;
3. Har bir mavzu, bilim va o'quv unsurini o'rganishda yangi kiritilayotgan yoki avvaldan ishlatilgan, lekin mohiyati ta'sil oluvchilar tomonidan anglanmagan tushunchalar, iboralar va so'zlarning mohiyati va mazmunini izohlab, tushuntirish;
4. Muammoli va dasturli ta'lim unsurlaridan keng ko'lamda foydalanish;

¹ Ishmatov K. Pedagogik texnologiyaning nazariy asoslari.// Ta'lim muammolari. 1999, 1-2 sonlari 54-57- betlar.

5. Ishlab chiqarish jarayonlarida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan qiziqarli, muammoli vaziyatlar tarzidagi masalalarni yechish;

6. Tahsil oluvchilarning mustaqil izlanuvchan o'quv bilish faoliyatlarini oqilona tashkil etib, unga rahbarlik va muntazam rahbarlik qilish usul va vositalaridan foydalanish;

7. Tahsil oluvchilarni o'qib-o'rganishga undovchi, uni hayotiy ehtiyoj darajasiga ko'taruvchi omil (o'yin, munozara, bir-birini nazorat qilib, baholash kabi)lardan keng ko'lamda foydalanish;

8. Fan, texnika taraqqiyotiga oid yangiliklar va ilg'or ishlab chiqarish texnologiyalarining ilmiy asoslarini aniq misollar yordamida ko'rsatish;

9. Ta'lim-tarbiya ishini loyihalashtiruvchi, amalga oshiruvchi va natijalarini nazorat qilib, baholash yo'li bilan yanada takomillashuviga erishadigan ijodiy izlanuvchan pedagoglarni tayyorlash, ularni oqilona ishlashlari uchun shart-sharoitlar yaratish kabilar.

Yuqoridagi fikrlardan zamonaviy pedagogik texnologiyalar ma'lum yangiliklar, yuqori samaradorlikka ega bo'lgan ilmiy-nazariy va amaliy izlanish natijasi ekanligi ayon bo'ladi. Shunday ekan, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ilmiy-nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqish dolzarb vazifa sanalib, zamonaviy ta'lim texnologiyalarini yaratish muammolari bo'yicha olib boriladigan umumiy va amaliy tadqiqotlarga keng yo'l bergan holda ushbu nazariya mohiyatini to'laqonli aks ettiruvchi pedagogik terminologiya shakllantirilishini taqozo etadi. Bugungi kunda nazariy va amaliy jihatdan puxta asoslangan umumiy ishlanmalarning mavjud bo'lishi alohida ahamiyat kasb etadi. Zero, umuman nazariy bazaga ega bo'lmasdan turib, bu muammolarni hal etish mumkin emas.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar nazariyasi va uni ta'lim jarayonida qo'llash muammolariga bag'ishlangan zamonaviy tadqiqotlar mazkur nazariyaning ta'lim rivojini ta'minlashdagi ahamiyatini chuqur anglab yetish, uning imkoniyatlarini aniqlash va keng ko'lamli axborot maydonini egallashga yordam beradi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar nazariyasini shakllantirish va undan foydalanish mexanizmini bilish ta'lim jarayonini rivojlantirish va boshqarishning eng samarali shakl va metodlarini aniqlash imkonini beradiki, buni nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyati ham beqiyosdir¹.

Texnopedagogik mazmunda e'lon qilinayotgan ilmiy ishlar sonining tobora ortib borayotganiga qaramay, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning nazariy-metodologik asoslarini yaratish, unga ilmiy fan maqomini be-

¹ Qarang: Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogikaning tatbiqiy asoslari. – T.:Fan, 2006, 26-27 betlar.

rish zaruriyatini asoslash borasidagi muammaslar hanzgacha ilmiy-nazariy va metodologik jihatdan yetarli darajada ilmiy tadqiq etilmagan.

Zero, metodologiyaning mukammalligi obyektiv jarayonni o'rganish va uni takomillashtirishning hal qiluvchi omilidir. U ilgari ilmiy bilish faoliyatining faqat falsafiy asoslari haqidagi masalalarni ifodalagan bo'lsa, endilikda bilish nazariyasidan bilish vositalariga jiddiy e'tibor berish, bilishni tashkil etish, bilimning ichki tartib-qoidalari, mantiqi va tarkibini o'rganishi bilan farq qiladi. Metodologik formula ilmiy bilish va amalga joriy etish izchilligini ta'minlaydi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarda amaliyotning ustuvorligi, olingan natijaning haqqoniyligi, obyektga muvofiqligini aniqlash muhim xususiyatdir. Har bir muammoni o'rganish umummetodologiya, xususiy metodologiya va ayni mavzu metodik tizimidan iborat bo'ladi. Bu uch metodologik asos bir-birini to'ldiradi, obyektiv qonuniyatlarini aniqlash samaradorligini ta'minlaydi.

Pedagogik texnologiyalar (PT) o'tgan asrning so'nggi choragida o'rganila boshlandi, rivojlangan mamlakatlar tajribasida yaxshi natijalar berdi. Mamlakatimizda zamonaviy pedagogik texnologiya metodik ta'minlash omili sifatida e'tirof etildi. Uni nazariy va amaliy rivojlantirish bo'yicha anchagina tadqiqotlar olib boriladi. Ammo uning metodologik asosi yaratilmaganligi tufayli ZPTni o'rganishda har xil yondashuvlar mavjud.

Internet ma'lumotlarida jahonning har bir hududida ZPTni o'rganish va joriy etish tajribalarida o'ziga xos yo'nalishlar mavjud. Bu har xillikka sabab, avvalo, pedagogik jarayonning dialektik xususiyatidir. Ikkinchidan, ZPTning metodologik modeli ishlab chiqilmagan. ZPTni takomillashtirishda fanlararo bog'liqlik imkoniyatlari aniqlanmagan.

Demak, dialektik qonuniyatlardan kelib chiqadigan umummetodologiya ZPTni o'rganishda, rivojlantirishda hal qiluvchi omildir. Zero, PT amaliy jarayon bo'lsa-da, falsafaning bilish nazariyasi uning ilmiyligini ta'minlaydi. Bilish nazariyasining obyekt va subyekt o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, prinsiplari, bilishda amaliy mezon va obyektiv borliqni bir butunlikda o'rganish pedagogik texnologiyaning samaradorligini oshiradi. Agar dialektikaning bilish nazariyasi barcha fanlarning, jumladan, pedagogikaning ham umumiy muammolarini o'rganishda keng qo'llanilsa, metodologik asos bo'lsa, bu modellashtirish mezonidir.

Modellashtirish borliqni bilvosita o'rganishga asoslangan ilmiy usuldir. U moddiy va g'oyaviy bo'lishi mumkin. «G'oyaviy modellar g'oya shaklida mavjud bo'lishi mumkin».

Albatta, pedagogik texnologiyalar g'oyaviy modellar bilan ifodalalanadi. XX asrning uchinchi choragida pedagogika fanining taraqqiyoti

g'oyaviy modellarni qo'llash bilan xarakterlanadi. Bu keyinchalik pedagogik texnologiyalarning shakllanishiga asos bo'lgani tabiiy hol. Pedagogik jarayonning murakkab qonuniyatlarini ifodalashda g'oyaviy modellashdir keng imkoniyat yaratmoqda.

Xususi metodologiya ZPTning predmeti va pedagogik jarayonning o'ziga xos qonuniyatlaridan kelib chiqadi. Ayrim tadqiqotlarda pedagogik jarayonning qonuniyatlarini e'tiborga olmaslik hollari uchraydi. Ma'lumki, amaliyotda pedagogikaning o'ziga xos qonuniyatlari buzilishi ta'lim-tarbiyani inqirozga olib bordi. Bu qonuniyatlar keyingi yarim asrda faqat nazariy qo'llanmalardagina ko'rsatiladi. Pedagogik jarayon qonuniyatlari bo'yicha tadqiqotlar ham, qo'llanmalar ham juda kam. Fanning o'ziga xos qonuniyatlariga asoslanmaslik pedagogik tadqiqotlarning bir tomonlama, natijalarning sun'iy, tavsiyalarning umri qisqa bo'lishiga sabab bo'lmoqda. ZPTni takomillashtirishda ta'lim-tarbiya jarayonining o'ziga xos qonuniyatlarini hisobga olish uning ilmiy va amaliy garovidir.

Pedagogik jarayonning umumiy qonuniyatlari har bir masalaning ilmiy tadqiqiga metodologik asos bo'lishi fanning oldida turgan vazifani samarali hal etish imkonini beradi. Bu qonuniyatlar pedagogik voqelik bilan pedagogik jarayon o'rtasidagi turg'un bog'liqlikdir. Pedagogik jarayon qonuniyatlari bu voqelikni rivojlantirishda barqaror, doimo qo'l keladigan har bir tadqiqot predmetini, ilmiy ishning samarali metodikasini belgilashda umumiy mezonidir.

Pedagogik jarayonning o'ziga xos umumiy qonuniyatlari dialektik qonuniyatlar va kategoriyalardan kelib chiqadi. Pedagogik jarayonning bir butunligi esa uning maqsad, vazifa, mazmun, shakl va metodlarining ijtimoiy-iqtisodiy talabga mosligi bilan o'lchanadi. Bu jarayonning samaradorligi texnikaviy va boshqa vositalar, gigiyenik, ma'naviy-psixologik shart-sharoitga bog'liqligi, tarbiya, ta'lim, ma'lumot va rivojlanishning o'zaro bog'liqligi, tarbiya va o'z-o'zini tarbiyalash, o'qitish va o'rganishning uyg'unligi, subyekt va obyekt faoliyatining o'zaro bog'liqligi kabilar.

ZPT ta'lim-tarbiya jarayoniga bir butunlikda yondashish orqali yuqori natijalarga erishish kafolati sifatida jahonda tan olingan. Shuning uchun ham, 1996-yil YuNESKO tomonidan Dor-ussalom universitetida o'tkazilgan konferensiyada "Pedagogik texnologiya ta'limning optimal shaklini tanlashda, butun o'qitish va bilimni o'zlashtirish jarayonida texnik, insoniy omillarning hamkorlikdagi metodik tizimini yaratish va qo'llashdir", degan xulosaga kelingan edi.

ZPTning yana bir o'ziga xos xususiyati unda o'quvchi, talaba faolligining ustuvorligidir. Ta'lim-tarbiya jarayonida bilish, o'z-o'zini tar-

biyalash motivini shakllantirish, o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmasini tarkib toptirish, ma'naviy-psixologik muhit ZPT ning tarkibiy qismidir. Bu o'zaro bog'liqlik ham pedagogik jarayonning o'ziga xos qonuniyatidan kelib chiqadi.

Shuningdek, ZPTni o'rganishda pedagogika fanining ilmiy-tadqiqot metodlari qo'llaniladi. Kuzatish, pedagogik tajribalarni o'rganish, suhbat, anketa, tajriba o'tkazish kabi usullar bor. Har bir usulni qo'llash ZPTning xususiyatidan, uning o'ziga xos prinsiplaridan kelib chiqadi. Bunda ishlab chiqarish texnologiyasiga o'xshashlik holati mavjud. Pedagogik jarayon tizimi, texnologiyasi ham natija bilan o'lchanadi. Shunga qarab muvofiqlashtirib boriladi.

Pedagogik jarayonga bir butunlikda tizimli yondashish ta'lim-tarbiyaga jamiyat va davlat buyurtmasi asosida aniq maqsad, mazmun yuklaydi. Talabada bilish motivining shakllanganligi omillarning uyg'unligini taqozo etadi.

Ikkinchidan, pedagogik-psixologik tashxis ZPTning muhim tamoyilidir. Chunki maqsad, mazmun, metod, shakl va vositalar optimalligi pedagogik tashxis bilan aniqlanadi. Pedagogik tashxisga asosan jarayonni modellashtirish ta'lim-tarbiyadagi mavhumlikka barham beradi.

Uchinchidan, har qanday ishlab chiqarishdagi singari natija ZPT ning bosh mezonidir. Ta'lim-tarbiya jarayonining modeli, kafolati natija bilan o'lchanadi. Shuning uchun olingan natijaga asosan pedagogik jarayonni baholash, muvofiqlashtirish ZPTning asosiy amaliy maqsadidir.

ZPT nazariyasining mazmuni va tarkibiy tuzilmasi (tuzilishi) ko'rib chiqilayotgan muammolar majmuyida markaziy o'rin egallaydi. ZPT ning quyidagi chizmada muhim ilmiy-nazariy belgilarini ajratib ko'rsatish mumkin:

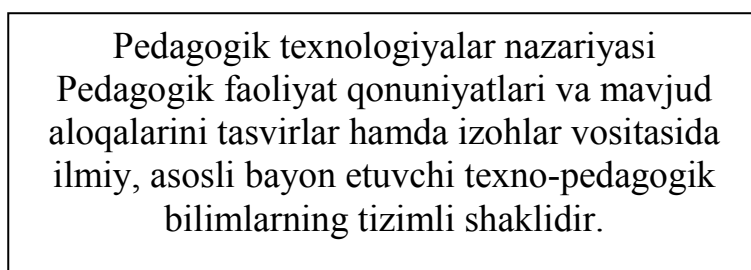
2-chizma

- predmetlilik (pedagogik texnologiya nazariyasiga oid barcha atama, tushuncha, kategoriya va ta'kidlar bir predmetli yoki muayyan sohaga taalluqli bo'lishi kerak);
- bir-biriga moslik yoki to'liqlik (pedagogik texnologiya nazariyasining tili, uning asosiy tushunchalari, kategoriyalari, tamoyillari, modellari va hokazolar);
- aniqlik (obyekt ma'nosini ikki aspektda: empirik va semantik jihatdan ochib beradi);
- tekshiruvchanlik (nazariyaning real obyektga moslik darajasini tekshiradi);
- haqqoniylik (pedagogik texnologiya nazariyasining asosiy ta'kidlari ishonchli bo'lishi zarur);
- tizimlilik (texno-pedagogik qonunlarni tabaqalashtiruvchi va muvofiqlashtiruvchi aloqalar yordamida yagona tizimga birlashtirish).

Yuqorida qayd etilgan jihatlariga tayangan holda ZPT nazariyasi mohiyatini ochib berish mumkin.

Manbalarda bu tushuncha quyidagicha sharhlanadi: “Nazariya (grekcha *theoreo* soʻzidan olingan boʻlib, *theoria* – qarab chiqaman, tadqiq etaman) keng maʼnoda – maʼlum hodisaning mohiyatini yoritish va tushuntirishga yoʻnaltirilgan qarashlar, tasavvurlar, gʻoyalar majmuyi; nisbatan tor va maxsus maʼnoda esa – qayd etilayotgan nazariya obyekti boʻlgan faoliyat qonuniyatlari va mavjud aloqalari toʻgʻrisidagi toʻlaqonli tasavvurni bera oluvchi ilmiy bilimlarning eng yuqori, eng taraqqiy etgan tashkiliy shakli”. Ushbu taʼrifga asoslanib, ZPT nazariyasi mohiyatini quyidagi chizmada taʼriflash mumkin:

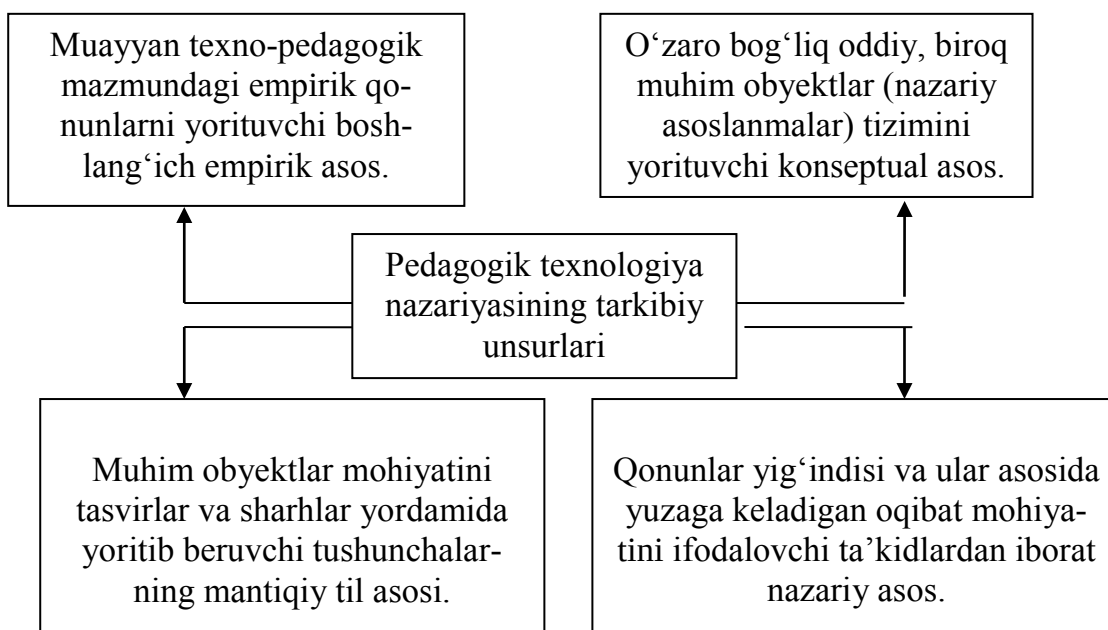
3-chizma.

Pedagogik texnologiyalar mohiyatini anglab olish uning tarkibiy tuzilmasi, vazifasi, nazariy tuzilmalarini koʻrib chiqish hamda bir guruh tayanch tushuncha va kategoriyalarning mazmunini tushunishga imkon beradi.

ZPT nazariyasining tarkibiy tuzilmasida quyidagi unsurlar ajratib koʻrsatiladi va tahlil etiladi:

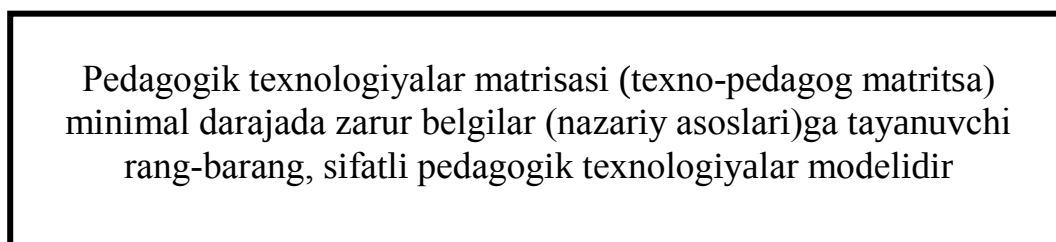
4-chizma.

Tarkibiy tuzilma tahlili ZPT funksiyasiga aniqlik kiritish va uning konseptual modelini qurishga oid yondashuv variantini asoslash imkonini berdi. Konseptual va mantiqiy til asosi, shuningdek, ilmiy texno-pedagogik bilimlarning asosiy salmog'ini ishlab chiqishda deduktiv yondashuv va ZPT nazariyasining konseptual asosiga aniqlik kiritish uchun esa induktiv yondashuvdan foydalaniladi.

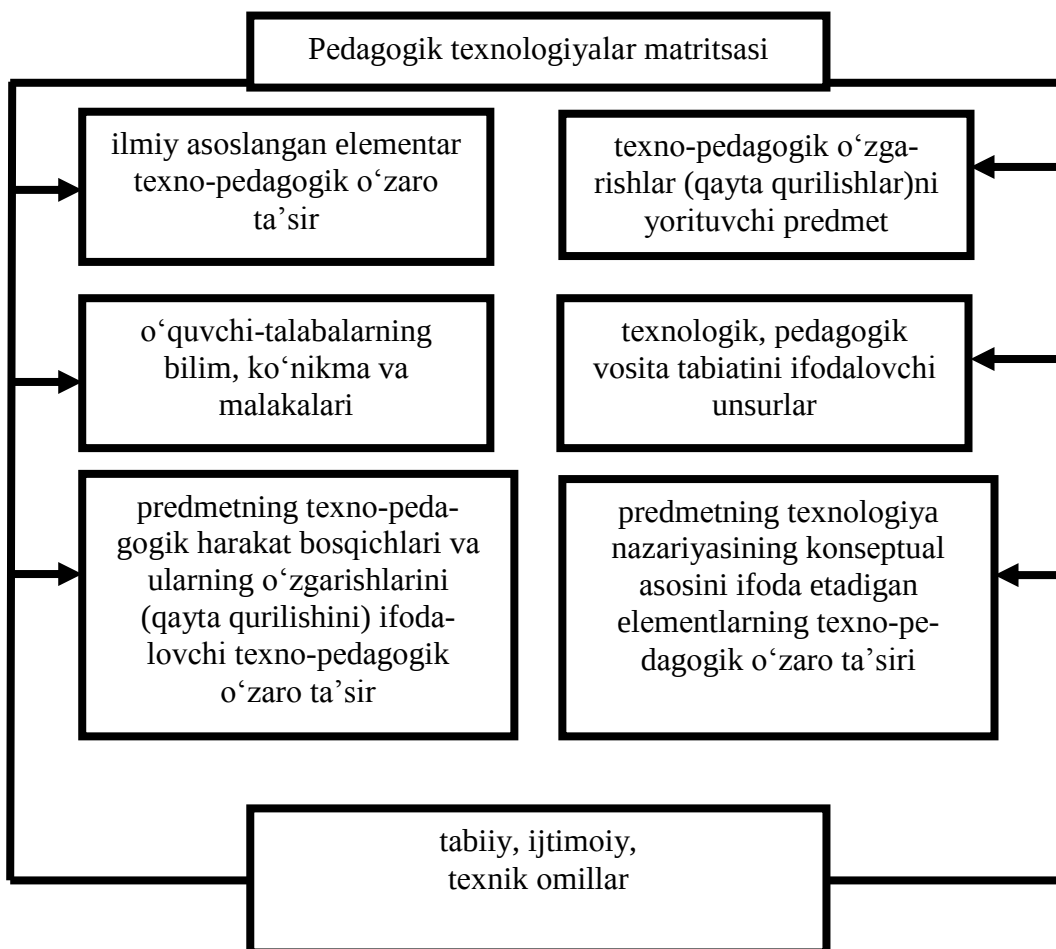
ZPT nazariyasining konseptual asosini ishlab chiqishga alohida e'tibor berildi. Ushbu asos ZPT matritsasi deb ataladi.

5-chizma.

ZPT matritsasi negizi quyidagi unsurlardan tashkil topadi:

6-chizma.

Demak, ZPT nazariyasi deduktiv xulosaviy tavsifga ega va uning mohiyati ishonarli, aniq ifoda etuvchi ilmiy nazariya sifatida namoyon bo‘ladi¹.

3.3. Pedagogik texnologiyalar bilan ta’lim metodikasi orasidagi ayrim farqlar

Ma’lumki, bugungi kunda ta’lim tizimi va jarayoniga kirib kelayotgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ularni qo‘llash borasida ko‘p- lab ilmiy izlanishlar, bahs-munozaralar mavjud. Albatta, turli xil qarash- ga ega bo‘lgan bu fikr-mulohazalar bir-birini inkor etmaydi, balki to‘l- diradi, deb o‘ylaymiz.

Xo‘sh, aslida “pedagogik texnologiya” nima?

O‘tmishga nazar tashlasak, “pedagogik texnologiya” atamasi g‘arb pedagogika fani va amaliyotiga dastlab 1950-60-yillardan boshlab kirib kelgan. Shu kungacha olimlar tomonidan zamonaviy pedagogik texnolo- giyalar xususida ta’rif, tushuncha, izohlar juda ko‘p bildirilgan. Lekin shuni aytib o‘tish joizki, ayrim amaliyotchi o‘qituvchilar tomonidan za- monaviy pedagogik texnologiya metodikaning aynan o‘zi yoki darslarda interfaol usullar, texnika vositalaridan foydalanish deb qat’iy fikr bildi- rilmoqda. Shu bois o‘qituvchilar orasida noto‘g‘ri tushuncha bo‘lmasligi uchun pedtexnologiya va metodikani bir-biridan ajratib olish zarur.

Bugungi kunda metodikaning o‘zi ikki xil ma’noda ta’riflanadi, ya’ni birinchidan, metodikaga fan sifatida qarash kerakligi, uning o‘z predmeti va tadqiqot yo‘nalishi e’tirof etiladi. Ikkinchi tomondan esa metodikaga metod va usullarning uyg‘unlashuvi, ya’ni texnologik jarayon sifatida qaraladi. O‘qitish texnologiyasi – bu jarayon. Agar metodikaga fan deb qaralsa, me- todik asoslarga ilmiy asoslar sifatida qaraladi. Bunda esa metodika va peda- gogik texnologiyani bir-biriga tenglashtirib bo‘lmaydi. Ya’ni pedagogik texnologiyani kengroq ma’noda tushunish kerak. Chunki pedagogik tex- nologiya metodikadan farq qilgan holda faqat bilim berish emas, balki aniq maqsad va natijaga yo‘naltirilgan ta’lim jarayoni hamdir.

Metodika, bizning fikrimizcha, ta’lim maqsadlariga yo‘naltirilgan ta’lim mazmuni, o‘qitishni tashkil etishning birgalikdagi majmuyidir. Bir xil mazmunga ega bo‘lgan metodika, uslub va usullar yoki metodik tizim ikki o‘qituvchida ikki xil natija berishi mumkin. Pedagogik texno-

¹ Qarang: Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asosi.–T.: «Fan», 2006, 35-36 betlar.

logiya qo‘llanganda esa turli o‘qituvchilar turli yondashuvda turli xil vosita va usullardan foydalansa-da, bir xil natija olishlari mumkin.

Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, o‘qituvchining shaxsi, mahorati va xarakteri metodikada aks etadi, ya’ni metodika o‘qituvchiga natijani kafolatlamaydi. Pedagogik texnologiyalar esa metodikadan farq qilgan holda ko‘plab olimlarning fikricha, ilmiy va amaliy xulosalarga asoslanadi.

Pedagogik texnologiyalar metodika, didaktika hamda ta’lim-tarbiya nazariyasini inkor etmaydi, ularning o‘rnini bosmaydi ham. U ma’lum algoritmlarni ishlab chiqadi, o‘quv jarayonini konstruksiyalaydi hamda kafolatlangan natijaga erishishning aniq va qat’iy yo‘llarini belgilaydi. (*“Школа технологии”* № 5, 2002 y, 58-bet).

Ushbu xulosalardan ko‘rinib turibdiki, pedagogik texnologiyalarning ham, metodikaning ham o‘z o‘rni bor. Lekin har qanday zamonaviy pedagogik texnologiyalar, har qanday yangi usul va metodlar pedagogik jamoa, ota-onalar tomonidan yaxshi qabul qilinishi hamda ta’lim tizimining yaxshilanishi, rivojlanishi, shu bilan birga o‘quvchilarning shaxs sifatida kamol topishlariga ijobiy ta’sir ko‘rsata olishi kerak. Buning uchun amalda qo‘llanilayotgan yoki qo‘llanilmoqchi bo‘lgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar zahirida ilmiy, ijtimoiy, iqtisodiy, pedagogik, psixologik va falsafiy asos bo‘lishi va ta’kidlab o‘tilganidek, ta’lim tizimi va shaxs kamoloti, jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta’sir qila olishi lozim.

Tajribadan ma’lumki, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llashda maktab o‘qituvchilari va ota-onalarda ziddiyatlar va noroziliklar yuzaga kelishi mumkin (Bunga hozirgi qo‘llanilayotgan reyting tizimini misol qilish mumkin). Bunday vaziyatlar yuzaga kelmasligi uchun, avvalo, quyidagilarni amalga oshirish zarur:

a) o‘qituvchilarga qo‘llanilmoqchi bo‘lgan pedtexnologiya, uning maqsadi va kutiladigan natijalar to‘g‘risida to‘liq axborot berish;

b) qarorlar qabul qilinishi bosqichida mazkur masala yuzasidan o‘qituvchilar orasida keng miqyosda muhokamalar o‘tkazishni tashkil etish va ularning fikr-mulohazalarini e’tiborga olish;

b) o‘qituvchilarning pozitsiyalariga ko‘ra turli xildagi guruhlar bilan tabaqalashtirilgan ishlar olib borish;

g) moddiy, moliyaviy va psixologik yordam, moddiy-texnik ta’minot, innovatsion faoliyatga ijobiy yondashishni shakllantirish;

d) hamma o‘qituvchilar uchun doimiy va majburiy ilmiy-metodik o‘qishlarni (muammoli seminar, konferensiyalar, davra suhbatlari, treninglar) tashkil etish.

Ma'lumki, DTSga o'tish bilan bog'liq oxirgi 20-30-yillar mobaynida rossiyalik olimlar rivojlangan g'arb davlatlari ta'lim-tarbiya tizimini, shuningdek, pedagogik texnologiyaga oid ishlarni chuqur o'rganib bordilar va shu asosda ilmiy-tadqiqot ishlarni yaratdilar (M.A. Гуссаковский, М.А. Богославский "Научные достижения и передовой опыт в области педагогики и народного образования» М. 1993 г.) O'z navbatida ilg'or pedagogik amaliyot va tadqiqotlarga asoslangan holda pedagogik jarayonlarni rivojlantirishning ilg'or yo'nalishlarini aniqladilar. Bu yo'nalishlarning qo'llanilishi metodologik asos sifatida qabul qilinishi ta'limning oqilona tashkil etilishiga omil bo'la oladi. Buni quyidagicha izohlash mumkin:

1. Pedagogik maqsadlarning yo'nalishini gumanitarlashtirish, ya'ni insonga beriladigan ta'lim va tarbiya jamiyat tomonidan insonning o'zi uchun xizmat qilishiga imkon berish.

2. Pedagogik jarayonlar orasidagi asosiy subyektlar o'qituvchi va o'quvchi munosabatini obyektiv-subyektiv shakldan dialog munosabatiga asoslangan subyektga ko'chirish. Bunda o'qituvchining ma'naviy intellektual ta'siri ostida har bir o'quvchining o'z imkoniyatlarini to'la ishga sola olishlari ta'minlanishi kerak. Buning uchun nazariy-amaliy asosda tashkil etilgan maktab jamoasi ham butunlay o'zgarishga o'tishi kerak bo'ladi. Bu tashkilot pedagog va o'quvchilarning bosh yo'nalishi bo'lgan ma'naviy-axloqiy va intellektual muhitni yaratishda birgalikda hamkorlik qilishlariga imkon berish, shu bilan birga, erkin o'quvchining shaxsi pedagog shaxsi bilan teng qo'yilishi kerak.

3. Shu vaqtgacha muntazam o'rnatilgan qolgan shaxsni bir xilda ijtimoiylashtirishdan farqli o'laroq, milliy, tabiiy, demografik va ruhiy-fiziologik asoslarga o'quvchilarning individual xususiyatlari diqqat-e'tiborini kuchaytirish. Bunday holda har bir bolaning shaxsida zohir bo'ladigan ichki kechinmalarni avaylashga e'tibor berishni kuchaytirish muhimdir. Bunda «har tomonlama va uyg'un rivojlantirish» chaqiriqlariga qarama-qarshi o'laroq, shaxsni shakllantirishda faoliyat-xizmat tarzida yondashish yo'nalishi aniq ko'rinishga ega bo'lishi kerak.

4. Ta'lim mazmuniga bo'lgan qiziqish "moddiy tomondan rivojlantiruvchi" yo'nalishga o'tishi. Boshqacha qilib aytganda, ta'lim mazmuni "tayyor" holda beriladigan bilimlar miqdoriga emas, balki o'quvchilarning ijobiy tashabbuslari, faoliyatlarini rag'batlantirish, ko'nikma va malakalarning shakllanishiga xizmat qilmog'i kerak. Ya'ni dunyo, madaniyat, tabiat, hayot, oila, salomatlik kabi umuminsoniy tushunchalarni o'z ichiga olgan pedagogik jarayonning asosiy funksiyasini tashkil qiluvchi tarbiya masalalarini ta'lim orqali hal qilishga intilishdir.

5. Davlat va OO‘Yu, maktab akademik litsey, kasb-hunar kollejlari orasidagi o‘zaro munosabatlar xarakterining o‘zgarishi ta’lim muassasalarining mustaqil faoliyat ko‘rsatishi bilan bog‘liq. Bu respublikamizdagi o‘ziga xos xususiyatlari, sharoitlari bilan farq qiladigan hududlarda OO‘Yu, maktab, akademik litsey, kasb-hunar kollejlarning o‘ziga xos ravishda rivojlanishlariga davlat tomonidan kerakli sharoitlar yaratish orqali amalga oshiriladi. Shuning uchun ham, mustaqil davlatimizning yangilangan ta’lim siyosatini amalga oshirishi va zamonaviy pedagogik texnologiyalarning samarali qo‘llanishida mahalliy idoralar, hokimliklarning mustaqil faoliyatlari muhim ahamiyatga ega.

Ma’lumki, zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta’lim tizimiga kirib kelar ekan, kerakli pedagogik shart-sharoitlar bo‘lishini taqozo etadi. Ko‘pgina pedagog olimlarning ilmiy izlanishlaridan ma’lumki, agar pedagogika jarayonda moddiy-texnik ta’minot, mazmun, uslub, usul, o‘qituvchi shaxsi o‘zaro bir-biri bilan bog‘liq holda ta’sir etsagina, bu jarayon mukammal va samarali bo‘lishi mumkin.

Gap zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ta’lim tizimida qo‘llash xususida borar ekan, u maktab – kollej va oliy o‘quv yurtlarining moddiy-texnik ta’minotiga ham o‘z talabini qo‘yadi.

Mashg‘ulotlarni guruhlariga ajratib va individual o‘tish uchun o‘quvchi-talabalarning sinf va sinfdan tashqari faoliyatlarining o‘zaro bog‘liqligini ta’minlash, olgan bilim, ko‘nikma va malakalarini amalda qo‘llash, qo‘l mehnati, amaliy faoliyat jarayonida amalga oshirishlariga sharoit yaratishni (auditoriya, sinf xonasi, kutubxona, sport zali, ustaxona va h.k.) ko‘zda tutish muhimdir. Shuningdek, o‘qituvchining darsga puxta tayyorlanishi, kerakli materiallardan foydalana olishi uchun zamonaviy pedagogik-psixologik, didaktik va falsafiy adabiyotlar, ilmiy-ommabop jurnallar, gazetalar, badiiy adabiyotlardan foydalana olishi uchun boy fondga ega bo‘lgan kutubxona, uning ishini yengillashtirish uchun auditoriya, sinf xonalari kompyuter bilan ta’minlanishi ham muhimdir.

Pedagogik jihatdan ta’minlanishning yana bir elementi o‘qituvchi shaxsi, maktab, akademik-litsey, OO‘Yu pedagogik jamoasini shakllantirish, pedagogik texnologiyalarning kirib kelishi bilan bog‘liq zamonaviy maktab, kollej, universitet va institutlarda jahon andozalariga mos ravishda o‘qitish ishlarini yaxshilash maqsadida pedagogik kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash sifati, kasbga tayyorgarlik darajalarini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llashda maktab, oliy va o‘rta ta’lim muassasalarining adaptatsiya jarayonidan o‘tishiga imkon berish ham pedagogik jihatdan

ta'minlanishining elementlariga kiradi. Shu bilan birga, o'quvchilar va talabalarning intellektual rivojlanganligi haqidagi axborotga ega bo'lish zamonaviy pedtexnologiyalarni qo'llashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi zamonaviy ta'lim, ZPT yangi ruh va mazmundagi pedagogik tafakkur, taraqqiyparvar fikr, g'oyalar mahsulidir. Yangi fikr, g'oyalar, o'z navbatida, mavjud muammolar, yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarning chuqur tahlil qilinishi natijasida yuzaga keladi. Shuning uchun ham, jamiyatdagi ijtimoiy-madaniy muhit ahvoli tahlil qilingan holda ta'limni insonparvarlashtirish, yuzaga kelgan mavjud muammolarni oqilona hal etib borish, yangicha ishlash zamonaviy pedagogik tafakkurning asosi bo'lib qoladi. Bu esa ta'lim natijasini kafolatlaydigan, ta'lim tizimining rivojlanib borishi, jamiyat taraqqiyoti, shaxs kamolotiga hissa qo'shadigan zamonaviy pedagogik texnologiyalarning kirib kelishiga zamin yaratadi.

Bayon etilgan fikrlar shunday xulosalarga kelishimizga imkon beradi: ta'limning har bir bosqichida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sharoitlarda jamiyat munosabatlarini isloh qilish, ya'ni demokratlashtirish, fuqarolik jamiyatini barpo etish, ta'limni insonparvarlashtirishga samarali ta'sir ko'rsatadigan ilmiy-konseptual asosga ega bo'lgandagina qo'llash muvofiqdir. Qo'llanilayotgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar o'qituvchi va o'quvchi hayotiga yengillik olib kelishi, o'quvchining xohlab, qoniqib o'qishiga imkon berishi va jamiyat taraqqiyotining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini kafolatlashi kerak. Zamonaviy pedtexnologiyalar qo'llanilishidan oldin adaptatsiyadan o'tishi, pedagogik shart-sharoitlar, moddiy-texnik baza hisobga olinishi lozim.

Agar zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashda ilmiy asos va kafolatlangan natija bo'lmas ekan, bunday texnologiyalar oqibati shaxs kamoloti, ta'lim tizimi va jamiyatning yuksalishiga to'g'anoq bo'laveradi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar haqidagi aniq tushuncha va tasavvurlar yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, hozirda xususiy metodikalar bilan deyarli tenglashtrish hollari uchraydi. Aslida esa ular orasida jiddiy farqlar mavjud. Zotan, metodika – biror ishni maqsadga muvofiq o'tkazish metodlari, yo'llari majmuyi. U alohida metodikalarga ajraladi. Pedagogika fani ma'lum o'quv fanlarini o'qitish qonuniyatlarini tadqiq qiladi. Masalan, tillar metodikasi, arifmetika metodikasi va shu kabilar.

Metodikaning zamonaviy pedagogik texnologiyalardan farqini tushunish va amalda har ikkisidan unumli foydalana bilish talab qilinadi. Ular orasidagi farqlar 1-jadvalda keltirilgan.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan metodika
orasidagi ayrim farqlar

Asosiy tushunchalar	Zamonaviy pedagogik texnologiyalar	Metodika
Ta'riflar	Zamonaviy pedagogik texnologiyalar insonga oldindan belgilangan maqsad bo'yicha ta'lim-tarbiyaviy ta'sir o'tkazish faoliyatidan iborat	Metodika – ma'lum o'quv fanini o'qitish hamda tarbiyaviy ishlar qonuniyatlarini tadqiq qiladi.
Maqsad	Komil insonni shakllantirish	Alohida o'quv fanlarini o'qitish hamda tarbiyaviy ishlarining sifatli bo'lishini ta'minlash
Qo'llash miqyosi	Butun ta'lim-tarbiya jarayonida	Xususiyl fanlarni o'qitishda hamda tarbiyaviy ishlarda
Vositalar	Barcha ta'lim-tarbiyaviy vositalar, xususiyl metodikalar	Alohida o'quv fanlarini o'qitishda hamda tarbiyaviy ishlarda qo'llaniladigan vositalar
Pedagogik jarayon	Ta'lim va tarbiya texnologiyasi asosida. Ta'lim menejmenti va marketingi asosida. Ta'lim-tarbiya sohasidagi eng ilg'or tajribalarni umumlashtiruvchi loyihalar asosida rivojlanib boradi. Yetarli tayyorgarlikka ega mutaxassislar tomonidan qo'llanganda o'zaro o'xshash natijalar olinishi ta'minlanadi.	Ta'lim-tarbiya metodikasi ijodkor o'qituvchilarning ilg'or tajribalariga tayanib, rivojlanadi. Xususiyl tajribalar asosida boyitib boriladi. Bir muallifning ilg'or pedagogik tajribasini hamma pedagoglar aynan qo'llay olmaydilar. Bunda natijalar har kimda har xil bo'ladi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning tarkibiy qismi hisoblanadi.
Natija kafolati	Oldindan belgilangan maqsadga erishish kafolati bor	Oldindan belgilangan maqsadga har bir o'qituvchi o'z imkoniyatlariga muvofiq turli darajada erishadi. Shu sababli talab darajasidagi natija kafolatlanmaydi. Asosan ijodkor o'qituvchilargina yaxshi natijaga erishadilar.
Kelib chiqishi	Xususiyl metodikalarning rivojlanishi natijasida kelib chiqqan	Ta'lim-tarbiyaning turli xususiyl masalalarini hal qilish zarurati natijasida kelib chiqqan.

Ushbu farqlar yuzasidan quyidagi farqni eslash mumkin: “Aslida zamonaviy ta’lim metodlari muqaddas qiziquvchanlikni hozircha batamom bo‘g‘ib tashlamagani deyarli mo‘jiza, chunki bu nozik nihol (ya’ni, qiziquvchanlik) rag‘batlantirish bilan bir qatorda, eng avvalo, erkinlikni talab qiladi, yo‘qsa bu shaksiz, mahv bo‘ladi” (A.Eynshteyn).

Bu yerda ta’lim metodlari qiziquvchanlikka yetarlicha erkinlik bera olmasligi nazarda tutilmoqda. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar esa bolaning qiziquvchanligini har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan.

“Pedagogik texnologiya”lar tushunchasi xususiy fanlar va mahalliy darajalardagi o‘qitish metodikalari tushunchasi bilan mos keladigan hol-lar xususiy darajadagi pedagogik texnologiyalarga tegishli. Ular orasida faqat asosiy e’tiborni nimaga qaratilishida farqlar mavjud.

Texnologiyalarda ko‘proq protsessual, miqdoriy va hisob-kitob komponentlari ifodalansa, metodikalarda maqsad, mazmun, sifat va variantli yo‘naltiruvchi tomonlar ko‘proq ifodalanadi. Texnologiya materiallardan o‘zining qayta tiklanuvchanligi, natijalarining turg‘unligi, ko‘plab “agar”lar (agar o‘qituvchi iste’dodli bo‘lsa, agar bolalar qobiliyatli bo‘lsa, agar yaxshi ota-onalar bo‘lsa...) yo‘qligi bilan farq qiladi.

Ya’ni texnologiya tegishli tayyorgarlikka ega bo‘lgan hamma mutaxassislar tomonidan qayta tiklash va qo‘llash mumkinligi bilan juda ham individual bo‘lgan metoddan farq qiladi.

Metod – biror harakatni amalga oshirish yo‘li, usuli yoki ko‘rinishidan iborat.

Bunda harakatni amalga oshirish yo‘li deb bajarilishi talab qilina-yotgan faoliyat uchun qo‘llash mumkin bo‘lgan bir nechta yo‘ldan ol-dindan ko‘zda tutilgan maqsadga muvofiq ravishda tanlangan yo‘lga ay-tiladi. Masalan, savod o‘rgatish yo‘llari: oilada o‘rgatish, maktabda o‘r-gatish, bog‘chada o‘rgatish, o‘qituvchi yordamida o‘rgatish, kitoblar, kom-pyuter, ko‘rgazmali qurollar va boshqalar vositasida o‘rgatish. Shunga o‘x-shash sanoqni, arifmetik amallarni o‘rgatishda ham yuqoridagiga o‘x-shash yo‘llardan foydalanishi mumkin. Shu yo‘llardan foydalanib, hara-katni amalga oshirishda turli usullar qo‘llaniladi.

Harakatni amalga oshirish usuli deb tanlangan ma’lum yo‘ldan foy-dalangan holda oldindan ko‘zda tutilgan maqsadga erishish uchun qo‘l-lanadigan harakat usullariga aytiladi. Bular oilada, bog‘chada, maktabda savod o‘rgatishni amalga oshirishda o‘qituvchining, tarbiyachining qo‘l-laydigan ish usullarini; kompyuter, kitob va boshqa ta’lim-tarbiya vosi-talarini belgilangan maqsadga muvofiq qo‘llash usullarini o‘z ichiga ola-

di. Shunga o'xshash arifmetik amallarni o'rgatish yuzasidan tanlangan har bir yo'l ham o'ziga xos usullarni qo'llashni nazarda tutadi.

Demak, har bir harakat ma'lum yo'l bilan va shunga muvofiq usulda amalga oshiriladi.

Biror harakatni amalga oshirish ko'rinishi deb shu harakatni batafsil tasvirlovchi ko'rinishga aytiladi. Bunda harakatning yo'nalishi, yo'nalish o'zgarishi, tezligining ortishi, sekinlashuvi, to'xtashlari, bir nechta harakatning bir vaqtda bajarilishi yoki ularning oraliqlari, harakat natijasida shakllar, fazoviy holatlar, ranglar, qattiq-yumshoqlik, sirtlarning tekisligi yoki g'adir-budurligining o'zgarishi va boshqa kuzatish mumkin bo'lgan turli harakat ko'rinishlari nazarda tutiladi.

Hozirda metodlar, metodikalar va texnologiyalar bitta tushuncha sifatida idrok qilinmoqda. Texnologiyalar va metodikalarni aralashtirib yuborish shunday hollarga olib keladiki, ba'zan metodika texnologiyalar tarkibiga kirib qoladi, ba'zan esa aksincha.

Umuman, zamonaviy pedagogik texnologiyalar o'quv jarayoni (ya'ni o'qituvchining, o'quvchi-talabaning pedagogik faoliyati bilan), uning tarkibi, vositalari, usullari va shakllari bilan eng ko'p darajada bog'langan¹.

3.4. Pedagogik texnologiyalarni qo'llash metodlari va vositalari

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amalga oshirishda ta'lim mazmunidan kelib chiqib o'ziga xos usul va vositalardan foydalaniladi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar metodlariga quyidagilar kiradi:

- o'qitishning faol metodlari;
- pedagogik texnika va pedagogik ishlab chiqarish asoslari;
- ta'lim jarayonini individuallashtirish;
- ilg'or pedagogik tizimlarni loyihalash;
- ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish;
- modulli ta'lim texnologiyalari;
- pedagogikada innovatsion jarayonlar;
- pedagogik mehnatni tashkil etishning ilmiy asoslari;
- pedagogik test va standartlar;
- o'quvchi-talabalar va o'quv muassasalari reytingi (shuningdek, o'quv rejalari va dasturlari);
- ishbilarmonlik o'yinlari;
- o'yin madaniyati;
- o'yin texnikasi.

¹ Qarang: Yo'ldoshev J.G'. Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari.-T.: "O'qituvchi", 2004, 24-27-betlar.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni faoliyatli tashkil etish ta'limning zamonaviy vositalari, o'qitish vositalari, ta'lim turlarining ta'lim vositalariga muvofiqligini ta'minlashga bog'liq.

Pedagogik ensiklopediyada izohlanishicha, ta'lim metodi – ta'lim mazmunini o'zlashtirishni ta'minlovchi o'qituvchi va o'quvchi-talabaning o'zaro aloqador ketma-ketlikda faoliyati tizimidir.

Ta'lim metodlari qo'yilgan maqsad, o'quv jarayoni subyektining o'quv materialini o'zlashtirish usullari va shakllariga bog'liq. Ma'lumki, ta'lim metodlari ta'lim mazmuni va maqsadiga muvofiq o'zgaradi.

O'qitishning faol metodlariga bo'lgan talab XIV asrda yuzaga kelgan bo'lsa-da, 1950-yillarda “uzluksiz ta'lim” atamasi qo'llanilishi bilan bu talab amaliy ifodasini topdi.

Sotsiologlarning ta'kidlashicha, oliy o'quv yurtlari bitiruvchilari har yili 5 % bilimlarini, 15 yildan so'ng 75 % bilimlarini yo'qotar ekan. Shuning uchun uzluksiz ta'lim tizimiga talab kuchaydi, malaka oshirish va ta'limning faol metodlari, illustratsiyalari takomillashib borishi “innovatsiya an'anasi”ning rivoji uchun keng imkoniyatlar yaratdi.

Faol ta'lim metodlarining tadqiqotchilari-zamonaviy pedagoglar ko'p qirrali ta'lim metodlarini turli asoslariga ko'ra uch guruhda tavsiflaydi: og'zaki, ko'rgazmali va amaliy metodlar.

Ta'lim metodlari uslublardan tarkib topadi. Ayni vaqtda pedagogikada quyidagi faol metod va uslublar qo'llaniladi:

1. Mikrota'lim (o'quv materiali bilimlarini kichik qismlarini ko'p qirrali ishlab chiqarishga ketma-ketlikda tatbiq etish). Pedagoglar mikrota'lim tarafdorlari ko'p qirralikni darsning kirish qismi elementi sifatida tavsiya etadilar, ya'ni tashkiliy qism, mashq, yangi harf, grammatik qoida va boshqalar.

2. Ta'limning modul texnologiyasi: didaktik birlikka qo'shish, ko'paytirish, konspektlashtirish, sana va so'zlarni esda saqlab qolish uslublari, test o'tkazish, optimallashtirish va h.k.

3. Mavzular mazmuniga muvofiq bilimlarni majmualash (birinchi dars-axborotli, ikkinchi-muammoli, uchinchi-amaliy, to'rtinchi mustahkamlash, test o'tkazish.

4. Ta'limning jamoa vositalari, o'quv matnlarini qismlarga bo'lib o'rganish. Bu uzluksiz tarzda o'quv matnlarini ketma-ketlikda, uzluksiz o'quvchi-talabalar tomonidan o'rganish.

5. Ishbilarmonlik o'yinlari (o'qituvchi kasbiy faoliyatiga o'xshashlik) o'yin texnikasini qo'llash uslublari: “aqliy hujum”, “labirint”, «muammolar maydoni» va boshqalar.

6. Muammoli ta'lim metodlari (yetishmaydigan bilimlar hajmini aniqlash – muammolar tahlili – fanlararo aloqalarni aniqlash, mustaqil hal etishga tayyorlash).

7. Qator muammolarni hal etish uchun vaziyatli tahlil: “vaziyat-illustratsiya”, “vaziyat-baho”, “vaziyat-muammo”, “vaziyat-mashq”.

8. Pedagogik trening, tez o'qish, tez yozish mashqi, fikrlash texnikasi, grafalogiya, mimika va taqlid pantomimika uslublarini egallash.

9. Ta'limda ilgarilab ketish metodikasini egallash.

10. Tayanch signallarni qo'llash metodikasini egallash.

11. O'quv predmeti yuklamasini orttirish metodikasini o'zlashtirish.

12. O'quvchi-talabalar faoliyatini reyting metodi bilan baholash.

13. Pedagogik kvalimetriya (o'quvchi-talaba)ni EHM vositasida testdan o'tkazish.

14. Dasturli ta'limni tashkil etish.

15. O'quv rejasidagi barcha predmetlardan audiovizual kurslar ishlab chiqish.

16. Pedagog faoliyatini ilmiy tashkil etish.

Bugungi kunda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash ta'lim vositalarini bir vaqtda bir necha yo'nalishlarda qo'llash imkonini bermoqda: multimedia – interfaol, intellektual va boshqa texnologiyalar, bular ayniqsa gipermatnli yoki gipermedial ko'rinishlarda ko'proq uchraydi.

Yangi zamonaviy ta'lim vositalarini qo'llash jarayonini tahlil etish va ta'limni zamonaviy turlarini yuzaga kelish sabablarini o'rganish ularning o'zaro bog'liq holda, ya'ni zamonaviy vositalarini qo'llash, ta'limning zamonaviy turlaridan foydalanishni taqozo etadi. Ushbu faoliyatni amalga oshirish mexanizmi quyidagi qonuniyatga asoslanadi:

- ijtimoiy buyurtmani shakllantirish;
- zamonaviy ta'lim vositalarini ishlab chiqish;
- uni qo'llash texnologiyasini yaratish (ya'ni ta'lim usullari);
- ta'lim tamoyillari tizimlarini yaratish (ya'ni zamonaviy ta'lim turlariga xizmat qiladigan qoidalarni shakllantirish).

Yuqorida ta'kidlangan faoliyat pedagog-texnolog va metodistlarining to'plangan dalillar va ularni tizimli tahlil qilish asosida kasbiy mahoratni amalga oshirishiga yordam beradi¹.

“Buyurtma – vosita – uslub – yondashuv – ta'lim turi” tizimida kinoproyektor, o'quv magnitofoni, radio va televideniye, lingafon xonasi,

¹ Qarang: Tolipov O'.Q., Usmanbayeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – T.: 2006, 82-bet.

avtomatlashtirilgan ta'lim tizimlari, multimedia va gipermatnli ta'lim turlarining intellektual tizimi yordamida o'zlashtiriladi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar rivojlanishining konseptual shakli ta'lim vositalari, ta'lim metodlari, ta'limga yondashuvlar, ta'lim turlarining rivojlanish jarayonlarini tushuntirib beradi.

Ma'lumki, ta'limning zamonaviy vositalari deganda biz o'quv matni (yoki tasvir, axborot tashuvchilar (qog'oz, slayd, disk apparati va ta'limni amalga oshirish vositalari (proyektor, magnitofon, EHM, nusxa ko'chirish apparati) va hokazolarni tushunamiz. Demak, matn tashuvchi apparat ayni vaqtda har qanday darajadagi o'quvchi va talaba uchun ta'lim vositasi hisoblanadi.

Umuman, har bir o'quv yurti doirasida o'ziga xos ta'lim vositalarining avlodi, usullari, yondashuvlaridan foydalanish zarur. Oliy o'quv yurtlarida ta'limning og'zaki turi ko'proq uchraydi. Ta'lim vositalarini intellektuallashtirish jarayoni doimiy takomillashib boradi va ta'limning zamonaviy texnologiyalarning, turlarining yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Ma'lumki, XII asrdan boshlanib, XX asr oxirigacha ko'plab o'quv yurtlarida juft-guruhli ta'lim shakllari: bilim – tajriba – o'quvchi – talabalar modeli asosida amalga oshirilgan. Mazkur paradigma guruhli deb nomlanib, talabalarning o'quv faoliyati doirasida o'z-o'zini anglash, talabalarning vaqtlarini samarali o'tkazish, qayta aloqa sifati va sonini orttirish, didaktik materiallar sifatini yaxshilash, talabalarning o'z-o'zini boshqarish tizimini kengaytirish, rivojlangan ta'lim tizimini joriy etish, yangi kurslarni loyihalash, o'quv rejasi mazmunini takomillashtirish, talabalarning o'quv imkoniyatlari va muvaffaqiyatlarini orttirish, talabalarni baholashda (ommaviy ta'lim) gipermatn ko'rinishidagi darslarni tashkil etish, ma'lumotlar ta'minot manbayini belgilash va boshqalar – bular hammasi intellektual ta'lim vositalari muammosini hal etadi.

Gipermatnli yondashuvning oddiy matndan farqi elementlarni chiziqli ketma-ketligi ko'p darajali aloqalar asosida taqdim etiladi. Bu ta'lim jarayonini tuzishda axborotlarni ikkita texnologiya: multimedia va gipermatn asosida birlashtirish bilan zamonaviy ta'lim turi-gipermedial ta'limni shakllantirishga sabab bo'ladi.

Shunday qilib, zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta'lim vositalarining yangi avlodi va ta'lim texnologiyasining oxirgi turlari ko'rinishida o'z mohiyatiga ega bo'ladi. Bu bilan barcha o'quv yurtlari ta'limning zamonaviy turlariga bir vaqtda o'ta oladi, deb ayta olmaymiz. O'quv yurtlari, kollejlari va maktablarning ijtimoiy-iqtisodiy resurslari bir-biridan farq qiladi. Ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini kuzatish natijasida alohida

olingan o'quv yurtlari darajasida ta'limning yangi turlariga o'tish ancha uzoq vaqt talab etadi. Buning uchun uchta sharoitni yaratish zarur:

1. Mavjud yaroqli vositalarning yangi avlodini va noto'liq apparat qismlarini ta'mirlash;

2. Zamonaviy ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish va har qanday sohaga oid o'quv matnlarini tarjima qilish qobiliyatiga ega bo'lgan mahoratli pedagog-iqtisodchilarni tayyorlash;

3. Ta'limning texnik vositalaridan foydalanish jarayonida pedagoglar duch kelayotgan qiyinchiliklar, shuningdek, «faoliyatsiz farqlash» sabablarini o'rganish va bartaraf etishga erishish.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarga asoslangan yangi paradigma, to'liq interfaol ta'lim jarayonidan iborat. Har bir talaba o'quv axborotlarini uch manba: o'qituvchi bilan, ma'lumotlar bazasi (muayyan fan bo'yicha o'quv doirasida), ekspert va shartli istalgan talabalar guruhi bilan o'zaro faoliyati natijasida egallaydi¹.

Bugungi kunda jahon miqyosida 30 ta mamlakatdagi 7000 dan ortiq universitetlar va kollejlarda masofaviy ta'lim tarmoqlari orqali bog'langan. Ayni vaqtda Amerika, Angliya va Kanada universitetlarida "uydan chiqmasdan" diplom olish mumkin.

Individuallashtirilgan ta'lim tabaqalashtirilgan, ochiq dasturli, masofaviy, avtomatlashtirilgan, modulli va boshqa shakllarda bo'lishi mumkin.

Masofaviy ta'lim ikkinchi mutaxassislik yoki uchinchi oliy ta'lim olishni xohlovchilar uchun qulay imkoniyatlar yaratadi. An'anaviy sirtqi ta'limdan farqli o'laroq, ushbu ta'lim turida yangi shakl – kompyuter aloqalari vositasidan (modemlar, ta'limiy videodastur, testlar va hokazolar-dan) foydalanish o'ziga xos mazmun kasb etadi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, ZPTni dars jarayonida qo'llash uchun o'ziga xos vositalar zarur bo'ladi. Har bir pedagogik texnologiyada qo'llaniladigan vositalar umumiy o'xshash bo'lib, ularning turlari ko'p. Ularni shartli ravishda quyidagi turlarga ajartish mumkin: verbal, noverbal, vizual, audio, tabiiy o'quv anjomlari hamda maktab, akademik litsey, kasb-hunar kolleji, oliy o'quv yurti jihozlari.

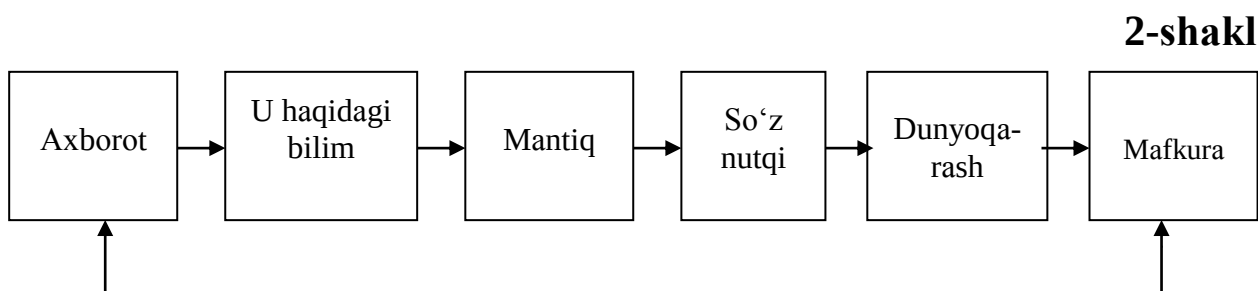
Verbal vositalarning asosini axborot tashkil qiladi. Bular so'zlar bilan ifodalanadigan axborotlar bo'lib, ularni so'z orqali ifodalab berish uchun o'qituvchi uni o'zlashtirgan bo'lishi, ya'ni shu axborot haqidagi bilimga ega bo'lishi lozim. Boshqacha aytganda, pedagogik texnologiyalarning verbal vositalarini o'qituvchining bilimlari darajasidagi axbo-

¹ Qarang: Tolipov O'.Q., Usmanbayeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. –T.: 2006, 84-85-betlar

rotlar tashkil qiladi. Shu sababli hozirda ta'lim jarayonida faqat o'quvchi-talaba va o'qituvchining ishtirok etishi yetarli bo'lmay qoldi.

Zamonaviy ta'limni amalga oshirishning yana bir zarur sharti o'quv fanlari bo'yicha axborot manbalari, shu jumladan, yangi axborot texnologiyalarining tez va qulay foydalanish imkonini beruvchi turlaridan har bir o'quvchi-talaba va o'qituvchi erkin foydalana oladigan sharoit yaratishdan iborat. Ya'ni hozirda sifatli ta'lim berish uchun an'anaviy ikkita tomon – o'quvchi-talaba o'qituvchiga zarur axborotlarni yetkazib turuvchi xizmatdan iborat uchinchi tomon faoliyatini tashkil qilish zarur.

Bu yo'nalish axborot texnologiyalarini ta'lim-tarbiya jarayoniga joriy qilish yo'nalishi deb nomlanadi. Shu axborotlarni o'quvchi-talabalar tushuna oladigan mantiqiy shakllarda ifodalash o'quvchi-talaba bilan o'qituvchining verbal muloqotini tashkil qiladi. Buni quyidagi sxema shaklida ifodalash mumkin:

Bu shakldan ta'lim jarayonida har bir axborotni o'qituvchi o'zlashtirgan darajada, uning mantiqiy tafakkuriga, nutqiy qobiliyatlariga, dunyoqarashi va mafkurasiga muvofiq ravishda bo'lishi ko'rinib turibdi.

Verbal muloqot shakllari har xil bo'lib, ularning asosiylari nutq so'zlash, ma'ruza, suhbatlashish, savol so'rash, savolga javob berish, bahs, munozara, muzokara, xabar berish, kengash, maslahat, nasihat, tanbeh, tabrik, salomlashish, xayrlashish kabilarni o'z ichiga oladi.

Ushbu verbal muloqot shakllarida qo'llaniladigan nutq intonatsiyalari so'zlovchining fikrlaridagi uning maqsadiga muvofiq bo'lgan ma'no-mazmunlarni chuqurlashtirish, yaqqollashtirish imkonini beradi.

O'qituvchi o'quvchi-talaba uchun ma'lum bo'lgan tushunchalarga asoslangan holda yangi axborotlarni tanishtirib, tushuntirib boradi.

Bu jarayonda o'quvchi-talabalar diqqatni jamlash, tinglash, eshitish, anglash, tushunish, idrok qilish, mantiqiy fikrlash (tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish) xotirada saqlash, qayta eslash faoliyatlari bilan band bo'ladilar. Bunda o'quvchi-talabaning qiziqishi, havasi, ehtiyoji, manfaatdorligi, qobiliyat, iste'dod, iqtidori uning muvaffaqiyati asosi bo'ladi.

Yuqoridagi fikrimizning dalili sifatida verbal muloqot shakllaridan ayrimlari haqida to'xtalib o'tamiz.

Ma'ruzalarni faol usulda o'tkazish. Har qanday yuqori saviyada o'tkazilgan ma'ruza, garchand u faktlarga boy bo'lsa ham, agar uzoq vaqt davom etsa, o'quvchi-talabani eshitish qobiliyati susayadi va charchaydi. Bu holat o'quvchi-talabani loqayd eshituvchiga aylantiradi. Ma'ruza qancha uzoq davom etsa, samaradorlik shuncha kamayadi.

Shuning uchun ma'ruzani kichik pedagogik texnologiya darajasida quyidagicha tashkil etish o'quvchi-talabalar uchun qulaylik tug'diradi.

Ma'ruzachi o'z ma'ruzasini bir necha qismga bo'ladi. Har qismini 15-20 daqiqa davom ettiradi, so'ng to'xtab, mavzu bilan bog'liq qisqa savol-javob, fikr almashuv olib boradi. Ma'ruza davomida ayrim muammolarni o'rta tashlaydi. Shu vaqt oralig'ida bu muammoga o'quvchi-talabalarning munosabatini aniqlaydi, ularning fikrlarini tinglaydi. Har bir fikr bildiruvchiga imkoniyat yaratadi. Ammo uni tanqid ostiga olmay, boshqalarning fikrlarini ham tinglaydi. Bu holat ma'ruzaga bo'lgan munosabatni ijobiy tomonga o'zgartiradi, ma'ruzaga befarq qaramaslikka sabab bo'ladi. O'quvchi-talabalar bilan yakka tartibda suhbat 5 daqiqagacha davom etadi.

Ma'ruzachi o'quvchi-talabalarning qiziqishi va intilishi oshib borishini kuzatib boradi. Ma'ruza davomida muntazam faol ishtirok etuvchilar, teran fikr bildiruvchilar ma'ruzachining tayanchiga aylanadi.

Ma'ruza davomida mavzuni sekin-asta o'quvchi-talabani kundalik faoliyatiga doir misollar bilan bog'lab boriladi va qisqa munozaralar orqali tegishli yechimlar topiladi.

Shu holda kechgan ma'ruzalarda o'quvchi-talabalar vaqt qanday o'tganini bilmay qoladilar. Ma'ruzaning yana davom etishini xohlab, befarqlik o'rnini hushyorlik, ichki intilish, yechim qidirish egallaydi, o'zlari ham yechimni topishda shaxsan ishtirok etishga hissa qo'shishga intiladilar.

Bunday ma'ruzalar har ikki tomonning o'zaro faolligini oshiradi, navbatdagi munozaralarga chorlaydi.

Davra suhbatlari. Davra suhbatida ma'ruzachi-o'qituvchi bosh tashkilotchi bo'lib qoladi. Davra suhbatlari, ko'pincha, o'quvchi-talabalarga tanish yoki ularga yaqin mavzularda o'tkaziladi. Davra suhbatlari mavzulari, rejalari, savollari o'quvchilarga bir necha kun oldin tarqatiladi. Bunda o'quvchi-talabalar uchun mustaqil tayyorgarlik ko'rish, bir-birlari bilan avvaldan o'zaro fikr almashish, kutubxona, internetdan ayrim ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash, kichik matn tuzish imkoniyati yaratiladi. Davra suhbatining afzalligi shundaki, har bir o'quvchi-talaba unga individual tayyorgarlik ko'radi. Har ikki tomon davrani o'tkazishga tayyorgarlik bilan keladi. Suhbatni o'qituvchi, ba'zan yetakchi o'quvchi-talabalar olib borishi mumkin.

Davra suhbatlari dars jadvali asosida oldindan rejalashtirilgan holda tashkil qilinadi.

Davra suhbatining yana bir afzalligi shundaki, har bir o'quvchi-talaba o'z bilimini, og'zaki nutqini, shaxsiy fikrini emin-erkin namoyish etishiga sharoit yaratiladi. O'quvchi-talaba hamda o'qituvchining shaxsiy mas'uliyati oshadi, ham o'qish, ham o'rganish birgalikda davom etadi. Materialni o'qib-o'rganishga, o'zaro fikr almashishga, o'zlashtirishga motiv oshadi. Bilim olish, uning o'zlashtirishi kafolatlanadi.

Munozaralar o'tkazish. Munozaralarni tashkil etish va o'tkazish tashkilotchidan juda jiddiy tayyorgarlikni, ijodiy muhit yaratishni talab etadi. O'qituvchi ilgari munozaraning mavzusini, uni o'tkazish rejasini, vaqtlarini o'quvchilar bilan o'zaro kelishib oladi.

O'quvchi-talabalarga o'quv yili boshlanishida munozara mavzulari e'lon qilinib, ularga tayyorgarlik ko'rishlari uchun vaqt beriladi. Munozara muhokamasiga maktab rahbariyati, mahalla faollari, mutaxassislar taklif etiladi. Munozaraga boshlovchi tayinlanadi.

Munozara davrida vujudga keladigan muammoli masalalar bo'yicha ekspertlar taklif etiladi. Munozarani olib borishda uning ishtirokchilarini qiziqtirib, qovushtirib, boshqarib, zarur yo'llanmalar berib borish muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan munozara jarayonida to'g'ri xulosalar chiqarish juda katta mas'uliyat talab etadi.

Munozaralar mavzuga qiziqish bildirgan sinflar yoki guruhlarini qo'shib, aksincha hollarda esa, ularni guruhlariga bo'lib, zarur bo'lgan ayrim hollarda katta zallarda, katta sinf xonalarida yoki auditoriyalarda olib boriladi. Munozara erkin fikr yuritish va o'z shaxsiy fikrini asoslashga o'rgatadi. Eng muhimi, o'quvchini mustaqil mutolaaga, fikr almashuv orqali o'z bilim va malakasini oshirishga olib keladi.

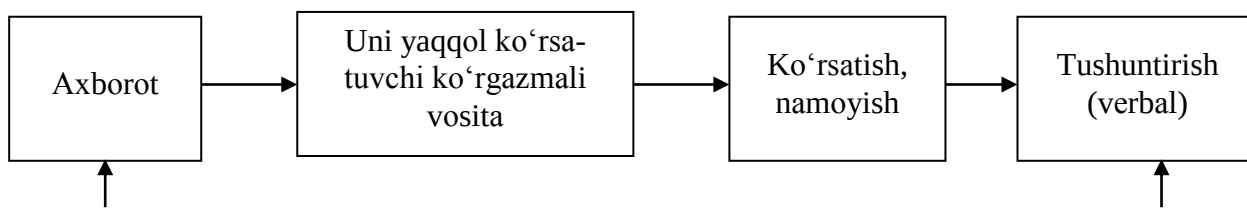
Noverbal vositalar imo-ishora, qo'l, gavda harakatlari orqali biror ma'no-mavzuni ifodalash yoki ta'kidlashdan iborat. Noverbal vositalar jiddiy ahamiyatga ega bo'lib, ularning o'rnini boshqa narsa bosa olmaydi. Insonning har bir harakati ma'lum ma'noga ega bo'lib, bu harakatlar turli xalqlarda turlicha tushuniladi. Bu harakatlarni noverbal nutq deb nomlash qabul qilingan. Noverbal nutq insonning u yoki bu muskullarining harakati orqali amalga oshiriladi. Shu o'rinda insonning har qanday harakati, shu jumladan, uning fikrlashi ham undagi ma'lum muskullar harakatidan iborat ekanligini eslatib o'tish maqsadga muvofiq.

Vizual (ko'rgazmali) vositalar pedagogik texnologiya jarayonida o'quvchi-talabalar ko'z bilan ko'rishlari uchun mo'ljallangan barcha vositalarni o'z ichiga oladi. Bularga sinf yoki auditoriya doskasidagi yozuv

va boshqa tasvirlar, kitoblardagi yozuv va boshqa tasvirlar, tarqatma materiallar, o'quv plakatlar, fotosuratlar, tasviriy san'at asarlari, video, kino tasvirlar, jonivorlar, o'simliklar, tabiat obyektlari, turli buyumlar va boshqalar kiradi.

Ko'rgazmali vositalarning zamonaviy pedagogik texnologiyalarda qo'llanilishi o'quvchi-talabalarga o'rgatish kerak bo'lgan axborotga tegishli mazmunni turli shakl va usullarda ko'rsatish orqali tez, aniq va to'g'ri tushuntirish imkonini beradi. Buni quyidagi shakl ko'rinishida ifodalash mumkin.

3-shakl.

Bu jarayonda o'quvchi-talabanning faoliyati diqqatni jamlash, ko'rish, kuzatish, tasavvur qilish, fikrlash (tahlil, qiyos, umumlashtirish), idrok etish, xotirada saqlash va shu kabilardan iborat bo'ladi.

Audio vositalar eshitish orqali axborotni o'rganish, o'zlashtirish imkoniyatini beruvchi magnitofon tasmasi, turli disklar, bundan tashqari musiqa asboblarning ovozi va boshqa tabiiy ovozlarning bo'lishi mumkin.

Hozirda ko'proq audiovizual vositalar, ya'ni bir vaqtning o'zida eshitish va ko'rishga xizmat qiluvchi vositalar: kino va boshqa ovozli video tasvirlardan foydalaniladi.

Bu pedagogik vositalardan samarali foydalanish uchun o'quvchi-talabanning qobiliyati, imkoniyati, xususiyatlari hisobga olinishi maqsadga muvofiq. Ma'lumki, o'quvchi-talabalar psixologik jihatdan tashqari axborotni ko'proq ko'rish yoki eshitish, shuningdek, boshqa sezgi a'zolari yoki harakatlar orqali yaxshiroq eslab qolib o'zlashtiruvchilar toifalariga ajratiladi. Bu toifalar quyidagi xususiyatlari bilan farqlanadi:

Ko'rish orqali xotirada saqlovchilar – matn, sxema, diagramma, jadvallarni yaxshi eslab qoladilar, xotiralarida saqlaydilar va qayta tiklay oladilar.

Eshitish orqali xotirada qoluvchilar – matnni, uning mazmunini kimningdir ovozi orqali xotiralarida saqlab qoladilar.

Harakatlantiruvchi kuch orqali xotirada olib qoluvchilar – yozib-chizib, tasvirlab yoki qayta-qayta takrorlash orqali xotiralarida saqlaydilar.

Aslida esa, amaliyotda shu hamma toifalarga xos xususiyatlarni hisobga olgan holda har bir vaziyatda tegishli ixtiyoriy yondashuv asosi-

da mavjud vositalardan kompleks foydalanish eng yaxshi samara berishi mumkin.

Tabiiy vositalarga zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayonida o'rganish ko'zda tutilgan mazmunga tegishli barcha tabiiy narsalar kiradi. Bular odam va jonivorlar, o'simliklar va tabiat, asbob-uskunalar, buyumlar, mashina, mexanizmlar, inshootlar va shu kabilardan iborat.

O'quvchi-talaba va o'qituvchi uchun zarur o'quv anjomlari hamda maktab jihozlari zamonaviy pedagogik texnologiyalarning zaruriy vositalari hisoblanadi.

Umuman, zamonaviy pedagogik texnologiyalar sifati va samaradorligi hozirgi kunda ko'p jihatdan barcha turdagi zaruriy vositalarning sifati va ulardan yuqori samaradorlik bilan foydalana olishga bog'liq.

Bu vositalardan to'g'ri va unumli foydalanish o'qituvchining malakasi, mahorati, ijodkorligi va izlanuvchanligiga bog'liq.

3.5. Pedagogik texnologiyalar metodlarini tanlash mezonlari

Ta'lim samaradorligiga erishish ko'p jihatdan o'quv jarayonini to'g'ri rejalashtirish, tashkil etish va amalga oshirishga bog'liq. O'quv jarayonini loyihalashtirishda unga yaxlit tizim, ta'lim texnologiyasi elementlariga aniq mezonlar sifatida qarash bilan bir qatorda ularni aniq mezonlar asosida tanlash muhim o'rin tutadi.

Ta'lim metodlarini tanlashda asosan ta'lim maqsadi, tahsil oluvchilar soni, tahsil oluvchilarning o'quv imkoniyatlari, ta'limning davomiyligi, o'quv-moddiy sharoitlari va o'qituvchining mahoratlari inobatga olinadi. Ta'limning maqsadi-tahsil oluvchilarda muayyan fan bo'yicha bilim, ko'nikma, malaka va shaxs sifatlarini shakllantirishdan iborat.

Ta'lim berish jarayonida ta'lim maqsadini amalga oshirishda turli metodlarni qo'llash lozim bo'ladi. Demak, ta'lim metodlarini tanlashda eng asosiy omil sifatida o'quv mashg'ulotlarining didaktik vazifasi inobatga olinadi.

4-shakl.

O'quv maqsadi	Tanlash metodlari
Bilim	Ma'ruza, namoyish, videousul, bahs-munozara, aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, ishbop o'yin, rolli o'yin, muammoli vaziyat, loyihalash, davra suhbatlari
Ko'nikma va malaka	Laboratoriya ishlari, amaliy mashqlar, ishbop o'yin, rolli o'yin, muammoli vaziyat, loyihalash, yo'naltiruvchi matn hamda to'rt pog'onali metodlar

Ta'lim metodlarini tanlashning ikkinchi mezonini dars jarayonidagi tahsil oluvchilar sonini hisobga olishdir. Agar ularning soni ko'pchilikni tashkil etmasa, u holda faol o'qitish metodlaridan foydalanib, o'qitishni jadal sur'atlarda olib borish mumkin bo'ladi. Agarda ko'p bo'lsa, ularning har biriga e'tibor berish uchun vaqt yetishmasligi natijasida tahsil oluvchilarni boshqarish murakkablashadi. Bunda o'quv materialini bayon qilishda ko'proq og'zaki usullardan ya'ni: ma'ruza, hikoya, tushuntirishlardan foydalanilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'quvchi-talabalarni o'quv imkoniyatlari – bunda tahsil oluvchilarning yoshi, darslarga tayyorgarlik darajasi, jamoadagi o'zaro munosabatlar, o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlarini e'tiborga olish mumkin.

Tahsil oluvchilarning o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlarini quyidagi darajalarga bo'lamiz:

- birinchi daraja – o'quvchi-talaba berilgan vazifani bajarish ketma-ketligini to'liq tushunadi, vazifani bajarishda qoidalariga rioya qiladi va uni oxirigacha to'liq saqlaydi. Diqqat bilan vazifalarni aniq bajaradi, bajargan ishini nazorat qila oladi, agar xatoga yo'l qo'ysa, uni sezib, bartaraf etadi, vazifani topshirishga shoshilmaydi hamda uni to'g'ri, sifatli bajarilganini yana bir bor nazoratdan o'tkazadi;

- ikkinchi daraja – o'quvchi-talaba berilgan vazifani bajarish ketma-ketligini to'g'ri tushunadi, vazifani bajarish qoidalariga rioya qiladi va uni ish oxirigacha esda saqlaydi. Ish jarayonida ayrim xatoliklarga yo'l qo'yishi mumkin, lekin uni sezmaydi va tuzatmaydi. Bajargan ishni tekshirish paytida ham xatolarni sezmaydi. Demak, tahsil oluvchi yaxshi baho olishga intilgan bilan bajargan ishining sifati uni qiziqitirmaydi.

- uchinchi daraja – o'quvchi-talaba berilgan vazifani bajarish ketma-ketligi davomida faqatgina uning bir qismini tushunadi, lekin mashg'ulot yakunigacha esda saqlab qolmasligi mumkin. Vazifani bajarayotganda faqat e'tiborsizlik tufayli emas, balki vazifani bajarish ketma-ketligini eslab qolmaganligi natijasida xatolarga yo'l qo'yadi. Odatda, u xatolarni sezmaydi va ish jarayonida tuzatmaydi, vazifani tekshirayotganida ham sezmaydi. Demak, tahsil oluvchi berilgan vazifani sifatli bajarishga harakat qilmaydi hamda olingan natijalarga sovuqqonlik bilan qaraydi.

- to'rtinchi daraja – o'quvchi-talaba vazifani bir qismini tushunadi, lekin shu zahotiyoyq uni esdan chiqaradi, o'z xatolarini sezmaydi, ularni tuzatmaydi, vazifani to'g'ri bajarilganligini nazorat qilmaydi, natijada bajarilgan ish sifatiga befarq bo'ladi.

- beshinchi daraja – o‘quvchi-talaba berilgan vazifani bajarish ketma-ketligini to‘la tushunmaydi, faqatgina qalam bilan qog‘ozdan foydalanish kerakligini anglab oladi.

Ta’limning davomiyligi ham metodlarni tanlashga ta’sir etadi. Bunda:

- darsga ajratilgan;
- vazifani bajarishga sarflanadigan ta’lim metodlarini amalga oshirish uchun sarflanadigan vaqtlarni hisobga olish zarur.

O‘quv-moddiy sharoitlari: bunda mavjud shart-sharoitlarga asoslanish zarur.

Ba’zi metodlarni qo‘llashda alohida sharoitlar talab qilinmaydi. Masalan: kompyuter, maxsus kompyuter dasturlari, magnit doskasi, maxsus jihozlangan xona va h.k. Agar siz, maxsus o‘quv-moddiy sharoitlar talab qiladigan metodlardan foydalanmoqchi bo‘lsangiz, ularni ta’minlashingiz kerak bo‘ladi.

Ma’lumki, o‘qituvchining mahorati tahsil olganlarning o‘zlashtirish darajasini va o‘qitish metodlarini ta’sir darajasini hisobga olish zarurligini nazarda tutadi. Masalan, tahsil oluvchilarning o‘quv materiallarini idrok qilish paytida ular qancha ko‘p sensorik (sezgi) kanallardan foydalansa, esda olib qolingan bilimlarning miqdori va sifati shunchalik yuqori bo‘ladi.

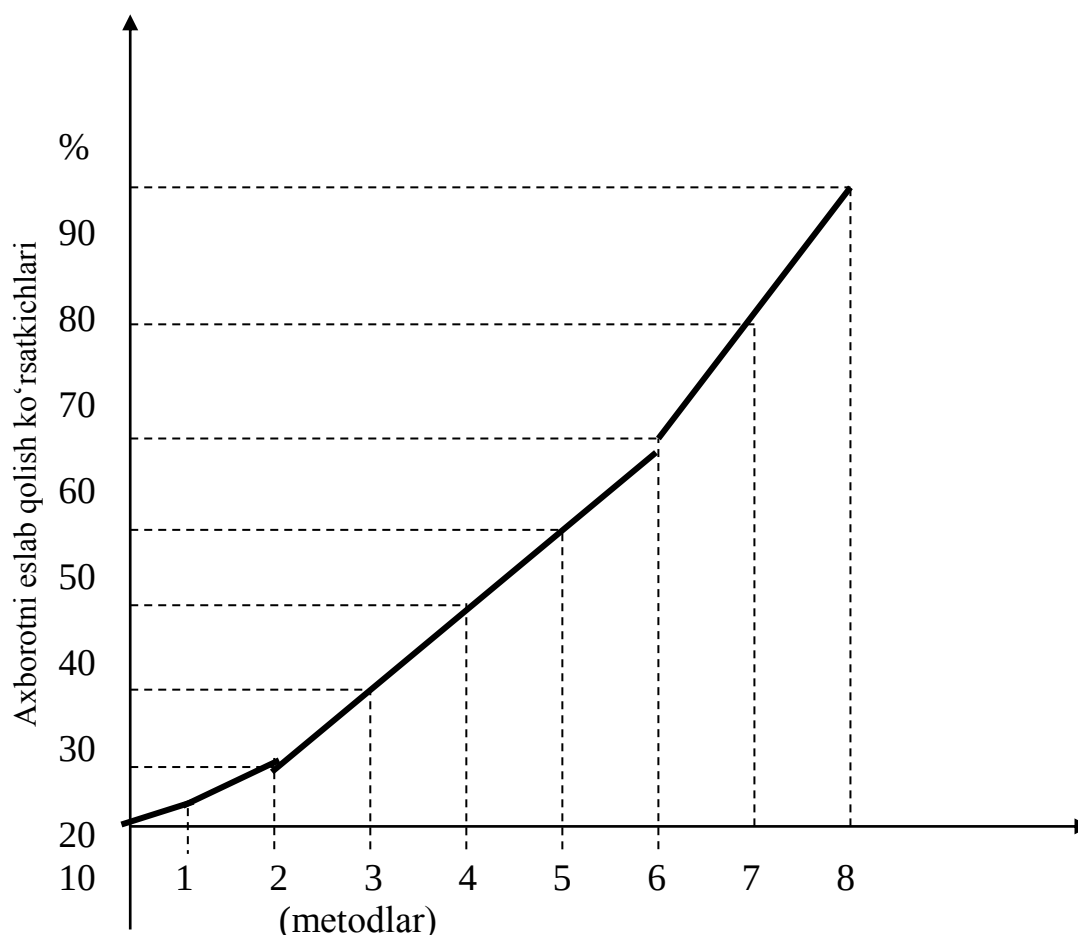
Agar bilimlar faqat ma’ruzalar orqali (passiv tinglash yo‘lida) berilgan bo‘lsa, unda 3 kundan so‘ng ularning faqat 25% ini eslash mumkin, xolos. Agar ma’ruzalar tinglash, namoyish qilish va ko‘rgazmali vositalar, ya’ni ko‘rish orqali berilsa va shu to‘g‘risida bahs-munozara yuritilganda, 3 kundan so‘ng berilgan bilimlar hajmining 75% ini eslashi mumkin.

Agar bilimlarni idrok qilishda bir necha sensorik kanallar birgalikda ishga solingan bo‘lsa, ma’lumotlarni qisqa xotiradan uzoq xotiraga o‘tish jarayoni tezlashadi, bu esa bilishning asosini tashkil etadi.

Tahsil oluvchilarning o‘zlashtirish darajasiga o‘qitish metodlarining ta’sir darajasi:

1. Ma’ruza eshitish orqali	– 5%
2. O‘qish orqali	– 10%
3. Videousul, namoyish-ko‘rish orqali	– 20%
4. Tajribani namoyish qilish orqali	– 30%
5. Bahs-munozara, muhokama qilish orqali	– 40%
6. Mashqlar, o‘qish, yozish, gapirish orqali	– 50%
7. Ishbop o‘yin, kichik guruhlarda ishlash, loyihalash	– mustaqil
o‘qish, tahlil va muhokama qilish, himoya va namoyish orqali – 75%	

1-rasm.

8. Yo'naltiruvchi matn, muammoli vaziyat, boshqalarni o'qitish – mustaqil o'rganilganini tahlil va muhokama qilish, boshqalarni o'qitish orqali berilayotgan axborot 90% esda saqlanib qolishi mumkin.

O'tkazilgan tadqiqot natijalariga binoan ta'lim metodlarini tanlashda yuqorida keltirilgan mezonlarga asoslangan holda o'quv jarayonlari to'liq loyihalashtirish orqali tashkil etilsa, berilgan o'quv materiallari mazmuni tahsil oluvchilar ongiga tez-oson singdirilishiga hamda ularning xotirasida uzoq vaqt saqlanishiga erishiladi, degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Demak, ta'lim metodlarini to'g'ri tanlash va ularning amalga oshirilishi har bir o'tkazilgan o'quv mashg'ulotlarining sifati bilan bir qatorda tahsil oluvchilarning ilmiy-intellektual salohiyatini oshiradi, natijada tahsil oluvchilarning erkin fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga olib keladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar – jamiyat ehtiyojidan kelib chiqib, oldindan belgilangan kishi ijtimoiy sifatlarini samarali shakllantiruvchi, aniq maqsadga yo'naltirilgan o'quv jarayonini majmua sifatida ko'rib,

uni tashkil qiluvchi qismlar bo'lgan o'qituvchining o'qitish vositalari yordamida o'quvchilar (talabalar) ga ma'lum ketma-ketlikda ko'rsatgan ta'sirini nazarda tutuvchi va ta'lim natijasini baholab beruvchi texnologiyalashgan ta'limiy tadbirdir.

Zamonaviy pedagogik texnologiya – vaqt taqsimotiga muvofiq dasturlanib, ilmiy jihatdan asoslangan hamda kutilgan natijaga erishishni ta'minlovchi pedagogik jarayonning barcha bosqich va qismlarining vazifalari aniq belgilangan tizim.

Zamonaviy pedagogik texnologiya nazariyasi – pedagogik faoliyat, qonuniyatlar va mavjud aloqalarni tasvirlar hamda izohlar vositasida ilmiy, asosli bayon etuvchi texno-pedagogik bilimlarning tizimi shaklidir.

Metod – grekcha so'z bo'lib, yo'l, axloq usuli ma'nolarini bildiradi. Tabiat va ijtimoiy hayot hodisalarini bilish, tadqiq qilish usuli, faoliyat, harakatning yo'li, usuli yoki qiyofasi, shakli ko'rinishi.

Metodik – metodikaga tegishli, qat'iy ketma-ketlikka, tizimga, ilgari o'rnatilgan rejaga aniq rioya qilish.

Metodika – biror ishni maqsadga muvofiq o'tkazish metodlari, yo'llari majmuasi.

Metodologiya – bilishning ilmiy metodi haqidagi ta'limot. Biror fanda qo'llanadigan metodlar majmuasi.

Ta'lim metodi – o'qituvchining o'quvchi-talabalar bilan muntazam qo'llaydigan, ularga o'z aqliy qobiliyatlarini va qiziqishlarini rivojlantirish, bilim va ko'nikmalarni egallash hamda ulardan amalda foydalanish imkonini beruvchi ish usuli.

Uslub – biror narsa, hodisa, jarayonni o'rganish yoki amalga oshirish tartibi.

Nazorat savollari

1. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar deganda nimani tushunasiz?
2. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar nazariyasining umumiy asoslarini nimalar tashkil etadi?
3. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ilmiy asoslarini qanday mezonlarga ko'ra baholash mumkin?
4. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan ta'lim metodikasi orasidagi farqlar nimada?
5. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash metod va vositalari haqida nimalarni bilasiz?
6. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar metodlarini tanlash mezonlarini tushuntirib bering.

7. Bo'lajak iqtisodchi o'qituvchilarni ta'lim metodlari bilan qurollantirishda ZPTni qo'llashga qanday zaruriyat bor?

Mustaqil ish mavzulari

1. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar taraqqiyoti va ta'lim nazariyasi muammolari.

2. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar nazariyasining umumiy asoslari.

3. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar nazariyasining ilmiy-nazariy va amaliy asoslari.

4. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan ta'lim metodikasi orasidagi farqlar.

5. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash metod va usullari.

6. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning nazariy g'oyalari.

7. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning tatbiqi.

8. Bo'lajak iqtisodchi o'qituvchilarni yangi ta'lim metodlari bilan qurollantirishda ZPTni qo'llash zarurati.

Test topshiriqlari

1. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar nazariyasining muhim belgilarini ajratib ko'rsating.

a) predmetlilik, bir-biriga moslik yoki to'liqlik, aniqlik, tekshiruvchanlik;

b) haqqoniylik, tizimlilik;

c) empirik va semantiklik, kategoriyalik;

d) texnologik, texno-pedagogik, aksentlilik;

e) a va b.

2. "Nazariya" tushunchasining tor va keng ma'nosi nima?

a) "nazariya" grekcha *theoreo* so'zidan olingan bo'lib, (*theoria*) – "qarab chiqaman, tadqiq etaman" ma'nolarini bildiradi;

b) ma'lum hodisaning mohiyatini yoritish va tushuntirishga yo'naltirilgan qarashlar, tasavvurlar, g'oyalar majmuyi;

c) ta'limning texnologik metodi;

d) texnologik vosita mohiyati va tarkibiy tuzilmasi;

e) a va b.

3. ZPT nazariyasi mohiyatini aniqlang:

a) zamonaviy pedagogik texnologiya qonuniyatlari va mavjud aloqalarini tasvirlar hamda izohlar vositasida ilmiy, asosli bayon etuvchi texno-pedagogik bilimlarning tizimli shaklidir;

b) texno-pedagogik qonunlarni tabaqalashtiruvchi va muvofiqlashtiruvchi aloqalar yordamida yagona tizimga birlashtirish;

c) o'ziga xos tushuncha va kategoriyalar tizimini aks ettiruvchi texnologik o'zgarish, texno-pedagogik vosita;

d) texno-pedagogik fenomen (hodisa)ni tadqiq etish metodologiyasi;

e) ta'lim, tarbiya va shaxsni shakllantirish jarayoni.

4. ZPT nazariyasining tarkibiy unsurlarini ajratib ko'rsating:

a) muayyan texno-pedagogik mazmundagi empirik qonunlarni yorituvchi boshlang'ich empirik asos;

b) o'zaro bog'liq oddiy, biroq muhim obyektlar (nazariy asoslanmalar) tizimini yorituvchi konseptual asos;

c) muhim obyektlar mohiyatini tasvirlar va sharhlar yordamida yoritib beruvchi tushunchalarning mantiqiy til asosi;

d) qonunlar yig'indisi va ular asosida yuzaga keladigan oqibat mohiyatini ifodalovchi ta'kidlardan iborat nazariy asos;

e) a, b, c, d.

5. ZPT matritsasi nima?

a) deduktiv-xulosaviy pedagogik texnologiyalar tavsifi;

b) minimal darajada zarur belgilar (nazariy asoslar)ga tayanuvchi rang-barang, sifatli pedagogik texnologiyalar modelidir.

c) ta'limiy va ijtimoiy-tarbiyaviy muammolarni yaxlit hal etish modelidir;

d) loyihali o'zlashtirish, ta'limiy, pedagogik, ijtimoiy faoliyat modelidir;

e) natijalarni yuqori aniqlikda qayd etish va pedagogik jarayonni samarali boshqarish.

6. ZPT matritsasi qanday unsurlardan tashkil topishini belgilang.

a) ilmiy asoslangan elementlar texno-pedagogik o'zaro ta'sir va texno-pedagogik o'zgarishlarni yorituvchi predmet;

b) o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalari hamda texno-pedagogik vosita tabiatini ifodalovchi unsurlar;

c) predmetning texno-pedagogik harakat bosqichlari va ularning o'zgarishlarini ifodalovchi texno-pedagogik o'zaro ta'sir;

d) pedagogik texnologiya nazariyasining konseptual asosini ifoda etadigan elementlar, texno-pedagogik o'zaro ta'sir, tabiiy, ijtimoiy, texnikaviy omillar;

e) a, b, c va d.

7. “Metod” bilan “ta’lim metodi” tushunchasining mazmun-mohiyati nimada?

- a) “metod” yunoncha soʻz boʻlib, “yoʻl” maʼnosini anglatadi;
- b) “ta’lim metodi” – ta’lim jarayonida oʻqituvchi va oʻquvchi-talabalarining aniq maqsadga yoʻnaltirilgan birgalikdagi faoliyatlari usulidir;
- c) “metod” lotincha soʻz boʻlib, “qarab chiqaman, tadqiq etaman”;
- d) ta’lim jarayoni tarkibiy tuzilishi;
- e) a va b.

8. Ta’lim metodlari nechta guruhga ajratiladi?

- a) verbal yoki ogʻzaki metodlar;
- b) koʻrgazmalilik metodi;
- c) amaliy mashgʻulotlar metodi;
- d) oʻquv materialini tushuntirish, suhbat, darslik bilan ishlash metodlari;
- e) a va b.

9. Suhbat metodi asosida ta’lim jarayonini tashkil etishda qanday shartlarga amal qilinishi kerak?

- a) oʻqituvchining suhbat uchun tayyorlab kelgan savollari sinf oʻquvchilari va guruh talabalarining barchasiga taalluqli boʻlib, savol oʻrtaga umumiy tarzda tashlanishi kerak;
- b) berilgan savolga javob toʻgʻri va toʻla boʻlmasa, shu savol navbatdagi 2-3 oʻquvchi-talabadan soʻralishi mumkin;
- c) agarda savol yuzasidan javob berish istagida boʻlgan oʻquvchi-talabalar soni koʻpayib ketsa, u holda oʻqituvchi sinf oʻquvchilari va guruh talabalarini javobidan qanoat hosil qilgandan soʻng navbatdagi savol oʻrtaga tashlanadi;
- d) sinf va guruhning barcha oʻquvchi-talabalari javob berayotganining javobini qunt bilan tinglashlari, uni toʻldirishlari, tuzatishlari, oydinlashtirishga yordam berishlari, oʻqituvchi tomonidan esa javoblar qay darajada toʻgʻri yoki notoʻgʻri boʻlishidan qatʼiy nazar, izohlanishi, yakunlanishi va baholanishi lozim;
- e) a, b, c va d.

10. Darslik va kitob (manba) bilan ishlash nechta yoʻnalishda olib boriladi?

- a) dars jarayonida darslik va oʻquv adabiyotlari (manbalar) bilan ishlash;
- b) koʻrgazmali qurollar va oʻquv vositalarini tayyorlash;

c) dars mavzusiga bog‘liq holda hamda sinfdan tashqari sharoitlarda darslik va o‘quv adabiyotlari bilan mustaqil ishlash;

d) verbal, ya’ni o‘quv axborotlarini so‘z orqali uzatish va eshitish orqali qabul qilish;

e) a va c.

11. Ta’lim jarayonida ko‘rsatmalilik metodining qaysi turlaridan foydalaniladi?

a) tasvirlash;

b) namoyish etish;

c) ekskursiya;

d) darslik va kitob bilan ishlash;

e) a, b va c.

12. Namoyish etish metodining asosiy ko‘rinishlarini belgilang.

a) darslik yoki mashg‘ulotlarning asosiy qismida o‘rganilayotgan mavzu mazmunini turli vositalar yordamida ochib berish (namoyish etish);

b) boshqa mustaqil ta’lim metodlari bilan olib borilayotgan darsda namoyish etiladigan materiallardan foydalanish;

c) ekskursiya va ko‘rgazmali metodlardan foydalanish;

d) o‘qituvchi va o‘quvchi-talabalarning aniq maqsadga erishishga qaratilgan birgalikdagi faoliyatlari;

e) a va b.

13. Ta’lim jarayonida qo‘llaniladigan vositalar nimalardan iborat?

a) asbob-uskunalar, laboratoriya jihozlari;

b) axborot va texnik vositalar;

c) ko‘rsatmali qurollar, ramziy belgilar;

d) darslik, o‘quv qo‘llanmalari, radio, magnitofon, televideniye va kompyuter;

e) a, b, c va d.

14. ZPT metodlarining qo‘llanilishi qanday omillarga bog‘liq?

a) o‘qitishning faol metodlariga, pedagogik texnika va pedagogik ishlab chiqarish asoslariga, ta’lim jarayonini individuallashtirishga;

b) ilg‘or-pedagogik tizimlarni loyihalashga, ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga, modulli ta’lim texnologiyalarini va pedagogikada innovatsion jarayonlarni qo‘llashga;

c) pedagogik mehnatni tashkil etishning ilmiy asoslariga, pedagogik test va davlat ta’lim standartlarini qo‘llashga;

d) o'quvchi-talabalar va o'quv muassasalari reytingi, ishbilarmonlik o'yinlari, o'yin texnikasi va madaniyati uslublariga bog'liq;

e) a, b, c va d.

15. Ta'lim metodining o'ziga xos belgilari qaysilar?

a) maqsad, o'quv jarayoni subyektining o'quv materialini o'zlashtirish usullari va shakllari;

b) modulli ta'lim texnologiyalari va innovatsion jarayonlarning ketma-ketligi;

c) o'quv rejalari va dasturlarining uzviyligi, mantiqiyligi;

d) ilg'or ta'lim texnologiyalarini loyihalash jarayonlari;

e) ta'lim jarayonini individuallashtirish va insonparvarlashtirish.

16. Faol ta'lim metodlari nechta guruhga ajratiladi?

a) og'zaki metodlar;

b) ko'rgazmali metodlar;

c) amaliy metodlar;

d) uzluksiz ta'lim metodlari;

e) a, b va c.

17. Bugungi kunda pedagogikada ta'limning qaysi faol metod va uslublari qo'llanilmoqda?

a) mikrota'lim, ta'limning modul texnologiyasi, mavzular mazmuniga muvofiq bilimlarni majmualash, ilg'or vositalar yordamida o'quv matnlarini qismlarga bo'lib, o'rganish;

b) ishbilarmonlik o'yinlari, muammoli ta'lim metodlari, vaziyatli tahlil;

c) pedagogik trening, reyting asosida baholash;

d) dasturli ta'lim, audiovizual kurs dasturi asosidagi ta'lim, pedagog faoliyatini ilmiy asosda tashkil etish;

e) a, b, c va d.

18. Zamonaviy ta'lim texnologiyasi turlari va o'quv vositalari o'rtasidagi o'zaro birlik mexanizmi nimaga asoslanadi?

a) ijtimoiy zaruriyatning yuzaga kelishiga;

b) ta'lim tizimiga jamiyat tomonidan ijtimoiy buyurtmaning berilishiga;

c) ilg'or o'quv vositalarining yaratilishi va ularni qo'llash texnologiyalarining asoslanishiga;

d) ta'lim tamoyillari, ya'ni yangi didaktik qoidalar tizimining yaratilishiga;

e) a, b, c va d.

19. Amaliyotda qo'llanilayotgan K.Kerr ta'lim metodlari mohiyatini belgilang.

a) "Men singari ishla!", "Tingla-takrorla –raqsga tush –o'yna" harakat metodikasi;

b) "Savodli o'qi" (qo'lyozmalarni o'qish va yozish) treningi, "Matn mazmunini tushunish uchun harflarni yozishni o'rgan" (nashriyotchilar singari);

c) "Dastur tuz va dasturlarni o'qishni o'rgan" (dastur tuzuvchilar kabi);

d) "Internetdan foydalanishni o'rgan" (mikro EHMLardan foydalanuvchilar);

e) a, b, c va d.

20. Ta'limning yangi vositalari nimalardan iborat?

a) tasviriy o'quv matni;

b) axborot tashuvchilar (qog'oz, slayd, disk apparati va boshqalar);

c) ta'limni amalga oshiruvchi vositalar (proyektor, magnitofon, kompyuter, nusxa ko'chirish apparati va boshqalar);

d) intellektual trening va vizual vositalar;

e) a, b va c.

21. Ta'lim texnologiyasida ta'limning individuallashtirilgan shakli nechta elementni o'zida mujassamlashtirgan?

a) ma'rifat, ta'lim, tarbiya, ma'naviyat;

b) bilim, tajriba, o'qituvchi, o'quvchi-talaba;

c) tez o'qish va yozish, fikrlash, mimika;

d) vaziyat-tasvir, vaziyat-baho, vaziyat-muammo, vaziyat-mashq;

e) amaliy tajriba, munozara, bilimlarni mustaqil ravishda o'zlashtirish.

22. Ta'limni juft yoki guruhli shakllarda tashkil etish modeli mohiyatini yorituvchi paradigmani belgilang.

a) "Bilim-tajriba-o'quvchi";

b) "Faoliyatsiz fikrlash";

c) "Savodli o'qi va xatosiz yoz";

d) "Buyurtma – vosita - uslub – yondashuv – ta'lim turi";

e) b, c va d.

23. Har bir ta'lim oluvchi o'quv axborotlarini nechta manba yordamida egallaydi?

a) o'qituvchi yordamida;

b) ma'lumotlar bazasi (ular bilan o'zaro faoliyatni tashkil etish) yordamida;

- c) o'quvchi-talabalar guruhi yordamida;
- d) o'quv rejasi va dasturlari mazmunini takomillashtirish yordamida
- e) a, b va c.

24. ZPT modelida qanday paradigma aks etgan?

- a) muammoni qo'shish;
- b) kuzatish va tajriba asosida dalillar to'plash, dalillarni sharhlash va ilmiy farazlarni ilgari surish;
- c) testlar yordamida nazariy g'oyalarni amaliyotga tatbiq etish yo'li bilan ilmiy farazlarning haqqoniyligini tekshirish;
- d) xulosa va tavsiyalar tayyorlash;
- e) a, b, c va d.

25. ZPT mazmunida qanday vazifalar aks etgan?

- a) boshqaruv vazifasi (menejment);
- b) joriy etish (rivojlanish);
- c) ta'lim vositalarini ishlab chiqarish;
- d) bilimlarni puxta loyihalash;
- e) a, b va c.

26. ZPT konsepsiya (paradigma)larining amaliy ahamiyati nimada?

- a) rejalashtirish;
- b) tavsiflash va amaliyotda joriy etish;
- c) istiqbol amaliyotini oldindan ko'ra bilish;
- d) zamonaviy texnika va modellarni tashkil etish;
- e) a, b va c.

27. R.Xaynik tomonidan ilgari surilgan paradigmalarning mazmun-mohiyatini to'g'ri belgilang.

- a) 1-paradigma: rejalashtirish haqida qaror qabul qilish, rejalashtirish jarayoni, auditoriya (sinf)larda rejani amalga oshirish, audiovizual vositalar;
- b) 2-paradigma: rejalashtirish haqida qaror qabul qilish, rejalashtirish jarayoni, ta'limiy texnologiya, rejani sinfda, auditoriyada amalga oshirish;
- c) 3-paradigma: zamonaviy pedagogik texnika va pedagogik amaliyotni rejalashtirish, amaliyotda qo'llash;
- d) 4-paradigma: rivojlangan ta'lim tizimini joriy etish, ta'lim subyektlarining o'quv imkoniyatlarini kengaytirish;
- e) a va b.

28. ZPT tipologiyasi ta'limning qanday shakllari va metodlari yordamida amalga oshiriladi?

- a) ochiq, masofali, global, hamkorlik, sirtqi, shaklli va shaklsiz, formativ;
- b) o'zlashtirib olish va moslashish, texnologik tadqiqot va ta'limni rivojlantirish;
- c) dasturli, muammoli, intensiv, algoritmlangan, kibernetik, kompyuterli, media, ta'lim;
- d) multimedial, axborotli, muammoli, amaliy, mustahkamlash metodlari;
- e) a va c.

29. Muloqot (kommunikativ faoliyat) jarayoni nechta bosqichlarda yo'lga qo'yilishini belgilang.

- a) pedagogik jarayonni modellashtirish (andozalashtirish);
- b) o'quvchi-talabalar guruhi bilan muloqotga kirishish, bevosita muloqotni tashkil etish;
- c) rivojlantiruvchi pedagogik jarayonda muloqotni boshqarish;
- d) pedagogik jarayonda muloqot tizimiga muayyan o'zgartirishlarni kiritish asosida qayta andozalashtirish;
- e) a, b, c va d.

Intellektual trening

1. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar nazariyasining umumiy asoslarini ta'riflab bering.

№	ZPT nazariyasining umumiy asoslari	Ta'riflar
1	2	3
1	“Texnologiya” tushunchasining mohiyatini yorituvchi qarashlar	
2	ZPT tushunchasining mohiyatini yorituvchi qarashlar	
3	“Metod” tushunchasining mohiyatini yorituvchi qarashlar	
4	“Ta'lim texnologiyasi” tushunchasi	
5	“Ta'lim metodikasi” tushunchasi	
6	ZPT ning tarkibiy unsurlari	
7	ZPTning tarkibiy tuzilmasi	

2. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o'ziga xos muhim xususiyatlarini tushuntirib bering.

№	ZPTning muhim xususiyatlari	Tushuncha
1	2	3
1	Ilmiylik	
2	Amaliylik	
3	Tavsiflilik	

3. Zamonaviy ta'lim-tarbiya tizimida ZPT dan foydalanish zaruriyatining mohiyatini tushuntirib bering.

№	Zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonida pedagogik texnologiyalarni qo'llash zaruriyatining mohiyati	Izoh
1	2	3

4. ZPT nazariyasining muhim belgilarini ajratib ko'rsating.

№	ZPT nazariyasining mazmuni, tarkibiy tuzilishi, muhim belgilari	Tushuncha
1	2	3

5. ZPT nazariyasining tarkibiy tuzilmasidagi unsurlarni ajratib, tahlil eting.

№	ZPT nazariyasining mazmuni, tarkibiy unsurlari	Tahlili
1	2	3

6. ZPT matritsasi va uning unsurlari haqida nimalarni bilasiz?

№	ZPT matritsasi va unsurlari	Tushuncha
1	2	3

7. ZPTni qo'llash metod va vositalarini tushuntirib bering.

№	ZPT ni qo'llash metod va vositalari	Tushuncha
1	2	3

8. Nazariya nima?

№	ZPT nazariyasi	Tushuncha
1	2	3

9. ZPTning nazariy g'oyalari tushuntirib bering.

№	ZPT nazariy g'oyalari	Tushuncha
1	2	3

10. Shaxsni faollashtirishga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarini izohlang.

№	Muammoli izlanish, tadqiqot, dialogik munosabat metodlari	Tushuncha
1	2	3

IV bob. O‘QUV-TARBIYAVIY JARAYONNI TASHKIL ETISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING TATBIQIY ASOSLARI

4.1. Bo‘lajak iqtisodchi-o‘qituvchilarni zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llashga o‘rgatish

Darhaqiqat, O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni va “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”da belgilangan vazifalarni hayotga tatbiq etish, ta’lim jarayonini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida, ilg‘or metodikalarni qo‘llagan holda tashkil qilish va o‘tkazish shu kunning muhim muammolaridan hisoblanadi.

Hammamizga ma’lumki, ta’lim jarayonida o‘qituvchi bosh omil. U rejalashtirilgan ma’lumotlarni talabaga tezroq berishga harakat qiladi, lekin ta’limning asosiy ikki jihatiga e’tibor beradimi?

Ta’limning tashqi jhati – o‘qituvchi harakatlarining izchilligi va talabalar harakatiga mos kelishidir. Ichki jhati talabaning holatini, uning bilim olishdagi faolligini, ma’lumotlarni o‘zlashtirish darajasini ifodalaydiki, bu holat o‘qituvchining ish uslubiga to‘liq mos kelavermaydi. Talaba o‘qituvchi o‘rgatganidek fikr yuritishga intilsa-da, baribir o‘zicha mulohaza yuritadi.

Talabalarning ma’lumotlarni qabul qilish darajasi bir xil, bilishlari turlicha, ular passiv eshituvchi. Bu ularning ta’lim jarayonidagi mas’uliyatni va javobgarlik hissini susaytiradi, ular mustaqil fikr yuritish, xulosa chiqarish va bu xulosalardan umumlashmalar hosil qilishdan yiroqda.

Talabalar yuqorida nomlangan ta’lim metodlarini o‘rganish zaruratini bilishadi, lekin tajribalar shuni ko‘rsatdiki, ma’ruza darslarida o‘qituvchi kutganidek natija bo‘lmaydi. Shuning uchun har bir talabaga alohida-alohida yondashish ularning har biri uchun ushbu talabni o‘rganish bo‘yicha mustaqil topshiriqlar berilishi kerak, toki talaba metodlarning ilmiylik jihatlarini to‘liq tushunib yetishi uchun bilimlar yetarli bo‘lsin.

Ilmiy manba. Uslubning ommabopligi deganda o‘quvchi-talabalarining rivojlanishiga va ruhiy-pedagogik imkoniyatlariga ushbu uslubning muvofiq kelishi tushuniladi. Bu uslub asosan oltita qoidani o‘z ichiga oladi.

1. Yangi ma’lumotlarni ilgari o‘rganilgan ma’lumotlar bilan boshlash. Bu yerda, ya’ni talabaning mustaqil ravishda ishlashi, o‘tilgan ma’lumotlarni mustaqil takrorlashi, mustaqil ravishda fikrlardan xulosalar chiqarilishi talab qilinadi.

2. Rivojlanishning erishilgan darajasi bilishning shakllangan jihatlariga va talabaning xususiyatlariga tayanish reyting asosida joriy nazorat yo'li bilan aniqlanadi.

3. O'quv materialini chuqurroq o'zlashtirilishi va talabaning ilmiy dunyoqarashini rivojlantirish asosan ularga mustaqil o'rganish uchun mavzular berish, mavzular asosida referatlar yozdirish va o'qituvchining ishchi dasturi asosida keyingi darslarga tayyorgarlik ko'rishlar orqali amalga oshirilishi kerak.

4. Ta'lim metodining samaradorligi, uning o'quv materialini mustahkam egallashga qaratilganligi. Bu yerda ham o'zlashtirish kerak bo'lgan ta'lim metodining samarasi talabaning mustaqil mehnati, mustaqil harakati, uning oldindan ushbu metod haqida ma'lumotga ega bo'lishiga bog'liq.

5. Ilg'or metodlarni muntazam o'rganib borish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni loyihalash, tanlash va amalda qo'llash.

6. Ta'lim metodining ilmiyligi qoidasiga amal qilishda G'arb va Sharq allomalari, o'zbek mutafakkirlari, pedagog-olimlari durdonalaridan foydalanilgan holda ma'lumotlarni boyitib borish.

Ta'lim metodlariga qo'yilgan talablar bilan bir qatorda ta'lim metodlari bilan bo'lajak o'qituvchilarni qurollantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar elementlarini qo'llash shu kunning asosiy zarurati ga aylandi. Har bir metodning muhimligi, muammoliligi, maqsad va vazifalari, amaliy ahamiyati haqida zarur ma'lumotlarga ega bo'lishi davr taqozosidir.

Xar bir o'tiladigan darsning ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadi bo'ladi. Bu maqsadga erishish uchun o'qituvchi rahbarligida talabalar birgalikda harakat qiladilar. Bu harakat asosan uch tarkibiy qismdan iborat bo'lishi kerak:

1. Motivatsiya qismi.
2. Boshqarish qismi.
3. Bilish faoliyati.

Motivatsiya qismining asosiy maqsadi talabalarda ta'lim metodlari haqida bilim olishga qiziqish, istak, xohish va zarurat uyg'otish. Agar talabada u yoki bu mavzuni o'zlashtirish bo'yicha qiziqish, xohish va zarurat bo'lmasa ta'lim jarayoni samarasiz bo'ladi. Talaba ushbu metodlar va metodlarga qo'yiladigan talablar, ma'lumotlar ularga qanday imkoniyatlar yaratishini tushunib yetishi kerak. Umuman olganda, talabaning ongida "men shu mavzu bo'yicha bilimli bo'lmasam, hayotda o'z

o‘rnimni topa olmayman”, degan fikr doimo bo‘lishi kerak. Ushbu motiv ta‘lim jarayonining asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo‘lishi shart.

Boshqarish faoliyati qismi asosan o‘qituvchiga tegishli bo‘lib, u talabalarda mustaqil bilim olishga, mustaqil fikrlashga va oxir-oqibat ta‘lim muassasasini bitirgandan so‘ng to‘liq nazariy bilimli, amaliy ko‘nikma va malakali o‘qituvchi bo‘lib shakllanishini nazarda tutishi kerak.

Bilish faoliyati qismi o‘quvchi-talabaga tegishli bo‘lib, u asosan o‘z bilimini faqat o‘ziga oshirishga qodir ekanligini tushunib yetishi va shu asosda mustaqil harakat qilishi kerak.

Bo‘lajak iqtisodchi-o‘qituvchilarni ta‘lim metodlari bilan qurollantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar elementlarini qo‘llash natijasida ta‘lim jarayonini rejalashtirish, tashxis qilish, natijalash, tuzatish kiritish imkoniyatlari yaratiladi. Kutilgan natijaga erishiladi, vaqt tejiladi va ta‘lim jarayoni samaradorligi oshadi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar elementlarini boshqa pedagoglar qo‘llaganda ham yuqori natija beradi va ta‘lim samarasi yangicha bosqichga ko‘tarilib, ta‘limning yangi modeli amalga oshadi:

- talabaning istak-xohishi, qiziqishi va harakatlari ularning imkoniyat darajasida qondiriladi;
- talabaning o‘quv mehnatiga va ilmiy dunyoqarashini o‘stirishga mas‘uliyati, javobgarligi, burchi oshadi;
- bilimlarni mustaqil egallash, erkin fikrlash va xulosalar chiqarish qobiliyatlari oshadi;
- nihoyat, o‘qituvchi sifatida jamiyatda o‘z o‘rnini topib olishga muhit yaratiladi.

Demak, pirovard maqsad bo‘lajak iqtisodchi-o‘qituvchilarga ta‘lim metodlari haqida nazariy bilimlar berish, ularda bu mavzu bo‘yicha amaliy ko‘nikma va malakalarni shakllantirish uchun ma‘ruza darslarini qisqartirib, ular bilan yakka holda shug‘ullanish imkoniyatlarini kengaytirish, ularning mustaqil ishlashi, mustaqil bilim olishlari uchun keng yo‘l ochib berishda zamonaviy pedagogik texnologiya elementlarini qo‘llash shu kunning zaruratiga aylanishi kerak.

O‘qitishning zamonaviy usullari

Pedagogika fani va amaliyotida o‘qitishning juda ko‘plab usul va uslublari mavjud. O‘quv jarayonida qo‘yilgan maqsadga erishish uchun o‘qituvchi ulardan samarali va ijodiy foydalanishi lozim.

Pedagogikada turli asoslarga ega bo‘lgan o‘qitish usullarining bir necha tasniflari bor. Ular asosan o‘quv axboroti manbayi bo‘yicha ham-

da ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchining o'zaro ta'siri usuliga ko'ra tasniflanadi. Usullar tasnifi ikki guruhga bo'linadi: 1) bilimlarni dastlabki (yangi o'quv materialini) o'zlashtirishga yo'naltirilgan usullar; 2) olingan bilimlarni mustahkamlash va takomillashtirishga, o'quv va malakalarni egallashga imkon beruvchi usullar. Hozirgi vaqtda o'qitishning quyidagi usullari keng qo'llaniladi:

Noimitatsion usullar: muammoli ma'ruza, evristik suhbat, o'quv muhozarasi, izlanish xarakteridagi laboratoriya ishi, tadqiqot usuli, o'qitish dasturi asosidagi mustaqil ish (dasturlashtirilgan o'qitish), kitob bilan mustaqil ishlash.

Imitatsion usullar (o'yinsiz mashg'ulotlar): aniq ishlab chiqarish vaziyatlarini tahlil etish, ishlab chiqarish vaziyatlariga bog'liq masalalar yechish, ko'rsatmalar bo'yicha mashq-faoliyat (ko'rsatmalar bo'yicha laboratoriya va amaliy ishlar bajarish), ishlab chiqarish amaliyoti jarayonida individual topshiriqlar bajarish.

O'yin usullari: taqlid asosidagi faoliyat, rol o'ynash (ish o'yinlari elementlari), ish o'yini.

O'qitishning faol usullari bilishga bo'lgan qiziqishni orttiradi, fikrlashga, mustaqil bilim olishga o'rgatadi. Biroq ular ko'p vaqt talab etadi. Shuning uchun butun o'quv jarayonida ularni qo'llab bo'lmaydi. Ular bilan birgalikda an'anaviy usullar, ya'ni ma'ruza, tushuntirish, hikoya va boshqalardan foydalanish maqsadga muvofiq.

O'qitishning axborot-rivojlantiruvchi usullari. O'qitishning axborot-rivojlantiruvchi usullari yordamida talabalar tayyor holdagi o'quv materiallarini o'zlashtiradilar. Ular o'qituvchi (ma'ruza, hikoya, tushuntirish, suhbat) yoki diktor (o'quv kinofilmi) bayonini tinglaydilar yoki o'qitish dasturi asosida mustaqil bilim oladilar, darslik va qo'llanmalardagi o'quv materiallarini o'rganadilar.

O'qitishning muammoli – izlanish usullari. Bu usullarning o'ziga xos jihati shundan iboratki, bunda talabalar oldiga masala (muammo) qo'yiladi. Ular bu masalalarni mustaqil hal qiladi. Buning uchun esa, ular yangi bilimlar izlaydi, "kashfiyotlar qiladi", nazariy xulosalarini shakllantiradi.

Muammoli ma'ruza odatdagi ma'ruzadan shunisi bilan farq qiladiki, u savol, ya'ni muammo qo'yish orqali boshlanadi. Bu muammo esa o'quv materialini bayon etish jarayonida ma'ruzachi tomonidan izchil va mantiqiy holda yechib beriladi yoki uni hal etish yo'llari ko'rsatiladi. Muammo qo'yish o'quv materialining aniq mazmuni bilan bog'liq bo'-

ladi. Ma'ruza davomida ilmiy, ijtimoiy, kasbiy muammolar qo'yilishi mumkin.

Evristik suhbat o'qituvchining talabalar fikri va javobini yo'naltiruvchi qator masalalarni qamrab oladi. Suhbatni faktlarni keltirib o'tish, hodisa-voqealarni tavsiflash, hal etilishi lozim bo'lgan muammoli vaziyatni ko'rsatuvchi kinofilmlardan parcha ko'rsatish orqali boshlash mumkin.

Evristik suhbat jarayonida o'qituvchi qator masalalar qo'yib, talabalarni o'z bilimi, kuzatishlari, hayotiy tajribasi, mantiqiy mulohazalari asosida yangi tushunchalar, xulosalar, qoidalarni shakllantirishga yo'llaydi. Evristik suhbat muammoli o'qitish usulining asosi hisoblanadi.

O'quv munozarasi – muammoli o'qitish usullaridan biri. Uning mohiyati shundan iboratki, o'qituvchi ayni bir muammoga tegishli ikki nuqtayi nazarni ilgari suradi hamda talabalarga o'z nuqtayi nazarini tanlash va asoslashni taklif etadi. Bunda tabiiy, ilmiy yoki turmush-hayot bilan bog'liq qarama-qarshi ikki nuqtayi nazar tanlanishi mumkin.

Izlanish xarakteridagi laboratoriya ishi. Qator o'quv fanlarini o'tishda nazariy materiallarni o'zlashtirish bilan bir qatorda ko'rsatmalar asosida izlanish xarakteridagi laboratoriya ishlari ham olib boriladi. Bunda talabalar hodisalarning bir-biriga bog'liq va aloqador xususiyatlari haqida mustaqil xulosa chiqaradilar.

Tadqiqot usuli shundan iboratki, talabalar mustaqil ravishda o'quv tadqiqoti olib boradilar va mashg'ulotlarda uning natijasi haqida ma'lumot beradi. To'plagan materiallari asosida o'rganilayotgan fan (kurs)ning nazariy asoslarini tasdiqlaydilar. O'quv tadqiqoti natijalaridan o'qituvchi mavzuni bayon etishda foydalanishi mumkin. O'quv tadqiqotlari fanlar bo'yicha tashkil etilgan to'garaklarda ko'proq olib boriladi.

O'qitishning amaliy usullari. Kasb-hunar ta'lim muassasalarining asosiy vazifasi – talabalarni kelgusidagi mehnat faoliyatiga tayyorlash. Mehnatga tayyorlash jarayoni o'z ichiga, bir tomondan, talabalarga mehnat faoliyatida zarur bo'ladigan bilimlar berishni, ikkinchi tomondan esa, ularda kasbiy o'quv va malakani shakllantirishni qamrab oladi. Mutaxassisning o'z mehnat faoliyatida (ayniqsa o'zgaruvchan sharoitda) olgan nazariy bilimlarini amalda qo'llay olish qobiliyati katta ahamiyatga ega. O'quv yoki malaka faoliyat jarayonida shakllanadi. Biroq malakani egallash uchun unga oid faoliyatni ko'p martalab takrorlash, mashq qilish, muntazam amalga oshirish zurur. Tegishli topshiriqlarni bir qancha marta bajarish jarayonida talabalarda uquv shakllanadi.

Ishlab chiqarish vaziyatini tahlil etish. Mutaxassislar ishida tahliliy xarakterdagi masalalar katta o‘rin egallaydi. Vaziyatni tahlil etish, baholash va bu tahlillar asosida to‘g‘ri qaror qabul qila bilish – har bir rahbar-xodimning ajarmas sifatidir.

Bu usulning mohiyati shundan iboratki, talabalarga qandaydir ishlab chiqarish vaziyati taqdim etiladi. Bunda sharoit (shart) lar va uning ishtirokchilari faoliyati tavsiflab beriladi. Talabalar voqea ishtirokchilarining to‘g‘ri yo‘l tutgan-tutmaganligini baholaydi hamda ularning faoliyati haqida asosli xulosa va tahlillar beriladi. Ishlab chiqarish vaziyati og‘zaki bayon etish, kinoparcha ko‘rsatish, talabalarning rol ijro etishi orqali taqdim etilishi lozim.

Kasbiy vaziyatga bog‘liq masalalar. Bu usul talabalarda kasbiy malakalar shakllantirish uchun foydalaniladi.

Ishlab chiqarish (kasbiy) vaziyatiga bog‘liq masalalarni yechishda o‘qituvchi talabalar e‘tiborini quyidagilarga jalb etadi:

- bayon etilgan ishlab chiqarish vaziyatini tahlil etish;
- masalani yechishda zarur bo‘ladigan usullar (me‘yorlar, qoidalar, uslublar)ni aniqlash;
- masalani yechish uchun kerakli ma‘lumotlarni hisoblash, ularning yetarliligini aniqlash;
- masala (topshiriq)lar bilan bog‘liq amal (hisoblash)larni bajarish;

Ta‘lim muassasalarida kasbiy vaziyatlarga bog‘liq masalalarni yechish bo‘yicha didaktik materiallar fondi yaratilishi kerak: namunalar, chizmalar, sxemalar, vaziyat tavsifi va hokazo.

Ish o‘yinlari. Ish o‘yinlarining afzalligi shundan iboratki, o‘yin ishtirokchilari o‘ziga u yoki bu rolni olib, garchand qiziqishlari bir-birini nikiga mos tushmasa-da, o‘zaro muloqotga kirishadilar. Natijada ziddiyatli vaziyat yaratilib, ehtirosli holat yuzaga keladi va bu o‘yinga qiziqish uyg‘otadi. Bunda ishtirokchilar nafaqat kasbiy o‘quv va malakalarini, balki umumiy iqtidorini, o‘z tabiatida mavjud bo‘lgan jur‘atlilik, tezkorlik, kirishimlilik, tashabbuskorlik, faollik kabi xususiyatlarini ham namoyon etadilar. Buning uchun maxsus ish o‘yinlari avvaldan ishlab chiqilishi va o‘yinlar ssenariysi (mazmuni) talabalar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, quyidagilarni qamrab olishi lozim: o‘yin vazifalari va ularni hal etish izchilligi; ishtirokchilarning roli va majburiyatlari; o‘yin qoidalari; g‘oliblarni aniqlash tartiblari.

Rol o‘ynash. Rol o‘ynash asosida hamisha ziddiyatli vaziyat yotadi. Masalan, ishlab chiqarish ustasi rejani bajarish uchun ishdan tashqari vaqtda ishlashga da‘vat qiladi. Ishchi esa me‘yoriy ish kuniga amal qi-

lish bo'yicha o'z huquqini himoyalab, mehnat tartibiga amal qilishni talab etadi. Ishlab chiqarish ustasi yuzaga kelgan vaziyatga bog'liq holda texnologik jarayon me'yorlaridan ozgina chetga chiqish zarurligini aytadi va hokazo.

Bundan tashqari, mashqlar yordamida kasbiy faoliyatni amalga oshirish va ishlab chiqarish jarayonida individual topshiriqlarni bajarish usullari ham keng qo'llaniladi.

Modul tizimi asosida o'qitish.

Kasbga o'rgatishning modul tizimi mohiyati shundan iboratki, ta'lim oluvchilar ta'limning alohida birlik-modullarini izchil holda ketma-ket o'zlashtiradilar.

Modul algoritm asosida quriladi va quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topadi: aniq maqsad, nazariy bilim, amaliy mashg'ulot, uslubiy ko'rsatma, yo'l-yo'riqlar, nazorat, o'zlashtirilgan bilim va malakani baholash.

Modul birliklari mehnat faoliyati asosida ishlab chiqiladi va kasbga oid o'quv elementlaridan tashkil topadi. U bir necha o'n va hatto bir necha yuz birliklardan iborat bo'lishi mumkin. Ularning soni u yoki bu kasb mehnati mazmuni bilan belgilanadi.

Ta'limda modul tizimini qo'llash eski modul birligi o'rniga tezda yangisini ishlab chiqish va amalda qo'llash imkonini beradi. Bunda katta hajmdagi darslik materiallarini o'zlashtirishga hojat qolmaydi, ya'ni ta'lim jarayonida ma'lumotnoma xarakteridagi materiallardan foydalaniladi.

Modul tizimi asosida ta'lim berishning afzalligi shundan iboratki, bunda e'tibor ko'proq ta'sir oluvchiga, uning mustaqil ishlashi va mashqiga hamda o'z-o'zini nazorat qilishiga qaratiladi.

Modul tizimi asosida o'qitishning davomiyligi ta'lim oluvchining tayyorgarligi va kasbiy malakani qay darajada egallash istagiga bog'liq. O'qitishni ta'limning istagan modelidan keyin to'xtatish mumkin. Shunday qilib, ta'lim berishning modul tizimi kasbiy ta'lim texnologiyasiga katta o'zgarishlar olib keladi.

4.2. O'qitish texnologiyasining asosiy ko'rsatkichlari

An'anaviy ta'lim tizimida o'quvchi-talabalarga ko'proq nazariy bilimlar berilardi. U dogmatik xarakterga ega bo'lib, ko'proq tushuntirish-namoyish etish usuliga tayanadi. O'quv jarayonida o'qituvchi faoliyati asosiy o'rin egallaydi, o'quvchi-talabalar faollik ko'rsatmaydi. Bunday ta'lim tizimi unchalik samara bermaydi. O'quvchi-talabalarni "Nimaga o'rgatish kerak?", "Nima uchun o'qitish kerak?", "Qanday o'qitish kerak?", "Qanday qilib samarali o'qitish mumkin?" kabi savollarga javob izlash nati-

jasida pedagog-psixolog olimlar va amaliyotchilar o'quv jarayonini "texnologiya-lashtirish"ga, ya'ni o'qitishni natijasi kafolatlangan o'ziga xos "texnologik jarayon"ga aylantirishga urindilar. Ana shunga bog'liq holda pedagogikada yangi yo'nalish – pedagogik texnologiyalar, xususan, o'qitish va tarbiyalash texnologiyasi paydo bo'ldi.

Rossiyalik olim O.B. Epishevaning fikriga ko'ra, pedagogik texnologiyaning uch manbayi mavjud.

Birinchi manba – psixologiya, o'zlashtirish va o'rganishning psixologik konsepsiyalari – bixevorizm, aqliy qobiliyatni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasi, o'quv faoliyati nazariyasi: bu nuqtayi nazarda pedagogik texnologiya bir qancha amallardan iborat tadbirlar yordamida o'quvchi-talabalar ongi holatini bevosita o'zgartirish jarayonini boshqarish tarzida talqin etiladi.

Ikkinchi manba – ishlab chiqarish jarayonlari va fan: bu ma'noda texnologiya mahsulot ishlab chiqarishda material, xomashyoning shakli, xossasi, holatini o'zgartirish, uni tayyorlash, qayta ishlash usullari yig'indisi tarzida tushuniladi. Bu tushunchaning boshqa ta'riflarini ham keltirib o'tish mumkin: texnologiya – bu protsessual kategoriya bo'lib, obyektni o'zgartirish metodlari majmuasi tarzida tasavvur etiladi; texnologiya samarali iqtisodiy jarayonlarni loyihalashtirish va ulardan foydalanishga yo'naltiriladi.

Uchinchi manba – pedagogika fanining o'zi (bu borada mashhur pedagog A.S. Makarenko ham o'z fikrini bildirgan). Uning e'tirof etishi-cha, "pedagogik ishlab chiqarish" pedagogik texnikaga mos kelishi kerak. Bundan tashqari, u quyidagi mulohazalarni ta'kidlab o'tadi: "Bizning pedagogik ishlab chiqarish hech qachon texnologik mantiq bo'yicha tuzilmagan, hamma vaqt axloqiy tashviqot mantiqiga asoslangan".

Dastlabki vaqtlarda pedagogik texnologiya o'quv jarayonini texnologiyalashtirish sifatida tushunilgan. Lekin dasturli o'qitish tizimining kiritilishi pedagogik texnologiyaning keyingi rivojlanishi uchun asos bo'ldi. V.P. Bespalko, V.I. Juravlyov, M.V. Klarina, V.M. Manoxovning fikrlariga ko'ra, o'qitish texnologiyasi – ta'lim jarayonlari, o'qitishning tashkiliy shakli va vositalari bilan bog'liq bo'lgan o'qitish tizimining tarkibiy qismi. Aynan o'qitishning shu qismida "Qanday o'qitish kerak?" degan savolga javob topiladi. Lekin "Qanday qilib samarali o'qitish mumkin?" degan savolga javob topish muhim.

"Pedagogik texnologiya" atamasi bilan "o'qitishga texnologik yondashuv" tushunchasi uzviy bog'liq. O'qitishga texnologik yondashuvda uch bosqich alohida ko'rsatib o'tiladi: maqsad qo'yish va natijaga erishish uchun uni maksimal darajada aniqlashtirish (bu bosqichga eng birinchi

navbatda e'tibor beriladi); o'quv materiallarini tayyorlash va o'quv maqsadlariga muvofiq holda o'quv jarayonini tashkil etish; joriy natijani baholash, qo'yilgan maqsadga erishish uchun ta'limga o'zgartirishlar kiritish, natijalarni yakuniy baholash.

V.V. Guziyev ta'lim texnologiyalari sohasida olib borilgan tadqiqot natijalarini tahlil qilib, to'rtta asosiy g'oyani alohida ajratib ko'rsatadi: "didaktik birliklarni yiriklashtirish; o'qitish natijalarini rejalashtirish va ta'limni tabaqalashtirish; ta'lim jarayonini psixologiyalashtirish; kompyuterlashtirish". Biz o'qitish texnologiyasiga nazariy yondashuvlarni faoliyatli nuqtayi nazardan tahlil qilib, o'qitishning mavjud texnologiyalariga xos bo'lgan belgilarni alohida ajaratib ko'rsatishni ma'qul topdik va bunda asosan O.B. Epishevaning mulohazalariga tayanib ish ko'rdik. Olimaning fikriga ko'ra, o'qitishning mavjud texnologiyalarini quyidagicha tizimlashtirish maqsadga muvofiq.

1. *O'quv faoliyati nazariyasi.* O'qitish texnologiyasining psixologik asosi o'rganiladi. O'qituvchi va talaba faoliyati turlari aniqlanadi. Ularni ketma-ket amalga oshirish qo'yilgan maqsadga erishishga olib keladi. Asosiy g'oya shundan iboratki, bunda o'quvchi-talabaning o'zi mustaqil o'qishi kerak. Buning uchun esa ta'lim muassasasida zaruriy shart-sharoitlar yaratilishi zarur.

2. *Diagnostic maqsad.* Ma'lum tadbirlar asosida o'qitish texnologiyasi loyihalanadi. Pedagogik texnologiyada taklif etiladigan o'qitish maqsadini loyihalash usulini belgilash ta'limga faoliyatli yondashuvga tayaniladi. Maqsad o'qitish natijalariga asoslanib ta'riflanadi. Natijalar o'quvchi-talabaning faoliyati orqali namoyon bo'ladi. Ushbu holda ularni o'qitish maqsadlari emas, balki o'quv maqsadlari yoki o'quvchi-talabalar o'quv faoliyatining maqsadi deb atash mumkin.

3. *O'quvchi-talabalarning o'quv-bilish faoliyati davri.* O'quv-bilish faoliyatida o'quv materiallari o'zlashtiriladi. U o'z ichiga har qanday axborotni qabul qilish, anglash, eslab qolish, amalda qo'llash, umumlash-tirish va tizimlashtirishni qamrab oladi. Biroq o'quvchi-talabalarning barchasi bu ishni uddalay olmaydi. O'qitish texnologiyasi ularning potensial imkoniyatini rivojlantirishga yo'naltiriladi.

4. *O'qitish texnologiyasining o'quvchi-talabalar shaxsini rivojlantirishga yo'naltirilganligi.* Bu hol nafaqat o'quv jarayonini, balki o'qitishning rivojlantiruvchi va tarbiyaviy maqsadlarini loyihalashni ham taqozo etadi. Bunday maqsadlarga turli bosqichli (tabaqalashtirilgan, shaxsga yo'naltirilgan) ta'lim sharoitlarida erishish mumkin.

5. *O'quvchi-talabalarning mustaqil faoliyat ko'rsatishi uchun o'quv materiallarini eng maqbul darajada taqdim etish.* O'quvchi-talabalar uchun maxsus o'quv materiallari va darsliklarda quyidagilar aks etadi: o'quv maqsadlari tizimi, o'rganiladigan o'quv materiallari mazmunini qamrab oluvchi didaktik modullar, bloklar yoki sikllar, ularni o'rganish tartiblari, o'quvchi-talabalarning bilimlarni o'zlashtirishini baholash mezonlari va boshqalar.

O'quvchi-talabalar uchun tayyorlangan didaktik materiallar texnologik xaritalar ko'rinishida rasmiylashtiriladi.

6. *O'quvchi-talabalarning o'quv faoliyatini yo'naltirish.* Bunda o'quvchi-talabalarga o'quv faoliyatining asosiy tamoyillari va o'quv faoliyati usullari, uning natijalarini nazorat qilish va baholash, o'quv faoliyati motivatsiyasi tushuntiriladi.

7. *O'quv jarayonini tashkil etish.* O'quv jarayoni o'quv maqsadlariga muvofiq tashkil etiladi. Bunda tayyorlangan o'quv materiallariga tayaniladi. O'quvchi-talabalarning mustaqil faoliyati tabaqalashtiriladi. An'anaviy sinf-dars tizimi va o'qitishning frontal usulidan voz kechiladi. O'qitish tartibi o'zgaradi, barcha o'quv muloqot turlaridan foydalaniladi, o'quvchi-talabalarning o'quv faoliyati shakllari (frontal, guruh, jamoa va individual) turli tarzda qo'shiladi.

8. *Bilim va faoliyat usullari o'zlashtirilishini nazorat qilish.* O'quvchi-talabalar bilim va faoliyat usullarini o'zlashtirishi uch darajada nazorat qilinadi: kirish nazorati, joriy (yoki oraliq) nazorat, yakuniy nazorat. Kirish nazoratida o'quvchi-talabalarning ishni bajarishga tayyorgarligi haqida axborot olinadi va zarur holda bu darajaga o'zgartirishlar kiritiladi.

O'quvchi-talabalarning o'quv materialini o'zlashtirishi va rivojlanishini o'rganish maqsadida har bir o'quv elementidan keyin nazorat o'tkaziladi (nazorat, bir-birlarini o'zaro nazorat qilish, o'z-o'zini nazorat qilish tizimiga amal qilinadi). Shundan so'ng sinov o'tkaziladi. O'zlashtirish usullariga o'zgartirishlar kiritiladi. Yakuniy nazoratda o'quvchi-talabalarning bilimlarni o'zlashtirish darajasi baholanadi.

9. *Joriy nazorat natijalariga ko'ra o'quvchi-talabalarning o'quv faoliyatiga (ularning bilim va malakalarini o'zlashtirish usullariga) o'zgartirish kiritish.* Nazorat natijalariga asosanib o'quvchi-talabalar faoliyatidagi o'zlashtirish usullariga o'zgartirishlar kiritiladi. O'zgartirish kiritish uch bosqichda amalga oshiriladi:

- 1) O'quvchi-talabalar duch kelgan qiyinchiliklarni tizimlashtirish;
- 2) o'quvchi-talabalar yo'l qo'ygan tipik xatolar va ularning sabablarini

tizimlashtirish; 3) o'quvchi-talabalarni oliy ta'lim va umumta'lim davlat standartlari darajasiga olib chiquvchi pedagogik va uslubiy tadbirlar tizimi.

10. *Bilim va faoliyat usullarini o'zlashtirish darajasini baholash.* O'quvchi-talabalarining bilim va faoliyat usullarini o'zlashtirish darajasini baholashda testlar va reyting shkalalaridan foydalaniladi.

11. *Standartlashtirish.* O'quv jarayonlarida ta'lim texnologiyalarini qo'llash orqali ma'lum sharoitlarda ko'zlangan natijalarga erishishni kafolatlash.

O'qitish texnologiyasida ham an'anaviy didaktikaga xos bo'lgan ayrim kamchiliklar uchraydi. Masalan:

- o'qitishning ayrim masalalarini hal etish uchun faoliyatli yondashuv elementlaridan foydalanish;

- texnologiyani loyihalashtirishda yuqorida sanab o'tilgan ko'rsatkichlarning faqat bir-ikkitasidan foydalanish va ularni rivojlantirish;

- o'quvchi-talabalarining mustaqil ta'lim olish malakasiga "tayanish", ammo ularni o'qitishga o'rgatish borasida maxsus maqsadlarning yo'qligi.

V.M. Monaxovning pedagogik texnologiya nazariyasi yuqorida sanab o'tilgan ko'rsatkichlarga to'la javob beradi. Undan turli pedagogik obyektlar – o'quv jarayonini, o'qitishning uslubiy tizimini, o'qituvchining kasbiy shakllanishi va boshqalarni loyihalashtirishda foydalanish mumkin.

O'quv jarayonining loyihalashtirish texnologik xarita ko'rinishida birlashtiriladigan beshta blokdan iborat (maqsad qo'yish, tashxis qilish, o'quv jarayonining mantiqiy tuzilmasi, o'zlashtirishlar kiritish, o'quvchi-talabalarining mustaqil o'quv faoliyatini qismlarga ajratish).

4.3. Kasbiy mutaxassislik fanlarini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning uslubiy imkoniyatlari

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotni erkinlashtirish va bu sohada islohotlarni yanada chuqurlashtirish iqtisodiy ta'lim tizimida talabalarni chuqur bilim olishiga, iqtisodiyot qonunlarini puxta o'rganishga, kasbiy mutaxassislik fanlarini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan keng foydalanishga yangi talablar qo'yimoqda.

Iqtisodiy ta'lim tizimida ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning dolzarbligi quyidagi zaruriyatdan kelib chiqadi:

- jahon talablari darajasida iqtisodchi-mutaxassis kadrlar tayyorlash;
- bozor iqtisodiyoti talablariga moslashish;

– ta’lim tizimiga yondashuvlar va dars o’tish metodlarini tanlash, ishlab chiqish;

– o’qituvchining o’quv jarayonida tutgan o’rni, ta’lim-tarbiyaviy jarayonga qo’yilgan talab, erishilgan natija va h.k.

Albatta, kasbiy mutaxassislik fanlarini o’qitishda interfaol metodlardan foydalanishning imkoniyatlari katta bo’lib, bunda dars o’tish metodlari ta’lim qonuniyatlari va didaktik prinsiplaridan kelib chiqqan holda tanlanadi.

Dars o’quvchi-talabalarga bilim berishning asosiy tashkiliy shaklidir. Hozirgi zamon darslari qanday bo’lmog’i kerak? Bugungi o’qituvchi darsda qanday natijalarga erishishi kerak? O’quvchi-talaba darsdan qanday bilimlar olib ketishi kerak?

Bugungi dars o’quvchi-talabada ijodiy qobiliyatni o’stirishi, aqliy salohiyatni kengaytirishi, ilmiy dunyoqarashni tarkib toptirishi va har bir yangilikni to’g’ri qabul qila olishni o’rgatishi kerak. Shunday ekan, darsda o’qituvchi va o’quvchi-talaba munosabatlari qanday tashkil etilishi, o’qituvchi darsda o’quv maqsadlarini amalga oshirish uchun metod va vositalarni to’g’ri tanlay olishi g’oyat muhim ahamiyatga ega. Bugun darsda o’qituvchining asosiy vazifasi darsni boshqarish hisoblanadi. Darsni boshqarish uchun darsda o’quv-metodik ta’minot to’liq bo’lishi kerak. O’qituvchi dars maqsadlarini to’g’ri belgilashi kerak. Darsda o’qitish vazifalari bilan tarbiya vazifalari o’zaro bog’liq bo’lib, muayyan tushunchalar, g’oyalar tarkib topishi natijasida ilmiy dunyoqarash va e’tiqodlar hosil qilishi muhim ahamiyatga ega. Darsda talabalarning erkin, ijodiy ishlashlari uchun sharoit yaratish kerak. Buning uchun darslarning har bir qismi uchun o’quv materialini to’g’ri va aniq tanlash kerak. An’anaviy ta’lim metodlari bilan birga noan’anaviy ta’lim metodlaridan – interfaol metodlardan foydalanish dars samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biridir. Interfaol metodlardan foydalanganda o’quvchi-talabalarning ijodiy ishlashlariga imkon berilishi g’oyat muhim. Interfaol metodlar o’quvchida erkin fikrlash, ijodiy qobiliyatni shakllantirishga xizmat qiladi. O’quvchi (talaba)lar bu metodlardan foydalanganda yangi bilim va tushunchalarni tez va mustaqil o’zlashtirib oladilar. Ular o’z fikrlarining to’g’ri yoki xato ekanligini isbot qila oladilar. Interfaol metodlardan foydalanganda quyidagi talablarga amal qilish lozim:

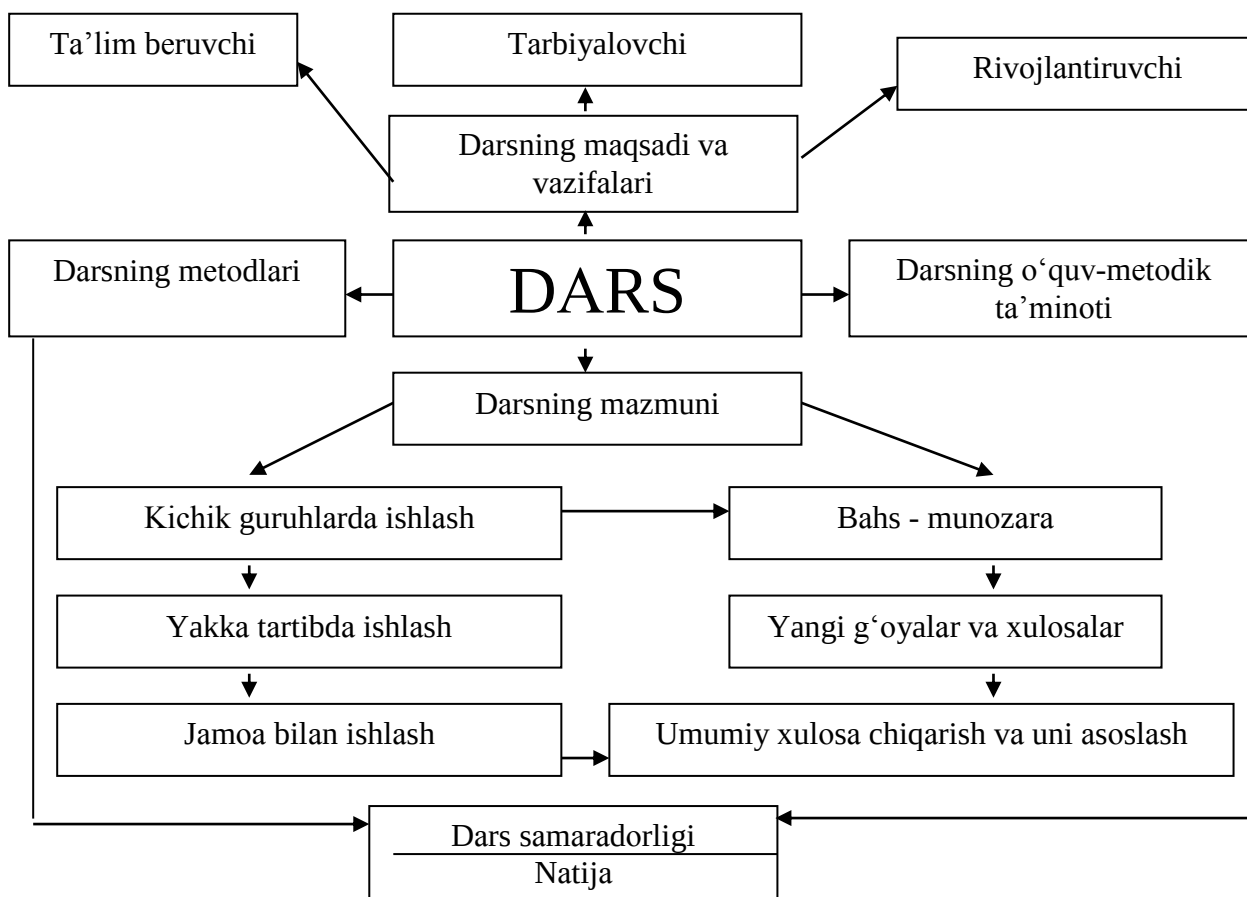
- dars o’quv dasturi asosidagi ta’limiy-tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsad hamda vazifalarni hal qilishga qaratilgan bo’lmog’i lozim;

- dars maqsadlari amaliyotdagi tajribalarga asoslanib, metodlar qo’llanilganda to’liq hal qilinishi muhim;

- metod barkamol shaxsni tarbiyalash mezonlariga asosan axloq-odob me'yorlariga mos kelishi zarur;
- metod tashkil qilinishi mantiqiy ketma-ketlikka ega bo'lishi kerak;
- interfaol metodlardan foydalanganda didaktik prinsiplarga amal qilingan holda eng kam vaqt sarflashga erishish kerak.

Interfaol metodlardan foydalanib dars o'tganda, o'quvchi-talabalar-ning alohida va o'ziga xos xususiyatlari to'liq namoyon bo'ladi. Ular ijodiy ishlaydilar, berilgan muammo ustida qo'shimcha manbalar hamda o'z kuzatishlari asosida xulosalar chiqaradilar. Yangi g'oya va fikrlar asosida o'zlariga ishonch, o'rtoqlari fikriga hurmat bilan qarash sifatlari tarkib topadi. Bunday darslarda belgilangan maqsad va vazifalar to'liq amalga oshiriladi va yakuniy natija kafolatlanadi. Interfaol metodlardan foydalanib, tashkil qilingan dars qurilishi quyidagi shaklga ega:

5-shakl.

Quyida “Pedagogika” fanidan “Axloq tarbiyasi mazmuni” mavzusida-gi 3X3 texnologiyasi asosida o'tkazilgan darsdan misol keltiramiz:

Intizomlilik bu :

- shaxs faoliyati, saranjomlik, inson ziynati;
- qonun-qoidalar me'yori; xatti-harakatlar yig'indisi; go'zallik tuy-g'usi;

- axloqiy burch; ongli munosabat; did-farosat

Ta’rif: Intizomlilik shaxs faoliyati bo‘lib, ma’lum tartib-qoidalariga ongli ravishda bo‘ysunish va go‘zal xulq-atvor egasi bo‘lishdir.

Vatanparvarlik bu:

- Vatan oldidagi mas’uliyat; Vatan taraqqiyoti uchun hissa qo‘shish; fidoyilik;
- halollik; xalq manfaati uchun yashash; xalqqa foyda keltirish; millatga sodiqlik;
- insonparvar bo‘lish; jonkuyarlik.

Ta’rif: Vatanparvarlik Vatan oldidagi burch va mas’uliyatni his qilish, unga sadoqat va foyda keltiradigan shaxs sifatidir.

Jamoatchilik bu:

- ko‘pchilik bilan birga kelishilgan holda fikrlashib, barcha yo‘llar ichidan eng to‘g‘risini tanlab, uni amalga oshirish, ko‘pchilikni bir maqsadga chorlash;
- jamoadagi har bir shaxsning fikrini inobatga olish;
- tarbiya prinsipi; o‘quvchi-talabalarni jipslashtirish; bir maqsadda harakat qiluvchi insonlar guruhidir;
- jamoada tarbiyalangan shaxslar yig‘indisidir; birgalikdagi harakat;
- ma’lum an’analarga ega kishilar guruhi.

Ta’rif: Jamoatchilik bu – faollik, tashkilotchilik, intiluvchilik hislatlariga ega bo‘lishdir.

Bu darsda o‘quvchi-talabalar jamoatchilik, vatanparvarlik, intizomlilik kabi tushunchalarni o‘zlari yakka tartibda va kichik guruhlar bilan ishlab, ta’riflar chiqaradilar. Pedagogikadan “Ta’lim shakllari” mavzusidagi “Yelpig‘ich” texnologiyasi asosida o‘tkazilgan darsdan bir lavha keltiramiz.

TA'LIM SHAKLLARI					
INDIVIDUAL		DARS		NOAN'ANAVIY	
Afzalligi	Kamchiligi	Afzalligi	Kamchiligi	Afzalligi	Kamchiligi
O'quvchi-talaba topshiriqni ongli ravishda bajarishga o'rganadi.	O'qituvchi o'quvchi-talaba bilan har kuni ishlay olmaydi	O'quvchi-talabalarni jamoa bo'lib ishlashga o'rgatadi	O'quvchi-talabalarning barchasi mavzuni chuqur o'zlashtira olmaydi	O'qituvchi izlanadi, yangilik yaratadi	Bitta shaklni ikkinchi marta takrorlab bo'lmaydi
Mustaqil o'z ustida ishlashga o'rganadi	O'z fikrni o'zgalardan ustun qo'yadi.	Dars aniq maqsadlarni amalga oshiradi.	O'quvchi-talabalarning bilimni bir qolipga solib qo'yadi	O'quvchi-talabalarning in-tiluvchanligi, bilimdonligi ortadi	O'quvchi-talabalarning diqqati chalg'iydi.
O'zi qiziq-qan mavzu bo'yicha ko'proq bilimga ega bo'ladi	O'quvchi-talaba zerikadi va char-chaydi. Jamoatchilik yo'qoladi.	O'quvchi-talabalarning ma'naviy-madaniy dunyo-qarashini shakllantiradi	Har bir o'quvchi bilan alohida ishlash imkoniyati yo'q	O'qituvchi va o'quvchi-talaba ijodkorligi shakllanadi	Dars rejasi buzilsa, aniq natijaga erishib bo'lmaydi
Mehnatse-varlikka o'rganadi		Darsda tartibintizomga o'rganadi.	Vaqt qat'iy chegaralangan.	Berilgan bilimlarni mustahkamligi ta'minlanadi	Metod noto'g'ri tanlansa, o'quvchi-talaba psixologiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi
Aqli fikrlash qobiliyati, nutqi, dunyoqarashi shakllanadi		Jamoa bo'lib mehnat qilishga o'rganadi		Dars to'liq o'z maqsadlarini amalga oshiradi	
		Dars qat'iy jadval asosida, belgilangan vaqtda o'tkaziladi		O'qituvchi va o'quvchi-talabalarning mehnatsevarligi va qiziquvchanligi ortadi	

Xulosa shuki, ta'limning har 3 shakli o'z vaqtida to'g'ri tanlansa, o'quvchi-talabalarga tugallangan va to'liq bilim beradi, ularning dunyo-qarashini shakllantirib, aqliy qobiliyatlarini o'stiradi. Noan'anaviy ta'lim shakli o'quvchi-talabalarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

4.4. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o'quv jarayonini loyihalashtirish

Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundan kunga kuchayib bormoqda. Bunday bo'lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda

o'quvchi-talabalarni faqat tayyor bilimlarni o'rganishga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishlariga o'rgatadi. O'quvchi faoliyati bu jarayonda shaxsning rivojlanishi, shakllanishi, ilm olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi, shu bilan bir qatorda boshqaruvchi, yo'naltiruvchi vazifalarni bajaradi.

Ta'lim texnologiyasi – ta'lim tizimini konseptual asoslariga dalil keltirishdan, maqsadlarni qo'yishdan, natijalarni shakllantirishdan, o'quv materialini tanlash va strukturalashtirishdan, ta'lim modelini tanlashdan to ularni amalga oshirishgacha, ularning optimallik va samaradorlik darajasini loyihalashtirishni o'z ichiga oladi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va pedagog mahoratiga oid bilim, tajriba va interfaol metodlar o'quvchi-talabalarni bilimli, yetuk malakaga ega bo'lishlarini ta'minlaydi. Innovatsiya (inglizcha *innovation*) - yangilik, kiritish, yangilikdir. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o'qituvchi va o'quvchi-talabalar faoliyatiga yangilik, o'zgartirishlar kiritish bo'lib, uni amalga oshirishda asosan interaktiv metodlardan to'liq foydalaniladi. Interaktiv metodlar – bu jamoa bo'lib fikrlash deb yuritiladi, ya'ni pedagogik ta'sir etish usullari bo'lib, ta'lim mazmunini tarkibiy qismlari hisoblanadi. Bu metodlarning o'ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va o'quvchi talabalarning birgalikda faoliyat ko'rsatishi orqali amalga oshiriladi.

Bunday pedagogik hamkorlik jarayoni o'ziga xos bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

- o'quvchi-talabaning dars davomida befarq bo'lmasligi, mustaqil fikrlashni, ijod etishi va izlanishga majbur etishi:
- o'quvchi-talabani o'quv jarayonida bilimga bo'lgan qiziqishlarini doimiy ravishda bo'lishini ta'minlashi:
- o'quvchi-talabaning bilimga bo'lgan qiziqishini mustaqil ravishda har bir masalaga ijodiy yondashgan holda kuchaytirishi:
- pedagog va o'quvchi-talabaning muntazam hamkorlikdagi faoliyatini tashkil etishi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning eng asosiy negizi bu o'qituvchi va o'quvchi-talabaning hamkorlikda belgilangan maqsaddan kafolatlangan natijaga erishishlari uchun tanlangan texnologiyalariga bog'liq, ya'ni o'qitish jarayonida, maqsad bo'yicha kafolatlangan natijaga hamkorlikda erishishlari uchun tanlangan texnologiyalariga bog'liq, ya'ni o'qitish jarayonida, maqsad bo'yicha kafolatlangan natijaga erishishda qo'llaniladigan har bir ta'lim texnologiyasi o'qituvchi va o'quvchi-

talaba o'rtasida hamkorlik faoliyatini tashkil eta olsa, o'quv jarayonida o'quvchi-talabalar mustaqil fikrlay olsalar, ijodiy ishlay olsalar, izlansalar, tahlil eta olsalar, o'zlariga, guruhga, guruh esa ularga baho bera olsa, o'qituvchi ularning bunday faoliyatlari uchun imkoniyat va sharoit yarata olsa, ana shu o'qitish jarayonning asosi hisoblanadi. Har bir dars mavzusi, o'quv predmetining o'ziga xos texnologiyasi bor, ya'ni o'quv jarayonidagi pedagogik texnologiya - bu yakka tartibdagi jarayon bo'lib, u o'quvchi-talabaning ehtiyojidan kelib chiqqan holda bir maqsadga yo'naltirilgan, oldindan loyihalashtirilgan va kafolatlangan natija berishiga qaratilgan pedagogik jarayondir.

Ya'ni zamonaviy pedagogik texnologiyalarning xislati shundaki, unga qo'yilgan maqsadga erishish kafolatini beruvchi o'quv jarayoni rejalashtiriladi va amalga oshiriladi. Darhaqiqat, mashg'ulotning muvaffaqiyatli o'tishining 80 foizi o'quv jarayonini to'g'ri loyihalashtirish, tashkil etish va uni amalga oshirishga bog'liq.

O'quv jarayonini loyihalashtirish quyidagi uch bosqichdan iborat:

- o'quv maqsadlari va natijalarini belgilash;
- natijalar asosida nazorat topshiriqlari va baholash mezonlarini ishlab chiqish;
- o'quv jarayonining texnologik xaritasi (dars ishlanmasi xaritasi)-ni ishlab chiqish.

O'quv jarayonini loyihalashtirishda ta'lim mazmunini, maqsadini, o'tilayotgan natijani to'g'ri belgilash, ta'lim metodlari, shakllari va vositalarini to'g'ri tanlash, o'quvchi-talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini baholashning aniq mezonlarini oldindan ishlab chiqish, mashg'ulotga ajratilgan vaqt ichida ularni to'g'ri amalga oshirish va bir-biri bilan uyg'unlashuviga e'tiborni qaratish maqsadga muvofiq.

Maqsadni amalga oshirish va kafolatlangan natijaga erishish, ham o'qituvchi, ham o'quvchi-talabaning hamkorlikdagi faoliyati hamda ular qo'ygan maqsad, mazmun, metod, shakl, vosita, ya'ni texnologiyaga bog'liq.

Zamonaviy ta'lim texnologiyasi quyidagi elementlardan tashkil topgan:

1. Ta'lim beruvchi.
2. Ta'lim oluvchi.
3. Ta'lim shakllari.
4. Ta'lim maqsadi.
5. Kutilayotgan natija.
6. Ta'lim metodlari.
7. Ta'lim vositalari.
8. Nazorat va baholash.

Elementlardan eng asosiysi maqsad va kutilayotgan natijalardir.

O'quv maqsadi- bu muayyan ta'lim jarayonini yakunida ta'lim oluvchi tomonidan o'zlashtirilishi, ya'ni hosil qilinishi lozim bo'lgan bilim, xatti-harakat bilan bog'liq bo'lgan amaliy topshiriqni uddalay olish mahorati, shaxsiy fazilatlari va xulqini belgilaydi. O'quv maqsadi va natijalarni belgilashda aniq o'lchanadigan, real amalga oshiriladigan, erishish mumkin bo'lgan imkoniyat inobatga olinadi.

O'qituvchi va o'quvchi talabaning maqsaddan natijaga erishishda qanday texnologiyani tanlashlari ular ixtiyorida, chunki har ikkala tomonning asosiy maqsadi aniq: natijaga erishishga qaratilgan, bunda o'quvchi-talabalarning bilim saviyasi, guruh xarakteri, sharoitga qarab ishlatiladigan texnologiya tanlanadi, masalan, natijaga erishish uchun balki, kompyuter bilan ishlashi lozimdir, balki film, tarqatma material, chizma va plakatlari, turli adabiyotlar, axborot texnologiyasi kerak bo'lar, bular o'qituvchi va o'quvchi-talabaga bog'liq.

Demak, o'qitish jarayonini oldindan loyihalashtirish zarur, bu jarayonda o'qituvchi o'quv predmetining o'ziga xos tomonini, joy va sharoitni, o'qitishning texnik vositalari (O'TV)ni asosiysi, o'quvchi-talabaning imkoniyati va ehtiyojini hamda hamkorlikdagi faoliyatni tashkil eta olishini hisobga olishi kerak, shundagina kerakli kafolatlangan natijaga erishish mumkin. Natija esa baholanmog'i zarur, o'quvchi-talabaning bilimini baholash doimo "Nimani baholamoq kerak?" degan savol bilan bog'liq.

Bunga "o'qitish va o'rgatish maqsadi va vazifalariga erishganlik darajalarini baholash" deb javob berish zarur. Bu holda maqsad o'qituvchining faoliyatiga qaratilganligi (o'rgatish, tushuntirish, ko'rsatish, gapirib berish va hokazo), vazifalarga esa (ingliz adabiyotiga asoslanib) o'rgatish natijalari kiritilganligi foydaliroq. Demak, vazifa – bu o'quvchi-talabalar avval bilmaydigan va uddalay olmaydigan bilim va harakatlarni darslarni tinglagandan so'ng bilishi va uddalay olishidir.

Agar vazifalar aniqlangan bo'lsa, unda o'quv natijalarini aniqlash uchun nazorat topshiriqlari tuzish lozim. Bular og'zaki, yozma, nazorat savollari yoki test bo'lishi mumkin.

Ta'lim oluvchilarni baholashda mezonli baholash shaklidan foydalaniladi. Ushbu baholash-baholanuvchining ta'lim jarayonida qo'lga kiritilgan natijalarini bilim, ko'nikma va malakalarining oldindan belgilangan o'quv maqsadlari asosida ishlab chiqilgan, hamma uchun umumiy va bir xil mezonlarga ko'ra taqqoslash va o'lchasdan iborat bo'lgan baholash shaklidir. Baholashning bu shaklida ta'lim oluvchilar xaqqoniy,

xolis baholanadilar va kuchli guruhlarni yaxshiroq farqlash imkoni yaratiladi. Qisqa qilib aytganda, o'quvchi-talabani ta'limning markaziga olib chiqish zarur.

O'qituvchi har bir darsni yaxlit holatda ko'ra bilishi, uni tasavvur etish uchun bo'lajak dars jarayonini loyihalashtirib olishi kerak. Bunda o'qituvchiga u tomonidan bo'lajak darsni texnologik xaritasini tuzib olishi muhim ahamiyatga egadir, chunki darsning texnologik xaritasi har bir mavzu, har bir dars uchun o'qitilayotgan predmet, fanning xususiyatidan, o'quvchi-talabalarning imkoniyati va ehtiyojidan kelib chiqqan holda tuziladi. Bunday texnologik xaritani tuzish oson emas, chunki buning uchun o'qituvchi pedagogika, psixologiya, xususiy metodika va axborot texnologiyalaridan xabardor bo'lishi, shuningdek, juda ko'p metodlar, uslublarni bilishi kerak bo'ladi.

Har bir darsni rang-barang, qiziqarli bo'lishi, avvaldan puxta o'ylab tuzilgan darsning loyihalashtirilgan texnologik xaritasiga bog'liq. Darsning texnologik xaritasini qay ko'rinishda yoki shaklda tuzish, bu o'qituvchining tajribasi, qo'ygan maqsadi va ixtiyoriga bog'liq. Texnologik xaritani tuzish o'qituvchini darsning kengaytirilgan konspektini yozishdan xalos etadi, chunki bunday xaritada dars jarayonining barcha qirralari o'z aksini topadi.

Demak, o'quv jarayonining texnologik xaritasi dars jarayonidagi faoliyatni loyihalashtirish, dars mazmunini boyitish va ta'lim samaradorligini oshirishdir, masalan:

Fan: Zamonaviy pedagogika asoslari

Mavzu: Ta'lim jarayonini loyihalash

Mavzu maqsadi: O'quvchi-talabalarda ta'lim jarayonini zamonaviy pedagogik texnologiya va didaktik loyihalashtirish to'g'risida dastlabki bilim va ko'nikmalarni shakllantirish.

Kutilayotgan natija:

- * mavzuning mohiyatini tushuntira oladi;
- * didaktik jarayonni tashkil etishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o'quv jarayonini loyihalashni aytib bera oladi;
- * parallel va zanjirsimon bog'lanish orasidagi farqlarni aytib bera oladi;
- * tayanch iboralarni ifodalab bera oladi;
- * o'zi mustaqil mavzuni tahlil qila oladi.

Mavzuni o'rganish uchun ajratilgan vaqt:

(80 daqiqa)

O'qitish va o'rganish strategiyasi:

trening shakli va interfaol o‘qitish usullaridan foydalanish.

Resurs (dars uchun zarur bo‘lgan jihozlar):

Dars turi: hamkorlikda o‘rganish.

Dars tafsiloti

7-shakl

TEXNOLOGIK XARITA (DARS REJASI):

Mashg‘ulot bosqichlari	Mashg‘ulot mazmuni		Vosita	Metod
	Ta‘lim beruvchi	Ta‘lim oluvchi		
Tashkiliy qism 3 daqiqa	Navbatchidan davomatni bilib olish, o‘quvchi-talabalarni darsga tayyorgarligini tekshirish, ma‘naviyat daqiqasini o‘tkazish	Hisobot beradi		Og‘zaki
Mavzuga kirish 5 daqiqa	Mavzuning nomi , maqsadi va kutilayotgan natijani e‘lon qilish.	Fikr bildiradi.	Yozuv taxtasi ma‘ruza matni, daftar va darslik	Og‘zaki
Ma‘lumot berish 10 daqiqa	Mavzu haqida ma‘lumot berish (reja asosida)	Tinglaydi	Ko‘rgazma tarqatma, Kodoskop, kompyuter	ma‘ruza
Ma‘lumotlarni mustahkamlash 3 daqiqa Taqdimotga tayyorgarlik 35 daqiqa	Topshiriq mohiyatini tushuntirish. O‘quvchi-talabalarni kichik guruhlariga bo‘lish va ularga topshiriqlar berish: (Nazorat savollari asosida). Baholash mezonlarini ishlab chiqish: Mazmun Dizayn Taqdimot	Kichik guruhlarda ish olib boradilar; Savollarga javob beradilar.	Plakat, flamaster, marker, oq qog‘ozlar, ma‘ruza, matn	Amaliy Klaster Pinbord FSMU
Taqdimot 15 daqiqa	Ishtirokchilardan olingan javoblarni tahlil qilish va qo‘shimcha ma‘lumotlar berish. O‘quvchi-talabalarda tug‘ilgan savollarga javob berish	Taqdimot: Tushunmagan savollarni so‘raydilar		Munozara
Mashg‘ulotga yakun yasash 4 daqiqa	Mavzuni umumlashtirish, uyga vazifa berish va darsga yakun yasash			Og‘zaki

Demak, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning mazmun-mohiyati shundaki, unda qo‘yilgan maqsadlarga erishish kafolatini beruvchi o‘quv jarayoni rejalashtiriladi va amalga oshiriladi.

Ta‘limni texnologiyalashtirishning asosini, ta‘lim jarayoni samaradorligini oshirish maqsadida ta‘lim oluvchilarni berilgan sharoitda va ajratilgan vaqt oralig‘ida loyihalashtirilayotgan o‘quv natijalariga erishishlarini kafolatlash maqsadida to‘liq boshqarish g‘oyasini tashkil etadi.

Bunday yondashishning mohiyati, ta'lim jarayonini tizimlashtirishdan – uni, aniq rasmiylashtirilgan va detallari bo'yicha aniq elementlarga bo'lib, tanlash yordamida maksimal shakllantirishdan iborat.

4.5. Didaktik jarayonni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish

Kadrlar tayyorlash Milliy modelida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'rganib, ularni o'quv muassasalarida joriy qilish zarurligi qat'iy uqtirilgan. Shunday ekan, pedagogik jamoatchilikning birdan-bir muhim vazifasi rivojlangan mamlakatlarda muvaffaqiyatli qo'llanib kelinayotgan zamonaviy pedagogik texnologiyalarni yaxshilab o'rganib, o'zining kundalik pedagogik faoliyati va dars amaliyotida qo'llashdir.

O'quv maqsadlariga yetishda qo'llaniladigan zamonaviy pedagogik texnologiyalarning tom ma'no va mazmunini bilish, uning asosida har bir fanning, har bir darsning loyihasini tuzib chiqish uchun har bir pedagog-o'qituvchi majmualar nazariyasini to'la egallab olishlari zarur. Bizning nazarimizda bu o'rinda "majmua" tushunchasining mohiyatini batafsil yoritib o'tish maqsadga muvofiq. Majmua deganda o'zaro funksional bog'liq bo'lgan qismlardan tashkil topib, bir butunlikni tashkil qiluvchi narsa yoki hodisalarga aytiladi. Obyektiv borliqdagi barcha narsa va hodisalarga majmu deb qarasa bo'ladi. Uyg'unlik nazariyasidan kelib chiqadigan majmuaviy yondashuv tamoyilining o'ziga xos, ancha murakkab qonun va qoidalari mavjud.

Har qanday majmua ikki yoki undan ortiq qismlardan iborat bo'lib, ayni vaqtda o'zi ham, o'zidan yuqori pog'onada turgan majmuaga qism bo'lib kiradi. Uning qismlari bir pog'ona pastdagi majmualar hisoblanib, ular ham bir necha qismlardan iborat bo'ladilar. Bu hodisa chekli va cheksiz bo'lishi mumkin.

Majmuani tashkil qiluvchi qismlar deb faqat o'zaro uzviy (funktional) aloqadorlikda bo'lgan qismlarga aytiladi.

Majmuani tashkil qiluvchi qismlarning bir xususiyati o'zgarsa, shu tufayli boshqa qismlarning ham xususiyatlari o'zgarishlarga uchrasa, u funksional aloqadorlik deyiladi.

Majmua xususiyatlari faqat boshqa majmualar bilan aloqadorlikda namoyon bo'ladi.

Aloqadorlik deb majmuani shakllantirish xususiyatiga aytiladi. Yangi aloqadorlik xususiyati funksiya deyiladi.

Har qanday majmua asosini aloqadorliklar tashkil qilib, ular o'z asoslariga nisbatan tartibli va tartibsiz, harakatchan va statsionar, qarama-qarshi

va ko'p tomonlama, nuqtaviy, chiziqli, tiklanuvchan va tiklanmaydigan, oddiy va murakkab, determinlashgan, markazlashgan va markazlashmagan, bir hamda ko'p pog'onali hamda hokazo tarzda bo'ladi.

Har bir ishda majmualar nazariyasidan kelib chiqish majmuaviy yondashuv tamoyili deyiladi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning an'anaviy dars berish uslublaridan asosiy farqi ham darsni bir-biri bilan funksional aloqadorlikda bo'lgan bir necha qismlardan iborat bir butunlik – majmua deb qarashdir.

“Dars” deb ataluvchi, tartib va tezlikka ega, tiklanuvchan, murakkab, markazlashgan bir pog'onali majmuaning o'zaro funksional aloqadorlikda bo'lgan qismlari quyidagilardir:

- majmuaning markazida turuvchi va boshqa barcha qismlar aloqalarini o'zidan o'tkazuvchi talabalar xohish-istagi;

- darsning mazmunini tashkil qilib, talabalar istagidan tashqari barcha qismlarni o'ziga xizmat qildiruvchi dastur va darslik;

- darsning umumiy metodologik asosini tashkil qiluvchi o'git berish, tarbiyalash-didaktika tamoyillari;

- darsni tushunishni osonlashtiruvchi hamda darsni tez va sifatli o'tishiga xizmat qiluvchi didaktik materiallar;

- darsga zamonaviy tus beruvchi, uning mazmuni va mohiyatini to'laroq ochib berishga yordamlashuvchi o'qitishning texnik vositalari;

- dars o'tuvchi o'qituvchining kasbiy faoliyat tayyorgarligi degan qismlardir.

O'qituvchi kasbiy faoliyatining muhim bosqichi didaktik jarayon (yoki o'quv-bilish tuzilmasi)ni loyihalash hisoblanadi. Aynan shu didaktik jarayon zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosini tashkil qiladi yoxud u belgilangan vaqt ichida ta'lim (tarbiya) maqsadiga erishish uchun o'quv elementi mazmunini o'quvchi-talabalarga uzatish yo'llarini aniqlab beradi. Shu bilan birga, didaktik jarayonning nazariy asoslarini yaxshi bilmasdan turib samarali zamonaviy pedagogik texnologiyani yaratish mumkin emas.

O'TF – o'quvchi-talaba bajaradigan o'quv faoliyati;

O'F – o'qituvchi bajaradigan o'rgatuvchilik faoliyati. Bu formula yuzasida juda muhim sanalgan №1-raqamli pedagogik qonun qayd etilmoqda: o'quvchi-talabalarning xususiy o'quv faoliyati va unga hamohang bo'lgan, o'qituvchining o'rgatuvchilik faoliyatidan tashqari hech qanday o'qitish jarayoni mavjud bo'lmaydi. Bu jarayon bosqichlarini o'rganishdan oldin yuqorida keltirilgan ikki formulani o'zaro taqqoslash zarur bo'ladi. E'tibor bersangiz, o'qitish jarayoni ikki faoliyat turidan –

o'qituvchining o'rgatuvchilik va o'quvchi-talabaning o'quv faoliyatidan iborat. O'qitish jarayonining ana shu komponentlari didaktik jarayonning keyingi ikki bosqichi bilan bir xil ma'no kasb etib, bir xil faoliyatni ifodalaydi. Ularning bir-biridan farqi – didaktik jarayondagi dastlabki element – motivatsiyasi o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi va pedagogik mahoratiga tegishli tushunchadir.

Pedagogik jarayonda o'quvchi-talabalarni darsga qiziqtirish yo'llari xilma-xildir. Bir muncha samarali bo'lgan metodika – muammoli vaziyatlarni mashg'ulot boshlanishida o'quvchi-talabalarga taklif etish yoki predmet mavzusini ifoda eta oladigan maxsus muammoli topshiriqlar berilishi lozim. Muammoli vaziyatlar o'quvchi-talabaning o'zida qiyinchilikni (muammoni) aniq yoki xira egallashini ifodalaydi va uni zabt etish, yangi bilimlarni, yangi usul va harakatlarni izlab topishni talab etadi. Agar o'quvchi-talabada qiynalishlarni bartaraf etish yo'llarini qidirish uchun boshlang'ich bilimlar yetishmasa, u muammoli vaziyatlarni qabul qila olmaydi va tabiiyki, tafakkurida kurash va qarama-qarshilik jarayoni kechmaydi. Yuqoridagilardan kelib chiqib, mavjud vaziyatlarining uch ko'rinishini keltirish mumkin.

1. *Vaziyat ma'lum*. Uni hal etish uchun shunga o'xshash aniq namunalar mavjud bo'ladi. Bunday holatda yechish metodi standartli bo'lishi mumkin.

2. *Vaziyat o'xshash*. Bunday holatda ana shunga o'xshash vaziyatlar bilan taqqoslash zarur. Ular bir-biriga aynan o'xshash bo'lmasligi mumkin, biroq yaxlit asosga ega bo'lganligi uchun uning ko'rinishini o'zgartirib, qaralayotgan vaziyatga yaqinlashtirib, maqbullashtiriladi va oqilona yechish yo'li topiladi.

3. *Noma'lum vaziyat*. Bunday vaziyat amaliy faoliyatda uchramaydi. Uni boshqa qandaydir namuna bilan solishtirish imkoni yo'q. Shu boisdan yechimning yangi metodini izlab topish zarur bo'ladi.

Muammoli vaziyatlar ta'lim maqsadini ko'zlab, oldindan konstruksiyalanadi va o'qitish jarayonining ma'lum qismiga kiritiladi. Didaktik jarayonning motivatsiya bosqichi esa muammoli topshiriqlarni ko'proq darsning boshlang'ich qismiga kiritishni va o'quvchi-talabalar diqqatini dars mavzusiga to'liq jalb etishni taqozo qiladi. O'quvchi (talaba) ham, o'z navbatida, tanish vaziyatlardan yangi muammolarni ko'ra olishi, obyektning yangi vazifalarini, obyekt tuzilishini aniqlab olishi, muqobil yechimlar topa bilishi kabi ijodiy faoliyatini namoyish qilishi kerak.

Didaktik jarayonning motivatsiya bosqichi o'quvchi-talabalarning bilish faoliyatiga kirib ketishini tezlashtirishga imkon beradi. Bu faoliyatni ke-

rakli faollik darajasida ushlab turish uchun uni tashkil etish metodlari va uslublarini o'quvchi-talabalar individual holda tanlay olishi kerak.

Dars mavzusini tushuntirishda tarixiy materiallardan foydalanish ham o'quvchi-talabalarda kuchli motivlarning vujudga kelishiga, bilishga qiziqishini kuchaytirishga sabab bo'ladi. Biroq o'quv materiallarini bayon qilishga tarixiy yondashish qo'shimcha xarakterga ega bo'lishi, mavzu bo'yicha egallanayotgan bilimlar tizimi ichida mantiqiylik saqlanishi kerak.

U yoki bu mavzuga oid qisqa metrajli kino kadr ham kuchli motivatsion omil hisoblanadi. Biroq kino dars o'qituvchi va o'quvchi-talabalar o'rtasida bo'ladigan evristik suhbat mazmuniga zamin yaratishi kerak, shundagina o'quvchi-talabalarda mavzuni o'rganishga ehtiyoj seziladi va ko'zlangan maqsadga erishiladi. O'qituvchi anglab yetishi kerak bo'lgan holat shundan iboratki, darsda motivlarni o'quvchi-talabalarda rivojlantirish asosiy maqsad emas, balki o'quvchi-talabaning bilish faoliyatini tezlashtirish vositalaridan biri sanaladi.

Didaktik jarayonni tashkil etishda o'qituvchi o'quv-bilish faoliyatining tashkiliy shakllarini ham ta'lim mazmuniga mos holda tanlay olishi kerak. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni loyihalash shartlaridan biri ham "tashkiliy shakllar"ni to'g'ri tashkil etish sanaladi.

Ma'lumki, ta'lim tizimida bilish faoliyatiga auditoriyadagi (ma'ruza, seminar, laboratoriya, o'quv maslahati, sinov, imtihon) va auditoriyadan tashqaridagi (uyda, kutubxonada tayyorgarlik, loyihalash, tadqiqotchilik, to'garak) mashg'ulotlar kiradi.

Pedagogik o'quv faoliyati shakllarini tanlashda quyidagi savollarga javob topishi kerak: didaktik jarayon ishtirokchisi kim (o'quvchi-talaba, tinglovchi) va u qanday boshqarilishi kerak (o'quv faoliyatini o'qituvchi boshqaradi, avtomatlashgan sinf yordamida yoki boshqa texnik vositalar yordamida: kino, diafilm, kompyuter, modeli ta'lim va h.z.).

Didaktik jarayon u yoki bu texnik vositalarning ta'lim mazmuniga mos holda uzluksiz qo'llashni taqozo etadi. Bu yo'nalish zamonaviy pedagogik texnologiyaaning mavjudlik shartlaridan biridir.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning loyihachisi ham, uni amaliyotga joriy etuvchi ham pedagog hisoblanib, malakali mutaxassis tayyorlashdek muhim ijtimoiy buyurtmani bajaradi. Xo'sh, pedagog-o'qituvchining pedagogik tizimda tutgan o'rni nimadan iborat?

O'qituvchi davlat buyurtmasiga mos keladigan ta'lim-tarbiya maqsadini tashxislanuvchi holda aniq va ravshan belgilashi kerakki, buning

natijasida ajratilgan vaqt ichida unga erishishni ta'minlaydigan didaktik jarayonni tuzish va joriy etish to'g'risida xulosa qilish mumkin bo'lsin.

O'qituvchi belgilangan ta'lim maqsadiga to'g'ri keladigan o'quv-tarbiyaviy jarayon mazmunini saralashda fanning abstraksiya pog'onalarini va o'zlashtirish darajalariga mosligini inobatga olishi zarur.

O'qituvchi pedagogik tizimning tarkibiy elementi sifatida didaktik jarayonni tuzish talablari bilan tanish bo'lishi va uning eng maqbul variantini har bir dars mavzusiga bog'liq holda loyihalashi kerak. Bu talablar jadallashtirish va tabiatan monandlik tamoyillaridir. Jadallashtirish tamoyili didaktik masalalarni ma'lum vaqt doirasida bir muncha tez va yuqori saviyada hal eta oladigan didaktik jarayonni qo'llashni talab etadi. Ta'lim va tarbiyada jadallashtirish tamoyilini aniqlab beruvchi omil o'quvchi-talabalarning ma'lum faoliyatni o'zlashtirish natijalari hisoblanadi. Ikkinchidan, tamoyil o'quv-tarbiyaviy jarayonni shunday tashkil etishga asoslanadiki, bunda mumkin qadar o'quvchi-talabalarning keng doirada tajriba (bilim, ko'nikma va ijodiy faoliyat) egallashga imkon tug'diradigan va ularning aqliy zakovatini rivojlantira oladigan mexanizm vujudga kelsin.

O'qituvchi didaktik jarayonni amalga oshirishda o'qitishning samarali shakllaridan foydalana olishi zarur. Bu pedagogik tizimda elementlarning ma'lum qonuniyat asosida bog'liq ekanligini bildiradi. Bu bog'lanishlarda foydalanish va maqbul bo'lgan tashkiliy shakllarni topish ta'limda rasmiyatchilikni yo'qotishga yo'l ochadi.

O'qituvchi pedagogik tizimning ishtirokchisi bo'lgan o'quvchi-talabaning ta'lim mazmunini va tarbiya ta'sirini qay darajada egallayotganligini eng maqbul usullar bilan nazorat qilib borishi lozim. Olingan axborotlar pedagogik tizimni maqsadga muvofiq tarzda boshqarish imkoniyatini beradi yoki pedagogik tizimdagi qaysi elementning mazmunini tuzatish kerakligini belgilab beradi.

Demak, didaktik loyihalash o'quvchi-talabalarni ta'lim jarayonida passiv bog'lanish – bilimlarni tayyor holda o'rganish, bunda xotiraga asoslanish, o'quv materialini verbal izohlashdan ozod etib, faol bog'lanishga yo'naltiradi.

Faol bog'lanish – bilimlarni shaxsiy faoliyat evaziga, shaxsiy intilish, qiziqish, bilim ehtiyojlarini qondirish natijasi sifatida shakllanadi.

Aynan, ta'lim jarayonini yuqori bosqichga ko'tarishda koordinatsiya qilishga bog'liq. Koordinatsiya ta'limni tashkil etish, boshqarish, nazorat etishning bosh tamoyiliga aylanganda o'quvchi-talaba ta'lim jarayonida o'qituvchi bilan teng huquqli subyektga aylanadi. Ta'limni o'qituvchi va

o'quvchi-talaba birgalikda amalga oshiradi, o'qish va o'rganishning ta'lim oluvchi uchun qimmatini oshadi.

Xullas, dars jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashga o'rgatishning maqsadi va istiqbollari porloq bo'lib, bu ta'limni tashkil etish jarayoni ustuvorligini ta'minlabgina qolmay, balki ijtimoiy buyurtma sifatida butun jamiyatni pedagoglashtirish yuzaga keladi. Bu yosh avlodni barkamol inson qilib voyaga yetkazish uchun ta'lim-tarbiya jarayonini zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan ta'minlash zarur deganidir.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'quv jarayoniga kiritishning didaktik maqsadi va istiqbollari quyidagilardan iborat:

1. Pedagogik jamoani zamonaviy pedagogik texnologiya asoslari bilan tanishtirish –ma'ruza. Adabiyotlar tavsiya etish.

2. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida ishlashni xohlovchi pedagoglar jamoasini aniqlash. Ushbu orqali o'qituvchilarga zamonaviy-pedagogik texnologiyalarni qo'llashdan ko'zda tutilgan maqsadni, uning mohiyatini yetkazish.

3. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida ishlamoqchi bo'lgan o'qituvchilarni shu jarayonga tayyorlash yuzasidan quyidagi tashkiliy ishlarni amalga oshirish:

- seminar;
- trening;
- individual maslahat berish;
- ko'rgazmali darslar tashkil etish.

4. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida ishlovchilarning ishini nazorat qilish, kuzatuv va tahlillar o'tkazish, metodik yordamlar ko'rsatish. Ularning hisobotlarini eshitib borish.

5. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida ishlovchi o'qituvchilarning metodika kengashida, pedagogika kengashlarida chiqishlarini tashkil etish.

6. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar bo'yicha ishlash uchun zarur didaktik materiallar, vositalar xonasini tashkil qilish.

7. Zamonaviy texnologiya bo'yicha ishlashning afzalliklarini, o'quvchi-talabalar, ota-onalar, pedagogik jamoa tomonidan qo'llab-quvvatlanishini oshkor etib borish.

8. Ilg'or, innovator pedagogdan innovator pedagogik jamoani shakllantirish.

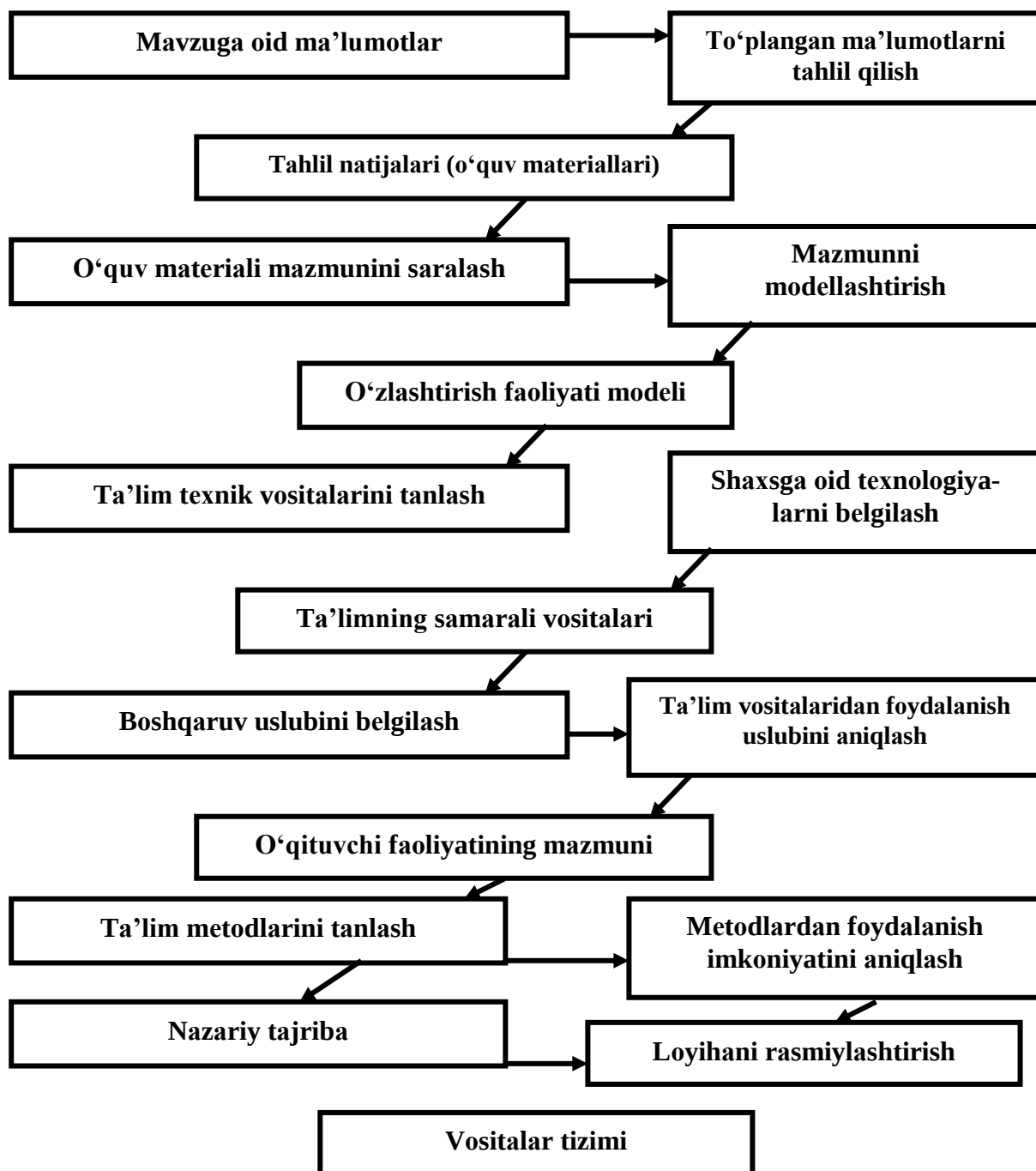
9. Yangilanishning uzluksizligi, davomiyligini ta'minlash.

Har bir ta'lim muassasasi o'z pedagogik jamoasining umumpedagogik tayyorligi, istak va xohishlariga muvofiq zamonaviy pedagogik

texnologiyalarni joriy etish strategiyasi va taktikasini o'ziga moslab rejalashtirishi mumkin.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish strategiyasi o'qituvchi tomonidan faoliyat muayyan ketma-ketlikda amalga oshirish rejalashtirilganda (jumladan, o'quv jarayonini turli shaklda tashkil etish variantlarida puxta o'ylanmasdan, qulay standart vositalari qo'llanilsa) qo'llaniladi. Bu ZPTlarni joriy etish strategiyasining umumiy mohiyati quyidagi ko'rinishga ega:

8-shakl

4.6. Tarbiyaviy jarayonni va tarbiyaviy tadbirlarni tashkil etishga zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida yondashuv

Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar jarayoni, boshqarishning demokratik va bozor iqtisodiyotiga o'tish, shuningdek, ta'lim, ayniqsa, tarbiya maqsadi va usullarining yangilanishi, maktab, oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimidagi o'quvchi-talabalarning ma'naviy qiyofasini mutlaqo o'zgartirib yubordi. Endi oldindan belgilangan stereotip bo'yicha yosh avlodni tarbiyalash vaqti o'tdi. Hozirgi vaqtda shaxsni shakllantirish jamiyat taraqqiyotining turli ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy tendensiyalari bilan tanishtirish asosida amalga oshiriladi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarga muvofiq holda o'quv-tarbiyaviy jarayonni tashkil etish usullari o'zgarmoqda, ta'limning variativ usullari keng qo'llanilmoqda.

Tarbiyaviy ishlarning aniq maqsad va vazifasini belgilash bu ta'lim muassasasi pedagogik jamoasi faoliyatining mazmunini aniqlaydi.

Ta'lim muassasalaridagi tarbiyaviy tizimning konseptual g'oyasi uchta sohadagi birlikni nazarda tutadi:

- ta'lim jarayoni;
- darsdan tashqari faoliyatda;
- ijtimoiy hayotda.

Tarbiyaviy tizimning asosiy g'oyasi – shaxs rivojlanishini maqsadga yo'naltirilgan holda boshqarish. Buning uchun esa yaxshi shart-sharoit yaratilishi va avtoritarizmdan voz kechishi kerak. Bizning nazarimizda bunday hamkorlik pedagogikasi juda qo'l keladi. Hamkorlik pedagogikasining mazmuni yoshlarning o'z kuchiga ishonishini ifodalovchi munosabatlar yordamida unga tanlash erkinligini berishda namoyon bo'ladi. Demak, bunda pedagogik jamoa tomonidan o'quvchi-talabalarning o'z-o'zini belgilash, mustaqil faoliyat ko'rsatishi uchun nazarda tutiladi. Ya'ni ular o'z oldiga qo'yish va unga erishish yo'llarini belgilashda, o'z faoliyatini boshqarish usullarini tanlashda ham erkin bo'ladilar. O'qituvchi unga faqat rahbarlik qilib, yo'l-yo'riq ko'rsatib turadi.

Tarbiyaviy tizimning eng asosiy tashkil etuvchilaridan biri – shaxsni ijodkorlikka, insonparvarlikka, o'zini qadrlay bilish va o'zgalarni hurmat qilishga urinadilar.

Tarbiyaviy tizim asosiga insonparvar psixologiya va pedagogika tamoyillari qo'yiladi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tarbiyaviy ishlarni tashkil etishning ustuvor yo'nalishlari quyidagilar hisoblanadi:

- o‘quvchi-talabalarning qiziqishi – xohishiga qarab ta’lim muassasasi va undan tashqarida tashkil etilgan turli xil uyushmalarga jalb etish;
- o‘quvchi-talabalar ishtirokida muntazam ravishda har xil ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar o‘tkazish;
- fan to‘garaklari, texnik yo‘nalishdagi to‘garaklar va amaliy ijodkorlik mazmunini o‘zgartirish;
- badiiy-estetik birlashmalarni tashkil etish va rivojlantirish;
- huquqiy ta’lim va tarbiyaviy ishlarni takomillashtirish;
- ommaviy sport, harbiy vatanparvarlik ishlarini rivojlantirish, sog‘lom turmush tarzi malakasini shakllantirish;
- ta’lim muassasasi faoliyatini demokratlashtirish asosi sifatida o‘z-o‘zini boshqarishni rivojlantirish.

Ta’lim muassasasida ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo‘yicha o‘rinbosar, guruh rahbari, iqtisodchi-pedagoglar, tarbiyachilar o‘quvchi-talaba yoshlarni tarbiyalashda asosiy shakllar hisoblanadi. Ular o‘quvchi-talaba yoshlarning individual xususiyatlarini, hayot sharoitini o‘rganadi va tahlil etadi, o‘quvchi-talabalar jamoasining rivojlanishi borasida bashorat qiladi, ularni shaxs sifatida o‘z-o‘zini belgilashga yordam beradi.

O‘quv-tarbiyaviy jarayonda yuritiladigan asosiy hujjatlardan biri o‘quvchi-talabalarning psixologik pasporti – xarakteristikasidir. Ta’lim muassasasida har bir o‘quvchi-talabalarning psixologik pasporti bo‘lishi lozim. Uning muntazam ravishda to‘ldirib borilishi tarbiya jarayonida ishtirok etuvchi har qanday shaxs (ma’naviyat-ma’rifat ishlari bo‘yicha rektor yoki direktor o‘rinbosari,) guruh rahbari, professor-o‘qituvchilar, tarbiyachi o‘quvchi-talabaning refleksiv madaniyatini oshirishga xizmat qiladi. Pasport xarakteristikada qayd etiladigan ma’lumotlar uchta manba: kuzatish va o‘quvchi-talabalar bilan suhbatlashish hujjat (shaxsiy delolar, tibbiyot ko‘rigi, kartalar, jurnallar va boshqa)lar bilan test savollari, treninglar o‘tkazish orqali olinadi.

Tarbiyaviy masalalarni hal etishdagi qiyinchiliklar o‘quvchi-talaba yoshlarning o‘smir yoshi bilan bog‘liq muammolar, ularning jismoniy va ruhiy o‘ziga xosligi, yoshlarning norasmiy guruhlari ommaviy axborot vositalarining o‘quvchi-talaba yoshlarning xulq-atvoriga ta’sirini yoritishi bilan belgilandi. Bundan tashqari, o‘smirlarga ta’sir ko‘rsatish borasida raqobatlarining kuchayganini ham nazardan chetda qoldirib bo‘lmaydi. Bunda, shubhasiz, professor-o‘qituvchilar, guruh rahbarlari, ota-onalar, o‘qituvchilar, tarbiyachilar g‘olib kelmog‘i kerak.

Ta’lim-tarbiya muammolarida o‘quvchi-talaba yoshlarning ota-onalari bilan ishlashga katta o‘rin ajratiladi. Ota-onalar bilan ta’lim-tarbiya

muammolarida muntazam ravishda psixolog suhbatlashadi va maslahatlashadi. Shuning uchun ota-onalar lektoriyalarini muntazam ravishda (psixolog suhbatlashadi va maslahatlashadi) yo'lga qo'yish muhimdir. Pedagoglar, huquqni muhofaza etuvchi organlarning xodimlari va boshqalar ishtirokida anjumanlar tashkil etish yaxshi samaralar beradi.

O'quvchi-talabalarga tarbiya berish va ular shaxsini rivojlantirishda o'zbek tili va adabiyotining tarbiyalovchi imkoniyatidan foydalanish muhim ahamiyatga ega. O'zbek adabiy tili va badiiy adabiyot ta'sirida o'quvchi-talabalar shaxsini shakllantirishning o'ziga xos jihati shundan iboratki, bunda ular ijodiy qobiliyatini, barcha ma'naviy imkoniyatlarini namoyon etish imkoniga ega bo'ladi.

Bundan tashqari jamoaning ijodiy ishlari metodikasi bo'yicha tarbiyaviy tadbirlar o'tkazish o'quvchi-talabalarning aqliy imkoniyatlarini oshiradi. Jamoaning ijodkorlik ishlari deyilganda, ta'lim muammosida turli mavzular bo'yicha har xil anjuman yig'ilishlar, tadbirlar, ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etish tushuniladi. Shuningdek, o'qituvchi va o'quvchi-talabalar ishtirokida turli uyushma yoki jamoatchilar tashkilotlari tuzilib, ishlab chiqilgan nizomlar asosida tadbirlar o'tkazish maqsadiga muvofiq. Keyingi vaqtlarda yangi ilg'or tarbiya konsepsiyalari va texnologiyalari paydo bo'lmoqda.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, bugungi kun ta'lim-tarbiyasining asosiy vazifasi o'quvchi-talaba shaxsini kamol toptirish. Shu ma'noda aytish mumkinki, ta'lim muassasasini bitiruvchilar shaxsini modeli "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"da hamda har bir aniq ta'lim muassasasining maqsad va vazifalarida o'z ifodasini topgan. YuNESKO ning "Yangi mingyillikda" nomli ma'ruzasida esa ta'lim-tarbiya vazifasi quyidagicha tavsiflangan:

- o'qishni o'rgatish;
- yashashga o'rgatish;
- birgalikda yashashga o'rgatish;
- mehnat qilishga va mablag' topishga o'rgatish.

Bizning nazarimizda, o'quvchi-talabalarning ta'lim-tarbiyasi borasida ushbu maqsadlar hozirgi zamon uchun istiqbolli hisoblanadi. Darhaqiqat, tarbiyalash texnologiyalari borasida Vatanimiz fani va amaliyotda yetarli darajada katta tajribalar to'planganini e'tirof etmoq zarur. Demak, ma'naviy meros va uning natijasi o'laroq, ma'naviy kamolot – maqsadga erishish kafolatdir, desak xato bo'lmaydi.

Har qalay yosh avlodni oldindan belgilangan stereotiplar asosida shakllantirish payti o'tdi. Hozirgi vaqtda o'quvchi-talabalarni jamiyat rivojlanishining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tendensiyalari bilan tanish-

tirib borish o‘ta muhimdir. Bu ularning o‘z hayoti yo‘lini erkin tanlashiga imkoniyat yaratadi. Demak, yangi maqsadlarga muvofiq holda o‘quv-tarbiyaviy jarayonni tashkil etish usullari ham o‘zgardi.

Ta’lim muassasalarida zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tadbirlarni tashkil etish (usullari ham) va o‘tkazishning umumiy tamoyillari quyidagilar hisoblanadi:

- ma’naviy-axloqiy yo‘nalganlik;
- umummadaniy mazmun;
- mantiqiy yakunlanganlik, tadbirlarning yaxlitligi va g‘oyaga bo‘ysunganligi;
- hissiy rang-baranglik;
- bilish va yaratuvchilik asoslarining birligi;
- ishtirokchilarning umumiy madaniyatini oshirishni ta’minlash;
- tadbirda ishtirok etishning ommaviyligi, ya’ni unga ta’lim muassasasining barcha o‘quvchi-talaba yoshlarini jalb etishga harakat qilish.

O‘quvchi-talabalar bilan darsdan tashqari mashg‘ulotlar va muloqotlar o‘tkazish ularning jismoniy-ruhiy rivojlanishi va ta’lim-tarbiyasi uchun muhim, ko‘p hollarda esa, hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi.

Tarbiyaviy ishlar darsdan tashqari faoliyat bo‘lib, tarbiyalamoq o‘quvchi-talaba yoshlarning faoliyatini tashkil qilmoq demakdir.

Haqiqatan ham, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish tarbiyaviy ishlarda katta samara beradi.

Texnologiya – shaxsni o‘qitish, tarbiyalash va rag‘batlantirish qonunlarini o‘ziga jo qiladigan va yakuniy natijasini oqlaydigan pedagogik faoliyatdir.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarda loyiha usulidan keng foydalanilmoqda. Loyiha asosida o‘tkaziladigan ma’naviy-ma’rifiy ishlar tarbiyaviy ish strategiyasini butunlay o‘zgartirib yuboradi.

Loyiha usullari – maqsadga yo‘naltirilgan tarbiyaviy faoliyat bo‘lib, maqsad oldindan belgilanadi.

Tarbiyaviy ishlar loyihasi bu o‘quvchi-talabalarning ijodiy, ma’lum darajada mustaqil faoliyati:

- bunda o‘quvchi-talabalarning o‘zlari bevosita ishtirok etishadi, ya’ni loyihani ijro etish uchun zaruriy material-ma’lumotlar to‘plashadi;
- tadqiqot-tadbirlar o‘tkazish bo‘yicha farazlarni ilgari surishadi;
- tadbirlarni amalda tashkil etish – o‘tkazishda faoliyat ko‘rsatishadi;
- tadbirlarning ijtimoiy ahamiyatini bilishadi.

Darsdan tashqari tarbiyaviy ishlar quyidagilarga imkon beradi:

- mashgʻulot va muloqot;
- bir-birini bilish;
- yaxshi munosabatlar shakllanishi;
- shaxs qirralarini anglash;
- yaxshi daqiqalarni birgalikda boshdan kechirish;
- insonlarning yaqinlashuvi;
- hamkorlikdagi hissiy kechinmalar;
- doʻstlashish – ruhiy yaqinlashish;
- tarbiyachi kasbining kerakligini his etish;
- ehtiyoj-talabni his etish.

Demak, bularning barchasi maktab, oliy va oʻrta maxsus taʼlim muassasalarida amalga oshiriladigan tarbiya mazmuni bilan uzviy bogʻliq boʻlib, ular maʼlum taʼlim-tarbiyaviy maqsadga erishish uchun xizmat qiladi.

Bu ishlarning barchasini uslubiy jihatdan toʻgʻri tashkil eta olish uchun oʻqituvchilar va tarbiyachilar juda koʻp narsalarni bilishi va udalashi kerak.

Asosiy tayanch tushunchalar

Maqsad – inson hamma sohada yoʻl, usul, vositalardan foydalanib, zarur faoliyatni amalga oshiradi. Demak, avval maqsad paydo boʻlsa, keyin muvofiq, mavjud imkoniyatlarga suyangan holdagi faoliyat kelib chiqadi.

Usul – maqsadga yetishishda muayyan toʻsiqni yengish uchun qoʻllaniladigan tadbir yoki chora.

Uslub – maqsadga yetishishda qoʻllaniladigan usullar tizimi. Taʼlim-tarbiya jarayonida maqsadga yetishishdagi usullar tizimi “uslub” yoki “metodika” degan tushunchalar bilan ifodalanadi.

Tamoyillar – maqsadga yetish jarayonidagi maqsad koʻrsatkichlari bilan shu jarayonda hukm suruvchi qonuniyatlar.

Metodologiya – kishining maqsad sari qiladigan harakatidagi uning uchun tamoyil vazifasini bajaruvchi maqsad koʻrsatkichlari bilan harakati davomida amal qilinishi shart boʻlgan qonuniyatlar majmuyi. Har bir sohada mavjud maqsad va ularning koʻrsatkichlari hamda hukm suruvchi qonuniyatlar shu soha bilan shugʻullanuvchilar uchun umumiy *metodologiya asosidir*.

Majmu – oʻzaro funksional aloqadorlikda boʻlib, bir butunlikni tashkil qiluvchi qismlar yigʻindisi.

Majmua – baʼzi bir xususiyat va jihatlar, masalan, rang, shakl, tovush va hokazolar yigʻindisi.

Funksional aloqadorlik – majmuni tashkil qiluvchi qismlarning tabiiy tadriji natijasida, ularning ichki zaruriyatidan kelib chiqqan bog‘liqlik.

Dars – o‘quv ishlarining asosiy tashkiliy shakli. Bugungi kunda ZPTlar talablari asosida darslarni tashkil etishga quyidagi didaktik talablar qo‘yilmoqda:

1) dars maqsadi va vazifalarining aniqligi hamda pedagogik jihatdan to‘g‘riligi;

2) darsning ta’limiy, tarbiyaviy va shaxsni rivojlantiruvchi vazifalarining birligi va uzviyligi;

3) o‘qitishning yaxlit dars va uning ma’lum qismlari, vazifalari hamda mazmuniga muvofiq keladigan, o‘quvchi-talabalarning bilish faolliklari va mustaqil faoliyatlarini ta’minlashga xizmat qiluvchi maqbul metodlarini tanlash;

4) mashg‘ulotlarning turli shakllari: jamoa, guruhli va yakka tartibdagi shakllarini maqbul ravishda qo‘shib olib borish;

5) o‘qituvchining rahbarlik roli bilan o‘quvchi-talabalar faol bilish faoliyatini birga olib borish;

6) darslarning o‘zaro uzviy va dialektik xususiyatga ega bo‘lishiga erishish;

7) o‘quvchi-talabalarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olish;

8) darsda o‘quvchi-talabalarni o‘qitish va tarbiyalash uchun qulay shart-sharoit yaratish;

9) darslarni demokratik tamoyillar asosida tashkil etish;

10) darsda o‘quvchi-talabalar erkinligini ta’minlashga erishish.

Loyihalash – loyiha, mazmun, faoliyat uchligi asosida tashkil etiluvchi pedagogik faoliyatning xizmat qiluvchi loyihani yaratishi.

Pedagogik tashxis – pedagogik jarayonni, uning umumiy holati, shuningdek, tarkibiy qismlarini har tomonlama, yaxlit tekshirish orqali baholash. Pedagogik tashxis, odatda, pedagogik jarayonning psixologik, subyektiv xususiyatlarini inobatga olish (psixodiagnostik tekshiruv) asosida qo‘yiladi. Psixodiagnostik tekshiruv davomiyligiga ko‘ra *tezkor* yoki *davomli* bo‘lishi mumkin. Tezkor tashxis o‘quvchi-talaba yoki o‘quvchi-talabalar jamoasining ruhiy holatini, shuningdek, ularning og‘zaki va yozma javoblarini tahlil qilishdan umumiy holati, o‘quvchi-talabalar xulqida gi individual xususiyatlar va o‘quv faoliyatining mazmunini o‘rganishdir.

Nazorat savollari

1. Majmua deganda nimani tushunasiz?
2. Didaktika bilan didaktik loyihalashning mazmun-mohiyati qanday?
3. Didaktik jarayon nima?
4. Didaktik jarayonning motivatsiya bosqichini ta'riflab bering.
5. Interfaol metodlardan foydalanib, dars o'tishning afzalligi nimada?
6. Interfaol metod nima?
7. O'quv jarayonining texnologik xaritasi nima uchun kerak?

Mustaqil ish mavzulari

1. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'rgatishning maqsadi, istiqboli va muammolari.
2. Kasbiy mutaxassislik fanlarini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning uslubiy imkoniyatlari.
3. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o'quv jarayonini loyihalashtirish.
4. Didaktik jarayonni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish.
5. Tarbiyaviy jarayonni va tarbiyaviy tadbirlarni tashkil etishga zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida yondashish.

Test topshiriqlari

1. Ta'lim jarayonini loyihalashga yondashuv nechta asosiy bosqichdan iborat?

- a) 1-bosqich: ta'lim jarayonining umumiy, asosiy maqsadini belgilab olish;
- b) 2-bosqich: ta'lim jarayonini real muayyan bosqichlarga bo'lish; har bir bosqich uchun xususiy maqsadlarni belgilash, asosiy maqsadni amalga oshirish yo'lida juz'iy maqsadlarni hal etib borish;
- c) 3-bosqich: o'quvchi-talabalarning bilim darajasini oldindan tashxis qilish;
- d) 4-bosqich: ilmiy jihatdan asoslangan hamda kutilgan natijaga erishishni ta'minlovchi jarayonning vazifalarini aniq belgilash;
- e) a, b va c.

2. Ta'lim texnologiyasi jarayonining umumiy maqsadi qanday darajalarda oydinlashadi?

- a) ta'lim muassasalarining maqsadi hamda o'qituvchi va uning metodik faoliyati identifikatsiyasi;

b) o'quv predmetining maqsadi, o'qituvchi va uning metodik faoliyati identifikatsiyasi;

c) modul (o'quv elementi) ning maqsadi va o'qituvchining o'quvchi-talabalar bilan hamkorlikdagi faoliyati moduli, uning tashxis qilindigan oxirgi natijalari;

d) ta'lim, tarbiya va shaxs rivojlanishini aks ettirishda, ta'lim mazmunini tartibga solishda;

e) a, b va c.

3. O'quv omillarini yaratishga asoslangan muloqot yoki ta'sir etish metodlarini belgilang.

a) ishontirish;

b) isbotli natijalarga erishish;

c) bevosita va bilvosita ta'sir;

d) o'z-o'zini tarbiyalash, o'zaro ta'sir;

e) a, b, c va d.

4. Pedagogik texnologiyani boshqarish o'zida nechta yo'nalishni mujassamlashtiradi?

a) faoliyatni boshqarish;

b) o'quvchi-talabalar jamoasini boshqarish;

c) o'quvchi-talabalarda ijodiy tafakkurni rivojlantirish;

d) integral darslardan foydalanish;

e) a va b.

5. Ta'lim jarayonining mazmuni deganda nimani tushunasiz?

a) ta'lim jarayonining maqsadi ijtimoiy buyurtma mazmuni va o'quvchi-talaba shaxsi modellarining o'zaro muvofiqligi;

b) ta'lim jarayoni mazmuni alohida fanlarni o'rganishdan iborat;

c) ta'lim jarayonining mazmuni ta'limning umumiy maqsadini amalga oshirish imkoniyatini yaratadi;

d) ta'lim mazmuni ta'limiy-me'yoriy hujjatlar talablari, o'quv manbalari (DTS, o'quv rejasi, dastur, darslik va qo'llanmalar)ning mazmuni, ularda ilgari surilgan g'oyalar asosida ishlab chiqiladi;

e) ta'limning shakl, metod va vositalari ta'lim jarayonining mazmuni asosida ishlab chiqiladi.

6. Ta'limni tashkil etish nimalardan iborat?

a) ta'limning an'anaviy shakllari (sinf-dars tizimi);

b) yakka tartibdagi ta'lim;

c) ta'limning noan'anaviy shakllari;

- d) dastur asosidagi ta'lim;
- e) a, b va c.

7. Sinf – dars tizimi mohiyati to'g'ri berilgan javobni belgilang:

- a) yoshi va bilimi jihatidan bir xil bo'lgan muayyan o'quvchi-talabalar guruhidir;
- b) dars bevosita o'qituvchining rahbarligi va nazorati ostida muayyan o'quvchi-talabalar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim jarayonidir;
- c) yangi bilimlarni bayon qilish, o'tilgan materiallarni mustahkamlash, bilim, ko'nikma va malakalarni tekshirish, kirish va takroriy umumlashma, aralash darslari;
- d) ma'ruza, seminar, ekskursiya, bahs-munozara, konferensiya darslari;
- e) a, b, c va d.

8. Bugungi kunda darslarni tashkil etishga qanday didaktik talablar qo'yilgan?

- a) dars maqsadi va vazifalarining aniqligi hamda pedagogik jihatdan to'g'riligi, darsning ta'limiy-tarbiyaviy va rivojlantiruvchanlik vazifalarining uzviyligi;
- b) o'qitishning yaxlit dars va uning ma'lum qismlari, vazifalari hamda mazmuniga muvofiq keladigan maqbul metodlarni tanlash;
- c) mashg'ulotlarning turli shakllarini, o'qituvchining rahbarlik bilan o'quvchi-talabalar faol bilish faoliyatini qo'shib olib borish, darslarning o'zaro uzviy bo'lishiga erishish;
- d) o'quvchi-talabalarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish, darslarni demokratik tamoyillar asosida tashkil etish, darsda o'quvchi-talaba erkinligini ta'minlash;
- e) a, b, c va d.

9. Ta'lim texnologiyasini loyihalash jarayonida qanday pedagogik vazifa qo'yilishini va hal etilishini belgilang:

- a) pedagogik vazifaning qo'yilishi;
- b) didaktik jarayonni ishlab chiqish;
- c) o'qituvchi faoliyatining mazmuni, metod, shakl va vositalari;
- d) umumlashgan texno-pedagogik va psixo-pedagogik texnologiyalar;
- e) a va b.

10. Pedagogik faoliyat mazmunini belgilovchi asosiy omillar qaysilar?

- a) boshqarish turi;

- b) axborot almashish jarayonining turi;
- c) axborotni uzatish vositalarining tiplari va bilish faoliyatini boshqarish;
- d) o'quv predmeti axborot tuzilmasini ishlab chiqish;
- e) a, b va c.

11. Hozirgi kunda amaliyotda pedagogik texnologiyaning qaysi turlaridan samarali foydalanilmoqda?

- a) muammoli o'qitish, mujassamlashtirilgan ta'lim;
- b) modul ta'limi, rivojlantiruvchi ta'lim;
- c) differensiallashgan ta'lim, faol o'qitish (majmuaviy ta'lim);
- d) o'yin texnologiyalari;
- e) a, b, c va d.

12. Ta'lim jarayonini tashkil etishning asosiy shartlari qanday?

- a) ta'lim olishga bo'lgan ehtiyoj;
- b) ta'lim olishga bo'lgan rag'bat;
- c) o'quvchi-talaba faoliyatining mazmunini belgilash;
- d) o'quvchi-talaba faoliyatini boshqarish;
- e) a, b, c va d.

13. Ta'lim texnologiyasining funksional tuzilmasi yoritilgan javobni topib, belgilang:

- a) loyiha, maqsad, kutilayotgan natija, natijani kafolatlovchi omillar;
- b) tashqi (obyektiv) omillar, ta'lim jarayoni (ta'lim maqsadi, mazmuni, shakl, metod va vositalari) ichki (subyektiv) omillar;
- c) o'quvchi-talaba va o'qituvchi faoliyatidagi ichki to'siqlar;
- d) o'quvchi-talabaning o'quv bilish faoliyati mazmuni;
- e) a, b va c.

14. Pedagogik texnologiyalarning asosiy turlarini belgilang:

- a) faoliyat ko'rsatishga bag'ishlangan pedagogik texnologiya;
- b) muayyan o'quv-tarbiya maqsadlarini bajarishga sabab bo'luvchi omillarni yaratishga asoslangan pedagogik texnologiya (kelgusi o'quv omillarini yaratish texnologiyasi) ;
- c) boshqarishga asoslangan pedagogik texnologiya;
- d) evristik texnologiya;
- e) a, b va c.

15. Kommunikativ faoliyat (muloqot) shakllari qaysilar?

- a) pedagogik jarayonni andozalash, o'quvchilar guruhi bilan muloqotga kirishish;

b) rivojlantiruvchi pedagogik jarayonda muloqot jarayonini boshqarishni tashkil etish;

c) faoliyatni amalga oshirish jarayonida yuzaga keluvchi muloqot tizimining andozasini yaratish;

d) bevosita muloqot (kommunikativ hamkorlik)ni tashkil etish;

e) a, b, c va d.

16. Majmua nima?

a) o'zaro funksional bog'liq qismlardan tashkil topib, bir butunlikni tashkil qiluvchi narsa yoki hodisalar;

b) obyektiv borliqdagi barcha narsa va hodisalarga majmua deb qaralsa bo'ladi;

c) o'zaro uzviy (funktional) aloqadorlikda bo'lgan qismlarga aytiladi;

d) darsning bir-biri bilan funksional aloqadorlikda bo'lishi;

e) a va b.

17. Aloqadorlik va aloqadorlik xususiyati deganda nimani tushunasiz?

a) aloqadorlik deb majmuani shakllantirish xususiyatiga aytiladi;

b) yangi aloqadorlik xususiyati funktsiya deyiladi;

c) majmuani yondashuv tamoyiliga aytiladi;

d) majmuani tashkil qiluvchi qismlar xususiyatining o'zgarishi;

e) a va b.

18. Hozirgi zamon darslari qanday bo'lmog'i kerak?

a) bugungi dars o'quvchi-talabning ijodiy qobiliyatini o'stirishi kerak;

b) aqliy salohiyatini kengaytirishi lozim;

c) ilmiy dunyoqarashni tashkil toptirishi zarur;

d) har bir yangilikni to'g'ri qabul qila olishni o'rgatishi kerak;

e) a, b, c va d.

19. Bugungi o'qituvchi darsda qanday natijalarga erishishi kerak?

a) darsda o'qituvchi va o'quvchi-talaba o'rtasidagi munosabatlar barqaror-ijobiy bo'lishi kerak;

b) darsda o'qituvchi va o'quvchi-talaba o'rtasidagi munosabatlar qanday tashkil etilishiga bog'liq;

c) o'qituvchi darsda o'quv maqsadlarini amalga oshirish uchun metod va vositalarni to'g'ri tanlay olishi g'oyat muhim ahamiyatga ega;

d) zamonaviy pedagogik texnologiya turlarini tanlash shakllanayotgan bilim, ko'nikma va malakalar, tashkil etilayotgan darslar shakli va qo'llanilayotgan metodik usullarning xususiyatiga bog'liq;

e) a va c.

20. O‘qitish texnologiyasini loyihalashda asosiy e‘tibor nimaga berilishi kerak?

- a) pedagogik (ta’lim) vazifaning qo‘yilishi;
- b) didaktik jarayonni ishlab chiqish;
- c) ta’lim maqsadlarini tahlil etish asosida o‘quv predmeti vazifasini aniqlash;
- d) o‘qitish jarayoniga faoliyat nuqtayi nazaridan yondashish;
- e) a va b.

Intellektual trening

1. Bugun darsda o‘qituvchining asosiy vazifasi nimadan iborat?

№	Darsda o‘qituvchining asosiy vazifasi	Tushuncha
1	2	3

2. O‘quvchi-talaba darsdan qanday bilimlar olib ketishi kerak?

№	Ilmiy- nazariy bilimlar
1	2

3. Innovatsiya nima?

№	Innovatsiya	Tushuncha
1	2	3

4. Interfaol mashg‘ulotni ta’riflab bering.

№	Interfaol metodlar	Tushuncha
1	2	3

5. Pedagogik hamkorlik jarayonini o'ziga xos xususiyatlari qaysilar?

№	Pedagogik hamkorlik jarayonining o'ziga xos xususiyatlari	Tushuncha
1	2	3

6. O'quv jarayonini loyihalashtirish necha bosqichdan iborat?

№	O'quv jarayonini loyihalashtirish bosqichlari	Tushuncha
1	2	3

7. Zamonaviy ta'lim texnologiyasi qanday elementlardan tashkil topgan?

№	ZPT si texnologiyalari	Tushuncha
1	2	3

8. Ta'lim muassasalaridagi tarbiyaviy tizimning konseptual g'oyasi nechta sohadagi birlikni nazarda tutadi?

№	Tarbiyaviy tizimning konseptual g'oyasi	Tushuncha
1	2	3

9. Tarbiyaviy ishlarni tashkil etishning ustuvor yoʻnalishlari qaysilar?

№	Tarbiyaviy ishlarni tashkil etishning ustuvor yoʻnalishlari	Tushuncha
1	2	3

10. Taʼlim muassasalarida ZPT asosida tadbirlarni tashkil etish va oʻtkazishda qanday umumiy tamoyillardan foydalanilmoqda?

№	Tadbirlarni tashkil etish va oʻtkazishning umumiy tamoyillari	Tushuncha
1	2	3

V bob. IQTISODIY FANLARNI O‘QITISHDA INTERAKTIV MODELLASHTIRISH METODLARIDAN FOYDALANISH

5.1. Interaktiv metodning o‘ziga xosligi

Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash borasida katta tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritilmoqda.¹ Shu o‘rinda “Interaktiv” dars metodini “interfaol” deb chala tarjimasini aytish mazmunan xato ekanligiga e’tiboringizni qaratmoqchimiz. “Interaktiv” so‘zi qo‘shma so‘z bo‘lib, agar tarjima qilish zarur bo‘lsa, unda har bir so‘zni tarjima qilish kerak.

“Interaktiv” inglizcha “Interactive” so‘zidan olingan bo‘lib, “o‘zaro harakat va ta’sirlanish” degan ma’noni anglatadi.

Interaktiv metod biror faoliyat yoki muammoni o‘zaro muloqotda, o‘zaro bahs-munozarada fikrlash asnosida, hamjihatlik bilan hal etishdir. Bu usulning afzalligi shundaki, butun faoliyat o‘quvchi-talabani mustaqil fikrlashga o‘rgatib, mustaqil hayotga tayyorlaydi.²

O‘qitishning interaktiv usullarini tanlashda ta’lim maqsadi, ta’lim oluvchilarning soni va imkoniyatlari, o‘quv muassasasining o‘quv-moddiy sharoiti, ta’limning davomiyligi, o‘qituvchining pedagogik mahorati va boshqalar e’tiborga olinadi.

Quyida o‘qitishning interaktiv metodlari haqida qisqacha to‘xtalib o‘tamiz.

«Aqliy hujum» metodi

Keyingi paytda miya ish faoliyatining foydali ish koeffitsiyentini oshirishga mo‘ljallangan turli xil metodlar ishlab chiqilmoqda. Vaholanki, mutaxassislarning fikricha, miyaning bor-yo‘g‘i 7% igina ishlar ekan, xolos. Miya faoliyatini faollashtiradigan ta’lim usullariga ijtimoiy psixologik trening, sinektika, autogen mashq, morfologik tahlil, rolli o‘yin, «aqliy hujum» va boshqalar kiradi.

«Aqliy hujum» – (*brain storming*) inglizcha so‘zdan olingan bo‘lib, faol ta’limning, boshqaruvning va tadqiqotning metodlaridan biri hisoblanadi. Bu metod aqliy faollikni qo‘zg‘atadi, ijodiy va innovatsion jarayonlarni jadallashtiradi.

¹ Qarang: Tolipov O‘.Q. Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. –T.: «Fan», 2006, 150 bet

² Asranov S. Yangi pedagogik texnologiyalar va ularning imkoniyatlari. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning tashkiliy va ilmiy-metodik muammolari. Ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami. –T.: 2005, 41-bet.

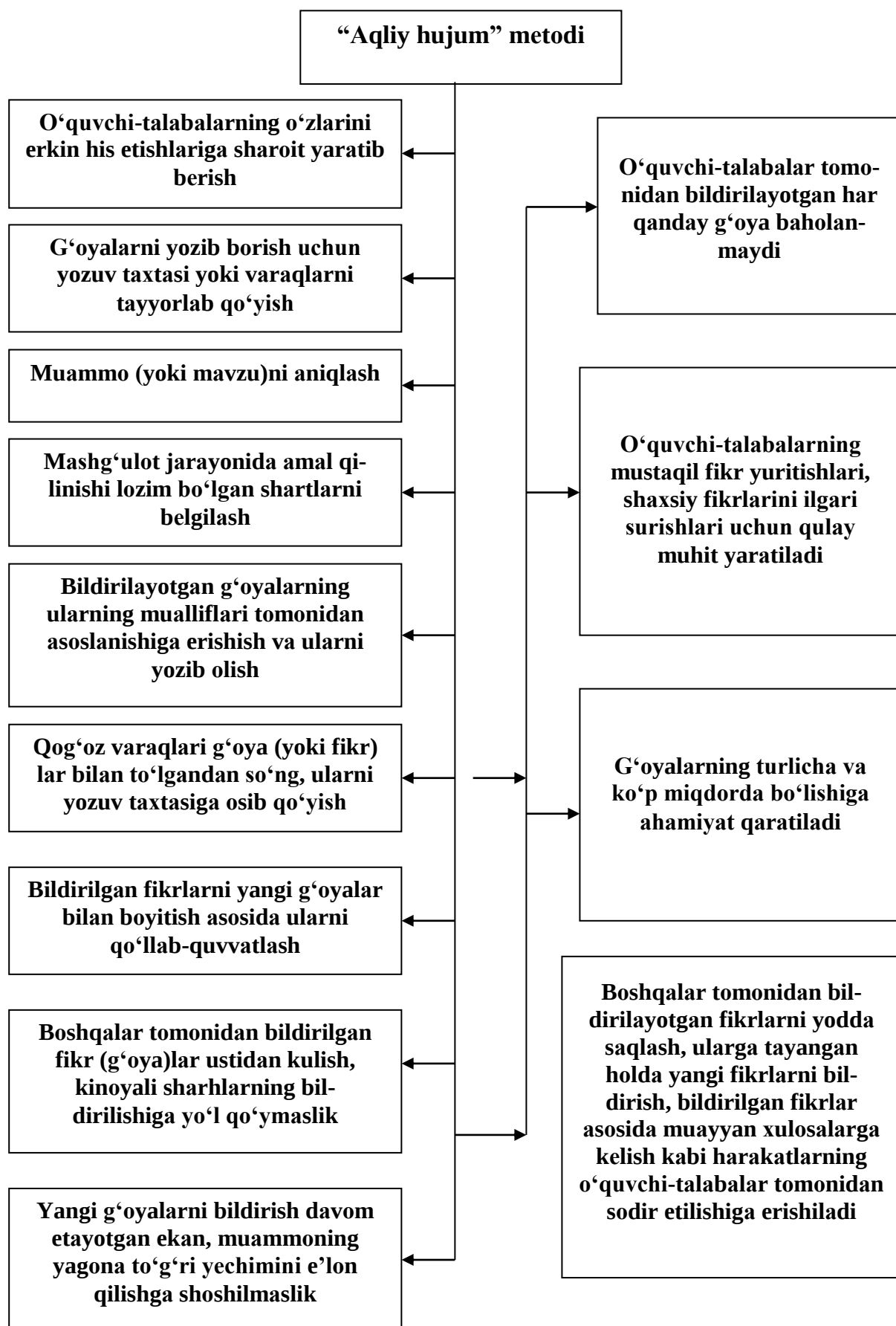
Bu metodning paydo bo'lishi Ikkinchi Jahon urushida Yapon dengizida xizmat qilgan amerikalik mutaxassis A.Osborn bilan bog'liq. Harbiy kemani qanday qilib torpedolardan himoya qilish mumkinligi masalasida kema Kengashi o'tkaziladi. Kengash qoidasiga ko'ra hamma – yungadan tortib kapitangacha har qanday, hatto xayoliy va amalga oshirib bo'lmaydigan g'oyalarni ham aytaversa bo'lardi, har qanday takliflar yozilib borildi. Matroslardan biri shunday fikrni ilgari surdi: “Torpedoni sezib qolsam, men butun jamoani bortga tizardim-da, torpedoga qarab puflashni buyurardim”. G'oyani eshitib, hamma kulib yubordi, hatto shu g'oya ham yozildi. Muhokama paytida bu g'oya qaytadan ishlab chiqildi va suvning kuchli oqimidan foydalanishga qaror qilindi. Suv nasosdan otilayotgan oqim yordamida torpedoga urildi va u to'xtatildi. Bir qarashda kulgili tuyulgan g'oya masalani hal qildi-qo'ydi.

50-yillarning oxiriga kelib amerikalik psixolog A.Osborn o'zi ishlayotgan universitetda “Aqliy hujum” metodini kutilmagan g'oya va takliflar to'plash va murakkab bo'lgan masalalarni yechish usuli sifatida targ'ib qila boshladi.

Ijodiy faollikning va mahsuldorlikning stimulatori hisoblangan «Aqliy hujum» metodi asosan yangi, original fikrlarning tug'ilishiga qarshilik ko'rsatuvchi tanqidiy muhitning yo'qligi deb atalgan psixologik mexanizmga tayanadi. Bunday muhitda hech qanday fikr tanqid qilinmaydi, noto'g'ri fikr aytishdan qo'rqilmaydi, hech kimning ustidan kulinmaydi.

Shunday qilib, “Aqliy hujum” metodi dastlab AQSh, Angliya, Fransiya da so'ngra Yaponiyada ishlatildi. 70-yillardan boshlab Rossiyada, 90-yillardan boshlab esa O'zbekistonda ishlatila boshlandi.

“Aqliy hujum” metodining asosiy qoidalari quyidagicha:

9-shakl. “Aqliy hujum” metodining asosiy qoidalari.

“Aqliy hujum” metodini o‘tkazilish texnologiyasini quyidagicha tushuntirsa bo‘ladi.

“Aqliy hujum” metodini o‘tkazuvchi kishi ma’lum muammoni ilgari suradi va ishtirokchilardan bu muammoni hal qilish bo‘yicha qanday mulohazalari borligini hamda ulardan eng kutilmagan fikrlarni ham ilgari surishlarini so‘raydi. Metodni o‘tkazuvchi kishi barcha fikrlarni yozib boradi. Shu o‘rinda aytilayotgan fikrlarga nisbatan tanqidiy munosabat bildirmaydi va fikrlar oxirigacha yozib borilaveradi.

“Aqliy hujum” metodini o‘tkazishdan ko‘zlangan maqsadlar quyidagilar:

- muammoni hal qilish uchun g‘oyalarni chiqarish;
- g‘oyalarni ularning ahamiyatligiga qarab, tartiblash;
- faol fikrlash malakasini shakllantirish;
- kutilmagan g‘oyalarning paydo bo‘lish jarayonini namoyish qilish;
- topilgan g‘oyalardan foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.

Ijod psixologiyasida ta’kidlanadiki, g‘oyalarni ishlab chiqish jarayonida tanqidiy fikrlar bu jarayonni sekinlashtiradi. Hatto eng kuchli g‘oyalar generatori ham tanqidchilarga qarshilik ko‘rsatishga ojizlik qilishi mumkin.

Shuning uchun ham, “Aqliy hujum”da quyidagi qoidalarga amal qilinadi:

1. *G‘oyalarning ilgari surilishi bosqichida tanqid (hatto hazil) taqiqlanadi.*

2. *Original, hatto fantastik g‘oyalar rag‘batlantiriladi.*

3. *Barcha g‘oyalar yozib boriladi yoki audio yoki videoplyonkada qayd qilinadi.*

4. *Agar ma’qul topsa, muallifning o‘zi ham yozib borishi mumkin.*

5. *“Aqliy hujum” metodi qatnashchilari hammasi bir-biri bilan yuridik va administrativ (ma’muriy) jihatdan mutlaqo bog‘liq bo‘lmasligi zarur.*

6. *Tahlilchilar guruhi nisbatan samarali g‘oyalarni tahlil qiladi, sintez qiladi, baholaydi va tanlaydi.*

“Aqliy hujum” metodi besh bosqichdan iborat bo‘lib, quyida ularning har biriga alohida-alohida to‘xtalib o‘tamiz.

1.1. “Aqliy hujum” metodiga kirish

Yuksak darajadagi aqliy va ijodiy harakatni talab qiladigan “Aqliy hujum” metodini o‘tkazishdan oldin metodni o‘tkazuvchi qatnashchilar uchun yetarli darajadagi qulay tashqi muhitni yaratish lozim bo‘ladi: ularni qulay joyga o‘tqazadi, xonani shamollatadi, sokin musiqadan foydalanadi, g‘oyalarning generatorlariga kofe yoki salqin ichimliklar

ulashdi va hokazo. Qatnashchilarning aqliy va emotsional holatini ko‘tarish uchun «Aqliy hujum» rahbari yetarli darajada erkin va demokratik holda auditoriya bilan muomala qiladigan bo‘lmog‘i lozim. Aqliy toliqishni oladigan psixologik mashqlarni o‘tkazish mumkin. Masalan, maxsus bo‘limlar talab qilinmaydigan masala yoki vaziyatlarni yechish mumkin.

Shundan keyin “Aqliy hujum” metodini o‘tkazishning bevosita shartlariga o‘tish mumkin bo‘ladi. Ekranda: - maqsadlar: reja va qoidalar aks ettiriladi.

Bu tadbirlarni amalga oshirishga 10 daqiqagacha vaqt talab qilinadi.

1.2. “Aqliy hujum” metodining shiorini tanlash

Iloji boricha “Aqliy hujum”ning shioridan foydalangan ma’qul. Chunki aynan shu shior mutaxassislar jamoasini g‘oyalarning tezlik bilan tug‘ilishiga jalb qiladi. Metodni o‘tkazuvchi ekranda bir qancha shiorlarning variantlarini tavsiya qiladi. Masalan:

1. *Biz masalani yechamiz va muammolar qolmaydi!*
2. *Muammo o‘ta murakkab, biz uni hal qilamiz!*
3. *Har qanday muammo yagona to‘g‘ri yechimga yega. Agar biz uni topolmasak, dahshat bo‘ladi!*
4. *Hal qilinmagan muammo asabni taranglashtiradi, kayfiyatni tushiradi, vijdonni qiynaydi. Vahima bizga yarashmaydi!*
5. *Muammolarni hal qilish ko‘nikmasini shakllantiramiz!*

1.3. Muammoni qo‘yish va uni tushuntirish

Bu bosqichda asosiy rol “Aqliy hujum” metodini o‘tkazuvchiga bog‘liq bo‘ladi. U tashkilotchi va ijodkor bo‘lmog‘i lozim. Oldiniga u “Aqliy hujum” metodi ishtirokchilariga bir qancha muammolardan birini tanlashni taklif qiladi. Shu bilan birgalikda tanlangan muammo mutaxassis-qatnashchilar uchun dolzarb, tanish, qiziqarli bo‘lmog‘i lozim. Agar bu pedagogik muammo bo‘lsa, unda, masalan, o‘quv jarayonini faollashtirish muammosini o‘rganish mumkin. Shunda muammoni quyidagicha qo‘yish maqsadga muvofiq:

1. *Tinglovchilarni faollashtirish muammolari.*
2. *Faollashtirish zaruriyati masalalari.*
3. *Tinglovchilarni nima uchun faollashtirish zarur?*
4. *Tinglovchilarni faollashtirish psixologiyasi.*

Muammo shakllanishi va qabul qilinishi uchun inobatga olgan holda muammoning umumiy tahlilini amalga oshirish zarur bo‘ladi:

- *muammoning murakkabligi nimada;*
- *qarorning bajarilishi imkoniyati;*

- muammoning minuslari va pluslari;
- murakkab savollarning aniqlanishi;
- muammoning tasnifi, ya'ni ma'lum bir tipga aloqadorligi;
- noaniqlik darajasi va h.k.

Muammoning bunday tahlili muammo haqida tinglovchilarda tasavvur paydo qiladi va tinglovchilar muammoni hal qilish yo'llarini topishda qiynalishmaydi.

2.1. Generatsiya – eksperiment (razvedka) bosqichi

Shunday qilib, "Aqliy hujum" metodini o'tkazish boshlanadi. Oldiniga g'oyalar yaratilishining eksperiment (razvedka) bosqichi boshlanadi. Metodni o'tkazuvchi ilk g'oyalarni ilgari suradi, qoidalarini qat'iy nazorat qiladi, ayniqsa, tanqidga taalluqlisiga alohida e'tibor beradi. O'z g'oyalarining generatorlarini 2-shaklga mos holda to'ldiradi. Bu jarayon 5-7 daqiqa davom etadi.

G'oyalarning generatorlari uchun

10-shakl.

Muammoni yozing

Muammoni hal qilish bo'yicha Sizning g'oyalaringiz	G'oyaning yangiligi nimada? Kutilayotgan qiyinchiliklar, o'ziga xos xususiyatlar, bajarishning taklif qilingan muddati. Sizning shaxsan qatnashadigan qisimingiz, bajarish algoritmi. Kutiladigan natijalar	G'oya muallifining ismi, sharifi

2.2. Bevosita generatsiya bosqichi

Generatsiya – eksperiment (razvedka) bosqichi sekin-asta bevosita generatsiya bosqichiga o'tadi. Bunda endi har bir ishtirokchi o'zining original g'oyasini ilgari suradi. Maxsus assistent g'oyalarni qanday aytilayotgan bo'lsa, shundayligicha hech qanday sharhsiz yozib boradi.

Agar metodni o'tkazuvchi ishtirokchilarning yangi g'oyalarni ilgari surmay qo'yayotganini sezib qolsa, ularni ilgarigi fikrlarining aksini aytishga chorlash kerak bo'ladi. Shunda ularda «ikkinchi nafas» ochiladi.

Bu bosqichning so'nggida (bu bosqich 20-30 daqiqa davom etadi) rahbar barchaga «Aqliy hujum»da qatnashganliklari uchun minnatdorchilik bildiradi.

3.1. Ishning sintez bosqichi

Bu bosqichda tahlilchilar guruhi (3-5 odamdan iborat) 2-shakl bo'yicha to'plangan g'oyalarni yig'ib olib, ularni keyinchalik tahlil qilish uchun korzinkalarga tashlashadi. Shundan so'ng barcha g'oyalar tizimlashtiriladi, tasnif qilinadi, baholanadi va nisbatan muammoning yechilishi yordam beradiganlarini alohida olib qo'yadilar.

Tanqidiy bosqich

Bu bosqichda tahlilchilar ikkita guruhga bo'linadilar: tahlilchilar va tanqidchilar. Tanqidchilar ilgari surilgan g'oyalarni tanqid qiladilar va bunda generatorning shaxsini emas, balki g'oyalarning o'zini tanqid qilishi zarur bo'ladi.

Shundan so'ng g'oyalar uchta korzinaga tashlanadi:

1. *Yangi, bimalol hayotga tatbiq qilsa bo'ladigan g'oyalar.*
2. *Ma'lum g'oyalar.*
3. *Keyinchalik tahlil qilish uchun saqlanadigan g'oyalar.*

Metodikani o'tkazuvchilar tahlilchilarga doimiy konsultatsiyalar berib boradilar va reglamentni saqlashga harakat qiladilar (reglament 30 daqiqa). Tahlilchilar 3-shaklga mos holda formatni to'ldiradilar. Shunday qilib, yangi ma'lumot tizimi dunyoga keladi.

11-shakl.

Tahlilchilar uchun “Tahlilchilar guruhi”ning ismi-sharifi (asosiy tahlilchilarni ko'rsating)

Ilgari surilgan g'oyalar bo'yicha kiritadigan ma'lumotlar.

1. Miqdoriy ko'rsatkichlar: _____
 - a) qatnashchilar miqdori _____
 - b) g'oyalar miqdori _____
2. Sifat ko'rsatkichlari:
 - a) yangi, hayotga tatbiq qilish mumkin bo'lgan g'oyalar;
 - b) ma'lum g'oyalar;
 - b) keyingi tahlil uchun “tashlandiq g'oyalar”.

3. Birinchi ikkita yo‘nalishdagi g‘oyalarni alohida belgilash va tahlil qilish zarur;

4. Muallifini ta’kidlagan holda nisbatan original g‘oyalarni ajratish zarur (g‘oyaning ma’nosini qisqacha yozish zarur):

G‘oyalarni umumlashtirish bo‘yicha bosh tahlilchining ma’ruzasi.

Tahlilchilar guruhi 10 daqiqalik ma’ruza uchun bosh tahlilchini mustaqil holda tanlashadi. Ma’ruzaning taxminan quyidagi shakli taklif qilinadi. Miqdoriy ko‘rsatkichlar:

1. Ishtirokchilar miqdori

2. G‘oyalar miqdori

Shularda:

1.1. Yangi va real g‘oyalar

1.2. Original g‘oyalar

1.3. Ma’lum g‘oyalar

1.4. Keraksiz g‘oyalar

Birinchi korzinkadagi g‘oyalarga alohida e’tibor qaratiladi.

“Aqliy hujum” bo‘yicha umumiy xulosalarning chiqarilishi

“Aqliy hujum” metodini o‘tkazuvchi zudlik bilan g‘oyalarni oldinga qo‘yilgan maqsaddan kelib chiqqan holda tahlil qiladi va mavjud bo‘lgan eski g‘oyalar bilan qiyoslaydi. Bundan tashqari, “Aqliy hujum”ning o‘tkazish jarayoniga qisqacha baho beradi. Shu o‘rinda natijaga alohida e’tibor qaratiladi, eng kelajagi bor g‘oyalar real amaliy faoliyatda qo‘llanilishi ta’kidlanadi.

Xulosa

“Aqliy hujum” metodini har xil variantlarda amalga oshirish mumkin:

– *og‘zaki individual fikr bildirish. Bunda muallif va uning g‘oyasi doskada muqarrar qayd qilinadi;*

– *guruh bilan ishlash. Bunda jamoalarning guruhiiy g‘oyalari qayd qilinadi;*

– *“Aqliy hujum” metodi “G‘oyalar konferensiyasi” ko‘rinishida ham amalga oshirilishi mumkin;*

– *“Aqliy hujum”ning yana bir ko‘rinishida mualliflarning o‘zlari o‘z fikrini yozadilar va uni og‘zaki tushuntiradilar.*

Xulosada shu narsani ta’kidlamog‘chimizki, “Aqliy hujum” metodi yangilik tuyg‘usi rivojlangan, intellektual ijod rag‘batlantiriladigan g‘oyalarni haqiqatdan ham hayotga tatbiq etiladigan jamoadagina samara berishi mumkin.

Ma’lumki, ba’zi bir ishga taalluqli o‘yinlarda ma’lum masalalar-ning muhokamasi paytida “Aqliy hujum”dan foydalaniladi. Shuning uchun pedagoglar “Aqliy hujum” metodini o‘yin jarayonida qo‘llash texnologiyasini iloji boricha mukammal o‘zlashtirib olishlari zarur.

“Yalpi fikriy hujum” metodi

“Yalpi fikriy hujum” metodi J. Donald Filips tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, uni bir necha o‘n (20-60) nafar o‘quvchi-talabalardan iborat guruhlarda qo‘llash mumkin.

Metod o‘quvchi-talabalar tomonidan yangi g‘oyalarning o‘rtaga tashlanishi uchun sharoit yaratib berishga xizmat qiladi. Har biri 5 yoki 6 nafar o‘quvchi-talabalarni o‘z ichiga olgan guruhlariga 15 daqiqa ichida ijobiy vazifalar beriladi. Topshiriq va ijodiy vazifalar belgilangan vaqt ichida ijobiy hal etilgach, bu haqida guruh a’zolaridan biri axborot beradi.

Guruh tomonidan berilgan axborot (topshiriq yoki ijodiy vazifaning yechimi) o‘qituvchi va boshqa guruhlar a’zolari tomonidan muhokama qilinadi va unga baho beriladi. Mashg‘ulot yakunida o‘qituvchi berilgan topshiriq yoki ijodiy vazifalarning yechimlari orasida eng yaxshi va o‘ziga xos deb topilgan javoblarni e’lon qiladi. Mashg‘ulot jarayonida guruh a’zolarining faoliyatlari ularning ishtiroklari darajasiga ko‘ra baholab boriladi.

“Fikrlarning shiddatli hujumi” metodi

“Fikrlarning shiddatli hujumi” metodi Ye.A. Aleksandrov tomonidan asoslangan hamda G.Ya. Bush tomonidan qayta ishlangan. “Fikrlarning shiddatli hujumi” metodining mohiyati quyidagichadir:

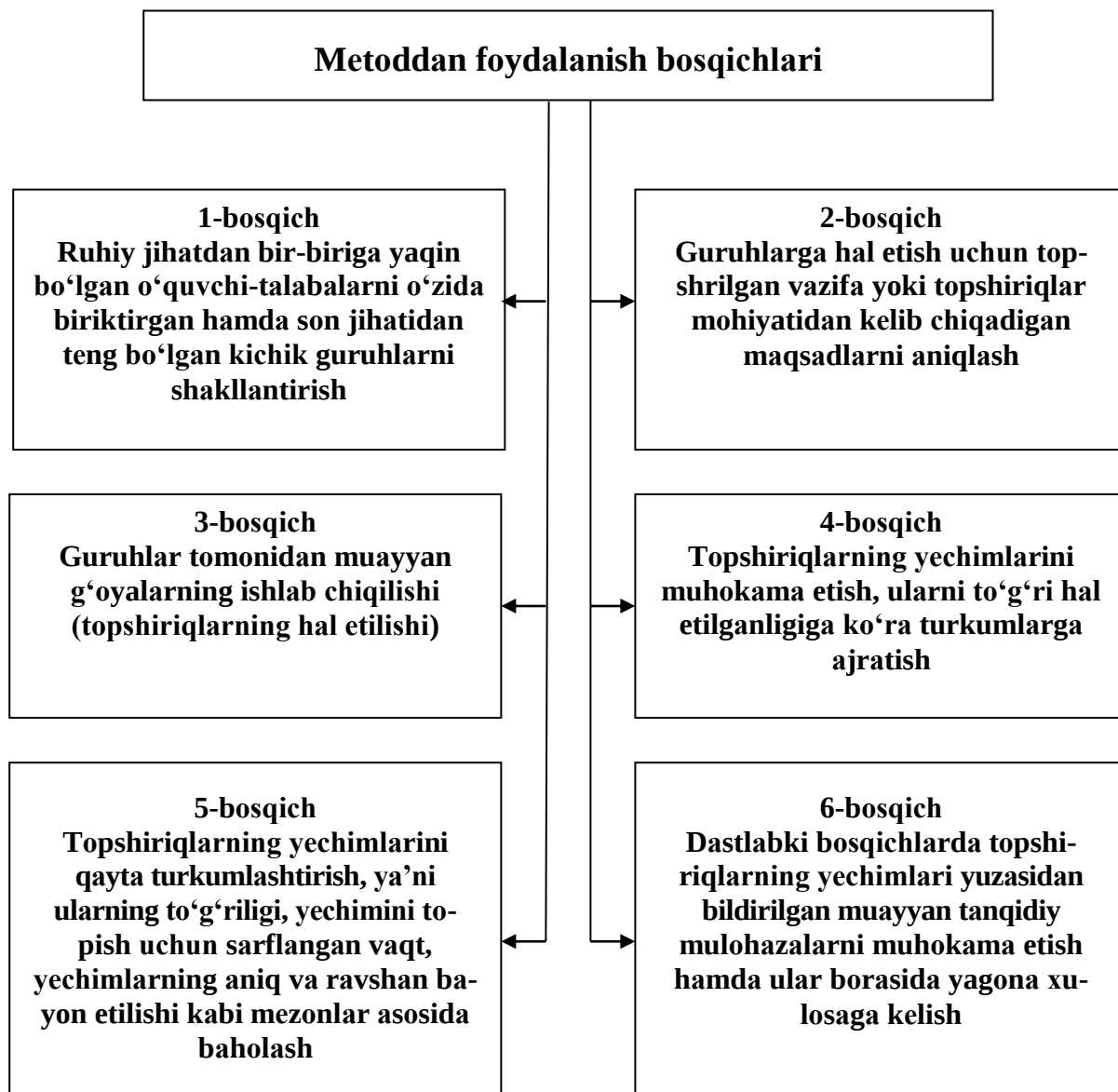
– *jamoa orasida muayyan topshiriqlarni bajarayotgan har bir o‘quvchi-talabaning shaxsiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishga ko‘maklashish;*

– *o‘quvchi-talabalarda ma’lum jamoa (guruh) tomonidan bildirilgan fikrga qarshi g‘oyani ilgari surish layoqatini yuzaga keltirish.*

“Fikrlashning shiddatli hujumi” metodini ijtimoiy, gumanitar va tabiiy yo‘nalishlardagi fanlar yuzasidan tashkil etiladigan mashg‘ulotlar jarayonida birdek muvaffaqiyatli qo‘llash mumkin.

Ushbu metoddan foydalanishga asoslangan mashg‘ulot bir necha bosqichda tashkil etiladi. Ular quyidagicha:

12-shakl.

“Fikrlarning shiddatli hujumi” metodini qo‘llash jarayonida quyidagi holatlar yuzaga keladi:

- o‘quvchi-talabalar tomonidan muayyan nazariy bilimlarning puxta o‘zlashtirilishiga erishish;
- vaqtni iqtisod qilish;
- har bir o‘quvchi-talabani faollikka undash;
- ularda erkin fikrlash layoqatini shakllantirish.

“6X6X6” metodi

Bu metod yordamida bir vaqtning o‘zida 36 nafar o‘quvchi-talabani muayyan faoliyatga jalb etish orqali ma’lum topshiriq yoki masalani hal etish, shuningdek, guruhlarning har bir a’zosi imkoniyatlarini aniqlash, ularning qarashlarini bilib olish mumkin. “6x6x6” metodi asosida tashkil etilayotgan mashg‘ulotda har birida 6 nafardan ishtirokchi bo‘lgan 6 ta guruh o‘qituvchi tomonidan o‘rtaga tashlangan muammo (masala)ni muhokama qiladi. Belgilangan vaqt nihoyasiga yetgach, o‘qituvchi 6 ta guruhni qayta tuzadi. Qaytadan shakllangan guruhlarning har birida avvalgi 6 ta guruhdan bittadan vakil bo‘ladi. Yangi shakllangan guruh a’zolari o‘z jamoadoshlariga avvalgi guruh tomonidan muammo (masala) yechimi sifatida taqdim etilgan xulosani bayon etib beradilar va mazkur yechimlarni birgalikda muhokama qiladilar.

“6x6x6” metodining afzal jihatlari quyidagilardir:

- *guruhlarning har bir a’zosini faol bo‘lishga undaydi;*
- *ular tomonidan shaxsiy qarashlarning ifoda etilishini ta’minlaydi;*
- *guruhning boshqa a’zolarining fikrlarini tinglay olish ko‘nikmalarini hosil qiladi;*
- *ilgari surilayotgan bir necha fikrni umumlashtira olish, shuningdek, o‘z fikrini himoya qilishga o‘rgatadi.*

Eng muhimi, mashg‘ulot ishtirokchilarining har biri qisqa vaqt (20 daqiqa) mobaynida ham munozara qatnashchisi, ham tinglovchi, ham ma’ruzachi sifatida faoliyat olib boradi.

Ushbu metodni 5, 6, 7 va hatto 8 nafar o‘quvchi-talabadan iborat bo‘lgan bir necha guruhlarda ham qo‘llash mumkin. Biroq yirik guruhlar o‘rtasida “6x6x6” metodi qo‘llanilganda vaqtni ko‘paytirishga to‘g‘ri keldi. Chunki bunday mashg‘ulotlarda munozara uchun ham, axborot berish uchun ham birmuncha ko‘p vaqt talab etiladi. So‘z yuritilayotgan metod qo‘llanilayotgan mashg‘ulotlarda guruhlar tomonidan bir yoki bir necha mavzu (muammo)ni muhokama qilish imkoniyati mavjud.

“6x6x6” metodidan ta’lim jarayonida foydalanish o‘qituvchidan faollik, pedagogik mahorat, shuningdek, guruhlarni maqsadga muvofiq shakllantira olish layoqatiga ega bo‘lishni talab etadi. Guruhlarning to‘g‘ri shakllantirilmasligi topshiriq yoki vazifalarning to‘g‘ri hal etilmasligiga sabab bo‘lishi mumkin. “6x6x6” metodi yordamida mashg‘ulotlar quyidagi tartibda tashkil etiladi:

1. *O‘qituvchi mashg‘ulot boshlanishidan oldin 6 ta stol atrofiga 6 tadan stul qo‘yib chiqadi.*

2. O'quvchi-talabalar o'qituvchi tomonidan 6 ta guruhga bo'linadi. O'quvchi-talabalarni guruhlarga bo'lishda o'qituvchi quyidagicha yo'l tutishi mumkin: 6 ta stolning har biriga muayyan obyekt (masalan, kema, to'lqin, baliq, delfin, kit, akula) surati chizilgan lavhani qo'yib chiqadi. Mashg'ulot ishtirokchilariga kema, to'lqin, baliq, delfin, kit hamda akula surati tasvirlangan (jami 36 ta) varaqchalardan birini olish taklif etiladi. Har bir o'quvchi-talaba o'zi tanlagan varaqchadan tasvirlangan surat bilan nomlanuvchi stol atrofiga qo'yilgan stuldan joy egallaydi.

3. O'quvchi-talabalar joylashib olganlaridan so'ng o'qituvchi mashg'ulot mavzusini e'lon qiladi hamda guruhlariga muayyan topshiriqlarni beradi. Ma'lum vaqt belgilanib, munozara jarayoni tashkil etiladi.

4. O'qituvchi guruhlarining faoliyatini kuzatib boradi, kerakli o'rinlarda guruh a'zolariga maslahatlar beradi, yo'l-yo'riqlar ko'rsatadi hamda guruhlar tomonidan berilgan topshiriqlarning to'g'ri hal etilganligiga ishonch hosil qilganidan so'ng guruhlardan munozaralarni yakunlashlarini so'raydi.

5. Munozara uchun belgilangan vaqt nihoyasiga yetgach, o'qituvchi guruhlarini qaytadan shakllantiradi. Yangidan shakllangan har bir guruhda avvalgi 6 ta guruhning har biridan bir nafar vakil bo'lishiga alohida e'tibor qaratiladi. o'quvchi-talabalar o'z o'rinlarini almashtirib olganlaridan so'ng, belgilangan vaqt ichida guruh a'zolari avvalgi guruhlariga topshirilgan vazifa va uning yechimi xususida guruhdoshlariga so'zlab beradilar. Shu tartibda yangidan shakllangan guruh avvalgi guruhlar tomonidan qabul qilingan xulosalar (topshiriq yechimlari)ni muhokama qiladilar va yakuniy xulosaga keladilar.

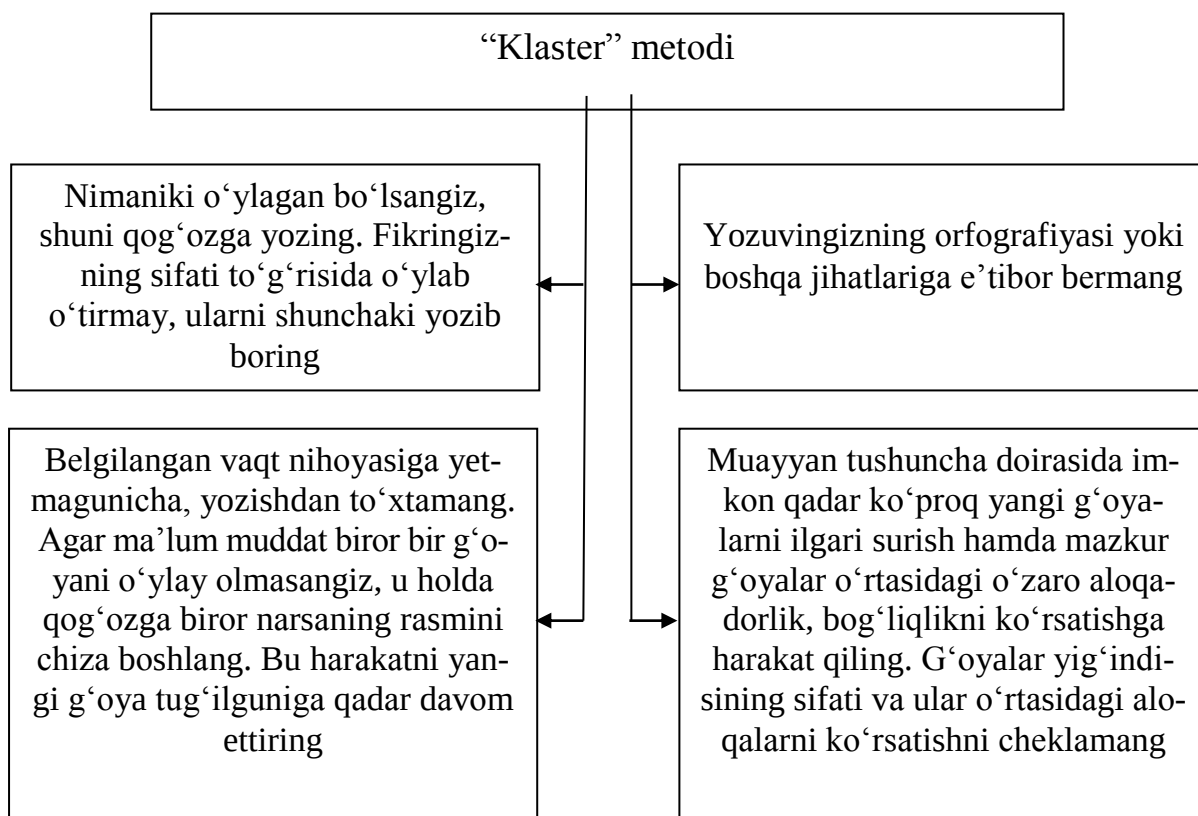
“Klaster” metodi

“Klaster” (g'uncha, bog'lam) metodi pedagogik, didaktik strategiya-ning muayyan shakli bo'lib, u o'quvchi-talabalarga ixtiyoriy muammo (mavzu)lar xususida erkin, ochiq o'ylash va shaxsiy fikrlarni bemalol bayon etish uchun sharoit yaratishga yordam beradi. Mazkur metod turli xil g'oyalar o'rtasidagi aloqalar to'g'risida fikrlash imkoniyatini beruvchi tuzilma aniqlanishini talab etadi. “Klasster” metodi aniq obyektga yo'naltirilmagan fikrlash shakli sanaladi. Undan foydalanish inson miya faoliyatining ishlash tamoyili bilan bog'liq ravishda amalga oshadi. Ushbu metod muayyan mavzuning o'quvchi-talabalar tomonidan chuqur hamda puxta o'zlashtirilguniga qadar fikrlash faoliyatining bir maromda bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Stil g'oyasiga muvofiq ishlab chiqilgan “Klaster” metodi puxta o'ylangan strategiya bo'lib, undan o'quvchi-talabalar bilan yakka tartibda

yoki guruh asosida tashkil etiladigan mashgʻulotlar jarayonida foydalalanish mumkin. Metod guruh asosida tashkil etilayotgan mashgʻulotlarda oʻquvchi-talabalar tomonidan bildirilayotgan gʻoyalarning majmuyi tarzida namoyon boʻladi. Bu esa ilgari surilgan gʻoyalarni umumlashtirish va ular oʻrtasidagi aloqalarni topish imkoniyatini yaratadi.

“Klaster” metodidan foydalanishda quyidagi shartlarga rioya qilish talab etiladi (13-shakl).

13-shakl. “Klaster” metodining qoidalari.

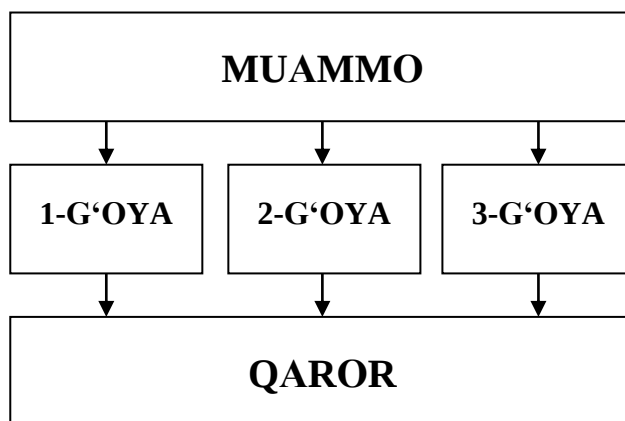
“Qarorlar shajarasi” (qarorlar qabul qilish texnologiyasi) metodi

“Qarorlar shajarasi” metodi muayyan fan asoslari borasidagi bir qadar murakkab mavzularni oʻzlashtirish, maʼlum masalalarda har tomonlama, puxta tahlil etish asosida ular yuzasidan muayyan xulosalarga kelish, bir muammo xususida bildirilayotgan bir necha xulosalar orasidan eng maqbul hamda toʻgʻrisini topishga yoʻnaltirilgan texnik yondashuvlar. Ushbu metod, shuningdek, avvalgi vaziyatlarda qabul qilingan qaror (xulosa)lar mohiyatini yana bir bora tahlil etish va uni mukammal tushunishga xizmat qiladi.

Guruh oʻquvchi-talabalari ishtirokida qoʻllaniladigan "Qarorlar shajarasi" bir necha oʻn nafar oʻquvchi-talabalarning bilimlari darajasini

aniqlash, ularning fikrlarini jamlash va baholash imkonini beradi. Ta'lim jarayonida mazkur metodning qo'llanilishi muayyan muammo yuzasidan oqilona qaror qabul qilish (xulosaga kelish)da o'quvchi-talabalar tomonidan bildirilayotgan har bir variant, ularning maqbul hamda nomaqbul jihatlarini mufassal tahlil etish imkoniyatini yaratadi. Mashg'ulot jarayonida o'quvchi-talabalar quyidagi chizma asosida tuzilgan jadvalni to'ldiradilar (yoki ushbu tartibdagi faoliyatni olib borishda yozuv taxtasidan foydalanadilar):

14-shakl.

"Qarorlar shajarasi" metodi quyidagi shartlar asosida qo'llaniladi:

1. *O'qituvchi mashg'ulot boshlanishidan oldin munozara, tahlil uchun mavzuga oid biror muammoni belgilaydi. Guruhlar tomonidan qabul qilingan xulosa (qaror)larni yozish uchun plakatlarni tayyorlaydi.*

2. *O'qituvchi o'quvchi-talabalarni 4 yoki 6 nafardan iborat guruhlariga ajratadi. Muammoning hal etilishi va bu borada eng maqbul qaror qabul qilinishi uchun muayyan vaqt belgilanadi.*

3. *Qarorni qabul qilish jarayonida guruhlarining har bir a'zosi tomonidan bildirilayotgan variantlarning maqbullik hamda nomaqbullik darajalari batafsil muhokama qilinadi. Har bir variantning afzallik va afzal bo'lmagan jihatlari yozib boriladi. Bildirilgan variantlar asosida muammoni ijobiy hal etishga xizmat qiluvchi usul xususida guruh a'zolari bir to'xtamga kelib oladilar.*

4. *Munozara uchun ajratilgan vaqt nihoyasiga yetgach, har bir guruh a'zolari o'z guruhi qarori borasida axborot beradilar. Zarur hollarda o'qituvchi rahbarligida barcha o'quvchi-talabalar bildirilgan xulosa (qaror)larni bir-biri bilan qiyoslaydilar.*

Muammoga oid tegishli qarorlar borasida savollar yuzaga kelsa ularga tegishli javob qaytariladi, noaniqliklarga aniqlik kiritiladi.

Agar barcha guruhlar tomonidan muammo yuzasidan bir xil qarorga kelingan bo'lsa, o'qituvchi buning sababini izohlaydi.

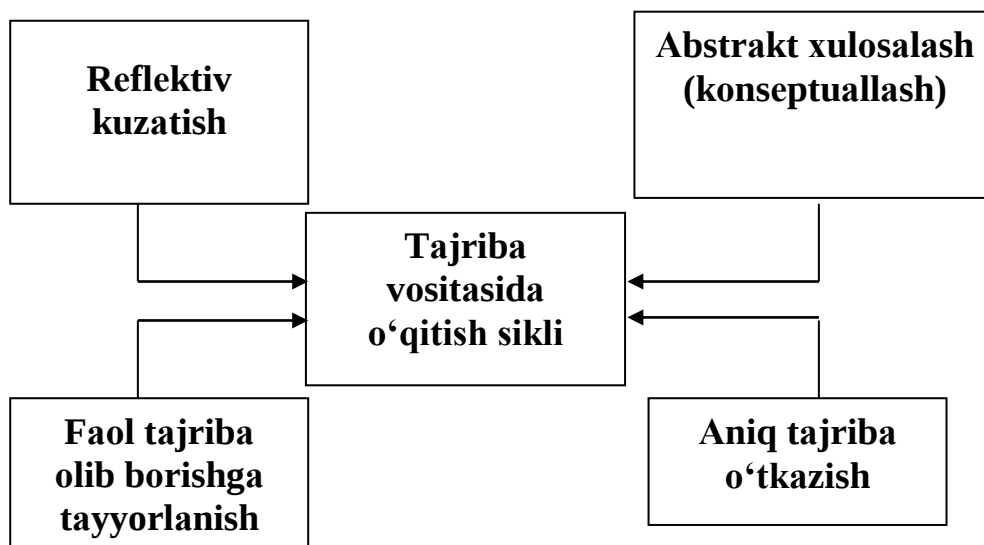
"Qarorlar shajarasi" metodining o'ziga xos jihati shundan iboratki, bu metod bevosita ma'lum loyiha asosida qo'llaniladi. Mazkur loyiha quyidagi ko'rinishga ega:

15-shakl.

“QARORLAR SHAJARASI” metodi					
UMUMIY MUAMMO					
1-qaror varianti		2-qaror varianti		3-qaror varianti	
Afzalligi	Kamchiligi	Afzalligi	Kamchiligi	Afzalligi	Kamchiligi
Qaror:					

**"TAJRIBA VOSITASIDA O'QITISH SIKLI"
(D.KOLB G'OYASI) METODI**

Mazkur metod quyidagi to'rt omil asosiga quriladi:

16-shakl. «Tajriba vositasida o'qitish sikli» metodining asosiy omillari.

Yuqorida qayd etilgan omillarning har biri muayyan shior (g'oya)ga asoslanadi. Chunonchi:

1) *o'quvchi-talabalar uchun mashq (topshiriq)lar mazmunini tanqidiy o'rganish va ular ustida fikr yuritish imkonini beruvchi sharoitni yaratish (reflektiv kuzatish);*

2) *o'quvchi-talabalarga zarur nazariy bilimlarni berish;*

3) *muammo yuzasidan bildirilgan fikrlarni umumlashtirish va xulosalash uchun sharoit yarating (abstrakt xulosalash, konseptuallashtirish);*

4) *o'quvchi-talabalarga mukammal shakllangan, ayni vaqtda yana bir bor tekshirib chiqilishi lozim bo'lgan mashq(topshiriq)larni ishlab chiqish imkonini bering (faol tajriba olib borishga tayyorlanish);*

5) *yakuniy xulosani shaxsiy tajribadan o'tkazing va faoliyatda undan foydalaning (aniq tajriba o'tkazish).*

"Qora quti" metodi

Ta'lim jarayonida mazkur metodni qo'llashdan maqsad, o'quvchi-talabalar tomonidan mavzuni puxta o'zlashtirishga erishish bilan birga ularni faollikka undash, ularda hamkorlikda ishlash, ma'lum vaziyatlarni boshqarish hamda mantiqiy tafakkur yuritish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Metoddan foydalanishda quyidagi harakatlar tashkil etiladi:

– *o'quvchi-talabalar juftlikka birlashtiriladi;*

– *juftliklarga mavzu mohiyatini yorituvchi asosiy tushunchalar (tayanch so'zlar, sanalar, raqamlar, belgilar va h.k.)ni kartochkalarga qayd etish vazifasi yuklanadi;*

– *o'qituvchi o'quvchi-talabalar bilan hamkorlikda guruhlar tomonidan topshiriqning bajarilishini tekshiradilar;*

– *topshiriqni to'g'ri bajargan guruhning bir a'zosi o'qituvchi rolini bajaradi va topshiriqning yechimini yozuv taxtasiga yozadi;*

– *o'quvchi-talabalar yozuv taxtasida qayd etilgan fikrni sharhladilar (tayanch so'zlar, sanalar, raqamlar, belgilar qanday ma'noni anglatishini aytadilar);*

– *to'g'ri javob bergan talaba-o'quvchi o'qituvchi rolini bajarib, juftliklarga mavzu mohiyatini yorituvchi shakl, jadval yoki tasvir yaratishni topshiradi va o'qituvchi yordamida topshiriqning bajarilishini tekshiradi.*

"Beshinchisi (oltinchisi, yettinchisi, ...) ortiqcha" metodi

O'quvchi-talabalarning mantiqiy tafakkur yuritish ko'nikmalariga ega bo'lishlarida ushbu metod alohida ahamiyatga ega. Uni qo'llashda quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

– *o'rganilayotgan mavzu mohiyatini ochib berishga xizmat qiluvchi tushunchalar tizimini shakllantirish;*

– *hosil bo'lgan tizimdan mavzuga taalluqli bo'lgan to'rtta (beshta, oltita, ...) tushunchaning o'rin olishiga erishish;*

– *o'quvchi-talabalarga mavzuga taalluqli bo'lmagan tushunchani aniqlash va uni tizimdan chiqarish vazifasini topshirish;*

– o‘quvchi-talabalarni o‘z harakatlari mohiyatini sharhlashga undash (mavzuni mustahkamlash maqsadida o‘quvchi-talabalardan tizimda saqlanib qolgan tushunchalarga ham izoh berib o‘tishlari hamda ular o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqlikni asoslashlarini talab etish lozim).

Mavzu mohiyatini yorituvchi tushunchalar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqlikni ko‘rsata va asoslay olish o‘quvchi-talabalarda mustaqil fikrlash, shaxsiy yondashuvlarni asoslay olish, shuningdek, tengdoshlarining fikrlari bilan shaxsiy mulohazalarini o‘zaro taqqoslash ko‘nikmalarini ham shakllantiradi.

“3/3” (“4/4”, “5/5”, ...) METODI

Mazkur metod ham yuqorida qayd etilgan metodlarning muqobili hisoblanib, o‘quvchi-talabalardan o‘rganilayotgan mavzu (yoki bo‘lim, bob) yuzasidan tahliliy mulohaza yuritish, shuningdek, eng muhim tayanch tushunchalarni ifodalay olishni talab etadi. Unga ko‘ra, o‘qituvchi mavzu (bo‘lim, bob) yuzasidan uchta (to‘rtta, beshta va hokazo) to‘g‘ri va unga teng nisbatda (uchta, to‘rtta, beshta) bo‘lgan va noo‘rin qo‘llanilgan tushunchalar (so‘zlar, belgilar, tasvirlar va boshqalar) dan iborat tizimni shakllantiradi. O‘quvchi-talaba ushbu tizimdan mavzu (bo‘lim, bob)ga taalluqli bo‘lmagan tushunchalarni ajratadi va harakatlarining mohiyatini izohlaydi.

Metodni qo‘llashda quyidagi harakatlar tashkil etiladi:

– *o‘qituvchi o‘zaro teng nisbatda mavzu (bo‘lim, bob)ga oid va oid bo‘lmagan asosiy tushunchalar tizimini yaratadi;*

– *o‘quvchi-talabalar mavzu (bo‘lim, bob)ga oid va oid bo‘lmagan asosiy tushunchalarni aniqlaydilar va daxldor bo‘lmagan asosiy tushunchalarni tizimdan chiqaradilar;*

– *o‘quvchi-talabalar o‘z harakatlarining mohiyatini izohlaydilar.*

Metoddan individual, guruhli va ommaviy shaklda o‘quvchi-talabalar tomonidan mavzuning puxta o‘zlashtirilishini ta‘minlash hamda ularning bilimlarini aniqlash maqsadida foydalanish mumkin.

“Rasmlarni to‘g‘ri joylashtiring” metodi

Kichik guruhlarda ishlashda ushbu metoddan foydalanish ham ijobiy natijalarni kafolatlaydi. Metodni qo‘llashda quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

– *o‘qituvchi tomonidan o‘rganilayotgan mavzuning mohiyatini mantiqiy ketma-ketlikda yoritishga xizmat qiluvchi tushunchalarni ifoda etgan maxsus kartochkalar majmuyi tayyorlanadi (har bir kartochkaning orqa to-*

moniga mavzu mohiyatini yorituvchi “yadro” tushunchaning bittadan harfi joylashtiriladi va maxsus qoplama bilan berkitiladi);

– har bir guruhga maxsus kartochkalarining alohida majmuasi topshiriladi va kartochkalarni ulardagi tushunchalarga asosan, mantiqiy ketma-ketlikda joylashtirish vazifasi yuklanadi;

– guruhlar tomonidan topshiriq bajarilib bo‘lingach, kartochkalarining orqa tomoni o‘giriladi va maxsus qoplama ochilib, topshiriqning qay darajada to‘g‘ri bajarilganligi aniqlanadi.

Agar topshiriq guruhlar tomonidan to‘g‘ri bajarilgan bo‘lsa, yakuniy jarayonda kartochkalar orqa tomonga o‘girilganda mavzuning mohiyatini yorituvchi "yadro" tushuncha hosil bo‘ladi.

Metoddan foydalanishning afzalligi shundaki, bu jarayonda o‘quvchi-talabalarda mavzuni muayyan qismlarga bo‘lib o‘rganish va qismlar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqlik hamda aloqadorlikni analiz va sintez asosida aniqlash ko‘nikmalari hosil qilinadi.

"Qizil va yashil rangli kartochkalar bilan ishlash" metodi

O‘quvchi-talabalar bilan ommaviy va guruh shaklida ishlashda ushbu metodni qo‘llash nihoyatda qulay. Metoddan mashg‘ulotlar so‘nggida mavzuni mustahkamlashga oid tezkor savol-javobni tashkil etishda foydalanish mumkin. Metod quyidagi harakatlarni tashkil etish asosida qo‘llaniladi:

– o‘qituvchi tomonidan o‘rganilayotgan mavzuning mohiyatini mantiqiy ketma-ketlikda yoritishga xizmat qiluvchi tushunchalarni ifoda etgan maxsus kartochkalar majmuyi tayyorlanadi (har bir kartochkaning orqa tomoniga mavzu mohiyatini yorituvchi «yadro» tushunchaning bittadan harfi joylashtiriladi va maxsus qoplama bilan berkitiladi);

– har bir guruhga maxsus kartochkalarining alohida majmuasi topshiriladi va kartochkalarni ulardagi tushunchalarga asosan, mantiqiy ketma-ketlikda joylashtirish vazifasi yuklanadi;

– guruhlar tomonidan topshiriq bajarilib bo‘lingach, kartochkalarining orqa tomoni o‘giriladi va maxsus qoplama ochilib, topshiriqning qay darajada to‘g‘ri bajarilganligi aniqlanadi.

Maktab, akademik litsey, oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlarida “Iqtisodiy nazariya” va “Iqtisodiy bilim asoslari” fanlari bo‘yicha tashkil etilgan mashg‘ulot jarayonida “Qizil va yashil rangli kartochkalar bilan ishlash” metodini qo‘llashda o‘quvchi-talabalarga quyidagi savollarni berish mumkin.

1. Inson ehtiyojlarini qondirish uchun unga turli xil ne'matlar (resurslar) zarur bo'ladimi?

2. Havo, suv, quyosh nuri va issiqligi, shuningdek, foydali qazilmalarni inson kuchi bilan hosil qilish mumkinmi?

3. Inson mehnati, u tomonidan tashkil etilayotgan iqtisodiy faoliyatning mahsuli mahsulot deb ataladimi?

4. Mahsulotlar faqat moddiy ne'matlardangina iboratmi?

5. Xizmat ko'rsatishning muayyan ko'rinishi mahsulot bo'la oladimi?

6. Moddiy ne'mat yaratmaydigan, biroq natijasi insonlar ehtiyojini qondirishga qaratilgan iqtisodiy faoliyat xizmatlar deb ataladimi?

7. Mahsulot ishlab chiqarish uchun iqtisodiy resurslar (xomashyo, insonning jismoniy va aqliy kuchi, turli mexanizm, mashina va asbob-uskunalar, ishlab chiqarish korxonalari)ning bo'lishi shartmi?

8. Iqtisodiy resurslar miqdorining "cheklangan deb hisoblanishi" to'g'rimi?

9. Jamiyatda iqtisodiy cheklanganlik muammosi mavjudmi?

10. Iqtisodiy cheklanganlik muammosining iqtisodiyotning asosiy (bosh, yetakchi) muammosi deb hisoblanishi to'g'rimi?

"Videotopishmoq" metodi

So'nggi yillarda pedagogik faoliyatda turli axborot vositalari (kompyuter, televideniye, radio, nusxa ko'chiruvchi qurilma, slayd, video va audiomagnitofonlar) yordamida ta'lim jarayoni tashkil etilishiga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'qituvchilar oldida ta'lim jarayonida turli axborot vositalaridan o'rinli va maqsadga muvofiq foydalanish vazifasi turibdi. Video-topishmoq metodidan foydalanishda quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

– o'quvchi-talabalar o'rganilayotgan mavzu mohiyatini tasviriy yoritishga yordam beruvchi izohlarsiz bir nechta video lavha namoyish etiladi;

– o'quvchi-talabalar har bir lavhada qanday jarayon aks ettirilganligini izohlaydilar;

– jarayonlarning mohiyatini daftarlariga qayd etadilar;

– o'qituvchi tomonidan berilgan savollarga javob qaytaradilar.

"Yumaloqlangan qor o'yini" metodi

Ushbu metod ham mavzuni muayyan qismlarga bo'lgan holda o'zlashtirish imkonini beradi hamda o'quvchi-talabalarda guruh va juftlikda ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Metodni qo'llash jarayonida quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

– tasvirli kartochkalar tayyorlanadi:

– ularning orqa tomoniga mavzuni o‘zlashtirishga oid o‘n besh variantdan iborat topshiriqlar yoziladi;

– o‘quvchi-talabalar ikki yoki uch guruhga bo‘linadilar (guruhlarni hosil qilishda tasvirli kartochkalardan foydalaniladi);

– har bir guruh a‘zolari bir nechta juftliklarga biriktiriladi;

– har bir juftlik bir variantdagi topshiriqni bajaradi;

– jarayon yakunida umumiy xulosalar chiqariladi.

“Yumaloqlangan qor o‘yini” metodidan muayyan bo‘lim yoki boblar bo‘yicha o‘zlashtirilgan nazariy va amaliy bilimlarni mustahkamlash maqsadida foydalanish nihoyatda qulay.

“Zakovatli zukko” metodi

Mavjud bilimlarni puxta o‘zlashtirishda o‘quvchi-talabalarning fikrlash, tafakkur yuritish layoqatlariga egaliklari muhim ahamiyatga ega. "Zakovatli zukko" metodi o‘quvchi-talabalarda tezkor fikrlash ko‘nikmalarini shakllan-tirish, shuningdek, ularning tafakkur tezliklarini aniqlashga yordam beradi. Metod o‘z xohishlariga ko‘ra shaxsiy imkoniyatlarini sinab ko‘rish istagida bo‘lgan o‘quvchi-talabalar uchun qulay imkoniyat yaratadi. Ular o‘qituvchi tomonidan berilgan savollarga qisqa muddatlarda to‘g‘ri va aniq javob qaytara olishlari zarur. Savollarning murakkablik darajasiga ko‘ra har bir savolga qaytarilgan to‘g‘ri javob uchun ballar belgilanadi. Yakuniy ballarning o‘rtacha arifmetik qiymatini topish asosida o‘quvchi-talabalarning tafakkur tezligi aniqlanadi.

Ballarning belgilanishi o‘quvchi-talabalarning shaxsiy imkoniyatlari to‘g‘risida aniq tasavvurga ega bo‘lishlarini ta‘minlaydi.

Metod o‘quvchi-talabalar bilan yakka tartibda, guruhli va ommaviy ishlashda birdek qo‘llanilishi mumkin.

"Qarama-qarshi munosabat" metodi

Metod o‘z mohiyatiga qo‘ra o‘zlashtirilgan bilimlarni tahlil va sintez qilish asosida asosiy hamda ikkinchi darajali ma‘lumotlar sifatida guruhlariga ajratish imkonini beradi. Metodni qo‘llashda quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

– mavzuning umumiy mazmuni yodga olinib, uning ahamiyatini yorituvchi tayanch tushunchalar aniqlanadi;

– ular muayyan ketma-ketlikda qayd etiladi;

– tushunchalar shaxsiy yondashuv asosida muhim va u qadar muhim bo‘lmagan tushunchalar tarzida guruhlanadi;

– jadval yaratilib, uning 1-ustuniga muhim bo‘lgan, 2-ustuniga muhim bo‘lmagan tushunchalar yoziladi;

- kichik guruhlar asosida shaxsiy yondashuvlar muhokama qilinadi;
- jamoaning umumiy fikriga ko‘ra yakuniy xulosani ifoda etuvchi jadval yaratiladi.

O‘quvchi-talabalar faoliyatining samaradorligini ta’minlash uchun ularning e’tiborlariga quyidagi jadvallarni taqdim etish maqsadga muvofiq:

1. Yakka tartibda ishlash jarayonida foydalanish uchun

2-jadval.

Mavzuning ahamiyati			
№	Muhim tushunchalar	№	Muhim bo‘lmagan tushunchalar
1.		1.	
2.		2.	
3.		3.	
4.		4.	
5.		5.	
...		...	

2. Jamoa asosida ishlash jarayoni uchun

3-jadval.

Mavzuning ahamiyati		
№	Jamiyatning ijtimoiy (iqtisodiy, madaniy) hayotdagi roli	Shaxs hayotdagi roli
1.		
2.		
3.		
4.		
5.		
...		

"Bilaman. Bilishni xohlayman. Bilib oldim" metodi

Ushbu metod o‘quvchi-talabalarga muayyan mavzular bo‘yicha bilimlari darajasini baholay olish imkonini beradi. Metodni qo‘llash jarayonida o‘quvchi-talabalar bilan guruhli yoki ommaviy ishlash mumkin.

Guruh shaklida ishlashda mashg‘ulot yakunida har bir guruh tomonidan bajarilgan faoliyat tahlil etiladi. Guruhlarning faoliyatlari quyidagi ko‘rinishda tashkil etilishi mumkin:

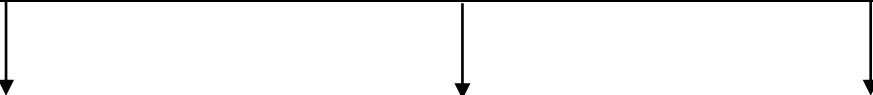
1) *har bir guruh umumiy sxema asosida o‘qituvchi tomonidan berilgan topshiriqlarni bajaradi va mashg‘ulot yakunida guruhlarning munosabatlari loyiha bndlari bo‘yicha umumlashtiriladi;*

2) *guruhlar umumiy sxemaning alohida bndlari bo‘yicha o‘qituvchi tomonidan berilgan topshiriqlarni bajaradi.*

O‘quv faoliyati bevosita yozuv taxtasi yoki ish qog‘ozida o‘z aksini topgan quyidagi sxema asosida tashkil etiladi:

17-shakl.

Bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim

Metoddan foydalanish uch bosqich asosida amalga oshiriladi, ya’ni:

1. O‘quvchi-talabalarning o‘rganilishi rejalashtirilayotgan mavzu bo‘yicha tushunchalarga egalik darajalari aniqlanadi.

2. O‘quvchi-talabalarning mavzu bo‘yicha mavjud bilimlarini boyitishga bo‘lgan ehtiyojlari o‘rganiladi.

3. O‘quvchi-talabalarni mavzuga oid ma’lumotlar bilan batafsil tanishtiriladi.

Bosqichlar bo‘yicha amalga oshirilgan harakatlarning to‘liq tafsiloti quyidagicha:

- *o‘quvchi-talabalar guruhlariga biriktiriladi;*
- *o‘quvchi-talabalarning yangi mavzu bo‘yicha tushunchalarga egalik darajasi o‘rganiladi;*
- *o‘quvchi-talabalar tomonidan qayd etilgan tushunchalar loyiha-ning 1-bandiga yozib boriladi;*
- *o‘quvchi-talabalarning yangi mavzu bo‘yicha mavjud bilimlarini boyitishga bo‘lgan ehtiyojlari sifatida bayon etilgan tushunchalar loyiha-ning 2-bandiga yozib qo‘yiladi;*
- *o‘qituvchi o‘quvchi-talabalarni yangi mavzuga oid umumiy ma’lumotlar bilan tanishtiradi;*
- *o‘quvchi-talabalar o‘zlashtirgan yangi tushunchalar aniqlanadi;*
- *bayon etilgan yangi tushunchalar loyiha-ning 3-bandiga yozib qo‘yiladi;*
- *mashg‘ulot yakunida yagona loyiha yaratiladi.*

"Zig-zag" metodi

Metod talaba-o'quvchilar bilan guruh asosida ishlash, mavzuni tezkor va puxta o'zlashtirishga xizmat qiladi. Metodning afzalligi quyidagi jihatlar bilan belgilanadi:

1. O'quvchi-talabalarda jamoa bo'lib ishlash ko'nikmasi shakllanadi;
2. Mavzuni o'zlashtirishga sarflanadigan vaqt tejaladi

"Zig-zag" yoki "Boshqalarni o'qitish" metodi

"Zig-zag" metodining qo'llanish qoidasi quyidagicha:

1-bosqich. Kichik guruhlar tashkil etiladi.

2-bosqich. Har bir guruh ishtirokchilariga 1, 2, 3 raqamlari yozilgan qog'ozlar (topshiriqlar soniga qarab) tarqatiladi.

3-bosqich. Har bir guruhdagi ishtirokchilar alohida stol atrofida birlashadi (1,1,1,1), (2,2,2,2), (3,3,3,3) va ushbu guruhlarining har biriga alohida topshiriqlar beriladi (misol uchun 1-guruhga metodik, 2-guruhga ilmiy, 3-guruhga didaktik tahlil).

4-bosqich. Guruh ishtirokchilari belgilangan vaqt oralig'ida berilgan tahlil turlarini puxta o'rganadilar va har bir ishtirokchi "o'qituvchi" darajasiga ko'tariladi.

5-bosqich. Har bir ishtirokchi avvalgi o'rniga qaytadi va o'zining puxta o'rganib kelgan materialini (dars tahlili turini) sheriklariga galmagaldan tushuntirishi kerak. Mana shu tartibda dars tahlili turlari talabalar tomonidan mustaqil o'rganiladi. Va bu ishlarning taqdimoti o'tkaziladi.

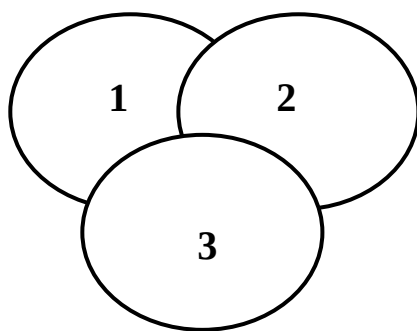
Dars tahlilining qaysi turi bo'yicha taqdimot qilish o'qituvchi tomonidan belgilanadi, ya'ni guruhlar taqdimot qilib beradilar. Har bir guruhlar taqdimotini qolgan guruhlar baholaydi.

Baholash mezonlari maksimal – 10 ball. Mazmun – 6 ball, taqdimot – 2 ball. G'olib guruh o'qituvchi tomonidan rag'batlantiriladi.

"Ven diagrammasi" metodi

Ushbu metod o'quvchi-talabalarda mavzuga nisbatan tahliliy yondashuv, ayrim qismlar negizida mavzuning umumiy mohiyatini o'zlashtirish (sintezlash) ko'nikmalarini hosil qilishga yo'naltiriladi. "Ven diagrammasi" metodi kichik guruhlarini shakllantirish asosida sxema bo'yicha amalga oshiriladi.

Yozuv taxtasi o'zaro teng to'rt bo'lakka ajratiladi va har bir bo'lakka quyidagi sxema chiziladi:

Metod o‘quvchi-talabalar tomonidan o‘zlashtirilgan o‘zaro yaqin nazariy bilimlar, ma’lumotlar yoki dalillarni qiyosiy tahlil etishga yordam beradi. Ushbu metoddan muayyan bo‘lim yoki boblar bo‘yicha yakuniy darslarni tashkil etishda foydalanish yanada samaralidir.

Metodni qo‘llash bosqichlari quyidagilardan iborat:

- *o‘quvchi-talabalar to‘rt guruhga bo‘linadi;*
- *yozuv taxtasiga topshiriqni bajarish mohiyatini aks ettiruvchi sxema chiziladi;*
- *har bir guruhga o‘zlashtirilayotgan mavzu (bo‘lim, bob) yuzasidan alohida topshiriqlar beriladi;*
- *topshiriqlar bajarilgach, guruh a‘zolari orasidan liderlar tanlanadi;*
- *liderlar guruh a‘zolari tomonidan bildirilgan fikrlarni umumlash-tirib, yozuv taxtasida aks etgan diagrammani to‘ldiradilar.*

“Insert” metodi

Bu metod o‘zlashtirilishi ko‘zda tutilgan yangi mavzu bo‘yicha o‘quvchi-talabalarning muayyan tushunchalarga egaliklarini aniqlash va ularda matnga nisbatan tahliliy yondashish ko‘nikmalarini shakllantirish-ga xizmat qiladi. Metodni qo‘llash jarayonida quyidagi harakatlar amal-ga oshiriladi:

- *kichik guruhlar shakllantirilib, ular nomlanadi. Har bir guruhdan o‘zlashtirilishi rejalashtirilayotgan mavzuga oid ikkita fikr bildirish so‘-raladi;*
- *o‘quvchi-talabalar navbatma-navbat mulohazalarni bayon etadilar;*
- *bayon etilgan fikrlar yozuv taxtasiga yozib boriladi;*
- *so‘ngra o‘qituvchi yangi mavzu mohiyatini yorituvchi matnni gu-ruhlarga tarqatadi;*
- *guruhlar matn bilan tanishib chiqib, matn va o‘zlari bildirgan fikrlarning bir-biriga qay darajada muvofiq kelganligini aniqlaydilar (o‘xshashlik va farqlar maxsus belgilar yordamida qayd etiladi);*

- guruh a'zolari shaxsiy qarashlarini ifoda etadilar va maxsus belgilar soni umumlashtiriladi;
- guruh a'zolari orasidan liderlar belgilanadi, liderlar sinf va guruh jamoasining natijalari bilan tanishtiriladi;
- guruhlarining yondashuvlari umumlashtirilib, yakuniy xulosa chiqariladi.

Metodni qo'llashda o'quvchi-talabalar faoliyatni quyidagi sxemalar bo'yicha tashkil etadilar:

1. Guruhlar tomonidan bildirilgan fikrlar bilan matn qiyosiy taqqoslanganda:

Maxsus belgilar	Maxsus belgilarning ma'nosi
Z	Matnda guruhlar tomonidan bildirilgan fikrlar o'z aksini topgan bo'lsa
S	Matnda guruhlar tomonidan bildirilgan fikrlar o'z aksini topmagan bo'lsa
?	Matn bilan tanishish jarayonida savollar tug'lsa (tushunmovchiliklar yuzaga kelsa)

2. Liderlarning hisobotidan so'ng guruhlarining natijalarini o'rganish chog'ida:

Maxsus belgilarning tartib raqamlari	Guruhlarining nomlari			
1.	Kopernik	Galiley	Gippokrat	Ibn Sino
2.				
3.				

Metod o'quvchi-talabalarda mantiqiy fikrlash, shaxsiy xatolar ustida ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.¹

Demak, "Insert" texnologiyasi o'quv materiallarini o'zlashtirish va mustahkamlash, o'quvchi-talabalarining kitob bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, berilgan vazifalarini mustaqil bajarishda qo'l keladi. Ushbu texnologiya qo'llanilganda o'quvchi-talabalar matnlardan mustaqil foydalanish, olingan axborotlarni tahlil qilish va tizimlashtirish, ularni qisqa va aniq bayon qilish hamda tanqidiy fikrlash ko'nikmasiga ega bo'ladi. O'qitishning ushbu texnologiyasida o'qituvchi yangi mavzuni bayon etmaydi, balki uning nomini e'lon qiladi. Mavzu e'lon qilingach, o'quvchi-talabalar berilgan matnni mustaqil o'qib-o'rganadi.

¹ 1. Qarang: Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – T.: «Fan», 2006, 144 – 174-betlar.

Shundan keyin keltirilgan maxsus jadvalning “bilaman” (+), “bilmayman” (-), “fikrimga qarshi” (x), “bilishni xohlayman” (b), “tushunmadim” (?) deb nomlangan ustunlarini belgilar bilan to‘ldiradi. So‘ng o‘qituvchi o‘quvchi-talabalar bilan birgalikda to‘ldirilgan jadvallarni muhokama qiladi.

Metodning afzalligi:

- o‘quvchi-talaba matnlardan mustaqil foydalana oladi;
- olingan axborotlarni mustaqil tahlil qila oladi;
- axborotlarni tizimlashtirib, ularni qisqa va aniq bayon qilish ko‘nikmasiga ega bo‘ladi;
- kichik guruhlarda ishlash jarayonida har bir guruh a‘zosining guruh bilan ishlash hamjihatligini mustahkamlaydi.

Metodning kamchiligi:

- metodni qo‘llash uchun ko‘p vaqt kerak;
- har bir ishtirokchi uchun alohida tarqatma material talab etiladi;
- ishtirokchilarning o‘zlashtirish darajalari har xilligi sababli kutiladigan natijaga har doim ham erishilavermaydi.

«Ajurli arra»

«Ajurli arra» (ajar so‘zi fransuzcha «*ajour*» so‘zidan olingan bo‘lib, “bir yoqdan ikkinchi yoqqa o‘tgan, ikki tomoni ochiq” degan ma‘noni anglatadi) metodi tuzilish jihatidan o‘zida quyidagi bosqichlarni qamrab oladi:

- Topshiriqni bo‘lish: topshiriq va matnli materiallar bir necha asosiy qismlarga (yoki) mavzularga qir qiladi.
- Birlamchi guruhlar: har bir guruh a‘zolari qir qilgan mavzuni oladi va ekspertga aylanadi.
- Ekspert guruhlar: qo‘lida bir mavzuga oid o‘quv topshiriqlari mavjud bo‘lgan o‘quvchi-talabalar mavzuni muhokama qilish, boshqalarga o‘rgatish, rejasini egallash uchun ekspert guruhiga birlashadilar.
- Birlamchi guruhlar: o‘quvchi-talabalar o‘zlarining birlamchi guruhlariga o‘rganganlarini o‘qitishadi.

Shuningdek:

1. O‘qitish jarayoniga bu tarzda yondashilganda o‘quvchi-talabalarning hamkorlikda ishlashlariga va qisqa vaqt ichida katta hajmdagi axborotlarni o‘zlashtirishlariga imkon tug‘iladi.

2. U yoki bu faoliyatni darsda amalga oshirish uchun talaba-o‘quvchilarga boshlang‘ich axborotlarni uzatish zarurati tug‘ilsa, ma‘ruza o‘rnini bosa oladigan samarali qurol hisoblanadi.

3. O'qituvchi murakkab mavzular bo'yicha o'quvchi-talabalarni darsga tayyorlash uchun oldindan ularning har biriga mo'ljallangan alohida axborot tayyorlaydi. Unda darslikdan tashqari qo'shimcha tarzda gazeta, jurnallardagi maqolalardan materiallar bo'lishi kerak.

4. Har bir o'quvchi-talaba ikki guruh tarkibida ishtirok etadi: Dastlab "o'z uyi" (birlamchi) guruhiga, keyin esa (ekspert) guruhiga birlashib, o'quv elementlarini mustaqil ravishda o'rganishadi. Ekspert guruhini tezda tashkil etish uchun o'quvchi-talabalar olgan axborot paketlaridan har bir mavzuga oid materiallar, bir xil rangdagi qog'ozlarga yozilgan yoki rangli qalam bilan qog'ozning biror bir burchagi bo'yalgani ma'qul.

5. Har bir guruhda 3 tadan 5 tagacha o'quvchi-talaba (o'quvchi-talabalar soniga qarab) bo'lishi mumkin. Har bir o'quvchi-talaba "o'z uyi"dagilarni va qayta uchrashish joyini aniqlab olishi kerak.

6. O'qituvchi o'quvchi-talabalarni "rangli topshiriqlar" asosida guruhga birlashishini taklif etadi hamda ular alohida mavzular bo'yicha ekspertga aylanadi. Misol uchun, "qizil" larni auditoriya yoki sinf xonasi oxirida, "ko'k"larni esa OO'Yu, kasb-hunar kolleji, maktab yo'lakhasida uchrashishi belgilanadi. Har bir ekspert guruhida o'quvchi-talabalar soni 3 nafardan kam bo'lmasligi kerak.

7. Guruhlarga axborotli paketlar tarqatiladi, har qaysi guruh turli xil materiallar to'plamini olishlari va ularni muhokama qilishi, aynan ana shu axborotlar bo'yicha ekspertga aylanishi lozim. O'quv materiallari bo'yicha "ekspert" bo'lishi uchun o'quvchi-talabalarda vaqt yetarli bo'lishi zarur. Agar materiallar murakkab va katta bo'lsa, bir dars jarayoni to'liq talab qilinadi.

8. O'quvchi-talabalarga quyidagi topshiriqlar beriladi:

- paketdagi materiallarni qunt bilan o'rganing va muhokama qiling;
- bir-biringizdan so'rang, materiallarni har biringiz tushunib olganingizga ishonch hosil qiling;
- o'z "uyingiz" guruhida o'qitish zarurligini hisobga olib, materialning muhim o'quv unsurlariga e'tiborni qarating.

9. O'quvchi-talabalarning o'z "uylariga" qaytishlarini iltimos qiling. Har biri o'z "uyi" guruhiga axborot beradi. Shak-shubhasiz, "u" guruhida ekspert guruhidan 1 ta o'quvchi-talaba bo'lishi shart. O'rganib kelgan o'quvchi-talaba materiallarni o'z guruhi o'quvchi-talabalariga o'rgatish javobgarligini bo'yniga oladi. Bu jarayon o'quv materiallarining o'zlashtirilishi zarurligiga qarab, yana bir soat davom etishi mumkin.

“Iqtisodchi” metodi

“Iqtisodchi” metodi o‘quvchi-talabalarda fikriy bog‘liqlik, mantiq, xotiraning rivojlanishiga imkoniyat yaratadi, qandaydir muammoni hal qilishda o‘z fikrini ochiq va erkin ifodalash mahoratini shakllantiradi.

Masalan, iqtisodiy iboralarni pedagogik atamalar bilan to‘ldirish. O‘quvchi-talabalar iboralarni tavsiya qilishadi: biznes, tadbirkor, iqtisod, hisobot, statistika va hokazo. Bu ibora to‘g‘risida to‘xtaymiz:

]	:	:	:
]	:	:	:
	:	:	:
]	]	:	:
	:	:	:
:	:	:	:
:	:	:	:
]	:	:	:
]	:	:	:

Veyer (yelpig‘ich) metodi

Bu metod murakkab, ko‘p tarmoqli, mumkin qadar muammo xarakteridagi mavzularni o‘rganishga qaratilgan.

Metod mohiyati shundan iboratki, unda mavzuning turli tarmoqlari bo‘yicha bir yo‘la sharh beriladi. Ayni paytda, ularning har biri alohida nuqtalarda muhokama etiladi. Masalan, ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari belgilanadi. Bu interaktiv metod tanqidiy, tahliliy, aniq, mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda o‘z g‘oyalari, fikrlarini yozma va og‘zaki shaklda ixcham bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi.

Veyer metodi umumiy mavzuning ayrim tarmoqlarini muhokama qiluvchi kichik guruhlarining, har bir qatnashuvchining, auditoriyaning faol ishlashiga qaratilgan.

Veyer metodi mavzuni o‘rganishning turli bosqichlarida qo‘llanishi mumkin:

- *boshida: o‘z bilimlarini erkin faollashtirish;*
- *mavzuning o‘rganish jarayonida: uning asoslarini chuqur fahmlash va anglab yetish;*
- *yakunlash bosqichida: olingan bilimlarni tartibga solish.*

Asosiy tushunchalar quyidagilar:

- *aspekt (nuqtayi nazar) bilan predmet, hodisa, tushuncha tekshiriladi;*
- *afzallik – biror narsa bilan qiyoslangandagi ustunlik, imtiyoz;*
- *fazilat – ijobiy sifat;*
- *nuqson–nomukammallik, qoidalarga, mezonlarga nomuvofiqlik;*
- *xulosa – muayyan bir fikrga, mantiqiy qoidalar bo‘yicha dalildan natijaga kelish.*

Veyer metodi ta’lim maqsadidan tashqari tarbiyaviy xarakterdagi quyidagi vazifalarni amalga oshirish imkonini ham beradi:

- *jamoa, guruhlarda ishlash mahorati;*
- *muammolar, vaziyatlarni turli nuqtayi nazardan muhokama qilish mahorati;*
- *murosali qarorlarni topa olish mahorati;*
- *o‘zgalar fikriga hurmat;*
- *xushmuomalalik;*
- *ishga ijobiy yondashish;*
- *faollik;*
- *muammoga diqqatini jamlay olish mahorati.*

Shunday qilib, iqtisodiy fanlarni o‘qitish jarayonida interfaol metodlardan foydalanish o‘ziga xos xususiyatga ega. Ta’lim amaliyotida foydalanilayotgan har bir interfaol metodni sinchiklab o‘rganish o‘quvchi-talabalarning fikrlashini kengaytiradi hamda muammoni to‘g‘ri yechimini topishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. O‘quvchi-talabalarning ijodkorligini va faolligini oshiradi. Turli xil iqtisodiy muammolar interfaol metodlar orqali tahlil etilganda, o‘quvchi-talabalarning bilishini kengayishi va chuqurlashishi aniqlanadi. Shuning uchun quyidagi amaliyotda foydalanilayotgan interfaol metodlar asosidagi dars ishlanmasi (uslubiy ko‘rsatma)ni keltiramiz.

Mavzu: Interfaol metodlar asosida dars o‘tish

Dars shakli: Seminar

TA’LIM METODLARI:	Suhbat, savol-javob “Aqliy hujum”, “Qora quti” hamda “5x5x5”, “Beshinchisi ortiqcha”, test so‘rovi.
DARSNING MAQSADI:	Oliy o‘quv yurtlari talabalarida ta’limni amalga oshirishning asosiy metodlari va tashkiliy shakllari to‘g‘risida bilimlarini mustahkamlash.
DARSNING JIHOZLARI:	Mavzuga oid adabiyotlar, slaydlar, oq qog‘oz, marker, o‘quvchi-talabalarni guruhlariga bo‘lish uchun turli shakl va rangdagi kartochkalar.

Darsning rejasi:

- I. “Aqliy hujum” metodi yordamida dastlabki tushunchalarni aniqlashtirib olish.
- II. “5x5x5” metodi yordamida bilimlarni o‘zlashtirish.
- III. Savol-javob asosida suhbat tashkil etish.
- IV. “Qora quti” metodi yordamida o‘zlashtirilgan tushunchalarni mustahkamlash.
- V. “Beshinchisi ortiqcha” metodi yordamida o‘zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash.
- VI. Qisqacha test so‘rovi yordamida talabalarning o‘zlashtirish darajasini aniqlash.

Darsning borishi

Mashg‘ulot o‘qituvchining oliy ta’lim tizimida “Zamonaviy pedagogik texnologiyalar” fani haqidagi kirish so‘zi bilan boshlanadi. U o‘z ma’ruzasida ta’lim metodlari oliy malakali mutaxassislarni tayyorlashning muhim omili ekanligini yorqin misollar bilan tushuntiradi, bunda an’anaviy hamda noan’anaviy ta’lim metodlarini sanab o‘tadi. Ma’ruzalar matnda berilgan ma’lumotlar bilan cheklanmay, qo‘shimcha adabiyotlarga, jumladan “Pedagogika”, “Psixologiya” hamda maxsus fanlarni o‘qitish metodlariga oid boshqa qo‘llanmalarga murojaat qiladi. Mavzuga oid asosiy va qo‘shimcha adabiyotlar ro‘yxati jadval shaklida talabalarga havola qilinib, o‘qituvchi bergan ma’lumot yanada samarali, esda qolarli bo‘ladi.

Mashg‘ulot davomida amalga oshiriladigan har bir metod mos ravishda savol-javoblar orqali mustahkamlab boriladi. Chunonchi, “Siz metod” tushunchasini qaysi fan sohalarida uchratgansiz?, “Siz bakalavr kursida tahsil olish davomida “ta’lim metodi” tushunchasi bilan bog‘liq qanday ma’lumotlarni eslay olasiz?”, “Oliy ta’lim muassasasida tahsil olish davomida qo‘llanilgan qanday ta’lim metodlarini sanab bera olasiz?” kabi savollarga talabalar, albatta javob berishadi. Ular aytishga qiynalgan, munozarali o‘rinlarni esa o‘qituvchining o‘zi to‘ldirib boradi.

Talabalarga ma’ruza mashg‘ulotida *metod, metodika, metodologiya, pedagogik texnologiya, interfaol metodlari* bilan bog‘liq tushunchalarni mustaqil ravishda, chuqurroq o‘rganish topshirilishi lozim. Ta’lim metodlari tushunchasi ancha keng va birmuncha murakkab bo‘lib, ularni mustaqil ravishda birlamchi o‘qish amaliy mashg‘ulot jarayonida ularni o‘zlashtirish va mustahkamlashni ancha osonlashtiradi, matnda uchraydi-

gan qiyin soʻz, jumla va nomlarni toʻla tushungan holda oʻzlashtirishga yordam beradi.

I. “Aqliy hujum” metodi yordamida dastlabki tushunchalarni aniqlashtirib olish

Mashgʻulotni oʻqituvchi “Aqliy hujum” metodi bilan boshlaydi: “Taʼlim metodi nima?”. Talabalarning javoblari doskaga yozib boriladi va tayanch soʻzlar tagiga chizib, umumiy taʼrif ishlab chiqiladi: “Taʼlim metodi” deyilganda taʼlim oluvchilar va oʻqituvchining taʼlim, tarbiya va oʻqitish jarayonida shaxsni rivojlantirish masalalarini hal qilishga qaratilgan faoliyati tushuniladi.

Shundan soʻng oʻqituvchi talabalarni 3 ta kichik guruhga boʻladi, birinchi guruh “Metodika nima?”, ikkinchi guruh “Metodologiya nima?”, uchinchi guruh “Zamonaviy pedagogik texnologiya nima?” degan savollarga 15 daqiqa davomida javob oʻylab koʻrishlarini va har bir guruhdan bir kishining gapirib berishini iltimos qiladi.

Talabalar javob berib boʻlganlaridan soʻng, oʻqituvchi *metodika, metodologiya va pedagogik texnologiya* haqida maʼlumotlarni umumlashtiradi.

II. “5X5X5” metodi yordamida bilimlarni oʻzlashtirish

Guruh talabalari 5 nafardan 5 ga boʻlinadilar. Mavzuning umumiy matni 5 qismga boʻlinib, har bir qism har bir guruhga beriladi va guruhlarga matnni oʻrganib chiqish vazifasi topshiriladi. Matn guruhlar tomonidan oʻrganilgandan soʻng, guruhlar qayta tashkil etiladi (ushbu oʻrinda har bir guruhda avvalgi beshta guruhning bir nafar aʼzosi boʻlishi shart). Guruhlar qayta tashkil etilgandan soʻng, har bir talaba oʻzi oʻzlashtirgan maʼlumotlarni qolgan talabalarga hikoya qilib beradi. Shu tarzda mavzu matni talabalar tomonidan oʻzlashtiriladi.

III. Savol-javoblar asosida suhbat tashkil etish

Talabalarga quyidagi savollar beriladi:

1. Hikoya metodini oliy taʼlim tizimida qoʻllashning oʻziga xosligi nimada?
2. Suhbat metodini tashkillashtirishda oʻqituvchi va talabaga nisbatan qanday talablar qoʻyiladi?
3. Maʼruza metodining hikoya va suhbat metodidan prinsipial farq qiladigan jihatlari nimada?

IV. “Qora quti” metodi yordamida o‘zlashtirilgan tushunchalarni mustahkamlash

Ushbu metod vositasida quyidagi harakatlar tashkil etiladi: talabalar juftliklarga birikadilar va ularga ta’lim metodlarining mohiyatini yorituvchi asosiy vaziyatlarni kartochkalarga qayd etish vazifasi yuklanadi. O‘qituvchi topshiriqning guruhlar tomonidan qanday bajarilganligini tekshiradi, uni to‘g‘ri bajargan juftlikning bir a’zosi o‘qituvchi rolini bajaradi va yozuv taxtasiga quyidagi vaziyatlarni yozadi: talabalar qiziqish va motivatsiyalarini aniqlash, yangi bilimlarni o‘zlashtirish, o‘zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash, bilimlarni amalda qo‘llash malakalarini hosil qilish, bilimlarning o‘zlashtirilish darajasini aniqlash. So‘ngra talabalardan ushbu vaziyatlar nimani anglatishini so‘raydi, to‘g‘ri javob bera olgan talaba o‘qituvchi vazifasini ijro etadi va talabalardan mavzu mohiyatini ochib berishga xizmat qiluvchi beshta tushunchani kartochkalarga yozishni so‘raydi. Ushbu *talaba o‘qituvchi* yordamida topshiriqni juftlik talabalar qanday bajarganlarini tekshiradilar va yozuv taxtasiga quyidagi atamalarni yozadilar: *hikoya, suhbat, ma’ruza, intervyu, munozara, test so‘rovi*. O‘qituvchi rolini bajarayotgan talaba tengdoshlaridan ushbu so‘zlar nimalarni anglatishni so‘raydi.

V. “Beshinchisi ortiqcha” metodi yordamida o‘zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash

Talabalarga quyidagi vazifani bajarish topshiriladi: berilgan tushunchalar ro‘yxatidan mavzuga taalluqli bo‘lmagan tushunchalarni aniqlang va ularni ro‘yxatdan chiqaring, harakatlaringiz mohiyatini izohlang.

Tushunchalar:

1. *Metodika, metod, imtixon, usul, metodologiya.*
2. *Hikoya, hikoya-nutq, hikoya-bayon, hikoya-xulosa, hikoya-nazorat.*

VI. Qisqacha test so‘rovi yordamida talabalarning o‘zlashtirish darajasini aniqlash

Dars davomida talabalar tomonidan bilimlarning o‘zlashtirilishini nazorat qilib, ularni baholash uchun qisqacha test so‘rovi o‘tkaziladi. Bunda mavzu yuzasidan ishlab chiqilgan test savollari muayyan o‘lchamdagi kartochkalarga yozib, tarqatiladi.

1-test

Metod tushunchasi nimani ifodalaydi?	
☐ A	Ta'lim berish usullari va shakllari
☐ B	Tadqiq qilish yoki bilish yo'li
☐ C	Pedagogika qonuniyatlarini ta'limda ifodalanishi
☐ D	Talabalarga bilim berish va baholash jarayoni
☐ E	Pedagogik jarayonlarni amalga oshirish usuli

2-test

Metod tushunchasining to'g'ri berilgan ta'rifini ko'rsating.	
☐ A	Dars jarayonida tabiiy va sun'iy ko'rgazmali vositalardan foydalanish
☐ B	Ma'lum o'qitish usulini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo'lgan yordamchi o'quv materiallari
☐ C	Tushuntirish, suhbat, ma'ruza, hikoya
☐ D	Ta'lim jarayonida o'qituvchi va talabalarning kutilgan maqsadga erishishga qaratilgan birgalikdagi faoliyati
☐ E	Talabaga yordam berish lozim bo'lgan ilmiy bilimlar majmuasi

3-test

Ta'limdagi og'zaki metodlarni ko'rsating.	
☐ A	Hikoya, suhbat, tushuntirish metodlari
☐ B	Ko'rgazmalilik va muammoli-izlanish metodlari
☐ C	Induktiv va deduktiv metodlar
☐ D	Kitob va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash metodlari
☐ E	Ekskursiya va to'garak mashg'ulotlari

4-test

O'qitishning ko'rgazmalilik metodi qanday usullarda olib boriladi?	
☐ A	O'qituvchi va talaba tomonidan amalga oshiriladi
☐ B	Induktiv va deduktiv usulda
☐ C	Ekskursiya va to'garak mashg'ulotlari shaklida
☐ D	Namoyish etish, illustratsiya va ekskursiya usullarida
☐ E	Kitob va qo'shimcha adabiyotlar yordamida

5- test

Nazariy bilish shakllari qaysi javobda berilgan?	
☐ A	Aksioma, teorema, qonun, formula
☐ B	Suhbat, bahs, tushuntirish
☐ C	Dars va darsdan tashqari mashg'ulotlar
☐ D	Dars, ma'ruza, amaliyot, seminar
☐ E	Kuzatish, tajriba, o'zgartirish, yaratish

6-test

O'qitishning amaliy usullari qaysi javobda berilgan?	
☐ A	Seminar va laboratoriya mashg'ulotlari
☐ B	Yozma mashq, tajriba-laboratoriya mashg'ulotlari, mehnat topshiriqlarini bajarish
☐ C	Ekskursiyalar va amaliyotlar
☐ D	Ma'ruza va tushuntirish mashg'ulotlari
☐ E	Talabalar bilim darajasini nazorat qiluvchi sinov mashg'ulotlari

7-test

Seminar mashg'uloti qaysi javobda ko'rsatilgan?	
☐ A	O'quv ishlarining asosiy shakli va metodi
☐ B	O'quv ishlarining asosiy yuklamasi bajariluvchi markaziy qismi
☐ C	Talabalarning mavzudagi muhim masalalarni chuqur o'rganish yuzasidan mustaqil ishlashini, keyinchalik ularni jamoa bo'lib muhokama qilishni tashkil etish
☐ D	Amaliy va tajriba mashg'ulotlari
☐ E	Bevosita o'qituvchining rahbarligida muayyan talabalar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim mashg'uloti

8-test

Nazariy tadqiqot metodlarini ko'rsating	
☐ A	Tushuntirish va suhbat
☐ B	Ma'ruza va seminarlar
☐ C	Tashxis qilishni o'rganish, pedagogik tajribani umumlashtirish
☐ D	Kuzatish, og'zaki so'rash, suhbat, yozma so'rash, mutaxassislar bahsi, testlar
☐ E	Analiz, sintez, modellashtirish, konkretlashtirish

9-test

Empirik tadqiqot metodlari qaysi javobda berilgan?	
☐ A	Tushuntirish va suhbat
☐ B	Ma'ruza va seminarlar
☐ C	Tashxis qilishni o'rganish, pedagogik tajribani umumlashtirish
☐ D	Kuzatish, og'zaki so'rash, suhbat, yozma so'rash, mutaxassislar bahsi, testlar
☐ E	Analiz, sintez, modellashtirish, konkretlashtirish

10-test

Ta'limning faol o'qitish metodlarining tavsifi	
☐ A	Ta'lim oluvchilar faolligini tashkillashtirish
☐ B	Ta'lim oluvchilarning bilish faolligini, ijodiy mustaqilligini oshirish
☐ C	Shaxs va uning qobiliyatlarini rivojlantirish
☐ D	Bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishning shaxsiy faoliyat tavsifida bo'lishini ta'minlash
☐ E	Ta'lim mazmunini shaxs individual ehtiyojlariga, uning bazaviy tayyorgarligiga muvofiqlashtirish

11-test

Nazariy va empirik metodlar guruhi uchun umumiy bo'lgan metodlarni ko'rsating.	
☐ A	Tushuntirish va suhbat
☐ B	Ma'ruza va seminarlar
☐ C	Tashxis qilishni o'rganish, pedagogik tajribani umumlashtirish
☐ D	Kuzatish, og'zaki so'rash, suhbat, yozma so'rash, mutaxassislar bahsi, testlar
☐ E	Analiz, sintez, modellashtirish, konkretlashtirish

5.2. “Klaster”, “Bumerang”, “Intervyu” va “Aniqlashtirilgan maqsadli differensial” texnologiyalar asosida dars o'tish

Iqtisodiy ta'lim tizimida olib borgan tajriba-sinovlarimiz natijasi o'laroq, e'tiboringizga havola qilinayotgan ikki soatlik *“Iqtisodiy o'sish va uning omillari” mavzusidagi ma'ruza darsini o'tishda “Klaster”, “Bumerang”, “Intervyu”, “Aniqlashtirilgan maqsadli differensial”* kabi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalandik.

Mavzu: Iqtisodiy o'sish va uning omillari (2 soatlik ma'ruza darsi misolida)

Darsning maqsadi: talabalarga iqtisodiy o'sish, uning turlari va omillari kabi iqtisodiy tushunchalar haqida ma'lumot berish va ularda iqtisodiy bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish.

Darsning borishi:

Tashkiliy qism: talabalar bilan salomlashib, ularni kayfiyatini ko'rtarish bo'yicha biror fikr bildirish, auditoriyaning umumiy holatini, talabalarning darsga tayyorgarligini nazarot qilish, yo'qlama qilish.

Asosiy qism: avvalgi darslarda o'tilgan mavzularni takrorlash va mustahkamlash hamda yangi mavzuni bayon etishga asos tayyorlash maqsadida tegishli savollar bilan talabalarga murojaat qilinadi. So'ngra yangi

mavzu bayoni quyidagi reja asosida tashkil etiladi (bu reja aniqlashtirilgan maqsadli differensial texnologiyaning “S” standart dasturini tashkil etadi):

1. Iqtisodiy o‘shish va uning iqtisodiyot uchun ahamiyati.
2. Iqtisodiy o‘shish omillari.
3. Iqtisodiy o‘shish turlari.
4. Iqtisodiy o‘shish sikllari.

Dars jihozlari: Prezident asarlari, bukletlar, foto albomlar, jadval va grafiklar.

Darsda qo‘llaniladigan vositalar: kompyuter, video texnika, proyektor, multimedia.

Dars o‘tishda qo‘llaniladigan uslublar: og‘zaki, ko‘rgazmali, amaliy, suhbat, intervyu, namoyish etish.

Dars o‘tish texnologiyasi: “Intervyu”, “Klaster”, “Bumerang”, “Aniqlashtirilgan maqsadli differensial texnologiyalar”.

Reja savollariga javob berishga o‘tishdan avval o‘qituvchi, talabalarni iqtisodiy o‘shish tushunchasini qay darajada tushunishlarini o‘rganish maqsadida, bir vaqtning o‘zida “INTERVYU”, “BUMERANG”, “KLAUSTER texnologiyalari”dan foydalanib, talabalarga quyidagi savol bilan murojaat qilishi mumkin: (savollar berilishidan avval o‘qituvchi guruhni uchga bo‘ladi. Har bir guruhga tegishli texnologiya topshiriqlari beriladi).

“INTERVYU texnologiyasi” bo‘yicha: Iqtisodiy o‘shish deganda nima tushuniladi? O‘shishning iqtisodiyot uchun ahamiyati qanday? (albatta, talabalar o‘z javoblarini ketma-ketlikda bayon etadilar).

“BUMERANG texnologiyasi” bo‘yicha quyidagi savollar ikkinchi guruhga beriladi (lekin ular javoblarini yozma ravishda bayon etishlari uqtiriladi):

1. Iqtisodiy o‘shish ko‘rsatkichlari deganda nimalar nazarda tutiladi?
2. Kichik va xususiy biznesni iqtisodiy o‘shishga ta’siri qanday bo‘ladi?
3. Iqtisodiy o‘shishga ta’sir etuvchi omillar qaysilar deb o‘ylaysiz?

“KLAUSTER texnologiyasi” bo‘yicha: uchinchi guruh talabalariga o‘qituvchi biznes va tadbirkorlik tushunchalari bilan bog‘liq tayanch iboralarni tarmoqlarga bo‘lib yozishlarini talab qiladi.

Shart: har bir guruh tayyor bo‘lgandan so‘ng bir-birlariga halaqit bermasdan javob berishlari kerak, har bir javob diqqat bilan tinglanishi zarur va talabalar bir-birlarini fikr-mulohazalarini hurmat qilishlari kerak.

(Yuqoridagi qo‘llanilayotgan texnologiyalar birinchidan, talabani uyda qanchalik mustaqil tayyorlanganligini ko‘rsatsa, ikkinchidan, o‘qi-

tuvchi bayonida bu fikrlar tayanch iboralar vazifasini o‘taydi, ya’ni talabani bor bilimini o‘qituvchi boshqa materiallar asosida boyitadi).

Aytilgan fikrlar o‘qituvchi tomonidan umumlashtiriladi va rejada berilgan har bir savolga o‘qituvchi talabalarning javoblariga asoslanib, tushuntirishlar beradi, ya’ni ma’ruza qiladi. Ma’ruza matni oldindan talabalarga tarqatiladi. Ma’ruza darsi so‘nggida o‘qituvchi mavzu yuzasidan talabalarning savollariga javob beradi, umumlashtiradi va uyga vazifa berib, dars yakunlanadi.

Mazkur mavzuni seminar darsi dars o‘tish metodikasi misolida keltiramiz. Seminar darsini “Aniqlashtirilgan maqsadli differensial texnologiya” asosida o‘tiladi.

Mavzu: Iqtisodiy o‘shish va uning omillari

(2 soatlik seminar darsi misolida)

Darsning maqsadi: talabalarni ma’ruzada olgan bilimlarini, iqtisodiy o‘shish va uning omillari, iqtisodiy o‘shish turlari, iqtisodiy sikl va uning fazalari kabi iqtisodiy tushunchalarni qay darajada o‘zlashtirganliklarini nazorat qilish.

Darsning borishi:

Tashkiliy qism: talabalar bilan salomlashib, auditoriyaning umumiy holatini, talabalarning darsga tayyorgarligini nazorat qilish, yo‘qlama qilish.

Asosiy qism: avvalgi darslarda o‘tilgan mavzularni takrorlash va mustahkamlash hamda yangi mavzu bo‘yicha seminar savollari muhokamasi.

Dars jihozlari: Prezident asarlari, bukletlar, foto albomlar, jadval va grafiklar.

Darsda qo‘llaniladigan vositalar: kompyuter, video texnika, proyektor, multimedia.

Dars o‘tishda qo‘llaniladigan uslublar: og‘zaki, namoyish etish, ko‘rgazmali, amaliy suhbat, intervyu.

Dars o‘tish texnologiyasi: “Aniqlashtirilgan maqsadli differensial texnologiya”

Izoh. “Aniqlashtirilgan maqsadli differensial texnologiya” da uchta taqaballashtirishning turli darajadagi: “A”, “B”, “C” dasturlari ajralib turadi.

Dastur quyidagi vazifalarni hal qiladi:

- muayyan darajadagi bilim, malaka va ko‘nikmalarni ta’minlaydi:
- ta’lim oluvchilarning ma’lum darajadagi mustaqilligini ta’minlaydi.

Yuqoridagi dasturlar asosida dars o'tish uslubiyatidan namuna keltiramiz.

“C” dastur

“C” dasturi tayanch standart sifatida qayd qilinadi. Uni bajarish orqali ta'lim oluvchilar fan bo'yicha o'quv materialini, uni qayta tiklay olish darajasida o'zlashtiradilar. “C” dasturi vazifalarini nisbatan qiyin dasturga o'tmasdan oldin har bir talaba bajara olishi lozim. Ya'ni, bizning namunadagi mavzuyimizda ma'ruza darsidagi reja savollari “C” dastur uchun asos bo'ladi. Chunki bu materiallar bilan ma'ruza darsida har bir talaba tanishgan va seminarga tayyorlanish jarayonida mustaqil bilimga ega bo'lganlar.

Demak:

1. Iqtisodiy o'sish va uning iqtisodiyot uchun ahamiyati.
2. Iqtisodiy o'sish omillari.
3. Iqtisodiy o'sish turlari.
4. Iqtisodiy o'sish sikllari.

(Yuqoridagi savollar talabalar tomonidan atroflicha yoritilgach, o'qituvchi “C” dastur materiallarini to'ldiradigan, kengaytiradigan va talabalarni mustaqil ishlarini ta'minlaydigan “B” dasturiga o'tiladi. Bu dastur savollari, asosan, talabalarni amaliy ishlashlarini ta'minlashi lozim. Bu jarayonda ular mushohadalaydi, fikrlaydi, xulosa qiladi, mustaqil qaror qabul qiladi, mantiqqa asoslanadi. Bu dastur savollari asosan, “yaxshi” o'zlashtiradigan talabalarning bilimini inobatga olib tuziladi).

“B” dastur

Izoh. “B” dasturi mavzuni qo'llash bilan bog'liq masalalarni yechish uchun zarur bo'lgan o'quv va aqliy faoliyatning umumiy va o'ziga xos usullari bilan egallashni ta'minlaydi. Ushbu dasturga kiritiladigan qo'shimcha ma'lumotlar birinchi bosqich materiallarini kengaytiradi, asosiy bilimlarni isbotlaydi, namoyish etadi va oydinlashtiradi, tushunchalarning amal qilish va qo'llanilishini ko'rsatib turadi.

1. Iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv usullarini sharhlang. Ularning asosiy jihatlarini gapirib bering.

2. Nima sababdan iqtisodiy o'sishda sikllar bor? Ularning har birini tushuntiring va iqtisodiy sikl fazalarini ifodalovchi chizmani chizing.

3. Quyidagi jumalarda tushirib qoldirilgan so'zlarni o'rniga qo'yib, to'g'ri javobingizni tekshirib ko'ring:

a) iqtisodiy o'sishi va ko'payishini bildiradi.

b) real YaMM narxlarda hisoblanadi.

b) ekstensiv o'sish yuz berganda sarfi ko'payadi, intensiv o'sishda sarfi tejaladi.

g) Iqtisodiy sikllar ikki turga bo'linadi:

1).....

2).....

(Bu berilgan savollarga talabalar mustaqil, mantiqan yondashgan holda javob topadilar va o'zaro muhokamaga kirishadilar. O'qituvchi bu yerda kuzatuvchi va yo'l ko'rsatuvchi vazifasini o'taydi. Ya'ni bahs jarayonini nazorat qiladi. So'ng munozarani nihoyalab, umumlashtiradi va yakuniy xulosa qilib, "B" dasturdan ham murakkabroq bo'lgan, uni materiallarini yanada to'ldiradigan, kengaytiradigan "A" dasturga o'tiladi. Bu dastur savollari asosan, "a'lo" o'zlashtiradigan talabalar bilimini hisobga olib, tuziladi).

"A" dasturi

Izoh: "A" dasturi talabalarning iqtisodiy bilimlarni to'la anglash, ijodiy qo'llash darajasiga ko'taradi. Bu dasturda ijodiy qo'llash istiqboli tobora takomillashib boruvchi ma'lumotlar, chuqurlashtirilgan materiallar, ularning mantiqiy asoslanganligi joylashtirilgan.

1. Mamlakatda hozir yiliga 115 milliard so'mlik YaMM yaratiladi, 5 yildan so'ng YaMM hajmi 150,7 milliard so'mga yetdi. YaMM ning mutlaq va nisbiy o'sishini hisoblab toping.

2. Investitsiyaning 1 % ga o'sishi YaMMning 0,27% o'sishini ta'minlaydi. Agar hozir YaMM 47,8 milliard so'm bo'lsa, investitsiya 4,4% ga ko'paysa, keyinchalik iqtisodiy o'sish necha so'mga teng bo'lishini hisoblab toping.

3. Pul shaklidagi investitsiya 16% ga ko'paydi, investitsion tovarlar narxi 12% ga qimmatlashdi. Real investitsiya qanday o'zgarganligini hisoblang.

Ushbu keltirilgan masalalar talabalar tomonidan bajariladi va yechimi topiladi. O'qituvchi masalalarni yechishda talaba unga qanday yondashayotganligini nazorat qiladi, mantiqan fikrlayotganini kuzatadi va yechilgan masalalarni javoblarini tekshiradi. Talabaga tegishli izohlar, tuzatish va tushuntirishlar beradi.

Yakuniy qism: keyingi seminar darsi savollari beriladi va talabalar bilan keyingi darsgacha xayrlashib, dars nihoyalanadi.

Demak, *"Aniqlashtirilgan maqsadli differensial texnologiya"* dan foydalanib, iqtisodiy fanlarni o'qitishda quyidagi samaradorlikka erishiladi;

– *talabada mukammal iqtisodiy bilim, malaka va ko'nikma hosil bo'ladi;*

- talaba ta'lim jarayonining nafaqat obyekti, balki subyektiga aylanadi;
- talabada iqtisodiy tafakkur shakllanadi;
- talaba o'ylanadi, izlanadi, mushohada yuritadi va mustaqil qaror qabul qiladi;
- fikrini ochiq va erkin bayon qilishni o'rganadi;
- talabalarning iqtisodiy bilimlarga bo'lgan qiziqishi kuchayadi, tadbirkorlik va iqtisodiyotga qiziqish kuzatiladi;
- iqtisodiy ta'limda uzluksizlik yuzaga keladi.

Yuqoridagilardan umumiy xulosa qilib shuni aytish mumkinki, dars jarayonida “Klaster”, “Bumerang”, “Intervyu”, “Aniqlashtirilgan differensial texnologiya”lardan foydalanish iqtisodiy fanlarni o'qitish samara-dorligini oshirishga imkon beradi.

5.3. Rolli o'yinlar ta'lim oluvchining bilish faoliyatini jadallashtirish omili

Ma'lumki, bugungi kunda oliy va o'rta maxsus ta'lim kasb-hunar kolleji tizimida o'qitish sifatini yanada oshirish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Bu esa o'quv jarayonini tashkil etishning samarali usul va shakllarini izlab topishni taqozo etadi. O'qitishda *rolli o'yinlardan* foydalanish ushbu masalani hal etishda muhim o'rin tutadi.

Pedagogik tajribalar natijasi ko'rsatadiki, tarbiyaviy ishlar metodikasi asosida o'tkaziladigan amaliy mashg'ulotlarda rolli o'yinlar ta'lim oluvchilarning bilish faoliyatini ancha faollashtiradi. Ta'lim-tarbiya jarayonida rolli o'yinlardan foydalanish o'quvchi-talabalarning tanlagan kasbiy yo'nalish bo'yicha olgan maxsus bilimlari va pedagogik qobiliyatini namoyon etishga imkon beradi. Agar bo'lajak iqtisodchi-pedagog o'zini ta'lim muassasasi rahbari, pedagog-tashkilotchi yoki guruh rahbari sifatida tasavvur etib faoliyat ko'rsatsa, o'quv materiallarini juda yaxshi o'zlashtiradi.

Rolli o'yin metodining asosiy afzalliklarini qisqacha quyidagicha ifodalash mumkin:

- o'qitish bo'lajak o'qituvchi, iqtisodchi-pedagoglar kelgusida ishlaydigan shart-sharoitga maksimal darajada yaqinlashtiriladi;
- o'quvchi-talabalarda kompleks tarzda kasbiy bilimlar, ko'nikma va malakalar shakllanishini ta'minlaydi;
- pedagogik faoliyat modeli yaratiladi;
- o'quvchi-talabalar o'yin jarayonida tajriba orttiradi, yo'l qo'ygan xatolarini o'zlari to'g'rilaydi va bunda hech qanday ma'naviy zarar ko'rmaydi.

Rolli o'yinlarni to'rt bosqichda tashkil etish mumkin: o'yinga tayyorgarlik ko'rish, o'yinni tahlil etish, o'yinda ilgari surilgan g'oyani amalda joriy etish. Quyida ana shu bosqichlarni birma-bir qarab o'tamiz.

O'yinga tayyorgarlik ko'rish. Dastlab rolli o'yin haqida boshlang'ich ma'lumot beriladi: uning mohiyati, muammoli vaziyat, o'yin qoidasi, amallarning umumiy ketma-ketligi, maqsad va vazifasi tushuntiriladi, ishtirokchilar tarkibi aniqlanadi va reglament belgilanadi. O'quvchi-talabalarning e'tiborini ish o'yinlarining maqsad va vazifasiga qaratib, ular diqqatini eng muhim masalalarga jalb etish kerak. Masalan:

– *tarbiyaviy ishlar metodi bo'yicha olingan nazariy bilimlardan amaliy ko'nikma va malakani mustahkamlashda foydalanish;*

– *muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish;*

O'yinga tayyorlanish jarayonida o'quvchi-talabalarga tabaqalashtirilgan topshiriqlarning to'rt turi taqdim etiladi:

– *didaktik ishlar (tadbirlar o'tkazish uchun o'quv materiallarini tanlash va tayyorlash);*

– *tahlil qilish ishlari (vaziyatni tahlil etish: ma'lum dalillar bilan bog'liq holda guruhdagi yoki ta'lim muassasasidagi ishlarning qanday bo'lishini o'rganish);*

– *ijodiy ishlar, notiqlik (o'quvchi-talabalarga ma'ruza o'qish);*

– *badiiy-bezash, mashg'ulotlarga tayyorgarlik ishlari (tadbirlar o'tkazish uchun sinfxonasini yoki auditoriyani tayyorlash).*

O'yinga tayyorgarlik ko'rish bosqichida o'quvchi-talabalar tadbirni o'tkazish rejasi va ssenariysini tuzadilar.

O'yin. Rolli o'yinni tashkil etishga misol tariqasida "Boylik va ahloq" mavzusida o'tkaziladigan munozara ishlanmasini keltirib o'tamiz.

Munozaraning maqsadi:

– bo'lajak iqtisodchi-pedagoglarda muloqot qila bilish malakasi yoki muomala madaniyatini shakllantirish;

– munozara o'tkazish metodikasi va uning tahlili bilan tanishtirish;

– shaxsning axloqiy va ma'naviy sifatlarini rivojlantirish.

O'yin ishtirokchilari: guruh rahbarlari-ta'lim muassasasi o'quvchi-talabasi, o'quvchi-talaba ekspertlari, o'quvchi-talabalar guruh o'yinchilari.

O'yinning borishi: o'yin jarayonida o'quvchi-talabalar uch guruhga bo'linadi:

Birinchi guruh o'quvchi-talabalar boylikning afzalliklarini e'tirof etadi va o'zlarining bu boradagi nuqtayi nazarini himoya qiladi.

Ikkinchi guruh o'quvchi-talabalar axloqning boylikdan ustun turishini isbotlashga harakat qiladilar.

Uchinchi guruh o'quvchi-talabalar uch-to'rt kishidan iborat hisoblanadi.

Birinchi va ikkinchi guruhlarda asosiy ma'ruzachilar va ma'ruzachilarning yordamchilari, opponentlar tanlanadi. Mashg'ulotni rahbar sifatida ishtirok etayotgan o'quvchi-talaba o'tkazadi. Birinchi ma'ruzachi qur'a tashlash orqali aniqlanadi. Keyin guruhlar munozarasi davom ettiriladi.

Har bir guruhning o'z tarafdorlari bo'lib, ular savollarga plakatlar orqali javob beradilar. Ular munozaraning borishiga xalaqit berishmaydi. Ammo avvaldan nazarda tutilgan shaklda eng yaxshi va eng ishonchli isbotlarni baholaydilar. Masalan, shior ko'tarish yoki olqishlar orqali. Bu taqlid qilish uchun va avvaldan rejalashtirilgan topshiriqlarni bajarish uchun imkon beradi. Eng asosiysi, o'yinga qiziqib ketib, o'quvchi-talabalar munozara mazmunini yoddan chiqarmasligi, "Ta'lim muassasasi oshxonasi" dagi gaplar yetakchi o'ringa chiqmasligi kerak. Munozarada muloqot madaniyati zarur. Munozarada murakkab holatlar yuzaga kelsa, maslahatchilarga so'z beriladi. Ular munozara oxirida so'zga chiqadilar.

O'yin tahlili. O'yinni tahlil etish quyidagi tartibda amalga oshiriladi.

Birinchi so'z rahbar rolda chiquvchi o'quvchi-talabaga beriladi. Keyin o'yin o'tkazuvchi (yetakchi)lar so'zlaydi. Ular tadbirning muvaffaqiyatli tashkil etilgani yoki etilmaganini, ma'lumotlar bilan ta'minlanganlik darajasini, emotsional va ish holatlarini tahlil etadilar.

Auditoriyada ishtirok etayotgan "ekspertlar" o'yinni olib boruvchilarga savollar beradi.

O'quvchi-talabalar ekspertlarga o'z tahlillari natijalarini taqdim etadilar.

O'qituvchi o'yinni yakunlaydi.

Pedagogik amaliyot jarayonida o'quvchi-talabalar o'yinda ilgari surilgan g'oyalarni amalda joriy etadilar.

Shunday qilib, o'yin, uning qoidalari va mazmuni real o'quv-tarbiya jarayonini aks ettiradi, degan xulosaga kelish mumkin. Bundan tashqari, u pedagogik amaliyotni o'tkazishga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi. O'quvchi-talabalarda doimiy ravishda kasbiy-pedagogik bilim olish istagini uyg'otadi, ularning amaliy ko'nikma va malakalarini rivojlantiradi.

5.4. Iqtisodiy fanlarni o'qitishda o'yin texnologiyalaridan foydalanish

Bozor iqtisodiyoti hayotimizda tobora keng ko'lam olayotgan sharoitda iqtisodchi ko'p qirrali bilimga ega, chuqur mushohada va mulohaza asosida qarorlar qabul qilishga qodir, o'z ishini puxta egallagan mutaxassis bo'lishi shart. Ayniqsa, hozir bozor iqtisodiyoti sharoitida ish-

bilarmonlarga katta talablar qo'yilmoqda. Negaki, mavjud resurslardan maqbul darajada foydalanish hamda iqtisodiy o'sishga zarur shart-sharoitlar yaratish uchun iqtisodchi, avvalo, bozor iqtisodiyoti jarayonlarini tahlil etishni iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlarini yaxshi bilishi, iqtisodiy jihatdan turli xulosalar chiqarib, ularning to'g'ri va asosli ekanini isbotlab berishi kerak.

Bu masalalar iqtisodchi mutaxassislar tayyorlaydigan oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalari uchun talabalarda iqtisodiy savodxonlikni shakllantirishning dolzarb muammo ekanini ko'rsatadi. Shu bois talabalarning iqtisodiy savodxonligini shakllantirishda asosiy manba bo'lib xizmat qiluvchi o'yin texnologiyalaridan foydalanishga alohida e'tibor berilishi kerak. Chunki iqtisodiy fanlarni o'qitishda o'yin texnologiyalaridan foydalanish o'quv jarayonini faollashtiradi, talabalarni mustaqil ta'lim olishga rag'batlantiradi, ularning o'rganilayotgan o'quv materialiga qiziqishini yanada orttiradi.

O'quv jarayonida o'yin texnologiyalarining o'rnini va ahamiyatini aniqlash ko'p jihatdan o'qituvchining *modellashtirish (rolli o'yinlar), tadbirkorlik va ishbilarmonlik o'yinlarining mazmun-mohiyatini, maqsad va vazifalarini qanday tushunishiga bog'liq*. Quyida modellashtirish (rolli o'yinlar), tadbirkorlik va ishbop o'yinlarning metodlari mazmuni haqida so'z yuritamiz.

Ta'lim jarayonida rolli o'yinlardan foydalanish o'quvchi-talabalarni o'yin muallifi, rol ijrochisi sifatidagi faoliyatiga ko'ra faol pozitsiyaga ega bo'lishi o'yinda predmetli faoliyatni o'zlashtirishni tezlashtiradi.

O'yinning tuzilish komponentlari va metodlari quyidagicha:

O'yin metodi: o'yin rollari va ishtirokchilarisiz, o'yin harakatlarisiz, qoidalarini ishlab chiqmasdan, modellashtirmasdan, o'yin jarayonisiz va emotsional zo'riqlashtirishsiz bo'lmaydi.

Rollar o'yinning asosiy tarkibiy qismidir. Rollar ijro etilishi o'zga kishini faoliyatiga mo'ljallab, ishlab chiqiladi. Rollarni qabul qilish *kognitiv, emotsional va xulqiy darajada amalga oshiriladi*.

Psixolog va pedagog olimlar G.Forverg, A.M. Aylamazyan, D.N. Uznadze, L.S. Vigodskiy, A.N. Lintev, S.A. Gimakov, G.K. Selevkol, L. Golish, M.To'xtaxo'jayeva, V. Karimova, J.G'. Yo'ldoshev, O'. Tolipov, N.Azizxo'jayeva, S.Usmonov, H.Omonov, E.G'oziyev va boshqalarning ta'kidlashicha, inson rollarni quyidagilarga asoslanib, qabul qilishi mumkin:

1. Xulq-atvorning tashqi belgilarini o'zlashtirish.
2. Xulq-atvor normalarini egallash.
3. Rolli o'yin oldida turgan ijtimoiy vazifalarni egallash.

Rolli o'yin faoliyati harakatlari o'yinning maqsadli komponentlari bilan bog'langan bo'lib, ular ssenariy, o'yin yetakchisi yoki normativ hujjatlar tarzida qabul qilinadi.

O'yin ishtirokchilarining rolli maqsadi va shaxsiy qiziqishlari vaziyatni boshqarishning muhim determinantlari hisoblanadi.

O'yinni modellashtirish: katta yoshdagi o'quvchi-talabalarning rolli o'yinlarda ishtirokini, belgilovchi strukturali elementini aniqlashtirishdan iborat.

O'yin modellashtirish qoidalari orqali amalga oshiriladi. O'yin qoidasi o'yin komponentlariga muvofiq uning mazmunini ifodalovchi nizomdir. O'yin qoidasi madaniy kontekstda, hayotdan olingan yoki maxsus o'ylab topilgan bo'lishi ham mumkin. Sohasiga ko'ra rolli o'yinlar modellashtirishni tasdiqlovchi ijtimoiy-iqtisodiy, ishlab chiqarish, ijtimoiy-madaniy, boshqaruvchilik, iqtisodiy, siyosiy va boshqa ko'rinishlarga ajratiladi.

O'yin ishtirokchilarining erkin harakati va o'yin qoidalariga ko'ra (o'yinlar "keskin", "erkin" va "oraliq" shakllariga ajratiladi).

O'yin jarayonlarini tipiga ko'ra (barcha o'yinlar o'tkazilish vaqti, shakli va modellashtirish sohasi, o'yin boshlovchisining roliga, rollarning bajarilish darajasi, o'yin ishtirokchilarining muammo yechimlarini ishlab chiqishiga, o'yin jarayonini borishiga ko'ra baholanadi) uchta asosiy kategoriyaga ajratiladi: tashkiliy faoliyat, ishbop va rolli.

O'yindagi tashkiliy faoliyat

O'yindagi tashkiliy faoliyatning muhim belgisi rollarning shartli ekanligida. Masalani hal etish tashkiliy tuzilmaning shtat ramkasidan tashqarida bo'ladi. Ammo har xil o'yin rolining maqsadi va ularda o'zaro hamkorlikni ta'minlash zarur. Shu bois rollardagi maqsad o'yin ishtirokchilarining qiziqishiga qarab farqlanadi.

O'yinni boshqaruvchisi O'TF (o'yindagi tashkiliy faoliyat)da jamoa bo'lib mulohazalashni, o'yin ishtirokchilarini o'zaro tushunishi va kommunikatsiyaga kirishishni ta'minlovchi markaziy figura hisoblanadi.

O'yin mobaynida ko'pincha, ishtirokchilarning bir-birlarining faoliyatini baholash tizimi, ekspertlar, o'yinni borishida yetakchilar ishtiroki yo'qolib boradi va jamoa bo'lib qaror qabul qilinadi.

Loyihalashtirilgan rolli o'yinlar qoidasiga ko'ra, tashkilotda hosil bo'ladigan muammolar yoki mavjud tashkiliy tuzilmani isloh qilish asosida hal qilinadi. Bu maqsadlar uchun tashkilot xodimlari strategik vazifalarni hal etish imkoniyati va vakolatiga qarab, jalb qilinadi.

Muammoli-yoʻnaltirilgan rolli oʻyinda muammo yechimini topish masalasi qoʻyiladi. Demak, rolli oʻyinlarda doimo real hayotga yaqin boʻlgan inson hayotining har xil shart-sharoit modellari ishtirok etadi.

Rolli oʻyinda ishtirokchilar faoliyati oʻyin kompleksidan ragʻbat oladi. Oʻyin ishtirokchilari oʻyin davomida vaziyatni tahlil qilishadi. Buning uchun ularga hech kim yordam bermaydi, oʻzlarini mustaqil boshqarish va uyushtirishlari orqali natijalarga erishadilar. Oʻyin ishtirokchilari boshqa oʻyinchilar yordamida oʻyin taʼsirini bilib olishadi, murakkab vaziyatlar bilan bogʻliq oʻyin maqsadlariga shaxsiy harakatlari orqali erishadilar va oxirgi xulosalarni oʻzlari qabul qiladilar.

Shunday qilib, rolli oʻyinlarning boshqa oʻyinlardan farq qiluvchi belgisi oʻyin davomida baholash tizimining yoʻqligidir. Shu bilan birga rolli oʻyinlar boshqa oʻyinlardan farqli oʻlaroq, oʻzining maqsadi bilan jamoaviy yoki individual qaror qabul qilishga asoslanadi. Rolli oʻyinlar oʻquvchi-talabalarda shaxslararo muomala malakasini shakllantiradi, kelgusidagi amaliyot uchun taʼlim texnologiyasi standartlarini ishlab chiqishga yordam beradi.

Rolli oʻyinning metod sifatidagi imkoniyatlari:

- *taʼlimda motivatsiyani shakllantiradi (shu bois taʼlimda samaradorlik bosqichi boshlanadi);*
- *oʻquvchi-talabalarning tayyorgarlik darajasi baholanadi;*
- *materiallarni oʻzlashtirganlik darajasi-passiv oʻzlashtirishdan to faol malakalarni shakllanganligiga koʻra baholash.*

Rolli oʻyinni rejalashtirish;

- *rolli oʻyinlarni rejalashtirish va tayyorlash uni muvaffaqiyatli amalga oshirishning muhim sharti hisoblanadi.*

Rolli oʻyinni oʻtkazish vaqtida quyidagilarga alohida eʼtibor qaratiladi:

1. ROʻdan foydalanganmisiz va qachon?
2. Guruhingizdagilarga ishonasizmi?

Rolli oʻyin ishtirokchilari rolni oʻzlari ixtiyoriy tanlashlari lozim.

Oʻquvchi-talabalarigiz rolli oʻyin bilan tanishmi?

Birinchi navbatda, rolli oʻyinning maqsadini tushuntirish va uning afzallik jihatlarini koʻrsatish. Birinchi bor oddiy rolli oʻyinni namoyish qilish maʼqulroq.

- ROʻ oʻquv materiallarini oʻzlashtirishda maqbul usul hisoblanadimi?
- Agar sizga maʼqul kelsa, undan foydalanishingiz mumkinmi?
- Maqsadingiz aniqmi?

2. Amaliy savollar:

- RO‘ning zarur elementlari sizda mavjudmi (stullar, stollar, telefonlar, ekranlar)?

Jihozlar yetarlichami (flipchatka, marker va boshqalar)?

- Xona va maydon yetarlimi?
- Rollarning bayoni va boshqa yozma materiallarni tayyorlagansizmi?
- Rollarni ijro etish bo‘yicha tanlangan o‘quvchi-talabalar yetarlimi?

Sizning rolingiz:

- Rolli o‘yinda ishtirok etasizmi?

Boshqalarni faollikka undovchi biror rolni olasizmi yoki ko‘rsatma beruvchi nutqni namoyish qilasizmi?

- Agar o‘yinda ishtirok etish xohishi bo‘lsa, rolingizni ijro etish vaqtida jarayonni qanday boshqarasiz?

Rolli o‘yinning taqdimoti:

- Mashg‘ulot mavzusining taqdimoti.
- RO‘ yordamida mavzuni ko‘rib chiqishdagi taklifingiz?
- RO‘ni maqbul metod sifatida tanlash sababingiz?
- Rolli o‘yinni o‘tkazishdan asosiy maqsadingiz?
- Ishtirokchilarni ixtiyoriy ravishda boshqa rolni tanlashi yoki xohishi bo‘lmasa, rollardan birini ijro etishi mumkinligini ogohlantirishi.

Rolli o‘yin vaziyatlarini qisqacha bayon etish mumkin. Bu o‘yin ishtirokchilariga vaziyatni o‘zgartirish va o‘z munosabatini hosil qilishini o‘rgatadi.

Rolli o‘yin mashg‘ulotini qisqartirish bo‘yicha bir necha usullar mavjud:

- Sinf auditoriya va konferensiya zalida norasmiy so‘z orqali ifodalash.

- Rollarni qog‘ozga yozib, ishtirokchilarga tarqatish.
- Rollarni o‘zlari taqsimlashi.
- Ishtirokchilarni o‘zlari tanlab olishini taklif qilish.

Kuzatuvchilar:

- Kuzatuvchilarga maxsus ko‘rsatma beriladiki, ular o‘yinni dars maqsadidan kelib chiqib kuzatadilar.

O‘yin vaqtida va o‘yindan keyin:

- Rolli o‘yinning muhim tarkibiy qismi topshiriqlarni bajarilgani haqida so‘rovnoma o‘tkazish (RO‘ tamom bo‘lgandan so‘ng).

- O‘yin oxirida ishtirokchilardan ular ijro etgan rolni ichki holatidan qanday farq qilishini bayon etib berish so‘raladi. Ularga rollarni farq-

lash imkoniyati yana aynan o'ynagan rolini qanday o'ynashi mumkinligini izohlashiga imkoniyat beriladi.

Topshiriqlarni bajarilishi haqida so'rovnoma

Siz:

- Kuzatuvchilardan ularning kuzatishi bo'yicha ma'lumot berishlarini so'rang, ularning ishi uchun vaqt ramkasini belgilang.
- O'yinchilardan kuzatuvchilarni yakuniy mulohazalari bo'yicha gapirishlari so'raladi.

- Ushbu jarayonni boshqaring.
- Shaxsiy sharhingiz uchun vaqt qoldiring.
- Mashg'ulotdan chet narsa sodir bo'lgan bo'lsa, uni aytib o'ting.

Agar o'quvchi-talabalardan birontasi o'yin tabiiy chiqmadi, sun'iy modellashtirilgan degan munosabatni bildirganlarida:

– Siz ularga o'yin jarayonida tabiiy tuyg'uni kechirishlarini maslahat bering.

– Siz sportchi mashg'ulot vaqtida faqat mashq qilgani singari RO' malakalarni amaliy faoliyatda sinashga imkon berishini aytib o'tishingiz mumkin.

Rolli o'yinni tashkil etish jarayonini modellashtirish tamoyiliga ko'ra tuzilmasining tarkibiy elementlari:

Mo'ljal olish:

• Modellashtirish mashqlari orqali tushuncha va tasavvurlarni kiritish va takrorlash.

- Modellashtirish mashqlari maqsadi tushuntiriladi.

Tayyorlov:

- Rollar.
- Qoidalar.
- O'yinni o'tkazish tartibi.
- Qisqacha tayyorlov mashqlarini amalga oshirishni (zarur bo'lganda).

O'yinni o'tkazish:

- Mashqlarni bajarish.
- Talaba-o'quvchilar bilan ishlash vaqtida qaytar aloqani ta'minlash.
- Noto'g'ri tushunchalarni, xatolarni tuzatish.
- Mashqlarni davom ettirish.

Tahlil:

- O‘yinning ijrosi bo‘yicha umumiy xulosaga kelish.
- Qiyinchiliklarni muhokama qilish va ularni bartaraf etish usuli.
- O‘yin jarayonini tahlil qilish.
- O‘yinni real hayot bilan solishtirib, ular o‘rtasida bog‘lanish hosil qilish.

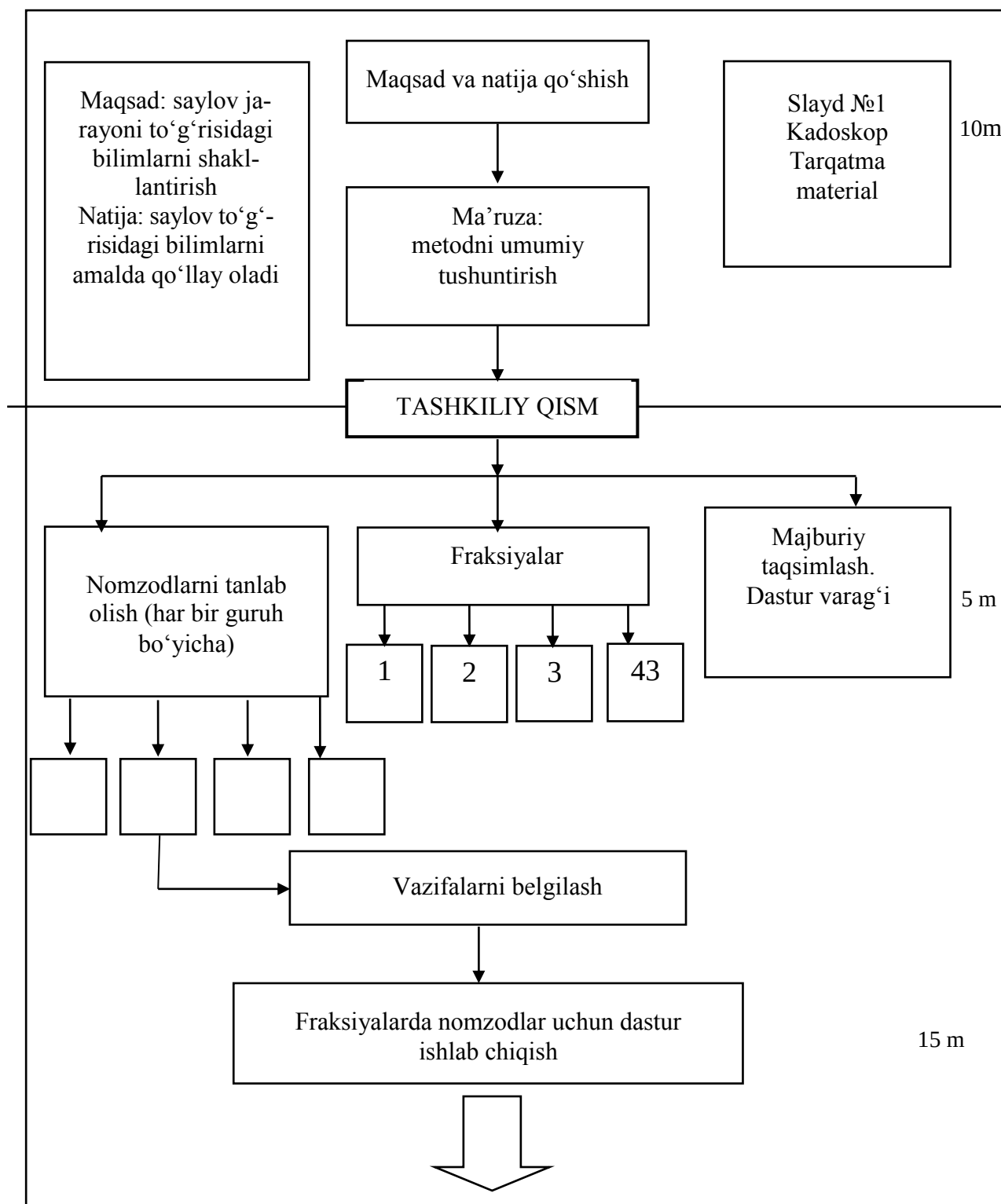
Quyida modellashtirish (rolli o‘yinlar) metodikasini o‘tkazish jarayonining o‘ziga xos xususiyatlarini, rolli o‘yinlar asosida tuzilgan darsning namunalarini ko‘rib chiqamiz.

4-jadval.

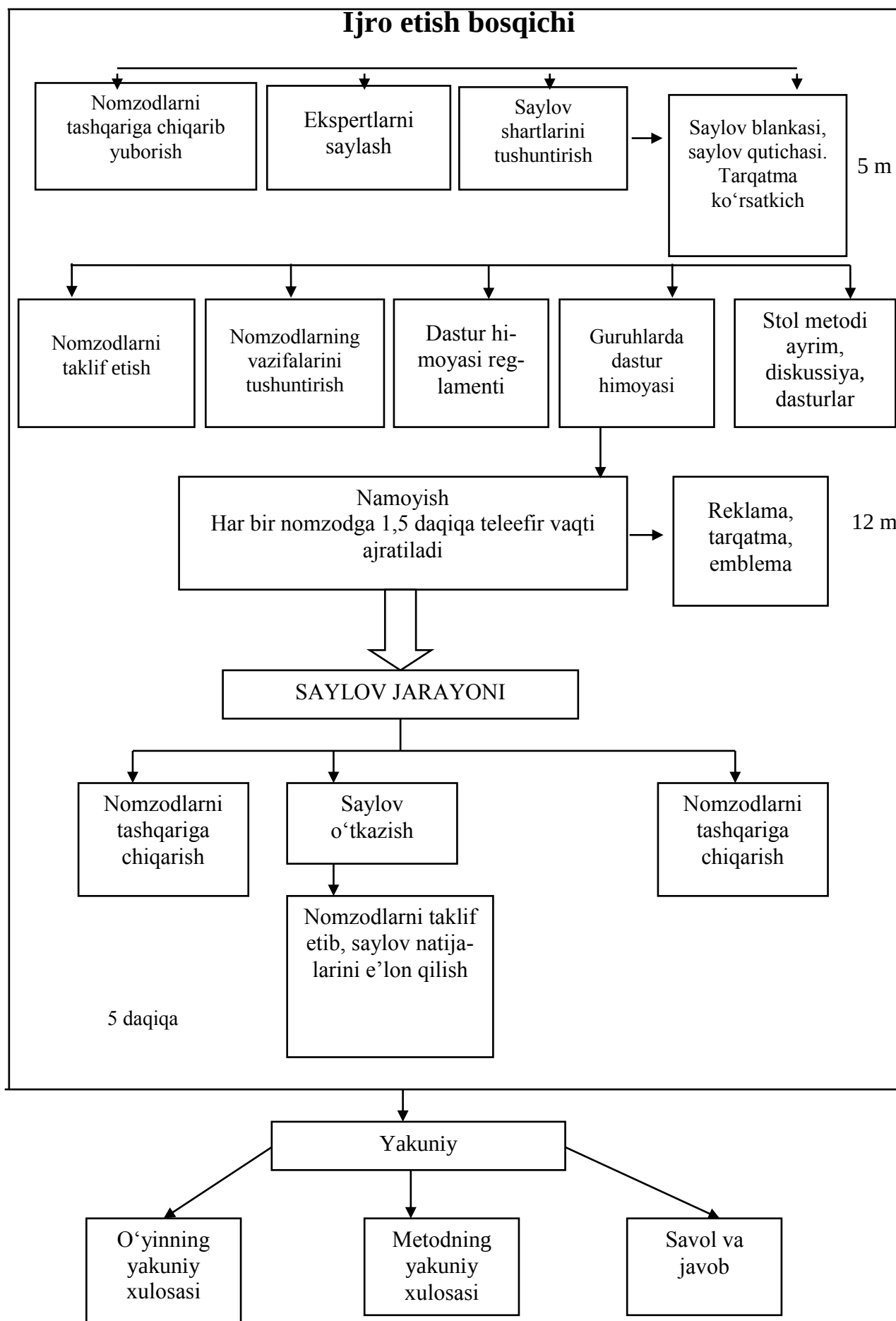
Modellashtirish (rolli o‘yinlar) metodikasini o‘tkazish jarayonining o‘ziga xos xususiyatlari

O‘yin bosqichlari	Asosiy qiyinchiliklar	Bartaraf etish yo‘llari
1	2	3
Tayyorlov fazasi		
Instrumental jihat	1. O‘yinchilarning har xil tayyorgarlikka egaligi	Oldindan diagnoz qilish va ishtirokchilarni o‘yinga tayyorlash
	2. O‘yin vaziyatlaridagi modellashtirish haqida yetarlicha ma’lumotga ega emaslik	O‘yindagi modellashtirishni, obyektini oldindan o‘rganish
	3. O‘yinda yo‘l qo‘yiladigan va qo‘llab-quvvatlash mexanizmlaridagi ziddiyatlarni aniqlash	O‘yin shaklini tanlash, o‘yinni fikran ishlab chiqish. O‘yinning kritik nuqtasini ajratish, qo‘shimcha kirish ma’lumotlarini shakllantirish
Emotsional jihat	4. O‘yinchilarda o‘yinda yuz berishi mumkin bo‘lgan hodisalar bo‘yicha xulosalash noaniqligining yuqori darajadaligi	Ishtirokchilarni oldindan o‘yin qoidasi va dasturi bilan tanishtirish
	5. O‘yin ishtirokchilarining qadriyatlari va maqsadlari haqida ma’lumotlarning yo‘qligi	O‘yin ishtirokchilarini oldindan diagnostika qilish
Asosiy faza		
Instrumental jihat	6. Ishtirokchilarning o‘yinga yetarlicha qo‘shilmasliklari	Kirish shartlarini aniq bayon etish, topshiriq va tarqatma materiallarni to‘g‘ri tushuntirish
	7. O‘yin ishtirokchilarining maqsadni va muammoni yetarlicha aniqlashtira olmasliklari	Modellashtiriladigan vaziyatni birgalikda bajarish

**“Saylov” rolli o‘yini metodining
 mantiqiy strukturasi**

18-shakl.

“Saylov” rolli o‘yinining texnologik xaritasi

Rolli o‘yin bosqichlari	Faoliyat	
	Murabbiy (o‘qituvchi)	O‘yin ishtirokchisi (o‘quvchi-talaba)
	Mavzuni aniqlaydi: o‘yin maqsad va natijalarini belgilaydi.	
I bosqich	O‘yinining maqsadidan kelib chiqib, rollarni taqsimlaydi. Fraksiyalarga ajratadi. Nomzodlarni tanlab oladi. Vazifalarni tushuntiradi.	Har bir ishtirokchi o‘z roli vazifalarini aniqlab oladi.
II bosqich	Nomzodlar faoliyatini nazorat qiladi. Ekspertlarni saylab oladi. Saylov shartlarini tushuntiradi.	Kuzatadilar, yozib boradilar. Tavsiya qilingan muammoni muhokama qiladilar. Nomzod bilan birgalikda saylovoldi dasturini ishlab chiqish. Nomzodlar har bir guruhda o‘z dasturlarini himoya qilib, o‘z tarafdorlarini orttiradilar.
III bosqich		O‘z vazifalarini ijro etish orqali asosiy maqsadni namoyon qiladilar. O‘z rollarini ijro etadilar, muammo yuzasidan yakuniy xulosaga keladilar.

Saylov” rolli o‘yinining ssenariysi

O‘yinining qisqacha mazmuni: Saylov kompaniyasida bir necha fraksiyalar o‘rtasida o‘z nomzodlarini parlament deputatligiga o‘tkazish uchun kurash boradi. Fraksiyalardagi nomzodlardan faqat bittasigina deputat sifatida saylanishi mumkin. Har bir guruh o‘z nomzodini aniqlab oladi. Fraksiyalar o‘z nomzodi bilan birgalikda saylovoldi dasturini ishlab chiqadi.

Nomzodlar saylovoldi dasturlarini saylovchilar o‘rtasida namoyish qiladilar va o‘z tarafdorlarini orttiradilar.

O‘yindagi rollar taqsimoti:

1. Fraksiya nomzodlari: 4 ta (guruhlarini sonidan kelib chiqib, belgilanadi).

Vazifasi: o‘z fraksiyasi bilan birgalikda saylov oldi dasturini ishlab chiqadi. Saylovchilar orasida o‘z dasturini himoya qiladi va o‘z saylovchilari miqdorini orttirishi lozim.

2. Saylovchilar: Har bir guruhda 5-10 nafar kishidan iborat bo'lishi mumkin.

Vazifalari: Fraksiya nomzodi bilan birgalikda saylovoldi dasturini tayyorlashga ishtirok etadilar. Boshqa fraksiya vakillari tomonidan saylovoldi dasturini himoya qilayotgan vaqtda ularga savollar bilan murojaat qiladilar. Saylovda ovoz berish huquqiga ega.

3. Ekspert va kuzatuvchilar: 4-6 nafardan iborat bo'lishi mumkin.

Vazifalari: Saylovoldi va saylov jarayonini nazorat qilib boradi. Saylov yakuniga ko'ra natijalarni haqqoniy amalga oshirilganligi yuzasidan hisobot beradilar.

“Ayirboshlash” rolli o'yini o'quv usuli sifatida quyidagi vazifalarni bajaradi:

O'qituvchi – pedagogik mahoratini shakllantirish, ijodiy qobiliyatini o'stirish, jumladan, yangi vaziyatlarni tushuntirish, aniqlash va tahlil qilish;

- Rivojlantiruvchi – mantiqiy tafakkurni atrof-muhit sharoitiga o'rnatish qobiliyatini o'stirish;

- Qiziqtiruvchi – ishtirokchilarni o'quv qobiliyatiga undamoq, mustaqil xulosaga kelishiga rag'batlantirish;

- Tarbiyaviy – mas'uliyatni, kommunikativlikni shakllantirish.

O'yin usullari va vaziyatni mashg'ulotlarning belgilangan shaklida amalga oshirish quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha sodir bo'ladi:

- Didaktik maqsad tinglovchilar oldiga vazifa o'rni qo'yiladi;
- O'quv faoliyati o'yin qoidalariga bo'ysunadi;
- Uning vositasi sifatida o'quv materialidan foydalanadi;
- O'quv faoliyatiga didaktik vazifani o'yinga aylantiradigan musobaqa elementlarini kiritish;
- Didaktik vazifani muvaffaqiyatli bajarilishi o'yin natijasi bilan bog'lanadi.

Rolli o'yin – vaziyatda ko'rsatilgan muammoni yechish bo'yicha ishtirokchilarning birgalikda faol ish olib borishlariga asoslangan.

Mavzu ishtirokchilarining bitta majburiy maqsadlari – muammoni yechish.

Ishlab chiqilgan o'yin mumkin qadar hayotiy bo'lishi, lekin ishtirokchilar uchun juda murakkab va qiyin bo'lmasligi lozim.

Savdo-sotiqning jahon iqtisodiy tizimidagi o'rni naqadar beqiyosligini bugungi kun tajribalari tasdiqlamoqda. Buni bir qator rivojlangan davlatlarning tajribasi amaliy jihatdan ko'rsatib turibdi.

Savdo-sotiqda almashtirish va ayirboshlash masalasi qanday o'rin tutadi?

Argumentlar nazariyasida jahon savdosida foyda olish uchun raqobatdoshlar ayrim chet el korxonalarini siqib chiqarishga va korxona ishchilarini ishdan bo'shatishga harakat qiladilar.

Ammo savdo-sotiqda ishtirok etuvchi subyektlar o'rtasidagi bog'liqlik ayrim iqtisodiy qonuniyatlardan biri erkin ayirboshlashdir.

Tushuncha:

- Erkin ayirboshlash.
- Foydalilik.

Maqsad:

- Erkin ayirboshlashda ishtirokchining o'zi tomonidan ehtiyojlarini baholashi orqali shaxsiy qoniqishga ta'sirini tahlil qilish.
- Almashtirish loyiha, mashq natijasida amalga oshiriladi.
- Ayirboshlash jarayonlariga bozor ta'siri hajmini baholash.

Dars bayonnomasi:

Dastlab ishtirokchilar olgan sovg'alari bo'yicha o'z qoniqishlarini baholaydilar. So'ngra ular ayirboshlashda ishtirok etadilar, bu o'yin ikki bosqichdan iborat. Har bir ishtirokchi o'z ixtiyoriga ko'ra narsalarni ayirboshlashga kirishadilar. O'yindan so'ng, ular narsalarni qayta baholaydilar.

Talab qilinadigan vaqt 1 soat 15 daqiqa.

Materiallar: 3-4 tadan uncha qimmat bo'lmagan sovg'a qilish. Ko'rinmaydigan paketdagi sovg'alar har xil bo'lishi kerak.

Mashg'ulotni o'tkazish bosqichlari:

- Savdo-sotiqni o'sishining hozirgi kundagi ahamiyati.
- Har biriga sovg'a tarqatiladi. Ular raqamlar bilan belgilangan bo'lishi lozim.

Sovg'alarni ishtirokchilar ahamiyatiga ko'ra baholaydilar.

- 1-5 gacha.
- Har bir o'z ehtiyoji bo'yicha narsalarini alohida va so'ngra o'rtacha qiymat ko'rsatkichini hisoblaydilar.
- 5-10 daqiqa o'quvchi-talabalarga imkoniyat beriladi, ular narsalarini qolgan ishtirokchilar bilan o'z ehtiyojlariga mos kelishiga qarab, ayirboshlaydi. Ayirboshlash hech kimga majburiy emas.
- Narsalarni ayirboshlagandan so'ng, ularni baholash tavsiya etiladi, baho yangi 1-5 gacha o'z ehtiyojlariga qarab, baholanadi. Baholarni umumlashtirib, ularning o'rtacha qiymati hisoblanadi.
- Ishtirokchilarga yana 10-15 daqiqa vaqt beriladi. Ular shu vaqt ichida narsalarini boshqa ishtirokchilar o'zlari xohlagan ishtirokchi bilan

ayirboshlashlari tavsiya etiladi. Baholarni umumlashtirib ularning oʻrtacha qiymati hisoblanadi.

Foydalilik bahosi natijalarini eʼlon qiladi.

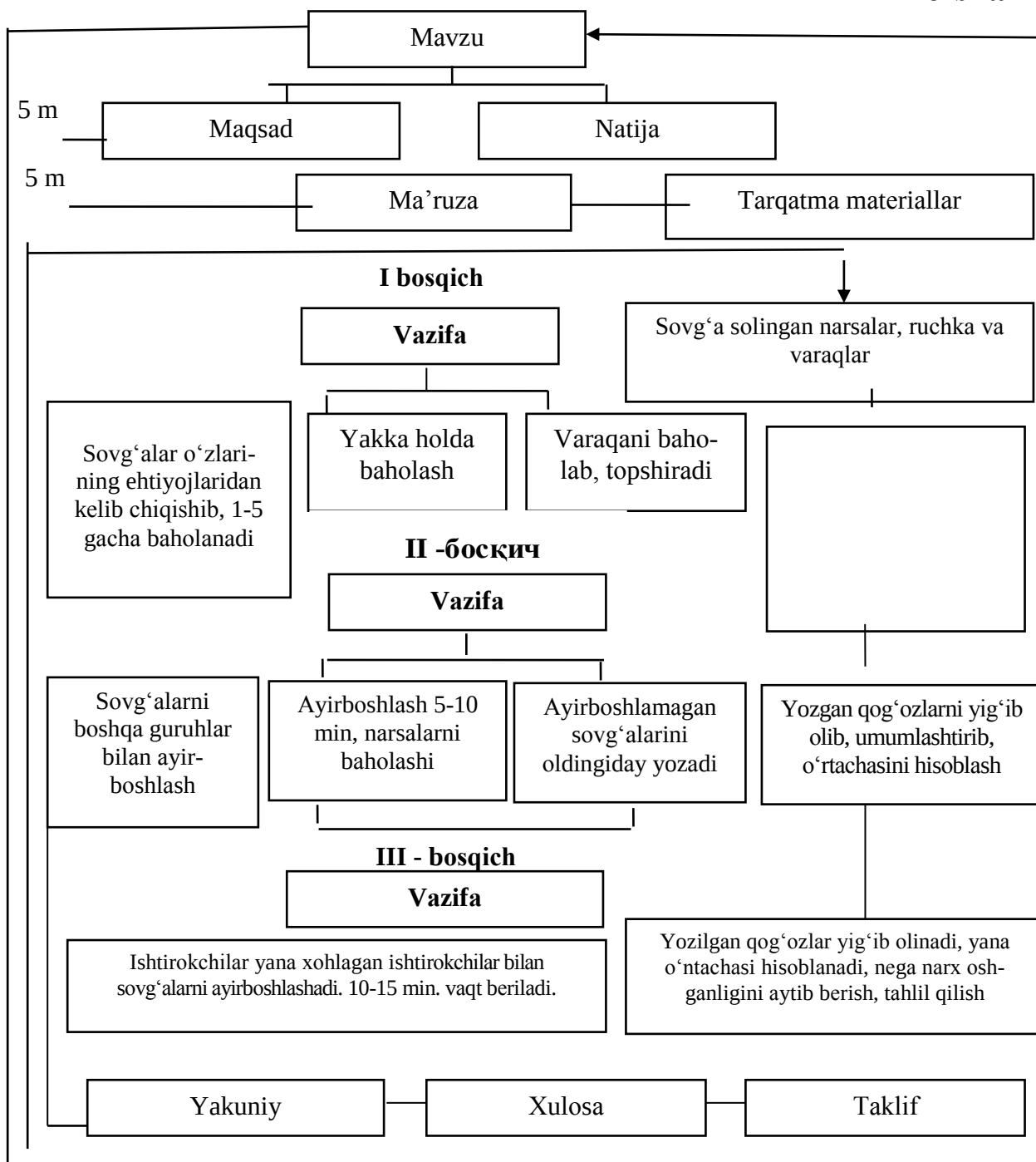
Ishtirokchilarga bir qator savollar bilan murojaat qilinadi:

- Nima uchun har safar oʻrtacha va umumiy miqdor har bir bosqich boʻyicha oʻsdi?

- Hammangiz ayirboshlashda ishtirok etganingizdan qoniqdingizmi?

- Odamlar haqiqiy ayirboshlashda yangi imkoniyatlarga ega boʻladilarmi?

20-shakl.

**“Ayirboshlash” rolli o‘yini mashg‘ulotining
texnologik xaritasi**

Bosqichlar	Ta’lim beruvchi faoliyati	Ta’lim oluvchi faoliyati
I bosqich Tayyorlov	O‘quv mashg‘ulotining maqsadi va natijalari aniqlanadi. Ta’lim oluvchining baholash mezonlarini aniqlaydi. Texnologik xaritasini tuzadi. Zaruriy o‘quv materiallar va sovg‘alarni tayyorlaydi.	
II bosqich O‘yinga kirish	Ta’lim oluvchilarga ular “Barter” o‘yini qatnashchilari bo‘lishlarini e’lon qiladi. Ushbu ta’lim usulining ma’nosini tushuntiradi. Maqsad va natijalarini aytib beradi. Baholash mezonlari bilan tanishtiradi. Ta’lim oluvchilarni 3-guruhga bo‘lib chiqadi. Har bir ishtirokchiga ko‘rinmaydigan paketda sovg‘alar tarqatiladi, ular 1-6 raqamlar bilan belgilangan bo‘lishi kerak.	Ishtirokchilar mavzuning nomi, o‘quv mashg‘ulotining maqsad va natijalarini yozadilar. Ishtirokchilar sovg‘a solish paketini olib, raqam bo‘yicha sheriklarini topib, stolga o‘tirishadi.
III bosqich Asosiy	Ishtirokchilarga sovg‘alarni o‘zlarining ehtiyojiga qarab 1 dan 5 gacha raqam bilan baholashni taklif qilish. 1- eng past ehtiyoj, 5-eng yuqori. Ishtirokchilardan o‘zlarining sovg‘alarini baholaganini qog‘ozga yozib berishini so‘rash. Sonlar yig‘indisiga ko‘ra o‘z ehtiyojlariga qarab, o‘rtachasini hisoblab chiqish. 1-bosqich. Ishtirokchilarga 2-3 daqiqada o‘z xohishlariga ko‘ra narsalarini boshqalar bilan ayirboshlashlarini aytadi. Xohlamasalar, ayirboshlamaydilar. Ishtirokchilardan hisoblangan qog‘ozlarni yig‘ib olib, umumiy hisoblab chiqib, ehtiyojini aytish.	Ishtirokchilar savollarni baholaydilar. Qog‘ozga yozib, ta’lim beruvchiga beradi. Ishtirokchilar narsalarini o‘z ehtiyojini qondirish uchun ayirboshlaydi. Qog‘ozga ayirboshlangan narsalarining narxini hisoblashadi. Ayirboshlamaganlar oldingi narxlarni qo‘yadilar.

	2-bosqich. Endi ishtirokchilarga narsalarini ayirboshlash uchun 5 daqiqa vaqt beriladi. Ishtirokchilardan baholagan varaqalarini yig'ib olib, o'rtacha qiymatini e'lon qiladi.	Ayirboshlab bo'lgandan keyin o'rinlariga kelib o'tirishadi va o'zining ehtiyoji uchun ayirboshlangan narsalarining qiymatini hisoblaydilar.
IV bosqich Taklif o'z-o'zini baholash	Bilim oluvchilarga "Barter" faoliyatini tahlil qilish va o'z-o'zini baholashni amalga oshirishni taklif qilish.	O'z-o'zini baholashni amalga oshiradi.
V bosqich Muhokama Xulosalash	Ta'lim oluvchilarga savol berish. 1. Nima uchun miqdor o'sishiga erishiladi? 2. Nega har bir bosqichda o'rtacha va umumiy miqdor ko'rsatkichi yanada oshdi? 3. Hayotda shunga mos misollar keltira olasizmi? 4. Ayirboshlashdan qoniqdingizmi? Savollarga javob olgandan keyin umumlashtirib, yakun yasaladi.	Ta'lim oluvchilar berilgan savollarga o'ylab javob beradilar. Ta'lim beruvchining yakunini eshitadi va o'zlari uchun xulosalar chiqaradi.

Mavzu: "Ayirboshlash" rolli o'yini

1. Mashg'ulot maqsadi: Ishtirokchilarda savdo-sotiq va undagi ayirboshlash jarayoni haqida tushuncha va rolli o'yinlar metodi haqida ta'savvurni shakllantirish.

2. Mashg'ulot natijalari:

- Ishtirokchilar rolli o'yinga tavsif bera olishlari;
- Ayirboshlashning ahamiyatini tahlil qilib berish;
- Rolli o'yinlar yordamida dars tashkil qila olishi.

3. Talab etiladigan vaqt: 1 soat 15 daqiqa.

4. Zarur bo'ladigan materiallar:

- Tarqatma materiallar: qalam, ruchka, lineyka, o'chirg'ich, kalendar, kitobchalar: to'g'nog'ich, taroq; saqich, qurt, konfet, pechenye; skripka, rangli qog'ozlar, qog'oz jild, paketlar, otkritka, sterjen, qalamdon, yozuv qog'ozi, bo'ra, tuflining ipi, rangli qalam, gugurt, sigareta, jo'xori qalamchalari, tugmacha, gazeta, daftar, daftar jildi, rangli skrepka, knopka va h.k.

- O'quv va ko'rgazmali materiallar: 25 ta ruchka va 25 ta oq qog'oz.

5. Mashg'ulot tafsiloti:

7-jadval

Mashg'ulot bosqichlari	Mashg'ulot mazmuni	Metod
1 bosqich Tayyorlov	O'quv mashg'ulotining maqsadi va natijalari aniqlanadi. Texnologik xaritani tuzadi, zaruriy o'quv materiallar va sovg'alar tayyorlanadi.	
2 bosqich O'yinga kirish	Ta'lim oluvchilarga ular "Ayirboshlash" o'yini ishtirokchilari ekanliklari e'lon qilinadi. Ushbu ta'lim usulining ma'nosi tushuntiriladi. Maqsad va natijalarini aytib beradi. Ta'lim oluvchilarni 3 guruhga bo'lib chiqadi. Har bir ishtirokchiga ko'rinmaydigan sovg'alar tarqatiladi, ular 1-3 raqamlar bilan belgilangan bo'lishi kerak.	Ma'ruza
3 bosqich Asosiy	Ishtirokchilarga sovg'alarni o'zlarining ehtiyojiga qarab 1 dan 5 guruhlargacha raqam bilan baholash taklif qilinadi. 1-eng past ehtiyoj, 5-eng yuqori. Ishtirokchilardan o'zlarining sovg'alarini qanday baholaganini qog'ozga yozib berish so'raladi. Belgilangan son ko'rsatkichlarining umumiy va o'rtachasini, o'z ehtiyojlariga qarab hisoblab chiqish.	Kichik guruhlarda
Muhokama Xulosa	Ta'lim oluvchilarga savollar bilan murojaat qilinadi: 1. Nima uchun miqdoriy o'sishga erishildi? 2. Nega har bir bosqichda o'rtacha va umumiy miqdor ko'rsatkichi yanada oshdi? 3. Hayotda shunga muvofiq misollar keltira olasizmi? 4. Sizlar ayirboshlashdan qoniqdilaringizmi? Savollarga javob olgandan keyin umumlashtirib, yakun yasaladi. ¹	Munozara

“Tadbirkorlik” o'yini

Tadbirkorlik o'yinlari o'z mazmun-mohiyatiga, ijtimoiy-psixologik va ijtimoiy-pedagogik xususiyatlariga ko'ra, insonning shaxsiy xislatlarini shakllantirishning vositasi hamda iqtisodiy ta'lim tizimida ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etishning bir shaklidir. Zero, tadbirkorlik o'yinlari o'quv jarayonida o'z o'rniga ega va o'quv jarayonining asosiy vazifalari,

¹ Qarang. “Ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari” mavzusidagi seminar trening materiallari. – T: 2002, 123-150 betlar,

mohiyati va tuzilmasi hamda o'rganilayotgan iqtisodiy fanning didaktik ta-
biatiga bog'liq bo'lgan, aniq belgilangan funksiyalarni bajaradi.

Tadbirkorlik o'yinlarining didaktik funksiyalariga quyidagilar kiradi:

- *o'quvchi-talabalarda aqliy faoliyat usullarining shakllanishi;*
- *bilimlarni mustahkamlash va qo'llash;*
- *o'quv jarayonida bo'lg'usi iqtisodchi mutaxassisning faoliyati faqat o'rganish emas, balki ishlab chiqishdan iborat bo'lishi;*
- *o'quvchi-talabalar o'quv-bilim faoliyatining bo'lg'usi kasbiy fao-
liyat, xarakteri va tuzilmasiga maksimal darajada yaqinlashib borishi.*

Tadbirkorlik o'yini ijtimoiy-pedagogik tizim sifatida quyidagi tay-
yorgarlik bosqichlariga ega:

1. O'quv-bilish vazifalarini muammoli vaziyat topshirig'i shaklida
qo'yish:

- *bo'lg'usi tadbirkorlik o'yinining maqsadini aniqlab olish;*
- *muammoli vaziyatni anglab yetish;*
- *o'quvchi-talabalarga navbatdagi tadbirkorlik o'yini haqida dast-
labki ma'lumotlar berish.*

2. Navbatdagi vazifani bajarish uchun zarur bo'lgan va avval egal-
langan bilimlardan foydalanish:

- *o'quvchi-talabalarining o'qituvchidan yoki adabiyotlarni tahlil
qilish orqali yangi bilimlarni qabul qilib olishi;*
- *bajarilishi lozim bo'lgan ish to'g'risida o'quvchi-talabalarga
yo'l-yo'riqlar ko'rsatish;*
- *olingan bilim, o'zlashtirilgan ilmiy tushunchalar va ishlash me-
todlarini umumlashtirish;*
- *o'z-o'zini nazorat qilish.*

3. Tadbirkorlik o'yinlarining shartlarini tushuntirish va vazifani ba-
jarish uchun zarur bo'lgan yangi amaliy bilimlarning axborotini berish.

4. Navbatdagi ishni rejalashtirish:

- *avval ma'lum bo'lganlar asosida uning ayrim bosqichlarini baja-
rish usullarini tanlash;*
- *avval egallangan bilimlar asosida tushuntirish ishini olib borish
va o'z ijodi uchun zarur bo'lgan yangi metodlarni qidirish;*
- *rejalashtirishni mustaqil nazorat qilish.*

5. Vazifa shartlari, ularning bajarilishini tushuntiruvchi qoidalar (ma-
teriallar)ni o'rganish va tahlil qilish bo'yicha mustaqil ishlar va tadbir-
korlik o'yinlaridagi o'z mavqeyini aniqlash.

6. Oʻzlaridagi bor bilim, malaka va koʻnikmalar asosidagi reja boʻyicha ishlarni bajarish:

- *yangi bilim va malakalarni hosil qilish;*
- *oʻz xatti-harakatlari va ularning natijalarini muntazam nazorat qilish. Qayd qilingan kamchiliklar va ularning sabablarini bartaraf qilish;*
- *belgilangan rejalarni (reja oldi ishlari va rejadan tashqari) takomillashtirish;*
- *yakuniy natijalarni tekshirib koʻrish va tahlil qilish.*

7. Oʻquvchi-talabalar faoliyatini, ularning bilimi, malakasi, koʻnikmalarini nazorat qilish va joriy yoʻl-yoʻriqlar berish.

8. Oʻquvchi-talabalarning tadbirkorlik oʻyinlariga tayyorligini aniqlash maqsadida ularning mustaqil ishlari natijalarini tekshirib koʻrish.

9. Oʻquvchi-talabalarga tadbirkorlik oʻyinlarini oʻtkazish va unda qatnashish boʻyicha yoʻl-yoʻriqlar berish, ularni rol oʻynash boʻyicha taqsim qilish, zarurat tugʻilganda har biriga qoʻshimcha yoʻl-yoʻriqlar berish.

10. Oldindan ishlab chiqilgan ssenariy boʻyicha oʻquvchi-talabalar-ning tadbirkorlik oʻyinlari.

11. Oʻyin ishtirokchilariga joriy yoʻl-yoʻriqlar berish.

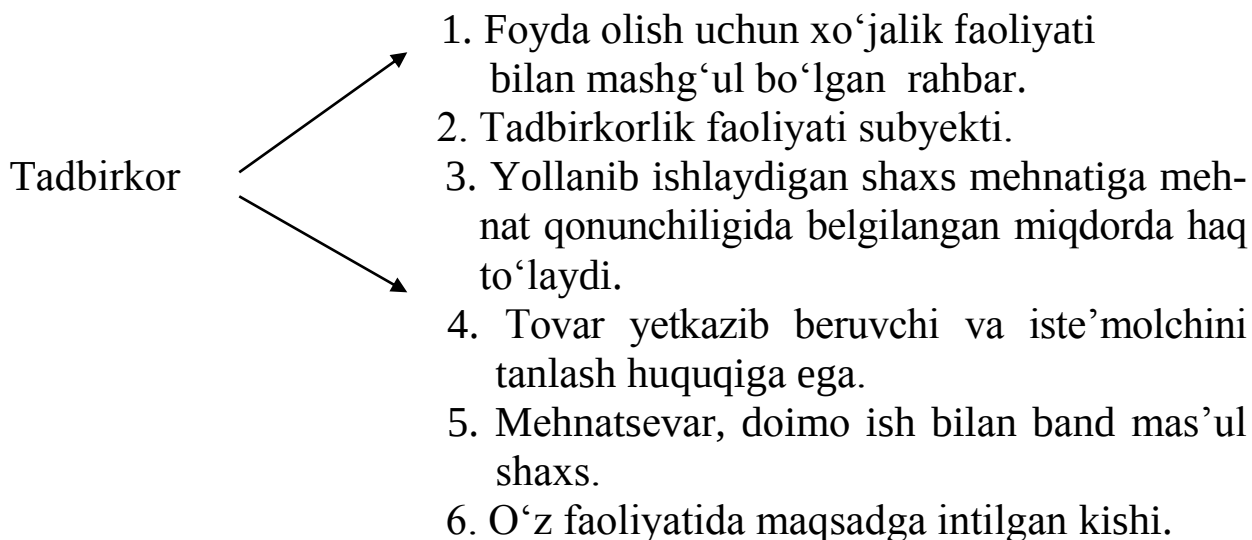
12. Oʻyin ishtirokchilarining oʻyin davomida oʻzi oʻynagan rollariga baho berishi hamda oʻz-oʻzini nazorat qilishi.

13. Tadbirkorlik oʻyini natijalarini muhokama qilish va oʻquvchi-talabaning oʻquv-oʻyin faoliyatiga baho berish.

Shunday qilib, tadbirkorlik oʻyinlaridan yangi bilimlarni egallash, oʻtilganlarni mustahkamlash, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish, umumiy malakani shakllantirish kabi bir qator vazifalarni yechishda foydalaniladi.

Iqtisodiy taʼlim berishning tadbirkorlik oʻyinlarini faol shakllaridan biri “Iqtisodiy savodxonlik” treningidir. “Iqtisodiy savodxonlik” treningi oʻquvchi-talabalarning iqtisodiy jarayonlar va bu jarayonlarda kuzatiladigan oʻzaro bogʻliqliklar, iqtisodiy tushunchalar haqidagi tasavvurlarini rivojlantirish maqsadida tashkil etiladigan trening guruh oʻquvchi-talabalari bilan oʻtkaziladi. Buning uchun guruh oʻquvchi-talabalari bir necha jamoaga boʻlinadi. Keyin, jamoalar oʻzaro bellashadi, yaʼni musobaqa jarayonida ularning har biri iqtisodiy jarayonlar haqidagi bilim va iqtisodiy savodxonligining qay darajada ekanini koʻrsatishga harakat qiladi. Masalan, musobaqa “tadbirkor” tushunchasining mazmunini izohlab berish va atamadan foydalanib, iqtisodiy maʼnoga ega gaplar tuzish boʻyicha oʻtkazilishi mumkin. Ularning iqtisodiy maʼnoga ega gap tuzishlari uchun 10-15 daqiqa vaqt beriladi. Bu vaqt davomida musobaqada ishtirok etayotgan jamoaning har biri “tadbirkor” soʻzi bilan boshlana-

digan iqtisodiy ma'noga ega gaplarni ko'proq tuzishi kerak bo'ladi. Gaplar bir-birini takrorlamasligi lozim. Birinchi tuzilgan gapda asosiy so'z yoki atamaning mohiyat-mazmuni yoki lug'aviy ma'nosi ifodalanadi. Keyin jamoalar o'sha so'zdan foydalanib, iqtisodiy ma'noga ega bo'lgan boshqa gaplarni tuzadilar. Masalan, quyidagilarga o'xshash gaplarni tuzishlari mumkin:

Musobaqa uchun ajratilgan vaqt tugagandan keyin har bir jamoa o'z varag'ini to'ldirib, uni boshqa jamoaga beradi. jamoalar tuzilgan gaplarning iqtisodiy ma'noga ega emasligini, ya'ni ularning to'g'ri-noto'g'rligini tekshiradi. Bir-birlarini takrorlaydigan, iqtisodiy ma'noga ega bo'lmagan iboralarni aniqlaydi. O'zaro tekshiruvlardan keyin har bir jamoa ma'ruza bilan chiqadi. Ular jamoa tomonidan tuzilgan ibora (gap)larning nechitasi iqtisodiy ma'noga ega yoki ega emasligini e'tirof etishadi. Jamoalarning ma'ruzalari trening ishtirokchilari va o'qituvchilar tomonidan muhokama etiladi va natijaga asoslanib, har bir jamoaga necha ball berilishi haqida qaror qabul qilinadi. Iqtisodiy ma'noga ega bo'lgan gaplarni ko'p tuzgan jamoa g'olib sanaladi va taqdirlanadi.

“Iqtisodiy mamlakatga sayohat” o'yini

O'yin maqsadi: o'quvchi-talabalarning bank ishi, tadbirkorlik, boshqaruv faoliyati mavzularini o'rganish natijasida olgan bilimlarini tizimlashtirish va umumlashtirish.

O'yinning borishi: guruh o'quvchi-talabalari uch guruhga bo'linadi. Bu guruhlar tarkibiga menejerlar, bankirlar, tadbirkorlar kiradi. Guruh sardorlari saylanadi. Ular jamoasining nomi yozilgan qog'ozni ko'kragingining o'ng tomoniga osib qo'yadi. Keyin o'yin ishtirokchilari bilimini tekshirib ko'rish maqsadida ularga savollar beriladi (har bir to'g'ri javob uchun – 5 ball). Savollar:

Tadbirkorlarga: 1. Tadbirkor qanday huquqlarga ega?
2. Mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko'rsatish uchun tashkil etilgan xo'jalik subyektlarini sanab bering.

Bankirlarga: 1. Bank tizimi tarkibiga kiruvchi muassasalarni sanab bering. 2. Moliyachilar qanday vazifalarni bajarishadi?

Menejerlarga: 1. Menejmentning boshqaruv vazifasini sanang. 2. Tadbirkordan menejment nimasi bilan farq qiladi?

O'yin ishtirokchilari bilimi tekshirib ko'rilgandan keyin jamoa sardorlariga bosib o'tishi kerak bo'lgan yo'l ko'rsatilgan varaq (marshrut varag'i) beriladi. Masalan, tadbirkorlar "firmalarning biznes faoliyati resurs ta'minoti" sxemasi, bankirlar "moliyaviy tizim vositachilari", menejerlar "firmani boshqarish bosqichlari" sxemasi bo'yicha "sayohat"ga chiqadilar. Ular bunday soha bo'yicha maxsus topshiriq va mashqlarni bajarishadi. Sayohat vaqtida marshrut varag'i to'ldirib boriladi. Ulariga asoslanib, hisobot tuziladi. Jamoa sardorlari qilgan ishlari bo'yicha "Iqtisodiy jamiyat" huzurida hisobot beradilar. Hisobotdan keyin jamoalar ishiga ball beriladi (baho qo'yiladi). Iqtisodchilar natijani hisoblaydilar. Birinchi o'rinni egallagan o'quvchi-talabaga "Iqtisod mamlakati bilimdoni" degan nishon beriladi.

Ishbilarmonlik o'yinlari

Endi taqlid asosida bajariladigan ish o'yini yoki ishbilarmonlik (ishbop) o'yini texnologiyasi mazmuni haqida fikr yuritamiz. Umumiy jihatdan o'yin ishtirokchilari tomonidan tayyorlangan yoki berilgan topshiriqlarga ko'ra har xil vaziyatdagi boshqaruvchilik qarorlarini qabul qilishni imitatsiya qilish (taqlid, ifodalash, aks ettirish) metodi hisoblanadi. Shu bois ham ishbilarmonlik yoki ishbop o'yinlar imitatsion boshqaruvchilik o'yinlari deb ataladi. Ishbilarmonlik o'yinlarini taqdim qilish ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatlarda boshqaruvchilik qarorlarini qabul qilishdan iborat. Ijtimoiy-iqtisodiy tizim modeli asosida boshqaruvchilik qarorini qabul qilish bo'yicha tashkilot rahbari, xodimlari va mutaxassisleri faoliyati imitatsiya qilinadi.

O'yin faoliyati biron-bir tashkilot vakili sifatida ishtirok etayotgan ishtirokchi xulq-atvori va ijtimoiy institutlar funksiyalarini imitatsiya qilish orqali beriladi. O'yin davomida hal qilinadigan muammoning xarakteriga, ishtirokchilarning o'zaro ta'sirlashuv xususiyatlariga ko'ra faoliyat guruhli hal qilinadi. Bir tomondan o'yin nazorat qilinsa, ikkinchi tomondan oraliq natijalarga ko'ra ishtirokchilar o'z faoliyatlarini o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ishbilarmonlik (ishbop) o'yinining o'ziga xos tomoni ko'p taktli bo'ladi.

Ishbilarmonlik (ishbop) o‘yinida rollar va rollar maqsadi aralashgan holda bo‘ladi. Ishtirokchilarning bir qismi qat’iy belgilangan va o‘yin davomida o‘zgaras rolni ijro etishi belgilanadi.

Ishbilarmonlik o‘yini boshqaruvchisi tashkiliy faoliyat singari faol ishtirokchi hisoblanadi. U o‘yinni tashkilotchisi, o‘yin rejasini amalga oshirilishini belgilaydi, kengash o‘tkazadi yoki nizoli vaziyatni hosil qiluvchi manba sifatida ishtirok etadi. O‘yin boshqaruvchisi o‘yindagi guruh va ekspertlar singari o‘yin kompleksining tarkibiy elementi hisoblanadi.

Iqtisodiy o‘yinni baholash tizimi quyidagi funksiyalarni amalga oshiradi: ishtirokchilarning o‘yin maqsadlarini tashkil etishdagi, har bir o‘yin ularni berilgan roldan qanchalik chalg‘iganini baholash tizimi deyilganda barcha o‘yin bosqichlarini balli baholashi, taqdirlashi va jazolashi tushuniladi. U guruhli va individual bo‘lishi mumkin.¹

8-jadval.

O‘quv jarayonida qo‘llaniladigan ishbop va rolli o‘yinlarning umumiy tavsifi

O‘yinning asosiy belgilari	O‘quv o‘yin tipi		
	Ishbop o‘yin	Tashkiliy faoliyat o‘yini	Rolli o‘yin
O‘tkazish vaqtini tavsifi	Diskret	Diskret	Uzluksiz
Modellashtirish shakli va imitatsiya darajasi	Real ijro etiladi	Mulohazalashga asoslanadi (faoliyat haqida fikr yuritiladi)	Real ijro etiladi
O‘yin boshqaruvchisining roli	O‘yin davomida faol ishtirok etadi, lider	Jamoaviy fikrlashning tashkilotchisi, kommunikatsiyada vositachi. Faol pozitsiyada	“Kadr ortida” o‘yin metodlarini bilvosita nazorat qiladi
Rollarni berilish darajasi	Rollar beriladi, ular aynan taqdim qilinadi	Rollar shartli, berilmaydi, shaxsiy pozitsiyasidan kelib chiqib belgilanadi	Rollar beriladi, ular aynan taqdim qilinadi
Modellashtirilish sohasi (ko‘p qo‘llanilishi)	Jamoaviy	Jamoaviy	Jamoaviy yoki individual
O‘yinning borishini baholash tizimi	Bo‘ladi	Ko‘pincha bo‘lmaydi	Bo‘lmaydi

Quyida iqtisodiy yo‘nalishdagi oliy o‘quv yurtlari va kasb-hunar kollejlari talabalarida iqtisodiy savodxonlikni shakllantirish maqsadida “Iqtisodiyot nazariyasi”, “Maxsus fanlarni o‘qitish metodikasi”, “Buxgalteriya hisobi” “Iqtisodiy tahlil”, “Bank ishi”, “Audit” fanlari bo‘yicha ish o‘yinini tashkil etish metodikasini keltirib o‘tamiz. Bu ish yoki

¹ Qarang: “Ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari” mavzusidagi seminar trening materiallari. –T.: 2002, 127-129-betlar.

o'yinning mohiyati shundan iboratki, biror tashkilot xususiy korxonadagi hisob-kitob ishlarini amalga oshirish yoki uning moliyaviy faoliyatiga taqlid asosida undagi iqtisodiy voqealar, jarayonlar, shart-sharoitlar aynan takrorlanadi.

O'yin o'tkazishdan oldin uning didaktik va tarbiyaviy maqsadlari aniqlanadi.

O'yinning didaktik maqsadlari

Talabalarning (korxonaning mulkchilik shakli qanday bo'lishidan qat'iy nazar) hisob bo'limi, kassa va hisob amallari bo'yicha olgan bilimlarini amaliy jihatdan yanada mustahkamlash, me'yoriy hujjatlarni mustaqil va ularni aniq ravishda o'rganish va ularni aniq xo'jalik vaziyatlarida qo'llash; talabalarda jamoa bo'lib qarorlar qabul qilish malakasini va turli xildagi muloqot ko'nikmalarini shakllantirish, ularga o'zaro muloqot qila bilish madaniyatini o'rgatish; o'qitishning faol shakllarini qo'llashda talabalarda yuzaga keladigan psixologik to'siqlarni bartaraf etish.

Ish o'yinining uslubiy ta'minotiga quyidagilar kiradi: sujet, topshiriqlar tavsifi, topshiriqlarni hujjatlar asosida rasmiylashtirish, zaruriy buxgalteriya hujjatlari paketi, kalkulatorlar, kompyuterlar, yo'riqnomalar.

O'yinning asosiy g'oyasi: talabalarning "Iqtisodiy nazariyasi", "Buxgalteriya hisobi", "Bank ishi", "Marketing", "Iqtisodiy tahlil" va "Audit" fanlari bo'yicha olgan bilimlari ahamiyatini tushunishlari uchun real vaziyat yaratish.

O'yin bir necha bosqichda o'tkaziladi:

Birinchi bosqich – tayyorlov bosqichi. Bunda o'yinni o'tkazish rejasini tuziladi, talabalar bilan birgalikda o'yin ssenariysi ishlab chiqiladi, uning umumiy tavsifi, ko'rsatmalar mazmuni, moddiy ta'minoti haqida fikr almashiladi va asoslar yaratiladi. Guruh talabalarini tayyorlov bosqichiga jalb etish ularning o'quv faoliyatiga bo'lgan qiziqishini yanada oshiradi. Mustaqil ish sifatida ularga kassa hisobi va hisob amallari bo'yicha zaruriy hujjatlar paketini tanlash taklif etiladi.

O'yinni o'qituvchilar kirish so'zi bilan boshlab beradi. U guruh talabalariga o'yin qoidalarini tushuntiradi, ularni bo'limlarga taqsimlaydi, qanday rolni ijro etishini aytadi, talabalarni dastlab alohida va keyin guruh holda test sinovidan o'tkazadi. Keyin bo'lim a'zolariga topshiriqlar beradi, materiallar taqdim etadi va yo'l-yo'riqlar ko'rsatadi. Misol tariqasida beriladigan topshiriqlardan bir nechtasini keltirib o'tamiz.

Birinchi topshiriq. Chek daftarchasi asosida bankdan oylik maosh va xo'jalik ehtiyoji uchun pul olish. Buxgalteriya to'lovlarini amalga oshirish. Zaruriy hujjatlarni to'ldirish.

Ikkinchi topshiriq. To'lov ro'yxati orqali xodimlarga ish haqini berish, berilmay qolgan ish haqini depozitga o'tkazish va zaruriy hujjatlarni bankka topshirish; naqd pul olishni rasmiylashtirish.

Uchinchi topshiriq. To'lov topshiriqnomasini to'ldirish va budgetga soliq to'lash uchun uni bankka olib borish hamda mahsulot yetkazib beruvchining hisob raqamiga tovarlar uchun pul o'tkazish.

“Korxona rahbari” uchun topshiriqlar:

- *dastlabki ko'zdan kechiruvdan keyin hisob-to'lov hujjatlariga imzo chekish;*

- *topshiriqlarning bo'lim tomonidan o'z vaqtida bajarilgan yoki bajarilmaganini qayd etib qo'yish;*

- *zarur paytda o'yin topshiriqlarining bajarilishi bo'yicha boshqaruv qarorlarini qabul qilish.*

“Xizmat ko'rsatuvchi” bank xodimi uchun topshiriqlar:

- *to'ldirilgan hujjatlarning to'g'riligini tekshirish;*

- *bank balansida buxgalter o'tkazmalarini tuzish;*

- *bank mijoziga to'lov topshiriqnomasidan ko'chirma berish.*

Ish o'yinlari musobaqa xususiyatiga ega. Bu esa o'yin ishtirokchilari tasavvurini kengaytiradi, o'quv faoliyatini faollashtiradi, ularga qo'yilgan masalaning to'g'ri yechimini topishga yordam beradi.

Ikkinchi bosqich – o'yinni o'tkazish. Berilgan topshiriqlarga muvofiq holda bo'limlarda vazifaviy majburiyatlar taqsimlanadi, bo'limning “bosh hisobchisi” ishtirokida ishlar amalga oshiriladi; hujjatlar aylanishi grafigi bajarilishini nazorat qilish uning majburiyatiga kiradi. O'yinda ishtirok etuvchilar (uchta eng yaxshi talaba) mustaqil ekspertlar: “korxona rahbari” hisob amallarini amalga oshiruvchilar; kassa bo'limi boshlig'i, xizmat ko'rsatuvchi bank buxgalterlari sifatida qatnashadi.

Bo'limda kassir, hisob schyoti bo'yicha buxgalter, hisob-kitoblarni yurituvchi buxgalter, shuningdek, o'yin jarayonida bo'limlar tomonidan to'plagan ballarni hisoblash uchun sanoq komissiyasi uchun bir talaba tanlanadi.

Topshiriqlarni bajarish vaqtini o'qituvchi qayd etib boradi. Bu esa o'yinga musobaqa elementlarini kiritish imkonini beradi. Talabalar o'yin vositasida olgan iqtisodiy bilimlarini mustahkamlaydi.

O'yin boshlangandan keyin unga ishtirokchilardan boshqa hech kim aralashmasligi va o'zgartirishlar kiritmasligi kerak. Faqat o'yinni boshlovchi (o'qituvchi) o'yin ishtirokchilari uning asosiy maqsadidan chetga chiqmasligi uchun ular faoliyatini muvofiqlashtirib turishi lozim.

Keyin “tashkilot rahbari” va “xizmat ko‘rsatuvchi” bank tomonidan taqdim qilingan ma’lumotlar, ya’ni ish natijasi ekspertlar tomonidan e’lon qilinadi.

Bilimi kuchli talabalardan tuzilgan mustaqil ekspertlar guruhi o‘yin jarayonida ekspertlar faoliyatida yo‘l qo‘yilgan xatolarni to‘g‘rilab turishi mumkin.

Yakuniy bosqichda ekspertlar o‘yin natijalarini tahlil etadi va baholaydi, eng yaxshi natijaga erishgan bo‘limlar va ishtirokchilarni aniqlash bo‘yicha o‘zaro fikr almashadi.

Yuqorida bayon etilganlardan shunday umumiy xulosaga kelish mumkinki, zamonaviy o‘yin texnologiyalarining shakllari turlicha bo‘lib, ularning barchasi o‘z mazmuniga ko‘ra yagona maqsadni ko‘zlaydi, ya’ni ular talabalarning fanga bo‘lgan qiziqishini orttiradi, iqtisodiy savodxonligi shakllanishiga yordam beradi. Bo‘lg‘usi iqtisodchi-o‘qituvchi muammoni oldindan ko‘ra bilishga va uni hal etish uchun mustaqil qaror qabul qilishga o‘rganadi, unda amaliy kasbiy malaka va ko‘nikmalar rivojlanadi.

5.5. Iqtisodiy fanlarni o‘qitishda krossvord o‘yin texnologiyasidan foydalanish

Hozirgi kunda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning rivoji ko‘p jihatdan unda qo‘llaniladigan interfaol usullarga bog‘liq. Shu munosabat bilan ta’lim jarayonida ZPTning elementi sifatida krossvord usulini qo‘llashning ko‘pgina ijobiy tomonlarini ko‘rishimiz mumkin. Fikrimizning tasdig‘i sifatida biz avval krossvord o‘yinlarining kelib chiqishi va rivoji tarixiga nazar tashlaylik, so‘ngra uning pedagogik-psixologik jihatlarini ochib berishga harakat qilamiz.

Krossvord o‘yini XX asrning boshlarida paydo bo‘ldi va o‘zining qiziqarliligi bilan qisqa vaqt ichida butun dunyoga keng tarqaldi.

“Krossvord” so‘zi inglizcha so‘zdan olingan bo‘lib, *kross* - “krest” (+) va *word* – “so‘z” so‘zlarining birikmasidir va u boshqotirma ma’nosini anglatadi. Krossvord tuzish uchun “o‘zaro kesishuvchi” katakchalarga so‘zlar yozilishi va yozuvda umumiy katakchalarda bir xil harflar qatnashishi kerak.

Krossvordning vatanini aniqlash borasida uch davlat bahs yuritadilar. Ular AQSh, Angliya va JAR davlatlaridir. Krossvordning gazeta sahifasida birinchi marta chop etilishi 1913-yilning 21-dekabriga to‘g‘ri keladi va bu kun birinchi gazeta krossvordining tug‘ilish kuni sifatida Ginnes rekordlar

kitobiga rasman kiritilgan. Bu krossvord AQShda Artur Uinn tomonidan tuzilgan bo‘lib, “New York world” gazetasida e‘lon qilingan.

Dunyoda birinchi krossvordning paydo bo‘lishining eng go‘zal, romantik tarixiy lavhasi JAR davlatiga tegishlidir. Bu davlat odamlarining gapiga ko‘ra, birinchi krossvord Kapshtadt (hozirgi Keyptaun) shahrining fuqarosi Viktor Orvill tomonidan yaratilgan. Viktor Orvill o‘zining bu krossvordini, avtomobil halokati sabab ayblanib, 3 yil muddatli qamoq jazosini o‘tashi davrida yaratgan. Bu mashhur krossvordni Viktor Orvill o‘zini zerikishdan xalos qilish uchun, qamoqxonaning kvadrat shakldagi tosh plitkalari setkasidan iborat polida tayyorlagan. So‘ngra qamoqdagi do‘stlarining maslahatiga kirib, krossvordni qog‘ozga tushirib, shahardagi eng mashhur gazeta muharririyatiga jo‘natgan. Krossvord ko‘pchilikda katta qiziqish uyg‘otgan va keyinchalik u boshqa nashriyotlarda ham e‘lon qilingan. Natijada krossvord muallifi qamoq jazosini o‘tab, ozodlikka chiqqanida katta miqdordagi gonorar puliga ega bo‘lgan.

Qolgan davr krossvord o‘yining ommaviylashish davri bo‘ldi. Kitob ko‘rinishida krossvordlar to‘plami birinchi bo‘lib AQShda 1923-yilda 750 ming nusxada nashr qilingan va ular bir necha kundayoq sotilib ketgan.

Sobiq SSSR davrida birinchi bo‘lib krossvord “Ogonyok” jurnalining 1929-yil 12-maydagi 18-sonida bosilib chiqqan.

Mamlakatimiz aholisi orasida krossvord o‘yiniga qiziqish juda kuchli. “Tasvir”, “Darakchi”, “Parvona”, “7x7”, “Javohir”, “Xazina”, “Kross”, “Хорошее настроение”, “Кром”, “Сова” va boshqa gazeta-jurnallarining sahifalarida qiziqarli krossvordlarning chop etilishi odat tusiga kirgan.

Krossvord o‘yini haqidagi qiziqarli tarixiy lavhalar juda ko‘p. Ular bilan qiziqqanlar internet sahifalariga murojaat etishlari mumkin. Ayni vaqtda biz o‘quvchi-talabalar diqqatini yana bir lavhaga, ya‘ni krossvordlar rekordlari lavhasiga qaratmoqchimiz. Birinchi rekord Radi Bukartoga tegishli bo‘lib, uning krossvordi 50400 so‘zni o‘z ichiga olgan. So‘ngra bu rekordni Svetlana va Semen Belyaviylar yangilashgan. Ularning krossvordida 64 ming so‘z bo‘lib, ular bu krossvordni tuzish uchun 7 yil vaqt va 6x8 metr qog‘oz sarflashgan.

Endi krossvordga oid muhim pedagogik-psixologik jihatlar ustida to‘xtab o‘tamiz.

I.Talaba uchun krossvord:

1. O‘yin xarakteriga ega. Bu xususiyat mavzuni oson egallash imkonini beradi. Chunki insonning ruhiyati mavzuni o‘yin orqali qabul qilishga moyildir.

2. Xotirani chiniqtiradi.
3. Fikrlash dorasini kengaytiradi, aqlni peshlaydi.
4. Anglash va fahmlash qobiliyatini rivojlantiradi.
5. Soʻz boyligini oshiradi.
6. Izlanuvchanlikni vujudga keltiradi.
7. Intellektual salohiyatni kengaytiradi.
8. Mustaqil fikrlash koʻnikmasini hosil qiladi va shakllantiradi.
9. Boʻsh vaqtni mazmunli oʻtkazish imkonini beradi.

II. Oʻqituvchi uchun:

1. Krossvord oʻquv jarayonida talabalarning olgan bilimni aniqlashning barcha nazorat bosqichlarida (joriy, oraliq va yakuniy nazorat bosqichlarida) qoʻllanishi mumkin.

2. Krossvorddan talabalarning mustaqil bilim olishini tashkil qilishda foydalanish mumkin. Masalan, oʻqituvchi tuzgan krossvordlardan talabalar mustaqil yoki birgalikda taʼlim olishlarida foydalansalar boʻladi. Shuningdek, talabalar oʻzlashtirishi kerak boʻlgan mavzu boʻyicha mustaqil ravishda krossvord tuzish topshirigʻini bajarishi ham mustaqil bilim olishning bir turini tashkil etadi.

3. Krossvord barcha fanlar boʻyicha tuzilishi mumkin.

Krossvordning yuqorida keltirilgan jihatlari ZPTda qoʻllanishi uchun toʻliq asos boʻladi, deb hisoblaymiz.

Quyida joriy nazoratda krossvordni qoʻllash boʻyicha uslubiy tavsiyani keltiramiz:

Ayni shu kungacha oʻtilgan mavzular boʻyicha tuzilgan krossvord talabalarga tarqatiladi va ularga kataklarni toʻldirish uchun 5 daqiqa vaqt ajratiladi. Talaba krossvord kataklarini mumkin qadar toʻldiradi va u toʻgʻri deb hisoblagan javoblar sonini qogʻoz chetiga yozib qoʻyadi. Oʻqituvchi talabalarning javoblarini koʻrib chiqqach, toʻgʻri javobni krossvordning yechimi koʻrinishida (yaʼni, krossvord kataklarida) eʼlon qiladi. Bu ishni texnik vosita – proyektor yordamida ekranda namoyish etilishi yaxshi samara beradi. Talaba bir daqiqada oʻz javobining toʻgʻri va xato joylarini anglab yetadi. Bu mashgʻulot mavzuga oid bilimni talaba xotirasida uzoq vaqt saqlanib qolishiga olib keladi.

Krossvord yordamida talaba bilimni tekshirishning bu usuli oʻqituvchiga auditoriya darsi vaqtidan unumli foydalanishga va talabaning taʼlim olishdagi faolligini oshirishga imkon beradi. Birdaniga amalga oshirilgan bunday nazorat turi talaba uchun ham qiziqarli hamda shu kungacha egallangan nazariy va amaliy bilim koʻnikmalarni qanchalik

egallaganligini, o'ziga ishonchini, zehnini yana bir marta sinash imkonini beradi.

Krossvord yordamida talabalarning mustaqil ta'lim olishlarini tashkil qilishni quyidagicha amalga oshirish mumkin:

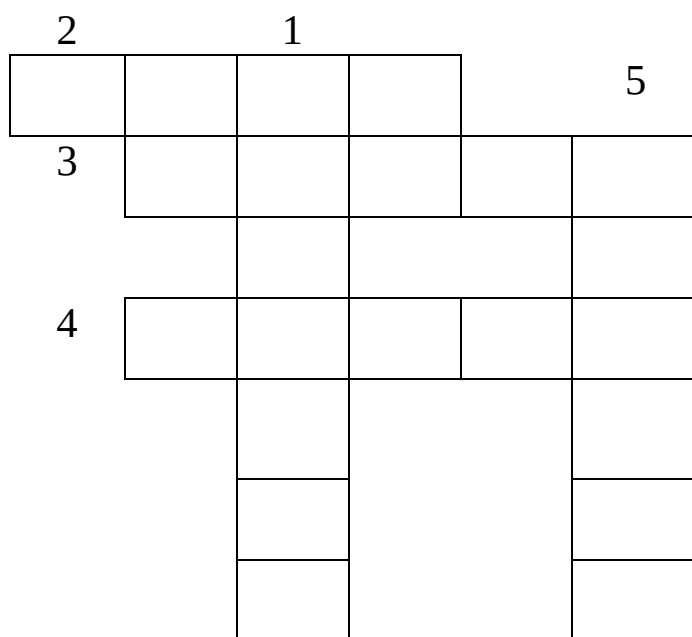
- talaba o'qituvchi tomonidan uyda mashq qilish uchun berilgan krossvordlarni mustaqil yechib, o'z bilimini oshirishi mumkin. Bu mashq paytida talaba adabiyotlardan va boshqa manbalardan foydalanish imkoniyatiga ega;

- o'qituvchi tomonidan berilgan krossvordlardan bir nechta talabalar birgalikda foydalanib, o'z bilimlarini oshirishlari mumkin. Bunday mashg'ulot talabalar orasida erkin bahs-munozara, o'zaro bir-birini sinash bilan o'yin kayfiyatida o'tadi. Natijada bilim oson va mustahkam egallanadi.

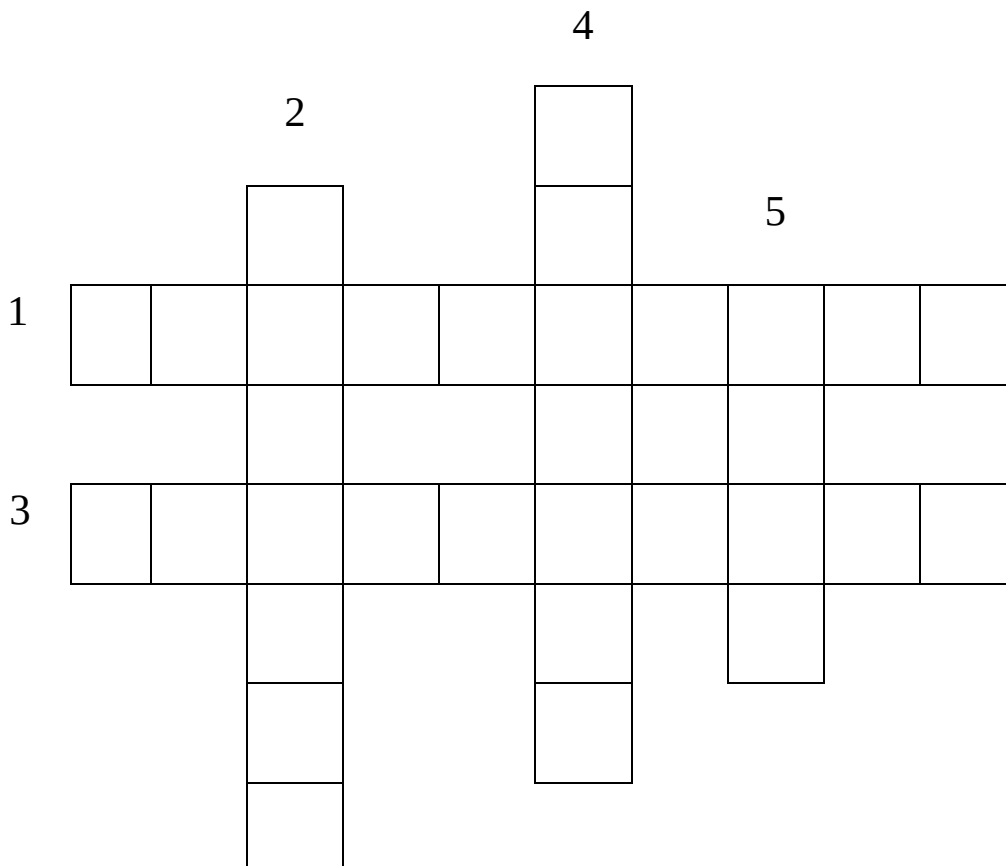
- Talabaga mustaqil krossvord tuzish topshirig'i berish mumkin. Bunday topshiriq talabani mavzuga oid adabiyotlarni ko'rib chiqishga va o'z ustida mustaqil ishlash ko'nikmasining shakllanishiga olib keladi.

Krossvordning boshqa pedagogik jihatlari, ta'lim jarayonida qo'llanish uslubiyatlari, krossvordlarni tuzish qoidalari, krossvordlarni tuzishda kompyuter va axborot texnologiyalarni qo'llash haqidagi fikrlarni rivojlantirish masalasi kelgusi ilmiy izlanishlar mavzularini tashkil etadi.

K R O S S V O R D L A R

Bo'yiga: 1) Ishlab chiqaruvchilar yoki iste'molchilar o'rtasidagi kurash. 5) Ayirboshlash usuli. Eniga: 2) Tovar qiymatining pul shakli, 3) To'lovga qabul ehtiyoj. 4) Oldi-sotdi munosabatlari amalga oshiriladigan joy.

Eniga:

1) Ijtimoiy xodimlarning miqdoriy tomonlarini ularning sifat tomonlari bilan uzviy ravishda bog'langan holda o'rganuvchi fan.

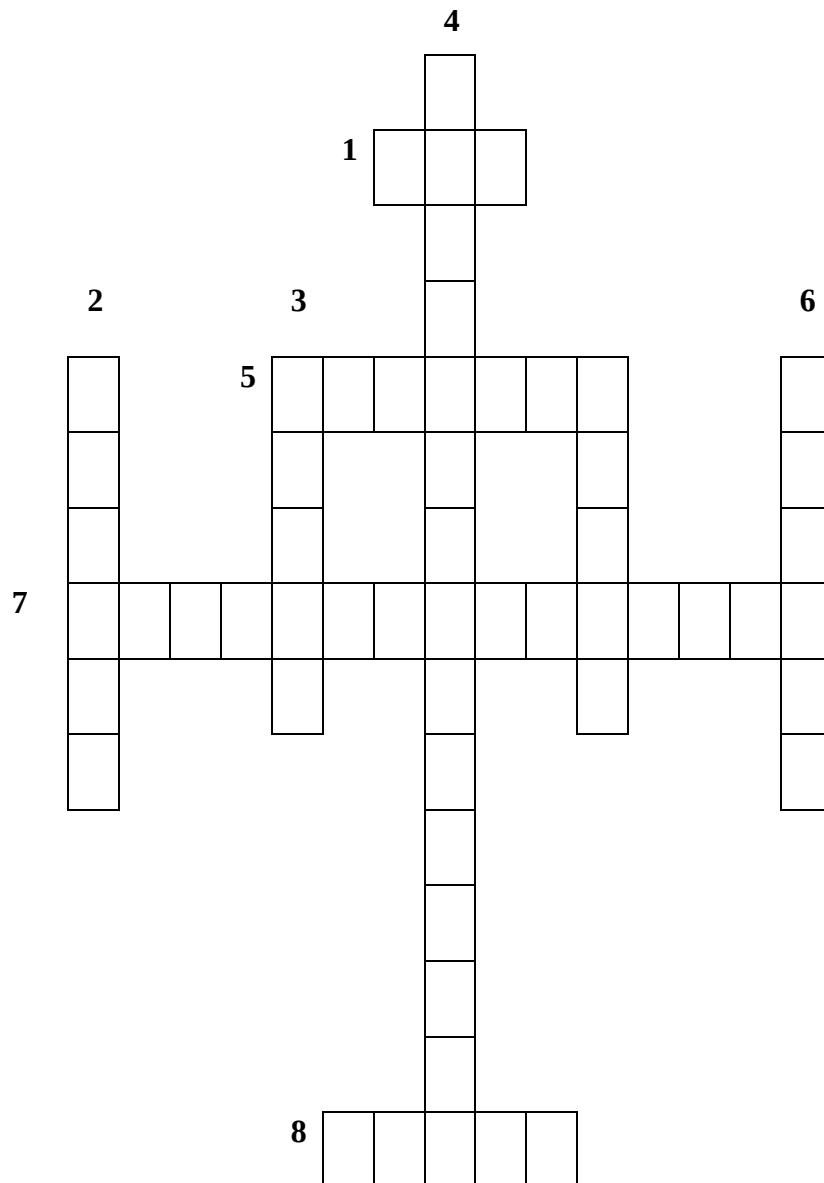
3) Iqtisodiyotga professional boshqaruvchilar rahbarligi haqidagi nazariya.

Bo'yiga:

2) Mahsulotni ishlab chiqarish va sotishga sarflangan barcha xarajatlarning puldagi ifodasi.

4) Tekshirish o'tkazadigan mutaxassis.

5) Firma korxonaning o'z mijozlari doirasida erishgan obro'-e'tibori va nufuzi.

Eniga:

1) Iqtisodiyotning asosiy muammolarini yakka iste'molchi nuqtayi nazaridan o'rganuvchi fan.

5) Korxona xo'jalik faoliyatida aktivlarning o'sishi yoki majburiyatlarining kamayishi.

7) Oltin bozor bahosining rasmiy bahodan ortiq qismi.

8) Qimmatbaho metall.

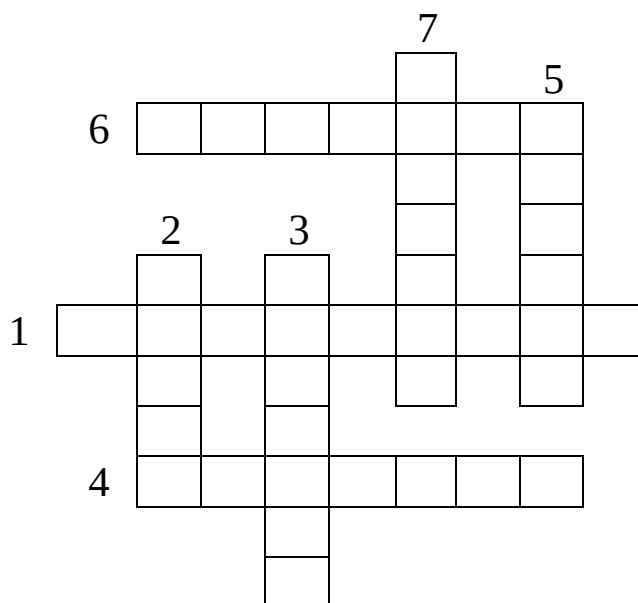
Bo'yiga:

2) Iqtisodiyotning asosiy muammolarini umumjamiyat nuqtayi nazaridan o'rganuvchi fan.

3) Iqtisodiyotda jarayonlarning maxsus bo'limlarga ajratilishi.

4) Pulsiz bevosita tovar ayirboshlash.

6) Quvayt pul birligi.

Eniga:

1) O‘z-o‘zini va boshqalarni shaxsiy va tashkilot umumiy maqsadlariga erishishga qiziqtirish jarayoni.

4) Taqdirlashning boshqacha nomi.

6) Ishlab chiqarish diversifikatsiyasi asosida tarkib topadigan yirik, ko‘p tarmoqli korporatsiya:

Bo‘yiga:

2) Firma yoki korxonada ishlaydigan odamlarning umumiy nomlanishi.

3) Turarjoy quruvchilarning nomi.

5) Asakada ishlab chiqarilayotgan avtomashina nomi.

7) Atrof-muhitni tasvirlayotganda ishlatiladigan so‘z.

Asosiy tayanch tushunchalar

“Aqliy hujum” – “breynstorming” (brain storming) inglizcha so‘zdan olingan bo‘lib, faol ta‘limning, boshqaruvning va tadqiqotning metodlaridan biri hisoblanadi. Bu metod aqliy faollikni qo‘zg‘atadi, ijodiy va innovatsion jarayonlarni tezlashtiradi.

Integral – chambarchas bog‘liq, butun, yagona, o‘z cheksiz kichik qismlarining yig‘indisi.

Inversion ta‘lim – ag‘darish, joyini almashtirish, tafakkur tizimini shakllantirish yo‘nalishidagi ta‘lim.

Intellekt – insonning umuman bilish, fikrlash qobiliyati, tushunish, mulohaza, tafakkur, aql.

Interfaol mashg‘ulot – o‘qituvchi o‘quvchi-talabalar ishtirok etadigan mashg‘ulot, jarayon hamkorlikda kechadi.

Interfaol metod – o‘quvchi-talabalarning o‘quv va ijodiy faolliklarini oshiruvchi hamda ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash borasida to‘plangan tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar.

Motivatsiya – biologik jihatdan insonning irsiy va to‘plangan tajribasi asosida individual va guruhviy ravishda ehtiyojlarini qondirishga yo‘naltirilgan, undaydigan tuyg‘u. Insonni o‘qishga, o‘rganishga ana shu tuyg‘u undaydi.

Modellashtiruvchi o‘yin – bilim olishga qaratilgan va ma’lum bir pedagogik natijani ko‘zlagan hamda turli (imitatsion, amaliy, ishbilarmonlik va rol ijrosiga asoslangan) o‘yinlar yordamida ta’lim jarayonida muayyan maqsadni amalga oshiruvchi faoliyat.

Nazorat savollari

1. Interfaol metod nima?
2. Modellashtirish (rolli o‘yinlar) metodi haqida nimalarni bilasiz?
3. “Aqliy hujum” metodini ta’riflab bering.
4. Rolli o‘yinni tanlash, ijro etish, uni amalga oshirish metodlari qanday?
5. “Saylov” va “Ayirboshlash” rolli o‘yini o‘tkazish tuzilmasini tushuntirib bering.
6. Tadbirkorlik va ishbilarmonlik o‘yini o‘tkazish qoidalari qanday?

Mustaqil ish mavzulari

1. Iqtisodiy fanlarni o‘qitishda interfaol metodlardan foydalanish.
2. Modellashtirish (rolli o‘yinlar) metodining tavsifi.
3. “Aqliy hujum” metodi va uni qo‘llash qoidalari.
4. Tadbirkorlik o‘yinlari tavsifi.
5. Ishbilarmonlik o‘yini texnologiyasi.

Test topshiriqlari

1. “Aqliy hujum” metodining mazmun-mohiyati nima?

- a) faol ta’limning, boshqaruvning va tadqiqotning metodlaridan biri;
- b) aqliy faollikni qo‘zg‘atadigan vosita;
- c) innovatsion jarayon;
- d) ijodiy jarayon;
- e) g‘oyalarning majmuyi, generatori.

2. “Fikrlarning shiddatli hujumi” metodining mohiyatini aniqlang.

a) jamoa orasida muayyan topshiriqlarni bajarayotgan har bir o‘quvchi-talabaning shaxsiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishga ko‘maklashish;

b) o‘quvchi-talabalarda ma’lum jamoa (guruh) tomonidan bildirilgan fikrga qarshi g‘oyani ilgari surish layoqatini yuzaga keltirishdan iborat;

c) guruhlar tomonidan muayyan g‘oyalarning ishlab chiqilishi va muhokama etilishi;

d) topshiriqlarning yechimlarini muhokama etish va ularni turkumlarga ajratish;

e) a va b.

3. “Fikrlarning shiddatli hujumi” metodidan foydalanish bosqichlari nechta?

a) 3 ta;

b) 6 ta;

c) 9 ta;

d) 2 ta;

e) 4 ta.

4. “Fikrlarning shiddatli hujumi” metodini qo‘llash jarayonida qanday holatlar yuzaga keladi?

a) o‘quvchi-talabalar tomonidan muayyan nazariy bilimlarning puxta o‘zlashtirilishiga erishish;

b) vaqtni iqtisod qilish;

c) har bir o‘quvchi-talabani faollikka undash va ularda erkin fikrlash layoqatini shakllantirish;

d) o‘z fikrini himoya qilishga o‘rgatish;

e) a, b va c.

5. “6 x 6 x 6” metodining afzal jihatlari nimada?

a) guruhlarining har bir a’zosini faol bo‘lishga undaydi;

b) ular tomonidan shaxsiy qarashlarning ifoda etilishini ta’minlaydi;

c) guruhning boshqa a’zolari fikrlarini tinglay olish ko‘nikmalarini hosil qiladi;

d) ilgari surilayotgan bir necha fikrni umumlashtira olish, shuningdek, o‘z fikrini himoya qilishga o‘rgatadi;

e) a, b, c va d.

6. “Klaster” metodi qanday fikrlash shakli sanaladi?

- a) muammolar xususida erkin fikrlash shakli;
- b) ochiq o‘ylash shakli;
- c) shaxsiy fikrlarni bemalol bayon etish shakli;
- d) yakuniy xulosalar chiqarish;
- e) aniq obyektga yo‘naltirilmagan fikrlash shakli.

7. “Beshinchisi (oltinchisi, yettinchisi, ...) ortiqcha” metodini qo‘llashda qanday harakatlar amalga oshiriladi?

- a) o‘rganilayotgan mavzu mohiyatini ochib berishga xizmat qiluvchi tushunchalar tizimini shakllantirish;
- b) hosil bo‘lgan tizimdan mavzuga taalluqli bo‘lmagan to‘rtta (besh-ta, oltita...) tushunchaning o‘rin olishiga erishish;
- c) o‘quvchi-talabalarga mavzuga taalluqli bo‘lmagan tushunchani aniqlash va uni tizimdan chiqarish vazifasini topshirish;
- d) o‘quvchi-talabalarni o‘z harakatlari mohiyatini sharhlashga undash (mavzuni mustahkamlash maqsadida ulardan tizimda saqlanib qolgan tushunchalarga ham izoh berib o‘tishlari hamda ular o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqlikni asoslashlarini talab etish lozim);
- e) a, b, c, d.

8. “3/3” ,“4/4”, “5/5”... metodini qo‘llashda qanday harakatlar tashkil etiladi?

- a) o‘qituvchi o‘zaro teng nisbatda mavzu (bo‘lim, bob)ga oid bo‘lmagan asosiy tushunchalar tizimini yaratadi;
- b) o‘quvchi-talabalar mavzu (bo‘lim, bob) ga oid va oid bo‘lmagan asosiy tushunchalarni aniqlaydilar va daxldor bo‘lmagan asosiy tushunchalarni tizimdan chiqaradilar;
- c) o‘quvchi-talabalar o‘z harakatlarining mohiyatini izohlaydilar;
- d) tushunchaning o‘rin olishiga erishadilar;
- e) a, b, c, d.

9. “Rasmlarni to‘g‘ri joylashtirish” metodini qo‘llashda qanday harakatlar amalga oshiriladi?

- a) o‘qituvchi tomonidan o‘rganilayotgan mavzuning mohiyatini mantiqiy ketma-ketlikda yoritishga xizmat qiluvchi tushunchalarni ifoda etgan maxsus kartochkalar majmuyi tayyorlanadi;
- b) kartochkalardagi tushunchalarni ajratadilar va harakatlarining mohiyatini izohlaydilar;

c) har bir guruhga maxsus kartochkalarning alohida majmuyi topshiriladi va kartochkalarni ulardagi tushunchalarga asosan mantiqiy ketma-ketlikda joylashtirish vazifasi yuklanadi;

d) guruhlar tomonidan topshiriq bajarilib bo‘lingach, kartochkalarining orqa tomoni o‘chiriladi va maxsus qoplama ochilib, topshiriqning qay darajada to‘g‘ri bajarilganligi aniqlanadi;

e) a, c, d.

10. “Bilaman. Bilishni xohlayman. Bilib oldim” metodidan foydalanish necha bosqich asosida amalga oshiriladi?

a) 2 bosqich;

b) 3 bosqich;

c) 4 bosqich;

d) 6 bosqich;

e) 1 bosqich.

11. “Zig-zag” metodining qo‘llanishi necha bosqichdan iborat?

a) 4 bosqich;

b) 3 bosqich;

c) 5 bosqich;

d) 6 bosqich;

e) 10 bosqich.

12. Tadbirkorlik o‘yinlarining didaktik funksiyalariga nimalar kiradi?

a) talabalarda aqliy faoliyat usullarining shakllanishi;

b) bilimlarni qo‘llash va mustahkamlash;

c) faoliyatni bajarishga qaratilgan didaktik qoidalarni ishlab chiqishdan iborat bo‘lishi;

d) talabalarda o‘quv-bilish faoliyatining bo‘lg‘usi kasbiy faoliyati, xarakteri va tuzilmasiga maksimal darajada yaqinlashib borishi;

e) a, b, c, d.

Intellectual training

1. “Fikrlarning shiddatli hujumi” metodidan foydalanishga asoslangan mashg‘ulot necha bosqichdan iboratligini ayting.

№	“Fikrlarning shiddatli hujumi” metodidan foydalanish bosqichlari	Ta’kid
1	2	3

2. “6x6x6” metodi yordamida mashg‘ulotlar qanday tartibda tashkil etiladi?

№	6x6x6” metodi yordamida tashkil etiladigan mashg‘ulotlar tartibi	Tushuncha
1	2	3

3. “Klaster” metodidan foydalanishda qanday shartlarga rioya qilish talab etilishini tushuntirib bering.

№	“Klaster” metodi shartlari	Tushuncha
1	2	3

4. “Qarorlar shajarasi” metodi qanday shartlar asosida qo‘llaniladi?

№	“Qarorlar shajarasi” metodi shartlari	Tushuncha
1	2	3

5. “Tajriba vositasida o‘qitish sikli” (D.Kol g‘oyasi) metodi nechta omil asosiga quriladi?

№	“Tajriba vositasida o‘qitish sikli” metodining asosiy omillari	Tushuncha
1	2	3

6. “Qora quti” metodidan foydalanishni qanday harakatlar tashkil etishini tushuntirib bering.

№		
1	2	3

7. “Qizil va yashil rangli kartochkalar bilan ishlash” metodi qanday harakatlarni tashkil etish asosida qo‘llaniladi?

№	“Qizil va yashil rangli kartochkalar bilan ishlash” metodi	Tushuncha
1	2	3

8. “Videotopishmoq” metodidan foydalanishda qanday harakatlarni amalga oshiriladi?

№	“Videotopishmoq” metodi	Tushuncha
1	2	3

9. “Yumaloqlangan qor o‘yini” metodini qo‘llash jarayonida qanday harakatlarni amalga oshiriladi?

№	Yumaloqlangan qor o‘yini metodi	Tushuncha
1	2	3

10. “Qarama-qarshi munosabat” metodini qo‘llashda qanday harakatlarni amalga oshiriladi?

№	“Qarama-qarshi munosabat” metodi	Tushuncha
1	2	3

11. “Bilaman. Bilishni xohlayman. Bilib oldim” metodi bo‘yicha amalga oshirilgan harakatlarning tafsiloti qanday?

№	Tafsiloti	Tushuncha
1	2	3

12. “Ven diagrammasi” metodini qo‘llash bosqichlarini tushuntirib bering.

Nº	“Ven diagrammasi” metodini qo‘llash bosqichlari	Tushuncha
1	2	3

13. “Insert” metodini qo‘llash jarayonida qanday harakatlar amalga oshiriladi?

Nº	“Insert” metodi	Tushuncha
1	2	3

14. Tadbirkorlik o‘yinlarining mazmun-mohiyatini tushuntirib bering.

Nº	Tadbirkorlik o‘yinlari	Tushuncha
1	2	3

15. Tadbirkorlik o‘yini ijtimoiy-pedagogik tizim sifatida qanday tayyorgarlik bosqichlariga ega?

Nº	T O‘ I P T sifatidagi tayyorgarlik bosqichlari	Tushuncha
1	2	3

16. “Tadbirkorlik” o‘yini mazmun-mohiyatini tushuntirib bering.

№	“Tadbirkor” o‘yini	Tushuncha
1	2	3

17. Ishbop o‘yinning didaktik maqsadlarini tushuntirib bering.

№	Ishbop o‘yinlarga xos xususiyatlar va didaktik maqsadlari	Tushuncha
1	2	3

18. Rolli o‘yinlarni tavsiflang.

№	Rolli o‘yinlar	Tavsifi
1	2	3

VI bob. ZAMONAVIY O‘QITISHNING PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK TEXNOLOGIYALARI

6.1. O‘quv faoliyatini tashkil etishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning psixologik mohiyati

O‘qish mehnat faoliyatiga tayyorgarlikning o‘ziga xos bosqichi bo‘lib, o‘quvchi-talabalarning asosiy faoliyat turidir. U bilimlarni egallashga qaratilgan, natijada zarur ko‘nikma va malakalar egallanadi va o‘quvchi-talabalar ta’lim mazmuni va maqsadini anglaydilar.

O‘quv faoliyati murakkab jarayon bo‘lib, didaktik jarayonda motivatsiya bosqichidan, ya’ni bilimga bo‘lgan ichki harakat qo‘zg‘atilgandan so‘ng, amalga oshiriladi. Ta’lim mazmunini bilish, tushunish, tahlil qilish va umumlashtirish bosqichlari asosida bilim egallash o‘quv faoliyatining samaradorligini ko‘rsatadi. Aynan ta’limning samaradorligi pedagog tomonidan didaktik jarayonni to‘g‘ri loyihalashtirish, ta’lim maqsadlarini aniq belgilash va ularga erishishda didaktik operatsiyalarni to‘g‘ri tashkil etishga bog‘liq. Bunda ta’lim metodlarini to‘g‘ri tanlash va ular asosida ta’lim turlarini belgilash, didaktik maqsadlarni ijtimoiy maqsadlar bilan uyg‘unlashtirish o‘quv faoliyatini rivojlantiradi.

Didaktik jarayonda samarali o‘quv faoliyatini tashkil etishda didaktik o‘yinlar, muammoli ta’lim, hamkorlik texnologiyalari, modellashtirilgan ta’lim asosiy rol o‘ynaydi. Umuman, o‘quv faoliyatining maqsadiga erishish natijalari ko‘rsatkichlariga qarab ikki guruhga:

1) *samarali o‘quv faoliyati;*

2) *samarasiz o‘quv faoliyatiga bo‘lishimiz mumkin.*

Keling, samarali o‘quv faoliyatini didaktik funksiyalarining o‘ziga xos jihatlarini talqin qilaylik. Muammoli ta’lim texnologiyasi asosida didaktik jarayonda, o‘quvchi-talabalarning ta’lim mazmunini ijodiy o‘zlashtirishi, bilishga qiziqishi va ehtiyoji ortadi. Binobarin, ta’lim yangi modulining asosiy vazifalaridan biri o‘quvchi-talabaning o‘z mehnati evaziga bilimni egallash malakasini shakllantirishdan iborat.

O‘quv faoliyatini didaktik o‘yin, muammoli, munozarali, hamkorlik texnologiyalari asosida tashkil etish o‘quvchi-talabalarning bilish faoliyatini kuchaytirish, fanga qiziqish, bilimni kengaytirish xususiyatlarini tarkib toptiradi. O‘quv faoliyatida ta’lim mazmuni asosida bahs, asosiy g‘oya va yechimlarni topishga yo‘naltirish, ijodiy, mustaqil tafakkurni shakllantirishga zamin yaratadi. O‘quv faoliyatida erkin fikrlash darslari o‘quvchi-talabalarning ilmiy dunyoqarashini, bilimga ehtiyojini, mustaqil ta’lim mazmunini o‘zlashtirish xususiyatlarini shakllantirib boradi.

O'quv faoliyatini tashkil etishda maqsadlarning toksonomik qatorini to'g'ri belgilash, bunda umumiy maqsadlar asosida didaktik maqsadlarni to'g'ri tanlash asosiy rol o'ynaydi. Demak, samarali o'quv faoliyatini psixologik jihatdan quyidagicha talqin etishimiz mumkin:

- 1) *o'quv faoliyatini rejalashtirish;*
- 2) *o'z-o'zini nazorat qilish, keng ko'lamdagi bilimlar, tarixiy usullarda tizimlashtirish;*
- 3) *o'z faoliyatini o'zi boshqarish usullarini egallash va yangisini topish;*
- 4) *shaxsiy qiziqishni idora qiluvchi o'z diqqatini o'zi boshqarish usullarini egallash.*

O'quv faoliyati bilish va idrok qilish bilan bog'liq. Bu jarayonlar ishtirok qilmasa, o'quv faoliyati namoyon bo'lishi mumkin emas.

Didaktik jarayonni loyihalashtirishni algoritmik asosda tashkil etish, ya'ni ta'lim mazmunini o'quvchi-talabalar tomonidan o'zlashtirishda bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan intellektual operatsiyalarni bajarish o'quv faoliyatining asosini tashkil etadi. Bu yo'nalishda ta'lim jarayonining modul dasturi, modul dars asosida ta'lim mazmunining o'quv faoliyatini elementlariga ajratish va u bilan bog'liq bir qismlarining maqsad-vazifalarini belgilash o'quv faoliyati samaradorligini oshiradi. O'quv faoliyatining samaradorligi, o'quvchi-talaba shaxsidagi kognitiv xususiyatlarni quyidagi mezonlarda ko'ramiz.

- 1) *o'quv materialini faol qabul qilish;*
- 2) *o'quv materialini o'zlashtirish usullarini egallash;*
- 3) *ta'lim mazmunini o'zlashtirishda o'z oldiga topshiriq va vazifalar belgilash;*
- 4) *o'z-o'zini nazorat qilish va baholash.*

Aynan o'quvchi-talaba shaxsida ushbu mezonlarni shakllantirib borish o'quv faoliyatining bosh masalalaridandir. Demak, didaktik jarayonning yakuniy natijalari asosida xulosa qilishimiz mumkinki, har qanday ta'lim jarayoni ham o'quv faoliyati bo'lavermaydi. Binobarin, shaxsning anglashilgan maqsad asosida bajaradigan ichki ruhiy va tashqi jismoniy harakatlari faoliyat deb ataladi.

Didaktik jarayonni o'quv faoliyati darajasiga ko'tarish zamonaviy pedagogik texnologiyaning bosh masalasidir. Aynan, zamonaviy pedagogik texnologiya samarali o'quv faoliyatini tashkil etishning asosidir. Har bir didaktik jarayonni tashkil etishda pedagogdan puxta tayyorgarlik ko'rish, belgilangan pedagogik tizim asosida loyihalashtirish hamda tanlangan ta'lim texnologiyalari, vositalari va shakllari asosida intellektual

operatsiyalarni amalga oshirish talab etiladi. Bu esa o'quv faoliyatini samarali tashkil etishga zamin yaratadi. Samarali o'quv faoliyatini tashkil etish ijtimoiy ahamiyatga ega. Uning zahirida o'quvchi-talaba dunyoqarashi tarkib topadi, egallangan bilim, ko'nikma, malakalar shaxs ma'naviyatiga aylanadi, e'tiqodi shakllanadi, jamiyatga, ijtimoiy tuzumga, atrof-borliqqa bo'lgan munosabati yuzaga keladi, ta'limning mohiyatini anglaydi, unga bo'lgan hurmat, e'zozlash xususiyatlari tarkib topadi. Binobarin, biz ta'limning tarbiyalovchilik rolini ustuvor deb qaraymiz, ammo, o'quvchi-talabalarda ta'limga hurmat hissini tarkib toptirish hamon e'tibordan chetda qolmoqda. Buning oqibatida ta'lim jarayoniga bepisand qarash, nomiga o'qish, ta'lim mohiyatini anglamaslik kabi salbiy yo'nalishlar yuzaga kelgani sir emas. Albatta, bunday salbiy yo'nalishning yuzaga kelishi ikki tomonlama, ya'ni o'quvchi-talabaning ta'lim jarayoniga bo'lgan passiv munosabati hamda o'qituvchi tomonidan didaktik jarayonni pedagogik talablar asosida loyihalashtirmaslikdadir. Didaktik jarayonda bunday professional yondashish samarasiz o'quv faoliyatini yuzaga keltiradi. Ta'lim jarayonining natijalariga e'tibor bermaslik o'quvchi-talabalarda boqimandalik, vaqtni qadrlamaslik kayfiyatining shakllanishiga zamin yaratadi. Binobarin, didaktik jarayonning asosiy tarkibiy qismi bo'lgan nazorat bosqichi, ya'ni o'quvchi-talabalarining ta'lim mazmunini o'zlashtirishini amalga oshirish o'quv faoliyati natijalariga ta'sir ko'rsatadi. Bu esa zamonaviy pedagogik texnologiya-ning asosi bo'lgan ta'limning samaradorligini namoyon etadi.

6.2. Bo'lajak iqtisodchi – o'qituvchilarni pedagogik kasb faoliyatiga tayyorlashning psixologik texnologiyalari

Hozirgi kunda davlat va jamiyat tomonidan iqtisodchi-pedagog kadr- larni tayyorlashga yangi talablar qo'yilmoqda. Bu talablar, avvalambor, iqtisodiy ta'lim xususiyatlaridan kelib chiqqan holda zamonaviy pedagogik texnologiyalar talabi asosida iqtisodchi-pedagogni tayyorlashga tegishlidir. Bu masalani hal qilish uchun iqtisodiy OO'Yu kasb ta'limi mutaxassisligi bo'yicha bakalavriat va magistratura bitiruvchilarining modeli qanday bo'lishi kerak, degan muammoni yechimi ustida to'xtash zarur.

Iqtisodiy oliy o'quv yurti iqtisodiy kasb ta'limi bo'limi bitiruvchisi- ning modeli pedagogik faoliyat vazifalarini hisobga olgan holda tuzilishi lozim. Bitiruvchi modelida 3 ta tarkibiy qismni farqlash mumkin:

1. *Bo'lajak iqtisodchi-o'qituvchining kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan sifatlari.*

2. *Talaba shaxsining rivojlanish jarayoni haqidagi bilimlar.*

3. *Pedagogik jarayonni tashkil etish uchun zarur bo'ladigan ko'nikma va malakalar.*

Bu tarkibiy qismlar shaxs tuzilmasiga mos kelib, uning faoliyatga undovchi va ijro etuvchi tomonini ifodalaydi.

Kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan sifatlar qatoriga:

- *g'oyaviylik;*
- *e'tiqodlilik;*
- *pedagogik faoliyatga intilish, unga qiziqish;*
- *pedagogik vazifalarni ijodiy ravishda hal qilishga bo'lgan ehtiyoj;*
- *yuksak axloqiy sifatlari, o'qituvchining o'zi va boshqalarga bo'lgan munosabatlarini belgilaydi.*

Iqtisodiy oliy o'quv yurti bitiruvchisi modelining ikkinchi tarkibiy qismini o'quvchi-talaba shaxsining shakllanishi jarayoni haqidagi ilmiy bilimlar tashkil qiladi. Talaba shaxs rivojlanish qonuniyatlarini bilishi, uni shakllantirish vositalari to'g'risida ma'lumotga ega bo'lishi, o'zlashtirilayotgan bilimlarning shaxs sifatlari shakllanishidagi rolini tushunishi lozim.

Bitiruvchi modelining 3-tarkibiy qismini talabaning pedagogik malakalari tashkil etadi. Talaba, ya'ni bo'lajak o'qituvchi o'quvchilar bilan ishlashda ilmiy bilimlar asosida o'z faol hayotiy pozitsiyasini amalga oshirish uchun quyidagilarni bilishi zarur:

- *o'quvchi-talaba shaxsi va uning ayrim sifatlarini kompleks metodikalar yordamida o'rganish;*
- *o'quvchi-talaba shaxsi va ular jamoasini rivojlantirishni loyihalashtirish;*
- *ta'lim jarayonini rejalashtirish va amalga oshirish;*
- *ta'lim jarayonida o'quvchi-talabalarni tarbiyalash;*
- *o'quv-tarbiyaviy jarayonni boshqarishni bilish;*
- *o'quvchi-talabalarning aqliy rivojlanishi mezonlarini aniqlab, ularning aqliy rivojlanish samaradorligiga erishish;*
- *o'quvchi-talabalarga qat'iy, axloqan asoslangan talablar qo'ya bilish;*
- *o'quvchi-talabalar jamoasida mikroiklimni tashkil qilish;*
- *sinf yoki guruh rahbari sifatida ishlashni rejalashtirish va amalga oshirish va h.k.*

Bo'lajak iqtisodchi-o'qituvchilarda amaliy ko'nikma va malakalarni tarkib topishida talabalarning pedagogik amaliyoti katta ahamiyatga ega. Pedagogik amaliyot iqtisodiy oliy o'quv yurtida olib boriladigan o'quv-tarbiyaviy jarayonning muhim tarkibiy qismi bo'lib, bu jarayonda aynan o'zlashtirilgan nazariy bilimlar mustahkamlanadi va amaliyotda qo'lla-

nilishi amalga oshiriladi. Zero, pedagogik amaliyot talabalarda egallana-yotgan bilimlarni uzoq vaqtgacha esda saqlab qolish imkoniyatini yaratadi.

Iqtisodiy oliy o'quv yurtida ta'lim olish jarayonida talabalar uzluksiz va faol pedagogik amaliyotni o'tkazadilar. Pedagogik amaliyot, avvalo, talabalarda pedagogik faoliyatga qiziqish va mayllarni tarkib toptirishga yo'naltirilgan.

Maktabda, kollej va litseylarda pedagogik amaliyotni o'tkazish davomida talabalarda "pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish", pedagogik vaziyatlardan kelib chiqqan holda pedagogik vazifalarni qo'ya bilish; o'quvchi-talabalarning o'quv qiziqishlarini aniqlash; sotsiometriya metodidan foydalanish; pedagog bilan o'quvchi-talabalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tahlil qilish; pedagogik faoliyatda o'z xulq-atvori yo'nalishini ishlab chiqish malakalari shakllanadi. Shu bilan birga, pedagogik amaliyot tizimi talabalarda o'quv tarbiyaviy jarayonning asosiy shakli bo'lgan darsni o'tkazish va tahlil qilish, uni rejalashtirish bo'yicha zarur ko'nikma va malakalarni shakllantirishni to'laligicha ta'minlamaydi.

Shunday qilib, talabalarni iqtisodchi pedagogik kasb faoliyatiga tayyorlashning zaif bo'g'ini psixologik bilimlarning konkret pedagogik faoliyatdan ajralib qolganligi, amaliyot davomida talabalarning o'quvchi shaxsi va ular jamoasini o'rganish metodlarini qo'llay bilmasligida namoyon bo'ladi. Buning sabablaridan biri pedagogik amaliyotga ajratilgan vaqtning juda qisqaligi. Bu qisqa vaqt ichida talaba o'zini pedagogik faoliyatda ko'rsatishi murakkab. Shuning uchun ham, pedagogik amaliyot muddatlarini 1 yilgacha uzaytirish maqsadga muvofiq, deb biladilar.

Talabalarni iqtisodchi pedagogik kasb faoliyatiga tayyorlashning yo'llaridan biri – iqtisodiy oliy o'quv yurti bitiruvchilarini amaliy pedagogik faoliyatga o'rgatish bo'lib, bu sohani yuksak darajaga ko'tarish uchun esa psixologiya bo'yicha o'quv fanlarini o'qitishni takomillashtirish zarur.

Zamonaviy o'qituvchi o'z o'quvchi-talabalariga faqatgina bilim berish bilan chegaralanmay, ularning bilish faoliyatlarini boshqarishi, ular da onglilikni tarbiyalashi, bilimlarga qiziqishni uyg'otishi ham kerak. O'qituvchi doimiy ta'sirga ega bo'lgan murakkab obyekt bilan ish olib borgan uchun ham bu ta'sirning muvaffaqiyati uning psixologik va pedagogik madaniyatiga, tarbiyalanuvchilarning o'ziga xos xususiyatlarini ang'lay olishiga, o'quvchi-talabalarga individual yondasha olishiga uzviy bog'liq.

Talabalarni bo'lajak iqtisodchi-pedagog kasb faoliyatiga tayyorlashda psixologik-pedagogik fanlarni o'qitishga muhim ahamiyat berish lozim bo'lib, ular talabalarni pedagogik jarayonga olib kirib, pedagogik faoliyatning ilmiy asoslari, ta'lim-tarbiya berish mahoratini egallashga yordam

bersin. Professor M.G. Davletshinning ta'kidlashicha, psixologik-pedagogik tayyorgarlik tizimi talabalarni o'quv-tarbiyaviy jarayon asosida yotgan qonuniyatlarni egallashga, pedagogik faoliyat metodikasi zamonaviy pedagogik texnologiya va texnikasi bilan qurollantirishga qaratilgan.

Pedagogik kadrlar tayyorlash tajribasini o'rganishning ko'rsatishicha, oliy o'quv yurti har bir talaba shaxsini shakllantirish uchun barcha imkoniyatlarga ega. Ayniqsa, bunda psixologiya o'quv fanlarining o'rni ulkan. Psixologiya fanlarini o'qitish jarayonida talabalar bilimi boyibgina qolmay, balki shaxsni takomillashtirish, o'zlarida kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan sifatlarni rivojlantirish uchun ham keng sharoitlar yaratiladi.

Psixologik tayyorgarlik jarayoni talabalarning o'z-o'zini anglashi uchun ham muhim. Bunda talabalar o'zlarining bilish faoliyatlaridagi ijobiy tomonlarni va kamchiliklarni, temperament, xotira, diqqat xususiyatlarini aniqlaydilar. Bu esa talabalarning o'z ijobiy xususiyatlarini yanada takomillashtirish, qobiliyatlarini rivojlantirish, aqliy imkoniyatlarini oshirishga yordam beradi.

Ma'lumki, pedagogik faoliyatda shaxsning kommunikativ xususiyatlari muhim o'rin egallaydi. Shu tufayli bo'lajak iqtisodchi-o'qituvchini tayyorlashda muloqotning ahamiyati juda katta. Muloqot o'qituvchi kasbiy faoliyatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, iqtisodiy oliy o'quv yurtidagi tayyorgarlik davrida bo'lajak iqtisodchi-o'qituvchi shaxsining ijtimoiy va kasbiy faolligini tarkib toptirish uchun zarur sharoitlar yarata-di. Biroq, ko'p sonli tadqiqotlarning ko'rsatishicha, ko'pchilik talabalar va yosh o'qituvchilar maktab, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari-da pedagogika amaliyotini o'tish yoki bevosita pedagogik faoliyatni amalga oshirish jarayonida o'qituvchilar jamoasi hamda o'quvchi-talabalar bilan bo'ladigan muloqotda qiyinchiliklarni his qiladilar. Bu qiyinchiliklarni bartaraf qilishning asosiy yo'llaridan biri talabalarni kasbiy pedagogik muloqotga o'rgatish hamda ularga oliy o'quv yurtidagi psixologik xizmat doirasida individual psixologik maslahatlar berishdir. Muloqotda ham nazariy, ham amaliy tayyorgarlikni amalga oshirish zarur. Ko'pgina tadqiqotchilarning fikricha, bo'lajak iqtisodchi-o'qituvchilarni pedagogik muloqotga nazariy jihatdan tayyorlash uchun iqtisodiy oliy o'quv yurtlarida muloqot va pedagogik muloqot psixologiyasi bo'yicha maxsus kurslar tashkil etish lozim. Amaliy tayyorgarlikni esa muloqotga o'rgatishning turli xil vositalari yordamida amalga oshirish mumkin. Bu vositalarga o'rgatuvchi ishbilarmonlik o'yinlari, pedagogik masalalarni hal qilish, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish va hisobotlarni keltirish mumkin.

Bu vositalardan tashqari faol ijtimoiy-psixologik ta'limning metodlarini qo'llash, psixotrening usullaridan ham foydalanish mumkin. Ko'rsatib o'tilgan vositalar o'qituvchi va o'quvchi-talabalar o'rtasidagi muloqot bo'yicha faqat akademik bilimlarni o'zlashtirishga emas, balki boshqalarni bilish qobiliyatlarini takomillashtirish hamda o'z-o'zini anglashning kengayishi bilan bog'liq bo'lgan refleksiv bilim va malakalarning rivojlanishini ham ta'minlaydi.

Ijtimoiy-psixologik ta'lim jarayonida shaxsning insoniylik, ishonch, ochiqlik, emotsional yaqinlik, samimiylilik, empatiya, teng sherikchilik kabi muhim sifatlari namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, iqtisodiy oliy o'quv yurti talabalari tomonidan o'zlashtirilgan psixologik bilimlar ta'lim jarayonida ikki xil ahamiyatga ega. Birinchidan, ular o'z-o'zini anglash (bilish), o'z-o'zini rivojlantirish va tarbiyalashning asosi hisoblanadi. Ikkinchidan, bu bilimlar bo'lg'usi amaliy faoliyat uchun zaruriy bilimlardir.

Demak, bo'lajak iqtisodchi-o'qituvchilar, iqtisodiy oliy o'quv yurti talabalarini kasb faoliyatiga tayyorlashda psixologik tayyorgarlik muhim o'rin egallaydi.

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, talabalarni psixologik jihatdan tayyorlashning vazifalari nafaqat ularni nazariy bilimlar bilan qurollantirish, balki bu bilimlarni bo'lajak pedagogik faoliyatda amaliy jihatdan qo'llashga ham o'rgatishdir. Shuningdek, psixologik bilimlar bo'lajak iqtisodchi-pedagoglar shaxsining intellektual bilish, kommunikativ, pertseptiv, tashkilotchilik kabi xislatlarini rivojlantirishga imkon yaratishi lozim. Biroq, ta'kidlab o'tilgan vazifalarni hal qilish uchun iqtisodiy oliy o'quv yurtlarida psixologik fanlarni o'qitishni tubdan o'zgartirish: psixologiyani o'qitish metodikasini, psixologiya bo'yicha boshqa fanlar tuzilishi va mazmunini takomillashtirish, nazariy bilimlar qismini maktab, akademik litsey va kasb-hunar kolleji hayotiga yaqinlashtirish talab qilinadi. Bu vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish ko'p jihatdan iqtisodiy oliy o'quv yurtlarida saboq beruvchi professor-o'qituvchilar tarkibi, psixologik hamda pedagoglarning oliy maktabdagi o'quv-tarbiyaviy jarayonni tashkil qilishga bo'lgan ijodiy munosabatlariga bog'liq.

6.3. Shaxsni kamol toptirishga yo‘naltirilgan ta‘lim texnologiyalari

Hozirgi vaqtda qator xorijiy mamlakatlarda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, xususan, “Hamkorlikda o‘qitish”, “Loyiha uslubi”, “Tabaqalashtirib o‘qitish”, “O‘quvchi papkasi”, “O‘qitishga individual va differensial yondashish” kabi usullardan keng foydalanilmoqda. Albatta, ularni pedagogik amaliyotda qo‘llashda ixtiyoriylik tamoyilidan kelib chiqiladi. Chunki ma‘muriy majburiylik yaxshi natija bermaydi. Pedagoglar ularni o‘z imkoniyati va ta‘lim muassasasidagi shart-sharoitdan kelib chiqqan holda tanlaydi. Ma‘muriyat esa pedagoglarga tashkiliy-pedagogik yo‘nalishda, ya‘ni moddiy-texnik baza yaratish, o‘quv xonalari jihozlash, ta‘lim jarayonini tashkil etish borasida yordam ko‘rsatishi zarur. Taklif qilinayotgan texnologiyalarni an‘anaviy ta‘lim usullari bilan birgalikda qo‘llash mumkin.

Bundan tashqari, zamonaviy ta‘lim texnologiyalari o‘zining falsafiy-tarixiy, psixologik, pedagogik mohiyatiga ko‘ra insonparvar xususiyatga ega. Ular ta‘limning tarbiyaviy xususiyatini kuchaytiradi, o‘quvchi-talabalarning aqliy va ma‘naviy-axloqiy qobiliyatini rivojlantiradi. Ularda bir-birlariga yordam berish, hamkor bo‘lish va o‘zaro muloqotga kirisha olish fazilatlarini shakllantiradi. Ya‘ni zamonaviy ta‘lim texnologiyalari ning asosiy mohiyati ta‘lim oluvchi shaxsini kamol toptirishga yo‘naltirilgan.

Shaxsni kamol toptirishga yo‘naltirilgan zamonaviy o‘qitish texnologiyalarini pedagogik faoliyatga qo‘llashda ta‘lim oluvchilarning shaxsiy tajribasi, saviyasi, ixtisosligi va fanga bo‘lgan qiziqishi, psixologik xususiyatlari (xotira, idrok, tafakkur, o‘z hissiyatini boshqara olish), xulq-atvori va mijoziga alohida e‘tibor berishi zarur. Zero, ta‘lim natijasi nafaqat o‘qitish usuli va mazmuniga, balki yuqorida ta‘kidlab o‘tilgan omillarga ham bog‘liq.

Hamkorlikda o‘qitishning asosini kichik guruhlarda ta‘lim berish tashkil qiladi. Uning g‘oyasi XX asrning 20-yillarida Amerikaning mashhur faylasufi va pedagogi (pragmatizm falsafasining asoschisi) Jon Dyun tomonidan ishlab chiqilgan. Hamkorlikda o‘qitishning amaliy yo‘nalishi, ya‘ni o‘quvchi-talabalarni kelajak hayotga yoki ishlab chiqarish faoliyatiga tayyorlashning turli shakllari keyinroq shakllangan.

Amerikada hamkorlikda o‘qitish texnologiyasi o‘quvchi-talabalarda ma‘lum ko‘nikma va malakalarni, bilim va tushunchalarni shakllantirishga qaratilsa, Yevropa mamlakatlari va Isroilda darsni loyihalash, munozara tashkil qilishga asoslanadi. Hamkorlikda o‘qitish faqat ta‘limiy jihatdan ahamiyatli bo‘lmay, balki o‘quvchi-talabalarning axloqiy kamolotiga ham kuchli ta‘sir qiladi. Hamkorlikda o‘qitishning muhim tomoni jamoa bo‘lib

faoliyat ko'rsatishdir. Misol uchun, Amerikadagi Jon Xopkins universitetida jamoa (guruh) tarzida o'qitish keng qo'llaniladi.

Guruhning har bir a'zosi o'rganiladigan mavzu (muammo) bo'yicha boshqalar bilan hamkorlikda ish olib boradi, muammoni hal etadi, zaruriy bilim va malakani egallaydi. Bunda har bir o'quvchi-talabaning nimaga erishganini bilishi o'ta muhim hisoblanadi.

Butun guruh o'quv materialini mazmunini uning har bir a'zosi o'zlashtirishidan foydalanadi. Chunki natija uning har bir a'zosining o'sgan ulushi va guruhning o'z oldiga qo'ygan masalani hamkorlikda yechishiga bog'liq.

Hamkorlikda o'qitish texnologiyasi uchta tamoyilga asoslanadi:

- guruh ishi natijasi ball, sertifikat, maqto'v, maxsus mukofot yoki taqdirlash orqali baholanadi;

- har bir o'quvchi-talaba o'z ishi uchun mas'ul. U butun guruhning yutuq yoki kamchiligini belgilaydi. Bu esa guruh a'zolarining faoliyatini nazorat qilish, o'quv materialini o'zlashtirishlari uchun bir-birlariga yordam berishni taqozo etadi.

- guruhning to'plagan bali har bir a'zosining olgan ballari soniga bog'liq. O'zlashtirish natijalarini avvalgilari bilan taqqoslash aynan shu guruh o'quvchi-talabalari erishgan natijalarni baholash imkoniyatini beradi.

Guruh tarkibida hamkorlikda ishlashning to'rt usuli mavjud. Bular: ikkitasi umumta'lim maktablari yoki akademik litsey, kasb-hunar kollejlari; ta'lim jarayonida qo'llanishi mumkin: hamkorlikda kichik guruh-jamoadi o'qitish; o'yin, turnir shaklida guruhni o'qitish; qolgan ikkitasi ta'limni tabaqalashtirish bilan bog'liq bo'lib, ko'pchilik hollarda ma'lum yoshdagi o'quvchi-talabalar guruhida, masalan, aniq fanlarni o'qitishda qo'l keladi; ijodiy insho yozishda hamkorlikda o'qitish ijobiy natijalar beradi.

Masalan, kichik guruhlarda hamkorlikda o'qitishni tashkil qilishda guruh 4 kishi (bilimi har xil darajadagi o'quvchi-talabalar)dan iborat bo'ladi. Bunda o'qituvchi yangi mavzuni tushuntiradi. Keyin o'quvchi-talabalarni guruhlariga bo'lib, ularga mavzuni mustahkamlash bo'yicha turli topshiriqlar beradi. Bunda topshiriq ayrim qismlarga bo'linib, har bir o'quvchi-talaba o'ziga tegishli qismini o'rganishi yoki ularni birin-ketin almashib bajarishi mumkin.

Topshiriqni bajarishni guruhdagi bilimdon yoki sustroq o'zlashtiruvchi o'quvchi-talaba boshlaydi. Ammo har bir topshiriq oshkora bajarilishi, ovoz chiqarib tushuntirilishi va ish jarayoni butun guruh tomonidan nazorat qilinishi lozim.

Hamkorlikda o'qitish texnologiyasining yana bir ko'rinishi komanda-o'yin faoliyatidir. Bunda o'qituvchi yangi mavzuni tushuntiradi va o'quvchi-talabalar faoliyatini o'quv materialini guruh bo'lib o'zlashtirishga yo'naltiradi.

Ammo o'zlashtirish natijalarini baholash uchun jamoalar o'rtasida haftalik musobaqalar tashkil etiladi. Buning uchun uch o'quvchi-talabadan iborat "Mustaqil musobaqa stollari" tashkil qilinib, unda yoshi, bilimi teng bo'lgan o'quvchi-talabalar ishtirok etadi. Bunday o'qitish matematika va tabiiy fanlarni o'rganishda yaxshi natija beradi.

Topshiriqlar tabaqalashtirilib, murakkablik darajasiga qarab beriladi. Har bir "stol" g'olibi o'z jamoasiga bir xil miqdorda ballar keltiradi. Bunda sust o'zlashtiruvchilar ham tengdoshlari bilan musobaqalashib, o'z jamoasiga ochko keltiradi. Musobaqada eng ko'p ball to'plagan jamoa g'olib hisoblanadi va mehnatiga muvofiq holda taqdirlanadi.

Hamkorlikda o'qitish texnologiyasining yana bir turi – bu guruhda individual ishlash. Bunda o'quvchi-talabalar avval o'zlashtirgan bilimlari natijasiga ko'ra individual topshiriq olib, o'z ish mavzusi asosida uni bajaradi. Ta'limning bunday shaklida jamoalar turli xil faoliyat (topshiriq) bilan shug'ullanishi mumkin. Jamoa a'zolari bir-birlariga individual topshiriqlarni bajarishda yordam berib, yo'l qo'ygan kamchiliklari, erishgan yutuqlari yoki o'zlashtirish darajalarini maxsus daftarga qayd qilib boradilar. Yakuniy baholash testlarini o'quvchi-talabalarning o'zlari (maxsus baholovchi o'quvchi-talaba) individual amalga oshiradi. O'qituvchi har hafta jamoa a'zolari bajargan topshiriqlarni reja asosida o'rganib boradi. Bunda o'qituvchi guruhlarining erishgan yutuqlarini alohida ta'kidlashi lozim.

O'quvchi-talabalar mustaqil ishlagani uchun o'qituvchining alohida guruh yoki o'quvchi bilan individual ish olib borish imkoniyati kengayadi.

Hamkorlikda o'qitishning yuqorida qarab o'tilgan shakllarida ma'lum umumiylik mavjud. Bu umumiylik maqsad va vazifalarining yaqinligi, o'quvchi-talabalarning ta'lim olishdagi teng imkoniyati va individual mas'uliyatida ko'rinadi. Shu bilan birga guruhda raqobat emas, balki hamkorlik, guruh a'zolarining umumiy maqsadi va muvaffaqiyatdan manfaatdorligi, o'zaro yordami g'alabani belgilovchi omil ekanini alohida ta'kidlab o'tish joiz. Guruhlardagi imkoniyatlar sust o'zlashtiruvchi o'quvchi-talabalarni ham yaxshi bilim olishga chorlaydi.

Eng muhimi, o'qituvchining ta'lim jarayonidagi o'rni uning o'quvchi-talabalarning mustaqil bilim olishiga yordam berishi bilan belgilanadi. U o'quvchi-talabalarga tayyor bilimlar bermaydi, balki ularni mustaqil ish-

lash, ijodiy izlanish, o'z shaxsi va bilimiga tanqidiy baho berish, axborotlarni tahlil qilish, ulardan keraklisini ajrata olish, xulosa chiqarish, o'z fikrlarini asoslay bilishga o'rgatadi. Zero hamkorlikda o'qitishning asosiy maqsadi o'quvchi-talabalarni psixologik xususiyatlarini va xulq-atvorini rivojlantirishga, mustaqil ta'lim olishga yo'llashdir.

Yuqorida qayd etilganidek, ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan kasb ta'limi texnologiyasi asosida tashkil etish pedagogdan katta mahorat talab etadi. Shaxsga yo'naltirilgan o'qitish texnologiyalari o'qituvchidan nafaqat o'quvchi-talabalarga bilim berish, ularda amaliy ko'nikmalarni shakllantirishni, balki ularning shaxsi rivojlantirilishini talab etadi. Bunga ta'lim beruvchi bilan ta'lim oluvchining bir-biriga o'zaro ishonchi, hamkorligi va jonli muloqoti orqali erishiladi.

Darhaqiqat, bugungi kunda o'quvchi-talabalarga faqat ensiklopedik bilim berish bilan ko'zlangan natijaga erishib bo'lmaydi. Chunki bugungi kunda iqtisodchi kasbiy faoliyat mazmuni prinsipial jihatdan o'zgardi. Har qanday kasb egasi texnologiyalarni mustaqil boshqarish, hayotiy muammolarni yechish va maqsadga erishish uchun qarorlar qabul qilishga tayyor bo'lishi lozim. Buni davr talab etmoqda.

Ta'lim oluvchining shaxsi shakllanishi pedagogning ish faoliyatiga, uning jamoa bilan hamkorlik qila olish uquviga ham bog'liq. Oliy va o'rta maxsus iqtisodiy ta'lim tizimida mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish omillaridan biri o'qitish jarayonida shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarini qo'llashdir.

Pedagog ta'lim oluvchi shaxsini hurmat qilishi, muloqot qilishning buyruqbozlik usulidan voz kechib, uni rag'batlantirishi, bajargan ishlari-ning foydali ekanini ta'kidlashi zarur. Maqsad o'quvchi-talabada avvaldan belgilangan xususiyatlarni shakllantirish emas, balki uning o'z-o'zini anglashi, o'zligini namoyon etishi uchun imkon berishdir.

An'anaviy ta'lim majburlikka, o'qitishni qattiqqo'llik asosida tashkil etishga asoslangan bo'lib, bunda ta'lim oluvchilar deyarli mustaqil faoliyat yuritishmaydi va ularning tashabbuslari bo'g'iladi. An'anaviy o'qitishda o'quvchi-talabaning o'quv faoliyati ijodiy xarakterga ega bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, u avtoritar pedagogikaga asoslanadi. Unda o'quv jarayoni o'quvchi-talabalarning bilimlarini o'zlashtirishi va qayta tiklanishidan iborat.

Shaxsga yo'naltirilgan o'qitish texnologiyasida shaxs ta'lim jarayonining markaziy figurasi hisoblanadi. Bunda o'quvchi-talabaning intellektual-psixologik rivojlanish darajasi, qobiliyati va sifatleri inobatga olinadi; o'quv faoliyatida ta'lim oluvchi bilimlarni mustaqil egallab, amal-

da qo'llashga o'rgatiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, shaxsga yo'naltirilgan o'qitish texnologiyasi ta'lim berishning an'anaviy usul va vositalari, uni tashkil etish shakli va natijalari (ta'lim oluvchilarning bilimi, malaka va ko'nikmalarini o'zlashtirish darajasi)ga ko'ra sezilarli darajada farq qiladi.

Shaxsga yo'naltirilgan o'qitishda pedagog va o'quvchi-talabalar hamkorlikda faoliyat ko'rsatadi. Ana shu hamkorlik natijasida o'quvchi-talabalarda mustaqil fikrlash, o'z-o'zini faollashtirish va namoyon etish xususiyatlari paydo bo'ladi.

Shaxsga yo'naltirilgan oliy va o'rta maxsus iqtisodiy ta'lim tizimida kasbiy ta'limning nazariy asoslari quyidagilardan iborat:

- *ta'lim oluvchining o'qitish jarayonidagi o'rnini belgilash va shaxsini rivojlantirish;*

- *ta'lim oluvchining kasbiy shakllanishi bo'yicha me'yoriy talablar qo'yish (ushbu me'yorlar Davlat ta'lim standartlarida o'z aksini topgan);*

- *ta'limni tashkil etishda pedagogning ijodiy qobiliyati va mahoratiga tayanish;*

- *ta'lim jarayonida shaxsga yo'naltirilgan o'qitish texnologiyalarini qo'llash.*

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim mazmunini texnologiyalashtirish asosan, o'quv-didaktik materiallarni ishlab chiqish va o'quvchi-talaba shaxsini rivojlantirishni ko'zda tutadi. Texnologiyalashtirish o'quvchi-talabaga o'quv materialini mazmunini mustaqil tanlash va o'z-o'zini baholashiga imkoniyat yaratadi.

Shuni ta'kidlash joizki, shaxsga yo'naltirilgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o'qitishni samarali tashkil etish o'quv maqsadlariga erishishni kafolatlaydi. Agar o'qitish jarayoni yaxshi tashkil etilmasa, zamonaviy o'qitish texnologiyalari ham samara bermaydi.

Shunday qilib, shaxsga yo'naltirilgan zamonaviy o'qitish texnologiyalari orqali o'quvchi-talabada mustaqil bilim olish, ijodiy fikr yuritish va qarorlar qabul qilish xususiyatlari shakllanadi va rivojlanadi.

6.4. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashda hisobga olinadigan ayrim pedagogik-psixologik tajribalar

Pedagogik texnologiyalarni amalda qo'llashda hisobga olish maqsadga muvofiq bo'lgan ayrim pedagogik hamda psixologik tajribalarni foydali ma'lumotlar sifatida eslatib o'tishni lozim topdik.

Ta'lim oluvchilarni o'zlashtirmasliklarining bosh sababi – ularning savodlari (o'qish, yozishlari) yomonligi bo'lib, buning pedagogik sababi ularda tezkor xotiraning yetarli emasligi hisoblanadi.

O'quvchi-talabalarning umumiy o'quv qobiliyatlarini rivojlantirish texnologiyasining asosi diagnostika va o'z-o'zini diagnostika qilishdir.

Hozirda tegishli pedagogik texnologiyalarni to'liq amalga oshirish natijasida quyidagicha ko'rsatkichlarga erishilgani ma'lum:

bir daqiqada: 120 ta so'z o'qish (2-3 -sinf); 60 ta harf yozish (3-sinf); orfografik savodxonlikni 2 marta oshirish (1-3, 5-7 sinflar); o'zlashtirishi sust o'quvchilarning (me'yor darajasidagi) 90 foizini qayta so'zlashga o'rgatish. Hisoblash qobiliyatlarini 30 raqam darajasigacha takomillashtirishga (3-5 sinflarda) erishilgan.

Hozirda ta'lim berish tamoyillari ma'lum, lekin qonunlari ma'lum emas. Shu sababli ta'lim berish hamda o'qib, o'zlashtirish qonunlarini aniqlashda, avvalo, insonni, uning psixologik, fiziologik va boshqa xususiyatlarini o'rganish davom etmoqda. Bu sohada ayrim natijalar quyidagilardan iborat:

Mashg'ulot turlarining imkoniyatlari har xil. Masalan, yangi axborotni talaba-o'quvchilarga qanday shakllarda yetkazilishiga bog'liq ravishda bir yil davomidagi vaqt oralig'ida shu axborotning esda saqlanadigan qismi quyida-gicha foizlarni tashkil qiladi:

9-jadval.

Axborotni (o'quv materialini) yetkazish shakllari	3 soatda, %	3 kunda, %	1 yilda, %
Ma'ruza, hikoya	70	10	3
Ko'rsatish, namoyish	72	20	13
Ma'ruza va ko'rsatish	85	65	33
Hikoya, ko'rsatish, amaliyot	98	95	75

Yuqoridagi ko'rsatkichlardan ma'lum bo'ladiki, yuqori o'zlashtirishga erishish imkoniyatiga o'quvchi-talabalar tomonidan mashqlar bajarish, so'zlash, ko'rish bilan bir vaqtda ko'proq sezgi a'zolari ishtirok etishini ta'minlovchi boshqa shakl va usullarni qo'llash orqali erishiladi.

O'qish tezligi. Matn qancha tez o'qilsa, shuncha yomon o'zlashtiriladi, lekin matndagi 50-75 % so'zlarning ma'noga ta'siri kam.

O'qish tezligi bilan eslab qolish tezligi farqli. Eslab qolish sekinroq amalga oshadigan jarayon.

Tez o'qish qoidalari: ko'z har ikkita so'zdan keyin to'xtaydi. Bunda satrni oxirigacha to'xtamay, ya'ni bir qarashda ko'ra oladigan, so'ngra satr o'rtasidan tik yurib, bir necha satrni birdaniga ko'ra oladigan bo'lguncha maxsus mashqlar bajarib boriladi. Bular quyidagilar: lablarni qimirlatmaslik, so'zlarni ovoz chiqarib o'qimaslik.

Bir daqiqada 250-500 so'z, alohida hollarda 700 va undan ortiq so'z o'qish mumkin.

Ta'lim samaradorligining ayrim omillari: Darslar tartibini belgilashda dastlabki soatlarga nisbatan murakkabroq fanlarni qo'yish lozim, masalan: matematika, statistika, chizmachilik, tarix, fizika, xorijiy tillar.

O'qish vaqti: kechqurun mexanik yodlashga yaqin mashg'ulotlar, ya'ni she'rlar, formulalar, xorijiy tildagi so'zlarni o'rganish yaxshi natijalar beradi. Bundan kechqurun yod olib, ertalab takrorlash oralig'idagi uzoq vaqt yaxshi yodlashga imkon beradi.

Lekin individual xususiyatlar turlicha o'zgarishlarga asos bo'ladi.

Faol o'qish yuzasidan eksperiment: bunda birinchi guruhdagi o'quvchi-talabalar berilgan materialni 4 marta o'qib chiqdi, 2-guruhdagilar 2 marta o'qib, 2 marta gapirib berdilar. 2-guruh natijasi yaxshiroq ekanligi ma'lum bo'ldi.

Materialni faol o'zlashtirish yuzasidan vazifa: darslikning bir bo'limini o'qib, uning mazmunini erkin ravishda og'zaki va yozma ifodalash kerak. Bu vazifani bajarish uchun, albatta, diqqat bilan o'qish va qayta gapirib berish mashqlarini bajarish kerak.

O'quvchi-talabalar yakka holda o'qigandan so'ng, 3-4 kishilik guruhga gapirib berish (o'zini tekshirish), so'ngra mazmunini muhokama qilish yaxshi natija beradi.

O'quvchi-talabaning faolligi. Faollik ortiq yoki past darajada bo'ladi. Ortiq daraja aslida hayajonlanish bo'lib, o'zlashtirish sifatini pasaytiradi.

Faollik darajasi bilan o'zlashtirish orasida bevosita daxldorlik yo'q. Past faollik, albatta, past, yuqori faollik esa, albatta, mustahkam bilim beradi, deb ta'kidlash mumkin emas.

Samarali o'qish uchun faollik turlicha, lekin har kim uchun optimal bo'lishi mumkin.

Misollar: 1) biror manzilni izlashda o'sha joylarni yaxshi biladigan odam boshlab borsa, eslab qolish qiyinroq bo'ladi, lekin agar o'zingiz manzil bo'yicha qidirib topsangiz, to'liq eslab qolasiz.

2) o‘quvchi-talaba uy vazifasini bajarishga qiynalganda kattalar ishlab bersa, u passiv bo‘ladi, ya’ni hech narsa o‘rganmaydi, lekin uni bajarish yo‘li tushuntirib berilsa, o‘quvchi-talaba faol bo‘ladi, ya’ni topshiriqni o‘zi mustaqil bajarishni o‘rganadi.

3) tengqurlari bilan janjallashib, janjalni o‘smir o‘zi hal qilmay, ota-onasiga shikoyat qilishi uning passivligini bildiradi.

Bunda agar ota-ona bahsga faol aralashib, masalani hal qilsa, uni qiyin holatlarda mustaqil ish yuritishga, ya’ni hayotda to‘g‘ri yo‘lni topishga o‘rgata olmaydi.

Motivatsiya ta’lim natijalari uchun katta ahamiyatga ega. Motivatsiya – odamni o‘qishga yoki biror harakatni bajarishga undovchi turli sabablar yig‘indisi.

Bolalar, o‘smirlar va kattalarda o‘qishga undovchi sabablar turlicha bo‘ladi. Masalan, bolalar, o‘smirlarda uchraydigan “ota-ona, o‘qituvchi uchun o‘qiyapman” deb o‘ylash o‘qishga tayyor emaslik bo‘lib, bu past o‘zlashtirishga olib keladi.

Talabalarda bunday sabab anglab yetilgan, shuning uchun ularning o‘zlashtirishi yaxshi. Talabalarning o‘quvchilardan yoshi katta bo‘lgani uchun ulardagi motiv o‘qishga nisbatan to‘g‘ri munosabatni hosil qiladi. Bundan eslab qolish darajasining motivga bog‘liqligi ma’lum bo‘ladi. Shuningdek, imtixonidan muvaffaqiyatli o‘tish uchungina yod olish ijobiy natija bermaydi. Kelgusida o‘zlashtirilgan bilimdan faol foydalanish uchun o‘qish, o‘rganish va eslab qolish ijobiy motiv bo‘lib, bunda ushbu maqsadning o‘zi yuqori samara beradi.

Salbiy motiv – bu majburlab o‘qitish, lekin bunda o‘quvchi-talabaning o‘qishga nisbatan befarqligi barcha harakatimizni yo‘qqa chiqaradi.

Motivatsiya omillari o‘quvchi-talabani bilim olishga undovchi sabablar hisoblanadi. O‘qish qobiliyati ko‘p ko‘rsatkichlardan tashkil topadi. Ular yoshga muvofiq o‘zgarib boradi. Masalan, bolalar, o‘smirlar tezroq o‘qiydi, uzoqroq yodda saqlaydi. “Yoshlikda o‘rganilgan bilim toshga o‘yilgan naqsh kabidir”, deb bejiz aytilmagan.

Agar o‘quvchi-talabalarda motiv jiddiy anglangan bo‘lsa, ularda tayyorlik ortib, juda yaxshi o‘qishlari mumkin.

O‘quvchi-talabaning ta’lim jarayonida o‘z kamchiliklari va yutuqlarini yaqqol anglashi ijobiy natijaning jiddiy asosi hisoblanadi. Ijobiy sifatlarni mustahkamlash va salbiylarini o‘zgartirish uchun o‘quvchi-talaba nimani yaxshi, nimani yomon bajarganini bilishi kerak.

Uning yutuqlarini maqtash, salbiy holatlarda esa tanbeh berish kerak. O‘z o‘rnida va to‘g‘ri maqtov o‘quvchi-talabada o‘z kuchiga ishonch hosil

qilishga yordam beradi. Lekin maqtov oshirib yuborilsa, salbiy holatlarga sabab bo'ladi.

E'tiroz ham, ayniqsa, o'zini yuqori baholovchiga foydali ta'sir ko'rsatadi. Lekin muntazam muvaffaqiyatsizliklardan ta'lim oluvchining ruhi tushib ketadi, buni hisobga olish kerak.

O'qishdagi muvaffaqiyat, yaxshi xatti-harakat qanchalik tez rag'batlantirilsa, shunchalik samarali ta'sir ko'rsatadi.

Tanbeh ham xuddi shunday natija beradi. Tanbehni kechiktirish natijasida salbiy xulq tezda mustahkamlanadi. Bunga yo'l qo'ymaslik kerak.

Maqtov va tanbeh me'yori. Faqat maqtash yoki tanbeh berish bilan yaxshi xulqni mustahkamlash yoki salbiy xulqni yo'qotish mumkin emas. Odam o'zi uchun ijobiy natija bermagan xulqdangina voz kechadi. Masalan, o'quvchi-talabani axloqqa zid harakatiga uning tengdoshlari faqat kulgi bilangina baho bermasalar, bunday o'quvchi-talabalar intizomsiz harakatlari bilan boshqalarning e'tiborini torta olmasalar, ularda salbiy harakatlar istagi yo'qoladi.

O'quvchi-talabani yaxshi sifatlarini ochib, uni tez-tez maqtasak, undagi salbiy xislatlarni yengish ehtimoli ortadi. Intizomsiz o'quvchi-talabadagi ijobiy sifatni sinfdosh va guruhdoshlarining diqqat markaziga qo'yish bilan uni yaxshi tomonga burish ehtimoli ortadi. Har bir insonda ijobiy sifatlar bor, lekin uni ko'pincha orttirilgan salbiy ko'nikmalar yo'pib yuboradi. Ana shuning uchun ham har bir o'quvchi-talabadagi ilgari mavjud bo'lgan ijobiy jihatlarni topish va o'z vaqtida rivojlantirib borish hayotiy ahamiyatga ega.

Ayrim pedagogik qoidalar. O'qishga o'rganish go'daklikdan boshlanadi. Bunda ota-onalarning o'zaro va bolalar bilan munosabatlari jiddiy ahamiyatga ega. Ilk emotsional taassurotlar o'spirinning keyingi hayotida muhim iz qoldiradi. Bu yaxshi yoki yomon bo'lishi mumkin. Chunki "Qush uyasida ko'rganini qiladi".

Bolani maktabga tayyorlashda bog'cha bilan ota-ona hamkorligi zarur. Bog'cha bola tarbiyasida ota-onaga yordam, xolos. Bola, asosan, oilada tarbiyalanadi.

Bolaning o'qishga munosabati, tayyorligi oiladagi muhitga bog'liq. Bolalarga ma'lum o'yinlar o'rgatish, ularning uydagi doimiy vazifalarini belgilash, yoshiga mos talablar tizimini o'ylab belgilash ularni maktabga tayyorlashga va kelgusi rivojlanish yo'lini belgilashga xizmat qiladi.

O'smirlarga qo'yilgan tarbiyaviy talablar, agar ular bola tomonidan qabul qilinsagina, natija beradi. Shuning uchun bu talablar maqsadga mu-

vofiq va bola uchun mazmunga ega bo'lishi kerak. Aks holda bola faol qarshilik ko'rsatadi.

O'qishdagi qiyinchiliklarni yengish va ko'p takrorlanuvchi xatolarni yo'qotishda, o'smirdagi biror ijobiy sifatga tayanish yaxshi natija beradi. O'smirda qancha ko'p yaxshi sifatlarni topsak va rag'batlantirib borsak, ulardagi salbiy sifatlarni shuncha tez bartaraf qilamiz.

O'smirning maktabdagi yutuqlariga sherik bo'la bilish, ya'ni u bilan birgalikda xursand bo'lish, agar qiyinchiliklar bo'lsa, ularni yengish uchun unga yordam berish zarur. Bunda ota-onalar o'smir yaxshi o'qigan taqdirda ham, maktab (kollej va oliy o'quv yurti ma'muriyati) bilan mun-tazam aloqada bo'lishlari lozim.

O'smir har bir qilgan ishidan quvona olsa, topshiriq va vazifalarni bajarishi odat tusiga kirdi.

O'smirning jiddiy masalalarga doir savollarini taqiqlamaslik kerak. Bu uning kelajakdagi ijtimoiy, biologik hayotini belgilovchi masaladir. Shuning uchun ham, uning savollariga aniq va qoniqarli javob berish kerak.

O'smirlar bilan istalgan mavzuda so'zlashish kerak. Ular bilan erkin muloqot o'smirning sizga bo'lgan ishonchini oshiradi. U bilan suhbatla-shishni turli bahonalar bilan paysalga solmang. Chunki vaqt o'tib, boshqa-lar o'smirlarga noto'g'ri fikrni singdirishi mumkin.

O'smirni juda yoshligidan boshqa jinsga nisbatan to'g'ri munosa-batga o'rgating. Bu haqdagi hamma savollariga javob bering, lekin sa-voldan tashqariga chiqmang.

O'smirlarning sizga ishonishini istasangiz, siz ham ularga ishonch bilan munosabatda bo'ling, lekin nazoratni unutmang. Muloqotdagi do's-tonalik, o'smir ehtiyojlarini tushunish, yaxshilik istovchi munosabat uning tarbiyasida chinakam mo'jizalar hosil qilishi mumkin.

O'smirlarga axloqiy nasihatlar qilmang, ular buni idrok qilmaydilar. Buning o'rniga ibrat, o'rnak bo'ladigan jonli misollardan foydalaning.

Qayta o'qish yangidan o'qishga nisbatan doimo murakkab. Bunda ehtiyojga muvofiq ravishda quyidagi maqsadlar ko'zda tutiladi:

- bilimlarni o'zlashtirish;
- ayrim ko'nikmalarga o'rgatish.

Qayta o'qishning bosh asosi uning zarur ekanligiga qat'iy ishonch hosil qilishdan iborat. Bunda ko'zda tutilgan maqsadlarni amalga oshi-rishga jiddiy kirishish, qayta o'qishga sabab bo'lgan o'zgarishlarning to'g'riligiga va zarurligiga ishonish, yangilikni o'rganishga xohish, istak bo'lishi zarur.

Qayta o'qish ehtiyoji turli sharoitlarda turlicha amalga oshiriladi. Masalan, uyda o'qish, sanashni o'rgangan o'smirlarga maktabda xuddi shu larni boshqa usulda o'rgata boshlanishi ham qayta o'qishdan iborat bo'ladi. Bunday hol o'smir uchun o'ziga xos qiyin kechadi.

Yangi ish usuliga, yangi texnikadan foydalanishga o'qish yoki yangi kasbga o'qish – qayta o'qishning asosiy shakllari hisoblanadi.

Bilimlarni o'zlashtirish (ta'lim olishda) faqat xotira xususiyatlari emas, balki shaxsiy qobiliyatlar, fikrni jamlash, maqsad hamda tirish-qoqlikka ham bog'liq.

Maqsadga intiluvchanlik zaruriy sharoitlardan biri, bunda o'rtacha qobiliyatlar ham ko'proq va mustahkamroq o'zlashtiriladi.

Tejamli o'zlashtirish usuli har kimda har xil.

Yoshlar formulalar, xorijiy so'zlar va shu kabilarni tezroq o'zlash-tiradi. Lekin kattalar ko'p ko'rsatkichlar bo'yicha oldinda bo'ladi. Chunki ular yaxshiroq motivlarga ega. Masalan, savodsizlikni tugatish o'qishlari rivojlanayotgan mamlakatlardagi katta yoshdagilar ham o'qish, yozishni (o'smirlardan tezroq) o'rgana olishlari bu fikrning to'g'riligiga ko'rsatadi.

Ma'lumki, xotirani doim mashq qildirish kerak, aks holda u tarqoq bo'la boshlaydi. O'qish uchun aqliy va jismoniy qobiliyatlar tengqur katta yoshdagilar orasida o'zaro katta farq qilishi mumkin. Bunda shaxsning ijtimoiy, oilaviy ahvoli, ma'lumoti, kasbi, o'z kasbiy darajasini, turmush tarzini oshirish istagi, imkoniyatlari muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Bu biologik yosh xususiyatlaridan ko'ra ahamiyatliroq bo'ladi. Shuning uchun yosh fazalarini shartli ajratish to'g'riroq.

Biologik o'zgarishlarga ijtimoiy sharoitlar jiddiy ta'sir ko'rsatadi. 82 yoshgacha (o'rtacha 49) odamlarga "Birinchi marta o'zingizni qachon qaridim deb his qilgansiz?" "Qaridim deb o'ylashingizga nima sabab bo'lgan?" kabi savollar berilganda, ko'pchilik "jismoniy his qilishga", ozchilik "ruhiy his qilishga" asoslanib, qaridim deb hisoblaganlari ma'lum bo'lgan. Bundan odam o'zini necha yosh his qilsa, uni shuncha yoshda, deb hisoblash mumkin.

Har bir davrga xos xotira xususiyati, fikrlash qobiliyati mavjud bo'lib, bu davrlar quyidagicha shartli belgilanadi:

O'smirlik 18-20 dan 25-30 yoshgacha.

O'rta yosh 25-30 dan 45-50 yoshgacha.

Katta yosh 45-50 dan 65-70 yoshgacha.

Keksalik 65-70 dan yuqori.

“Rolli” xulqqa o‘rganish. Yosh ulg‘aygach, “rolli” xulq hosil bo‘la boshlaydi. Har bir yosh davriga jamiyat tomonidan qo‘yiladigan talablarga muvofiq rolli xulq me‘yorlari mavjud. Yosh rollari jins rollari bo‘lib ham ajraladi.

Qiz bolalar uy ishlariga ertaroq jalb qilinadi, natijada ularda qo‘yilgan maqsadni tushunish tezroq va yaxshiroq shakllanadi. O‘g‘il bolalarga ko‘proq erkinlik berilishi o‘yin uchun ko‘p vaqt sarflashlariga sabab bo‘ladi.

Ijtimoiy rollar: jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy mezonlarga muvofiq, madaniyat sohasi vakillariga xos kasbiy, milliy va boshqa rollar mavjud. Bunday rollarni o‘quvchi-talaba o‘rganib boradi va o‘zi istagan hamda uddalagan darajada o‘ynaydi.

Masalan: Yangi Gvineyadagi “chambuli” qabilasida ro‘zg‘or boshlig‘i ayollar, erkaklar esa asosan, ayollar bajaradigan ishlar bilan band bo‘ladi. Bu ular uchun tabiiy hol bo‘lib, shu qabiladagi ijtimoiy mezonlardan kelib chiqqan.

Yosh davrlaridagi rolli xulqlar

Yoshlik davrida kasbiy, oila qurish, ijtimoiy vazifalarning o‘tib borishi muammolarini hal qilish bilan bog‘liq rolli xulqlar hosil bo‘ladi.

O‘rta yosh davrida jamiyat oldidagi mas‘uliyat, ijtimoiy faollik, ixtisos, kasbiy darajani oshirish kabi muammolar ko‘ndalang bo‘ladi.

Keksa yosh davrida jamiyatning kasbiy va ijtimoiy faol a‘zosi bo‘lgan shaxsda jismoniy kuchlar va intellektual imkoniyatlar susayishi bilan bog‘liq muammolar paydo bo‘ladi.

O‘qishdagi muvaffaqiyatlar quyidagi omillar bilan bog‘liq:

- shaxs muammolari;
- oiladagi ahvol;
- o‘qituvchining mahorati;
- atrof-muhit omillari;
- o‘quvchi-talabaning bilim olishga tayyorligi.

40-50 yoshli kishilarda xotira kuchsizroq bo‘lsa ham, ular yaxshi o‘qishlari mumkin, chunki kasbiy xotira yaxshi rivojlangan bo‘ladi. Kasbga tegishli narsa yaxshi o‘zlashtiriladi. Ya’ni, kasbiy ta’lim davom ettiriladi.

Muvaffaqiyatli ta’limning 2 ta omili: o‘qishga qiziqish va unga tayyorgarlik kattalarda bolalarga nisbatan yaxshi shakllangan.

Inson hayoti davomida ta’lim olish omillari “siljib” boradi. Kattalarda xotira yomon bo‘lsa ham, qiziqish katta bo‘ladi.

Qobiliyatlar. Odamning meros bo‘lgan va tug‘ma qobiliyatlari orasidagi farqqa e’tibor berish kerak.

Urug'langan tuxum hujayra meros bo'lgan belgilar, ya'ni genlarni tashuvchi bo'ladi.

280 kunga yaqin bo'lgan homila davrida esa muhit homilaga mun-tazam ravishda ona organizmi orqali ta'sir ko'rsatib boradi. Natijada me-ros bo'lgan belgilar ijobiy yoki salbiy o'zgarishlarga uchraydi. Bu o'z-garishlar bola tug'ilgandan keyin tug'ma belgilarga aylanadi. Psixolog-lar shu sababdan meros bo'lgan belgilarni emas, tug'ma belgilarni ko'p-roq hisobga oladilar. Bu esa tarbiyaga homila davridan e'tibor berish lozimligini tasdiqlaydi.

Masalan, aqli zaiflikning kretinizm deb nomlangan alohida shakli homila davrida bo'lajak onadagi qalqonsimon bez faoliyatining pasa-yishidan hosil bo'lishi mumkin. Kretinizmning bu turi meros bo'lgan emas, tug'ma, ya'ni bola tug'ilguncha davrda orttirilgan hisoblanadi.

Tug'ilgandan keyin turli tashqi omillar ta'sirida hosil bo'lgan belgi-lar orttirilgan belgilar deyiladi. Bunga bolada tug'ilgandan so'ng shakl-lanib boradigan ijobiy yoki salbiy shaxsiy sifatlar, odatlar, axloq va bosh-qalar misol bo'la oladi.

Lekin bu qobiliyatlar ta'lim-tarbiya jarayonida asosiy ahamiyat kasb etmaydi. Bu fikrni quyidagi misol tasdiqlashi mumkin.

Axloq tuzatish koloniyasi boshlig'i shu koloniyaga tushgan o'smir yoshdagi mahkumga bir kuni bankdan order bo'yicha katta miqdordagi pulni olib kelishni topshiradi. Eksperiment yaxshi tugaydi, sobiq o'g'ri pullarni koloniyaga olib keladi va shu kundan boshlab uning shaxsi shakl-lanishida qat'iy o'zgarish yuz beradi.

Bu yerda shu o'zgarishning sababi ushbu qo'llangan metodmi yoki boshqa sabablar ham bormi? Bunga asosiy sabab shu pedagogik metod natijasida o'smirda hosil bo'lgan ichki ziddiyatdir. Bunda odat bo'lib qolgan o'g'rilikka moyillik bilan tarbiyachi tomonidan berilgan topshi-riq orqali o'smir shaxsiga berilgan juda kutilmagan yuqori bahoning na-moyish qilinishi o'rtasidagi ichki ziddiyat pishib yetilgan. Bu holatda ko'p sonli shartlar, xususan, unga pullarni olib kelish qanday topshirilgani, bolaning tarbiyachiga munosabati, koloniyadagi ruhiy muhit hamda o's-mirning shaxsiy sifatlari tarkibi rol o'ynagan. Aynan shu (boshqa emas!) shartlarning mos tushgani ushbu harakatga undovchi sababni belgilagan.

Bular hammasi shaxsning tug'ma belgi va moyilliklariga ta'lim ja-rayonida hal qiluvchi ahamiyat berish qanchalik noto'g'riligini bildiradi.

Savollar yopiq va ochiq bo'ladi.

Ochiq savol: qor va muz nima bilan farqlanadi?

Yopiq savol: Nima tezroq eriydi: qormi yoki muzmi?

Yopiq savolga asosan “ha” yoki “yo‘q” degan javob talab qiluvchi savollar kiradi.

Pedagogik amaliyotda pedagogik jarayonning moddiy, obyektiv jihatida doimo ruhiy jarayonlar bilan qo‘shilgan holda mavjud bo‘lib, biri ikkinchisiz mavjud bo‘lmaydi. Bu har qanday faoliyatga tegishli, lekin ayniqsa, ta‘lim oluvchilar, tarbiyalanuvchilar va tarbiyachilar faoliyatiga ko‘proq tegishli.

Pedagogik jarayonni psixologik mexanizmlarsiz amalga oshirib bo‘lmaydi.

Insonda bilimlar hosil qiluvchi 5 ta sezgi a‘zolari vositasida qabul qilingan va ishlab chiqilgan axborotlar nisbati quyidagicha:

Ko‘rish a‘zosi orqali – 83 %;

Eshitish a‘zosi orqali – 11 %;

Hid bilish a‘zosi orqali – 3,5 %;

Teri sezgisi orqali – 1,5 %;

Ta‘m bilish a‘zosi orqali – 1 %;

Jami – 100 %.

Turli sezgi a‘zolarimiz ishtirokida o‘zlashtirilgan axborot oradan 2 hafta o‘tgach, quyidagi miqdorlarda eslab qolinadi:

O‘qiganimizning 10 foizi.

Eshitganimizning 20 foizi.

Ko‘rganimizning 30 foizi.

Ko‘rgan va eshitganimizning 50 foizi.

Gapirganimizning 80 foizi.

Gapirgan va amalda bajarganimizning 90 foizi.

Bundan insonning eslab qolish qobiliyati axborotni qaysi usullarda va qaysi sezgi a‘zolari vositasida o‘zlashtirganiga bog‘liq ekanligi ma‘lum bo‘ladi.

Unutish. Eng so‘nggi o‘rganilgan narsa ertaroq unutiladi. Demak, so‘nggi o‘rganilganni ko‘proq takrorlash zarur. Buni, ayniqsa, o‘qiyotgan yoshi kattalar bilishi zarur.

Esab qolish jarayonini faollashtirish uchun materialni ovoz chiqarib o‘qish foydali. Ovoz juda past ham, juda baland ham bo‘lmasligi kerak. Sababi: past ovozda o‘quvchi-talaba e‘tibori matndan chalg‘ishi mumkin, baland ovozda esa o‘z ovozigacha diqqat qaratib, ma‘nodan uzoqlashish mumkin.

O‘rtacha baland ovozda matnni akustik idrok qilish va tilning harakatlanish faoliyati eslab qolishga yordam beradi.

Shunday qilib, ovoz chiqarib o‘qish, so‘zlarni o‘rtacha baland aytish (ataylab qattiq yoki past ovozda emas) kerak.

Sxemali (tizimli) eslab qolishga o‘qilgan materialning rejasini tuzish yordam beradi. Bunda asosiy qoidalar, dalillarni ajratish kerak. Asosiysini xotirada mustahkamlash yoki o‘zi ishlab chiqqan tizimda yozish kerak. Asosiy qoidalarni turli ranglarda ajratish juda yaxshi yordam beradi. Lekin asosiysini to‘g‘ri ajrata bilish zarur, buning uchun kitob bilan to‘g‘ri ishlashni o‘rganib borish kerak.

So‘ngra o‘rganilayotgan materialni kichik bo‘laklarga ajratib, takrorlash (butun bo‘limni emas) yaxshi natija beradi, vaqtni ko‘proq tejaydi, o‘zlashtirish sifatini oshiradi. O‘qilgan materialni birdaniga emas, bosqichma-bosqich o‘rganish va takrorlash yaxshiroq natijalar beradi.

O‘quv fani materialini bir kun emas, bir necha kun takrorlash kerak. Masalan, 24 ta mashqdan iborat topshiriqni 3 kunda emas, 12 kun davomida takrorlash, albatta, yaxshi natija beradi.

Qismlarga ajratib, yodlash. Masalan, o‘quvchi-talaba ertaga 30 ta yangi chet tilidagi so‘zni yodlashi kerak. Ularni 3 yoki 6 ta qismga ajratish, ya‘ni avval 10 yoki 5 ta so‘zni yodlash, oxirida hamma so‘zlarni yoddan takrorlay oladigan darajada mustahkamlash kerak. Lekin kichik bo‘limlarni birdaniga yodlash mumkin. Yodlash ikki turga bo‘linadi: yuzaki, ya‘ni mexanik yodlash va anglab, ma‘nosini tushunib yodlash. Quyidagi jadvalda ular orasidagi farqlar ko‘rsatilgan:

10-jadval.

Mexanik yodlash bilan anglab yodlash orasidagi farqlar

Mexanik yodlash	Anglab, yodlash
Ko‘p takrorlash yo‘li bilan ma‘nosini chuqur tushunmasdan yodlash. Kutilmaganda esdan chiqishi mumkin. O‘quvchi-talabalar ba‘zan yodlagan she‘rlarining mazmunini tushunmasliklari ma‘lum. Mexanik yodlash zarur hollar: telefon raqami, ismlar, manzillar, sanalar, chet tilidagi so‘zlar, formulalar, ko‘paytirish jadvali va boshqalar. Ilmiy ta‘rif, xulosalarni, formulalarni yodlashda bu usul foyda berishi qiyin.	Bunday yodlash shakllari – tushungan holdagi mexanik yodlash, tahlil qilish orqali mantiqiy bog‘liqliklarni tushunish asosida yodlash hamda mnemotexnikadan iborat. <i>Mnemotexnika (mneme–grekcha-xotira)</i>, ya‘ni eslab qolishni yengillashtiruvchi yo‘l, usullar. Bu eslab qolish qiyin bo‘lgan ma‘lumotlarni sun‘iy o‘xshashliklar topib yodlash: qofiya, o‘xshashlik, ritm, ohang yordamida, maqollar, she‘rlar; so‘z birikmalari, tarixiy sanalar, geografik nomlar, grammatika qoidalari, formulalar.

Xotirani mashq qildirish. Masalan, darslik yoki o‘quv qo‘llanmasidan biror bobni o‘qib, o‘zlashtirishdan maqsad eng asosiy shartlarni, tushuncha, ta‘rif, qoida, bog‘liqlik va shu kabilarni ajratishdan iborat bo‘lishi kerak. Takrorlash maqsad emas, bayon qilingan mohiyat, ma‘no-

mazmunni tushunish maqsad, ya'ni takrorlash orqali tushunishga intilish kerak. O'quvchi-talaba eslab qolishni istashi kerak. Agar shunday maqsad bo'lmasa, natija bo'lmaydi.

Eksperiment: birinchi talaba (eksperiment rahbari) ikkinchi talaba (sinaluvchi) yod olishi uchun matnni takrorlab o'qiydi. Bu hol 2-talaba yod olguncha davom etadi. Bunday juftlik bir nechta bo'ladi. 2-talaba yoddan aytib bergandan so'ng, birinchi talabadan yoddan takrorlash so'ralganda, ular deyarli hech narsa yodlamagani ma'lum bo'ldi. Bu tajribada 1-talabalar faol edilar, ular ko'p marta ovoz chiqarib o'qib berdilar, lekin nega yodlay olmadilar. Sababi – ularda yodlash maqsadi bo'lmagan, maqsad takrorlab o'qish bo'lgan.

Shunday qilib, yakuniy maqsad yodlash uchun jiddiy undovchi sabab (motivatsiya) bo'ladi.

Agar yod olishda imtihondan o'tsam bo'ldi, degan maqsad qo'yilgan bo'lsa, imtihondan keyin yodda qolmaydi.

Demak, yaxshi eslab qolish uchun uzoq vaqtga mustahkamlash maqsadini qo'yish kerak. O'z bilimlaridan kelgusida foydalanish maqsadi bo'lgan o'quvchi-talaba yaxshi o'zlashtiradi.

Suggestopediya. Asoschisi bolgariyalik vrach Lozanov. Bu ta'lim jarayoni bir odam (o'qituvchi)ning boshqasi (o'quvchi-talaba)ga psixik ta'sir ko'rsatishidan iborat. Bu usul chet tillarini jadal o'rgatishda qo'llaniladi. Lekin boshqa fanlardan ham qo'llashga harakat qilinmoqda.

Leypsig universiteti mnemologiya laboratoriyasida chet tillari sifatida ingliz, rus tillarida 30 kundan 3200 leksik birlik, kuniga 120-140 leksik birlik o'rgatiladi. Bu boshqa jadal o'qitishlarga nisbatan 3 marta ortiq.

50 yoshgacha bo'lganlar, ba'zan undan ham katta yoshdagilar, ilgari chet tilini o'qigan bo'lsa, qabul qilinadi.

Metodikasi: o'quvchi-talabalar fikrni jamlash uchun autogen mashqlar bajaradilar, ya'ni past ovozda sokin musiqa yordamida xotirjam holatga keltiriladi.

Formulasi: "Men batamom xotirjamman". Klassik musiqa bilan bir vaqtda o'qituvchi turli intonatsiyalarda ta'sirchan, baland, ba'zan esa juda past ovozda, lekin aniq, tushunarli qilib chet tilidagi matnni o'qib, ma'nosini o'zbek tilida tushuntiradi.

Bunda inson ongiga ma'lum axborot oson kirib boradi. Lekin bundan tashqari o'quvchi-talabalar olgan bilimlaridan mashg'ulotlarda faol foydalanishlari, kunning 2-yarmida uyda to'liq takrorlab borishlari lozim.

Bu usulda diqqatni to'liq jamlab anglangan, eslab qolingan axborot anglanmagan axborot bilan qo'shib, xotira imkoniyatlarini kengaytira-

di. Natija juda yaxshi: 3 oydan keyin 95 %, 1 yildan keyin 85 % xotirada saqlanadi.

Suggestiya – ta'sir ko'rsatish ishontirish, muloqot shaklida o'quvchi (suggerend) ta'sir ko'rsatuvchi, ishontiruvchi (o'quvchi-talaba suggestor)-ning aytganlarini passiv, ixtiyorsiz, o'ylamasdan o'zlashtiradi va uning topshiriqlarini motivlar kurashisiz bajaradi.

O'z-o'zini ishontirish yoki o'z-o'ziga ta'sir ko'rsatish deb suggerend va suggestorlikni bir kishi bajarishiga aytiladi.

Sinonimlari: suggestiya – (lotincha) ishontirish.

Omonimi (turmushdagi): tahdid qilib, bajarmasa, qattiq jazolashni tahdid qilib buyurish.

Gipnopediya. Uyquda o'qitish (ko'proq chet tillarni). Bu usul ham-maga ham to'g'ri kelmaydi. Sababi, har kim uchun bu usul alohida chu-qurlikdagi uyqu darajasidagina samara beradi. Zarur uyqu chuqurligiga erishish va uni saqlab turish qiyin.

Dars jadvalida hamda uyda dars tayyorlashda bir-biridan ko'proq farqli fanlar o'zaro ketma-ket bo'lishi yaxshi natija beradi. Buni quyida-gi tajriba tasdiqlaydi:

Guruh talabalariga 20 ta ruscha so'zni yod olish topshiriladi. Ular bajar-gach, 2 kichik guruhga ajratiladi. Shundan so'ng, birinchi kichik guruhga 20 ta bolgarcha (ruschaga yaqin) so'zni yodlash, ikkinchisiga badiiy asar o'qish topshiriladi. Keyin ikkala kichik guruhda ruscha so'zlarni eslab qolganlik darajasi tekshiriladi. Ko'rsatkich 2-kichik guruhda yuqori bo'ladi.

Yomon bahoning sababi o'quvchi-talabaning ta'lim beruvchiga yo-mon munosabati hamda ta'lim beruvchining o'quvchi-talabaga yomon munosabati ham bo'lishi mumkin.

Bilimlarni o'zlashtirish, idrok qilish va qayta ishlashdagi shaxsiy farqlar o'zlashtirish tezligi va mustahkamligining asosiy omillari hisob-lanadi. Ularning ayrim xususiyatlari quyidagilar:

Aqli zaiflar – juda kam hajmdagi bilimlarni o'zlashtiradilar.

Boshqalarda turlicha bo'lib, ayrimlar materialni oson o'zlashtiradi, tez unutadi, ba'zilar sekin o'zlashtiradi, lekin unutmaydi. Bular o'zlash-tirish tezligi va mustahkamlik omillari hisoblanadi va markaziy asab ti-zimi tarkibining xususiyatlari, ya'ni asab hujayralarining “eslab qolish imkoniyatlari” bilan bog'liq.

Diqqatni jamlash mashqlari.

Eksperiment: 1-guruh talabalariga 60 daqiqa davomida (xohlagan-cha dam olishi - tanaffuslari bilan) turli masalalarni yechish topshirildi.

2-guruhga esa 1 soat to'xtovsiz, dam olmasdan masalalar yechish topshirildi. Uzluksiz va zo'r berib ishlashda 45 daqiqadan keyin talabalarida diqqatni jamlash sezilarli pasaydi. O'z ixtiyoricha goh dam olib, goh vazifani bajargan 1-guruh talabalarida esa shu 1 soatning oxirigacha diqqat pasaymadi.

Diqqatni jamlashga xalaqit beruvchi omillar 3 ta guruhga ajratiladi:

1. Yoshlarning jismoniy rivojlanishidagi nuqsonlar va salomatligining yomonligi.

2. Ota-onalarning farzand tarbiyasidagi xatolari, ko'pincha oiladagi nosog'lom muhit sababli.

3. O'qituvchining o'quv fanini o'qitishdagi kamchiliklari (bunda butun sinf yoki guruh diqqatsiz bo'ladi).

Diqqatni jamlashning tug'ma kamchiliklari tug'ilishda miyasi shikastlangan va o'z vaqtida aniqlanmagan yoshlarda faqat maktab davriga kelib miya faoliyatining buzilganligi aniqlanadi. Bu yoshlar ahvoli normallashishi uchun yaxshi uxlashlari kerak. Yaxshi dam olganlaridan keyin ancha yaxshi o'zlashtiradilar. Ularning diqqati kun davomida sustlashib, aqli zaifga o'xshab qoladilar, lekin aslida bunday emas.

Ayrim o'smirlarda "psixomotor notinchlik" (bezovtalik) deb nomlanadigan holat bo'ladi. Ularda psixika va harakat qobiliyatlari doim qo'zg'aluvchan bo'lib, bir harakat impulsi boshqasini hosil qiladi va ko'pincha, g'ayriixtiyoriy bo'ladi.

O'quvchi-talabalarda diqqatsizlik gipofiz funksiyalarining buzilishi bilan bog'liq bo'ladi. Ularda emotsional boshqaruv yetarli emas, oson jahllari chiqadi. Kayfiyat tez o'zgaruvchan, ko'proq salbiy, beparvo, o'zlari bilan ovora holda bo'ladi.

Diqqatni jamlay olmaslik organizmda kalsiy yoki fosfor almashinuvi buzilganda, vitaminlar (ayniqsa, V 1) yetishmaganda ham bo'lishi mumkin. Bunday o'smirlar yomon uxlaydilar. Ularda ichki bezovtalik, qat'iyatsizlik bo'ladi, qiziquvchanlik bo'lmaydi.

Bularning hammasi o'qiyotgan katta yoshdagilarda ham bo'lishi mumkin. Lekin kattalarning diqqati yomon jamlanishi, avvalo stressli zo'riqishlar sababli bo'ladi. Bunga ba'zan ularning o'zlari aybdor bo'ladilar. Ular o'z kasbiy va o'quv ishlarini to'g'ri tashkil qila olmay, o'z kuchlarini tejamsiz sarflaydilar.

Ular nikotin, alkogol, kofein va buning ziddi bo'lgan uxlatuvchi dorilar iste'mol qilish o'rniga dam olish, sport bilan shug'ullanishlari, ochiq havoda ko'proq bo'lishlari kerak.

Diqqatsizlik (kichik yoshdagilarda) ko‘p hollarda oiladagi umumiy tarbiyaviy kamchiliklar bilan bog‘liq. Bunga ota-ona orasidagi noxush munosabat sabab bo‘lib, bola psixik quvvatining ko‘p qismi shu holatlardan chiqishga sarflanadi.

Oiladagi yomon tarbiya bilan birga uzoq vaqt televizor ko‘rsatuvlarini nazoratsiz ko‘raverish yoshlarda kundalik stresslarni oshirib yuboradi. Bu uyqusizlik, charchash, nevrozlikka olib keladi.

Yoshlardagi unutuluvchanlikni ba‘zan xotiraning sekin (passiv) so‘nib borishi, ba‘zan esa taassurotlar ko‘pligidan kelib chiqqan faol tormozlanishdan iborat, deb xulosa qilish mumkin.

Yoshlarni chuqur hayajonlantiruvchi teleko‘rsatuvlar mazmuni, hajmini nazorat qilish kerak. Shunda yoshlarning xayoli keraksiz narsaga sarflanmasdan, o‘qish uchun ruhiy quvvatlarining saqlanishini ta‘minlash mumkin.

Diqqatni jamlashni yaxshilash qanday kechadi?

Buning uchun yoshlardagi jismoniy kamchilik va kasallikni davolash zarur. Qoida: psixikaning har qanday xususiyati muntazam mashqni talab qiladi, faqat shunda yetarlicha ishonchli bo‘ladi. Bu xotira, nutq ko‘nikmalari, mantiqiy fikrlash, diqqatni jamlash va boshqalarga tegishli.

Xotirani jamlashni mashq qildirish uchun maxsus mashqlar:

- *kun tartibi nisbatan mo‘tadil (stabil) – o‘zgarmas bo‘lishi;*
- *kun davomida o‘qish va dam olishga aniq vaqt ajratish;*
- *boshlagan ishni chalg‘imasdan oxiriga yetkazishga o‘rgatish, bunda o‘smirni boshqa yoshlar ham, kattalar ham chalg‘itmasligini ta‘minlash;*
- *uy vazifalari batartib bajarilganligini nazorat qilish;*
- *har qanday yutuqni o‘z vaqtida rag‘batlantirish bilan mustahkamlash;*
- *murakkabroq darslar ertalab, o‘smirlar charchamasidan o‘tilishi;*
- *charchaganlik yaqqol bilinganda o‘smirga dam berish.*

Diqqatsiz o‘quvchi-talabani o‘z-o‘zini nazorat qilishga o‘rgatish kerak. Buning uchun avval kiyimlari batartib, qo‘llari toza, tirnoqlari olingan bo‘lishini talab qilish zarur. Ularning darsga kechikmasdan kelishlari, darslik, daftarlarini tartibli saqlashlariga e‘tibor berish kerak. Bularning hammasi diqqatli bo‘lishga o‘rgatadi.

So‘ngra maxsus mashqlar bajarish mumkin. Buning uchun tarbiyachi, ota-ona xotirjam, vazmin bo‘lishlari kerak. Bu jiddiy shart bo‘lib, ular ishdan charchab, noxush kayfiyatda kelganlarida o‘smirni yaxshi tarbiyalamoqchi bo‘lsa, o‘z hissiyotlarini bosishi yengil bo‘ladi. Bunda ular o‘z xatti-harakati, o‘zini tutishi bilan o‘smirni tartibli bo‘lishga undaydi.

Nevrozlik yuqumli kasaldek odamdan odamga o'tadi. Uni davolash kerak.

Diqqatni tarbiyalash uchun serdiqqat bo'lishni talab qiladigan o'yinlar, ayniqsa, foydali. Bular krossvordlar, ya'ni boshqotirmalar yechish, kubiklardan turli shakllar yasash va shu kabi o'yinlardan iborat. Bunda o'yinning shartlari to'liq bajarilishini nazorat qilib borish zarur.

Quvnoq topishmoqlar, tez aytish, kichik she'rlar yodlash bolada jonli qiziqish uyg'otib, fikrlashini faollashtiradi.

Suratga qarab, unda tasvirlangan mazmunni og'zaki hikoya qilishda esa o'smirning aniq va to'g'ri talaffuz bilan to'liq gapirishiga e'tibor berish kerak.

"Xatosini toping" nomli topshiriqli suratlardagi xato, noaniqliklarni topish ham diqqatni jamlash mashqlaridan hisoblanadi.

O'quvchi-talabalar uchun shaxmat o'yini diqqatni mashq qildiradi.

Diqqatni zo'r berib mashq qildirish o'quvchi-talabalarni toliqtiradi. Bu, ayniqsa, toqatsizlar uchun qiyin bo'ladi. Shuning uchun mashqlar muntazam, lekin qisqa bo'lishi kerak.

Bu fikrimizni tasdiqlash uchun yuqorida bayon qilingan tajribani – o'quvchi-talabalar o'z ixtiyorlari bo'yicha xohlagancha dam olishlar bilan o'zlariga topshirilgan masalalarni yechishlaridagi ko'rsatkichlarni eslashimiz mumkin. Bundan o'smirlar uchun diqqatni shakllantirish mashqlari qanchalik charchatishi mumkinligi ma'lum bo'ladi.

Diqqatni jamlash mashqlarini bajarishda avval o'quvchi-talabalar da qiziqish uyg'otish *"Menga qiziqarli bo'lgan narsaga diqqat qilaman"* formulasi asosida bo'lishi muhim ahamiyatga ega.

Qoida: mashg'ulotda o'quvchi-talabaning o'zi tuzata oladigan kichik xatolarni ko'rsatib, tuzatish kerak. Bunda uning ko'ngli cho'kmaydi. Chunki muvaffaqiyatlar o'quvchi-talabalarning faolliklarini ko'proq rag'batlantirib, diqqatlarini oshirishga yordam beradi.¹

6.5. Muammoli ta'lim texnologiyasining psixologik asoslari

Muammoli ta'lim texnologiyasining asosiy maqsadi bilim oluvchilarning mustaqilligi va faolligini oshirish, tafakkurini rivojlantirish, o'zlashtirilgan bilimlarning amaliyotga tatbiq etilishini kuchaytirishdan iborat. Pedagogik-psixologik adabiyotlarda muammoli ta'limning ilmiy-nazariy asoslari haqida gap borganda, uni ta'lim metodi, prinsipi yoki alo-

¹ Qarang. Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – T.: "O'qituvchi", 2004, 64-79-betlar.

hida tizim deb hisoblash holatlari uchraydi. Muammoli ta'limni qanday nomlashdan qat'iy nazar, uning asosiy xususiyati – bilim oluvchining aqliy faolligini oshirish, mustaqil ijodiy izlanish, o'zi uchun yangi bilim, ko'nikma va malakalarni kashf etishdan iborat.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida ta'lim jarayoni tashkil etilgandan bilim egallashning bir qancha bir-biriga bog'liq bo'lgan bosqichlari mavjud bo'lib, tayyor bilimlarni o'quvchi-talabalar *ongiga yetkazish, xotiralar, xotirada saqlash, qayta xotiralar, so'zlab berish, yozma ifodalash* kabi holatlar bilish, tushunish darajasini ifodalaydi. Bu darajalarda bilim oluvchidan ijodiy yondashuv talab etilmaydi. O'zlash-tirishning keyingi darajalarida olgan bilimlarini amalda tatbiq etishi, ma'lum natijalarni qo'lga kiritishi, to'ldirishi, boyitishi, o'zgartirishi, o'zining mustaqil nuqtayi nazariga ega bo'lishi talab etiladi. Bu o'zlash-tirish darajalari uchun muammoli yondashuv zarur.

O'quv jarayonini muammoli tarzda tashkil etish auditoriyaga o'ziga xos psixologik jihatdan yondashuvni talab etadi. Buning uchun o'qituvchi va tahsil oluvchilar o'rtasida hech qanday psixologik to'siq bo'lmasligi, iliq psixologik muhit yaratilishi lozim. So'ngra bugungi mashg'ulotni samarali o'tkazish qoidasi qabul qilinadi. Ushbu jarayon auditoriyadagi barcha tahsil oluvchilar bilan birgalikda amalga oshiriladi. O'qituvchi bugungi mashg'ulotning samaradorligini ta'minlash uchun o'quvchi-talabalar qanday qoidalarga amal qilishi lozimligini auditoriyadan so'raydi. Mashg'ulotning samaradorligini ta'minlash uchun quyidagi qoidalarga amal qilinishi tavsiya etiladi: *gapni bo'lmaslik; bir-birini eshita bilish; bir-birini tinglay olish ko'nikmasi; navbat bilan gapirish ko'nikmasi; qo'l ko'tarish qoidasiga amal qilish; sabr-toqatli bo'lish, o'zaro hurmat.*

Darsni muammoli tarzda tashkil etish uchun birinchi galda o'quvchi-talaba bahs-munozara yuritishga, fikrlarini erkin bayon etishga, tanqidiy munosabat bildirishga tayyor bo'lishi lozim. Buning uchun qo'yiladigan muammolarga bog'liq bo'lgan tushunchalar yuzaga chiqariladi. So'ngra muammoga aniqlik kiritilib, ma'lum xulosalar chiqariladi. Bu jarayon fikr-mulohazalarda ifodalanadi.

Muammoni hal etish bosqichida o'quvchi-talabalarning faol ishtirokini ta'minlash maqsadida bu jarayonni shartli ravishda quyidagi uch bosqichga ajratish mumkin:

- aniqlash bosqichi;
- anglash bosqichi;
- fikrlash bosqichi.

Birinchi, aniqlash bosqichida o'quvchi-talabalarda mavjud bo'lgan tushunchalar aniqlab olinadi va ularning diqqati muammoga jalb qilinadi. Aniqlash bosqichini tashkil etish uchun quyidagi savollardan unumli foydalanish mumkin:

Bu haqda qanday ma'lumotlarga egasiz?

Bu xususda nimani bilishni xohlaysiz?

Nima uchun bu muhim?...

Ikkinchi, anglash bosqichida asosiy maqsad o'qish jarayonining dinamikasini ta'minlash, yangi o'quv ma'lumotlarini o'zlashtirishdan iborat. Bunda qo'yilgan muammoni mohiyatini anglab yetish va hal etish nazarda tutiladi. Ushbu bosqichda ta'limning turli faol usullaridan foydalanish yaxshi samara beradi. Jumladan, mikroguruhlar tuzish, munozara tashkil etish va quyidagi tartibda savollar qo'yish mumkin:

Siz uchun yangi ma'lumotlar bormi?

Ushbu masala yuzasidan sizning fikringiz qanday?

Sizda qaysi jihat eng katta taassurot qoldirdi?

Buning ahamiyati nimada deb o'ylaysiz?

Qanday natija beradi deb o'ylaysiz?

Uchinchi, fikrlash bosqichida muammoning yechimi chiqarilib, fikr-mulohazalar bildiriladi. O'quvchi-talabalarni fikrlashga jalb etish uchun ularga quyidagi savollar bilan murojaat qilish samarali sanaladi:

Bu haqda qanday o'ylaysiz?

Qanday yangi fikrlar keldi?

Fikringizni asoslay olasizmi?

Ushbu savollarga javob berish mobaynida o'quvchi-talabalar yangi tushunchalarni bayon etishga harakat qilishlari zarur. Hosil bo'layotgan fikrlarning moslashuvchan, rang-barang bo'lishiga e'tibor qaratish lozim.

Ta'lim jarayoniga o'ziga xos psixologik jihatdan yondashuv o'quvchi-talabalarni mustaqil fikrlashga, o'z fikrini erkin bayon etishga undaydi. Shu bilan birga, qo'yiladigan muammoni ijodiy hal etish uchun sharoit yaratadi. Bunda quyidagi faol usullardan foydalanish mumkin.

Mikroguruhlarda ishlash. O'quvchi-talabalar besh-oltitadan kichik guruhlariga ajratilib, muammoni erkin munozara-muhokama qiladilar. Masalan: shu guruhda analiz qiladilar va har bir a'zo yoki o'zlari belgilagan biror o'quvchi-talaba fikrlarini bayon etadi.

Bu guruhlar tasodifiy tashkil etilishi mumkin. Masalan, "oq, qizil, qora, yashil, sariq" ranglar beriladi. "Oq"lar birinchi mikroguruh, "Qizil"lar ikkinchi mikroguruh va h.k. yoki ikkinchi usul: dastlab eng a'loch 6 ta o'quvchi-talaba aniqlab olinadi, so'ng nisbatan pastroq o'zlash-

tiruvchi 5-6 o'quvchi-talaba so'ng, past o'zlashtiruvchi o'quvchi-talabalar teng guruhlariga ajratiladi. Bu guruhlar doimiy faoliyat ko'rsatadilar.

“Muzyorar” va taqdimot – mashg'ulot mavzusidan kelib chiqib erkin munozara tashkil etish.

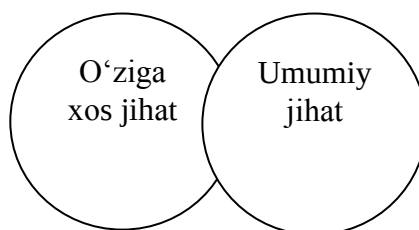
“Aqliy hujum” – iloji boricha qisqa, lo'nda va ko'proq fikrlar to'plash, vaqt chegaralangan bo'lib, tezkorlik talab qilinadi. Replika tarzida bildirilgan fikrlar ham qabul qilinadi, inobatga olinadi.

“Rolli o'yinlar” – drama, ma'lum holatlarni imitatsiya qilish, ssenariylar tuzish. Har bir ishtirokchi biror rol ni erkin shu personajning fikrlarini aniq anglash va uning nomidan so'zlashi shart. Shu o'yin orqali o'quvchi-talabalar ma'lum ibrat va xulosalar olishi lozim.

“Ijodiy faoliyat” – rasm chizish, ijodiy insho yozish, rollar o'ynash va h.k.

“Muammoli vaziyatlar” – ma'lum holatlar, vaziyatlar hosil qilinib, mikroguruhlarda va individual tarzda muhokama qilish.

“Roven doirachalari” – bunda o'quvchi-talabalarga ikkita fikr, yo'nalish, ma'lumot berilib, ularning o'ziga xos va umumiy jihatlari ajratiladi.

– “T sxema” – bunda bir jihat berilib, uning ijobiy, salbiy, maqbul, nomaqbul tomonlari ajratiladi. Masalan, test asosidagi sinovlarning ijobiy tomoni va kamchiliklari nimada?

+	–

Mashg'ulotlarni bu usulda tashkil etishda o'qituvchi nimalarga erishadi, degan savol tug'iladi. Bunda birinchidan, o'qituvchi: o'quvchi-talaba o'quv-bilish faoliyatini faollashtirish; faol munozarani vujudga keltirish; o'quv faoliyatining ijobiy motivini hosil qiladi; o'quvchi-talabalarga turlicha fikrlarni tinglash imkonini beradi; tanqidiy fikrlash ko'nikmasini hosil qiladi; o'z-o'zini namoyish etish imkonini beradi; turli ijtimoiy munozaralarga kirish malakasini hosil qiladi.

Mustaqil fikrning hosil bo'lishi uchun birinchi navbatda ma'lum shart-sharoitlar yaratilishi maqsadga muvofiq, vaholanki mustaqil fikrni hosil qilishning aniq formulasi yo'q.

Chunonchi:

- *mustaqil fikrlash ko‘nikmasini hosil qilish uchun vaqt va imkoniyat berish zarur. O‘quvchi-talaba mulohaza qilish uchun sharoit yaratadi;*
 - *o‘quvchi-talabalarni o‘quv jarayonidagi faolligini ta‘minlash;*
 - *har bir shaxsning o‘z fikr-mulohazasi mavjudligiga o‘quvchi-talabalarni ishontirish;*
 - *ijodiy mustaqil fikrni qadrlashga o‘rgatish.*
- Bunda o‘quvchi-talabalar, albatta:*
- *o‘z-o‘ziga va o‘qituvchiga ishonishi;*
 - *faol o‘quv-bilish faoliyatida ishtirok etishi;*
 - *turli fikr-mulohazalarni diqqat va hurmat bilan eshitishi;*
 - *yangi fikr-mulohazani bildirishga va o‘zlashtirishga ruhan tayyor turishlari zarur.*

6.6. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o‘quvchi-talabalarda bilish mustaqilligini rivojlantirishning psixologik muammolari

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishishi natijasida jamiyatimizning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma‘naviy taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam tashlashi unga yangicha munosabat va yangicha yondashuvni talab etmoqda. Taraqqiyotga bog‘liq bo‘lgan muammolarni to‘la hal etishda jamiyatimiz mustaqil, erkin fikrlovchi, o‘z qadr-qimmatini anglaydigan, irodasi baquvvat, iymoni butun, hayotda aniq maqsadga ega bo‘lgan shaxslarga ehtiyoj sezmoqda.

Axborotlar oqimi ko‘payayotgan bugungi kunda kishi vaziyatni mustaqil ravishda baholay olishi, bir so‘z bilan aytganda, mustaqil bo‘lishi nihoyatda muhimdir.

Mustaqillikni psixologik nuqtayi nazardan izohlasak, mustaqillik – bu insonni ongli ravishda harakat qila olishi, o‘z kuchiga ishonish layoqati bo‘lib, tanish muhitda emas, balki yangi sharoitlarda, shuningdek, nostandart qarorlar chiqarishda ham tashabbus ko‘rsata olishidir.

Bugungi kunda pedagog va psixologlarning fikr va qarashlaridan biri ham o‘quvchi-talabada mustaqillik, tashabbuskorlikni rivojlantirish zaruriyati ishiga qaratilgan. O‘quvchi-talaba shaxsidagi mustaqillik asoslaridan biri *bilish mustaqilligini tashkil etadi*. Bilish mustaqilligi o‘z kuchi bilan maqsadga yo‘naltirilgan bilish-izlanish faoliyatiga kirisha olishdir. O‘quvchi-talabalarning mustaqil bilim olish faoliyati oddiy qayta tiklash bilan bir qatorda o‘zgartirish, ijodiy yondashish xarakterini tashkil etadi. Ijodiy faoliyat deganda shunday faoliyat tushuniladiki, unda mustaqil ravishda o‘quvchi-talabaning shaxsiy tajribasi, layoqati, qobiliyati-

ni aks ettirgan original yangiliklar namoyon bo‘ladi. Mustaqil faoliyatdagi ijodiy (produktiv) va qayta tiklovchi, ishlab chiqaruvchi (reproduktiv)ning xarakterliligi bir-biri bilan uzviy bog‘liq. Qayta tiklovchi mustaqil faoliyat mustaqillikni rivojlanishidagi dastlabki bosqich hisoblanadi. Qayta yaratuvchi faoliyat doirasida ijod elementlari o‘z o‘rnini o‘quv jarayonida topgan bo‘ladi.

Bilish mustaqilligini yuzaga keltirish va rivojlantirishning asosiy vazifasi qayta yaratuvchi faoliyatni, ijodiy faoliyat darajasiga ko‘tarilishi jarayonini boshqarishdir. O‘quvchi-talabalarda bilish mustaqilligini rivojlantirish fanlar negizida olib boriladi. Masalan, matematika darslarida o‘quvchi-talabalar mustaqilligining to‘rt xil darajasini ajratish mumkin.

1. Oddiy qayta tiklovchi mustaqillik. Mustaqillikning bu darajasi uning egallagan, unda mavjud bo‘lgan bilimlariga, namunalarga asoslangan holda bo‘ladi, namuna va qoidalar bo‘lmasa o‘quvchi-talaba bu misolni yecha olmaydi. Uni yechishning biron-bir yo‘lini qidirib topishga harakat ham qilmaydi. Aksincha, “bunday masalalarni yechmaganmiz” sababi bilan uni yechishdan voz kechadi.

2. Variantivli mustaqillik. Bu darajadagi mustaqillik o‘quvchi-talabaning unda mavjud bo‘lgan bir qancha qoidalar, tushunchalar, namunalar va fikrlar orasidan bitta eng muhimini tanlab olib, uni yangi masalani yechishda qo‘llay olish malakasida ko‘rinadi. Bu borada matematika darslarida qiziqtiruvchi misol-masalalardan foydalanilsa, ulardagi bilish mustaqilligini rivojlantiradi. Masalan, har xil sonlar 7 qatorda berilgan. Sonlarning ketma-ketlik qonuniyatini toping va yetishmayotgan sonni qo‘ying.

Sonli qatorlar

- 1) 24 21 19 18 15 13 - - 7
- 2) 1 4 9 16 - - 49 64 81 100
- 3) 16 17 15 18 14 19 - -
- 4) 1 3 6 8 16 18 - - 76 78
- 5) 7 16 19, 5 21 16, 9 - 4
- 6) 2 4 8 10 20 22 - - 92 94
- 7) 24 22 19 15 - -

Javob. yetishmayotgan sonlar. 1) 12 9, 2) 25 36, 3) 13 20, 4) 36 38, 5) 13, 7) 10 4

Mustaqillikning bu darajasida o‘quvchi-talabalar o‘zidagi taqqoslash, analiz kabi fikrlash operatsiyalarini bajara olishini ko‘rsatadi.

3. Qisman izlanish mustaqilligi. O‘quvchi-talabaning bu darajadagi mustaqilligi ma’lum bir masalalarni yechishga qaratilgan qoidalarni umum-

lashtirib, ularni kengroq darajada qo'llay olish, kengroq misol va masalalarga qo'llash mumkin bo'lgan qoidalar orasidan aniq bir masalalar turkumiga tegishli bo'lgan qoidalarni ajratib olishda va bunday qoidalarni ishlab chiqishda namoyon bo'ladi.

Mustaqillikning bu ko'rinishida ijod elementlari mavjud.

Masalan: Sonlar munosabati ichida tengsizlikni aniqlang:

Tengsizlik javobi:

1. A katta B dan 9 marta $A=14$ $B=5$ $V=9$

B kichik V dan 4 marta $A > V$

V A ni toping:

2. A kichik B dan 10 marta $A=11$ $B=17$ $V=10$

B katta V dan 7 marta $A > V$

A V ni toping:

Mustaqillikning bu darajasida o'quvchi-talabalar aqliy faoliyatining katta to'plamiga ega bo'ladi, ya'ni *analiz, sintez qilib, abstraksiyalashtira oladi*. Uning faoliyatida o'z natijalarini nazorat etish ahamiyatli o'rin egallaydi. U o'zining o'quv faoliyatini mustaqil rejalashtirib, uni mustaqil tashkil eta oladi.

4. Ijodiy mustaqillik. Bunda ayrim o'quvchi-talabalardagi mustaqillik ijodiy xarakterga ega bo'la boshlaydi. Bu esa mustaqillikning rivojlangan darajasi hisoblanadi. Mavjud bilimlariga asoslanib, o'quvchi-talabalarning o'zi mustaqil ravishda yaratishi kerak bo'ladigan topshiriqlar bunga misol bo'la oladi.

Yuqoridagi berilgan darajalarga asoslanib, bilish mustaqilligini rivojlanishi, asosan, to'rt bosqichda olib boriladi.

I bosqich. O'qituvchi o'quvchi-talabalar mustaqilligini birinchi darajasiga ko'tarishni maqsad qilib oladi. Bu bosqichda o'qituvchi o'quvchi-talabalarning bilish faoliyatini elementlar shakllari bilan tanishtiriladi. Bu esa o'quvchi-talabalar bilimlarini mustaqillik bilan egallashlariga yordam beradi. Bu bosqich keyingi bosqichlar bilan bog'liq bo'lib, o'quvchi-talabaga mustaqillikning bir darajasidan ikkinchi darajasiga o'tishiga yordam beradi.

II bosqich. O'qituvchi o'quvchi-talabalarning masalalarini turli yechimlarini va bu yechimlar orasidan eng ratsional (oson, to'g'ri) yo'llarini muhokama etishga jalb etadi. Ular masala usullarini mustaqil taqqoslashlariga imkon yaratadi. Bu bosqichda pedagog evristik suhbat me-

todidan keng foydalanadi va o'quvchi-talabalarni o'quv materialini mustaqil o'rganishlarini tashkil etadi.

III bosqich. Bu bosqich mas'uliyatliroq hisoblanib, unda o'quvchi-talabalar mustaqillikning asosiy darajasiga ko'tariladilar. Bunda o'quvchi-talabalarning qo'shimcha materiallarni mustaqil o'rganishlarini tashkil etishga katta e'tibor beriladi. Bu bosqichda o'qituvchi mustaqil o'rganilgan material bo'yicha umumlashtirilgan suhbat tashkil etadi. Unda o'quvchi-talabalarning bilimlari tizimga solinadi, umumlashtirish, abstraksiyalashtirish usullariga o'rgatiladi. So'ng o'quvchi-talabalar tomonidan topilgan yechim yo'llari muhokama etiladi. Ushbu bosqichda o'quvchi-talabalarning individual ishlariga alohida e'tibor beriladi.

IV bosqich. Bu bosqichning asosiy shakli – bu o'quvchi-talaba bilan olib boriladigan individual ishdir. Bu bosqich o'quvchi-talaba mustaqilligi, izlanish va tadqiq etish xarakterida bo'lib, undan ijodiy harakatni talab etadi. Bunda o'qituvchining yordami individual konsultatsiyalar, kerakli adabiyotlar bo'yicha tavsiyalar berish, shuningdek, o'quvchi-talaba tomonidan topilgan dalillar muhokamasini tashkil etishdan iborat. O'qituvchi o'rganilayotgan mavzu yoki bilimning ahamiyatini ko'rsatishi, o'quvchi-talabalarning o'quv faolligini oshirish uchun qiziqarli misollar, aqliy o'yinlardan foydalanib, mavzu o'tilmasdan oldin unga muammoli tarzda yondashishi lozim. Ammo beriladigan har bir bilim yorqin, qiziqarli bo'lavermaydi, shuning uchun o'quvchi-talabalarda mustaqillik, iroda, qat'iylik, mehnatsevarlik kabi xislatlarning kamol toptirishi nihoyatda zarur.

Xulosa qilib aytganimizda, bilish mustaqilligini rivojlanishi darajalari nisbiy ma'noda olinganda turli xil bo'ladi va uni rivojlantirish asosida amalga oshiriladi. Bilish mustaqilligini rivojlantirish maxsus yaratilgan psixologik metodikalar va sharoitlar orqali rivojlantiriladi.

6.7. Bilimlarning ko'nikma va malakalarga aylanish texnologiyasining pedagogik-psixologik mohiyati

Ta'lim texnologiyasining dolzarb muammolaridan biri o'quvchi-talabalarning kasbiy mahoratini oshirish, ularda muhim kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilishdan iborat.

Bilim, ko'nikma va malakalarni egallash ta'lim jarayoni negizini xarakterlab, uning asosi, muhim sharti sifatida yuzaga keladi. Shunga ko'ra pedagogika nazariyasi va amaliyotida ushbu tushunchalar fundamental ahamiyatga ega. Bilim, ko'nikma va malakalarning mazmuni hamda ularning shakllanish jihatlari psixologiya, didaktika, xususiy metodika va ta-

labalarning amaliy mashg'ulotlariga oid keng ko'lamdagi adabiyotlarda nazariy jihatdan asoslab berilgan. Bu tushunchalarga qanchalik aniq ta'rif berilganligiga qaramasdan ular yana ham chuqurroq o'rganishga va nazariy jihatdan har tomonlama asoslanishga muhtoj.

Pedagogik ensiklopediya va pedagogikaga doir adabiyotlarda "*bilim*" tushunchasi, odatda, insonlar tomonidan mavjud bilim va hodisalarni, tabiat va jamiyat qonuniyatlarini bilish mahsuli sifatida baholanadi.

Bunday ta'rif, asosan, bilimning falsafiy qirrasini ochishga xizmat qiladi. Didaktika nazariyasida esa "*bilim*" tushunchasi, asosan, ikki tomonlama izohlanadi: *talabalar o'zlashtirishi lozim bo'lgan bilimlar hamda ular tomonidan o'zlashtirilib, amaliy faoliyat jarayonida qo'llaniladigan, shaxsiy xislatlarga aylanib qolgan bilimlar.*

Biz yuqorida keltirgan birinchi ta'rif ta'lim mazmunini belgilab beradi. Bu bilimlar adekvat xarakterga ega bo'lib, jamiyat hayotida tasdiqlangan moddiy borliqni ifodalaydi. Bilimlar qotib qolgan, o'zgarmas hodisa emas. Jamiyat hayotining tarixiy taraqqiyoti davomida bilimlar ham uzluksiz rivojlanib, aniqlanib, chuqurlashib va ba'zan jiddiy o'zgarishlarga uchrab, takomillashib boradi. Pedagogika nazariyasida bilimlarga xos bo'lgan ushbu omillarni hisobga olgandagina ta'lim mazmunining ilmiyligi ta'minlanadi. O'quv predmeti doirasida taqdim etiladigan bilimlarni ikki guruhga ajratish mumkin: muvofiq tarzda fan asoslarini ifodalovchi ilmiy bilimlar hamda dolzarblik va turg'unlik jihatidan o'zgaruvchan bo'lgan axborotlar ko'rinishidagi ilmiy ma'lumotlar. Ilmiy ma'lumotlar, odatda, nazariyalarning mahsuli sifatida yuzaga keladi. Bu bilimlarning muntazam jamlanishi hozirgi fanning muayyan holatini ifodalovchi deduktiv tizimidagi axborotlar hajmining ortib borishiga olib keladi, lekin mazkur fan negizini tashkil qiluvchi bilimlar tizimiga hech qanday o'zgartirish kiritmaydi. Bu holda yangi ma'lumotlarning faqat bir qismigina ta'lim nazariyasining asosiy holatlarini o'zgartirib borish uchun xizmat qiladi. Bunday holda bilimlar qanchalik umumlashgan bo'lsa, ular shunchalik turg'un xarakterga ega bo'ladi.

Tabiiyki, o'qituvchi o'quvchi-talabalarning bilish faoliyatini boshqarish jarayonida ularga ma'lum bir fanga oid fundamental bilimlar berish bilan bir qatorda shu bilimlarni boyituvchi, ular orasidagi turli aloqadorlik va munosabatlarni namoyish qiluvchi, jamiyat va shaxsning muntazam ortib boruvchi ehtiyojlarini, hayotdagi mavjud muammolarni ifodalovchi joriy axborotlarni ham taqdim etib borishi lozim.

Bilimlar o'rganilayotgan asosiy jihatlarni mantiqiy ketma-ketlikda qamrab olishi, o'zaro bog'liq bo'lishi va har bir o'rganilayotgan tushunchadagi barcha ahamiyatli jihatlarni ochib berishi, ya'ni izchil bo'lishi lozim. O'z-

lashtiriladigan bilimlarning asosiy sifati – ularning anglanganlik, tushunilganlik darajasida ifodalanadi. Ular o‘quvchi-talabaning buyum va hodisalarni nafaqat tavsiflab bera olishi, balki o‘rganilayotganlarini dalillab, asoslay olishida, xulosalar chiqara olishida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, bilimlar o‘rganilayotgan buyum va hodisalarning mazmuni hamda qarash ko‘lami kengligiga xizmat qiluvchi mukammallikka ega bo‘lishi lozim.

O‘zlashtiriladigan bilimlar hosil qilinadigan ko‘nikma va malakalar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Ko‘nikma va malakalarning mazmuni va o‘zaro nisbati haqida bir qancha yo‘nalishdagi qarashlar mavjud.

Didaktikada mavjud bo‘lgan an’anaviy nuqtayi nazardan kelib chiqadigan bo‘lsak, ko‘nikma malakadan oldin hosil bo‘ladi va mashqlar bajarish natijasida malakaga aylanadi. Chunonchi, “Pedagogik ensiklopediya”da ko‘nikma – *“ishlashga to‘g‘ri keladigan sharoitlarga mos xarakterlarni samarali bajara olish”* deb ta’riflanadi; ko‘nikmalar ham amaliy, ham nazariy xarakterga ega bo‘ladi. Xuddi shu “Pedagogik ensiklopediya”da: *“malaka yuqori darajadagi harakat”* sifatida ta’riflanadi, *“ushbu bosqichda harakatlarning avtomatlashadi, aqliy boshqaruv bir daraja kamayadi. Malaka amaliy faoliyatni shu qadar tez bajarilishidirki, bunda harakat o‘z-o‘zidan amalga oshirilayotgandek bo‘ladi”* deyiladi. A.V. Petrovskiy, A.A. Smirnov, A.N. Leontevlar tahriri ostida nashr etilgan “Psixologiya” kitobida hamda V.Karimovanning “Psixologiya” o‘quv qo‘llanmasida malaka – *“mashqlar natijasida mustahkamlangan harakat usuli”* deb, ko‘nikmalar esa *“ishni bajarishning mustahkam va tartibli darajasiga erishish imkonini beruvchi mashqlarni talab qilmaydi”* deb tavsiflanadi...

Psixologiya sohasidagi adabiyotlarda ko‘nikma va malakalarga oid quyidagi fikrlar bildirilgan: *“Maqsadli harakatlarning inson tomonidan qisman avtomatik ravishda bajarilishiga malaka deyiladi”*. Shuningdek, *“ko‘nikma”* atamasi bilan subyekt ega bo‘lgan va malakaviy faoliyatni maqsadga muvofiq boshqarish uchun zarur bo‘lgan pedagogik va psixologik harakatlar tizimini ifodalaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, *“Ko‘nikma harakatlarni samarali bajarish imkoniyatidir; ko‘nikma – harakatdagi bilimlardir; ko‘nikma ma’lum darajada o‘ylab bajariladigan harakatlar; ko‘nikmalar qandaydir harakatni yangi sharoitlarda bajarishning usulidir; ko‘nikma murakkab tizimli psixik va amaliy harakatlarni egallashdir”*.

Malakalar quyidagicha ta’riflanadi: *“malaka yuqori o‘zlashtirilganlik darajasiga ega bo‘lgan harakatlar yig‘indisidir; malaka bilim va ko‘nikmalar zaminida shakllanadi...”*

Keltirilgan misollardan ko‘rinib turibdiki, “*ko‘nikma*” va “*malaka*” tushunchalarining mazmun va mohiyati haqida turlicha fikrlar mavjud.

Inson faoliyatining turli-tumanligi va u qo‘llaydigan ko‘nikma va malakalarning xususiyatini hisobga olib, didaktikada “*ko‘nikma*” va “*malaka*” tushunchalari pedagogik, psixologik hamda ijtimoiy-tarixiy ma‘nolarda qo‘llaniladi. Bu shunday izohlanadiki, birinchidan, talaba psixologik-pedagogik ta‘sir obyekti hisoblanib, bu ta‘sir natijasida bilim, ko‘nikma va malakalarni egallaydi, ikkinchidan, asta-sekin egallangan bilim, ko‘nikma va malakalar ta‘sirida ijtimoiy ahamiyatli shaxsga aylanib boradi.

Shu bilan birgalikda bilim, ko‘nikma va malakalar shaxsning u yoki bu ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qiladi.

Ko‘nikma dastlab amaldagi aqliy nazorat ostida bajariladi. Shartli reflektor aloqalari mustahkamlangach, ushbu nazorat susayib boradi. Shunga ko‘ra aytish mumkinki, inson faoliyatidagi ko‘nikma ma‘lum darajadagi aqliy nazorat ostida amalga oshiriladi. Bu esa ko‘nikmaning, o‘z navbatida, psixologik-pedagogik mohiyatini anglatadi. Indivud holat yuzaga keladiki, bunda harakatning bajarilishida aqliy nazorat talab qilinmaydi, faoliyat, avtomatik tarzda bajariladi, natijada ko‘nikma malakaga aylanadi.

Malakaning psixologik asosi, bir tomondan, faoliyat maqsadida, ikkinchi tomondan ushbu faoliyatning dastlabki holati bilan o‘zaro aloqasida ifodalanadi.

Insondagi ilgaridan mavjud bo‘lgan ko‘nikma va malakalarga yangilarining qo‘shilishi natijasida murakkab ko‘nikmalar shakllanadi. Masalan, avtomobilni boshqarish ko‘nikmasi, xususan, mashina eshigini ochish, dvigatelni ishga tushirish, tormoz, mufta, akselerator pedallarini bosish va bo‘shatish, uzatmalar sonini almashtirish va o‘chirish, faralarini ulash, rul chambaragini boshqarish kabi ko‘plab elementar ko‘nikma va aloqalarning qo‘shilishi natijasida takomillashadi. Shartli reflektor aloqalarining mustahkamlanib borishi bilan ba‘zi ko‘nikmalar tezkorlik bilan malakalarga aylanib boradi.

Ko‘nikmalar o‘zining kelib chiqishiga ko‘ra, malakaga ustqurma sifatida shakllanadi. Bu holat insondagi harakatlar turli-tumanligi, atrof-muhitga ijodiy munosabatni talab qilishi bilan belgilanadi. Har bir yangi ko‘nikma muntazam tarzda rivojlanib boruvchi analiz va sintez natijasi, mavjud bo‘lgan bilimlarga yangilarining qo‘shilishidir. Malaka esa bir harakatning ko‘p marta takrorlanishi natijasidir.

Shunday qilib, ko‘nikma va malaka ijtimoiy pedagogik va psixologik tushuncha bo‘lib, muayyan vositalarni qo‘llagan holda ma‘lum sharoitlarda va aniq tezlikda rivojlanadi.

O'quvchi-talabalar uchun ijtimoiy-pedagogik va psixologik amaliy faoliyat taqozo etuvchi va maqsadga muvofiq harakatlar tizimi sifatida mavjud bo'ladi. Chunonchi, o'quvchi-talabalarda umummehnat va kasbiy malakalar quyidagi bosqichlarda shakllantiriladi:

– *malakani shakllantirishning dastlabki bosqichida talabalarga o'zlashtirishlari lozim bo'lgan harakatni bajarish tartibi tushuntiriladi. Harakatni bajarish usulini bilish uni to'laqonli bajarishni ta'minlay olmasa-da, u malaka shakllanishi uchun zarur bo'ladi. O'quvchi-talabada harakatlar bilan tanishish uni o'rganishga qadar, ya'ni malaka shakllangunga qadar amalga oshadi. Lekin harakat vazifasi bilan yuzaki tanishish va uni tavsiflash malaka shakllanishi uchun yetarli emas. Harakatlarning bajarilishi o'qituvchi rahbarligida chuqur va mustahkam o'zlashtirilishi lozim. Harakatlarga o'rganishning dastlabki bosqichlarida pedagogning vazifasi harakat tartibini tushuntirish, ularning amaliy ahamiyatini ko'rsatish, o'quvchi-talabalar bilimlarini chuqurlashtirish va tizimlashtirish bilan, boshqacha qilib aytganda, unga mashg'ulot tavsifi va maqsadi, qanday o'zlashtirish kerakligi to'g'risida aniq bilimlar berish bilan belgilanadi;*

– *ikkinchi bosqichi malakalar shakllanishi asosini tashkil etuvchi qoidalarini shakllantirish va bilimlarni o'zlashtirish, qayta tiklash bosqichi hisoblanadi;*

– *uchinchi bosqich navbatdagi mashqlarni bajarish jarayonida turg'unlanib qolishi mumkin bo'lgan harakatlar, boshlang'ich xatoliklarni bartaraf qiluvchi namunalarni namoyish qilishdir. O'qituvchi u yoki bu harakatlarni qanday amalga oshirish lozimligi, ish jarayonida o'quvchi-talaba duch keladigan qiyinchiliklarni ko'rsatib beradi;*

– *to'rtinchi bosqich harakatni amaliy o'zlashtirish, malakani shakllantirish bilan belgilanadi. Malakaning shakllanishi harakatni bajarish usulini takomillashtirishga qaratilgan mashqlar jarayonida amalga oshadi. Bunda o'quvchi-talaba ongli ravishda qoidalardan foydalana boshlaydi. Bu o'rinda, ayniqsa, harakatlarni tahlil qilish, xatolarni o'rganish va ularning oldini olish muhim ahamiyatga ega bo'ladi;*

– *beshinch bosqich mustaqil va tizimli bajariladigan mashqlardan iborat. Bu mashqlarda murakkablikning oshib borishi bilan birgalikda ularning xilma-xilligiga e'tibor beriladi. Shunga muvofiq, faoliyat qiziqarli va ko'pchilik hollarda ijodiy tavsifga ega bo'ladi.*

Malakalar shakllanishida mashqlarni vaqt bo'yicha taqsimlash muhim ahamiyatga ega. Uzoq vaqt davomida uzluksiz bajariladigan mashqlar nati-

jasi toliqish tufayli kutilgan samarani bera olmaydi. Demak, mashqlarni boshqa turdagi ishlar va dam olish bilan almashtirib olib borish lozim.

Mashqlar samaradorligiga ular orasidagi tanaffuslar ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Juda cho'zilib ketadigan tanaffuslar mashqlar samaradorligini pasaytirib, ularga sarflanadigan vaqtni ko'paytiradi. Psixologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, mashqlarni quyidagicha taqsimlash eng qulay hisoblanadi: *ta'lim boshida tez-tez takrorlash va asta-sekin ular oralig'ini uzaytirib borish.*

Malakalarning shakllanib borish darajasini harakatlarni bajarish tezligi va aniqligiga ko'ra bilish mumkin. Bundan tashqari, harakat natijalari turg'unligi ham ahamiyatli omil hisoblanadi. Yuqori darajada shakllangan malakalar harakatlarni bajarishda alohida muvaffaqiyatlar bilan emas, balki davomli ravishda yuqori natijalarga erishib borish bilan belgilanadi. Agar harakatlarni bajarishning yaxshi natijalari uni yangi, yanada murakkab harakatlar tizimiga kiritilganida ham saqlansa, bu to'laqonli shakllangan malakadan dalolat beradi va uning shakllanganligining yana bir muhim mezonini hisoblanadi.

Mashqlar davomida malakalar moslashuvchanlikka ega bo'la boradi, ya'ni harakatni bajarish holatlariga ko'ra mos uslublarni tanlash qobiliyati hosil bo'ladi. O'quv muassasalarida o'quvchi-talabalar kerakli malakalarni rivojlantirish uchun o'rganuvchi mashqlarni bajarishga deyarli vaqti bo'lmaydi.

Aniq mehnat turlari soni juda ko'p bo'lganligi sababli umumiy ta'lim maktab, oliy ta'lim va kasb-hunar kollejlari o'quvchi-talabalarini barcha turdagi kasbiy ko'nikma va malakalar bilan qurollantirishga qodir emas. Bunga ehtiyoj ham yo'q. Malakalar ko'chish xususiyatiga ega. Shunga muvofiq ilgari bir faoliyat turidan o'zlashtirilgan malaka shunga o'xshash boshqa faoliyat turini o'zlashtirishni bir muncha osonlashtiradi. Shu sababli talabalarni eng umumiy va tipik faoliyat turiga oid ko'nikma va malakalar bilan qurollantirish lozim. Malakalarning ko'chish sharti sifatida faoliyat turlarining psixologik tarkibi, mazmuni va amalga oshirish usullari belgilanadi. Misol uchun, metallni arra yordamida qirqish va egovlashda yoki yog'ochli randalashda unga bosim berish harakati uchraydi. Ularni bajarishda o'quvchi-talaba holati, asbobni tutish va harakatlarni nazorat qilish bir xil amalga oshiriladi. Zamonaviy taraqqiy etayotgan ishlab chiqarishning ilmiy-texnik asoslari ishchilarning turli sohalaridagi mehnatini yanada yaqinlashtirib boradi. Shunga muvofiq malakalarning ko'chishida ularning o'zlashtirilishi anglanganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ma'lum bir malakani o'zlashtirishda talaba nafaqat

mos ravishdagi harakatlarni, balki uni muvaffaqiyatiga olib keluvchi usul va yo'llarni ham o'zlashtiradi. Keyingi faoliyatida u ilgari tajribalaridan foydalanadi va yo'l qo'yilgan xatolarni takrorlamaslikka intiladi va buning natijasida yangi malakalarni o'zlashtirish osonlashadi.

Shunday qilib, o'quv-tarbiya jarayonini ta'lim nazariyasi faoliyati nuqtayi nazaridan qarab chiqib, barcha ta'lim-tarbiya ishlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar yo'nalishiga o'tkazish, oliy ta'lim, kasb-hunar kollejlari, akademik litsey va maktablar amaliyotidagi ixtiyoriylikdan uning har bir elementini jiddiy asoslashni amalga oshirish lozim, deb hisoblaymiz.

6.8. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy qilishning ijtimoiy-psixologik tomonlari

Hozirgi kunda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ta'lim-tarbiya jarayoniga joriy qilishni innovatsiya, ya'ni yangilik jarayoni deb qarash mumkin. "Innovatsiya" tushunchasi keng va tor ma'noda ishlatiladi. Birinchi ma'noda innovatsiyaga biror bir yangi ijtimoiy ehtiyojni yaxshiroq qondirish uchun yangi ilmiy, amaliy vosita, ya'ni yangilik yaratish, tarqatish va qo'llashni o'zi tarkibiga oladigan kompleks jarayon sifatida qaraladi. "Innovatsiya" ikkinchi ma'noda biror bir jamoa faoliyatini takomillashtirish uchun kiritilayotgan va innovatsiya subyekti tomonidan yangilik deb qabul qilingan yangi vosita uslub, yondashuvlar tizimiga nisbatan ishlatiladi.

Har qanday yangilik kiritilishi, shu jumladan, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy qilinishi va zaruriy samara berishi pedagogik jamoa a'zolarining yangilikni qanday qabul qilishi, unga bo'lgan munosabatiga bog'liq.

Odatda, yangilik kiritilishi jarayonida yangilikka nisbatan psixologik to'siq paydo bo'ladi. Ijtimoiy psixologiyada uning paydo bo'lishi va sabablari chuqur o'rganilgan. Bu tegishli odamlarning yangilikka nisbatan befarq yoki salbiy munosabatida namoyon bo'ladi. Kishilarda bunday psixologik to'siq ochiq yoki yashirin holda uchrashi kuzatiladi. Yangilikning, yangi zamonaviy pedagogik texnologiyaning pedagogik jamoada muvaffaqiyatli joriy qilinishi va ko'zda tutilgan samara berishi bir qator omillarga bog'liq. Ularni 3 ta katta guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh omillarga kiritilayotgan yangilikning mazmuni sifatiga va boshqa xususiyatlari bilan bog'liq. Ikkinchi guruh yangilikni kiritishga yondashuv bilan bog'liq omillarini qamrab oladi. Uchinchi guruh ijtimoiy psixologik omillar bo'lib, uning tarkibiga yangilikka kishilarning munosabati, jamoaning innovatsion potentsiali, jamoada ijtimoiy psixologik iqlim, rahbarlik uslubi va boshqalar kiradi. Tadqiqot natijalarining ko'rsatishicha, innovatsion potentsiali yuqori jamoa-

larda zamonaviy pedagogik texnologiyalar joriy qilinishining samarasi yuqori ekanligi aniqlandi. Zamonaviy pedagogik texnologiyani samarali joriy etish uchun pedagogik jamoa a'zolarini bu yangilik haqida to'liq zarur ma'lumotlar bilan ta'minlash hamda ularning bu pedagogik texnologiyaga munosabatini aniqlash, shu asosda bu munosabatni yaxshilashga yo'nalgan tadbirlar olib borish zarur. Zamonaviy pedagogik texnologiyani kiritish jarayonida rahbarlar faoliyatining ahamiyati juda ortadi. Texnologiyani kiritishga mas'ul kishilar va ularning guruhini tashkil qilish, ular faoliyatini doimiy qo'llab-quvvatlash, rag'batlantirish va nazorat qilish hamda pedagogik texnologiya natijalarini monitoring qilib borish (doimiy baholab borish) bu yangilikning samarali joriy qilinishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi davrda ta'lim-tarbiyani takomillashtirishni nafaqat o'zimizning ilg'or tajribalarimiz, balki xorijdagi ta'lim sohasida qo'llanilayotgan o'qitishning yangi samarali uslublarini chuqur o'rganib, mahalliy sharoitga moslashtirgan holda yangilik kiritish (ya'ni, innovatsiya)ning nazariy va amaliy qoidalariga rioya qilgan holda kiritish, qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy psixologik bahs, munozara, breynsh-torming va trening shunday pedagogik innovatsiyalardandir. Albatta, bu innovatsion usullarning mohiyatini va uni darsda qo'llash va ijtimoiy psixologik jihatdan bilish o'qituvchining pedagogik mahoratiga bog'liq.

O'qituvchi dars boshlanishidan avval o'quvchi-talabalar – munozara ishtirokchilarini ma'naviy-ruhiy (psixologik) jihatdan tayyorlash maqsadida quyidagi eslatmani qaytarishi zarur.

Munozara ishtirokchisiga eslatma

1. Munozara – o'zaro munosabatlarni aniqlash shakli emas, balki muammolarni hal etish metodidir. Shuning uchun unda shaxsiy munosabatlar namoyon etilmaydi.

2. Ko'p gapirmang, boshqalarga ham o'z fikrini aytishga imkon bering.

3. O'ylab gapiring, so'zlarni mulohaza bilan ayting, hissiyotingizni nazorat qiling, shundagina o'z maqsadingizga erishasiz.

4. Muxolif nazarini tushunishga intiling, unga hurmat bilan qarang.

5. Odob bilan e'tiroz bildiring. Aytilgan fikrni buzib, ma'nosini o'zgartirmang. Asabiy rad etmagan holda, o'z fikringizni odilona asoslang.

6. Noqulay holatga yoki jaholatga tushib qolmaslik uchun muxolif aytgan so'zga hech narsani qo'shimcha qilmang, u aytmagan fikrda sirli maqsad va hiyla ishlatishga chog'lanish yotibdi, deb gumonsiramang.

7. So'zlar ta'siriga o'ta berilib ketmang.

8. O'zingiz bilmagan, kam bilgan yoki umuman xabardor bo'lmagan masalalar bo'yicha fikr bildirishga shoshilmang.

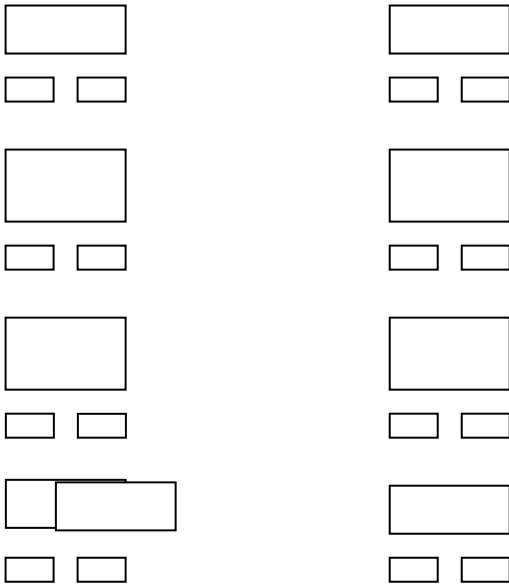
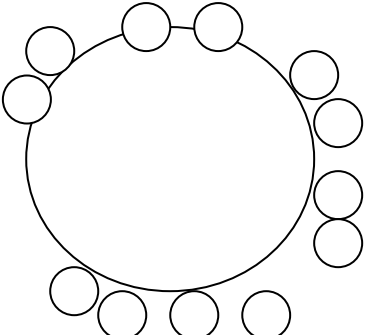
9. Faqat munozara mavzusiga oid fikrni ayting. O‘zingizni juda ham bilimdon, aql-zakovatli qilib ko‘rsatishga intilmang.

10. O‘z nutqingiz bilan biror kishini nihoyatda qiziqtirib aldash yoki aksincha, kamsitishga va ranjitishga yo‘l qo‘ymang.¹

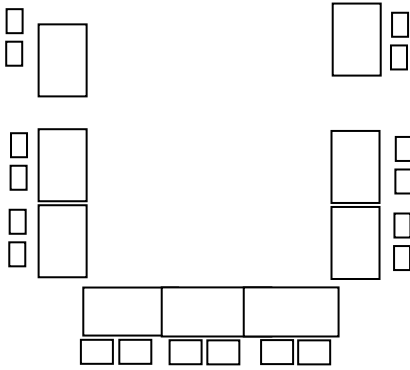
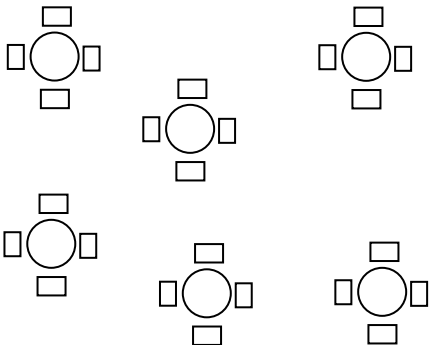
Dars o‘tishda bahsning samarali bo‘lishi, eng avvalo o‘qituvchi va ta’lim oluvchilarning bir-birlariga nisbatan fazoviy joylashuvlariga bog‘liq. Quyida keltirilgan 1, 2, 3, 4-rasmlarda tinglovchi va bahsda qatnashuvchilarning fazoviy joylashuvlari va ularning psixologik mavqelarining mohiyati keltirilgan.

Har bir holat bahs qatnashchilarida o‘ziga xos ruhiy tayyorgarlik va mas’uliyat hissini keltirib chiqaradi.

21-shakl.

Doska 	1-rasm Auditoriya-sinf sharoiti Bu-an’anaviy dars o‘tkazish shakli bo‘lib, tinglovchilarning bir-birlarini yuzlarini ko‘rish imkoniyati cheklangan va doska oldidagi o‘qituvchiga va u bayon etayotgan mazmunga nisbatan tinglovchilarning mavqelari mas’uliyati turlicha. Bu sharoitda bahs o‘tkazish mumkin emas. Chunki auditoriya-sinfda oxirgi qatorda o‘tirgan o‘quvchi-talaba bilan birinchi qatorda o‘tirganning darsga munosabati keskin farq qiladi. Tinglovchining psixologik mavqeyi: “Men-o‘yindan tashqarida”
Doska 	2-rasm “Men - o‘yinda” deb ataluvchi holat: tinglovchilar doira shaklidagi stol atrofida joylashadilar va o‘rtaga tashlangan mavzu yuzasidan erkin fikr almashish, ayrim ijtimoiy rollarga ham kirish imkoniyatiga ega bo‘ladi, hatto boshlovchi ham “qatorda” o‘tiradi. “Ishchanlik o‘yinlari” va boshqa rolli o‘yinlar ana shunday sharoitda o‘tkazilishi mumkin.

¹ Qarang; Farberman B.L. Jumabaeva F.A. Oliy o‘quv yurtlarida o‘qitishning zamonaviy usullari. – T. 2002, 159-bet., Tojiboyeva D. Maxsus fanlarni o‘qitish metodikasi, - T.: 2007, 246-bet.

Doska 	3-rasm “Men-munozarada” deb ataluvchi bu holat ayni bahs-munozaralar o‘tkazish uchun qulay, chunki unda shaxs o‘z fikrini dadil aytish uchun imkoniyatni his qiladi. Odatda, bunday bahslar to‘rtburchak yoki doira shaklidagi stol atrofida uyushtiriladi.
Doska 	4-rasm “Men-hamkorlikdaman” degan bu holat kattaroq guruhlar tarkibida tashkil etiladi. Munozara a‘zolari to‘rt-besh kishidan iborat bo‘lib, alohida stollar atrofida o‘tirib, har bir guruh o‘z qarorini chiqaradi. “Munozara” klublari faoliyati shu tarzda tashkil etiladi.

Demak, dars mobaynida o‘qituvchi mavzuning xarakteri va shakllanishi, lozim bo‘lgan bilim, malaka va fazilatlarga mos tarzda munozara sharoitini tanlashi va shundan keyingina mashg‘ulotni boshlashi kerak. Ko‘rinib turibdiki, an’anaviy sinfda yoki auditoriyada tashkil etiladigan mashg‘ulotlarning samaradorligi deyarli yo‘q, chunki ular oldingi qatorlarda o‘tirgan tinglovchilarning faolligigagina yo‘naltirilgan, qolganlar “o‘yindan tashqari” holatda, bu narsa ularning dars mazmuniga munosabatlarida bevosita aks etadi.

Kichik, tor doiralardagi kompakt guruhlarida uyushtirilgan munozaralarning erkin mavzuli, yo‘naltirilgan va aniq ssenariyli disput turlari mavjud bo‘lib, bu tanlangan mavzuga va munozara guruhlarining mu loqot tajribasiga bog‘liq (“Disput” so‘zining lug‘aviy ma‘nosi – “fikrlayapman”, “tortishayapman”, degan ma‘noni bildiradi). Kichik guruhlardagi munozaralardagi asosiy narsa – guruh a‘zolarining tanlangan mavzu xususiyatiga qarab, har birining o‘z fikr-mulohazalarini oxirigacha bayon etish imkoniyatlarining borligidir. Bunday guruhda boshlovchi ham qatorda o‘tirib, mavzuning yechimini batamom hal bo‘lmaguncha faol muloqotlarning ishtirokchisi bo‘lishi mumkin. Lekin asosiy rol guruhning a‘zolariga yuklanganligini va bevosita ajralib chiqqan norasmiy lider asosiy bahs yurituvchi bo‘lishi mumkinligini unutmasligi zarur. Bunday guruhlar turli sharoitda, ko‘pincha, bahs ishtirokchilari uchun tabiiy

sharoitlarda (masalan, o'quvchilar sinfda, talabalar esa auditoriyalarda, ish xonalarida va b.q.) o'tkazilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Agar bahslashuvchilar guruhi odatdagidan kattaroq hajmda (masalan, 30 kishigacha) bo'lsa, unda munozara uyushtirishning o'ziga xos psixologik tomoni bor. Bu holda bahs guruhi shartli ravishda uchga bo'linadi. Birinchi guruh – “fikrlarni jamlovchilar”-generatorlar guruhi deyiladi; ikkinchisi - “tanqidchilar” va uchinchi guruh – “fikrlarni tezlatuvchilar” – “katalizatorlar” deb ataladi. Har bir ajralgan guruhning o'ziga xos funksiyalari bor: “generatorlar” o'rta tashlangan muammo yoki bahs mavzusi bo'yicha o'zlaridagi barcha fikrlarni o'rta xolis tashlaydilar. Guruh a'zolaridan biri – lider – ularni jamlab, fikrlar ikkiga bo'lingan taqdirda ham ularni umumlashtirib, bayon etadi. So'ngra o'yinga “tanqidchilar” kirishadi. Ularning vazifasi eshitgan fikrlariga tanqidiy munosabat bildirish, ya'ni tanqidiy nuqtayi nazardan ular ichidagi “mag'z-ni” va “puchak” fikrlarni saralash. Shundan keyin vaziyatga qarab, yana so'z “generatorlar”ga yoki “katalizatorlar” ga berilishi mumkin. Bildirilgan fikr va takliflarda, mabodo hisobga olinmay qolgan jihatlar yoki noo'rin fikr bo'lsa yoki mohiyatan shu mavzuga aloqador bo'lgan, lekin ikkala tomon hisobga olmagan biror jihat aniqlansa, tomonlar diqqatini aynan shunga qaratish kerak. So'ngra “tezlatuvchilar” bahsni davom ettirishga ruxsat berib, agar uni yakun qilish taqozo qilinsa, ikkala guruhning o'yiniga xolis baho bergan holda munozarani to'xtatishi mumkin. Ular, ko'pincha, ikkala guruh uchun xolis arbitrlar - “hakamlar” rolini o'ynaydilar.

Maktabda bir sinf dorasida yoki OO'Yu va kasb-hunar kollejida talabalar guruhida axloqiy-ma'naviy mavzuda bahs uyushtirganda, yuqoridagi usulni qo'llash imkoniyati bo'lsa, suhbatdoshlarning uchburchak shakldagi berk stol atrofiga o'tirishlari mumkin. Demak, bahslashuvchilarning joylashishlari ham bu o'rinda ma'lum ahamiyat kasb etadi.

Katta guruhlarda bahs yoki munozara uyushtirilganda, boshlovchini roli, ayniqsa, kattadir. Chunki u har bir guruhdagi tortishuvlar va fikr almashinuvlarning boshida turmog'i kerak bo'lsa, ular faoliyatini maqsadga muvofiq tarzda yo'naltirmog'i lozim. Kichik guruhdagidan farqli o'laroq, katta guruhlarda boshlovchi yoki bu ichki guruhga yon bosmasligi yoki ularni o'zining shaxsiy fikriga majburan ergashtirmaslik kerak. Aks holda, u o'zining faoliyati bilan boshqalar tashabbusiga salbiy ta'sir ko'rsatishi va bahsning yo'nalishini buzib qo'yishi mumkin. Shuning uchun katta guruhlarda uyushtiriladigan munozaraning mavzusi oldindan tanlangan bo'lib, boshlovchi ham ma'lum ma'noda tayyor turishi shart.

Munozaralar yuritishning yana bir shakli borki, uning nomini rus tilida “mozgovaya ataka”, inglizchasiga “brain storming” deb ataladi. Bizning tilimizda bu tushunchaning aniq analogik tarjimasi yo‘q, lekin uni “miyaga hujum” yoki “fikrlar to‘qnashuvi”, “fikrlar jangi maydoni” deb atash mumkin. Metodning psixologik mohiyati shundaki, oddiy munozarada bahslashuvchilar ko‘proq ongli, asosli fikrlarni bayon etishga harakat qiladilar. Bunda esa bahslashuvchilarning miyasiga qanday fikr kelsa, uni asoslamay erkin, “tilga nima kelsa”, lekin navbatma-navbat aytish imkoniyati beriladi. Bu narsa ko‘proq muammo ancha notanish, savol murakkab yoki noaniq bo‘lgan sharoitlarda qo‘l keladi. Ya’ni, bunda “erkin assotsiatsiyalar”ga imkon beriladi. Va oxir-oqibat guruhning o‘zi ma’lum oqilona qarorga keladi yoki fikrlardagi yaxshi “mag‘z” ni ajratib oladi.

Bu usulni birinchi marta amerikalik olim A.Osborn 30-yillardayoq taklif etgan va bu usul yordamida yirik loyihalarni rejalashtirish va oldindan uning natijalarini bashorat qilishda ma’lum yutuqlarni qo‘lga kiritgan edi. Lekin keyinchalik mutaxassislar uni faqat nostandart, o‘ziga xos yechimi bo‘lgan vazifalarni muhokama qilgandagina qo‘llash mumkin, degan fikrni bildirib boshladilar. Biroq to‘g‘ri tashkil etilgan “breyn storming” ning amaliy-uslubiy afzalliklari ko‘p. Faqat bunda quyidagi qoidalarga rioya qilish kerak:

1. *Jumlalar juda qisqa bo‘lishi kerak, ularning asoslanishi shart emas.*
2. *Har qanday jumla yoki fikr tanqid qilinishi mumkin emas, ya’ni fikrlar tanqiddan holidir.*
3. *Mantiqiy fikrlardan ko‘ra, fantastik yoki qo‘qqisdan, tasodifan miyada paydo bo‘lgan fikr muhimroq.*
4. *Fikr yoki bildirilgan qisqa mulohaza qayd etiladi.*
5. *Bildirilgan fikr yoki g‘oyalar u yoki bu ishtirokchiliki, deb ajratilmaydi, ya’ni ular-muallifsizdir.*
6. *Fikr yoki yaxshi g‘oyalarni tanlash alohida “tanqidchilar” yoki guruhning norasmiy liderlari tomonidan amalga oshiriladi.*

Yuqoridagi ta’kidlangan guruh katta bo‘lgan sharoitda bahs uyushtirishda ham generator, ya’ni fikrlarni birlamchi jamlovchilarga ushbu usulda ishlashga imkon berish tajribada yaxshi natija beradi. Chunki o‘tkazilgan tekshiruvlar va ko‘plab sinov mashg‘ulotlarining ko‘rsatishicha, aynan shu guruhda breyn storming usulining qo‘llanilishi turli-tuman va qarama-qarshi fikrlarning bayon etilishiga sharoit yaratadi. Aks holda muhim muammolar bo‘yicha munozara boshlash va unda fikrlar rang-

barangligiga erishish juda qiyin bo‘ladi. Breyn storming usuli, ayniqsa, kattalar auditoriyasida juda yaxshi samara beradi.

Bahsda ishtirok etish va undan manfaatdorlik hissi har bir ishtirokchida shakllanishi shart va bunda boshlovchi-o‘qituvchining roli katta. Amaliy mashg‘ulotlarning bahs-munozara shaklida o‘tkazilishi o‘quvchi-talabalarga oldindan aytilishi va ularning tayyorgarlik ko‘rishlari uchun savollar berib qo‘yilishi maqsadga muvofiq. Bahs ishtirokchilari haya-jonlanmasliklari uchun mashg‘ulot boshlanishidan avval ularning o‘z-larini erkin tutishlari uchun ayrim yengillashtiruvchi mashqlar, boshqa-cha qilib aytganda, psixogimnastik mashqlar o‘tkazish tavsiya etiladi. Masalan, ana shu maqsadda o‘tkaziladigan psixogimnastik mashqlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. *O‘qituvchi guruhdagilarni aylana shaklda turishlarini so‘raydi va guruh a‘zolarini navbatma-navbat o‘rtaga chiqib, guruh bilan xoh-lagan tarzda, lekin samimiy salomlashishini so‘raydi. Keyin guruhdan kimning salomi ko‘proq yoqqanini so‘raydi.*

2. *Guruh a‘zolari o‘qituvchi atrofida yarim aylana shaklida turishadi. Navbat bilan guruh a‘zolari o‘rtaga chiqib, xohlagan a‘zo bi-lan so‘zsiz, lekin ochiq yuz bilan mimika vositasida salomlashish va bi-ror fikrni bildirishi so‘raladi.*

3. *Hamma doira shaklida o‘tiradi va o‘qituvchi olib kelgan koptok navbat bilan muloqot qatnashuvchilariga otiladi, faqat kimga otilsa, o‘sha odamning kuchli, yaxshi bir sifati aytilib, so‘ng irg‘itiladi. O‘qi-tuvchi koptokning albatta har bir kishiga tegishini nazorat qiladi.*

Bu kabi mashqlar munozara qatnashchilari o‘rtasida o‘zaro tanglik-ning bo‘lmasligi va o‘z fikrini bayon etayotganda o‘qituvchidan tortin-masligi uchun o‘ziga xos “trening” hisoblanadi.¹

“Trening” tushunchasi fanga dastlab germaniyalik olim M. Forverg tomonidan kiritilgan.

Hozirgi kunda muloqot samaradorligini oshirish uchun yo‘nalgan ijtimoiy psixologik o‘qitish uslublari ikki turga ajratiladi:

1) an’anaviy o‘qitish uslublari (ma’ruza, suhbat, adabiyotlarni o‘r-ganish):

2) faol o‘qitish uslublari (guruhiy muhokama, rolli-vaziyatli o‘yin-lar, ijtimoiy psixologik trening). O‘qitishning faol uslublari, asosan, ikki xil vazifalarni bajarishga yo‘nalgan bo‘ladi:

1 Qarang: Karimova V. Psixologiya. O‘quv qo‘llanma. –T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti; 2002, 192-198- betlar.

1. *O'quv-amaliy (o'quv qiyinchiliklarni bartaraf etish, ko'nikmalarni shakllantirish):*

2. *Psixodiagnostika (o'zini va boshqalarning ruhiyatini o'rganish, aniqlash).*

Faol o'qitish uslublari an'anaviy uslublardan, asosan, quyidagi jihatlari bilan farq qiladi:

– *ta'lim oluvchilarning har birini muloqotda faol qatnashishi ta'minlanadi:*

– *ta'lim jarayoniga izlanish, tadqiq qilish elementlari kiritilishi orqali o'quvchi-talabalar faolligi oshiriladi:*

– *asosiy e'tibor bilish faoliyatini tashkil etishga qaratiladi:*

– *bu uslub orqali nafaqat bilim, balki maqsadga muvofiq ko'nikma, malakalar shakllantiriladi:*

– *o'qitish guruhiiy bahs, rolli o'yinlar, amaliy mashqlar asosida bo'ladi:*

– *bu uslub orqali o'qitilganda guruh a'zolarida nafaqat bilimlar passiv o'zlashtirilib qolmay, balki asosan, muayyan ko'nikma, malaka shakllantiriladi, ularning o'ziga, boshqalarga munosabatlari hamda shaxs xususiyatlarining o'zgarishi ro'y beradi.*

Ijtimoiy psixologik trening (IPT) uslubini faoliyatiga ko'ra odamlar bilan ko'proq muloqotda bo'lishi zarur bo'lgan mutaxassislarni kasbiy tayyorlashda qo'llash maqsadga muvofiq. Chunki IPT vositasida pedagoglar, yuristlar, shifokor, tarjimonlar, rahbar xodimlarda samarali muloqot, muomala ko'nikmalarini, shaxslararo munosabatlarda sezgirlikni, kommunikativ bilimdonlik va yetuklikni shakllantirish mumkin.

Ta'lim-tarbiyani muloqot deb qarash mumkin. Bu nuqtayi nazardan ta'lim o'qituvchilar va ta'lim oluvchilar o'rtasidagi tizimli tashkil etilgan muloqot jarayoni bo'lib, bunda ta'lim oluvchilarda ma'lum bilim, ko'nikma, malakalar shakllanishi ro'y beradi.

Tarbiya esa tarbiyachilar va tarbiyalanuvchilar o'rtasidagi o'zaro muloqot jarayoni bo'lib, bunda tarbiyalanuvchilarda maqsadga muvofiq shaxs xususiyatlari shakllanishi yoki maqsadga muvofiq bo'lmagan shaxs xususiyatlari o'zgarishi ro'y beradi. Bunday yondashish ta'lim-tarbiyani takomillashtirish uchun muloqot jarayonini samarali tashkil etish zarurligini ko'rsatadi.

Ijtimoiy psixologik treningning aynan umumiy maqsadi ham kishilarda muloqot, ko'nikma, malakalarni shakllantirish orqali muloqot samaradorligini oshirishdir.

Xorijda psixotreningning bir nechta turlari bor. Amerikalik taniqli psixolog Keel Rudestam “T-guruh”, ya’ni trening guruhining foydalanish maqsadi bo’yicha 3 ta tipini ajratadi:

1) *tashkilotchilik faoliyati samaradorligini oshirish uchun zarur ko’nikmalarni shakllantirishga yo’nalgan trening guruhi:*

2) *shaxslararo munosabatlarini shakllantirishga va kichik guruhlardagi psixologik jarayonlarni o’rganishga yo’nalgan:*

3) *senzitivlik treningni-shaxslararo munosabatda sezgirlikni oshirishga, shaxsni rivojlantirishga yo’nalgan.*

Fikrimizcha, Leypsig universitetida M.Forverg tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy-psixologik trening alohida e’tiborga loyiq. U o’z ichiga ikkita faol o’qitish uslubini oladi:

– *guruhiy muhokama, bahs (konkret vaziyatlar tahlili, guruhiy o’z-o’zini tahlil etish):*

– *dramalashtirish elementlarini o’z ichiga olgan rolli o’yinlar:*

M.Forvergning ta’kidlashicha, trening jarayonida kishi faoliyati bilan bog’liq konkret vaziyatlarni guruhiy muhokama qilish, rolli o’yinlarda qatnashish orqali o’rganish jarayoni IPT qatnashuvchilarida muloqot ko’nikmalarini, o’z faoliyatida psixologik jihatdan asoslangan xulq-atvor namunalarini shakllantirish samaradorligini oshiradi.

Haqiqatan ham, pedagogika, psixologiya va zamonaviy pedagogik texnologiya asoslari fanlarini o’qitishda trening elementlaridan foydalanish, rahbar xodimlar bilan psixolog-pedagoglar bilan o’tkazilgan trening tajribalari ushbu ijtimoiy psixologik o’qitish uslubining samarali ekanligidan dalolat bermoqda.

Asosiy tayanch tushunchalar

Idrok – ma’lumotlarni ranglar, belgilar, harakat, ko’rish, eshitish, sezish, his qilish orqali yaxlitlikka olib kelish.

Idrok etish malakasi – boshqa subyektning xususiyatlarini, uning muloqoti va muloqotga hozirligini aniqlash uchun zarur bo’lgan kasbiy pedagogik malaka.

Kasb-hunar kolleji – o’quvchilarning kasb-hunarga moyilligi, mahorat va malakasini chuqur rivojlantirishni, tanlagan kasblar bo’yicha bir yoki bir necha ixtisos olishni ta’minlaydigan o’rta maxsus kasb-hunar o’quv yurti.

Kasbiy-pedagogik muloqot – pedagog va ta’lim oluvchi (tarbiyalanuvchi)larning o’zaro uzluksiz, doimiy hamkorlik ijtimoiy-psixologik aloqasi tizimi bo’lib, uning mazmuni axborotlar ayirboshlash, tarbiyaviy ta’-

sir o‘tkazish, kommunikativ vositalar yordamida o‘zaro munosabatlarni tashkil etish hisoblanadi.

Kasbiy tayyorgarlik – bo‘lajak mutaxassisning psixologik, jismoniy, ilmiy-nazariy va amaliy tayyorgarligi.

Kuzatish – biror (pedagogik va boshqa) hodisa, jarayoni bo‘yicha aniq faktlar, dalillar, axborot olish maqsadini ko‘zlagan idrok etishning shakli.

Ko‘nikma – o‘rganish natijasida ko‘lga kiritilgan, biror harakatni nazoratsiz, avtomatik tarzda bajarish qobiliyatlari.

Malaka – shaxsning o‘zi egallagan bilimlari asosida ma’lum bir faoliyatni yangi sharoitdagi yangiliklar bilan birga samarali bajarish qobiliyati.

Munozara – 1) matbuotda, davra suhbatida biror bahsli masalani muhokama qilish, bahs; 2) muayyan muammo bo‘yicha fikr almashishga asoslangan ta’lim metodi.

Sezgi – ko‘rish, eshitish, hid bilish, ta’m bilish, his etish: ular insonning ko‘zi, qulog‘i, burni, tili, terisi orqali yuz berib, bilishning boshlang‘ich vositachilari hisoblanadi.

Stimul – shaxs psixologiyasi motivlarining shakllanishini ta’minlovchi tashqi ta’sir.

Shaxsiy fazilat – shaxs tomonidan o‘zining axloqiy, ruhiy va ishchanlik qobiliyatining ijtimoiy ahamiyatini, jamiyatdagi o‘rnini anglay olish xususiyati.

O‘z-o‘zini baholash – shaxsning o‘z psixologik sifatlari, xulqi, yutuqlari va muvaffaqiyatsizliklari, qadr-qimmati, kamchiliklarini baholay olishi.

Nazorat savollari

1. Bo‘lajak iqtisodchi-o‘qituvchilarni pedagogik kasb faoliyatiga tayyorlashning psixologik xususiyatlarini aytib bering.

2. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalari haqida nimalarni bilasiz?

3. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning sezgi, idrok, diqqat xotiraga asoslanishini ta’riflab bering.

4. Muammoli ta’lim texnologiyasining psixologiya bilan bog‘liqligiga qanday zaruriyat bor?

5. Talabalarda bilish mustaqilligini rivojlantirish psixologik muammo ekanligini tushuntirib bering.

6. Bilimlarning ko‘nikma va malakalarga aylanish texnologiyasining ijtimoiy-psixologik muammolari haqida nimalarni bilasiz?

7. Jamoa bo‘lib fikrlash texnologiyasining psixologik mohiyatini tushuntirib bering.

8. Bahs, munozara, breyn storming va trening nima?

Mustaqil ish mavzulari

1. Bo‘lajak iqtisodchi-o‘qituvchilarni pedagogik kasb faoliyatiga tayyorlashning psixologik xususiyatlari.

2. Zamonaviy ta’lim-tarbiya jarayoni muammolariga psixologik nazar.

3. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalari.

4. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning psixologik mexanizmlarining amalga oshirilishi.

5. Muammoli ta’lim texnologiyasining psixologik asoslari.

6. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida talabalarda bilish mustaqilligini shakllantirish psixologik muammo sifatida.

7. Bilimlarning ko‘nikma va malakalarga aylanish texnologiyasining ijtimoiy-psixologik asoslari.

8. Jamoa bo‘lib fikrlash texnologiyasining psixologik mohiyati.

9. Zamonaviy o‘qitishning pedagogik va psixologik texnologiyalari.

10. Darsda bahs, munozara, breyn storming va treninglar o‘tkazish texnologiyasi.

Test topshiriqlari

1. Iqtisodiy OO‘Yu bitiruvchisi modelidagi uchta tarkibiy qismni qanday farqlash mumkin?

- a) bo‘lajak iqtisodchi o‘qituvchining kasbiy ahamiyatiga doir sifatlari;
- b) talaba shaxsining rivojlanish jarayoni haqidagi bilimlar;
- c) pedagogik jarayonni tashkil etish uchun zarur bo‘ladigan ko‘nikma va malakalar;
- d) pedagogik vazifalarni ijodiy ravishda hal qilishga bo‘lgan ehtiyoj;
- e) d, b, c.

2. Ijtimoiy-psixologik ta’lim jarayonida shaxsning qanday muhim sifatlari namoyon bo‘ladi?

- a) insoniylik, ishonch;
- b) emotsional yaqinlik;
- c) samimiylik, empatiya;
- d) teng sherikchilik;
- e) a, b, c, d.

3. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalarini pedagogik faoliyatda qo‘llashda ta’lim oluvchilarning qanday xususiyatlariga e’tibor beriladi?

- a) shaxsiy tajribasi va saviyasiga;
- b) saviyasi, ixtisosligi, fanga bo‘lgan qiziqishiga;
- c) psixologik xususiyatlari (xotira, idrok, tafakkur, o‘z hissiyatini boshqara olish)da;
- d) xulq-atvori va mijoziga;
- e) a, b, c, d.

4. Shaxsga yo‘naltirilgan kasbiy ta’limning nazariy asoslari qaysilar?

- a) ta’lim oluvchining o‘qitish jarayonidagi o‘rnini belgilash va shaxsni rivojlantirish;
- b) ta’lim oluvchining kasbiy shakllanishi bo‘yicha me’yoriy talablar qo‘yish,
- c) ta’limni tashkil etishda pedagogning ijodiy qobiliyati va mahoratiga tayanish;
- d) ta’lim jarayonida shaxsga yo‘naltirilgan o‘qish texnologiyalarini qo‘llash;
- e) a, b, c, d.

5. Insondagi bilimlarning hosil bo‘lishida nechta sezgi a’zolari ishtirok etadi?

- a) ko‘rish, eshitish, ta’mmil bilish;
- b) hid bilish, teri sezgisi;
- c) quloq, burun, og‘iz;
- d) idrok, tafakkur, xotira;
- e) a, b, c.

6. Muammoni hal etishning shartli uch bosqichi qaysi javobda ifodalangan?

- a) aniqlash bosqichi;
- b) anglash bosqichi,
- c) fikrlash bosqichi;
- d) ijodiy faoliyat bosqichi;
- e) a, b, c.

7. Bilish mustaqilligini yuzaga keltirish va rivojlantirishning asosiy vazifasi nimadan iborat?

- a) bilish mustaqilligini tashkil etadi;
- b) qayta yaratuvchi faoliyatni, ijodiy faoliyat darajasiga ko'tarilish jarayonini boshqarishdir;
- c) faol o'quv-bilish faoliyatida ishtirok etish;
- d) turli, mulohazalarni diqqat va hurmat bilan eshitish;
- e) yangi fikr-mulohazalarni bildirishga va o'zlashtirishga ruhan tayyor turish.

8. Jamoa bo'lib fikrlash texnologiyasining psixologik mohiyati qaysi javobda aksini topgan?

- a) jamoa bo'lib fikrlaganda ta'lim oluvchi o'z bilimini tahlil qila oladi, ularni umumlashtiradi, noto'g'ri fikrlash usullaridan voz kechadi;
- b) dars ishtirokchilarida tashabbus ko'rsatish va ijod qilish istagi kuchli bo'ladi;
- c) muammoni guruh-guruh bo'lib muhokama qiladilar;
- d) jamoa bo'lib fikrlash texnologiyasida o'quvchi-talabalar hamkorlik faoliyatini boshqarish darajalarini egallashda faollik, iliq munosabat, psixik muhit, qiziqish, layoqat, moyillik, tashabbuskorlik kuchayadi.
- e) a, d.

9. Dars o'tishda bahsning samarali bo'lishi nimalarga bog'liq?

- a) o'qituvchi va ta'lim oluvchilarning fazoviy joylashuvlariga;
- b) har bir bahs qatnashchilarining ruhiy tayyorgarligiga;
- c) o'qituvchi va o'quvchi-talabalarning mas'uliyat hissini anglashiga;
- d) fikrlarning xilma-xilligiga;
- e) bahslashuvchilarning joylashuvlari va o'tirishlariga.

10. Bahs guruhi shartli ravishda nechtaga bo'linadi?

- a) "fikrni jamlovchilar", "generatorlar" guruhi;
- b) "tanqidchilar" guruhi;
- c) "fikrlarni tezlatuvchilar" - "katalizatorlar" guruhi;
- d) xolis arbitrlar - "hakamlar" guruhi;
- e) a, b, c.

Intellectual training

1. Bo'lajak iqtisodchi o'qituvchi o'z faol hayotiy pozitsiyasini amalga oshirish uchun nimalarni bilishi zarur?

No	O'quvchi-talabalar bilan ishlashda ilmiy bilimlar asosida o'z hayotiy pozitsiyasini amalga oshirish uchun bilishi zarur bo'lgan shartlar	Tushuncha
1	2	3

2. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyasi nima?

1	2	3

3. Muammoli ta'lim texnologiyasining psixologik asoslarini tushuntirib bering.

No	MTTning asosiy maqsadi	Tushuncha
1	2	3

4. Muammoni hal etishning uch bosqichi: birinchi, aniqlash bosqichida; ikkinchi, anglash bosqichida; uchinchi, fikrlash bosqichida qanday muammolar hal etilishini tushuntirib bering.

No	Aniqlash, anglash, fikrlash bosqichlari	Tushuncha
1	2	3

5. Bilish mustaqilligining to'rt xil darajasini izohlab-tushuntirib bering.

No	Oddiy qayta tinglovchi mustaqillik, variantivli mustaqillik, qisman izlanish mustaqilligi, ijodiy mustaqillik	Tushuncha
1	2	3

6. Bilim, ko‘nikma va malaka tushunchalarini ta’riflab bering.

№	Bilim, ko‘nikma, malaka	Tushuncha
1	2	3

7. Jamoa bo‘lib fikrlash texnologiyasining psixologik mohiyatini tushuntirib bering.

№	Jamoa bo‘lib fikrlash texnologiyasi	Tushuncha
1	2	3

8. Darsda bahs, munozara, breyn storming va treninglar o‘tkazish texnologiyasining tutgan o‘rnini tushuntirib bering.

№	Bahs, munozara, breyn storming va trening	Tushuncha
1	2	3

9. Faol o‘qitish metodlarini tashkil etishning psixologik asoslarini tushuntirib bering.

№	Faol o‘qitish metodlarining psixologik asoslari	Tushuncha
1	2	3

10. Katta va kichik guruhlarda o‘tkaziladigan davra suhbatlari va munozaralar qanday tashkil etiladi?

№	Katta va kichik guruhlarda o‘tkaziladigan suhbat-munozaralar	Tushuncha
1	2	3

VII bob. ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TANQIDIY TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISH METODLARI

7.1. Tanqidiy fikrlash asoslari

Ma'lumki, kishi bilayotgan va o'zlashtirayotgan narsaga tanqidiy munosabatda bo'lmasa, bilish faoliyatida tafakkurning mustaqilligi bo'lmaydi.

Tafakkurning tanqidiyligi kishi o'zining va boshqalarning fikrlarini qat'iy baholay olishi, ilgari surilayotgan hamma qoida va xulosalarini to'lato'kis isbotlash va har tomonlama tekshira olishi bilan xarakterlanadi.

Tanqidiy taxlitdagi tafakkurga ega bo'lgan kishi hech mahal o'z fikrlarini absolut haqiqiy, benuqson va to'liq deb baholamaydi. U hamma vaqt ularni amalda tekshirish, sinashga intiladi va agar uning fikrlari haqiqatga to'g'ri kelmasa, u javob metodlari va dalillarni qidiradi. Tanqidiy tafakkur – bu avvalo, hamma narsani ishonarli deb qabul qilmaydigan tartibli, qat'iy va mas'ul aqlidir.

Notanqidiy taxlitdagi tafakkurga ega bo'lganlar o'zi to'qnash kelgan har qanday axborotni va boshqalar singdirgan g'oyalarni o'zirniki deb hisoblab, qabul qiladi.

Shuning uchun bugungi kunda jamiyatning rivojlanish bosqichida, O'zbekiston uchun mustaqil, erkin va tanqidiy fikrlaydigan yoshlarni tarbiyalash masalasi oldimizda turgan eng dolzarb vazifadir.

Shu sababli maktab, akademik litsey, kasb-hunar kollejlari, OO'Yuda ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda o'quvchi-talabalarning bilish faoliyatini faollashtirish, mustaqil va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini takomillashtirish kerak. Zero, o'quvchi-talabalar dunyo axborotlarini saralashni bilishlari va nima muhim, nima muhim emasligini tanqidiy, ijodiy va samarali baholashni o'rganishlari muhim. Avvalo, axborotni yaxshi boshqarish va saralashni bilishlari uchun o'quvchi-talabalarda amaliy bilish qobiliyati, tanqidiy fikrlash malaka va ko'nikmalari shakllantirilishi kerak. Bu esa ularga tanqidiy fikrlash asosida axborot va g'oyalarni samarali saralash va tanlash imkoniyatini beradi, saralab olingan axborot va g'oyalarni to'g'rilashga olib keladi va ular amaliy harakat shakllariga aylantirilishi mumkin. Aniqroq qilib aytganda, ularning tanqidiy fikrlovchi odatlarga aylantirishlariga to'g'ri keladi. Biroq tanqidiy fikrlash o'z-o'zidan shakllanmaydi. Foydali axborot va fikrlarni olish bo'yicha tajriba, malaka-ko'nikmalar hosil qilishlari kerak.

Tanqidiy tahlil jarayoni muntazam davom etishi shart. Tanqidiy fikrlash natijasi tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdir. Bu narsa sodir bo'lishi uchun o'qituvchilar dars o'tishda beixtiyorlik va ta'lim-tarbiya jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishi kerak.

Xo'sh, tanqidiy fikrlashning o'zi nima? "Tanqidiy fikrlash" atamasi-ning bir qancha ta'riflari mavjud. Jumladan, J.Still, K.Meredis va Ch. Templning "Чтение и письмо для развития критического мышления", ("Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun o'qish va yozish») nomli qo'llanmasida O'YoTF o'qitilishning universal asoslarining tizimi sifatida, unda o'qitishning interaktiv uslublarini keng miqyosda qo'llanilishi tanqidiy fikrlarni samarali rivojlanishiga imkon berishi bayon etilgan.

Amerikalik mashhur faylasuf va pedagog D.Dyui tanqidiy fikrlashning mazmun-mohiyatini quyidagicha ta'riflaydi: "Insonning sharoitlar va tajriba natijalariga nisbatan tanqidiy fikrlashigina shaxs istagi va qiziqishlarini to'g'ri yo'lga sola oladi".

Dayana Halpern o'zining "Психология критического мышления" («Tanqidiy fikrlash psixologiyasi») kitobida yozishicha: «tanqidiy fikrlash ko'zlangan natijaga erishish ehtimolligini orttiruvchi bilishga oid malakalar va strategiyani yuritishning shunday ko'rinishini anglatadiki, u vazminlik, mantiq va maqsadga yo'naltirilganlik bilan ajralib turadi».

Anderson va uning hammualliflarining ta'kidlashicha, "Yangi vaziyatlar uchun qo'llanilayotgan samarali uzluksiz ta'lim biz uchun axborot va g'oyalarning tushunarli bo'lishi muammosini tashkil qiladi. O'quvchi-talabalar axborot va g'oyalarni faollik bilan o'zlashtirgandagina eng yuqori natijaga erishishi mumkin".

Polinskar va Braunning ta'biri bo'yicha "fikrlash faoliyatini rivojlantirishning turli strategiyalari qo'llanilgandagina o'qish jarayoni muvaffaqiyatliroq bo'ladi. Bunda strategiyalar o'quv jarayonini ongliroq bo'lishini ta'minlaydi".

Resnik talqinicha, "o'quvchi-talabalar o'z bilimlarini muayyan masalalarni yechishda tatbiq eta olsalargina ularda bilim va ijodiy fikrlash rivojlanadi".

Rossning ta'kidlashicha, "o'quvchi-talabalarning oldin egallagan bilimlariga va tajribalariga asoslangan o'qish mustahkam bo'ladi. Bularning hammasi o'quvchi-talabaga yangi axborotni bilganlari bilan bog'lash imkoniyatini beradi".

Benks ta'rificha, "O'qituvchilar g'oyalar va tajribalarning turli-tumanligini to'g'ri tushunsalargina tanqidiy fikrlash va o'qish yaxshi nati-

ja beradi. Agar “yagona bitta javob” ruhi ustuvorlik qilsa, unda tanqidiy fikrlashga yordam beradi”.

I.T. Agapovning ta’kidlashicha, “Tanqidiy fikrlash – o’quvchi-talabalariga matn bilan ishlash malakasini rivojlantirish, og’zaki va yozma nutqning barcha ko’rinishlarini egallash, muayyan matn bo’yicha tengdoshlari bilan fikr almashuv (muloqot malakalari, guruh bilan ishlash malakalari)ga yo’naltirilgan pedagogik texnologiyadir”.

Tanqidiy fikrlash o’quv xonasidagi muhitni o’zgartirib, unga jo’shqinlik tusini berish, mashg’ulotlarni esa o’qituvchi va o’quvchi-talaba quvonchiga aylantirishdir. Bunday texnologiya fikrlilik va matnni sharhlash nuqtayi nazarining ko’pligi va bilish jarayonining refleksivligi, madaniyatni zamonaviy tushunish kabi g’oyalarga asoslanadi. Shaxs qadriyati g’oyasi va uning rivojlanishi, o’z-o’zini anglash va ro’yobga chiqarish uchun qulay sharoit yaratishning so’zsiz ustuvorligi eng muhim hisoblanadi.

“O’qish, yozish va tanqidiy fikrlash“ (O’YoTF) loyihasida ta’kidlanganidek, “Odam tanqidiy fikrlar ekan, u yoki bu g’oyalar bilan tanishadi, ularni amalga oshirishdagi mumkin bo’lgan oqibatlarini ham e’tiborga oladi. Bunda odam bu g’oyalarni dastlab ma’lum darajadagi ishonchsizlik bilan idrok qiladi va qarama-qarshi nuqtayi nazarlar bilan taqqoslaydi. Ularni asoslash uchun qo’shimcha mulohazalar tizimidan foydalanadi va bular asosida o’z nuqtayi nazarini ishlab chiqadi”. Tanqidiy fikrlash – g’oya va imkoniyatlarni ijodkorlik bilan uyg’unlashuvi, konsepsiyani qayta qurishdek murakkab jarayondir. Bu faol va interaktiv bilishning bir necha darajalarida bir vaqtda ro’y beradigan jarayon ham hisoblanadi. Tanqidiy fikrlaydigan shaxsga hech qanday turli hiylanayranglar va nosog’lom g’oyalar ta’sir qilmaydi, chunki u o’zining qat’iy shaxsiy qarashlariga ega.

Shunday qilib, tanqidiy fikrlash – o’qish predmeti emas, balki o’qitish natijasidir. Bu g’oyalarni va ularning ahamiyatini ham ko’p fikrlilik nuqtayi nazaridan ko’rib chiqish hamda ularni boshqa g’oyalar bilan taqqoslashdir. Bu tanqidiy fikrlashning eng yuqori darajasi aqliy mushohada bo’lib, unda mantiqiy mustaqil fikrlash va o’z fikrini himoya qilish, tahlil, taqqoslash, izohlash, qo’llash, tortishuv, yangilik, muammolarni hal qilish yoki fikrlash jarayonini baholashga alohida e’tibor beriladi.¹

Yuqoridagilardan shu narsa ma’lum bo’ladiki, o’qituvchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni dars jarayonida qanday qo’llashni tushunish uchun ularni o’quv matniga kiritishi zarur, ya’ni modellashtirilgan dars lo-

¹ Qarang: Farberman B.A., Musina R.G., Jumaboyeva F.A. Oliy o’quv yurtlarida o’qitishning zamonaviy usullari. – T.: 2002, 118-122-betlar.

yihasini tuzishi kerak. Bunda o'qitish jarayoni uch bosqichdan iborat bo'ladi: da'vat, anglash, mulohaza (DAM).

Birinchi bosqich – da'vat bosqichi deb ataladi. Da'vat bosqichida o'qitishda interfaol metodlardan foydalangan holda o'quvchi-talabalar topshiriq olishi, "Aqliy hujumi" metodi orqali avval bilganlari yoki bilanman deb o'ylaganlarining ro'yxatini tuzishlari mumkin. Bunda "Aqliy hujum" yakka yoki juftlikda, keyin esa butun guruh ishtirokida o'tkaziladi. Biror o'quvchi-talaba guruhdagi "Aqliy hujum" jarayonidagi fikrlarni to'g'ri yoki noto'g'ri bo'lishidan qat'iy nazar, qanday bo'lsa, shu holda doskaga yozadi. So'ngra o'qituvchi o'quvchi-talabalarga mavzuga bevosita aloqasi bo'lgan, lekin muhokama qilinmagan savollarni berishi mumkin. Ushbu bosqich davomida o'qituvchi imkoni boricha kam gapirib, o'quvchi-talabalarga ko'proq gapirishga imkoniyat yaratishi muhim. Lider o'quvchi-talabaning asosiy vazifasi yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi sifatida chiqishi va sinfda yoki guruhda fanlarni to'liq o'zlashtirmaydigan, o'quv jarayonida sust, fikrlash qobiliyati yetarli rivojlanmagan o'quvchi-talabalarining fikrlarini ham diqqat bilan tinglashdan iborat. Bu bosqichda pedagogik faoliyatning bir nechta muhim turlari amalga oshiriladi. Birinchidan, ta'lim oluvchi mavzu to'g'risida bilganlarini tiklashda faol ishtirok etadi. Bu esa uni o'z bilimlarini tahlil qilishga va tez orada batafsil ko'rib chiqiladigan mavzu haqida o'ylay boshlashga majbur etadi. Shuni doimo esda tutish kerakki, agar axborot o'quvchi-talabaga unda mavjud bo'lgan bilimlar majmuyi bilan bog'lanmasdan taklif etilsa, tez orada unutilib ketadi. Chunki ta'lim jarayoni – yangi bilimlarni egallash va to'plash jarayonidir.

O'quvchi-talabalar yangi axborotni ongli, puxta tushunishlari uchun ta'lim jarayonida faol qatnashishlari kerak. O'quvchi-talaba belgilangan maqsad asosida o'ylasa va fikrlarni o'z so'zlari bilan ifodalasa, uning ishtiroki shundagina faol bo'ladi. O'quvchi-talabaning olgan bilimlarini og'zaki va yozma nutq yordamida, o'ziga yoki sherigiga namoyish qilish-faol fikrlash faoliyatida sodir bo'ladi. Shunday qilib, ilgari olingan bilimlar anglash darajasiga olib chiqiladi. Endi ilgari olingan bilimlar yangi bilimlarni o'zlashtirishi uchun negiz bo'lishi mumkin. Bu esa o'quvchi-talabalarga yangi axborotni avval bilganlari bilan samarali bog'lashga imkoniyat beradi va tushunish uchun zamin tayyorlanadi.

Ikkinchi bosqich anglash bosqichidir. Bu bosqichda o'quvchi-talaba yangi axborot yoki fikrlar bilan muloqotga kirishadi. Bu muloqot matnni o'qishi, filmni ko'rish, nutqni tinglash yoki tajribalar o'tkazish kabi shakllarda bo'lishi mumkin. Bu bosqich-o'qitish jarayonida o'qituvchi-

ning o'quvchi-talabalarga eng kam ta'sir qiladigan bosqichidir. Aynan shu bosqichda o'quvchi-talaba mazkur ishda mustaqil va faol ishtirok etishi kerak. O'qitishning shunday strategiyalari borki, ular doim faoliyati sust, fikrlash qobiliyati yetarli darajada rivojlanmagan o'quvchi-talabalarning faolligini yuqori darajada ushlab turadi. Masalan, 1986-yilda Vagan va Estez tomonidan shaxsiy kuzatish uchun taklif etilgan insert metodi (samarali o'qish va tanqidiy fikrlash uchun belgilarning interaktiv tizim) mavjud. Insert metodi o'qish jarayonida o'zligini anglashni faol kuza-tish uchun o'quvchi-talabalarga imkon beradigan kuchli quroldir. Anglash bosqichining amalga oshirilishi bilim orttirishi jarayonida muhim ahamiyat-ga ega, chunki o'quvchi-talabaning qobiliyati sust bo'lsa, uni o'qitish imko-niyatini boy berishi mumkin. An'anaviy ta'limda, afsuski, bunday holatlar tez-tez uchrab turadi.

Uchinchi bosqich fikrlash bosqichidir. Bunda o'quvchi-talabalar yangi bilimlarni mustahkamlaydilar, yangi tasavvur va tushunchalarni avval mavjud bo'lganlariga qo'shib, o'zlashtiradilar. Aynan fikrlash bosqichida bir nechta muhim maqsadga erishish yo'llari rejalashtiriladi. Birinchi navbatda o'quvchi-talabalar yangi fikr va axborotlarni o'z so'z-lari orqali ifodalashga harakat qilishlari kerak. Bu yangi tasavvurlarni va tanqidiy fikrlarni hosil qilish uchun juda zarur.

Tanqidiy fikrlashning da'vat bosqichining ahamiyati shundan iborat-ki, unda yangi bilimlarni mustaqil tanlangan maqsad uchun ishlatish o'quvchi-talabada kuchli bo'ladi. Ifodali fikrlashning ikkinchi bosqichi-anglashda esa yangi axborot da'vat bosqichida faollashtirilgan axborot bilan bog'lanadi. Yangi o'quv materiallarining tushunilishiga erishish bu bosqichning muhim vazifasi hisoblanadi.

O'YoTFning uchinchi – mulohaza qilish bosqichida bilimlar mus-tahkamlanadi va o'rganilayotgan masala oldingi bosqichlarga nisbatan to'laroq shakllanadi. O'quvchi-talaba o'z o'quv maqsadiga erishganda-gina bunday o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkin. Bu o'quvchi-talabaning yangi g'oya va axborotlarni o'z so'zi bilan ifodalay olishida aks etadi. O'quvchi-talabalar o'zlariga ko'proq yoqqan narsani yaxshiroq eslab qo-ladilar. Bunday tushunish uzoq muddatli ta'sir kuchiga ega bo'ladi.

7.2. Tanqidiy fikrlashni shakllantirish va rivojlantirishning faol metodlari

O'quvchi-talabalarning tanqidiy fikrlashini shakllantirish va rivojlantirish oson ish emas. Albatta, buning uchun tanqidiy fikrlashning shakllanishi va rivojlanishiga yordam beruvchi quyidagi muayyan muhit va shart-sharoitlar yaratilishi kerak:

- *o'quvchi-talabalarga mustaqil fikr yuritish uchun imkoniyat yaratib berish va ularni diqqat bilan tinglashga o'rgatish;*
- *turli-tuman g'oya va fikrlarni qabul qilish, saralash, tanqidiy va ijodiy baholash;*
- *o'quvchi-talabalarning o'quv jarayonidagi faolligini ta'minlash;*
- *o'quvchi-talabalarning o'z tanqidiy fikrlarini bayon etganlarida kulgiga qolmasliklariga qat'iy ishonitirish;*
- *har bir o'quvchi-talabaning tanqidiy fikr yuritishga qodir ekanligiga o'zlarida ishonch hissini uyg'otish;*
- *tanqidiy fikrlashning yuzaga kelishini qadrlashi lozim.*

Shu munosabat bilan o'quvchi-talabalar o'quv jarayonida faol ishtirok etib, o'ziga ishonchni orttirishi va o'z fikri hamda g'oyalarning qadrgimmatini tushunishi, turli fikrlar va g'oyalarni sabr-toqat bilan, e'tibor berib, tinglashi va o'z tanqidiy fikrini shakllantirishi lozim.

Tanqidiy fikrni shakllantirish va rivojlantirish uchun vaqt talab etiladi. Buning uchun o'quvchi-talabalarni tanqidiy fikrlarini o'z so'zi bilan ifodalashga, o'zaro tanqidiy fikrlar almashishiga, o'z fikr g'oyalarini to'la va aniq ifodalay olishiga qulaylik tug'dirish lozim.

Tanqidiy fikrlashda erkinlik bo'lishi uchun o'quvchi-talabalar ma'qul va noma'qul g'oyalar haqidagi fikrlarini aytish va tanqidiy tahlil qilishga faol kirishishidan avval izn so'rashlari lozim. Tanqidiy tahlilga izn olish onglilik tamoyiliga asoslanadi.

O'quvchi-talabalarning tanqidiy fikrlash jarayonida turli fikrlar va g'oyalar paydo bo'ladi. Turli mazmundagi rang-barang fikrlar va g'oyalar yakka-yu yagona javob mavjudligi haqidagi tasavvur bartaraf qilingan chog'dagina yuzaga keladi. Fikrlarni ifoda qilish chegaralanganda o'quvchi-talabalarning tanqidiy fikrlashiga chek qo'yiladi. Faqat birgina javob mavjud bo'lgandagina o'quvchi-talabalar xilma-xil vosita va jarayonlardan foydalalanib, uning yordamida aniq va to'g'ri javobni topa olishadi.

Tanqidiy fikrlash o'quvchi-talabalarning faolligi bilan bevosita bog'liq. Odatda, ular darsda sust tinglovchilar bo'lishadi. Chunki o'quvchi-talabalarda o'qituvchi bilimli yoki ma'ruza matnida uning bilimlari aks etgan, shu tufayli ularning bilim olishlariga o'qituvchi mas'ul degan ishonch

shakllanib qolgan. O'quv jarayonidagi o'quvchi-talabalarning faol ishtiroki va o'qishlariga o'zlarining mas'ulligi tanqidiy fikrlashda kutilgan natijalarni beradi. O'quvchi-talabalarni fikr yuritishga, o'z g'oyalari va fikrlari bilan o'zaro o'rtoqlashishga da'vat etish kabi pedagogik yondashuv ularning faolligini o'stiradi.

Erkin fikrlilik tavakkalchilikka asoslanadi. Zero, ta'lim oluvchilar faoliyatida qo'rqmay tavakkal qiluvchi insonlarni rag'batlantirib turish maqsadga muvofiqdir. Chunki tanqidiy fikrlash jarayonida "ahmoqona g'oyalar" – aql bilan tuzilmagan birikma va tushunchalar ilgari surilgan holatlar ham bo'lishi mumkin. O'qituvchi uni o'quv jarayonini tabiiy holati sifatida o'quvchi-talabalarga tushuntirishi lozim.

O'quvchi-talabalarni tavakkaldan holi bo'lgan, ya'ni g'oyalar qadrlangan, ularning tanqidiy fikrlash faoliyatida faol ishtirokini yuqori motivatsiyalash imkoni bo'lgan muhitda o'ylash lozimligi haqida ularda ishonch hosil qilish zarur.

Tanqidiy fikrlashning omillaridan biri o'quvchi-talabalarning fikrlash jarayonini qadrlashdir. Tashkil etilgan fikrlash jarayonida o'quvchi-talabalar o'z g'oyalari, tasavvurlarining o'qituvchi tomonidan qadrlanayotganini tushungan chog'dagina chuqur mas'uliyat va e'tiborga yarasha javob qaytaradilar.

O'quvchi-talaba o'z fikrlash jarayonini qadrlashni namoyish qilishga harakat qiladi. Unga va uning oqibatlariga nisbatan jiddiy munosabatda bo'la boshlaydi.

Tanqidiy fikrlash jarayonini tashkil etish davomida o'quvchi-talabalarning fikrlari, o'z tanqidiy tahlili natijalari qimmatli ekanligini ularning ongiga singdirish zarur. O'qituvchi o'quvchi-talabalardan muayyan materialni shunchaki, qayta ishlashni talab qilganda, tayyor andozalardan holi bo'lishi lozim. Bu esa o'quvchi-talabalarda o'zgalarga tegishli g'oyalarni mexanik tarzda qayta ishlab chiqish eng muhim va qimmatli ekanligiga ishonch hosil qilishga olib keladi. Aslida o'quvchi-talabalarga o'z fikri, o'ziga taalluqli bo'lgan g'oya va tasavvurlar qimmatli ekanligini ko'rsata olishi zarur. O'quvchi-talabalarning o'zlari ham o'z fikrlarining qadrli ekanligiga ishonch hosil qila olishlari zarur. Ular o'z fikrining tushuncha va masalani muhokama qilish jarayonida o'ta muhimligini, shuningdek, tanqidiy fikrlashda katta hissa hisoblanishini tan olishlari kerak.

Tanqidiy fikrlash jarayoni o'quvchi-talabalarning o'zaro fikr almashuvini ko'zda tutadi. O'quvchi-talabaning o'zaro fikr almashishi ularning bir-biridan o'rganishdagi o'rtoqchiligiga asos soladi. O'quvchi-ta-

labalardan fikrlovchi sifatida o'zlarida tug'ilgan fikr va g'oyalarni boshqalarga ochib berish talab etiladi.

O'zaro fikr almashishda o'quvchi-talabalardan diqqat bilan tinglash, o'zining qarashlar tizimini so'zlovchiga zo'rlab o'tkazish va boshqa so'zlovchilarni tuzatib turishdan o'zini tiyib turishi ham talab etiladi. Bunda o'quvchi-talabalar boshqalarning yalpi fikrlaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi. Keng doiradagi munozara oqibati o'laroq o'quvchi-talaba o'zlariga tegishli bo'lgan g'oyalarni tahlil qilish va uni aniqlashga qobiliyati yanada orta boradi. Tanqidiy fikrlash jarayonini tashkil etish va uni o'tkazishning quyidagi bir necha modellari mavjud:

- *o'ziga ishonch hosil qilish;*
- *ishda faol ishtirok etish;*
- *o'rtoqlar va o'qituvchi bilan fikr almashish;*
- *o'zgalar fikrini tinglay olish.*

Ma'lumki, tanqidiy fikrlash jarayonida axborotni tahlil qilish va izohlash, g'oyalarni tahlil qilishda o'rganilayotgan mavzularni o'z taxminiy rejalari bilan qayta tuzib chiqishga qaratilgan savollardan foydalaniladi. Bu masalalarni yechishda Senders ifodalari va Blum tizimli savollaridan foydalaniladi. Bu savollar turli sathdagi qiyinchilikda tanqidiy fikrlashning turli ko'rinishlarini ta'minlashda vosita bo'lib xizmat qiladi. Eslab qolishga xizmat qiladigan yoki formal sathdagi savollar eng quyi sathdagi savollarga taalluqlidir. Baholash yoki hukm chiqarish natijasida beriladigan savollarga tanqidiy fikrlashni ta'minlaydigan ikkinchi sathdagi savollar sifatida qaraladi.

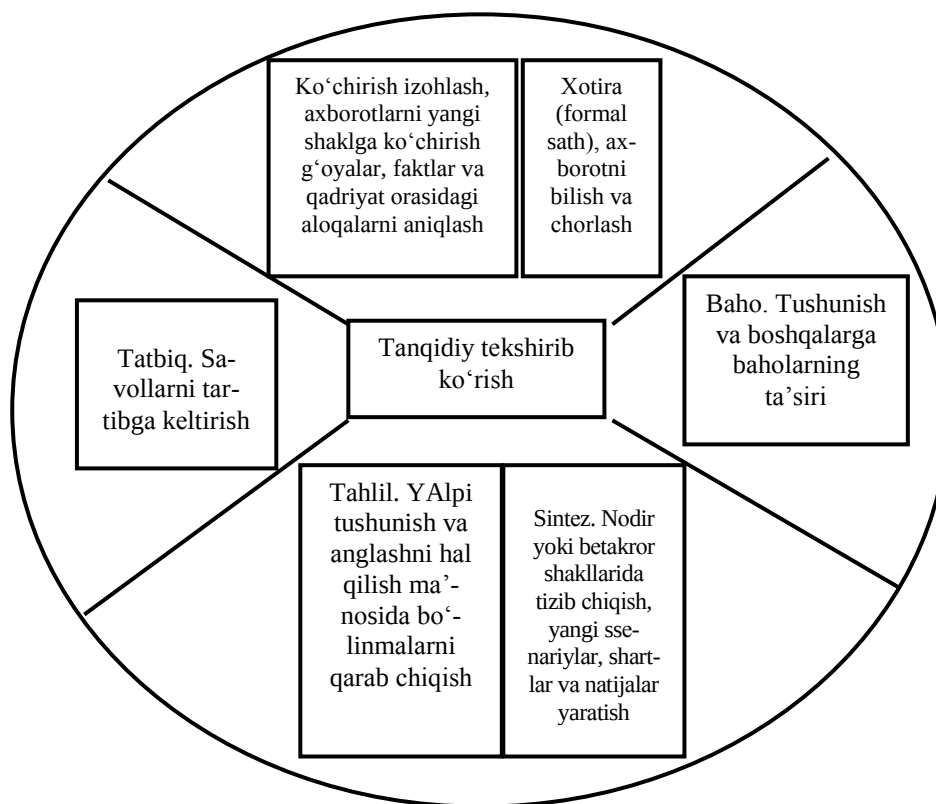
Formal sath savollari faktologik axborotlar olish maqsadida beriladi. Ular faqat mexanik eslashni va o'quvchi-talabalarda yaxshi javob berish uchun qisqa muddatda ma'lum predmetlar bo'yicha bilimlarni talab qiladi.

Axborotlarni bir shakldan ikkinchi shaklga ko'chirish o'quvchi-talabalardan uni transformatsiya qilishni talab qiladi. Ko'chirish savollari o'quvchi-talabalarga o'rganayotgan, tavsiflagan va ko'rgan vaziyatlari, sahnalari hamda voqealarini o'zlari namoyish eta olishlari uchun beriladi. Ko'chirish savollari o'quvchi-talabalarni axborotlarni qayta ishlash yoki boshqa shakllarga ko'chrishga ilhomlantiriladi. O'quvchi-talabalarda sezish, ko'rish (sensor) tajribasini yaratish, shundan so'ng esa boshqalarga o'z ko'rganlarini yetkazish uchun uni e'lon qilish zarur. Bu fikrlashga tortishning faol ijodiy jarayonidir.

O'quvchi-talabalarga g'oyalar, faktlar, qaydlar va qadriyatlar orasidagi bog'lanishlarni ochish uchun izohlashga qaratilgan savollar beriladi. Senders izohlashga qaratilgan savollarni nisbatan yuqori darajadagi

fikrlashni talab qiladigan tayanch savollar, deb qaraydi. Vogn va Estes esa tushunishning o'zi izohlashdir, deb hisoblaydilar.

22-shakl. Tanqidiy tekshirib ko'rish.

Tatbiq qilishga qaratilgan savollar o'qish jarayoni yoki o'rganish tajribasida uchraydigan mantiqiy muammolarni yechish va chuqur o'rganish uchun imkoniyat beradi.

Tahlil etishga qaratilgan savollar o'quvchi-talabalardan u yoki bu voqeaning ahamiyati yetarli darajada yaxshi yoritilganmi-yo'qmi degan savolga javob berishga undaydi.

Sintez qilishga qaratilgan savollar yangicha fikrlash asosida ijodiy muammolarni hal qilishga da'vat etadi. Sintez savollari o'quvchi-talabalarga o'zining barcha bilim va tajribalarini muammoning ijodiy yechilishida foydalanishga imkon beradi. Sintez savollari muqobil ssenariylar yaratishni ham taqozo qilishi mumkin.

Baholash savollari yaxshi va yomon, adolat va adolatsizlik to'g'risida hukm chiqarish uchun beriladi.

Baholash savollari o'quvchi-talabalarga, axborotlar sifatini, yangi axborotlarga nisbatan o'z munosabatini baholay olish hamda ularni qadrlay olishi uchun beriladi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun fikrlash jarayonini tashkil etishda idrok qilishning quyidagi 4 ta shaklini farqlash kerak:

1. Yaxlitligicha idrok etish. Mavzu yoki fan to'g'risida umumiy bilim beradigan idrokning shaklidir.

2. Izohli idrok etish. Bu Blum izohlari darajasiga aynan o'xshashdir. Idrokning bu tipida o'quvchi-talabalar g'oya va hodisalarning o'zaro aloqalarini yoritishadi, uning mohiyatini muhokama qilishadi, fanning turli sohalariga oid g'oya va axborotlarni, hatto tashqi jihatdan bog'liq hodisalarni birlashtirishadi.

3. Shaxsiy idrok etish. O'quvchi-talabalar o'zlarida avvaldan mavjud bo'lgan shaxsiy tajriba va bilimlar tuzilmasini yangi bilimlar bilan bog'liq tushunish jarayonida aks ettiradi.

4. Tanqidiy idrok etish. Mazmunni bir tomonga qo'yib, uni tahlil qilish, uning nisbiy qimmati, to'g'riligini, foydaliligini va o'quvchi-talabalarning bilishi, tushunishi va qabul qilishi doirasida uning ahamiyatini baholashdir.

Shunday qilib, axborotlarni chorlash, o'ylab ko'rish va fikrlash metodikalaridan foydalanish quyidagi muhim vazifalarni yechish imkoniyatini beradi:

- *o'quvchi-talabalarga maqsadlarini anglab olishga yordam beradi;*
- *mashg'ulotlarda faolligini ta'minlaydi;*
- *samarali munozaraga chorlaydi;*
- *o'quvchi-talabaning o'zlari savollar tuzishlari va uni savol tarzida bera olishlari uchun yordam beradi;*
- *o'quvchi-talabalarga o'z shaxsiy bilimlarini ifoda qilishga yordam beradi;*
- *o'quvchi-talabalarning shaxsiy mutolaasi motivatsiyasini qo'llab-quvvatlaydi;*
- *har qanday fikrlarga bo'lgan hurmat kayfiyatini yaratadi;*
- *o'quvchi-talabalarda personajlarga bo'ladigan iztirobni o'stirishga yordam beradi;*
- *o'quvchi-talabalarga qadrlanadigan fikrlashga sharoit yaratadi;*
- *o'quvchi-talabalarning tanqidiy jalb qilinishiga bir qator umidlar bildiriladi.*

Klasterlar tuzish. "Klaster" lotincha so'z bo'lib, "g'uncha bog'lam" ma'nosini anglatadi. Klaster (axborotlarni yoyish) metodi, pedagogik strategiya bo'lib, o'quvchi-talabaning u yoki bu mavzu bo'yicha erkin va bemalol o'ylashiga yordam beradi. U faqat g'oyalar orasidagi bog'lanishlarning fikrlashni ta'minlash imkoniyatini beradigan tuzilmani aniqlab olishni talab qiladi. U fikrlashning oddiy shakli emas, balki miya faoliyati bilan bog'lanadi.

Klasterlar tuzishdan axborotlarni chorlash bosqichida ham, fikrlash bosqichida ham foydalaniladi. Bunday muayyan mavzu sinchiklab oʻrganilguncha fikrlash faoliyatini taʼminlashda foydalanilishi mumkin. Klasterlar tuzish oʻquvchi-talabalarning tasavvurlarini yangi bogʻlanishlar yoki ularning grafik ifodalari koʻrinishlarini taʼminlovchi sifatida ham yakunlash vositasi sifatida qoʻllanilishi mumkin. Bu oʻz bilimlariga, muayyan mavzu toʻgʻrisida tasavvuriga va uni tushunishga yoʻl ochadigan strategiyadir.

Klasterlar tuzish qoidasi quyidagi usullarda amalga oshiriladi:

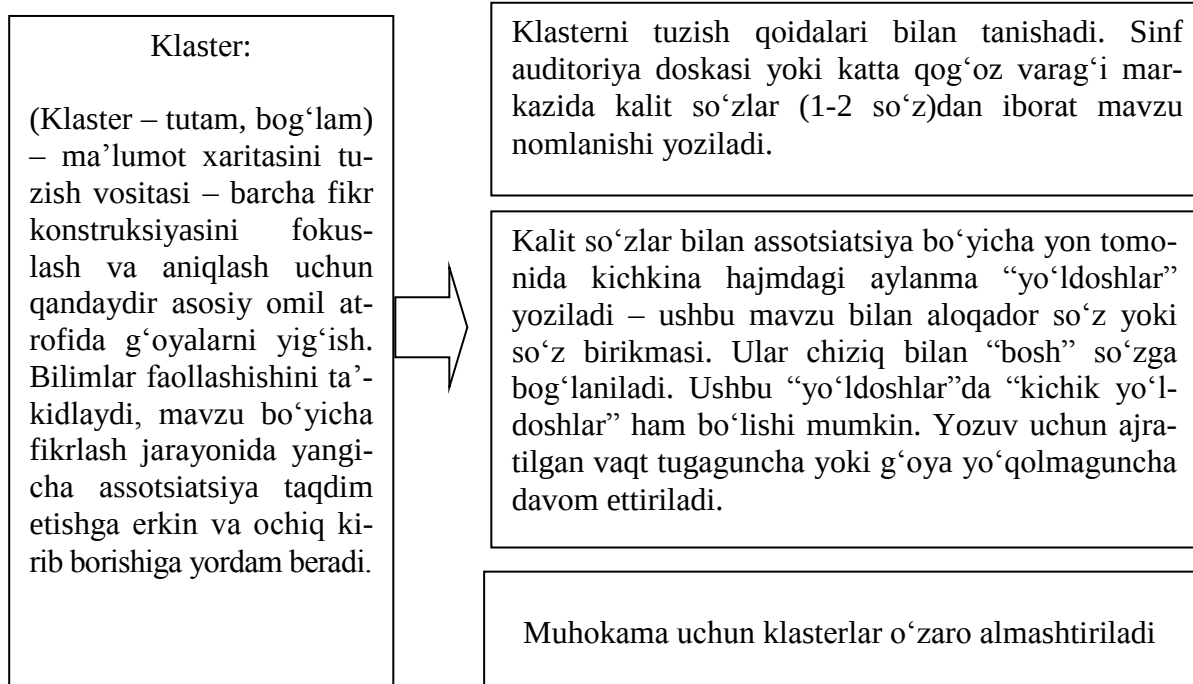
1. Aqlingizga kelgan barcha fikrlarni yozib oling. Bu fikrlarni muhokama qilmang, shunchaki, yozib olavering.

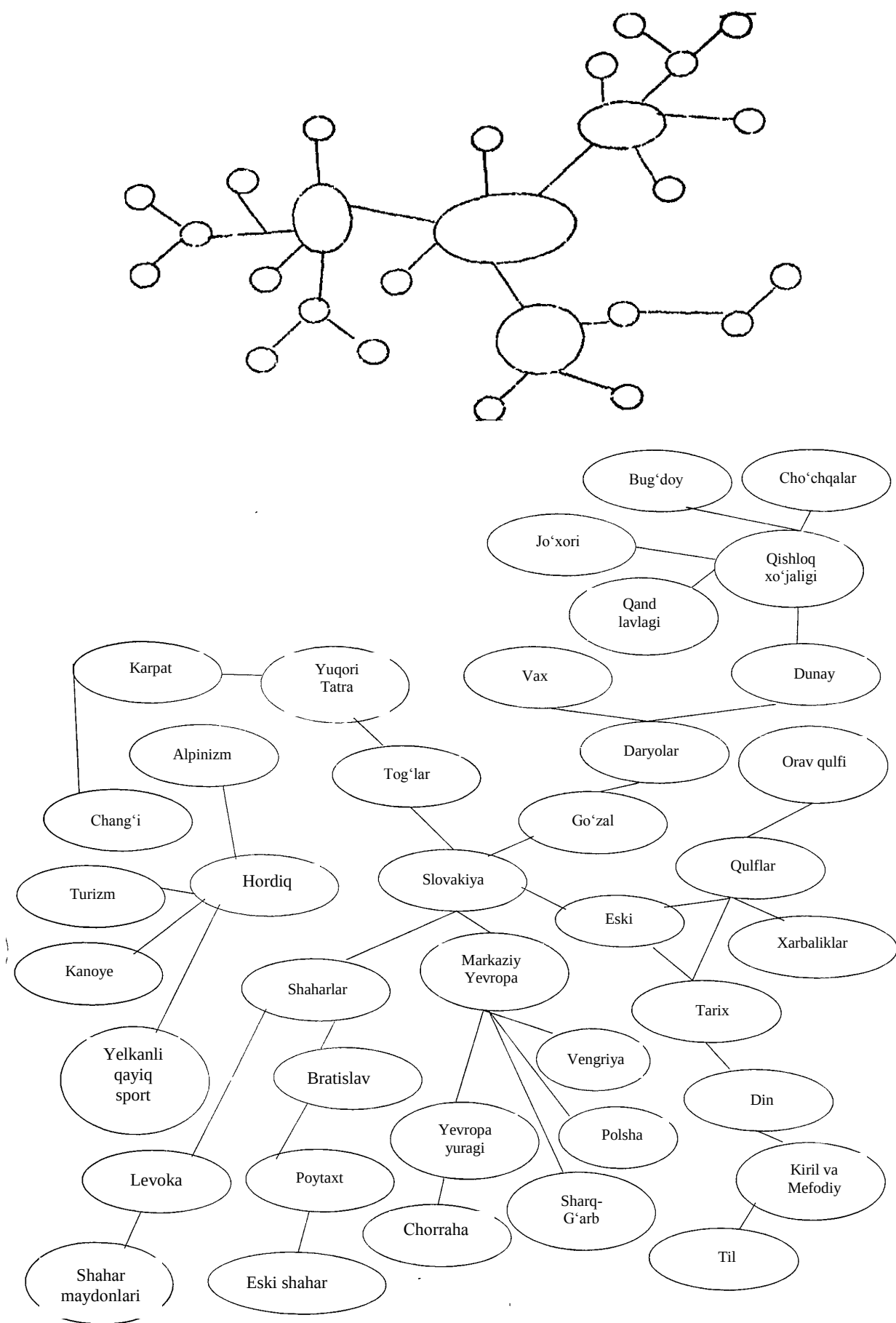
2. Xatni (matnni) kechiktiradigan imlo va boshqa omillarga ham eʼtibor bermang.

3. Sizga berilgan vaqt nihoyasiga yetmagunga qadar yozishdan toʻxtamang. Miyangizga fikr kelishi toʻxtab qolsa, toki yangi fikrlar kelgunga qadar qogʻozda nimalarnidir chizib oʻtiring.

4. Imkoni boricha bogʻlanishi mumkin boʻlgan gʻoyalarni tizib chiqing. Gʻoyalarning oqimi sifatida va ular orasidagi aloqalarni chegaralab qoʻymang.

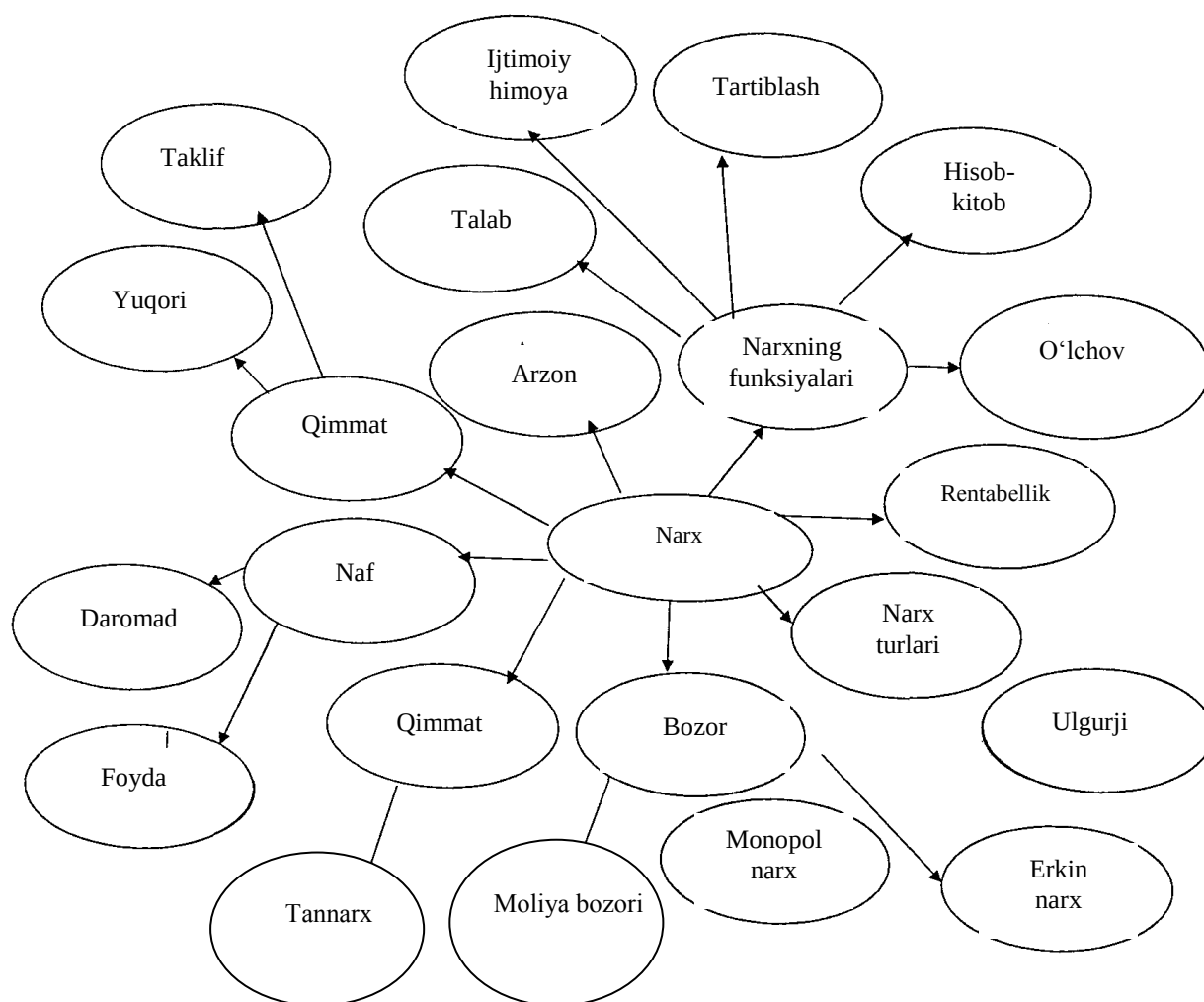
Klasterlar tuzish gʻoyasini ishlab chiqqan olimlardan Jeni Stil va Stil (1991)ning taʼbiricha, bu juda moslashuvchan strategiyadir. Uni individual tarzda ham, guruhda ham qoʻllash mumkin. Guruh faoliyatida u guruh gʻoyalarining tirgovuchi sifatida xizmat qiladi. Bu esa oʻquvchi-talabalarni har bir amalda boʻlgan bogʻlanishlarga, aloqalarga yaqinlashtiradi. Klasterlar tuzish ketma-ketligi quyidagicha:

23-shakl. Klaster namunasi.

24-shakl. “Narx” klasteri namunasi.

Klaster juda moslashuvchan strategiya, uni barcha fanlarni o'rganishda individual yoki guruh tarzida qo'llash mumkin.

328

kumlash qobiliyatini rivojlantiradi, fikrlarni tizimlashtirishni o‘rganish imkonini beradi.

Axborotlarni turkumlarga ajratishning izchilligini ta’minlash uchun:

1. *O‘rganiladigan mavzu bo‘yicha mavjud fikrlarni yozib olish.*
2. *Olingan axborotlarni u yoki bu sifatiga ko‘ra umumlashtiradigan nisbatan umumiy tushunchalarni topish.*
3. *Ularni doskaga yoki daftarga yozib, dastlabki yozilgan fikrlarni ajratib, yozib chiqamiz.*
4. *Taqsimlash jarayonida o‘quvchi-talabalar u yoki bu tushunchani o‘zgartirishlari, yangilarini yozishlari mumkin.*
5. *Kichik guruhlar bir-birlarini ishlari bilan tanisha olish imkonini beradigan usullar topishi lozim.*

“Narx” klasteri bo‘yicha tushunchalarni umumlashtiruvchi turkumlarga ajratamiz:

1. Narxning funksiyalari:
 - *o‘lchov va hisob-kitob qilish;*
 - *iqtisodiyotni tartibga solish;*
 - *taqsimlash;*
 - *ijtimoiy himoya vazifasi.*
2. Narxning turlari:
 - *erkin narx;*
 - *ulgurji narx;*
 - *chakana narx;*
 - *monopol narx;*
 - *jahon narxi va hokazolar.*

O‘qituvchining quyidagi maslahatlarga amal qilishi darsni muvaffaqiyatli o‘tkazishga yordam beradi:

** axborotlarni turkumlashning yagona to‘g‘ri usuli yo‘q. Bir kichik guruhdagi turkumlash ikkinchisidan farq qilishi mumkin. Faqat o‘quvchi-talabalar o‘z fikrlarini asoslab berishlari zarur;*

** u yoki bu ishni taqqoslamang, alohida ajratib ko‘rsatmang. Bu guruhda shaxsiyatparastlikni keltirib chiqaradi. Ishni o‘quvchi-talabalarning o‘zlari baholashsin;*

** o‘quvchi-talabalarga tayyorlagan turkum siz tayyorlagan va turkumlagan klasterdan farq qilishi mumkin. O‘quvchi-talabalarni mustaqil fikrlashga o‘rgatmoqchi ekanmiz, ularga erkinlik berish va o‘z fikrlarni bayon qilishga imkoniyat yaratish kerak;*

** umumlashtiruvchi turkumlash natija emas, jarayon sifatida muhim. Chunki u o‘quvchi-talabalarni o‘ylashga, fikrlashga majbur qiladi.*

Klasterni pedagoglar ko‘proq “anglash”, “tushunish” fazasida qo‘llagan ma’qul deyishadi. Chunki bunda o‘quvchi-talabalar o‘quv materiallarini nafaqat mustaqil va faol o‘zlashtirishi, balki o‘z tushunchalarini kuzatib borish imkonini ham beradi.¹

Sinkveyn. Axborotlarni qisqacha bayon qilish murakkab g‘oyalarni, sezgilarni, tasavvurlarni bir necha so‘zlar vositasida bayon qilish imkoniyati borasidagi muhim malakadir. Bu boy tushunchalar zaxirasi asosidagi o‘ylangan refleksiyaning talab qiladi. Sinkveyn bu – she’r bo‘lib, u bi-
ror voqea munosabati bilan yoziladigan yoki refleksiya qilinadigan qisqa ifodalarda axborot va materiallarning sintezlanishini talab etadi.

“Sinkveyn” atamasi fransuzcha, “*besht qatordan iborat*” o‘ziga xos qofiyasiz she’r bo‘lib, unda o‘rganilayotgan tushuncha, hodisa, voqea mavzu haqidagi axborot yig‘ilgan holda, o‘quvchi-talaba so‘zi bilan turli variantlarda va turli nuqtayi nazar orqali ifodalanadi. Demak, sinkveyn besh qatordan iborat she’rdir.

Sinkveynni yozib chiqish qoidasi quyidagicha:

1. Birinchi qatorda bir so‘z bilan mavzu yoki muammo yoziladi (odatda, ot turkumiga oid so‘z bilan).

2. Ikkinchi qatorda mavzu yoki muammo ikki so‘z bilan tavsif qilinadi (sifat turkumiga oid ikki so‘z bilan).

3. Uchinchi qatorda ushbu mavzu yoki muammo bo‘yicha xatti-harakatlar uch so‘z bilan tavsif etiladi.

4. To‘rtinchi qatorda bir so‘z bilan ifodalangan mavzu yoki muammoga aloqadorlikni ko‘rsatuvchi to‘rt so‘zdan iborat hissiyotni ifodalovchi gap (ibora) tuzib;

5. Beshinchi qator mavzuning mohiyatini takrorlovchi bir so‘zdan iborat sinonim yoki mohiyatini yangicha ifodasi yoziladi:

_____ mavzu, muammo nomi (ot);

_____ tavsifi (sifat);

_____ mavzu bo‘yicha harakatlar;

_____ hissiyot, aloqadorlikni ifodalovchi jumla;

_____ mohiyatning yangicha ifodasi, sinonim;

_____ o‘rganishning mahsuli, natijasi;

Misol:

_____ masala

_____ qiyin, og‘ir

_____ aniqlash, solishtirish, yechish

_____ bartaraf qilish talab etiladi

¹Qarang: Tojiboyeva D. Maxsus fanlarni o‘qitish metodikasi. – T.: “Fan va texnologiya”, 2007, 330-331-betlar.

Amaliyotda sinkveyn:

- *murakkab axborotni sintezlash quroli;*
- *o'quvchi-talabalar tushuncha zaxirasini baholash vositasi;*
- *fikrni ijodiy ifodalash vositasi sifatida juda foydalidir.*

Sinkveyn tushunchalar va axborotlarni refleksiyalash, sintezlash va umumlashtirishda tezkor, ayni zamonda qudratli qurol hisoblanadi.¹

Agar Sinkveyn ma'lum bir mavzu o'rganilgandan so'ng tuzilsa, uning asosiy xususiyatlari, mohiyati tushunilib, yakunlanadi. Sinkveyn materiallar ustida o'ylashga, murakkab axborotni sintezlashga yordam beradi. Ijodiy ishlash imkoniyati kelib chiqadi.

Sinkveyn metodini nisbatan adabiyot, falsafa, tarix va boshqa shunga o'xshash fanlarda qo'llash osonroq. Sababi, ularning sifati va harakati bilan bog'lovchi sinonim so'zlarni topish oson. Iqtisodiy fanlarda esa kategoriyalarning sinonimini topish qiyinroq. Lekin uni boshqacha usullar bilan qo'llasa bo'ladi. Ana shu qiyinchilik uni qo'llashni qiziqarli bo'lishiga olib keladi.

Sinkveyn metodidan iqtisodiy kategoriyalarni o'rganishda foydalanishni quyidagi misol yordamida ko'rish mumkin.

Aytaylik, narx – uning sinonimi baho, lekin bahoning narxga nisbatan keng qamrovliligiga e'tibor qaratmaymiz. O'qituvchi sinonimni talabalarga aytmaydi.

O'qituvchi "Narx" deb doskaga yozib o'quvchi-talabalarga murojaat qiladi. Narxning sifat tomonidan ko'rsatadigan so'zlarni keltirishadi. O'quvchi-talabalar: arzon, qimmat, cho'ntakbop, xaridbop, inflatsion va hokazolarni keltirishlari mumkin. Ana shularning ichidan biz eng mos keladigan, to'g'ri ifodalangan deya variantlardan 2 tasini ajratib olamiz. U arzon, qimmat bo'lsin. O'quvchi-talabalar: arzon, qimmat, cho'ntakbop, xaridbop, inflatsion va hokazolarni keltirishlari mumkin.

Navbatda narxga bog'liq harakatlarni ifodalovchi so'zlarni topishimiz zarur bo'ladi. O'qituvchi yana o'quvchi-talabalarga murojaat qiladi: aniqlash, taqqoslash, solishtirish, arzonlashtirish, qimmatlashtirish, belgilash, chidash, norozi bo'lish, rozi bo'lish, chora ko'rish va hokazolar. Ularning orasidan eng ma'quli deb aniqlash, taqqoslash, arzonlashtirishni olaylik.

Endi narx bilan aloqadorlikni ifodalovchi 4 so'zdan iborat gap, jumla tuzishimiz kerak. Aytaylik, o'quvchi-talabalar quyidagicha jumalarni keltirishsin:

¹ Qarang: Azizxodjayeva. N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat .- T.: 2006, 39-45-betlar.

1. Narxning ko'tarilishi inflatsiyani ifodalaydi.
2. Narxning shakllanishi xarajatlarga bog'liq.
3. Shakllanishi talab, taklifga bog'liq.
4. Raqobatda muhim omil hisoblanadi.
5. Odamlarni manfaatiga ta'sir ko'rsatadi.
6. Narx qadr-qiymati o'lchovi va hokazolar.

Ularning orasidan eng yaxshi, narxning mazmunini ochib berishga yordam qiladigan deb qaysi birini tanlaymiz, deya murojaat qilinadi. Aytaylik, 3 jumla o'quvchi-talabalar tomonidan tanlansin.

Endi narxga sinonim so'zni topamiz. U baho. Bizning sinkveynimiz quyidagicha bo'ladi:

Narx - arzon, qimmat aniqlash, taqqoslash, arzonlashtirish
shakllanishi talab, taklifga bog'liq baho

Bu metodni boshqacha usul bilan sinonim so'z, kategoriya bilan emas, balki antonim so'z, kategoriya topish tarzda o'tkazish mumkin. Ayniqsa, iqtisodiy fanlarda bunday kategoriyalar mo'l.

Uni 2 xil yo'l bilan o'tkazish mumkin:

1. *Birinchi qo'yilgan so'z kategoriyaga xos sifat, harakat, gap tuzish yo'li bilan.*

2. *Aksincha, unga zid bo'lgan sifat harakat, jumla bilan.*

Sinkveynning modifikatsiyasi quyidagicha bo'ladi:

Misol:

Foyda	Zarar
Qonuniy, yalpi kutilmagan, yalpi hisoblanadi, olinadi, taqsimlanadi,	Hisoblanadi, olinadi, qoplanadi.
Firma mavqeyi, obro'si mustahkamlanadi.	Firmaning mavqeyi, obro'si tushadi.
Zarar (foydaning aksi).	Foyda (zararning aksi) ¹

Yuqorida qayd etilganidek, ta'lim jarayonida o'qitishning zamona-viy pedagogik texnologiyalarini qo'llashning asosiy maqsadi o'quvchi-talabalarni faqat o'qitish emas, balki ularni tanqidiy fikrlash xususiyatlarini shakllantirish va rivojlantirishdir. Shu munosabat bilan tanqidiy fikrlash metodi asosida dars o'tkazishni misol tariqasida keltiramiz.

Vazifasi. Demokratik jamiyatda har bir fuqaro o'z oldida turgan muammolarni oqilona yechish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Shu boisdan

1. Qarang: Tojiboyeva D. Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi. –T.: “Fan va texnologiya”, 2007, 327-328-betlar.

o'quvchi-talabalarni darslarda ko'proq bahsli tortishuvlarga sabab bo'ladigan muammolarni yechimini topishga jalb etish lozim.

Bahsli savollarni yechish jarayonida o'quvchi-talabalarda tinglash, muloqot olib borish, turlicha fikrlarni taqqoslash, boshqa kishi taqdiriga befarq qaramaslik kabi xislatlar shakllana boradi. Masalalarni yechish va tegishli hukm chiqarish, analitik fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi, ma'lum ketma-ketlikda tafakkur yuritish, to'g'ri yechimlarni topish malakalari o'zlashtiriladi.

O'tkazish usuli. Munozara savollarini analitik-sintetik tahlil qilish va obyektiv fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun talaygina metodika mavjud. Ro'y berayotgan voqelikni tanqidiy fikrlash asosida baholash quyidagi bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin:

1. *O'quvchi-talabalarning o'z fikrini erkin ifodalashi.*

O'quvchi-talabaga yechimini topish uchun taklif etilgan muammo bo'yicha o'z o'rnini aniqlab olish imkonini beradi.

2. *O'z fikrini oydinlashtirish.*

O'quvchi-talabalarning bildirgan fikrlarini yanada aniqlashtirish maqsadida ularga qo'shimcha tarzda quyidagicha savollar beriladi: Bu bilan nima demoqchisiz? O'z fikringizni tushuntira olasizmi? Bu nima degani?

3. *O'quvchi-talabalar fikrining anglanganligini tekshirish.*

Bu yerda quyidagicha savollarning berilishi o'rinlidir: Nima uchun siz aynan shunday deb o'ylaysiz? Sizning mavqeyingizni tasdiqlovchi qanday asoslar bor? Nima uchun sizda shunday taassurot tug'ildi? Bildirgan fikringiz foydasiga qanday argumentlarni keltira olasiz? Sizning fikringizni nima isbotlaydi?

4. *Boshqalar fikrini o'rganish.*

Inson o'z fikrining o'jizligini har doim ham tan olavermaydi va suhbatdoshining fikriga hurmat va ehtirom bilan qarayvermaydi. Ayniqsa, bu holatni ko'proq o'smirlarda uchratish mumkin. Shubhasiz, ko'p hollarda buning aksini ham ko'rish mumkin. Shu bilan birgalikda qator murakkab muammolarning yechimini topishda, o'zgalar fikrini eshitish va tinglash ko'nikmasi juda asqotadi. Bu ko'nikmani o'quvchi-talabalarda shakllantirishni xohlasangiz, marhamat quyidagi savollar bilan murojaat qiling: O'z fikringizga muqobil bo'lgan holatni bayon qila olasizmi? Bu haqda boshqalar nima deyishi mumkin? Tanqidga uchrashingiz mumkinmi?

5. *O'z holatini va o'zgalar fikrini tahlil etish.*

O'quvchi-talaba shaxsiy fikri bilan to'g'ri kelmaydigan fikrlarni ham o'zaro taqqoslash, ilmiy asoslangan holatni aniqlash uchun fikrlar qarama-qarshiligini tahlil etishi kerak. Shu maqsad uchun quyidagi savollar asqotishi mumkin: *O'z fikringizning ojizligi nimada? Qarshi tomonning dalil-isboti nima uchun kuchli yoki nima uchun kuchsiz? Qanday fikrlar sizning mavqeyingizni mustahkamlaydi yoki uni kuchsizlantiradi?*

6. Muammo bo'yicha yechim qabul qilish.

Bu "Tanqidiy fikrlash" metodning so'nggi bosqichi bo'lib, o'quvchi-talabalar tomonidan bildirilgan turlicha fikrlar qaytadan baholanadi va mutanosiblik aniqlanadi. Buning uchun: *Qaysi natija eng qulay va ishonchli? Kimning chiqishi maqsadga muvofiq bo'ldi? Siz bahsga qanday nuqta qo'ygan bo'lardingiz, kabi savollar beriladi.*

Demak, shu kabi dars o'tish usuli o'quvchi-talabalarda mustaqil fikrlashning paydo bo'lishiga, uni erkin ifoda etish va himoya qilish ko'nikma-malakalarini shakllanishiga, o'quvchi-talabalarda nonkon-formlilik xususiyatining hosil bo'lishiga sabab bo'ladi.

Xulosa shuki, yoshlarning asosiy shakllanishi va rivojlanishi ta'lim sohasiga bog'liq holda kechar ekan, ta'lim-tarbiya sohasida ularning mustaqil tanqidiy fikrini shakllantiruvchi omillarga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiq bo'ladi. Shu o'rinda faylasuf Nitshening fikrini keltirib o'tmoqchimiz: *"Ozod bo'lish hali hech narsa emas. Asosiysi, nima uchun ozod bo'lish, ozodlikdan qanday maqsad yo'lida foydalanish. Maqsadsiz ozodlik ko'ngilsizlikdan o'zga hech narsaga olib kelmaydi. Qafasga o'rgatilgan qush, hayvon qo'yib yuborilsa yo boshqalarga yem bo'ladi yoki ochlikdan o'lib ketadi. Bu ularda nafaqat ozodlikda yashashni bilmasligi, balki maqsadsizligi tufayli ham yuz beradi"*. Shu fikrdan kelib chiqib, har birimiz o'quvchi-talabalarga ongli ravishda nima maqsadda ozod, mustaqil fikrga ega bo'lishlari kerakligini anglatishimiz, ya'ni shaxsning mustaqil fikrlashidan maqsad Vatan ravnaqi, el tinchligi, yurt osoyishtaligi bilan bog'liq ekanligini yosh avlod ongiga singdirishimiz lozim.

Xullas, tanqidiy fikrlashni shakllantirish va rivojlantirishning faol metodlaridan dars o'tish jarayonlarida foydalanish o'quvchi-talabalarning o'z shaxsiy, mustaqil va tanqidiy fikrini erkin bildirishiga imkoniyat va qulay vaziyat tug'diradi, shuningdek, har bir o'quvchi-talabaning mustaqil fikri inobatga olinadi, o'z mustaqil fikrini qat'iy himoya qilish, hamma kabi emas, balki individual, ijodiy va tanqidiy fikrlash xususiyatlarining shakllanishiga va rivojlanishiga erishiladi.

7.3. Tanqidiy mushohada metodi

Tanqidiy mushohada metodining tub ma'nosi va mohiyati o'quvchi-talabalarni nafaqat tinglash hamda fikrlashga undashdan, balki bunga qo'shimcha ravishda o'rganilayotgan mavzuning mohiyati haqida boshqa birovlar bilan faol va ijodiy fikr almashinishdan ham iborat bo'ladi. Shuning uchun darslarni tashkil etish jarayonida shunga katta ahamiyat berish lozimki, o'quvchi-talabalarni mashg'ulotlarning mazmun-mohiyati bo'yicha atroflicha hamda chuqur fikrlashga undash, o'zaro fikr almashinishga chaqirish va qiziqtirish samarali natijalarga olib keladi. Darsni bu yo'nalishda tashkil etish talabalar o'zlashtirish darajasining ham keskin o'zgarishiga sabab bo'lishi mumkin. Chunki dars jarayonining bunday to'laqonli ravishda tashkil qilinishi darsning zerikarli o'tishiga barham berib, o'qituvchi bilan o'quvchi-talabalarning faol fikr almashishiga, munozara qilishiga va bevosita muloqotga olib keladi. Shuni yodda tutish lozimki, biz (ya'ni, barcha o'qituvchi va hurmatli ustozlar) har doim o'quvchi-talabalarga u yoki bu yo'nalishlarda samarali, tanqidiy fikr yuritish ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim berishimiz lozim bo'ladi. Buni tanqidiy nuqtayi nazardan mushohada qilish deb atasak, uning o'zi nima ekanligini quyidagicha aniqlab olishimiz kerak bo'ladi:

1. Tanqidiy mushohada yuritish qandaydir fikrlar ketma-ketligi va majmuasining pirovard natijasidir. Bu biror-bir shaxs biror bir narsa haqida fikr yuritganda uning fikrlarini o'zgalar tomonidan boshqa yo'nalishlarda, chuqurlashgan holda tanqidiy nuqtayi nazardan ko'rib chiqishdir. Demak, bu yangi hamda boshqacha noan'anaviy fikrlar, ma'lumotlar orqali atroflicha mushohada va munozara qilish usulidir.

2. Tanqidiy mushohada faol jarayonlar turiga mansub bo'lib, ta'lim oluvchining bilim olish jarayonida atayin yoki tasodifiy (*spontan*) ravishda yuzaga keltiriladi va uning o'rganayotgan ma'lumotlar to'plamini ijobiy ravishda o'zgartirishga, moslashtirishga, kengaytirishga yoki ma'lum bir keraksiz va muhim bo'lmagan qismining o'zgartirilishiga yoki yo'qotilishiga olib kelishi mumkin.

3. Tanqidiy mushohada jarayoni quyidagi mazmundagi savollar berilganda yoki muammolar o'rtaga tashlanganda yuzaga kelishi mumkin:

1. *Men ushbu bilimlarni qanday qilib amaliyotda ishlata olaman?*
2. *Ushbu soha bo'yicha oldindan bilganlarim bilan mazkur bilimlar orasida qanday munosabat yoki bog'liqliklar bor?*
3. *Bu ma'lumotlar men uchun kerakmi, foydalimi yoki yo'qmi?*

4. Bu ma'lumotlar yoki mavzu haqida shaxsan men qanday fikrdaman?

5. Bu ma'lumot hamda g'oyalarni qo'llash men va o'zgalar uchun qanday qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi?

Tanqidiy mushohada uchun tegishli shart-sharoitlar yaratish o'qituvchi zimmasiga quyidagi mas'uliyatlarni yuklaydi:

– tanqidiy mushohada yuritishni dars jarayonida amalga oshirish uchun vaqt va imkoniyat yaratish;

– o'quvchi-talabalarga dars davomida mushohada yuritish, o'ylash, savollar berish va tanqidiy fikrlash uchun imkoniyat berish;

– o'qituvchining o'quvchi-talabalar tomonidan bildirilgan xilma-xil fikrlar, g'oyalar, ma'lumotlar, qoidalar, faktlar va mulohazalarni qabul qilishga tayyor bo'lishi;

– o'quvchi-talabalarni tegishli mavzularni o'rganish va uni tanqidiy tahlil qilish jarayoniga faol hamda keng miqyosda jalb etishni tashkil qilish;

– o'quvchi-talabalarining darsda ham, undan tashqarida ham hech narsadan va hech kimsadan cho'chimasdan, o'z tanqidiy fikrlari uchun izza bo'lishdan yoki jazolanishdan qo'rqmasdan, mulohaza qilishlari uchun tegishli shart-sharoitlar yaratish;

– har bir o'quvchi-talabaning ongida tanqidiy fikr bildirishga layoqatli ekanligiga hamda bunga to'la haq-huquqi borligiga ishonch hosil qildirish;

– tanqidiy mushohadaning kerakligi va foydali ekanligini talabalarga muntazam tushuntirish hamda uni qadrlash lozimligini o'quvchi-talabalar ongiga turli usullardan foydalanib, singdirish.

Talabani tanqidiy mushohadaga jalb qilinishidagi mas'uliyatlar quyidagilar:

– o'quvchi-talaba o'z shaxsiy fikrlari va mulohazalarining qadrgimmatini hamda ahamiyatini har tomonlama tushunib yetishi;

– o'quvchi-talabaning darsda, darsdan tashqarida va boshqalar bilan muloqotda o'z-o'ziga ishonchini mumkin bo'lgan usul va vositalar yordamida rivojlantirish;

– o'quvchi-talabalarining mavzuni atroflicha o'rganish jarayonida faol va bevosita ishtirok etishi;

– atrof-dagilarning fikrlarini imkoniyat darajasida hurmat qilgan holda ularning qanday bo‘lishidan qat’iy nazar, eshitish va ular haqida mulohaza qila olish;

– mavjud va hosil bo‘lishi mumkin bo‘lgan muammolar haqida puxta o‘ylamasdan turib, tegishli xulosalar chiqarishga shoshilmaslik;

– har tomonlama o‘ylab, fikrlab, nuqtayi nazarlarni solishtirib, tegishli dalillar bilan tasdiqlangan holda xulosalar chiqarish.

Tanqidiy mushohada qilish uchun zarur jihatlar quyidagilardan iborat:

– ma’lumot to‘plash va uni topa olish qobiliyati – ma’lumot olish uchun mavjud adabiyotlarni yoki atrof-muhitni o‘rganish, tevarak-atrofdagi insonlardan tegishli ma’lumotlarni yig‘ish;

– ma’lumotni saqlash va uni o‘zgalarga bera olish qobiliyati;

– aniq va tushunarli hisobotlar yozish, muammoni tushuntirish yoki boshqa usullardan foydalangan holda jarayon (mavzu, hodisa) haqida ma’lumotlar berish;

– tahlil qila olish qobiliyati – atrof-muhitdagi butun bir hodisa yoki jarayonni, mavzuni, ma’lumotni ma’lum tartibda qismlarga bo‘lgan holda ularning mohiyatini o‘rganish;

– boshqa obyektlar yoki ma’lumotlar majmuasi bilan solishtirish qobiliyati – obyekt-dagi yoki ma’lumot-dagi o‘xshashliklarni hamda farqlarni har tomonlama chuqur tahlil qilish va tegishli xulosalar chiqarish;

– obyektlarni yoki ular bilan bog‘liq ma’lumotlarni turkumlarga ajrata olish qobiliyati – obyektlarni yoki ma’lumotlarni ma’lum bir ma’noda hamda maqsadga muvofiq ravishda guruhlar-ga bo‘lib chiqish va ularning sabab-oqibatlarini mulohaza qilish;

– oldindan ko‘ra olish yoki bashorat qilish qobiliyati – o‘rganilayotgan mavzu, voqea, hodisa yoki ma’lumotning kelajakda olib kelishi mumkin bo‘lgan tafsilotlarini o‘rganish hamda ularni sabab-oqibat zanjiriga ulay olish;

– faraz qila olish (gipotezalar tuzish) qobiliyati va ularning oqibatlari haqida xulosa chiqarish;

– fikrni himoya qila olish qobiliyati – harakatlarga, fikrga, qabul qilingan qarorlarga hamda nuqtayi nazarga doir sabablarni ko‘rsatish va tushuntira olish. Sabab-oqibat zanjirini boshqalarga tushuntira olish va ularni qat’iy himoya qilish, natijalarni oldindan ko‘ra bilish.

– boshqalarni o‘z nuqtayi nazariga va fikriga ishonтира olish qobiliyati – boshqa odamlarni yoki insonlar guruhini o‘z qat’iy fikriga dalillar keltirish orqali ishonтира olish;

– mavjud yoki kutilayotgan muammolarni yecha olish qobiliyati – atrof-muhitda ma’lum bir sabablarga binoan hosil bo‘lgan masala va muammolarni atroflicha hamda chuqur o‘rgangan holda tegishli va mos yechimlar taklif qilish;

– qismlardan butun bir fikrni yoki g‘oyani sintez qila olish (umumlash-tirish) qobiliyati – mavjud bo‘lgan bir qancha xilma-xil g‘oyalardan yoki mulohazalardan bir butun mulohaza, fikr yoki g‘oya tashkil qila olish;

– muammoning yoki masalaning ahamiyatini aniqlay olish qobiliyati – ma’lumot, obyekt, fikrning yoki qabul qilingan qarorning qanchalik ahamiyatga ega ekanligini to‘g‘ri ma’lumot, asosiy dalil va qoidalarga asoslangan holda aniqlay olish.

7.4. Tanqidiy mushohada qilishni tashkil etish uchun qo‘llanadigan usullar

1. Yo‘naltirish usuli

O‘quvchi-talabalar o‘rganilayotgan muammo bilan bog‘liq maqsadlarni aniqlashga va savollarni tuzishga qanday qilib o‘rgatiladi?

1. *Malakali tashkilotchilik* – ushbu yo‘nalish, mavzu yoki soha bo‘yicha chuqur hamda har tomonlama bilimga ega bo‘lish, insonlarni ishonтира olish va ularga yo‘lboshchilik qila olish hamda o‘rganilayotgan muammoga, mavzuga yoki savolga qiziqish bilan yondashish.

2. *Yo‘naltirilgan savollar* – taqdimot paytida, mavzuni tushuntirishda, uni himoya qilishda, boshqalar bilan muloqot davomida yoki matnni o‘qish davomida vujudga kelgan xilma-xil savollarga javob bera olish.

3. *“Aqliy hujum” metodi* – o‘quvchi-talabalarning ushbu soha haqida tegishli bilimi yoki amaliy tajribasi mavjudligini aniqlash maqsadida yakka tartibda yoki guruhlarda ishlash jarayoni.

4. *Guruhlashtirish* – iqtisodiy soha haqidagi bilimga ega o‘quvchi-talabalar orasida “Aqliy hujum” usulini qo‘llab, buning natijalariga monand ravishda tegishli xulosalar chiqarish va shunga mos bo‘lgan guruhlar tuzish.

5. *Yo‘naltirilgan mutolaa – fikrlash faoliyati* – mavzuga oid matnni bir necha qismlarga bo‘lish, uni o‘qib chiqish va o‘quvchi-talabalardan matnning keyingi qismida nima bo‘lishi mumkinligini oldindan aytib berishni yoki keyin nimani o‘rganishlari kutilishini so‘rash.

6. *Oldindan berilgan soʻzlar* – oʻquvchi-talabalarga matndan olingan bir qancha asosiy soʻzlar, jumlar, fikrlar yoki maʼlumotlar roʻyxati beriladi. Keyin esa oʻquvchi-talabalar juftliklaridan bu soʻzlarning maʼnosini va ularning matnda qanday ahamiyatga ega boʻlishini aniqlash va natijalarni guruhda aytish soʻraladi.

7. *Bilmoq, bilishni xohlash, oʻrganmoq* – oʻquvchi-talabalarni mavzu boʻyicha nimalarni oldindan bilishlariga qarab, alohida guruhlariga ajratish va ularga mavjud bilimlarga tegishli savollar tuzish haqida topshiriq berish.

8. *Erkin insho (bayon)* – biror-bir mavzu yoki sohaga oid dars boshlashdan avval oʻquvchi-talabalarga bu haqdagi oʻz shaxsiy fikrlarini qisqacha bayon shaklida yozish topshirigʻi beriladi. Bu jarayonda ushbu mavzuga, undagi asosiy dalillarga va uning berilishiga qiziqish uygʻotiladi.

2. Mohiyatni bilishga intilish

Oʻquvchi-talabalar mavzuning tub maʼnosini va mohiyatini bilishga qanday qilib erishadilar?

1. *Muammolar tahlili usuli* – oʻquvchi-talabalar orasida biror-bir oldindan berilgan matn yoki mavzu haqidagi bilimlar toʻgʻrisida “Aqliy hujum” usuli qoʻllanganidan soʻng, mavzu boʻyicha bilganlariga aloqasi yoʻq, ularning bilimlariga qarama-qarshi kelayotgan kutilmagan maʼlumotlar bor boʻlgan va muammoli savol berishlari mumkin boʻlgan jumboqli qismlarni belgilash soʻraladi.

2. *Yoʻnaltirilgan mutolaa – fikrlash va bashorat qilish holatlari* – maʼruza matnini yoki mavzuni bir necha alohida qismlarga boʻling va har bir matn qismi bilan tanishib boʻlganlaridan soʻng nima boʻlishi yoki kutilishini talabalardan aniqlang, agar bu biror-bir maʼlumot berilgan matn yoki mavzu boʻlsa, keyingi bosqichda nimalarni oʻrganishlari mumkinligini oldindan aytib berishlarini (bashorat qilishlarini) soʻrang.

3. *Ikki qismga boʻlingan yozuvlar usuli* – daftar varaqlarining oʻrtasiga chiziq tortib, ikkiga boʻling. Chap tomonga oʻrganilayotgan matndagi ular uchun juda muhim koʻringan qismlarini yozishni soʻrang, oʻng qismiga esa oʻsha qism haqida talabaning shaxsiy fikrini, u qanday boʻlishidan qatʼiy nazar, yozishni soʻrang. Baʼzilar buni yozishga tortinishlari ham mumkin, shuning uchun ham bunday oʻquvchilarni nazardan qochirmaslik lozim.

4. *Oʻquvchi-talabalar orasidagi oʻzaro dars berish usuli* – biror-bir matnni yoki mavzuni kichik oʻquvchi-talabalar guruhi tomonidan mutolaa qilib boʻlganidan soʻng, biror-bir oʻquvchi-talabaga uning vaqtincha oʻqi-

tuvchi rolini o‘ynagan holda o‘qib bo‘lingan matn mohiyati haqida sinfdoshlariga yoki guruhidagilarga bir qancha savollar berishini so‘rang, tushunilmagan joylarini tushuntirish va matnning keyingi qismida nimalar bo‘lishini oldindan aytib berish ham bu mashg‘ulotning ajralmas tarkibiy qismi bo‘lishi lozim.

5. *Birgalikda o‘rganuvchi guruhlar* – ushbu guruhlar boshqa guruhlarga o‘rganilayotgan mavzu bo‘yicha turli savollar berib, unga javob olishga intilishlari yoki mavzuga oid dolzarb muammolar topib, uni hal qilish vazifasini boshqa guruhlarga yuklashlari mumkin. Masalan, bunda o‘quvchi-talabalar uchun ma‘lum bir rollar berish yoki “muammoli dars” o‘tish taklif qilinishi mumkin. Bunda o‘quvchi-talabalarni rag‘batlantirish yoki ularga ma‘lum darajada baho yoki reyting ballari qo‘yishni tashkil qilish ham ayni maqsadga muvofiq bo‘ladi.

6. *O‘ylash, fikr almashish, juftliklarda ishlash* – o‘quvchi-talabalarga o‘tilgan mavzu yoki dars haqida bir qancha muammoli savollar berib va ulardan bu savollarga beriladigan javoblar haqida yakka tarzda o‘ylab ko‘rishlarini yoki bu savollar yuzasidan ma‘lumot tayyorlab, yozib kelishlarini so‘rang. Keyinchalik ular juftliklarga bo‘lingan holda birbirlarining javoblarini eshitadilar, solishtiradilar va tanqidiy muhokama qiladilar. Keyin esa ba‘zi juftliklar guruhdoshlari oldida o‘z fikrlarini o‘rtoqlashib, ijodiy ravishda fikr almashadilar.

7. *Yo‘naltiruvchi savollar* – o‘quvchi-talabalarga fikrlarini mavzu yoki matnning ba‘zi asosiy qismlariga qaratadigan yo‘llanma berib va mavzuni o‘rganayotgan davrlarida yo‘naltiriluvchi savol yoki ko‘rsatmalar asosida ijodiy ravishda fikrlashlariga erishishga intiling.

3. Fikrlash usuli

O‘quvchi-talabalar dars (mavzu) ning mohiyatini qanday qilib hayotga tatbiq qila oladilar?

1. *O‘quvchi-talabaning savollarga javoblari* – ma‘ruza o‘qib bo‘linganidan so‘ng o‘quvchi-talabalarga faol fikrlashni talab qiladigan va mavzuni yoritadigan umumiy ko‘rinishdagi bir qancha savollar beriladi. Savollar quyidagi ko‘rinishlarda bo‘lishi ham mumkin:

Ushbu mavzu bo‘yicha Siz nimalarni bilib oldingiz?

Mavzuning qaysi jihatlari Sizni o‘ylashga va fikrlashga majbur qildi?

Mavzu haqida shaxsan Siz qanday fikrdasiz?

Shu bugun o‘rganganlaringizni hayotga qanday tarzda tatbiq qilish mumkin?

2. *Ikki qismga bo'lingan yozuvlarni ko'rib chiqish*: o'quvchi-talabalardan mavzu bo'yicha yozgan fikrlarini bir-birlari bilan o'rtoqlashishlarini so'rang va bu bo'yicha bahs-munozara uyushtirishga harakat qiling.

3. *Maxsus savollarga javob berish* – o'quvchi-talabalarga ma'ruza mavzusi bilan uzviy bog'liq bir necha xil javoblar berilishi mumkin bo'lgan savollar tayyorlab kelishni topshiring va bu savollarni hamda ularga berilishi mumkin bo'lgan javoblarni guruhda tanqidiy muhokama qilishni uyushtiring.

4. *“Oxirgi so'zni menga bering”* – bir o'quvchi-talabani doskaga chiqarib, unga mavzu bilan bog'liq ma'lumotlarning biror qismini doskaga ikkinchi tomoniga esa bu matn to'g'risida uning shaxsiy fikr-mulohazasini yozishni so'rang. Keyin sinf yoki guruhdagi barcha o'quvchi-talabalarni buni faol muhokama qilishga chaqiring. Lekin doskaga chaqirilgan o'quvchi-talabani yakunlovchi so'z aytishini yoddan chiqarmang.

5. *Munozara* – o'quvchi-talabalar juftliklaridan muhokama qilina-yotgan mavzuga oid muammoning ijobiy va salbiy (negativ va pozitiv) tomonlarini yoritadigan savollar tuzishni so'rang. Ular birgalikda ishlab, tegishli savollarni tuzib bo'lishgandan so'ng, keyingi juftliklar bilan birgalikda javob variantlarini muhokama qilishlari lozim bo'ladi. Demak, bu xildagi tadbir o'tkazishda bir guruhning o'ylab topgan savollariga boshqa guruhdagi o'quvchi-talabalarning javob berishlari lozim bo'ladi. Shuning uchun ham, ushbu tadbir munozara deb atalishini anglab olgan bo'lsangiz kerak.

6. *Muhokama, munozaralar, debatlar* – o'quvchi-talabalarni ikki alohida guruhga bo'lib, o'rganilayotgan muammo bilan bog'liq masalalarni, savollarni yoki muammolarni qizg'in muhokama qilishni uyushtirish. Bunda barcha o'quvchi-talabalarning teng huquqlilik asosida munozarada qatnashuvi, barcha ishtirokchilarning faol bo'lishini ta'minlash o'qituvchining zimmasida bo'ladi.

7. *O'n daqiqali bayon* – o'quvchi-talabalarga o'n daqiqa davomida mavzu bilan uzviy bog'liq bo'lgan o'rganilayotgan muammo haqidagi o'z fikrlari bo'yicha bayon yozish topshirig'i beriladi. Ba'zi o'quvchi-talabalarning hech nima tushunmadim deb, bekor o'tirishlariga yo'l qo'ymaslik o'qituvchining mas'uliyatlari doirasiga kiradi. Ularni ham mavzu bo'yicha nimalarnidir o'ylash va yozishga undash yaxshi natijalarga olib keladi.

8. *Tugallash kartochkalari* – biror-bir mavzuga bag'ishlangan darsdan so'ng, o'quvchi-talabalarga quyidagilar haqida ma'lumot yozishni topshiring:

- *Bugungi darsda o'rganilgan eng muhim g'oya, fikr, ma'lumot yoki o'zlashtirilgan bilim.*

- *O'rganilgan mavzu bilan bog'liq materiallar haqida juda bo'limganda bitta savol.*

- *O'rganilgan soha haqidagi ma'lumotlar bo'yicha umumiy ravishda ifodalangan mulohaza.*

9. *Takrorlash* – o'quvchi-talabalar darsda bundan oldin o'rganilgan matnlar (mavzular, muammolar) ga bog'liq savollarga javob berib, bu javoblarni hayotiy (shaxsiy, jonli) misollar bilan to'ldiradilar. Bu usulni qo'llaganda “Takrorlash – bilimning onasidir” degan maqolni yana bir marta eslash va hayotga tatbiq qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

10. *Bilimlarni boshqa muammolarga qo'llash* – o'rganilgan bilimlarning qanday qilib va qayerda hamda qay tartibda qo'llanilishini o'quvchi-talabalarga jonli misollarda, atroflicha tushuntirib bergandan so'ng ulardan bu bilimlarning, ma'lumotlarning yoki usulning yana qayerda va qanday qo'llanilishi mumkinligini so'rang. Ularning shaxsiy fikri bo'lishiga, ushbu fikrni ularning ishonch bilan himoya qila olishlariga va bu fikrlarning iloji boricha turli-tuman va yangi (*original*) bo'lishiga e'tibor bering. Ijodiy fikrlar to'plami (*generatsiyasi*) keng bo'lgan talabalarni imkoniyat doirasida rag'batlantirish ham yaxshi natijalarga olib keladi.

4. Yakuniy xulosalash usuli

O'tilgan darsdan qanday asosiy xulosalar chiqarish mumkin?

Bu muammoni qaysi darajagacha ko'rib chiqish maqsadga muvofiq?

O'qituvchi oldindan har bir darsni (mavzuni) qanday ko'rinishda muvaffaqiyatli yakunlashi lozimligini aniqlab olishi lozim va bunda u quyidagilarga alohida e'tibor berishi maqsadga muvofiqdir:

a) *darsda o'zlashtirilishi lozim bo'lgan mavzu yoki muammoni o'rganish chegaralari qay darajada bo'lishi maqsadga muvofiq;*

b) *bu muammo yoki mavzuni qaysi darajada (gacha) va qanchalik batafsil o'rganish maqsadga muvofiq bo'lishi mumkin?*

v) *o'quvchi-talabalar bilishi zarur deb topilgan asosiy dalil, qoida yoki tamoyillar to'plami mavjudmi? Agar ular haqiqatan ham mavjud bo'lsa, bular qanday asosiy dalil, qoidalar, konsepsiya yoki prinsiplar?*

g) *o'quvchi-talabalar mavzuga yoki o'rganilayotgan muammoga oid qo'shimcha material, kitob, davriy nashr yoki ma'ruza matnlarini qayerdan va qanday qilib topa oladilar? O'qituvchi bu borada amaliy yordam bera oladimi va qanday qilib?*

d) *mavzuga yoki o'rganilayotgan masalaga oid hozirgacha yechimini topa olmagan muammolar ham mavjudmi? Agar bo'lsa, bular qanday*

turdagi va ko‘rinishdagi muammolar? Ularni hal qilishning qanday asosiy usullari (yo‘llari) mavjud?

O‘qituvchining mavzu bilan bog‘liq ma’lum bir turdagi savollarni yoki ularning bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan majmuasini yo‘naltirilgan va maqsadga muvofiq holda bera olishi ham talaba-o‘qituvchilarda tanqidiy mushohada bilan bog‘liq qobiliyatni rivojlantirish yoki aks natija beruvchi muhim amaliy-uslubiy vositalardan biridir. Agarda berilgan savollar o‘quvchi-talabalarning fikrlash jarayonini bir qadar cheklab qo‘ysa va ular uchun faqat o‘qilgan (tinglangan) materialni oddiygina tarzda qaytarishni talab qilsa, ushbu hol o‘quvchi-talabalarning fikrlash jarayonini ancha sust holatga olib keladi va ularning fikri hech kimga kerak emas, degan ma’noni bildiradi. O‘ylashga, erkin fikrlashga, har tomonlama tahlil qilishga va yaratuvchilikka qaratilgan savollar esa fikrlash ko‘lamini, darajasini va samarasini oshiradi. Bunday tadbirlar o‘quvchi-talabalarni ular bilan hisoblashishlari lozimligini va ularning fikri ham qandaydir bir qiymatga ega ekanligiga ishontiradi. Bu borada “*Savollar qanday ko‘rinishda bo‘lishi maqsadga muvofiq?*” – degan muammo yuzaga keladi. Bunga bir qadar qoniqarli javob topishga urinib ko‘ramiz. O‘quvchi-talabalarga o‘rganilayotgan mavzu yoki muammo bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan savollar to‘plamini berganda, quyidagi mezonlarga alohida ahamiyat berish yaxshi natijalarga olib kelishi mumkin:

– *beriladigan savol o‘tilgan yoki o‘tilayotgan mavzu bilan bog‘liq, aniq, lo‘nda va qisqa bo‘lishi kerak;*

– *o‘quvchi-talabalarga berilgan bitta savol bilan mavzuga bog‘liq bo‘lgan faqat birgina narsani (fakti, qoidani, holatni va hokazolarni) so‘rash zarur;*

– *savol o‘rganilayotgan soha, mavzu yoki muammoning biror-bir jihati bilan bog‘liq bo‘lishi lozim, chunki o‘quvchi-talabalardan ular hali yaxshi o‘rganmagan mavzu bo‘yicha nazariy savollarni so‘rash va unga qaysarlik bilan javob olishga urinish yaxshi natijalarga olib kelmaydi va ularni mavzuni o‘rganishdan cho‘chitadi;*

– *o‘qituvchi savollar tuzayotganida mavzu bilan bog‘liq har bir savolga bir qancha javoblar berish mumkinligiga e’tibor berishi maqsadga muvofiqdir;*

– *beriladigan muammoli savolning ma’nosi o‘quvchi-talabalarga to‘la tushunarli bo‘lishi kerak. Aks holda, savol berish jarayonini boshlashdan oldin bu haqda ularga boshlang‘ich tushunchalar berib o‘tish lozim bo‘ladi;*

– mavzuda tahlil qilib o‘tilgan aniq narsa, dalil, voqea-hodisa, qoida yoki predmetlardan umumiylariga qarab boring. Faqat shu holda harakat qilingandagina o‘quvchi-talabalarga fikrlash, tushunish, o‘ylash va javob berish oson bo‘ladi;

– “ha” yoki “yo‘q” shaklidagi va “to‘g‘ri” yoki “ noto‘g‘ri” ko‘rinishidagi javoblar berilishi mumkin bo‘lgan yopiq turga mansub savollarni iloji boricha kamroq bering;

– o‘quvchi-talabalar javob bera olmaydigan va mavzu bilan bog‘liq bo‘lmagan turdagi savollarni bermang;

– o‘quvchi-talabalarga o‘zlarining hayotiy tajribalariga, ko‘rgan va o‘rgangan narsalariga hamda kelajakda ular duch kelishi mumkin bo‘lgan hayotiy vaziyatlarga tayangan holda javob qidiriladigan savollar berishga intiling;

– mavzu bilan uzviy bog‘liq ravishda va undan kelib chiqqan holda o‘z nuqtayi nazarlarini boshqalarga yotig‘i bilan va atroflicha tushuntirishga undaydigan savollar berishga harakat qiling;

– o‘quvchi-talabalar savollarga javob berayotganlarida, iloji bo‘lsa, ba‘zan “Nega bunday deb o‘ylaysiz?” – turkumiga mansub qo‘shimcha savollar ham berish yaxshi natijalarga olib kelishi mumkin.

7.5. Savol berish usullari

Agarda o‘quvchi-talabalarga o‘rganilayotgan mavzu yoki muammo bilan bog‘liq bo‘lgan savollar berish jarayonida quyidagilarga alohida diqqat-e’tibor qaratilsa, shak-shubhasiz ijobiy natijalarga erishish va o‘quvchi-talabalarining faolligini sezilarli darajada oshirish mumkin bo‘ladi:

- tegishli savol yoki savollar majmuasi berilgandan so‘ng (bu ish og‘zaki yoki yozma ravishda tashkil etilishi mumkin) o‘qituvchi o‘quvchi-talabalarga bu haqda o‘ylash uchun bir necha daqiqa vaqt berilishini tashkil qilsa, chuqur tushunishga hamda asl mohiyatiga yetishga harakat qiladilar va javoblari ham to‘liq bo‘lishi tabiiy. O‘quvchi-talabalarining to‘g‘ri javoblariga alohida urg‘u berish va rag‘batlantirish ularni bundan keyin ham faol bo‘lishga undaydi;

- o‘quvchi-talabalarga berilgan savollar bilan bog‘liq va mumkin bo‘lgan muqobil javoblarni yozish topshirig‘i beriladi. Bu esa savolga bir necha ko‘rinishda javob topish, solishtirish va fikrlarini jamlash imkoniyatini beradi. Buning pirovard natijasida berilgan savollarga javoblarning yaxshi o‘ylangan, asosli va mantiqli bo‘lishiga erishiladi;

- ba‘zi paytlarda o‘rtaga tashlangan savollarga javob berish uchun ko‘ngilli bo‘lib, o‘z ixtiyori bilan otilib chiqqanlarga iloji boricha javob

berish taklif etilmasligi maqsadga muvofiq, chunki ular mavzuni, muammoni yoki sohani ko‘proq bilganliklari uchun munozarada yetakchi o‘rinni egallashga harakat qiladilar. Bu esa ba’zi tortinchoq yoki uyatchan o‘quvchi-talabalarga yetarli darajada imkoniyat qoldirmaydi. Javob bergisi kelayotgan, ammo buning uchun tortinchoqligi va uyatchanligi imkon bermayotgan o‘quvchi-talabalarga, ko‘pincha, javob berish tajribasi yetishmaydi, shuning uchun ham, ularga ko‘proq e’tibor berish lozim bo‘ladi. Chunki *“Ular qo‘rqoq emaslar, faqatgina tortinadilar, xolos”*. Ko‘ngilli bo‘lib chiqqanlardan ular osonlikcha javob berishi mumkin bo‘lgan savollarga javob olishni rejalashtirmang. Tortinchoqroq o‘quvchi-talabalardan esa ular javob berishi mumkin bo‘lgan savollargagina javob berishlariga harakat qiling. O‘quvchi-talabalarning bilim darajasini hisobga olgan holda savol berish maqsadga muvofiq. Shunday qilish kerakki, tortinchoq, kamtar va uyatchan o‘quvchi-talabalar javob berishga qiynalib, boshqalar oldida esankirab va dovdirab qolmasinlar. Shunday hol yuz bersa, bunday o‘quvchi-talabalar qattiq ruhiy iztirobga tushib, bilganlarini ham tamoman yoddan chiqaradilar;

- mavzu yoki o‘rganilayotgan muammo bilan bog‘liq bo‘lgan savolni bir qadar o‘zgartirib, qaytadan berish usuli munozaraning faollashuvi uchun yaxshi yordam beradi va vaqtni tejaydi. Bunda o‘qituvchi savolni shunday tuzishi lozimki, unga bir necha xil javob berish mumkin bo‘lsin. O‘quvchi-talabalar javoblaridan kelib chiqqan holda, u bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan savollar ham berilishi, mavzuni o‘rganish jarayonini yanada chuqurlashtirishga olib keladi. Shunday qilib, guruhdagi (sinf-dagi) hamma o‘quvchi-talabalar qiziqarli va faol munozaraga jalb qilinishi mumkin;

- yuqori (oliy) darajadagi (ya’ni, chuqur, atroflicha, ijodiy va g‘oyaviy) fikrlash jarayonini boyitadigan savollar berish o‘quvchi-talabalarning munozaraga ko‘proq va keng ko‘lamda jalb qilinishiga, qiziqishlarining ortishiga olib keladi. Bu sharoitlarda ular munozara jarayoniga berilib va raqobat muhitini yaratgan holda faol qatnashadilar. Bunda aksariyat savollar turkumi o‘quvchi-talabalarni fikrlashga, o‘ylashga, tahlil qilishga, oddiydan murakkabga borishga, baholashga va xulosa chiqarishga majbur qilishi lozim bo‘ladi. O‘qituvchi bunday turdagi muammoli savollarni tez-tez berib turishga harakat qilishi kerak, chunki bu ishni amalga oshirish talabalarning tanqidiy mushohada qobiliyatlarini yana ham va sezilarli darajada oshirishga olib keladi;

- o‘quvchi-talabalarning turli mavzu va yo‘nalishlarda savollar berish qobiliyatini va bu boradagi malakasini oshirish maqsadida ularning

bu yoʻnalishda bevosita mashq qilish jarayonini amalga oshirish kelajakda ular bilan ushbu yoʻnalishda ishlashni ancha osonlashtiradi va darsning ham qiziqarli oʻtilishini taʼminlaydi. Oʻqituvchi oʻquvchi-talabalarga aniq misol va masalalar bilan bogʻliq savollar berib, ularni iloji boricha koʻproq mashq qildirishi kerak. Bu savollar, misol va masalalar atrof-muhitdagi real amaliy hayot bilan va oʻquvchi-talabalarning kundalik faoliyati bilan uzviy bogʻlangan holda boʻlsa, yana ham katta samaraga erishish tabiiy. Bular, masalan, oʻquvchi-talabani aniq savolga tegishli javob topish jarayonini tahlil qilishga undaydigan yoki javobning mohiyatini har tomonlama oʻylashga yoʻllaydigan qoʻshimcha savollar turkumi koʻrinishida ham boʻlishi mumkin.

Oʻquvchi-talabalar mavzu bilan bogʻliq savollarga notoʻgʻri javob bergan taqdirlarida ham oʻqituvchi jahl qilmasligi, bayon etayotgan fikridan adashmasligi, ruhiyati va kayfiyati buzilmasligi kerak. Bunday sharoitlarda u quyidagi koʻrsatma va maslahatlarni dasturilamal qilib olsa, maqsadga muvofiq boʻladi:

1. *Oʻquvchi-talaba tomonidan berilgan javobning toʻgʻri tomonini boʻrttirib koʻrsatgan holda oʻquvchi-talabada oʻz kuchiga qatʼiy ishonch uygʻotish lozim. Keyin esa toʻgʻri javob topish uchun nimadan foydalanish va yana nimalar qilish kerakligi haqida koʻrsatmalar shunga mos javobni topa olish uchun yoʻllanma berish zarur. Javobning toʻgʻri qismidan amaliy ravishda foydalangan holda, uning notoʻgʻri jihatlari tuzatish yoʻllarini koʻrsatish juda foydalidir.*

2. *Berilgan savolni boshqa soʻzlar bilan tushunarli tarzda ifodalang yoki uni boshqacha usulda bering. Bu esa, oʻz navbatida, oʻquvchi-talabaga toʻgʻri javob topish uchun yana bir imkoniyat beradi va u oʻz faolligini yoʻqotmaydi, oʻz kuchiga, bilimiga va imkoniyatlariga yana ham koʻproq ishona boshlaydi. Demak, undagi ichki maʼnaviy kuchlar rivojlanib, jamiyatning toʻlaqonli aʼzosi boʻlish uchun kerakli maʼnaviy-maʼrifiy ozuqa oladi.*

3. *Oʻquvchi-talabalarga javob topish jarayoni bilan bogʻliq boʻlgan maslahatlar yoki koʻrsatmalar berish orqali ularni ijodiy fikrlashga, har taraflama oʻylashga va mulohaza yuritishga undang. Bu usulda oʻylash jarayonida ularning ongi faollashib, bilimlari chuqurlashadi, xilma-xil dalil va qoidalarni oʻzicha oʻylab topadilar.*

4. *Oʻquvchi-talabalarning berilgan savolga javobining mohiyatini tushuntiring va yotigʻi bilan hamda atroflicha javobning qaysi qismi toʻgʻri hamda qaysi notoʻgʻriligini bildiring. Soʻngra toʻgʻri javob topishga harakat qilishni yana bir karra taklif qiling:*

- Agar o‘quvchi-talaba savolni tushunmagan bo‘lsa, mavzu bo‘yicha berilgan savolni o‘zgartirishga yoki soddalashtirishga erishinki, toki o‘quvchi-talaba unga iloji boricha osonlik bilan javob bera olsun. Yoki savolni bir qancha mayda savolchalarga bo‘lingki, o‘quvchi-talabaning to‘g‘ri javoblar berishiga imkoniyat yaratilsin. Bu jarayon, albatta, o‘qituvchidan anchagina mahorat, sabr, bilim va madaniyat talab qilishi tabiiydir.

- Agar o‘quvchi-talaba savolga noto‘g‘ri javob berayotganligini sezib qolsangiz, ushbu savolga to‘g‘ri va batafsil javob berish uchun boshqa o‘quvchi-talabalardan yordam so‘rang. Lekin bunda javob berayotgan o‘quvchi-talabaning izzat-nafsigaga tegib ketishdan ehtiyot bo‘lish lozim.

- Agar o‘quvchi-talaba mavzu bo‘yicha savolga noto‘g‘ri javob berayotgan bo‘lsa, ehtiyotkorlik bilan “Siz nega bunday deb o‘ylaysiz?” – deb so‘rash ham mumkin. Bu holda o‘quvchi-talaba o‘zining noto‘g‘ri javobidan noqulay holatga tushib qolmaydi va ko‘pincha, fikrlash jarayonida o‘zining javobidan mantiqiy xatosini topib olishi ham mumkin. Bu esa unga berilgan savolga to‘g‘ri javob topishga amaliy yordam berishi tabiiy.

Savollarning asosiy turlari quyidagilar:

Blum taksonomiyasi asosida tuzilgan bosqichlardan foydalangan holda savollarni quyidagi turlarga bo‘lib chiqish mumkin:

Bilim olish – bunda savollar turkumining mazmuni mavzu yoki muammo bilan bog‘liq bo‘lgan mavjud dalillarni aniqlashga yo‘naltirilgan bo‘ladi:

- *Qaysi.....?*
- *Qanday.....?*
- *Nima bo‘lgan edi.....?*
- *Aniqlang.....*
- *Qayerda.....?*
- *Qachon.....?*
- *Solishtiring.....*
- *Chizib bering.....*

Tushunish – ushbu bosqichda mavzular bo‘yicha tuzilishi mumkin bo‘lgan savollar majmuasi tushunchaning o‘zlashtirilishini tekshirishga (ko‘rishga, aniqlashga) qaratiladi:

- *Mavzu bo‘yicha nimalarni bilib oldingiz?*
- *Mavzu bo‘yicha qanday dalillar yoki qoidalar asosiy ahamiyatga molik?*
- *Nimalar Sizga tushunarsiz?*
- *Nimalarni oydinlashtirish lozim?*

- O‘z so‘zlaringiz bilan aytib bering:
- Tushuntiring:
- Qaysi biri va qanday?
- Ushbu ma‘lumotlar nimani tasdiqlaydi?
- Grafikni (chizmani) tushuntirib bering.
- Qachon?

Ishlatish (qo‘llash) – bunda mavzu yoki muammo bilan bog‘liq bo‘lgan va ma‘ruzada o‘rganilgan ma‘lumot (bilim) larni qanday qilib hayotda ishlatish (qo‘llash) masalalari ko‘rib chiqiladi.

• *Mavzu bo‘yicha olgan bilimlaringizni amaliy hayotda qo‘llanilishi bilan bog‘liq qanday misollarni bilasiz?*

• *Atrof-muhitdagi qaysi dalil, omil, hodisa, qoida yoki ma‘lumotni amaliy qo‘llanishga misol qilib ko‘rsata olasiz?*

- *Bu bilimlarni qanday qilib ishlata olasiz?*
- *Buni qaysi jabhada ishlatish maqsadga muvofiq?*
- *Nega bunday bo‘lganini tushuntiring.*
- *Ushbu hodisani tushuntiring:*

• *Bu voqeani tushuntirish uchun qanday qoidalarni (asosiy dalil, ma‘lumot) qo‘llash mumkin?*

Tahlil (analiz) – o‘rganilayotgan mavzu bilan bog‘liq tushunchalar-ning tashkil etuvchi (bo‘lak, qism)lari orasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatish va tushuntirib berish talab qilinadi.

- *qanday tarkibiy qismlardan iborat?*
- *qanday munosabatda?*
- *Solishtiring*
- *Qanday asosiy xossalari mavjud ?*
- *U yoki bu bo‘lim (bo‘lak, qism) orasidagi farqni ko‘rsating:*
- *Turkumlarga ajrating:*
- *Tarkibiy qismlarga bo‘lib chiqing.*
- *Ushbu mavzu bilan bog‘liq xatolaringizni toping.*
- *Qanday nuqtayi nazar to‘g‘ri bo‘lishi mumkin?*

Sintez – bunda mavzu bilan bog‘liq voqea-hodisa, material, uskuna, qism (bo‘lak)larni mantiqiy jihatdan butunga qo‘shish (birlashtirish, moslashtirish) ni uddalash talab qilinadi.

• *O‘rganilayotgan masalaning mohiyatini qanday tarkibiy qismlar tashkil qiladi?*

• Qanday tarkibiy qismlar qo‘shilsa, obyektning mohiyati sezilarli ravishda o‘zgaradi?

• Bajaring

• Faraz (fikir, nuqtayi nazar)ni qanday qilib tekshirar edingiz?

• Siz tarkibiy qismlarni qanday qilib hosil qilardingiz (yaratardingiz, qurardingiz)?

• Asosiy mavzularni va namunalarni aniqlang

• Ba’zi bir tarkibiy qismlarning bor yoki yo‘qligi masalaning mohiyatiga qanday ta’sir qiladi?

Baholash – yuqorida ko‘rib o‘tilgan tahlil va sintez natijalariga asoslanib, qaror qabul qilish hamda xulosa chiqara olish qobiliyati ko‘rib chiqiladi.

• Ushbu ni baholang.

• bo‘yicha fikringiz qanday?

• Aniqlang

• Ushbu ko‘rsatkichlarga mos tushadimi?

• Nega shunday? yoki Nega shunday emas?

• Namuna yaxshimi? Nega?

• Qanday ko‘rsatkichlarga asoslangan holda ? ni asoslab bering?

• Ko‘rsatkichlarni qanday aniqladingiz? Ularni asosli ravishda tushuntirib bering

• Nega Siz shunday deb fikrlaysiz/o‘ylaysiz?

• haqida qanday xulosa chiqara olasiz?

Agar barcha fanlarni aniq va aniq bo‘lmagan fanlar deb bir-biridan ajratsak, ikkinchi guruhga kirib qolgan fan namoyandalari bizdan juda qattiq xafa bo‘lishlari va ranjishlari aniq. Shuning uchun ham, ularni bir-biridan ajratmaymiz va taklif qilinayotgan uslubiyatlarni hech qanday cheklanuvlarsiz qo‘llashlariga teng imkoniyat yaratamiz. Yuqorida aytib o‘tilgan ko‘p usullar (ko‘rsatkichlar, qoidalar, yondashuvlar) pedagogik tomondan aniq deb tan olingan fanlarni ham faol usulda o‘qitishda juda qo‘l keladi. Chunki bu usullar inson ruhiyati (psixikasi) ning imkoniyatlari va ta’lim berish sohasidagi zamonaviy pedagogik texnologiyalar yutuqlariga asoslangan. Bunda, albatta, «*Hamma yangi narsalar, unutib yuborilgan eski narsalardir*», – deb ham aytishingiz mumkin. Lekin bu eski narsalarni topish va joy-joyida maqsadga muvofiq ravishda ishlatish ham ma’lum darajada topqirlik hamda bilimni talab qilishi hech kimga sir emas.

Mantiqli savollar berishning va o'quvchi-talaba tomonidan biror-bir narsani, hodisani, dalilni, omilni, qoidani yangidan kashf qilish yoki ochish, uning mohiyatiga tushunishning faol usulda ta'lim berishdagi ahamiyatini zamonaviy pedagogik texnologiya asoslari fani tarafdorlari doimo uqtirib kelishgan. Bunda bizning zamonaviy pedagogik texnologiya yutuqlarini qo'llashimizni ko'rsatishimiz uchun dono o'zbek xalqining «*Ming marta eshitgandan ko'ra, bir marta ko'rgan yaxshi-roq*», – degan maqolini yodga olmasdan ilojimiz yo'q. Chunki xuddi shu asrlar zamiridan chiqqan ijobiy fikr zamonaviy pedagogik texnologiyaning asosi (poydevori) ni tashkil qiladi. Hozirgi paytda zamonaviy pedagogik texnologiyalar usulida ishlaydigan ilg'or pedagoglar ta'lim berishni o'quvchi-talabadagi mavjud bo'lgan bilim majmualarini ijodiy va tanqidiy fikrlash asosida kengaytirish va qayta tuzish sifatida tushunib, ta'lim oluvchilarga loqayd (passiv) ravishda bilim berish usulini aslo tan olmaydilar. Chunki sust ta'lim usuli o'quvchi-talabalarni befarq va loqayd qilsa, faol ta'lim usuli texnologiyalari ularning iqtidori va iste'dodini rivojlantirishga, tasavvur doiralarini kengaytirishga, muloqotlarini jonli qilishga va ishga (hayotga) hamda jamiyatga ijodiy yondashishlariga olib keladi. Agar biz o'quvchi-talabalarning o'zlari yaxshi bilgan hodisalarni va bilimlari asosida ularga yangi bilimlar majmuasini berib, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llasak, u holda quyidagi ikki holatni kuzatishimiz mumkin.

Birinchidan, o'quvchi-talabalar savollar berishlari va bu savollarga to'g'ri javob topishlari uchun faol bo'lishlari kerak bo'ladi. Bu jarayonda o'qituvchi o'z bilganlarini yana bir marta eslashi va buning asosida o'quvchi-talabalarga nimalarni bermoqchi ekanligini aniqlab olishi lozim.

Ikkinchidan, bilimlarining xilma-xilligidan kelib chiqqan holda yangi hodisa, qoida, omil va dalillarni o'rganmasdan turib, noto'g'ri xulosaga kelib, adashib qolishlari xavfi ham mavjud. Binobarin, o'quvchi-talabalar yangi bilimni (ma'lumotni) o'zlaricha noto'g'ri talqin qilsalar, bu ularning chala, to'laqonli bo'lmagan yoki noto'g'ri bilim olishlariga olib keladi. Shuning uchun ham, o'qituvchining vazifasi ziyraklik bilan bunday hollarga yo'l qo'ymaslik va o'quvchi-talabalarning oldingi bilganlarini ham bir karra tekshirib chiqishdan iborat. Bizningcha, quyidagi fikr bejiz aytilmagan: «*Har bir o'qituvchining vazifasi o'quvchi-talabada bilimga qiziqish uchqunini yoqish, uning alangaga aylanishi esa ilm oluvchiga bog'liq*».

Yuqorida aytib o'tilgan fikrlar nafaqat aniq fanlarni, balki boshqa har qanday turdagi fanlarni ham o'rganishda juda muhim ahamiyat kasb etadi. Sizga ma'lumki, fan-moddiy olam, jamiyat, ruhiyat, inson tuzilishi

va atrof-muhitdagi qonuniyatlarni misol va qonun-qoidalariga suyangan holda har tomonlama o'rganadi. O'quvchi-talabalar ham o'zidagi imkoniyatlarni ishga solgan holda bu qonuniyatlarni o'zicha baholi-qudrat o'rganishga harakat qiladi. Ular bolalik va yoshlik paytlarda xilma-xil voqea va hodisalar haqida o'zlari uchun qandaydir tushuntirishni (izohlashni) aniqlab oladilar va ularni keyingi o'qish jarayonida, ta'lim-tarbiya hamda butun hayot davomida to'ldirib hamda qayta ko'rib chiqaveradilar. Demak, o'qitish va ta'lim-tarbiya jarayonini o'quvchi-talabalarning mavjud haqiqiy-daliliy (faktual) bilimlari bilan garmonik ravishda qo'shib amalga oshirilsa hamda ularning qiziqishlari, intilishlari hisobga olinsa, juda yaxshi natijalarga olib kelishi mumkin. Aniq fanlar sust (passiv) usulda o'qitilsa, ulg'ayganimizda muayyan bilimlar majmuasiga ega bo'lishimiz mumkin, lekin bu bilan «tekshirilmagan, sinalmagan» holda qolib ketaveradi va biz ularni real hayotda maqsadga muvofiq ravishda ishlatishimiz mumkin bo'lib qoladi. Aniq fanlarni o'qitishning faol usuli bilim olish jarayonini o'quvchi-talabalarning qiziqish va intilishlari bilan uzviy bog'langan holda olib boradi hamda ularning bilimlaridan foydalangan holda yangi bilimlar majmuasini taqdim etadi. Demak, ular ongida mavjud bo'lgan eski bilimlar majmuasi yangi bilimlar to'plami uchun bir ulanish nuqtasi, o'ziga xos harakat dasturi bo'lib xizmat qiladi va bir-biriga eng muvofiq ravishda uyg'unlashadi.

Aniq fanlarni o'qitish o'quvchi-talabalarda quyidagilar bilan aniqlanadigan ilmiy-amaliy yondashuvni tarbiyalaydi:

1. *Chuqur, har taraflama va atroflicha bilim olishga intilish va bunga astoydil qiziqish;*

2. *Nazariy tomondan aniqlangan ko'rsatmalar asosida ushbu fanga oid bir nima qilish orqali biror-bir hodisani, qoidani, dalilni yoki ma'lumotni aniqlamoq. Masalan, mavzuga oid tajriba qilib ko'rish, amaliy ish o'yinini tashkil qilish yoki misol va masalalar yechish;*

3. *Mavzuga oid va u bilan bog'liq bo'lgan, ko'pincha uchrab turadigan fikrlar, g'oyalar, ma'lumotlar, asosiy dalillar, konsepsiyalar, qoidalar va hodisalarni yana ham diqqat bilan o'rganish (skeptitsizm);*

4. *Xilma-xil hodisalarning bir-biriga munosabatidagi mantiqni hamda mantiqiy bog'liqlikni va bunday aloqalarning tub mohiyatini aniqlash va isbot qilishni bilim olish jarayonida ishlatish (mantiqiy-nazariy va tanqidiy fikrlash);*

5. *Tevarak-atrofdagi dunyo va hodisalar haqida ma'lum bir to'g'ri ma'lumotlar majmuasiga ega bo'lish va uning asosida hamda ma'lumotlarga tayangan holda mantiqiy-konstruktiv fikrlash (bilimdonlik);*

6. *U yoki bu sohadagi har bir real masalalarni hal qila olish, ma'lumotlarni topish, ularni bir-biriga bog'lash, maqsadga muvofiq ravishda ishlatish hamda muammolarni hal qilish uchun ma'lum bir qoidalar, dalillar, ma'lumotlar, tushunchalar to'plamiga ega bo'lish va ularni amaliy ravishda ishlata olish (strategiyalar);*

7. *Boshqalarning fikrlarini, bilimlarini, ma'lumot majmualarini va g'oyalarini bir-biriga maqsadga muvofiq ravishda bog'lay olish hamda ulardan unumli ravishda foydalanib, yangi bilimlar majmuasini tuza olish (integratsiya).*

Hayotni noto'g'ri aks ettiradigan, amaliy hayotdan uzoq va mavhum ko'rinishdagi ilmiy bo'lmagan yondashuvga (noilmiy, antiteza) yaqqol misol sifatida quyidagilarni kiritish mumkin (ya'ni yuqorida aytib o'tilganlarga qarama-qarshi dunyoqarashning mohiyatini tashkil etuvchilar):

1. Biror-bir narsani, hodisani, nazariyani yoki fanni bilish va o'rganishni xohlamaslik va buni foydasiz deb bilish, atrof-muhitdagi hayotga nisbatan loqayd hamda befarq bo'lgan munosabat (passivlik);

2. Voqea-hodisalar orasidagi mavjud bo'lgan real munosabatlarga isbot orqali emas, balki aqliy fikrlash, parallel ko'chirish yoki qandaydir turdagi aqidaparastlik orqali xulosa chiqarish, da'vo qilish, astoydil berilish yoki shunga shubhasiz ishonish va boshqalarni ham bu narsalarga ishontirishga harakat qilish (sxolastika);

3. Atrof-muhitdagi real dunyo haqida noto'g'ri va g'aliz fikr yuritish yoki shunday g'oyalarga so'zsiz ishonish. Bu esa, o'z navbatida, noto'g'ri savollar berishga va g'aliz tushunchalarga olib keladi hamda biz atrof-muhitni, hayotni noto'g'ri tushunib, talqin qila boshlaymiz (dezinformatsiya);

4. Real muhitdagi voqea va hodisalarni, qoida va dalillarni, ma'lumotlarni, o'zaro bog'liqliklarni va munosabatlarni chuqur o'rganmaslik, izchillashtirmaslik va tahlil qilmaslik, isbot qidirmaslik (diqqatning tarqoqligi – dezintegratsiya);

5. Olingan dunyoviy bilimlarga rioya qilmaslik, ularni vaqti-vaqti bilan tanqidiy nuqtayi nazardan qayta ko'rib, fikrlab chiqmaslik, zamonaviy yutuqlarni hisobga olib, ularni yanada to'ldirmaslik, yuzakilikka yo'l qo'yish (begonalashish).

Misol uchun, fizikaga bag'ishlangan bir darsning taxminiy mavzusi «Suvning bug'lanishiga ta'sir qiladigan omillar» deb ataladi. Darsni boshlashdan oldin o'quvchi-talabalarga bu borada bir savol beradi. Masalan, «Xilma-xil turdagi va shakldagi yuzalarda suv qancha paytda bug'lanib ketadi?», – deyiladi va ulardan bunga qanday omillar ta'sir qilishini aniqlash so'raladi. Ular biroz vaqt o'ylab olgandan so'ng, o'qituvchi ular-

ga bu yo‘nalishda ba’zi bir maslahatlar va tushuntirishlarni beradi. Doskaga (yoki katta bir qog‘oz bo‘lagiga) har bir talaba-o‘quvchining «Suv bug‘lanishining tezligiga qanday omillar ta’sir qiladi?», – degan savolga nisbatan o‘z fikrlarini yozishlari so‘raladi. Bunda o‘quvchi-talabalar batafsilroq bilishni istagan omillarga savol belgisi qo‘yib qo‘yishi ham mumkin. Shundan so‘ng o‘quvchi-talabalardan ularning qaysi savollarga javob berishni xohlashlari so‘raladi. Ularning javobi va tushuntirishlari jonli va biror-bir real hayotda uchraydigan aniq misol bilan bog‘liq bo‘lsa, yana ham yaxshi bo‘ladi.

Masalan, u suv bug‘lanishining tezlashishiga va sekinlashishiga nimalar ta’sir qilishini ko‘rsatadigan qanday hodisani misol sifatida keltira oladi, qanday qilib buning to‘g‘riligini tekshirish mumkin, qanday xildagi tajribalar bunga yordam beradi va hokazo. Omillarning alohidaalohida ta’siri haqida ham muhokama o‘tkazish mumkin. O‘quvchi-talabalar qaysi omillarning bug‘lanishni tezlashtirishi va qaysilarining sekinlashtirishini bilib olganlaridan so‘ng, xilma-xil turdagi materiallardan suvning bug‘lanish tezligi qandayligini muhokama qilish mumkin. Masalan, sochiqdan – uning xilma-xil holatida, temirdan – xilma-xil sharoitlarda, yog‘ochdan – uning har xil holatlarida va shunga o‘xshashlar. Darsning oxirida o‘quvchi-talabalardan uylarida suvning bug‘lanishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan biror-bir tajriba o‘tkazishlari so‘raladi. Keyingi darsda esa uning natijalari batafsil va har tomonlama muhokama qilinadi hamda bu bilan bog‘liq bo‘lgan tegishli hulosalar chiqariladi.

Demak, aniq fanlardan dars berishning bunday zamonaviy pedagogik ta’lim usuli quyidagi uch asosiy bosqichdan iborat bo‘ladi:

- o‘rganish bosqichi;
- izlanish (tushuntirish) bosqichi;
- umumlashtirish (kengaytirish) bosqichi.

Ushbu zamonaviy pedagogik ta’lim usuli bosqichlarining har birini alohida va birmuncha batafsilroq ravishda ko‘rib va o‘rganib chiqishga harakat qilamiz.

1. O‘rganish bosqichi

Ta’limning ushbu boshlang‘ich bosqichida o‘quvchi-talabalar qiziq va muammoli hodisa (dalil) bilan tanishadilar va ularga buni batafsilroq o‘rganish bilan bog‘liq ko‘rsatmalar hamda yo‘l-yo‘riqlar beriladi. Bu ko‘rsatma hamda yo‘l-yo‘riqlar hodisa (dalil, qoida, soha, mavzu) ni ko‘proq va har tomonlama bilishga undashi lozim. Ya’ni, ular buni qandaydir yo‘llar bilan tushuntira olsinlar, boshqa voqea, hodisa, misol va dalillar bilan solishtirsinlar, bu haqda o‘z fikrlarini erkin ayta olsinlar. Bu vaqtda

o'qituvchi voqea (hodisa, dalil) ni to'la tushuntirmasligi lozim, lekin u o'quvchi-talabalardagi loqaydlikni yengib, buni o'rganishga ularda astoydil qiziqish va haqiqiy intilish uyg'ota olsun. Bunda o'qituvchining asosiy maqsadi quyidagi xatti-harakatlar orqali o'quvchi-talabalarda to'laqonli bilim olishga qiziqish uyg'otishdir:

- *o'quvchi-talabalarining mavzu yoki hodisa haqidagi barcha savollariga to'laqonli javob berish;*

- *o'quvchi-talabalarining mavzu yoki hodisaga nisbatan qiziqishlarini boshqarish va kuchaytirish, ularning fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish va ilmiy izlanish jarayoniga jalb qilish uchun ushbu mavzuga tegishli va o'quvchi-talabalar bilim darajasiga mos bo'lgan muammoli savollar qo'yish;*

- *o'quvchi-talabalardagi ijodiy fikrlash, qiziqish, intilish va kerakli yo'nalishdagi izlanish jarayoni to'xtatib qolmasligi uchun talabalar bilan faol va topqirlik orqali muloqot qilish.*

O'qituvchi bu bosqichni alohida e'tibor bilan amalga oshirish va uning asosiy tamoyillarini hayotga tatbiq qilish uchun o'ziga quyidagi savollarni bermog'i lozim:

1. *Ushbu darsda o'quvchi-talabalar mavzu bilan uzviy bog'liq bo'lgan qanday tamoyilni o'rganadilar?*

2. *Ushbu tamoyil bilan chuqurroq tanishish uchun ular yana nima qilishlari kerak?*

3. *O'quvchi-talabalar mavzu bilan bog'liq ravishda nimalarni kuzatishlari lozim va qanday qo'shimcha yozuvlar qilishlari zarur?*

4. *O'quvchi-talabalar uchun mavzuni chuqurroq va amaliy ravishda o'rganish borasida qanday ko'rsatmalar va tushuntirishlar berish mantiqan to'g'ri bo'ladi?*

5. *O'rganilayotgan tamoyillarni o'quvchi-talabalaraga bildirmasdan turib, ularga bu yo'nalishda harakat qilish uchun qanday zarur va yetarli ko'rsatmalar bera olish mumkin?*

2. *Izlanish (tushuntirish) bosqichi.*

O'quvchi-talabalar hodisa (dalil, qoida) ni o'rganib, bu yo'nalishdagi o'z shaxsiy kuzatuvlarini tugatganlaridan so'ng o'qituvchi ularga ushbu kuzatuvlarni ma'lum bir qolipga tushirishga imkon berishi kerak. Bunda asosiy maqsad bu yo'nalishdagi «konsepsiya»ni tuzishdir. Bunda o'qituvchining pirovard maqsadi o'quvchi-talabalarining tanqidiy mustaqil fikrlashariga erishish bo'lgani uchun, ularga to'g'ridan-to'g'ri lo'nda qilib tushuntirishi va ma'ruza o'qishdan o'zini tiyishi lozim. U to'g'ri fikrlar majmuasini savol-javobga asoslangan Suqrot usulini qo'llash orqali o'quvchi-talabalarining

o'zidan tortib olishga intilishi kerak. Bunda o'qituvchi quyidagi savol (muammo) larga javob berishga tayyor bo'lishi zarur:

1. *O'quvchi-talabalar qanday turdagi ma'lumotlar yoki yangiliklar haqida gapirishlari mumkin va men bularga qoniqarli javob berishga tayyormanmi?*

2. *Men qanday qilib o'quvchi-talabalarga ularning yangi fikrlarini umumlashtirish va bu borada tegishli xulosalar chiqarish uchun amaliy yordam bera olaman?*

3. *Men qanday qilib sinf yoki guruhdagi o'quvchi-talabalarni ko'rsatilgan maqsad yo'nalishida boshqaraman va ular bilmoqchi bo'lgan narsalarni oldindan aytishdan o'zimni qanday qilib tiyib tura olaman?*

4. *Agarda o'quvchi-talabalar muammoni yoki mavzuni yaxshi tushuna olmasalar, savolning mohiyatini anglay bilmasalar men nima qilaman?*

5. *Ularga mavjud bo'lmagan, chegaralanmagan ma'lumotlarni, muammoni to'g'ri va xolisona tushunishlari uchun qanday amaliy yordam bera olaman?*

6. *O'rganilayotgan konsepsiyaga yoki mavzuga mos bo'lgan muqobil fikrlar majmuasi nimalardan iborat bo'lishi mumkin?*

7. *Agar o'quvchi-talabalar mendan «Bu muammo (dalil) ning yoki qoida (hodisa) ning qanday ahamiyati bor?», – deb so'rasalar, men ularga qanday ma'lumot bera yoki sabab ko'rsata olaman?*

3. Umumlashtirish (kengaytirish) bosqichi

Bu bosqichda o'quvchi-talabalar o'zlarining mantiqiy fikrlarini (topilmalarini) yoki xulosalarini oldingi bilimlari bilan bog'laydilar yoki taqqoslaydilar. Buning asosida ular o'z shaxsiy fikrlariga ega bo'ladilar va olgan bilimlarini umumiy tushunchalar bilan bog'laydilar. Bu bosqich bilan bog'liq xatti-harakatlarning pirovard maqsadi – o'quvchi-talabalarga o'z bilimlarini tartibga solishga yordam berish va yangi tushunchalar doirasida ijodiy, tanqidiy fikrlashni va mulohaza yuritishni o'rgatishdir. Bu bosqich juda ham muhim, chunki bizning maqsadimiz o'quvchi-talabalarga tayyor bilimlar majmuasini berishgina emas, balki o'rganiganligini his qilishlariga erishishdir.

Ushbu bosqichni rejalashtirganda o'qituvchilar o'zlariga quyidagi savollarni berishlari lozim:

1. *O'quvchi-talabalarining o'rganilayotgan muammo yoki mavzu bilan bog'liq qanday amaliy tajribalari mavjud?*

2. *Men qanday qilib ushbu konsepsiyani ularning hayotiy tajribasi va kuzatuvlari bilan bog'lay olaman?*

3. *O'quvchi-talabalarning olgan bilimlari qanday foyda keltirishi va u qayerda ishlatilishi mumkinligi haqida qanday misollar mavjud?*

4. *Qanday qilib ularga ilmiy izlanishlar, zamonaviy pedagogik texnologiya va jamiyat rivojlanishi orasidagi mavjud bog'liqlikni jonli hamda qiziqarli misollarda ko'rsatish mumkin?*

5. *Qanday qilib o'quvchi-talabalarda ijodiy, mustaqil, ilmiy izlanishlarga, o'rganishga, diqqat bilan kuzatib xulosa chiqarishga qiziqish uyg'otish mumkin?*

6. *Qanday qilib ilm-fanning tarixi va undagi yutuqlarning jamiyat uchun ahamiyati haqida ularga ongli ravishda uqtirish mumkin?*

7. *ZPT (tushuncha, mavzu, qoida, fakt, tamoyil) ni qo'llash yoki kengaytirish uchun qanday turdagi yangi tajribalar o'tkazish mumkin?*

8. *Men qanday qilib o'quvchi-talabalarni ZPT (tushuncha, mavzu, qoida, fakt, tamoyil) ni o'rganishga (yoki u bilan bog'liq izlanishlar o'tkazishga) qiziqтира olaman?*

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, *birinchi bosqichning mohiyati* o'rganilayotgan voqea (hodisa, qoida) yoki faktga o'quvchi-talabalarning qiziqishini uyg'otish bo'lib, ularda savol berish zaruriyatini keltirib chiqarishdir. Keyin berilgan savollarni ma'lum faraz (gipoteza) lar shaklida ifodalab, ularni tekshirishni amalga oshirishga harakat qilinadi.

Ikkinchi bosqichning mohiyati hosil bo'lgan savollarga javob topish uchun izlanish ishlarini o'tkazishdir. Bunda masalan, o'quvchi-talabalarga ularning farazlarini tekshirib ko'rish uchun testlar ishlab chiqish topshirilishi mumkin. O'qituvchi o'tkazilgan tajribalarni o'quvchi-talabalar bilan muhokama qiladi va buning asosida ma'lum bir amaliy xulosalar chiqarishga yordam beradi.

Uchinchi bosqichda xulosalar chiqarilib, natijalar haqida atroflicha mulohaza yuritiladi. Xulosa chiqarish bilan bog'liq bo'lgan harakatlar oddiy yoki murakkab ko'rinishda bo'lishi mumkin. Masalan, statistik usullar bilan chiqarilgan xulosaning qanchalik ishonchliligini, o'zgaruvchilarning bir-biriga qanchalik bog'liqligini tekshirish, tegishli tenglamalarni chiqarish, natijaning ishonchlilik darajasi ehtimolligini tekshirish mumkin. Nega bunday qilinayotganligini o'quvchi-talabalar to'la tushunishiga erishish juda ham muhimligini alohida aytib o'tish lozim. Demak, ularning: «Xo'sh, shunday bo'lsa nima qilibdi?» – degan ko'rinishdagi muammoni yanada chuqurroq o'rganishga oid savollar berishlari muammoni yanada yaxshiroq o'rganishlari uchun zamin yaratadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Jarayon (lotincha «*Prosessiv*») – oldinga harakatlanish, o'zgarish ma'nosini ifodalaydi.

Insert metodi – o'quvchi-talabalarni o'qiyotgan kitoblari, maqola va turli axborotlarni tushunib yetishlari uchun o'qish jarayonida materialning (darslik, o'quv qo'llanma, ilmiy maqola, jadval, chizma kabilar) baholanish orqali chiqargan xulosasiga muvofiq ravishda varaqning chetki tomoniga (hoshiyasiga) o'z munosabatini bildirishga o'rgatuvchi metod.

Klaster (axborotlarni yoyish) metodi – keng qamrovli fikr yuritish, o'rganilayotgan tushuncha (kategoriya, hodisa) lar, g'oyalar o'rtasida muhim bo'lgan bog'lanishlarni aniqlash, keng fikr yuritish malakasini shakllantirishga qaratilgan metod.

Sinkveyn (axborot yig'ish) metodi – murakkab g'oya, iqtisodiy ifodalashni o'rganish orqali mavzuni yaxshiroq anglashga, o'zlashtirishga yordam beradigan metod.

Tanqidiy nazar metodi – matnning mazmunini tanqid qilish, taqqoslash, shaxsiy tajriba bilan bog'lash va o'z munosabatini bildirishni o'rgatadigan metod.

Nazorat savollari

1. Tanqidiy fikrlash deganda nimani tushunasiz?
2. O'qitish jarayoni nechta bosqichdan iborat?
3. Fikrlash jarayonini tashkil etishda idrok qilishning 4 ta shakli qanday farqlanadi?
4. Axborotlarni chorlash, o'ylab ko'rish va fikrlash metodikalaridan foydalanish qanday muhim vazifalarni yechish imkoniyatini beradi?
5. Klastercha bo'lishni ta'riflab bering.
6. «Sinkveyn» ni yozib chiqish qoidasini tushuntirib bering.
7. Tanqidiy mushohada metodining o'ziga xos tomonlarini ta'riflab bering.
8. Tanqidiy mushohada qilishni tashkil etish uchun qo'llaniladigan usullar haqida nimalarni bilasiz?
9. Savol berish usullari qaysilar?

Mustaqil ish mavzulari

1. Tanqidiy fikrlash metodlari.
2. Axborotni yig'ish va yoyish asosida mavzuni o'rganishga qaratilgan metodlar.
3. Tanqidiy fikrlashga o'rgatish uslublari.

4. Tanqidiy fikrlashni shakllantirish va rivojlantirishning faol metodlari.

5. Tanqidiy mushohada metodi.

6. O'rganilayotgan mavzu yoki muammo bo'yicha savol berish usullari.

Test topshiriqlari

1. Tanqidiy tafakkur nima?

- a) dunyo axborotlarini saralashni bilish;
- b) tanqidiy tafakkur – bu avvalo, hamma narsani ishonarli deb qabul qilmaydigan tartibli, qat'iy va mas'ul aqlidir;
- c) tanqidiy tafakkur atrofda bo'layotgan voqea-hodisalarga tanqidiy nazar bilan qarashdir;
- d) tanqidiy tafakkur boshqalar singdirgan yot g'oyalarni o'ziniki deb hisoblaydi;
- e) tafakkur, axborot va g'oyalarni qabul qilish hamda ularni amaliy harakat shakllariga aylantirilishi.

2. Tanqidiy fikrlash deganda nimani tushunasiz?

- a) tanqidiy fikrlash – to'g'ri tuzilgan pedagogik jarayonning natijasi bo'lib, unda o'qitishning maqsadi tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdir;
- b) tanqidiy fikrlash ko'zlangan maqsadga erishish strategiyasidir;
- c) tanqidiy fikrlash axborot va g'oyalarning tushunarli bo'lishini ta'minlaydi;
- d) tanqidiy fikrlash o'quv jarayonini tashkiliy bo'lishini ta'minlaydi;
- e) tanqidiy fikrlash g'oyalarning turli-tuman bo'lishini ta'minlaydi.

3. Dars loyihasida o'qitish jarayoni necha bosqichdan iborat?

- a) da'vat;
- b) anglash;
- c) fikrlash;
- d) tafakkur;
- e) a, b va c.

4. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun fikrlash jarayonini tashkil etishda idrok qilishning nechta shaklini farqlash kerak?

- a) yaxlitligicha idrok etish;
- b) izohli idrok etish;
- c) shaxsiy idrok etish;
- d) tanqidiy idrok etish;
- e) a, b, c va d.

5. «Klaster» atamasi nimani anglatadi?

- a) fikrlashning oddiy shakli;
- b) lotincha «*g'uncha, bog'lam*» ma'nosini anglatadi;
- c) yunoncha «*tanqidiy idrok*» etishni bildiradi;
- d) shaxsiy tajriba va bilimlar tushunchasini, ya'ni bilimlar bilan bog'lab, tushunish jarayonini aks ettiradi;
- e) muayyan mavzu to'g'risida tasavvurga va tushunchaga yo'l ochadigan strategiyadir.

6. «Sinkveyn» deganda nimani tushunasiz?

- a) «*Sinkveyn*» fransuzcha so'z bo'lib, «besh» yoki «besh qatordan iborat»;
- b) qofiyasiz she'r;
- c) turli nuqtayi nazar orqali ifodalash;
- d) refleksiya qilinadigan qisqa ifodalarda axborot va materiallarning sintezlanishi;
- e) axborotlarni qisqa bayon qilish malakasidir.

7. Tanqidiy mushohada nima?

- a) faol va ijodiy fikr almashish;
- b) tanqidiy mushohada yuritish bu qandaydir fikrlar ketma-ketligi va majmuasining pirovard natijasidir;
- c) tanqidiy mushohada muammolar o'rtaga tashlanganda yuzaga kelishi;
- d) muammolarni tanqidiy nuqtayi nazardan ko'rib chiqishdir;
- e) muammolar to'g'risida mushohada va munozara qilishdir.

8. Tanqidiy mushohada qilishni tashkil etishda qo'llaniladigan usullar qaysilar?

- a) yo'naltirish usuli;
- b) mohiyatni bilishga intilish usuli;
- c) fikrlash usuli;
- d) yakuniy xulosalash usuli;
- e) a, b, c va d.

9. Savollarning asosiy turlari qaysilar?

- a) bilim olish;
- b) tushunish;
- c) ishlatish (qo'llash), sintez;
- d) tahlil, baholash;
- e) a, b, c va d.

10. Aniq fanlardan dars berishning zamonaviy pedagogik ta'lim usuli nechta bosqichdan iborat?

- a) o'rganish bosqichi;
- b) izlanish (tushuntirish) bosqichi;
- c) umumlantirish (kengaytirish) bosqichi;
- d) xulosalash (yakunlash) bosqichi;
- e) a, b va c.

Intellectual trening

1. Tanqidiy tafakkurni tushuntirib bering.

№	Tanqidiy tafakkur	Tushuncha
1	2	3

2. Tanqidiy fikrlashning qanday ta'riflari mavjud?

№	Tanqidiy fikrlash	Tushuncha
1	2	3

3. Tanqidiy fikrlashning shakllanishi va rivojlanishiga yordam beruvchi qanday muhit va shart-sharoitlar yaratilishi kerak?

№	Tanqidiy fikrlashning shakllanishi va rivojlanishiga yordam beruvchi qanday muhit va shart-sharoitlar	Tushuncha
1	2	3

4. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun fikrlash jarayonini tashkil etishda idrok qilishning nechta shaklini farqlash kerak?

№	Shaklini farqlash	Tushuncha
1	2	3

5. Axborotlarni chorlash, o‘ylab ko‘rish va fikrlash metodikalaridan foydalanish qanday muhim vazifalarni yechish imkoniyatini berishini ta’riflab bering.

№	Axborotlarni chorlash, o‘ylab ko‘rish va fikrlash metodikalaridan foydalanish	Ta’riflar
1	2	3

6. «Klaster» va «Sinkveyn» tushunchalarini ta’riflab bering.

№	«Klaster» va «Sinkveyn»	Ta’riflar
1	2	3

7. «Sinkveyn» ni yozib chiqish qoidasini tushuntirib bering.

№	«Sinkveyn» ni yozib chiqish qoidasi	Tushuncha
1	2	3

8. Tanqidiy mushohada jarayoni qanday mazmundagi savollar berilganda yoki muammolar o‘rtaga tashlanganda yuzaga kelishi mumkin?

№	Quyidagi mazmundagi savollar berilganda yoki o‘rtaga tashlanganda yuzaga kelishi mumkin	Tushuncha
1	2	3

9. Tanqidiy mushohada qilishni tashkil etishda qo‘llaniladigan usullarni izohlab, tushuntirib bering.

№	Tanqidiy mushohada qilishni tashkil etishda qo‘llaniladigan usullar	Tushuncha
1	2	3

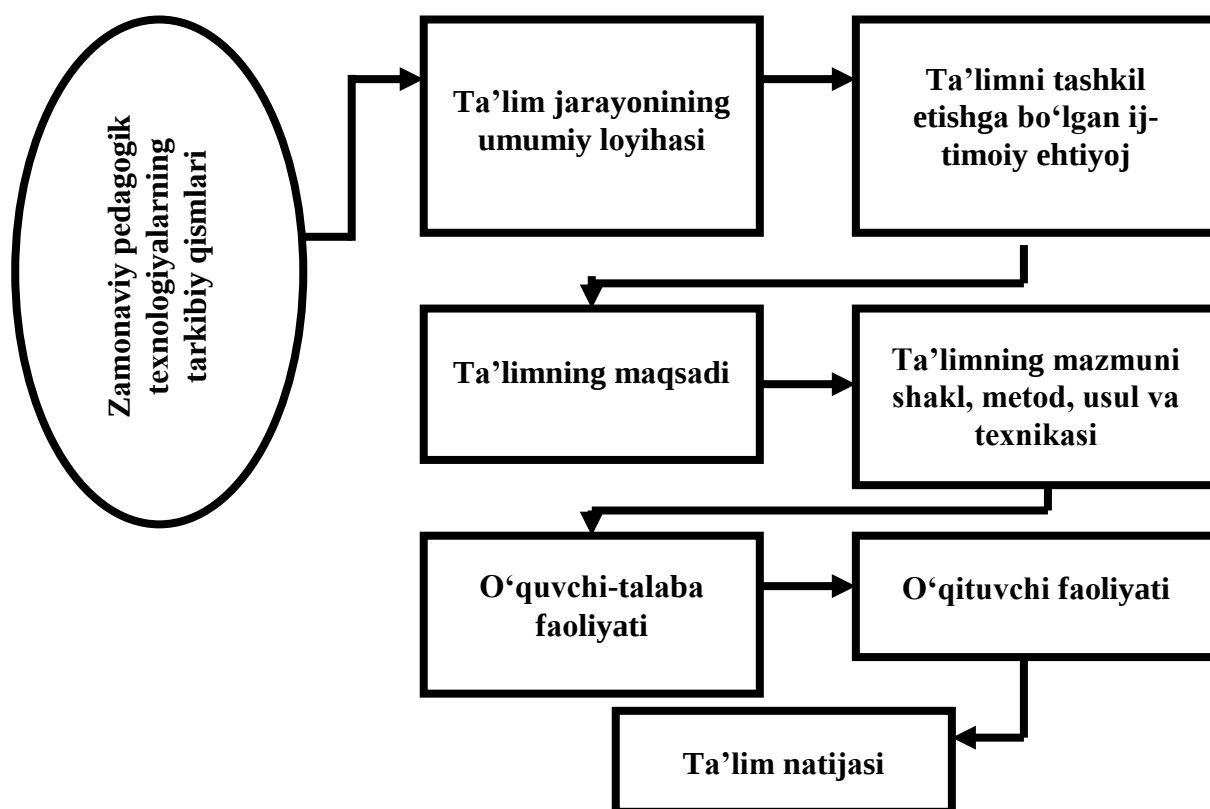
10. Savol berish usullarini tushuntirib bering.

№	Savol berish usullari	Tushuncha
1	2	3

VIII bob. ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING ASOSIY TARKIBIY QISMLARI, JARAYONLARI, TURLARI VA NATIJALARI

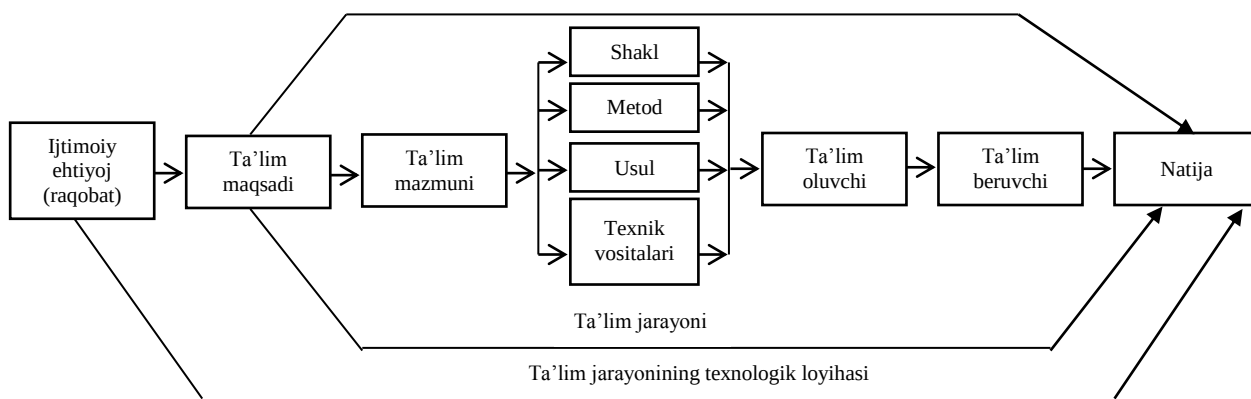
8.1. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy tarkibiy qismlari

Yuqorida qayd etib o‘tilganidek, zamonaviy pedagogik texnologiyalar mohiyatini o‘rganish hamda shu kungacha nashr etilgan pedagogik-psixologik adabiyotlar bilan tanishish ZPT ta’lim-tarbiya faoliyatining yaxlit jarayoni to‘g‘risidagi fan ekanligini e’tirof etish imkonini beradi. ZPTning quyidagi tarkibiy qismlari uning asosini belgilashga xizmat qiladi:

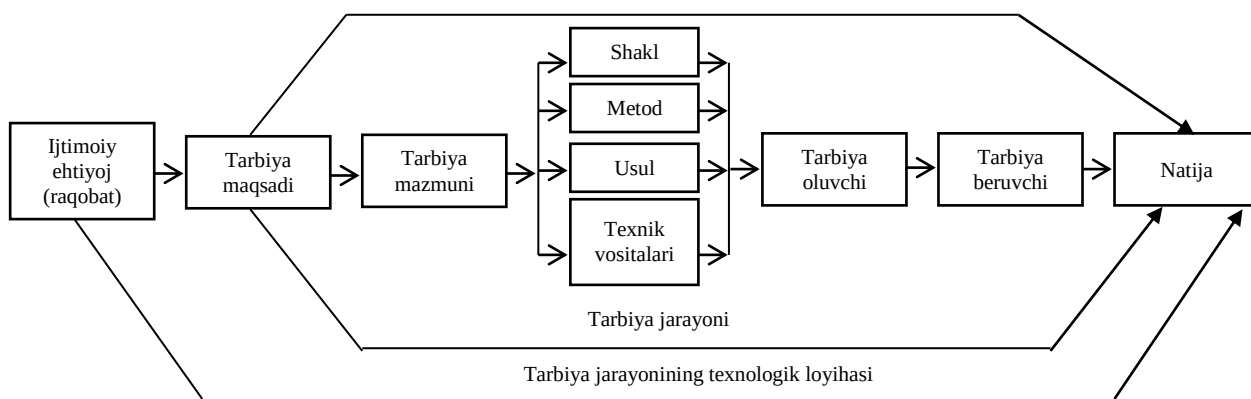
25-shakl. Pedagogik texnologiyalarning tarkibiy qismlari.

Yuqoridagi fikrlarga muvofiq zamonaviy ta’lim texnologiyasining tarkibiy qismlari quyidagicha namoyon bo‘ladi:

26-shakl. Ta'lim texnologiyasining tarkibiy qismlari.

Bizga yaxshi ma'lumki, tarbiya jarayoni uzoq muddatli, murakkab, uzluksiz bo'lib, u o'ziga xos xususiyatlarga ega. Garchi zamonaviy ta'lim texnologiyasi o'quvchi-talabaning ta'lim jarayonidagi yetakchilik rolini yoqlayotgan bo'lsa-da, tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchi asosiy mavqeyini egallay olmaydi. Chunki unda xarakter, dunyoqarash yetarlicha shakllanmagan bo'lib, u bu borada tarbiyachining yordamiga ehtiyoj sezadi. Shu bois tarbiya texnologiyasi ham mantiqiy, ham tarkibiy jihatdan ta'lim texnologiyasidan farq qiladi (12-shakl).

27-shakl. Tarbiya texnologiyasining tarkibiy qismlari.

Tarbiya jarayonining mohiyati, qonuniyatlari hamda o'ziga xos jihatlari xususidagi mavjud nazariy va amaliy g'oyalarga, pedagogik bilimlarga tayangan holda tarbiya texnologiyasining tarkibiy qismlarini quyidagicha belgilash mumkin:

- 1) tarbiya jarayonining umumiy loyihasi;
- 2) tarbiyani tashkil etishga bo'lgan ijtimoiy ehtiyoj (raqobat);
- 3) tarbiyaning maqsadi;
- 4) tarbiyaning mazmuni (shakl, metod, usul va texnik vositalar);
- 5) o'qituvchi (tarbiyachi) faoliyati;
- 6) o'quvchi (tarbiyalanuvchi) faoliyati;

7) *tarbiya samarasi (natija).*

Zamonaviy pedagogik texnologiya o'zida quyidagi xususiyatlarni namoyon etadi:

1. *Zamonaviy pedagogik texnologiya pedagogik jarayonni takomillashtirish, optimallashtirishga bo'lgan ijtimoiy ehtiyojni qondirish omili sanaladi.*

2. *Zamonaviy pedagogik texnologiya didaktik hamda tarbiyaviy xarakterdagi, shuningdek, ta'lim-tarbiya jarayonini samarali, mahoratli tarzda tashkil etish borasidagi nazariy hamda amaliy bilimlar majmuyi, metodologik fan sifatida namoyon bo'ladi.*

3. *Zamonaviy pedagogik texnologiya ta'lim-tarbiya jarayonining umumiy mohiyatini aks ettiruvchi yaxlit jarayondir.*

4. *Zamonaviy pedagogik texnologiya yo'naltiruvchanlik vazifasini bajaradi, ya'ni u shaxsni rivojlantirish, tarbiyalash, shakllantirish uchun xizmat qiladi.*

5. *Zamonaviy pedagogik texnologiya – shaxsiylik xususiyatiga ega bo'lib, unga nisbatan yagona, qat'iy, me'yoriy (standart) talablar qo'yilmaydi. Har bir pedagog u faoliyat yuritayotgan ta'lim-tarbiya muhitining xususiyatlari, mavjud ichki va tashqi shart-sharoitlarini inobatga olgan holda muayyan texnologik yondashuvni amalga oshirish imkoniyatiga ega.*¹

Ma'lumki, inson hamma sohada biror maqsadga erishish uchun bo'lgan yo'l, usul, vositalardan foydalanib, zarur faoliyatni amalga oshiradi. Demak, avval maqsad paydo bo'lsa, keyin shunga muvofiq, mavjud imkoniyatlarga suyanan holdagi faoliyat kelib chiqadi.

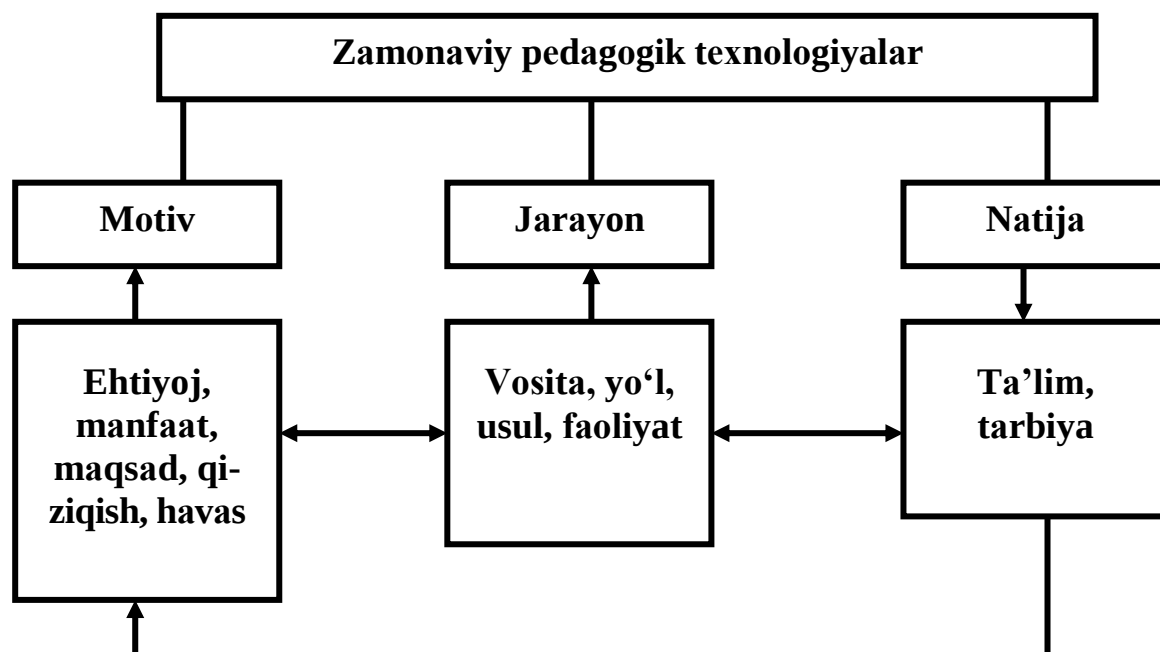
Bundan ko'rinadiki, aniq maqsad har bir ishning sababi va so'nggi natijasini belgilaydi. Lekin aytish kerakki, maqsadning o'zi ma'lum sabablar asosida shakllanadi. Bunday sabablar ehtiyoj deyiladi. Agar ehtiyoj paydo bo'lsa, maqsad kelib chiqadi va shu maqsad faoliyatga sabab bo'ladi.

Ehtiyoj va maqsad umumiy nom bilan motivlar deb ataladi. Bundan esa har bir faoliyat motivlar asosida kelib chiqishi va shu motivlarga muvofiq davom etishi hamda so'nggi natijaga erishishi ko'zda tutiladi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarda motivlar jarayonni keltirib chiqaradi va shu jarayonning natijasiga olib keladi. Bundan esa zamonaviy pedagogik texnologiyalarni motivlar, jarayon va natijadan iborat uchta tarkibiy qismlarga ajratib tahlil qilish imkoniyati hosil bo'ladi.

¹ Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. –T.: «Fan», 2006, 20-23-betlar.

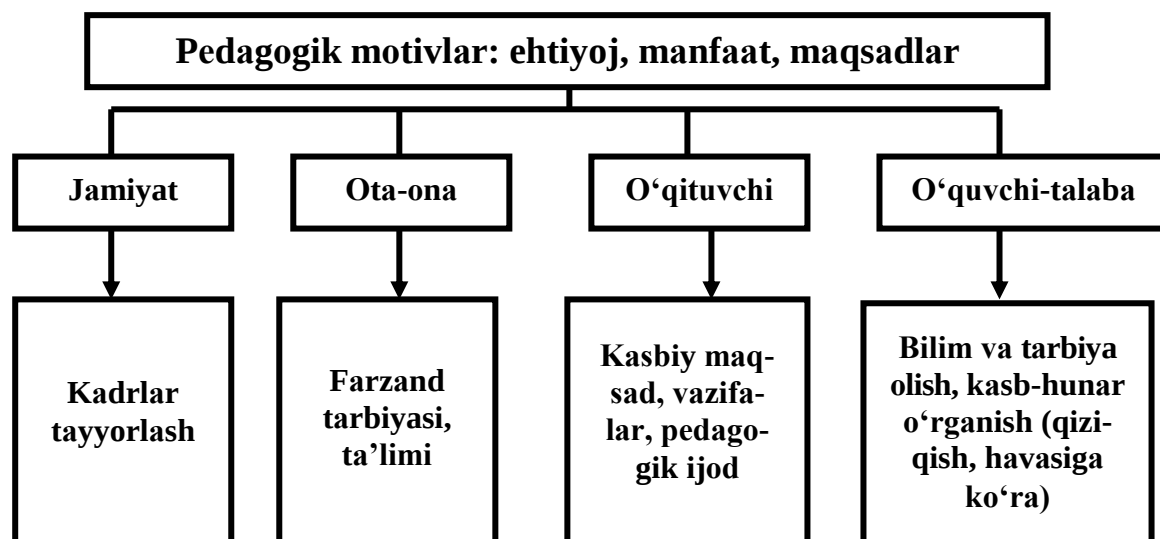
Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy tarkibiy qismlari

Bu shakldan yuqorida aytilgan uchta tarkibiy qismning har birini yana ham aniqroq tahlil qilish maqsadga muvofiqligi ko‘rinib turibdi. Shu nuqtayi nazardan pedagogik motivlar kimlar tomonidan va qanday mazmunda ilgari surilishini ko‘rib chiqishimiz mumkin.

Zamonaviy pedagogik texnologiya o‘z vazifasi bo‘lgan ijtimoiy buyurtmani bajarib, jamiyat, ota-ona, o‘qituvchi, o‘quvchi-talabaning ehtiyoj, manfaat, maqsadlariga muvofiq bo‘lgan motivlarni qondirishga xizmat qiladi. Bu motivlar o‘ziga xos bog‘liqliklarga ega bo‘lib, ular quyidagi 29-shaklda ko‘rsatilgan.

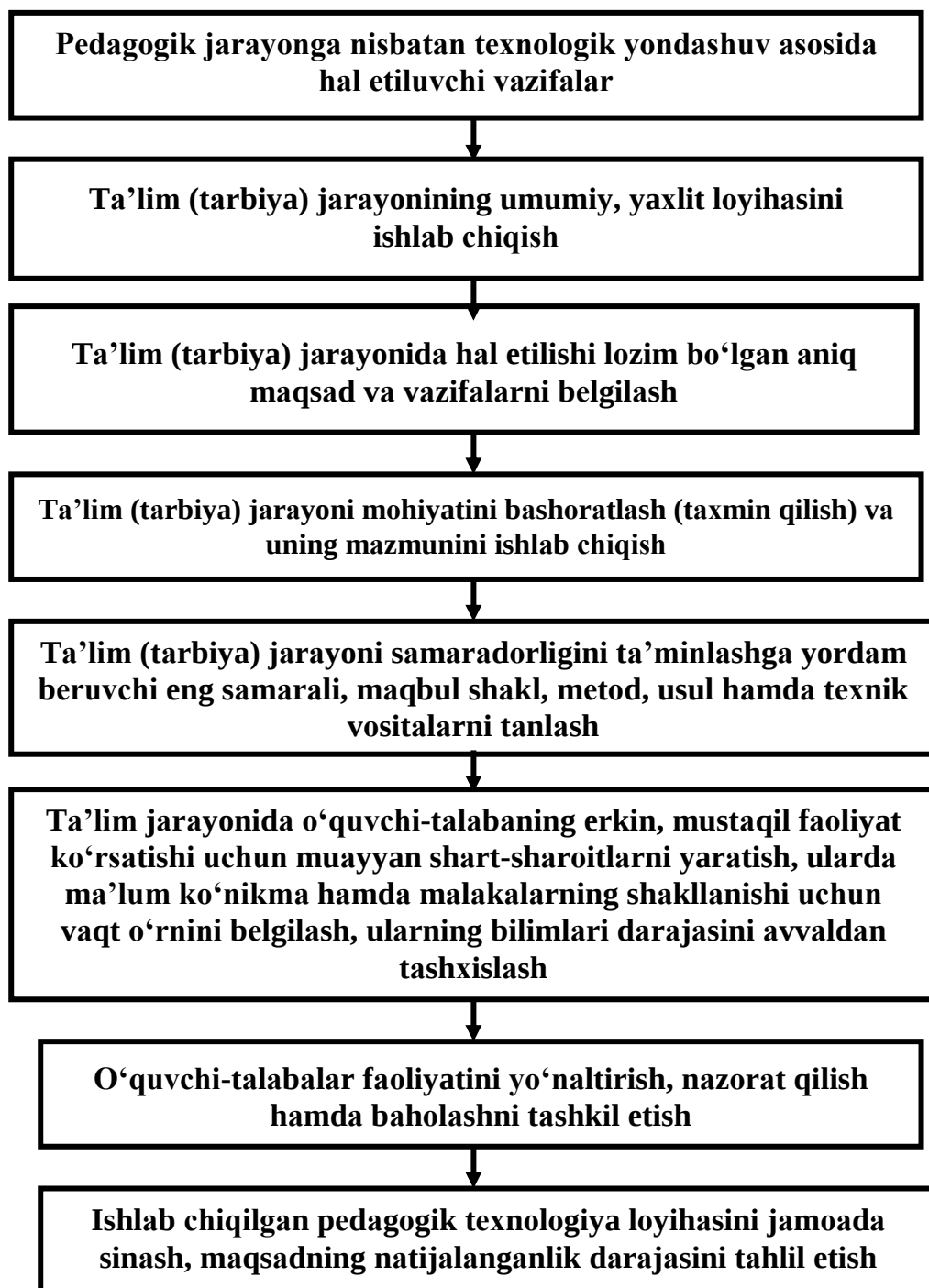
Pedagogik motivlarning o‘zaro bog‘liqliklari

8.2. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy jarayonlari

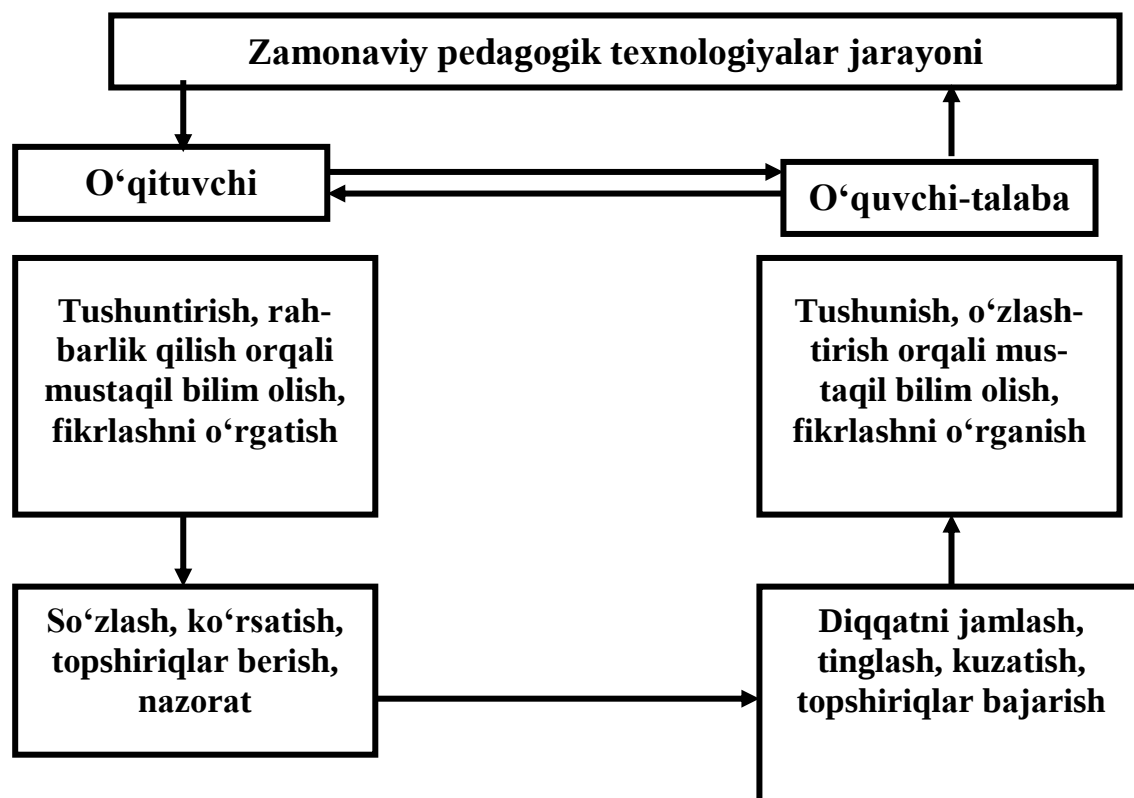
Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy maqsadi barkamol insonni shakllantirish uchun pedagogik jarayonni takomillashtirish, insonparvarlashtirish, demokratlashtirish, o'quvchi-talabanning mustaqilligini ta'minlash, o'qitish jarayonida texnika vositalaridan samarali foydalanishga erishishdan iborat.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash jarayonida quyidagi vazifalar hal etiladi:

30-shakl. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning vazifalari.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy jarayoni o'quv-tarbiya mashg'ulotlari, ya'ni o'qituvchi bilan o'quvchi-talaba o'rtasidagi pedagogik muloqot ko'rinishida amalga oshiriladi. Bu muloqot davomida ularning har biri ma'lum faoliyat turlarini amalga oshiradilar. Ularning ushbu faoliyatlari bevosita zamonaviy pedagogik texnologiyaning asosiy jarayonini hosil qiladi. Buni quyidagicha tasvirlash mumkin.

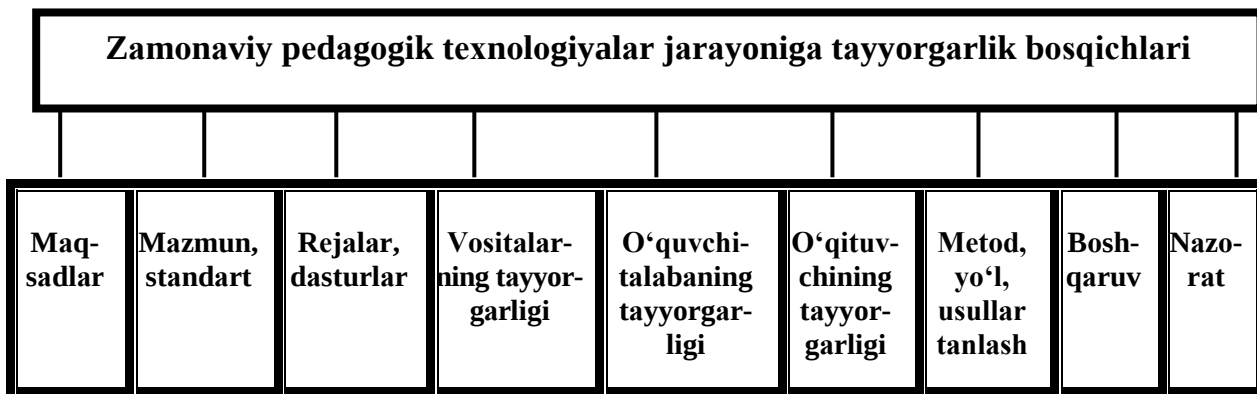

31-shakl. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy jarayoni ishtirokchilarining faoliyat turlari.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy jarayoni o'qituvchi uchun so'zlash, ko'rsatish, topshiriqlar berish nazorat qilish (tushuntirish, rahbarlik qilish) orqali mustaqil bilim olish va fikrlashga o'rgatishdan, o'quvchi-talaba uchun esa diqqatni jamlagan holda tinglash, kuzatish, topshiriqlar bajarish (tushunish, o'zlashtirish) orqali mustaqil bilim olish va fikrlashga o'rganishdan iborat.

31-shakldan ko'rinishidagi, o'qituvchi rahbarligida o'quvchi-talaba o'zi bilim oladi, o'rganadi, o'zlashtiradi, mustaqil fikrlash ko'nikmalarini egallaydi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayoni serqirra bo'lib, unga tayyorgarlik ham o'ziga xos bosqichlardan iborat. Ularni quyidagicha ifodalash mumkin:

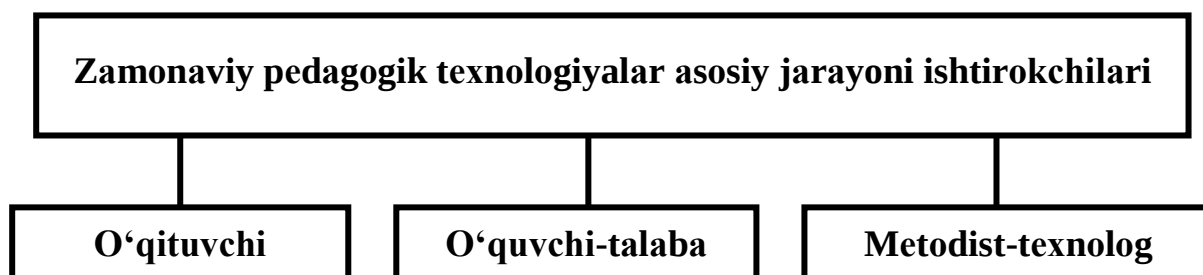

32-shakl. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayoniga tayyorgarlik ishlarining asosiy bosqichlari.

32-shakldagi har bir tushuncha o'z tarkibiga tegishli keng mazmunga ega ekanligi ma'lum. Ularning har biri alohida mavzularni tashkil qiladi.

Bu masala yuzasidan ayrim fikrlarni bayon qilamiz. Bular zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy jarayoni ishtirokchilari, bu jarayonga xizmat ko'rsatuvchilar tarkibi hamda qo'llanadigan vositalarning asosiy turlariga tegishli bo'lib, ularni quyidagi shakldagi ko'rinishda ifodalash mumkin:

33-shakl.

Bu shaklda «metodist-texnolog» degan atamaning qo'llanishi «pedagogik texnologiya» atamasini qo'llash munosabati bilan mantiqan kelib chiqadi, deb hisoblash mumkin. Chunki xususiy metodikalar asosida o'qitish davrida metodist faoliyati maqsadga muvofiq bo'lgan edi. Hozirda esa zamonaviy pedagogik texnologiyalar joriy etilishi munosabati bilan ularni aniqlash, o'rganish, tahlil qilish, baholash, rivojlantirish, umumlashtirish, ommalashtirish, yangilarini yaratish faoliyatlari bilan shug'ullanuvchi mutaxassisni shu texnologiya mutaxassisi sifatida texnolog deb atash mantiqan to'g'ri bo'ladi.

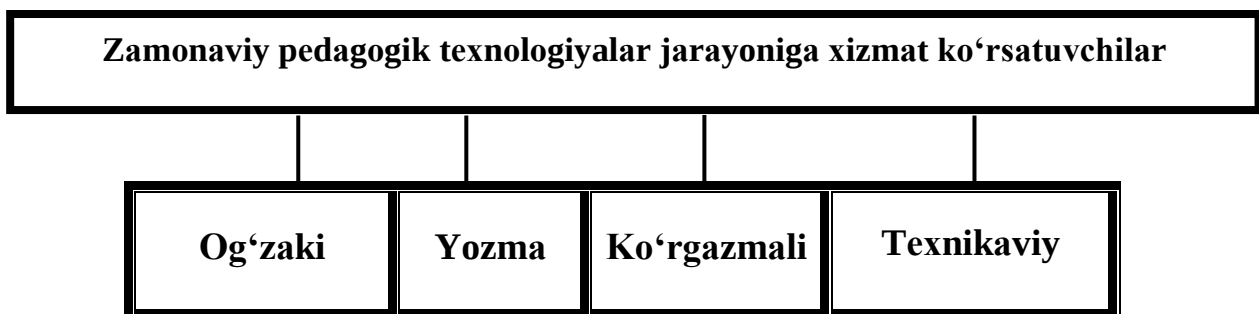
Quyidagi shaklda esa pedagogik texnologiya jarayonini tashkil qilish va olib borishni ta'minlovchi asosiy xizmat turlari ko'rsatilgan:

34-shakl.

Zamonaviy pedagogik texnologiya jarayonining asosiy xususiyatlarini qisqacha bayon qilish shu jarayonda qo'llanadigan vositalarni ham eslatib o'tishni talab qiladi. Bu vositalarning asosiy turlarini umumlash-tirgan holda quyidagicha nomlash mumkin:

35-shakl.

Hozirda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning turlari juda ko'p bo'lib, ular bir-biridan, yuqorida aytilganidek, ayrim alohida yo'nalish va maqsadlarga asosiy e'tibor qaratilgani bilan farqlanadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayonlarini o'rganishning soddalashtirilgan tartibini quyidagicha tushunish mumkin:

Tushuntirish – axborotning ma'no-mazmunini, undan foydalanish tartibini turli vosita va usullarni qo'llab, tushuntiruvchining o'zi tushun-gan darajada boshqalarga yetkazish faoliyatidan iborat jarayon.

Tushunish – axborotning ma'no-mazmunini idrok qilish, undan ko'rsatilgan tartibda mustaqil foydalana olish.

O'rgatish – axborotdan foydalanish va turli harakatlarni bajarish ko'nikmalarini o'rgatuvchining o'zi o'rgangan darajada boshqalarning takrorlay olishini turli vosita va usullarni qo'llab amalga oshirish faoli-yatidan iborat jarayon.

O'rganish – axborotdan foydalanish va turli harakatlarni ko'rsatilgan tartibda mustaqil bajarish ko'nikmalarini egallash.

O‘zlashtirish – tushunish, o‘rganish orqali axborotning ma’no-mazmuni, undan foydalanish yoki harakatlarni bajarish tartibi to‘g‘risida bilim va ko‘nikmalar hosil qilish.

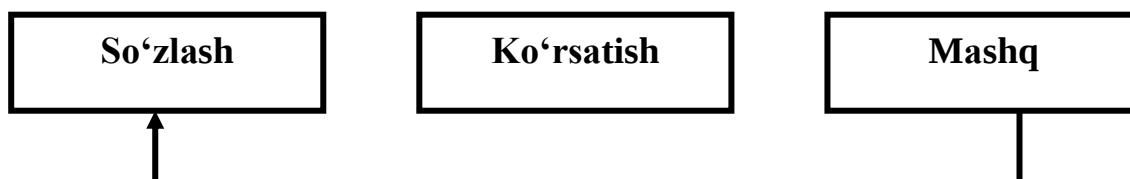
O‘zlashtirish shartli ravishda quyidagi uchta darajaga ajratiladi:

1) *o‘rgatilgan bilim, ko‘nikmalarni to‘g‘ri takrorlash;*
2) *ularni amaliy faoliyatda qo‘llash, ulardan tegishli maqsadlarda foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lish;*

3) *ularni ijodiy tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish, xulosalar chiqarish asosida takomillashtirish faoliyatini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘lish.*

Shu bilan birga zamonaviy pedagogik texnologiyalarning hammasida ham birdek qo‘llaniladigan va ta’lim-tarbiya jarayonining tarixiy tarkib topishida va rivojlanib borishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan asosiy tarkibiy elementlar so‘zlash, ko‘rsatish va mashqlar bajarishdan iborat bo‘lib, ular o‘zaro quyidagicha ketma-ketlikda va bog‘liqlikda amal qiladi:

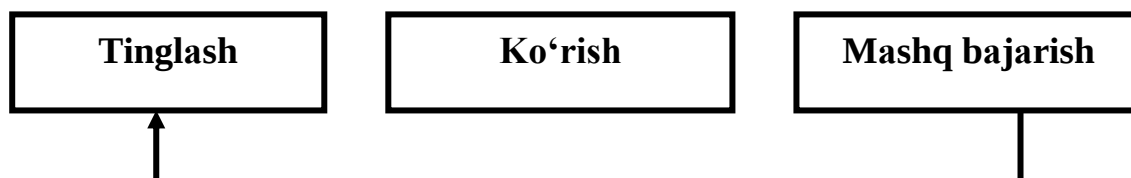
36-shakl.

36-shakldagi tushuncha va bog‘liqliklar, asosan, bir butun holda amal qilib, ta’lim-tarbiya jarayonining va uning hozirgi takomillashgan shakli bo‘lgan pedagogik texnologiyalarning asosiy o‘zagini tashkil qiladi. Ushbu shakldan pedagogik texnologiya jarayoni ishtirokchilari bo‘lgan o‘quvchi-talaba, o‘qituvchi, ta’lim menejeri, metodist-texnologning faoliyatlarini tashkil qiluvchi asosiy elementlar ham aniqlanadi.

37-shakl.

Bunda o‘quvchi-talaba faoliyatidagi asosiy jarayonlar quyidagilardir:

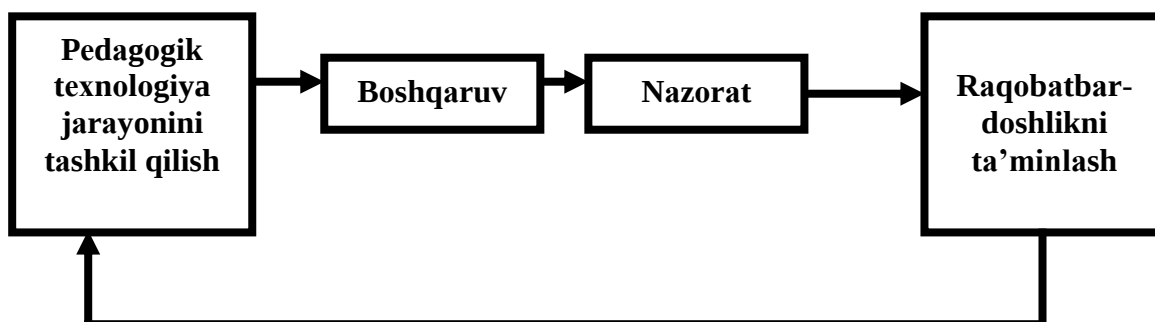
38-shakl.

O'qituvchi faoliyatidagi asosiy jarayonlar:

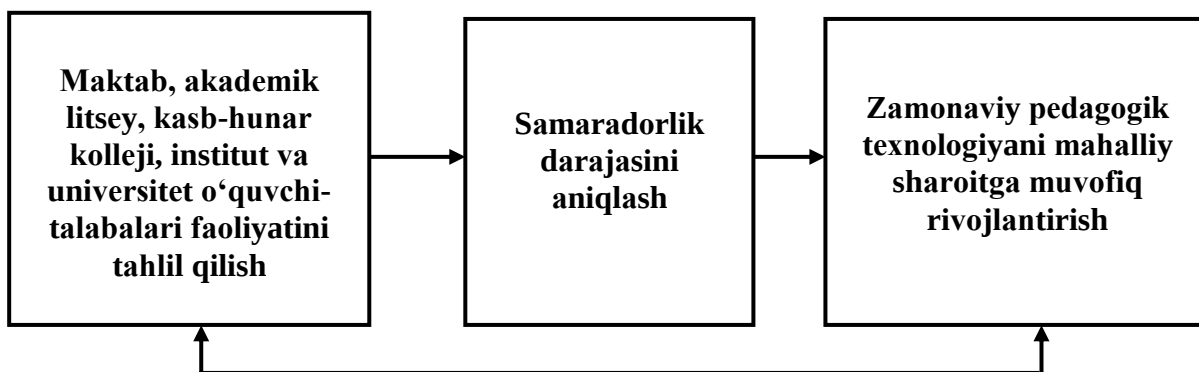
39-shakl.

Ta'lim menejeri faoliyatidagi asosiy jarayonlari:

40-shakl.

Metodist-texnolog faoliyatidagi asosiy jarayonlar:

Yuqorida aytilganidek, metodist-texnolog degan nom ishlatilishining sababi oddiy bo'lib, ta'lim tizimida xususiy metodikalar asosida ish olib borilganda o'quv fanlari va boshqa yo'nalishlar bo'yicha metodistlar faoliyat olib boradilar.

Hozirda esa zamonaviy pedagogik texnologiyalar ommalashib borayotgani munosabati bilan ularni turli-tuman sharoitlarga muvofiq takomillashtirish, joriy qilish va samaradorligini oshirish uchun chora-tadbirlar belgilash bilan shug'ullanuvchi mutaxassislarni texnolog yoki metodist-texnologlar deb nomlash to'g'riroq hisoblanadi.

Yuqoridagi shakllarni shartli ravishda pedagogik texnologiyaning soʻz, koʻz, mashq shakli deb nomlash mumkin, ushbu uchta tushunchaning har biri juda keng qamrovli hamda alohida ahamiyatga ega ekanligi maʼlum. Lekin shu bilan birga, bu uchta tushuncha pedagogik texnologiyada bir-biridan ajralmas tushunchalar hisoblanadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyaning asosiy elementlari boʻlgan ushbu soʻzlash, koʻrsatish va mashqlar bajarishni texnologik jarayonning uchta tarkibiy boʻlagi sifatida tahlil qilish maqsadga muvofiq. Ularning har biri juda keng koʻlamli boʻlib, batafsil tahlil qilish koʻp vaqt va kuch talab qiladi.

Shu sababdan bu jarayonlar bilan bogʻliq umumiy tushunchalarni quyidagi jadvallarda keltiramiz:

11-jadval.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning soʻzlash jarayonida oʻqituvchi va oʻquvchi-talaba faoliyati hamda ular uchun zarur vositalar.

Oʻqituvchi		Oʻquvchi-talaba	
Faoliyati	Vositalar	Faoliyati	Vositalar
Soʻzlash	Motivlar	Tinglash	Motivlar
Tushuntirish	Axborot va u haqidagi bilim	Eshitish	Diqqat
Maʼruza	Mantiq	Oʻzlashtirish	Xotira
Savol-javob	Malaka	Savol-javob	Takrorlash
Bahs	Mahorat	Yozib olish	Qobiliyat
Munozara	Dunyoqarash	Soʻzlash	Iroda
Muzokara	Eʼtiqod	Yodda saqlash	Sabr
Yozib koʻrsatish	Mafkura	Fikrlash va boshqalar	Chidam
Maslahat	Nutq		Iqtidor
Nasihat	Intonatsiya		Isteʼdod
Tanbeh	Noverbal nutq		Mashq daftari va boshqalar
Rahbarlik	vositalari		
Nazorat			
Ijod			

Bu jadvalda har bir tushuncha va ular orasidagi bogʻliqliklar alohida tizimni tashkil qiladi. Bu yerda pedagogik vositalarga, jumladan, oʻqituvchi mahorati, malakasi, oʻquvchining isteʼdodi, irodasiga bogʻliqligiga eʼtiborni qaratish lozim.

12-jadval.**Ko'rgazmali o'quv jarayonida o'qituvchi va o'quvchi faoliyati va ular uchun zarur vositalar**

O'qituvchi faoliyati	Vositalar	O'quvchi-talaba faoliyati	Vositalar
Ko'rsatish Tushuntirish Savol-javob Rahbarlik Nazorat	Sinf doskasi Qog'oz varag'i Bo'r, flomaster O'quv plakatlari Kompyuter Modellar Asboblari Stanoklar Mulyaj Gerbariy Albom Kitob, jurnal, gazeta Jonivorlar O'simliklar Buyumlar Tabiat Yorug'lik va rang hodisalari Harakatlar, ularning tartibi, tezligi, ritmi Foto, kino, video tasvirlar Sxema, jadval, grafik, karta, rasm, yozuvlar	Ko'rish Kuzatish Tushuntirish O'zlashtirish Yozish, chizish, hisoblash Harakatlarni o'rganish Takrorlash So'zlash Savol-javob Tahlil Qiyoslash Umumlashtirish Fikrlash va boshqalar	Diqqat Xotira Qobiliyat Kuzatuvchanlik Tafakkur Mashq daftari va boshqalar

Bu javdalda turli fanlarni o'qitishda qo'llaniladigan ko'rgazmali vositalarning umumiy nomlari keltirilgan. Bunda sinf doskasidagi o'qituvchi yozadigan yozuv va tasvirlarning ahamiyatiga e'tibor qaratilgan. Hozirda buning o'rniga katta qog'oz varaqlariga turli rangdagi flomasterlar bilan yozish keng tarqalmoqda.

Harakatlarni o'rganish mashg'ulotlari boshqa fanlardan farqli ravishda mehnat, jismoniy tarbiya, musiqa kabi darslarda ko'proq o'rin egallaydi.

Ko'rgazmalilikda faqat ko'rish emas, ushlab ko'rish, hidlash yoki ta'm bilish orqali ham o'rganilayotgan obyektlarning qattiq-yumshoqligi, harorati, hidi va boshqa belgilari bilan tanishtiriladi.

13-jadval.

Mashqlar bajarish jarayonida o'qituvchi va o'quvchi-talaba faoliyati va zarur vositalar

O'qituvchi faoliyati	Vositalar	O'quvchi-talaba faoliyati	Vositalar
Mashq bajarish tartibini ko'rsatib berish, tushuntirish, savol-javob, rahbarlik, nazorat	Masalalar Topshiriqlar Testlar Asboblari Stanoklar Jihozlar Materiallar Kompyuter Uyga vazifa	Kuzatish tushunish, mashq bajarish, takrorlash, o'zlashtirish, so'zlash, savol-javob, yozish, chizish, hisoblash, harakat - larni bajarish, qurish-yasash, uy vazifasini bajarish, fikrlash va boshqalar	Diqqat Tafakkur Xotira Asboblari Materiallar Mashq daftari va boshqalar

Mashqlar bajarish o'zlashtirishni mustahkamlaydigan o'quv jarayoni hisoblanadi. Bu mashqlar har bir fanda o'ziga xos mazmunda bo'ladi. Mashqlar bajarish jarayonida ko'pincha o'quvchi-talabaning hamma sezgi a'zolari ishtirok etishi bilan uning eslab qolish darajasini oshirish orqali pedagogik imkoniyatlar yanada kengayadi.

Mashg'ulot o'qish, yozish, so'zlash, fikrlash, hisoblash, turli harakatlarni bajarish, qurish-yasash, chizish, bo'yash, musiqa chalish, qo'shiq aytish, misol, masala, testlar yechish, kompyuter bilan ishlash, asboblari, stanoklar, boshqa texnika vositalari bilan ishlash, materiallarga turli ishlov berish, dalada, fermada, qurilishda ishlash, uy-ro'zg'or ishlarini bajarish, jismoniy va sport mashqlari, ishchanlik o'yinlari, musobaqa, ko'rik, tanlov va boshqalardan iborat.

Mashg'ulot vaqtining ko'proq qismi mashqlar bajarishga sarflanishi, albatta, yaxshi natijalar beradi.

O'qituvchi faoliyatidagi rahbarlik va nazorat alohida jarayon bo'lib, har bir mashg'ulotning maqsad va mazmuniga muvofiq amalga oshiriladi.

Nazoratning eng haqiqiy va to'g'ri turi o'z-o'zini nazorat qilish hisoblanadi. Bu pedagogik texnologiyaning barcha ishtirokchilari, ya'ni o'qituvchi va o'quvchi-talabalarga tegishli. Lekin ma'lumki, ko'pincha odamlarda o'z-o'zini qat'iy nazorat qilish odatga aylanmagan, buning uchun ko'p hollarda iroda yetishmaydi.

Shuning uchun o'quvchi-talaba faoliyatini nazorat qilish o'qituvchi va ota-onalar tomonidan hamkorlikda olib borilishi maqsadga muvofiq. Bunda nazorat uchun haddan ortiq vaqt sarflamaslikka e'tibor berish, o'qituvchining asosiy ish vaqti nazorat uchun emas, o'quvchi-talabalarga ko'proq bilimlar berishga sarflanishiga erishish lozim.

Agar o'quvchi-talabalarning o'qish motivlari, mashg'ulotlarning boshidan oxirigacha diqqatni jamlashi, eslab qolishi, xotirada saqlashi va o'rganganlarini amalda mustaqil qo'llay olishi kabi ko'rsatkichlari muntazam ravishda 100 foiz bo'lganda edi, ana shundagina ularning o'zlashtirishlarini nazorat qilishga vaqt sarflamaslik mumkin bo'lar edi.

Lekin amalda bunday emasligi hammaga ma'lum, shu sababdan hozirda nazoratning reyting usuli yanada takomillashtirilgan holda joriy qilinmoqda.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar aslida yuqorida aytilgan so'zlash, ko'rsatish, mashqdan iborat uchta tarkibiy elementning turli kombinatsiyalarini tashkil qiladi. Ular ta'lim-tarbiyaning ayrim yo'nalishiga, mazmuniga alohida e'tibor berilgani hamda unga muvofiq maqsadlarga qaratilgani bilan farqlanadi.

8.3. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning turlari

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar uzluksiz ta'lim turlari, ta'lim sohalari hamda ayrim belgilari bo'yicha turlarga ajratiladi. Uzluksiz ta'lim turlari bo'yicha maktabgacha ta'lim, boshlang'ich ta'lim, tayanch ta'lim, maktabdan tashqari – qo'shimcha ta'lim, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim, qayta tayyorlash va malaka oshirish ta'limi zamonaviy pedagogik texnologiyalarga bo'linadi.

Shu bilan birga, ta'lim sohalari bo'yicha ona tili, xorijiy tillar, adabiyot, ijtimoiy, tabiiy, aniq fanlar, san'at, sport, texnika, texnologiya, amaliy fanlar, kasb-hunarlar, maxsus ta'lim pedagogik texnologiyalari mavjud.

Hozirda mavjud bo'lgan zamonaviy pedagogik texnologiyalarni bir qancha belgilariga qarab turlarga ajratiladi. Bu belgilar haqida gapirishdan oldin shuni eslatib o'tishimiz kerakki, pedagogik texnologiya doimo kompleks xarakterga ega bo'lib, u faqat bittagina omildan, metoddan, tamoyildan foydalanmaydi, ya'ni quyida keltiriladigan turlargagina xos bo'lgan monotexnologiyalar aslida mavjud emas. Lekin har bir pedagogik texnologiyada asosiy e'tibor ta'lim jarayonining u yoki bu tomoniga qaratilishi natijasida ularni shu belgilari bo'yicha turlarga ajratiladi.

Bu masalaga turlicha yondashuvlar mavjud bo'lib, ulardan ayrimlariga to'xtalib o'tamiz.

Bilish faoliyatini boshqarish bo'yicha zamonaviy pedagogik texnologiyalarning quyidagi turlari ma'lum:

- *klassik ma'ruza;*
- *texnika vositalari yordamida o'qitish;*
- *maslahatchilik tizimi;*
- *darslik bo'yicha o'qitish;*
- *kichik guruhlar tizimi;*
- *kompyuter yordamida o'qitish;*
- *repetitorlik tizimi;*
- *dasturlashtiriladigan boshqaruv.*

Ta'lim oluvchiga yondashuv turi bo'yicha zamonaviy pedagogik texnologiyalar quyidagicha nomlanadi:

- *avtoritar;*
- *didaktik yo'naltirilgan;*
- *ijtimoiy yo'naltirilgan;*
- *antropologik yo'naltirilgan;*
- *pedagogik yo'naltirilgan;*
- *shaxsga yo'naltirilgan;*
- *insonparvarlikka va shaxsga yo'naltirilgan;*
- *hamkorlik texnologiyalariga yo'naltirilgan;*
- *erkin tarbiyaga yo'naltirilgan;*
- *ezoterik ta'lim va tarbiyaga yo'naltirilgan.*

Qo'llaniladigan asosiy metod bo'yicha zamonaviy pedagogik texnologiyalar quyidagi turlarga ajratiladi:

- *dogmatik, reproduktiv metod;*
- *tushuntirish, ko'rgazmali;*
- *rivojlashiruvchi ta'lim;*
- *muammoli, izlanishli;*
- *ijodiy metod;*
- *dasturlashtirilgan ta'lim metodi;*
- *dialogli metod;*
- *o'yin metodi;*
- *o'z-o'zini rivojlantiruvchi ta'lim metodi;*
- *axborotli (kompyuterli) ta'lim metodi.*

Tashkiliy shakllariga ko'ra, zamonaviy pedagogik texnologiyalar quyidagi turlarga ajratiladi:

- *hozirgi an'anaviy ta'lim;*
- *shaxsga yo'naltirilgan pedagogik jarayon asosidagi pedagogik texnologiyalar;*

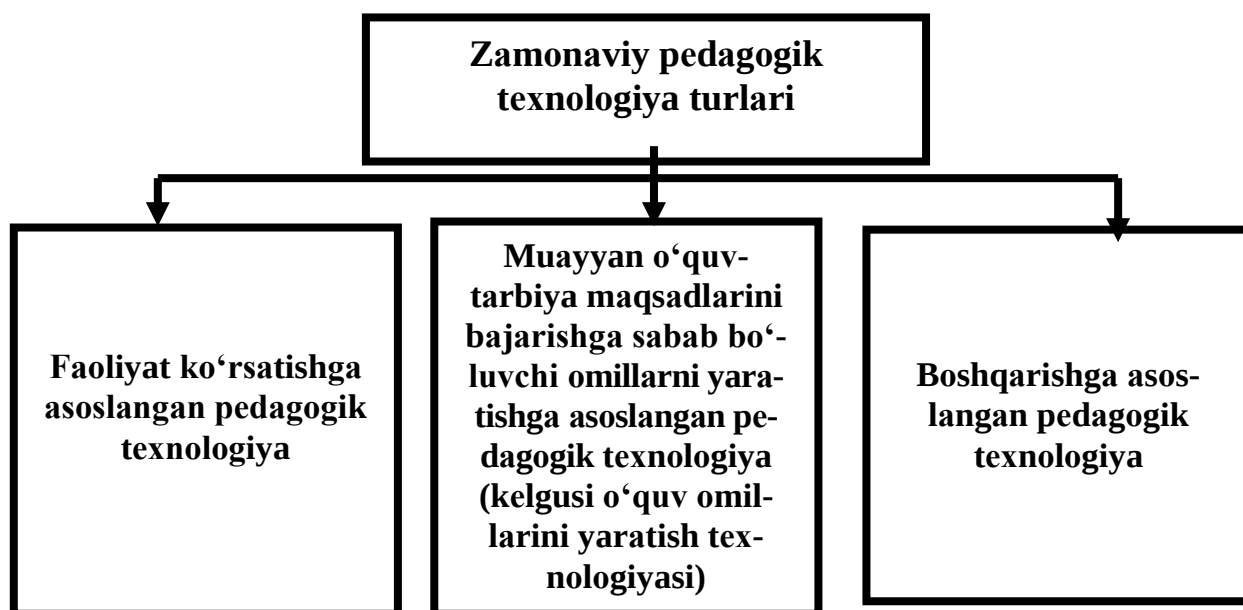
- o‘quvchilar faoliyatini faollashtirish va jadallashtirish asosidagi pedagogik texnologiyalar;
- o‘quv jarayonini boshqarish va tashkil qilish samaradorligi asosidagi pedagogik texnologiyalar;
- materialni didaktik takomillashgirish va rekonstruksiyalash asosidagi pedagogik texnologiyalar;
- xususiy fanlar pedagogik texnologiyalari;
- muqobil texnologiyalar;
- tabiatga moslashtirilgan texnologiyalar;
- rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyalari;
- mualliflik maktablari pedagogik texnologiyalari;
- texnologiyalarni loyihalash va o‘zlashtirish texnologiyalari.

Bulardan tashqari, shaxsning xususiyat va sifatlari tarkibiga yo‘naltirilganlik bo‘yicha zamonaviy pedagogik texnologiyalar quyidagi turlarga ajratiladi:

- fanlar bo‘yicha bilim, o‘quv, ko‘nikmalarni shakllantirishga yo‘naltirilgan – axborot texnologiyalari;
- aqliy faoliyat usullarini shakllantirishga yo‘naltirilgan operatsion texnologiyalar;
- estetik va axloqiy munosabatlar sohasini shakllantirishga yo‘naltirilgan emotsional-badiiy va emotsional – axloqiy texnologiyalar;
- shaxsning o‘z-o‘zini rivojlantirish mexanizmlarini shakllantirishga yo‘naltirilgan o‘z-o‘zini rivojlantirish texnologiyalari;
- ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan – evristik texnologiyalar;
- amaliy faoliyat sohasini rivojlantirishga yo‘naltirilgan – amaliy texnologiyalar.

Umuman, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni yuqorida aytilganlardan tashqari bir qancha belgilarga ko‘ra ham turlarga ajratiladi.¹ Ta’lim jarayonining didaktik mohiyati quyidagi pedagogik texnologiyalarni ajratishga imkon beradi:

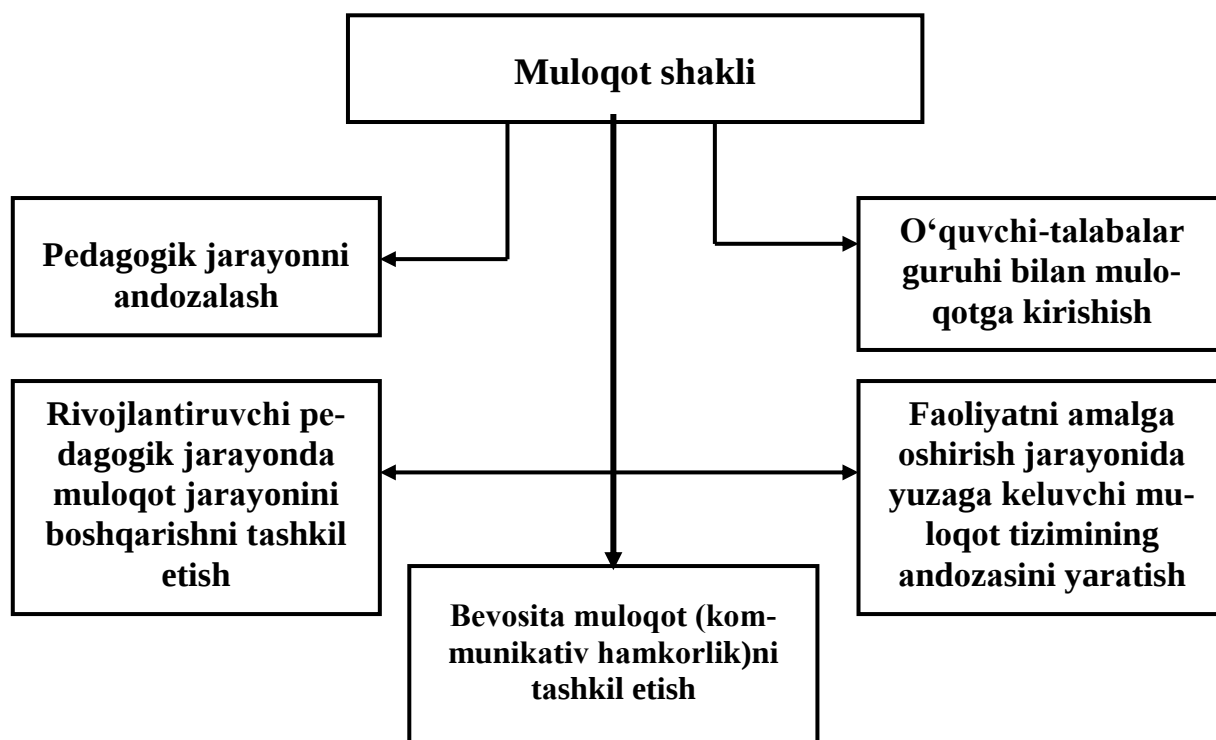
¹ Qarang: Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiyalar asoslari. –T.: O‘qituvchi, 2004, 32-35-betlar

Ta'lim-tarbiya jarayoni butun mashg'ulot davomida o'quvchi-talaba faolligi va qiziquvchanligini muntazam ravishda uyg'otib borish maqsadini ko'zda tutadi. *O'quv omillarini yaratishga asoslangan, pedagogik texnologiya* o'quvchilarni tezkorlik bilan o'quv yoki o'quv ishlab chiqarish faoliyatiga jalb qilish imkonini beradi. Aks holda, zaif, yetarli darajada tushunarli bo'lmagan yoki aniq natija ko'zlanmagan topshiriqlar mashg'ulotning samarasiz yakunlanishiga olib keladi.

Bunday holatlar ko'p hollarda o'qituvchining o'quvchi-talabaga nisbatan salbiy munosabatda bo'lishiga zamin yaratadi hamda o'quvchi-talabaning ortiqcha hissiyotlarga berilishi, o'quv faoliyatiga undovchi rag'batning pasayishi, o'qishdan bezishi hamda o'quv predmeti va o'qituvchiga nisbatan salbiy munosabatda bo'lishiga sabab bo'ladi. O'qituvchi va o'quvchi-talaba orasidagi munosabat insonparvarlik mezonlari asosida tashkil etilib, noxush hissiyotlarni bartaraf etishga yo'naltirilishi lozim. O'qituvchi bilan o'quvchi-talaba orasidagi munosabat erishilgan yutuqlardan zavqlanish, o'quv faoliyatiga nisbatan chanqoqlik bilan intilish hamda birgalikdagi ijodiy muloqotga chorlashi kerak. Bu esa pedagogik ta'sirning yuzaga kelishi uchun zarur bo'lgan o'zaro aloqa vositasi – "ko'pri"ni hosil qiladi. Ta'lim jarayonida o'quvchi-talaba shaxsiga nisbatan hurmatsizlik bilan yondashilganda ko'zda tutilgan talabchanlikka, ayniqsa, ongli intizomni o'rnatishga erishish mumkin emas.

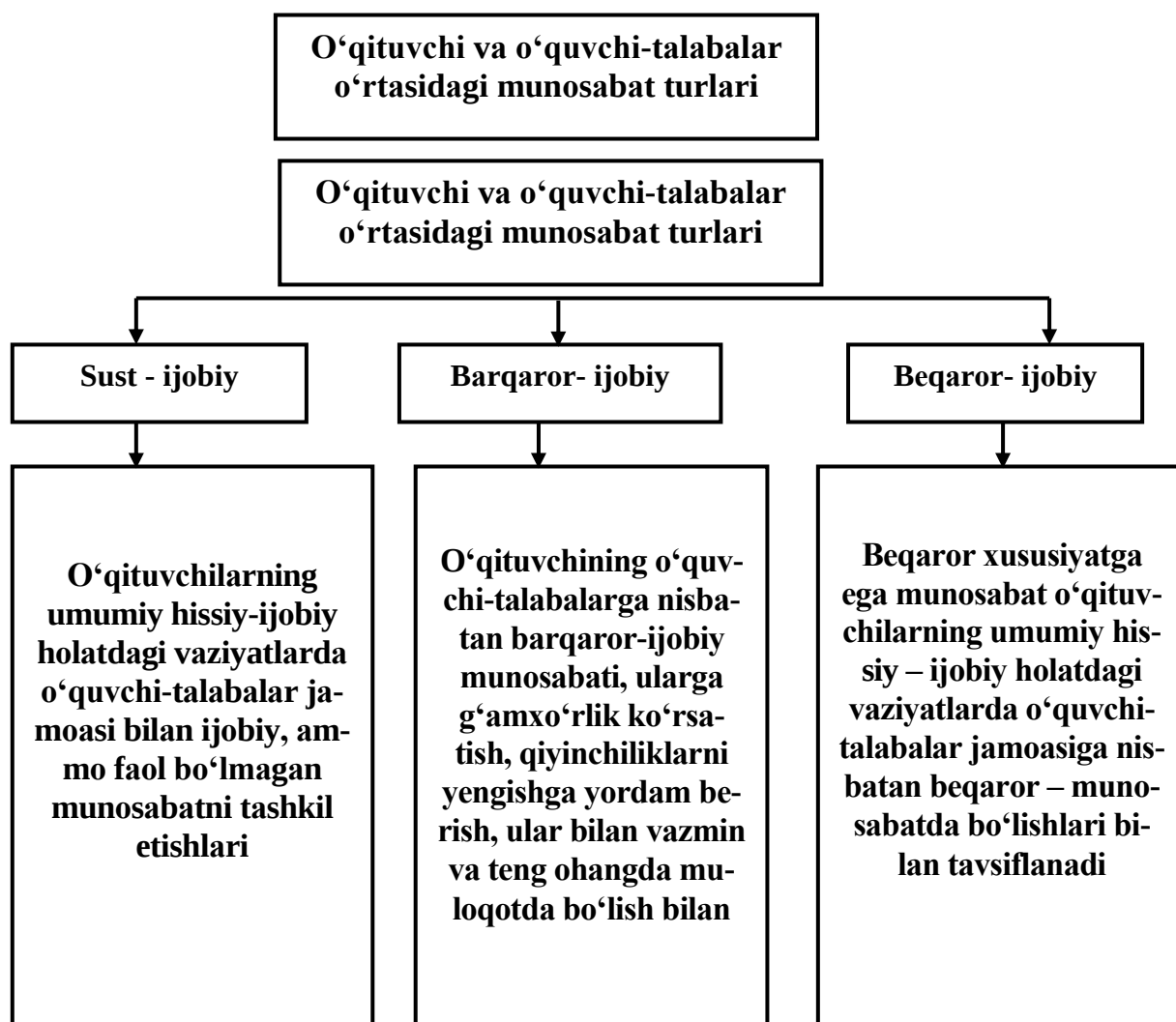
Boshqa bir tomondan olib qaraganda, pedagogik munosabatning tarkibiy qismi bo'lgan muloqot (kommunikativ faoliyat)ni quyidagi shakllarda uyushtirish mumkin:

Ta'lim-tarbiya ishini tashkil etishda o'qituvchi va o'quvchi-talaba orasidagi o'zaro munosabat va muloqotning bir necha turlari mavjud bo'lib, ular quyidagilardir:

O'quv omillarini yaratishga asoslangan pedagogik texnologiya o'qituvchilarning o'quvchi-talabalarga muloqot asosida ta'sir etish yo'llarini ham o'z ichiga oladi. Keng tarqalgan metod yoki muloqot ta'sirlari quyidagilardan iborat: ishontirish, isbotli natijalarga asoslanish, bevosita hamda bilvosita ta'sir, o'z-o'zini tarbiyalash va o'zaro ta'sir metodlari.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'quv jarayoniga faol tatbiq etish hisobiga ta'lim jarayonining rag'bat (motivatsiyasi) kuchaytirilishi mumkin. Ma'lumki, tayyor holda olingan bilimlar, odatda, ularni amaliyotda qo'llashni qiyinlashtiradi, bu ayniqsa, aniq masalalarni yechishda namoyon bo'ladi. Shuning uchun bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishda o'quvchi-talabalarning bevosita faoliyat ko'rsatishlari talab etiladi. Bu muammoning yechimi *boshqaruvga asoslangan pedagogik texnologiyaning* qo'llanishi bilan bog'liq.

Zamonaviy pedagogik texnologiya turlarini tanlash shakllanayotgan bilim, ko'nikma va malakalar, tashkil etilayotgan darslar shakli va qo'llanilayotgan metodlar hamda metodik usullarning xususiyatiga bog'liq. Masalan, o'quvchi-talabalarda ijodiy tafakkurni rivojlantirish, o'quv materiallariga tanqidiy yondashish ko'nikmasini shakllantirish hamda mahsuldor faoliyat turlarini tashkil etish bilan bir qatorda ularni rivojlantirish uchun darsning an'anaviy shakllari (uyg'unlashtirilgan darslar), konferensiya darsi, ishchan o'yin darslari, integrallashtirilgan (ikki komponentli) darslardan foydalanish lozim. Mazkur vaziyatda ta'lim metodlari ta'lim maqsadi bilan mutanosib (adekvat) bo'lishi kerak. Chunki, bilimlarni turli vaziyatlarda qo'llashga yo'naltirilgan topshiriqlar, yangi sharoitda faoliyat ko'rsatishga undovchi topshiriqlarni bajarish, o'zlashtirilgan bilimlar asosida sxemalar tuzish, ularni tasniflash, qiyoslash, izchil tizimga solish, umumlashtirish va boshqalar.

Yetarli darajadagi rag‘bat (motivatsiya) hamda o‘quvchi-talabalar faoliyatini tashkil etish bilan ham ko‘zlangan natijalarga erishish kafo-latlanmaydi. Ta’lim-tarbiya jarayonining didaktik nuqtayi nazardan ta-komillashuvi faqatgina ushbu jarayonni tashkil etish va boshqarish yo‘l-larini to‘g‘ri tanlash bilan ta’minlanadi. ZPT ni boshqarish o‘zida ikki yo‘nalishni mujassamlashtiradi:

- faoliyatni boshqarish;
- o‘quvchilar jamoasini boshqarish;

Muayyan ZPTni tanlash o‘zgaruvchan dars holatining o‘zgarishiga imkon beradi hamda faoliyat maqsadiga qarab amalga oshiriladi. Bu esa, o‘z navbatida, bilish jarayonini boshqarishga qo‘yilayotgan talab, shu-ningdek, o‘zlashtirish, muloqot qilish, faoliyat ko‘rsatish bosqichlarining xususiyati bilan bog‘liq.¹

8.4. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning tajriba-sinov natijalari

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish, ishlab chi-qish va natijalarini amaliyotga joriy qilish jarayonida amalga oshirila-digan ishlar orasida tajriba sinovlarni tashkil qilish va olib borish muhim bosqich hisoblanadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning tajriba-sinovlarini o‘tka-zishning asl mohiyati amaldagi pedagogik jarayonlarni takomillashti-rishga olib boradigan tadqiqotlar va ularning farazlariga muvofiq ravish-da, aniq maqsad sari yo‘naltirilgan yangi yo‘nalish, mazmun, usul, vosita-lar va yangi ta’lim-tarbiyaviy muhit yaratishdan iborat.

Masalani aniq tasavvur qilish uchun asosiy tushunchalarning ta’rif-larini aniqlab olishimiz lozim.

Tajriba-sinov – bu shunday tafakkur metodi bo‘lib, uning yordamida ta-biiy yoki sun’iy tarzda yaratiladigan, nazorat qilinadigan, boshqariladi-gan jarayonlar tadqiq qilinadi va muammolarni hal qilishning yangicha vositalari izlanadi.

Pedagogik tajriba-sinov – bu ilmiy-pedagogik tafakkur metodi bo‘lib, pedagogik omillar, shart-sharoitlar, jarayonlar o‘rtasidagi sabab va oqibat bilan bog‘liq o‘rganiladigan bir yoki bir necha obyekt yoxud tizimlarni aniq rejalar asosida oydinlashtirish imkoniyatini beruvchi jarayondir.

¹ Tolipov U.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – T.: Fan, 2006, 48-52-betlar.

Nazariy metod – zamonaviy pedagogik texnologiyani modellashtirish, tahlil qilish, sintezlash, qiyoslash, umumlashtirish, tabaqalashtirish, uning tizimlarini integratsiyalashtirish va boshqa jarayonlardan iborat.

Empirik metod – tajriba-sinov mavzusiga oid ma'lum bo'lgan adabiyotlar, qo'shimcha manbalar, g'oyalar, tajribalarni o'rganib chiqish asosida tajriba-sinovga oid farazlar, modellar, bajarilishi kerak bo'lgan ishlar loyihasini yaratish, sinab ko'rish va amaliyotga tatbiq qilish metodidir.

Tajriba-sinovlarni amalga oshirish natijasida har xil kutilmagan xulosa va natijalar olinishi mumkinligi nazarda tutilishi lozim. Buning sababi shundaki, tajriba-sinovlar yakuni hamma vaqt ham kafolatli natijalarni beravermaydi.

Tajriba-sinovlarga kirishishdan oldin shu sohaga doir maqsadga muvofiq ish metodini belgilab olish muhimdir. Bu metodlar, asosan, yuqorida aytilgan nazariy hamda empirik tajribalarga asoslangan ikki asosiy guruhga bo'linadi.

Tajriba-sinovga mavzu qilib olingan muammoga bog'liq barcha me'voriy va metodik hujjatlar, tavsiyalar, yo'riqnomalarni o'rganib chiqish zarur.

Ta'lim-tarbiya muassasalari faoliyatiga doir turli hujjatlarni tahlil qilish, pedagogik kuzatuvlar olib borish, og'zaki va yozma so'rovlar o'tkazish, anketa va test savollariga javoblar olish, turli ilg'or tajribalarni o'rganish va umumlashtirish ishlarini amalga oshirish ham pedagogik tajriba-sinovlarga yordam beradi.

Tajriba-sinov ishlarini tashkil qilish quyidagilarni ichiga oladi:

1. *Zamonaviy pedagogik texnologiyaning tajriba-sinov dasturini tayyorlash*

2. *Dasturni amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish:*

- *tajriba-sinov ishlarining moddiy bazasini yaratish;*
- *boshqaruv vazifalarini taqsimlash;*
- *kadrlarni bu jarayonga maxsus tayyorlashni tashkil qilish.*

3. *Tajriba-sinov ishlarini amalga oshirish.*

4. *Tajriba-sinovda ishtirok etgan pedagoglarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish.*

5. *Ilmiy rahbar yoki konsultant izlash, tanlab olish va ularni tajriba-sinov ishlariga jalb etish.*

Tajriba-sinov dasturini tayyorlashda quyidagilar nazarda tutiladi:

1. *Taklif qilinayotgan pedagogik texnologiyaning dolzarbligini asoslash. Uning asosiy mazmuni bayoni.*

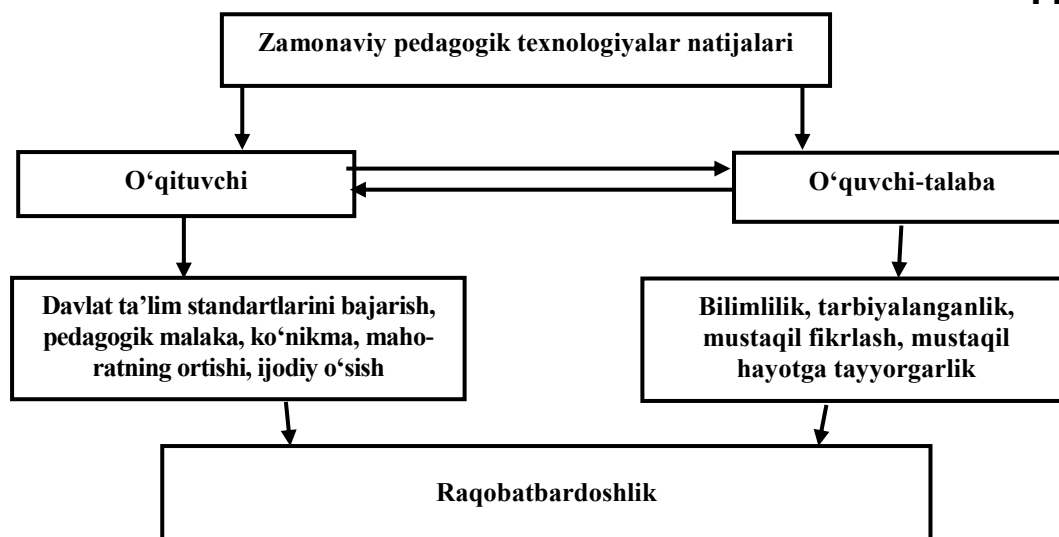
2. *Tajriba-sinov obyektini aniqlash.*

Pedagogik jamoa.

- o‘quvchilar;
 - tarbiyaviy ish tizimlari va boshqalar.
3. Tajriba-sinov predmeti.
 4. Tajriba-sinov maqsadini talqin etish:
 - yangi metodika;
 - yangicha tabaqalashtirish;
 - yangi dastur yoki o‘quv rejasi;
 - ma’lum texnologiyaning yangicha varianti;
 - yangi metodik ishlanma va hokazo.
 5. Tajriba-sinov vazifalarini umumiy hamda xususiy maqsadlar bo‘yicha aniq belgilash.
 6. Tajriba-sinovning aniq metodikalari va metodlarini tanlab olish.
 7. Tajriba-sinov muddatini belgilash.
 8. Tajriba-sinov bosqichlarini belgilash.
 9. Talab qilinadigan vaqt miqdorini belgilash.
 10. Tajriba-sinovning aniq bazasini aniqlash.
 11. Tajriba-sinovdan kutilgan natijalarni baholash mezonlarini tanlab olish.
 12. Kutilayotgan natijalarni belgilash.
 13. Tajriba-sinov dasturini ekspertiza qilish tartibini belgilash.
 14. Tajriba-sinov jarayoni natijalarini kuzatib borish, nazorat qilish qoidalarini belgilash.
 15. Tajriba-sinov natijalarini rasmiylashtirish tartibini belgilash.

Umuman, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning tajriba sinov natijalari uning barcha ishtirokchilariga tegishli bo‘lib, quyidagi shaklda eng asosiy ishtirokchilar bo‘lgan o‘qituvchi va o‘quvchi-talaba uchun tegishli jihatlari qisqacha ko‘rsatilgan:

44-shakl.

Bu shakldan zamonaviy pedagogik texnologiyalar natijasining eng asosiy ko'rsatkichi o'quvchi-talaba hamda o'qituvchi uchun raqobatbardoshlikni ta'minlash ekanligi ko'rinib turibdi. Ularning raqobatbardoshligiga erishish orqali esa maktab, oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasasidagi pedagogik jamoaning raqobatbardoshligi ta'minlanadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar natijalarini nomlashda boshqa texnologiyalarga taqlidan ba'zan mahsulot deb atash hollari uchraydi. Bizningcha, bunday natijani ijtimoiy sohadagi pedagogik mahsulot yoki pedagogik natija deb nomlash mumkin.

Shu bilan birga, oliy ta'lim bosqichida bu masala hal bo'lganligi, ya'ni bu ta'lim bosqichlarining yakuniy mahsuloti bakalavr hamda magistr deb nomlanishi ma'lum. Lekin ta'lim sohasidagi qolgan quyi bosqichlarning yakuniy mahsulotlari uchun hozirda tegishli nomlar belgilanmagan bo'lib, bu masala o'z yechimini kutmoqda.

Agar o'qituvchining tayyorgarligi, ya'ni uning bilimdonligi hamda pedagogik mahorati doimo (talab darajasida hamda o'quvchining qiziqishi, diqqatini jamlashi va eslab qolishi doimo yuqori darajada bo'lganda edi, ta'lim-tarbiya jarayonida istalgan usuldan foydalanganda ham yuqori natijaga erishish mumkin edi. Lekin bu ko'rsatkichlar tez o'zgaruvchan bo'lib, pedagogik jarayonni ana shu o'zgarishlarni hisobga olgan holda olib borish eng zarur shartlardan hisoblanadi. Aks holda ta'lim-tarbiya jarayonidan ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi.

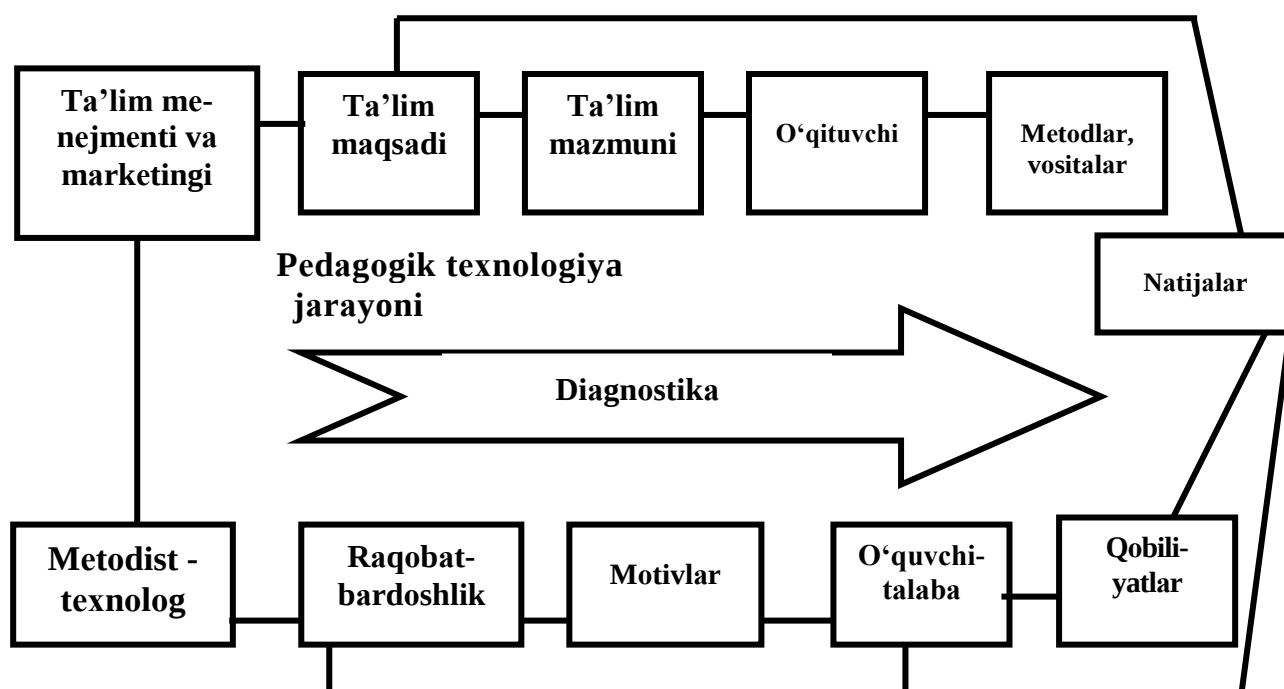
Shuning uchun ta'lim-tarbiya jarayonining turli shakl va usullari qadimdan paydo bo'lgan va hozirgacha takomillashtirib kelinmoqda. Bu shakl va usullarning har biri yuqorida aytilgan yagona asosiy maqsadga intilgani holda, aslida esa uni ko'zda tutilgandan nisbatan kamroq darajada, ya'ni ma'lum biror yo'nalishda hamda mavjud imkoniyatlarga muvofiq darajada bajarishga erishilmoqda.

Bundan ko'rinadiki, har bir shakl va usuldagi pedagogik jarayon ma'lum afzalliklar bilan bir qatorda nuqsonlarga ham ega.

Shu munosabat bilan pedagogik texnologiyalarga hamma davrlarda ham jiddiy ehtiyoj mavjud bo'lgan. Pedagogik texnologiyalar jarayonining asosiy tarkibiy tuzilishi va tarkibiy qismlari hamda natijalari orasidagi bog'liqliklarni umumiy tarzda quyidagicha aks ettirish mumkin:

45-shakl.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning umumiy shakli

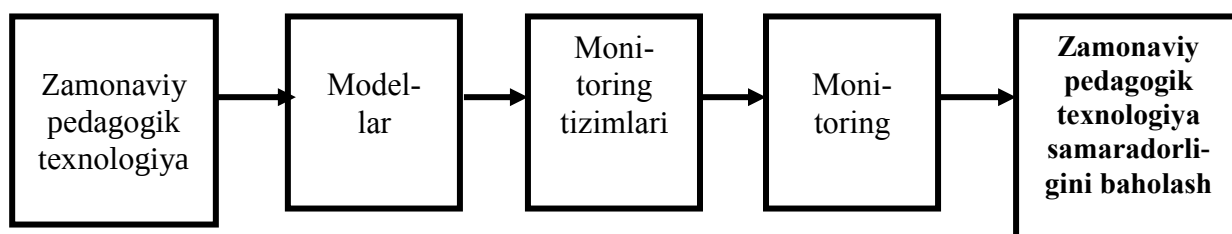

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar natijalarini baholashning ishonarliligini ta'minlash uchun uning monitoringi olib boriladi. Ta'lim-tarbiya sohasida monitoring deb o'quv jarayoni va uni boshqarishning uzoq davom etadigan uzluksiz kuzatuvini olib borishga aytiladi. Monitoring zamonaviy pedagogik texnologiyaning bahosini shakllantirishga mo'ljallangan vositalardan tashkil topgan tizim orqali amalga oshiriladi.

Buni quyidagi shakl orqali yaqqol ifodalash mumkin:

46-shakl.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar monitoringi jarayoni shakli

Monitoring tizimlarini yaratish uchun turli pedagogik texnologiyalar va ularning tarkibiy qismlari modellaridan foydalanish mumkin.

Zamonaviy pedagogik texnologiyani bir nechta nuqtayi nazardan baholash mumkin. Bulardan biri – maqsad va natija modeli bo'lib, ular quyidagi bosqichlardan iborat.

- jarayonni baholash;
- natijani baholash;

- natijalarning qo‘yilgan maqsadlarga mosligini aniqlash;
- tizimning boshlang‘ich va yakuniy ahvoli nisbatini baholash;
- ta‘lim jarayoni to‘g‘risidagi ma‘lumotlardan foydalanish modeli.

Bu beshta omil modeli deb ham nomlanadi. Unda quyidagi beshta yo‘nalishdagi ma‘lumotlar aniqlanib, ularni tahlil qilish asosida yakuniy baho chiqariladi.

1. *Kuchli ma‘muriy rahbarlik.*
2. *Ichki muhitning yaxshiligi.*
3. *Tayanch pedagogik yangiliklarga yo‘nalganlik.*
4. *O‘qituvchilarning o‘quvchi-talabalardan yuqoriroq natijalarni kuttishi uchun asoslar mavjudligi.*
5. *O‘quvchi-talabalar o‘zlashtirishini nazorat qilish tizimi.*

Monitoringning asosiy vazifasi o‘quv jarayoni ahvolini uzluksiz kuzatish orqali quyidagi savollarga javoblar olish hisoblanadi:

- *Ta‘lim jarayoni maqsadiga erishilyaptimi?*
- *Ilgarigi diagnostik tadqiqotlar natijalariga nisbatan o‘zgarishlar va o‘quvchi-talabalarining rivojlanishi mavjudmi?*
- *O‘qituvchi ishini takomillashtirish uchun imkoniyatlar bormi?*
- *O‘quv materialining murakkablik darajasi o‘quvchi-talabalar imkoniyatlariga mosmi?*

Bunda quyidagilarni aniqlashga imkoniyat hosil bo‘ladi:

- *o‘quv jarayonining joriy natijalari va uni korrekktirovka qilish imkoniyati;*
- *pedagog kadrlar malakasi va innovatsiya vazifalarini tayyorligining real darajasi.*

Muntazam monitoring modeli quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- *o‘quvchi-talabaning real o‘qish imkoniyatlarini;*
- *u yoki bu o‘quv fanlari bo‘yicha bilimlar sifatini o‘rganish;*
- *o‘quvchi-talabalar sust o‘zlashtirishining umumiy didaktik sabblarini aniqlash;*
- *o‘quv muassasasidagi ichki o‘zaro munosabatlar xususiyatini o‘rganish,*
- *o‘qituvchi foydalanayotgan didaktik vositalarni tahlil qilish;*
- *o‘quv muassasasi ichki ish tartibining maqsadga muvofiqligini o‘rganish;*
- *o‘qituvchilar pedagogik mahoratining xususiyatlarini o‘rganish.*

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar monitoringi bosqichlarini, jarayonini va natijalarini quyidagi jadvalda ifodalash mumkin.¹

¹ Qarang: Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – T.: O‘qituvchi, 2004, 85-89-betlar.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar monitoringi jadvali

Bosqichlar	Jarayon	Natija
I	O'rganish	Esda saqlash
II	Tushunib olish	O'zlashtirganini ayta bilish (isbot)
III	Tatbiq eta bilish	Qoida, qonunni bilib olib, undan foydalanish
IV	Tahlil eta bilish	Qiyoslash, taqqoslash, bir-biriga bog'lash
V	Sintez	Axborotni ijodiy qayta ishlay olish
VI	Baholash	Keyingi bilimga qadam

Asosiy tayanch tushunchalar

Pedagogik texnologiyalar jarayoni – o‘z-o‘zini diagnostika qilish, nazorat diagnostika qilish, nazorat diagnostikasi, joriy, oraliq va yakuniy tekshiruvlar, test sinovlari, reyting tizimini uzluksiz, davriy va yakuniy monitoring va boshqa shakllarda olib borish nazarda tutiladi.

Ta'lim menejmenti va marketingi – pedagogik texnologiyani zamonaviy ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa talablarga muvofiqligini aniqlagan holda uni loyihalash, ishlab chiqish, amaliyotga tatbiq qilish masalalarini hal qiladi.

Shuningdek, dolzarb yo‘nalishlarni aniqlab, mutaxassislar uchun takliflar tayyorlaydi, tegishli tartibda biznes-rejalar tuzish va ularni amalga oshirish bilan shug‘ullanadi.

Bu masalalarni muvaffaqiyatli hal qila olish uchun ta'lim menejmenti va marketingi sohalariga chuqur va puxta bilimga ega tajribali mutaxassislar jalb qilinadi.

Metodist-texnolog – ta'lim-tarbiya sohasidagi dolzarb yo‘nalishlarni, mavzularni aniqlash, mavjud tizimning yutuq va kamchiliklarini hamda ularning hosil bo‘lish sabablarini o‘rganish, tahlil qilish, takliflar tayyorlash ishlarini bajaradi. Yangi pedagogik texnologiyalarni yaratish, joriy qilish, olib borish va takomillashtirishda zarur yordamlar ko‘rsatadi.

Ta'lim maqsadi har bir pedagogik texnologiyani yaratishdagi asosiy sabab bo‘lib, maqsadning zamonaviy ta'lim-tarbiya muammolarini yuqori samaradorlik bilan hal qilishga qaratilgan bo‘lishi zarur asos hisoblanadi.

Shuning uchun biror zamonaviy texnologiyani yaratish uchun eng zarur shart dolzarb maqsadni aniqlay olishdan iborat. Bunday maqsad zarur tadqiqotlar, ijodiy izlanishlar olib borish, o‘zining va boshqa mutaxassislarning ish tajribalarini chuqur tahlil qilish orqali aniqlanadi.

Bunday maqsadlar yuqori raqobatbardoshlikni ta'minlashga yo'naltirilishi hozirgi talablardan kelib chiqadi

Raqobatbardoshlik – har bir pedagogik texnologiyaning maqsadga muvofiqligini, bozor iqtisodiyoti nuqtayi nazaridan aytganda esa, u o'z vazifalarini ijtimoiy ehtiyojlarga muvofiq bajarayotganligi darajasini belgilaydi. Bu esa unga bo'lgan talab yuqori bo'lishini ta'minlash uchun muntazam takomillashtirib borish zaruratini keltirib chiqaradi.

Raqobatbardoshlik pedagogik texnologiyalarning barcha tarkibiy qismlari uchun eng zarur shart bo'lib, bunda yakuniy natijani bevosita tayyorlovchilar bo'lgan o'qituvchi va o'quvchi-talabaning raqobatbardoshligiga erishish asosiy ko'rsatkichdir.

Ta'lim mazmuni – belgilangan maqsadga muvofiq yo'nalish va hajmga ega bo'ladi. U tegishli me'yoriy hujjatlar: ta'lim standartlari, o'quv reja, dasturlar shaklida rasmiylashtirilib, o'rnatilgan tartibda tasdiqlanadi.

Ta'lim mazmuni to'g'ri belgilanishi hamda unga zarur o'zgarishlar kiritish, yangilab borish imkoniyatlari nazarda tutilishi lozim. Belgilangan mazmun asosida o'quv fanlari, o'quv soatlari, mashg'ulot turlari va shu kabilar aniqlanadi.

Motivlar – ijtimoiy, shaxsiy, oilaviy, kasbiy bo'lib, ular birinchidan, o'quvchi-talaba, ota-onalarning ta'lim-tarbiya sohasidagi ehtiyojlari, maqsadlari, manfaatlari, qiziqishlarini ifoda etadi. Ikkinchidan, o'qituvchi va pedagogik texnologiyadagi boshqa ishtirokchilarning kasbiy ehtiyoj, maqsad, manfaatlarini ifoda etadi.

Pedagogik texnologiyalarni amalga oshirishda motivlar, uning takomillashib borishida motivlarning vaqt o'tishi bilan boshqa sifatga o'tib borishini hisobga olish lozim.

O'qituvchi – pedagogik texnologiyalarning eng asosiy ishtirokchisi hisoblanadi. Shuning uchun uning kasbiy bilim, ko'nikma, malaka va mahoratini muntazam oshirib, bu maqsadlar uchun zarur sharoitlarni yaratib borish lozim.

O'qituvchi faoliyati ta'lim mazmunini to'liq va samarali bajarish orqali ta'lim maqsadini amalga oshiradi, motivlarni qondiradi, raqobatbardoshlikni ta'minlaydi. Bu vazifalarni o'quvchilarga chuqur va puxta ta'lim-tarbiya berish orqali amalga oshirish mumkin.

O'quvchi-talaba pedagogik texnologiyaning asosiy iste'molchisi hisoblanadi. Uning o'qituvchi rahbarligida bilimlarni o'zlashtirishi, ta'lim-tarbiya olishi, mustaqil fikrlashi va ishlashga o'rganishi jarayonida yuqori natijalarga erishishi orqali asosiy maqsad amalga oshiriladi. Shu

nuqtayi nazardan o'quvchi-talabanning olgan ta'lim-tarbiyasi pedagogik texnologiyaning yakuniy mahsuloti hisoblanadi.

Metodlar, vositalar pedagogik texnologiya jarayonini harakatga keltiruvchilar hisoblanadi. Ularning qanchalik to'g'ri va sifatli qo'llanilishi kutilayotgan natijaning qanday darajada bo'lishini hal qiladi. Ular har xil sharoitlarga moslashuvchan bo'lishi, zarur hollarda yaxshilanib borishi nazarda tutiladi.

Qobiliyatlar o'quvchi-talabanning muvaffaqiyatlari uchun zarur asosdir. Yaxshi qobiliyatli o'quvchi-talabanning yuqori natijalarga erishish imkoniyati yuqori bo'lishi ma'lum. Lekin shunga qaramay, pastroq qobiliyatli o'quvchi-talaba ham qulay sharoitlar yaratilgan holda ancha yuqori natijalarga erishadi. Shuning uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash jarayonida o'quvchi-talabanning qobiliyatlarini jiddiy ravishda hisobga olish, unga muvofiq bo'lgan metod va vositalarni qo'llash lozim.

Natijalar o'quvchi-talabalar olgan ta'lim-tarbiya darajasi bilan belgilanib, ayrim o'quvchi-talaba uchun alohida hamda barcha o'quvchi-talabalar uchun umumiy o'rtacha darajalarda belgilanadi. Bu darajalar turli diagnostik ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi. Natijalar samarali bo'lsa, zamonaviy pedagogik texnologiyaning uzoq vaqt qo'llanilishi ta'minlanadi.

Nazorat savollari

1. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning tarkibiy qismlarini ta'riflab bering.

2. Ta'lim va tarbiya texnologiyasining tarkibiy qismlarini tushuntirib bering.

3. Faoliyat deganda nimani tushunasiz?

4. Maqsad va ehtiyojni ta'riflab bering.

5. Pedagogik motivlar nima?

6. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosiy jarayoni ishtirokchilarining faoliyat turlarini aytib bering.

7. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayoniga xizmat ko'rsatish turlarini aytib bering.

8. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy jarayonlarini tushuntirib bering.

9. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning turlari haqida nimalarini bilasiz?

10. Muloqot shakllari nechta?

11. O'qituvchi va o'quvchi-talabalar o'rtasidagi munosabat turlarini tushuntirib bering.

12. Tajriba-sinov ishlari natijalari qanday aniqlanadi?
13. Monitoring nima?
14. Menejment nima?
15. Ta'lim menejeri kim?

Mustaqil ish mavzulari

1. Zamonaviy pedagogik texnologiyaning asosiy tarkibiy qismlari.
2. Zamonaviy pedagogik texnologiyaning asosiy jarayonlari.
3. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy turlari.
4. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning tajriba-sinov natijalari.
5. Pedagogik jarayonga nisbatan texnologik yondashuv asosida hal etiluvchi vazifalar.

Test topshiriqlari

1. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning markaziy muammosi nima?

a) zamonaviy pedagogik texnologiyalarning markaziy muammosi – muayyan loyiha asosida tashkil etiladigan, aniq maqsadga yo'naltirilgan hamda ushbu maqsadning natijalanishini kafolatlovchi pedagogik faoliyat mazmunidir;

b) zamonaviy pedagogik texnologiyalarning markaziy muammosi - o'quvchi shaxsini rivojlantirish orqali ta'lim maqsadiga erishishni ta'minlashdan iborat;

c) zamonaviy pedagogik texnologiyalarning markaziy muammosi – didaktik maqsad, talab etilgan o'zlashtirish darajasiga erishish, ta'lim jarayonini avvaldan loyihalashtirish;

d) zamonaviy pedagogik texnologiyalarning markaziy muammosi o'quvchi-talabanning oldindan aniqlangan, anglash faolligi darajasidagi ta'limiy harakati va kutilayotgan natijalarni ifodalovchi didaktik maqsadni qo'lga kiritish yo'lidagi o'quv-bilish faoliyatini tashkil etish;

e) zamonaviy pedagogik texnologiyalarning markaziy muammosi – ta'lim jarayoniga nisbatan o'ziga xos yondashuv.

2. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning tarkibiy unsurlarini aniqlang:

a) ta'lim jarayonining umumiy loyihasi, o'quvchi faoliyati ta'lim-tarbiyaning maqsadi va mazmuni;

b) o'quv jarayoni;

c) o'qituvchi faoliyati va texnik vositalar;

d) ta'lim-tarbiyaning tashkiliy vositalari;

e) a, b, c va d.

3. Ta'lim texnologiyasining tarkibiy tuzilmasi qanday namoyon bo'ladi?

- a) ijtimoiy ehtiyoj (raqobat);
- b) ta'limning maqsadi va mazmuni, shakl, metod, texnik vositalar, ta'lim jarayoni va uning loyihasi;
- c) ta'lim oluvchi (o'quvchi), ta'lim beruvchi (o'qituvchi);
- d) o'quv jarayoni, o'qituvchi va o'quvchi munosabati;
- e) a, b, va c.

4. Tarbiya texnologiyasi ham mantiqiy, ham tarkibiy tuzilmasi jihatdan ta'lim texnologiyasidan qanday xususiyatlari bilan farq qiladi?

- a) tarbiya jarayonining umumiy loyihasi;
- b) tarbiyani tashkil etishga bo'lgan ijtimoiy ehtiyoj (rag'bat);
- c) tarbiyaning maqsadi va mazmuni (shakl, metod, usul va texnik vositalar);
- d) o'qituvchi (tarbiyachi) va o'quvchi-talaba (tarbiyalanuvchi) faoliyati, tarbiya samarasi (natijasi);
- e) a, b, c va d.

5. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash jarayonida qanday vazifalar hal etiladi?

- a) ta'lim (tarbiya) jarayonining umumiy yaxlit loyihasini ishlab chiqish hamda unda hal etilishi lozim bo'lgan aniq maqsad va vazifalarni belgilash;
- b) ta'lim (tarbiya) jarayoni mohiyatini bashoratlash va uning mazmunini ishlab chiqish hamda uning samaradorligini ta'minlashga yordam beruvchi eng samarali, maqbul shakl, metod, usul hamda texnik vositalarni tanlash;
- c) ta'lim jarayonida o'quvchi-talabaning erkin, mustaqil faoliyat ko'rsatishi uchun muayyan shart-sharoitlarni yaratish, ularda ma'lum ko'nikma hamda malakalarning shakllanishi uchun vaqt o'rnini belgilash, ularning bilimlari darajasini avvaldan tashxislash;
- d) o'quvchi-talabalar faoliyatini yo'naltirish, nazorat qilish hamda baholashni tashkil etish, ishlab chiqilgan pedagogik texnologiya loyihasini jamoada sinash, maqsadning natijalanganlik darajasini tahlil etish;
- e) a, b, c va d.

6. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o'ziga xos muhit xususiyatlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- a) ilmiylik – ilmiy-nazariy hamda amaliy g'oyalar shakllanish jarayonining mohiyatini ifodalash, o'quv-tarbiya maqsadi, mazmuni, shakl, metod

va usullarini ilmiy jihatdan asoslash, pedagogik jarayonning umumiy loyihasini ishlab chiqish;

b) amaliylik – amaliyotdagi tatbiqni hamda samaradorlik darajasi;

c) tavsifiylik – rejalashtirilgan pedagogik faoliyat natijalariga erishishning maqsadi, mazmuni, metod va vositalar yordamida algoritmli jarayonni yoritish;

d) o'quvchi (tarbiyalanuvchi) larning yosh, fiziologiya, psixologik hamda shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish;

e) a, b va c.

7. Ta'lim-tarbiya jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash zaruriyatining mohiyati nimalarga bog'liq?

a) ijtimoiy buyurtma (malakali mutaxassis faoliyatiga qo'yiladigan talablar yig'indisi);

b) ta'lim tizimi ehtiyojlari (ta'lim dasturlarining mazmuni va tuzilishi);

c) pedagogik jarayon subyektlari (o'qituvchi va o'quvchi-talaba)-ning texnologik vazifalari;

d) o'qitish yoki o'qish motivlari, texnologik (qayta) o'zgarishlar, ta'limning texnologik metodi, texnologik vosita mohiyati va tarkibiy tuzilmasi, kutilayotgan natija;

e) a, b, c va d.

8. Ta'lim-tarbiya ishini tashkil etishda o'qituvchi va o'quvchi-talaba o'rtasidagi munosabat turlari qaysilar?

a) o'qituvchilarning huquqiy hissiy-ijobiy holatdagi vaziyatlarda o'quvchi-talabalar jamoasi bilan ijobiy, ammo faol bo'lmagan munosabatni tashkil etishlari bilan tavsiflanadi;

b) *barqaror-ijobiy* o'qituvchining o'quvchi-talabalarga nisbatan barqaror ijobiy munosabati, ularga g'amxo'rlik ko'rsatish, qiyinchiliklarni yengishga yordam berish, ular bilan vazmin va teng ohangda muloqotda bo'lishi bilan tavsiflanadi;

c) *beqaror* xususiyatga ega munosabat o'qituvchilarning umumiy hissiy-ijobiy holatdagi vaziyatdagi o'quvchi-talabalar jamoasiga nisbatan beqaror munosabatda bo'lishlari bilan tavsiflanadi;

d) *faol-ijobiy* xususiyatiga munosabat ishontirish isbotli natijalarga asoslanish; bevosita hamda bilvosita ta'sir, o'z-o'zini tarbiyalash va o'zaro ta'sir etish bilan tavsiflanadi;

e) a, b va c.

9. Maqsad, faoliyat va ehtiyoj qanday sabablar asosida shakllanadi?

- a) zarur faoliyatni amalga oshiradi;
- b) maqsad har bir ishning sababi va so‘nggi natijasi;
- c) maqsad ma’lum sabablar asosida shakllanadi va ehtiyoj hamda faoliyatga sabab bo‘ladi;
- d) maqsad, faoliyat va ehtiyoj har bir ishning sababini belgilash jarayonida shakllanadi;
- e) a, b va c.

10. Motivlar nima?

- a) ehtiyoj va maqsadni umumiy nomi motivlar deb ataladi.
- b) biror harakatni amalga oshirish motivlar deb aytiladi.
- c) biror harakatni amalga oshirish yo‘li, usuli yoki ko‘rinishi motivlar deyiladi;
- d) motivlar xususiy metodikalarning rivojlanishi natijasida kelib chiqadi;
- e) motivlar barcha ta’lim-tarbiyaviy vositalar, xususiy metodikalar majmuyidir.

11. Pedagogik motivlarning o‘zaro bog‘liq tomonlarini toping:

- a) ehtiyoj, manfaat, maqsadlar;
- b) jamiyat, kadrlar tayyorlash;
- c) ota-ona, farzand tarbiyasi ta’limi;
- d) o‘qituvchi – kasbiy maqsad, vazifalar, pedagogik ijod, o‘quvchi-talaba – bilim va tarbiya olish, kasb-hunar o‘rganish (qiziqish, havasiga ko‘ra);
- e) a, b, c, va d.

12. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy jarayoni ishtirokchilarining faoliyat turlarini aniqlang:

- a) tushuntirish, rahbarlik qilish orqali mustaqil bilim olish, fikrlashni o‘rgatish;
- b) so‘zlash, ko‘rsatish, topshiriqlar berish, nazorat;
- c) tushunish, o‘zlashtirish orqali mustaqil bilim olish, fikrlashni o‘rganish;
- d) diqqatni jamlash, tinglash, kuzatish, topshiriqlar berish;
- e) a, b, c, va d.

13. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayoniga tayyorgarlik ishlarining asosiy bosqichlarini belgilang:

- a) maqsadlar, mazmun, standart, rejalar, dasturlar;
- b) vositalar, o'quvchi-talaba va o'qituvchining tayyorligi;
- c) metod, yo'l, usullar tanlash, boshqaruv, nazorat;
- d) o'qituvchi va o'quvchi-talaba munosabati, metodist-texnolog faoliyati;
- e) a, b, c.

14. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayonini tashkil qilish va olib borishni ta'minlovchi asosiy xizmat turlariga qaysilar kiradi?

- a) o'qituvchi, o'quvchi-talaba, metodist-texnolog;
- b) metodik malaka oshirish xizmati;
- c) ta'lim menejmenti, ta'minot;
- d) marketing, diagnostika, monitoring, nazorat
- e) b, c, d.

15. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar natijalari nimalarga bog'liq?

- a) o'qituvchi – davlat standartlarini bajarish, pedagogik malaka, ko'nikma, mahoratning ortishi, ijodiy o'sish;
- b) O'quvchi – bilimlilik, tarbiyalanganlik, mustaqil fikrlash, mustaqil hayotga tayyorgarlik;
- c) Raqobatbardoshlik;
- d) Og'zaki va yozma, ko'rgazmali, texnikaviy vositalar;
- e) a, b va c.

16. Bilish faoliyatini boshqarish bo'yicha zamonaviy pedagogik texnologiyalarning qanday turlari mavjud?

- a) Klassik, ma'ruza, texnik vositalar yordamida o'qitish, maslahatchilik tizimi, darslik bo'yicha o'qitish;
- b) Kichik guruhlar tizimi, kompyuter yordamida o'qitish, repititorlik tizimi, dasturlashtirilgan boshqaruv;
- c) Fanlar bo'yicha bilim, o'quv ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan texnologiyalar;
- d) Estetik va axloqiy munosabatlar sohasini shakllantirishga yo'naltirilgan emotsional-badiiy va emotsional-axloqiy texnologiyalar;
- e) a va b.

17. Ta'lim oluvchiga yondashuv turi bo'yicha zamonaviy pedagogik texnologiyalar qanday nomlanadi?

- a) didaktik, ijtimoiy yo'naltirilgan;
- b) ijtimoiy va antropologik yo'naltirilgan;
- c) pedagogik va shaxsga yo'naltirilgan;
- d) insonparvarlikka, hamkorlik, erkin tarbiya, ezoterik ta'lim va tarbiyaga yo'naltirilgan;
- e) a, b, c, va d.

18. O'quv jarayonida qo'llaniladigan asosiy metod bo'yicha zamonaviy pedagogik texnologiyalar qanday turlarga ajratiladi?

- a) dogmatik, reproduktiv, ko'rgazmali, tushuntirish metodi;
- b) rivojlantiruvchi ta'lim, muammoli, izlanishli metod;
- c) ijodiy, dasturlashtirilgan ta'lim metodi;
- d) dialogli, o'yin, o'z-o'zini rivojlantiruvchi, axborotli (kompyuterli) ta'lim metodi;
- e) a, b, c, va d.

19. Tashkiliy shakllariga ko'ra zamonaviy pedagogik texnologiyalar qanday turlarga ajratiladi?

- a) hozirgi an'anaviy ta'lim, shaxsga yo'naltirilgan pedagogik jarayon asosidagi pedagogik texnologiyalar;
- b) o'quvchilar faoliyatini faollashtirish va jadallashtirish o'quv jarayonini boshqarish va tashkil qilish samaradorligi asosidagi pedagogik texnologiyalar;
- c) materialni didaktik takomillashtirish va rekonstruksiyalash asosidagi, xususiy fanlar va muqobil pedagogik texnologiyalar;
- d) tabiatga moslashtirilgan, rivojlantiruvchi, mualliflik maktablari, texnologiyalarni loyihalash va o'zlashtirish pedagogik texnologiyalari;
- e) a, b, c, d.

20. O'zbekiston hududida turli davrlarda shakllangan ta'lim texnologiyasining qanday turlari mavjud?

- a) an'anaviy ta'lim, oiladagi ta'lim-tarbiya faoliyati;
- b) yakka va guruhli ta'lim;
- c) sinf-dars ta'limi, ota-ona kasbini o'rgatish ta'limi;
- d) jamoatchilik, usta-shogird ta'lim va tarbiyasi;
- e) a, b, c, d.

21. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy jarayonlarini aniqlang:

- a) tushuntirish, tushunish, tinglash;
- b) o'rgatish, o'rganish, o'zlashtirish;
- c) so'zlash, ko'rsatish, mashq bajarish;
- d) vazifa topshirish, rahbarlik, nazorat;
- e) a, b, c, d.

22. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning so'zlash jarayonida o'qituvchi va o'quvchi-talaba faoliyatida ular uchun zarur bo'lgan vositalar qaysilar?

- a) so'zlash, tushuntirish, ma'ruza, savol-javob, bahs, munozara, muzokara, yozib ko'rsatish, maslahat, nasihat, tanbeh, rahbarlik, nazorat, ijod;
- b) motivlar, axborot va u haqdagi bilim, mantiq, malaka, mahorat, dunyoqarash, e'tiqod, mafkura, nutq, intonatsiya, noverbal nutq vositalari;
- c) tinglash, eshitish, o'zlashtirish, savol-javob, yozib olish, so'zlash, yodda saqlash, fikrlash va boshqalar;
- d) motivlar, diqqat, xotira, takrorlash, qobiliyat, iroda, sabr, chidam, iqtidor, iste'dod, mashq daftari va boshqalar;
- e) a, b, c, d.

23. Ko'rgazmali o'quv jarayonida o'qituvchi va o'quvchi-talaba faoliyati uchun zarur bo'lgan vositalar qaysilar?

- a) ko'rsatish, tushuntirish, savol-javob, rahbarlik, nazorat;
- b) sinf doskasi, qog'oz varag'i, bo'r, flomaster, o'quv plakatlari, kompyuter, modellar, asboblari, kitob, jurnal, gazeta, jonivorlar, o'simliklar, foto, kino, videotasvirlar va h.k.
- c) ko'rish, kuzatish, tushuntirish, o'zlashtirish, yozish, chizish, hisoblash, harakatlarni o'rganish, takrorlash, so'zlash, savol-javob, tahlil, qiyoslash, umumlashtirish, fikrlash va h.k.
- d) diqqat, xotira, qobiliyat, kuzatuvchanlik, tafakkur, mashq daftari va h.k.
- e) a, b, c, d.

24. Mashqlar bajarish jarayonida o'qituvchi faoliyati uchun zarur vositalar qaysilar?

- a) mashq bajarish tartibini ko'rsatib berish, tushuntirish, savol-javob, rahbarlik, nazorat;
- b) masalalar, topshiriqlar, testlar, asboblari, stanoklar, jihozlar, materiallar, kompyuter, uyga vazifa;

c) kuzatish, tushunish, mashq bajarish, takrorlash, o‘zlashtirish, so‘zlash, savol-javob, yozish, hisoblash, harakatlarni bajarish, qurish-yasash, uy vazifasini bajarish, fikrlash va h.k.

d) diqqat, tafakkur, xotira, asboblari, materiallar, mashq daftari va h.k.

e) a, b, c, d.

25. O‘quv jarayonining maqsadi, tashxisli belgilanishi qanday holatlar bilan tavsiflanadi?

a) shaxsda shakllantirilgan ma’naviy-axloqiy sifatlar hamda aqliy salohiyat bilan tavsiflanadi;

b) shaxsning tashxislangan ma’naviy-axloqiy va aqliy sifatlarining shakllanganlik darajasini haqqoniy nazorat qilishga yo‘naltirilgan aniq usul mavjud bo‘ladi;

c) shaxsning tashxislangan sifatlarini aniqlash yuzasidan olib borilgan nazorat natijalari asosida uning samaradorligini aniqlash mumkin bo‘ladi;

d) o‘lchov mezonlari asosida muayyan bilim, ko‘nikma va malakalarning sifatini baholash ko‘rsatkichlari mavjud bo‘ladi;

e) a, b, c, d

26. Bugungi kunda amaliyotda ma’ruza qanday turlaridan keng foydalanilmoqda?

a) Ma’ruza – hikoya, ma’ruza – suhbat, ma’ruza – munozara, ommaviy ma’ruza;

b) Ekskursiya ma’ruza;

c) Viktorina ma’ruza, fakultativ ma’ruza;

d) Matbuot konferensiyasi ma’ruza;

e) davra stol ma’ruza, suhbat ma’ruza.

Intellectual training

1. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning tarkibiy qismlarini qayd eting.

No	Zamonaviy tarkibiy qismlari	Tushuncha
1	2	3
1		
2		
3		
4		
5		
6		
7		
8		
9		
10		

2. Ta'lim va tarbiya texnologiyasining tarkibiy qismlarini tushuntirib bering.

№	Ta'lim texnologiyasining tarkibiy qismlari tushunchasi	Tarbiya texnologiyasining tarkibiy qismlari tushunchasi
1	2	3
1		
2		
3		
4		
5		
6		
7		
8		
9		
10		

3. Zamonaviy pedagogika texnologiyalarini tushuntirib bering.

№	Motiv	Jarayon	Natija
1	2	3	4
1			
2			
3			
4			
5			
6			

4. Pedagogik motivlarning o'zaro bog'liqliklarini tushuntirib bering.

№	Ehtiyoj	Manfaat	Maqsadlar
1	2	3	4
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			

5. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosiy jarayoni ishtirokchilarining faoliyat turlarini tushuntirib bering.

№	Zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayoni	
	O'qituvchi	O'quvchi-talaba
1	2	3
1		
2		
3		
4		
5		
6		
7		
8		
9		
10		

6. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayoniga tayyorgarlik ishlarining asosiy bosqichlarini yozma izohlang.

№	Zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayoniga tayyorgarlik bosqichlari							
	2	3	4	5	6	7	8	9
1								
1								
2								
3								
4								
5								
6								
7								
8								
9								
10								

7. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosiy jarayoni ishtirokchilarining vazifalarini tushuntirib bering.

№	O'qituvchi	O'quvchi-talaba	Metodist-texnolog
1	2	3	4
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			

8. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayoniga xizmat ko‘rsatuvchilarning vazifalari nimalardan iborat?

№	Zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayoniga xizmat ko‘rsatuvchilar						
	Metodik va malaka oshirish xizmati	Ta’lim menej-menti	Ta’minot	Marke-ting	Diagnos-tika	Moni-toring	Nazorat
1	2	3	4	5	6	7	8
1							
2							
3							
4							
5							

9. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayonida qo‘llanadigan vositalarni izohlang.

№	Zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayonida qo‘llanadigan vositalar			
	Og‘zaki	Yozma	Ko‘rgazmali	Texnikaviy
1	2	3	4	5
1				
2				
3				
4				
5				
6				

10. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar turlarini izohlab tushuntiring.

№	Zamonaviy pedagogik texnologiyalar turlari	Tushuncha
1	2	3
1		
2		
3		
4		
5		
6		
7		
8		
9		
10		

11. O‘qituvchi va o‘quvchi-talabalar o‘rtasidagi munosabat turlarini izohlang.

№	O‘qituvchi va o‘quvchi-talabalar o‘rtasidagi munosabat turlari		
	Sust-ijobiy	Barqaror-ijobiy	Barqaror
1	2	3	4
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			

12. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar natijalariga tegishli jihatlarning umumiy shaklini izohlang.

№	Zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayonining asosiy tarkibiy qismlari va natijalari orasidagi bog‘liqliklarning umumiy shakli
1	2
1	
2	
3	
4	
5	
6	
7	

13. Monitoring zamonaviy pedagogik texnologiyalarning bahosini shakllantirishga mo‘ljallangan qanday vositalardan tashkil topgan tizim ekanligini tushuntirib bering.

№	Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning monitoringi jarayoni				
	Zamonaviy pedagogik texnologiyalar	Modellar	Monitoring tizimlari	Monitoring	Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning samaradorligini baholash
1	2	3	4	5	6
1					
2					
3					
4					
5					
6					

14. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning natijalarini izohlab bering.

№	Zamonaviy pedagogik texnologiyalar natijalari	Izoh
1	2	3
1		
2		
3		
4		
5		
6		

15. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy jarayonlari deganda nimani tushunasiz?

№	Zamonaviy pedagogik texnologiyalar turlari	Tushuncha
1	2	3
1		
2		
3		
4		
5		
6		
7		
8		
9		
10		

IX bob. TA'LIM METODLARI VA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEKNOLOGIYALARNING TATBIQIY ASOSLARI

9.1. Ta'lim jarayoniga texnologik yondashuvning mazmuni

Ta'lim jarayoni zamonaviy pedagogik texnologiyaning asosini, yadrosini tashkil etadi hamda ta'lim maqsadi, ta'lim mazmuni, o'quvchi-talaba, ta'lim shakli, metod, vositalari va ta'lim beruvchi kabi unsurlardan iborat tizim sifatida namoyon bo'ladi. Tarkibiy unsurlar o'zaro birlik va aloqadorlikda ta'lim jarayonining texnologik umumiy mohiyatini yoritishga xizmat qiladi.

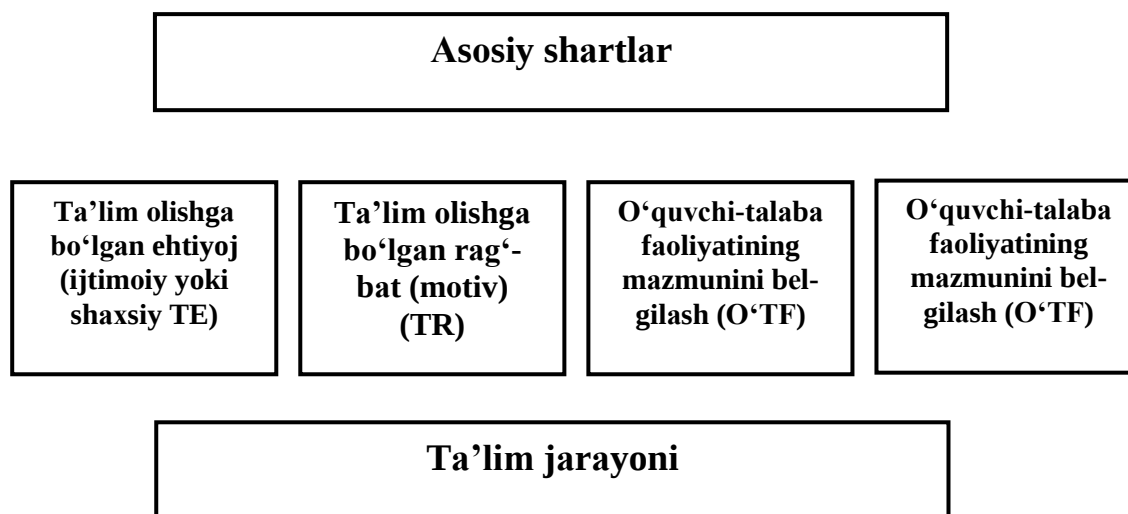
Ta'lim jarayoniga texnologik yondashuv quyidagi asosiy shartlarga muvofiq tashkil etiladi:

1) *ta'lim olish, muayyan nazariy hamda amaliy bilimlarni o'zlashtirishga bo'lgan ijtimoiy (yoki shaxsiy) ehtiyojlarning yuzaga kelishi (TE);*

2) *ta'lim olish, muayyan nazariy hamda amaliy bilimlarni o'zlashtirishga nisbatan rag'batning uyg'onishi (TR);*

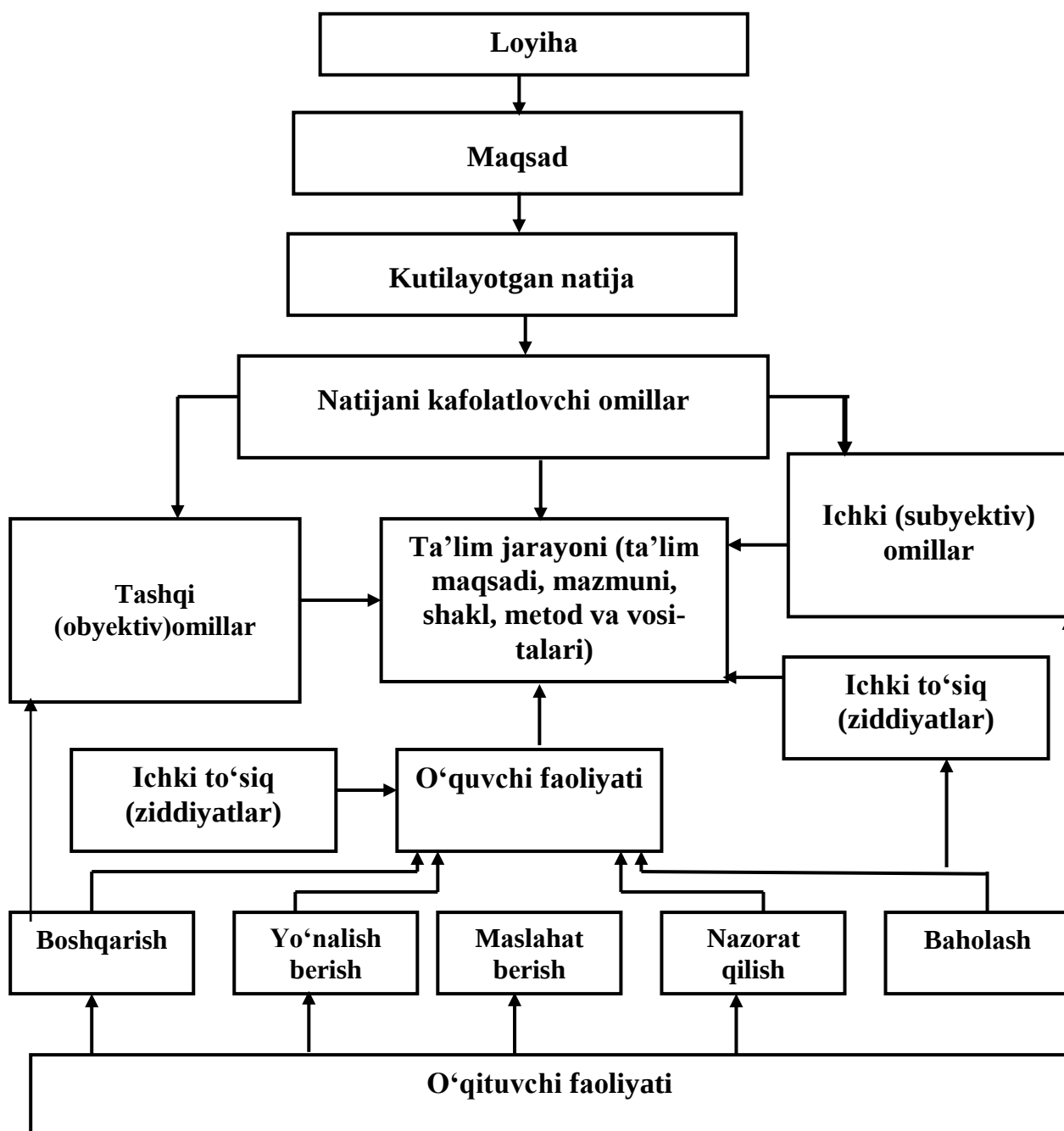
3) *o'quvchi-talabaning o'quv-bilish faoliyati mazmuni (O'F)ni belgilash;*

4) *o'quvchi-talabaning o'quv-bilish faoliyatini boshqarish (O'FBni yo'lga qo'yish omillarining mavjudligi (47-shakl):*

47-shakl. Ta'lim jarayoniga texnologik yondashuvning asosiy shartlari.

Zamonaviy pedagogik texnologiyaning funksional tuzilmasi bevosita ta'lim jarayonining mohiyatini to'laqonli yoritishga xizmat qiladi. Ta'lim texnologiyasining funksional tuzilmasini quyidagicha aks ettirish mumkin (48-shakl).

48-shakl. Ta'lim texnologiyasining funksional tuzilmasi.

Bugungi kunda ta'lim olishga bo'lgan rag'bat va uning mazmuni ta'lim jarayoni muvaffaqiyatining kafolati bo'la oladi. Zero, yaqin o'tmishda o'quvchi-talabalarning ta'lim jarayonidagi ishtiroki nazariy bilimlarni qabul qilib oluvchi va o'zlashtirilgan nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalarni namoyish etuvchi subyekt sifatidagi roli bilan kifoyalan-gan bo'lsa, ta'lim texnologiyasi talablariga ko'ra o'quvchi-talabalar ta'-lim jarayonining yetakchi subyekt, asosiy ijrochisi sifatida namoyon bo'ladi. Endilikda o'quvchi-talabalar o'qituvchi tomonidan uzatilayot-gan axborot (bilim)larni qabul qilmaydi. Balki ta'lim beruvchining yo'l-lanmasi, ko'rsatmasiga muvofiq tavsiya etilgan o'quv manbalari bilan

mustaqil ravishda tanishish orqali nazariy bilimlarni o'zlashtiradi, o'qituvchining nazorati ostida amaliy ko'nikma va malakalarni hosil qiladi. O'quvchi-talabalar mustaqil faoliyat yuritish, nazariy bilimlarni o'zlashtirish asosida o'zida mustaqil va erkin fikrni ilgari surish, dalillar keltirish, o'z fikrini himoya qilish layoqatini tarbiyalay olishi, o'z-o'zini tanqid qilish, o'z-o'zini baholash sifatlarini qaror toptira olishi talab etiladi. Davr talabi o'quvchi-talabalarni ta'lim jarayonining sust tinglovchisi bo'lishdan faol ishtirokchisiga aylantirishni taqozo etadi.

Ta'lim oluvchining ta'lim jarayonidagi yetakchilik roli quyidagi pedagogik vazifalarni hal etish imkoniyatini beradi:

- o'quvchi-talabalarda bilimlarni o'zlashtirishga bo'lgan ichki ehtiyojni qaror toptirish;
- bilimlarni o'zlashtirishga nisbatan ongli yondashuvni hosil qilish;
- *o'quvchi-talabalarda mustaqil faoliyat yuritish ko'nikmalarini shakllantirish;*
- *o'quvchi-talabalarning faolligini ta'minlash;*
- *o'quvchi-talabalarda mustaqil fikr yuritish, nazariy va amaliy bilimlar mohiyatini tahlil etish, ular borasida xulosa chiqarish, umumlashtirish hamda ularni o'z amaliy faoliyatiga tatbiq etish ko'nikmalarini yuzaga keltirish va takomillashtirish.*
- *o'z-o'zini nazorat qilish, baholash sifatlarini shakllantirish.*

Ta'lim jarayonining maqsadi DTS, o'quv rejasi dasturi, shuningdek, darslik, qo'llanmalarda belgilab berilgan muayyan mavzu hamda fan (yoki kurs)ning o'ziga xos jihatlari, mavjud pedagogik shart-sharoitlari, o'quvchi-talabalarning yosh, psixologik xususiyatlari, ularning hayotiy ehtiyoji va qiziqishlari, ta'lim beruvchining bilim va malaka darajasi, dunyoqarashi, ijodkorligini, vaziyatni baholay hamda unga muvofiq tezkor harakat qila olish layoqati va hokazo omillarni inobatga olish asosida belgilanadi.

O'quv jarayonining maqsadi tashxisli ravishda aniq-ravshan belgilanmog'i lozim. Ta'lim maqsadining bunday belgilanishi ma'lum va amal qilingan vaqtda didaktik jarayonni tashkil qilish va amalga oshirish darajasi yuzasidan xulosa chiqarish imkoniyatini yaratadi.

Maqsadning tashxisli belgilanishi quyidagi holatlar bilan tavsiflanadi:

– *shaxsda shakllantirilgan ma'naviy-axloqiy sifatlar hamda aqliy salohiyat shu darajada aniq va ravshan kafolatlanadiki, natijada ularni shaxsning har qanday istalgan, vaziyatgacha bo'lgan vaqt oralig'ida shakllantirilgan sifatlaridan osonlik bilan farqlash mumkin bo'ladi;*

– shaxsning tashxislangan ma'naviy-axloqiy hamda aqliy sifatlari-ning shakllanganlik darajasini haqqoniy nazorat qilishga yo'naltirilgan aniq usul mavjud bo'ladi;

– shaxsning tashxislangan sifatlarini aniqlash yuzasidan olib borilgan nazorat natijalari asosida uning samaradorligini aniqlash mumkin bo'ladi;

– o'lchov mezonlari asosida muayyan bilim, ko'nikma va malakalarning sifatini baholash ko'rsatkichlari mavjud bo'ladi.

Demak, ta'lim jarayonining maqsadi ijtimoiy buyurtma mazmuni hamda o'quvchi-talaba shaxsi modellarining o'zaro muvofiqligi asosida kechadi.

Bosqichli darajada ta'lim maqsadini shakllantirish dolzarb darajadagi maqsad muayyan ta'limiy tayyorgarlik bosqichlari bo'yicha taqsimlab chiqiladi. Ta'lim tizimining yaxlit holda kasbga yo'naltirilganligi sababli o'quvchi-talaba shaxsining modeli uning obyekti bo'lib qoladi. Ta'lim jarayonida shaxsning yosh ko'rsatkichlari, tabiiy uning shakllanish bosqichlariga mos ravishda asosiy maqsaddan kelib chiqib, darajalanadi.

Shunday qilib, ta'lim jarayonining mazmuni shaxsga ta'lim berish, uni tarbiyalash va rivojlantirish kabi vazifalarning ijobiy hal etilishini ta'minlashga xizmat qiladi.¹

9.2. Ta'lim jarayoniga texnologik yondashuvning asosiy tamoyillari

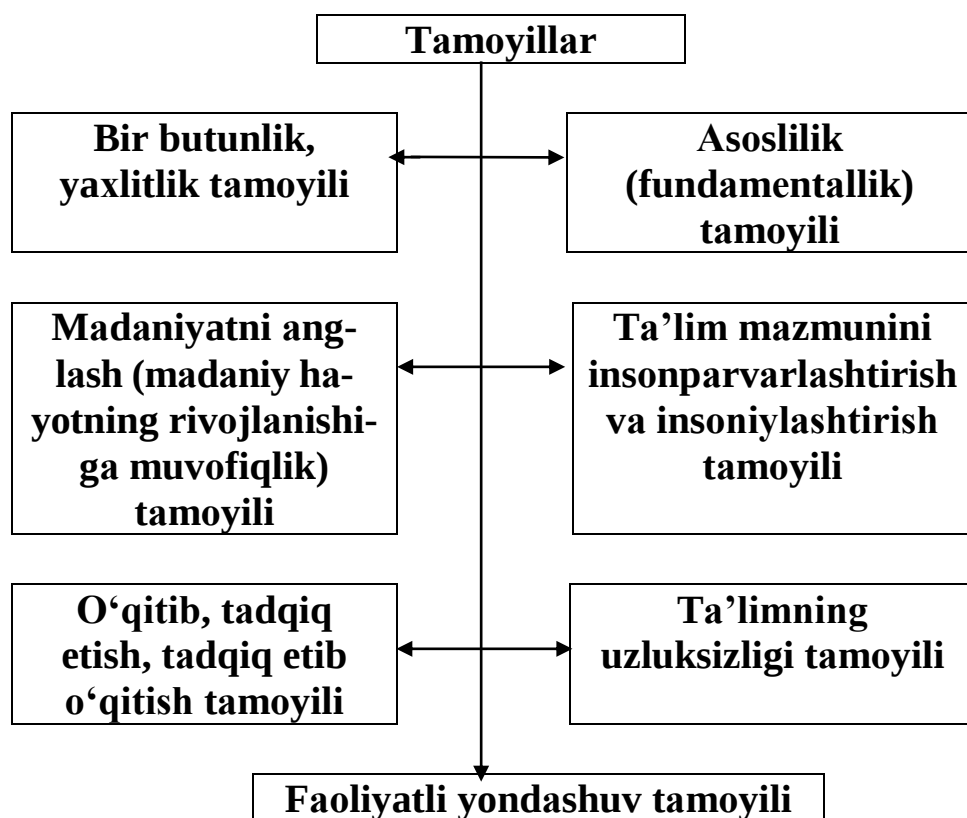
Ma'lumki, zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta'limni rivojlantiruvchi tamoyillariga asoslangan bo'lib, o'quvchi-talaba shaxsini tarbiyalashga yo'naltirilmog'i lozim. Pedagogik texnologiya nazariyasining markazida ta'lim jarayonining rahbari, ayni vaqtda, ushbu jarayonning ham subyekti, ham obyekti bo'lgan o'qituvchi va o'quvchi-talabalar turadilar. Shunday ekan, ushbu subyektlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik, o'zaro muloqot, ularning bir-birlariga nisbatan ko'rsatadigan aks ta'siridan eng zamonaviy pedagogik texnologiyalar talablariga javob bera olishi zarur. Buning uchun o'qituvchi, eng avvalo, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishga nisbatan qo'yiluvchi talablar, ta'limni tashkil etish va boshqarish tamoyillari, yo'llari, o'quvchi-talabani aqliy va jismoniy jihatdan rivojlantirishga xizmat qiluvchi usullar, u bilan hamkorlik qilish, uni o'qish va o'rganishga yo'naltirish, o'quvchi-talaba shaxsi faoliyatini to'g'ri tashkil etish, ular bilan muloqotga kirishish, pedagogik faoliyatni tashkil

¹ Qarang. Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – T.: Fan, 2006, 58-63 – betlar.

etish jarayonida yuzaga keluvchi muammo va kelishmovchiliklarni birgalikda bartaraf etish, auditoriyada ijodiy, ishchanlik muhitini hosil qilish, o‘quvchi-talaba faoliyatini aniq va to‘g‘ri baholashga imkon beruvchi metodlar bilan qurollangan bo‘lishi lozim.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy tamoyillari va ularning mohiyatini bilish mazkur jarayon borasida aniq tasavvurga ega bo‘lishimizga imkon yaratadi. Shu bois biz quyidagi zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy tamoyillari va ularning mohiyati xususida so‘z yuritmoqchimiz.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar umumiy didaktik tamoyillarga ega bo‘lishi bilan birga, quyidagi aynan o‘zigagina xos bo‘lgan tamoyillarga ham ega (49-shakl):

49-shakl. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar tamoyillari.

1. Bir butunlik, yaxlitlik tamoyili. Ushbu tamoyil ikki jihatni o‘zida aks ettiradi:

- *ta’lim va tarbiya hamda shaxs kamoloti birligi;*
- *zamonaviy pedagogik texnologiyaning muayyan, qat’iy tizimga egaligi, “tizimlilik” tushunchasi bu o‘rinda ham ma’lum o‘quv fanini o‘qitish jarayoniga, ham umumiy ta’lim jarayoniga xoslikni anglatadi.*

2. Asoslilik (fundamentallik) tamoyili. Mazkur tamoyil fanlarning o'rganish obyekti, ichki mohiyati va xususiyatlariga ko'ra turli yo'nalish (blok)larga bo'lib, o'rganish afzalliklarini ifoda etadi. O'quv fanlari tabiiy, ijtimoiy va gumanitar fanlar tarzida turkumlashtirilgan. Har bir o'quv fani "yadro", "o'zak" sanaluvchi ma'lumot (axborot)larga ega bo'lib, ushbu ma'lumot (axborotlar) shaxs tomonidan fanlar asoslarining o'rganilishi, aniq mutaxassislik bo'yicha mustaqil bilim olish, o'zlashtirilgan bilimlarni kengaytirib borish yo'lida tayanch tushunchalar bo'lib xizmat qiladi.

Bunday mohiyatli yondashuv ma'lum yo'nalish bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash jarayonida fanlararo aloqadorlik xususiyatidan foydalanish imkonini ham beradi. O'quv fanlarining muayyan yo'nalishlar tarzda biriktirilishi shaxs xotirasiga nisbatan zo'riqishni kamaytiradi, shuningdek, fikrlash quvvatini oshiradi, tafakkurning yuzaga kelishini ta'minlaydi.

Mohiyatli yondashuv asoslantirishning muhim omili sanaladi. U, shuningdek, tabiiy, ijtimoiy va gumanitar fanlarni umumlashtirish tarzidagi sinergetik yondashuvni ham ko'zda tutadi.

3. Madaniyatni anglash (madaniy hayotning rivojlanishiga muvofiqlik) tamoyili. Mazkur tamoyil olmon pedagogi A.Disterveg tomonidan XIX asrda iste'molga kiritilgan bo'lib, bugungi kunga qadar ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Madaniyatni anglash tamoyili o'quvchilarga ijtimoiy jamiyatning madaniy taraqqiyoti darajasidan kelib chiqib, ta'lim berilishini nazarda tutadi. O'tgan asrda ta'lim samaradorligini ta'minlovchi yetakchi omil sifatida pedagogning bilim darajasi va mahorati e'tirof etilgan bo'lsa, bugungi kunda o'qituvchining bilimi, salohiyati hamda mahoratining yuqori darajada bo'lishi bilangina muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritib bo'lmasligi barchaga ayon. Mazkur o'rinda zamonaviy fan va texnika imkoniyatlari, xususan, kompyuter, multimedia vositalari, shuningdek, jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotining e'tiborga olinishi muhim ahamiyat kasb etadi. Endilikda mutaxassislar o'z sohasi yoki yo'nalishlarining o'ziga xos jihatlarini yaxshi bilishlari, bu boradagi nazariy va amaliy bilimlarni, muayyan faoliyatlarni bajara olishlari, belgilangan muddatda aniq vazifalarni hal etishga ulgurishlari hamda ma'lum yutuqlarga erisha olishlari lozim.

4. Ta'lim mazmunini insonparvarlashtirish va insoniylashtirish tamoyili. Tilga olingan har ikki tushuncha ham lug'aviy jihatdan (yunoncha "*humanus*"- insoniylik, "*humanitas*"- insoniyat), bir o'zakka ega bo'lsa-da, ularning har biri o'ziga xos ma'nolarni ifodalaydi. Insonparvarlashtirish ta'lim muassasalarida o'rganiladigan fanlar sirasiga ijtimoiy

fanlar (tarix, madaniyatshunoslik, sotsiologiya, psixologiya, filologiya va boshqalar)ning kiritilishini, insoniylashtirish tushunchasi esa shaxs va uning faoliyatiga nisbatan ijobiy yondashuvni anglatadi. Boshqacha aytganda, insonparvarlashtirish – bu inson va jamiyat oʻrtasida yuzaga keluvchi munosabatlar jarayonida inson omili, uning qadr-qimmatini, shaʼni, or-nomusi, huquq va burchlarini hurmatlashga asoslanuvchi faoliyatni tashkil etish jarayoni boʻlsa, insoniylashtirish *“barcha sharoitlar inson va uning kamoloti (taraqqiyoti) uchun”* degan gʻoya asosida tashkil etiluvchi faoliyat jarayoni sanaladi.

Taʼlim jarayonini loyihalashtirishda har bir oʻqituvchi ushbu tamoyilga qatʼiy amal qilishi lozim yoki oʻz mutaxassisligiga oid muammolarni hal etishda uning jamiyat manfaatlari bilan uygʻun boʻlishiga eʼtibor berishi maqsadga muvofiq. Endilikda pedagog oʻquvchi-talabalar faoliyatini avtoritar (yakkahokimlik) tarzida boshqarmay, balki taʼlimiy hamkorlik gʻoyalariga sodiqlik asosida taʼlim jarayonini insoniylashtiradi yoki boshqacha aytsak, taʼlimni insoniylashtirish tamoyiliga amal qilinishini taʼminlaydi. Ushbu holat, oʻz navbatida, yuksak maʼnaviyatli shaxsning shakllanishiga olib keladi.

5. Oʻqitib, tadqiq etish, tadqiq etib, oʻqitish tamoyili. Ushbu tamoyil quyidagi ikki jihatni yoritishga xizmat qiladi:

1) taʼlim muassasalarining har bir oʻqituvchisi oʻz fani sohasiga oʻquvchi-talabalarni jalb qilgan holda tadqiqotlarni olib borishi lozim;

2) oʻqituvchi taʼlim texnologiyasini ishlab chiqadi, uni amaliyotda sinab koʻradi, kuzatadi va tuzatishlar kiritadi, yaʼni u taʼlim jarayonini tadqiq etadi.

Oʻqitish jarayonining mazkur ikki jihatini muhim ahamiyatga ega boʻlib, u oʻqituvchining kasbiy hamda pedagogik mahoratini oshirib borishga va oʻquvchi-talabalarni boʻlajak mutaxassislik faoliyatiga puxta tayyorlash uchun zamin yaratadi.

6. Taʼlimning uzluksizligi tamoyili. Mazkur tamoyil oʻquvchilarning kasbiy sifatlarga ega boʻlishlari, mavjud sifatlarning hayotiy faoliyat davomida takomillashib borishini nazarda tutadi. Shaxsga uning butun umri uchun asqotishi mumkin boʻlgan bilimlarni berish mumkin emas, zero, mavjud bilimlar har besh-oʻn yil mobaynida oʻzgarib, mazmunan boʻyib boradi. Demak, mazkur tamoyil oʻqituvchining oʻz faoliyatida mustaqil taʼlimni tashkil etishga eʼtibor berishi, pedagog yetakchiligini taʼminlagan taʼlimdan oʻquvchi-talabalarning mustaqil bilim olishlari uchun shart-sharoitlar yaratib berishni ifodalaydi.

7. Foliyatli yondashuv tamoyili nazariya va amaliyotning didaktik bogʻliqligiga asoslanadi. Didaktika nazariyasida *bilim* tushunchasi quyidagi ikki xil maʼnoda izohlanadi:

a) *oʻquvchi-talabalar oʻzlashtirishi lozim boʻlgan bilimlar;*

b) *ular tomonidan oʻzlashtirilib, amaliy faoliyat jarayonida qoʻllaniladigan, shaxsiy tajribaga aylangan bilimlar.*

Bilimlar faoliyat yuritish jarayonidagina mustahkamlanadi, shu sababli oʻquvchi-talabalarda nazariy bilimlarni amalda qoʻllay olish iqtidorini tarbiyalash lozim. Amaliyotda tatbiqiga ega boʻlmagan bilimlar tez orada unutilib yuboriladi.

Shunday qilib, pedagogik texnologiyalarning asosiy tamoyillari, yaʼni dastlabki qoidalari ana shulardan iborat. Ularga amal qilgan holda pedagogik faoliyatni tashkil etish oʻqituvchining pedagogik mahoratining oshib borishi, oʻquvchi-talabalarning aqliy va axloqiy sifatlarni egallashlari, shuningdek, ularda shaxsiy tajribalarning hosil boʻlishiga zamin yaratadi.

9.3. Taʼlim jarayonini tashkil etishga innovatsion yondashuvlar mazmuni

Zamonaviy taʼlim taraqqiyotida paydo boʻlayotgan “Innovatsion yondashuv”, “Innovatsion faoliyat”, “Innovatsion pedagogika” tarzidagi tushunchalar ehtiyojlar asosida kelib chiqqan boʻlib, ularning pirovard maqsadi taʼlim sohasida oʻquv-tarbiya jarayoni natijasini kafolatlaydigan oʻzgarish, yangilanishlar kiritishdan iborat.

“*Innovatsiya*” (inglizcha “*innovation*”)- *yangilik kiritish, tatbiq etish, qoʻllash* degan maʼnolarni bildiradi. “*Innovatsiya*” tushunchasi dastlab XIX asrda madaniyatshunoslik sohasidagi tadqiqotlarda paydo boʻlib, bir madaniyat turlarini ikkinchi bir madaniyatga kiritish tushunilgan. XX asrga kelib esa, yangi soha – yangiliklar kiritish haqidagi fan paydo boʻldi. Bu fan doirasida moddiy ishlab chiqarish sohasiga texnik yangiliklar kiritish qonuniyatlari oʻrganila boshlandi.

Yangiliklar kiritish haqidagi fan – innovatika firmalar faoliyatida yangicha xizmat koʻrsatish gʻoyalarini tatbiq etishga qaratilgan ehtiyojdan kelib chiqqan.

XX asrning 30-yillarida AQShda “firmalarning innovatsion siyosati”, “innovatsion jarayon” atamaları shakllandi. 60-70-yillarda Gʻarb mamlakatlarida firmalar va boshqa tashkilotlar tomonidan amalga oshirilgan yangiliklarni empirik tadqiq etishga qaratilgan izlanishlar keng tarqaldi.

Dastlab innovatika predmeti ilmiy-texnika yangiliklarini yaratish va qo'llashning iqtisodiy va ijtimoiy qonuniyatlarini o'rganish. Ko'p vaqt o'tmasdan innovatikaning o'rganish sohasi kengayib, u falsafa, psixologiya, sotsiologiya, boshqarish nazariyasi, iqtisod va madaniyatshunoslik (kulturologiya) fanlari o'rtasidagi oraliq fanga, 70-yillarga kelib yangiliklar kiritish haqidagi fan (*Наука о нововведениях*) murakkab, ko'p tarmoqli sohaga aylanadi. 50-yillarda innovatsion pedagogik jarayonlar G'arb olimlarining maxsus izlanish predmetiga aylansa, 80-yillarda rus olimlarining tadqiqot obyekti bo'ldi.

Yangilanishlarni pedagogika faniga nisbatan qo'llaganda ta'lim-tarbiya jarayonini amalga oshirish va uning natijalarini yaxshilashga qaratilgan pedagogik tizim ichida o'zgarishlar kiritish tushuniladi.

Rossiyada pedagogik innovatsiyalarning paydo bo'lishi maktablarni tez rivojlantirish ehtiyoji bilan ularni o'qituvchilar tomonidan amalga oshirishdagi qiyinchiliklar, qarama-qarshiliklardan kelib chiqqan.

O'zbekiston sharoitida esa, innovatsiyalarni o'rganish, uni ta'lim jarayoniga tatbiq etish ta'lim tizimini isloh qilish masalalari bilan bog'liq ravishda tayyor axborotlarni berishga asoslangan an'anaviy o'qitish turidan, o'quvchi-talabalarning izlanishga, ma'lumotlarni o'zlari izlab topishga o'rgatadigan ta'lim tizimiga o'tish yo'lidagi harakatlar bilan asoslanadi. Shunga ko'ra yangi bilimlarga ehtiyoj, yangilik innovatsiya, innovatsion jarayonlar kabi tushunchalar mohiyatini anglashga ehtiyoj kuchayadi.

"Yangilik kiritish" (innovatsiya) tushunchasi yangiliklarda ham, ushbu yangilikni amaliyotga tatbiq etish jarayoni sifatida ham tushuniladi.

"Innovatsion pedagogika" atamasi va unga xos bo'lgan tadqiqotlar G'arbiy Yevropa va AQShda XX asrning 60-yillarida paydo bo'ldi. Innovatsion faoliyat F.N. Gonbolin, S.M. Godnin, V.I. Zagvyazinskiy, V.A. Kan-Kalik, N.V. Kuzmina, V.A. Slastenin va boshqalarning ishlarida tadqiq etilgan. Bu tadqiqotlar innovatsion faoliyat amaliyoti va ilg'or pedagogik tajribalarni keng yoyish nuqtayi nazaridan yoritilgan.

V.A. Lazerev, A.I. Prigojin, V.A. Slastenin, O.G. Xomeriki, M.M. Potashnik, N.Yu. Postalyuk, V.Yu. Pityukov kabi olimlar amaliyotda ta'lim rivojlanishini, unga oldin mavjud bo'lmagan komponentlarni kiritish, yoki ularni takomillashgan turlariga almashtirishni pedagogik yangilanish tarzida tushunadi. Ular yangilanishni yangilik tarzida tushunish lozim deydi. Yangilanishni nisbiy tushuncha tarzida ifodalab, o'zgartirishlarni quyidagi sifatlar bilan xarakterlanishini ifodalaydi: o'zgarish predmeti, ya'ni ta'lim tizimida qayta o'zgartiriladigan predmet; o'zgarishlar

teranligi (yangilik kiritish natijasidagi o'zgarish darajasi); o'zgarishlar ko'lam; yangilanish manbalari (hajmi); ishlab chiqilganlik darajasi.

O'zbekistonlik olimlardan N.Saidahmedov, N.Azizxo'jayeva, Sh. Shodmonov, G.Baubekova, G.Xalikova va boshqalar pedagogik yangilanishlarga ilg'or tajribaning xususiy shakli tarzida qaraydi.¹ Ularni radikal yangiliklar bilan tenglashtirib, quyidagilar bilan bog'lab tushuntiradi: dolzarb muammoning yangi yechimi, ulardan foydalanish yangi sifat o'zgarishlariga olib keladi, ularni qo'llash tizimdagi boshqa komponentlarni ham sifat jihatidan o'zgartiradi. Bunda yangilanishlar tizimining bir sifatli holatdan ikkinchi holatga o'tishi tarzida tushuniladi.

Yangilik muayyan ta'lim tizimi ichida mavjud bo'lib, yangilanish asosida yuzaga keladi. Shu tarzda yangilanishni yangilik yaratish, qo'llash va o'zlashtirish hisobiga ta'lim rivojlanishi jarayoni sifatida tushunish mumkin.

Yangilanish ta'lim jarayonining qaysi bo'lagiga o'zgartirish kiritishni aniqlashdan boshlanadi.

Pedagogik yangilanish predmeti yangilanish jarayoni samaradorligi va ularni aniqlovchi omillar orasidagi bog'liqlik, shuningdek, o'zgarishlar samaradorligini oshirish maqsadida shu omillarga ta'sir etish usullaridan iborat.

Innovatsion jarayonlar quyidagi bosqichlarga ajraladi:

1. *Yangi g'oyalarning tug'ilishi va yangilanish konsepsiyasining paydo bo'lish bosqichi. Bu shartli ravishda fundamental va amaliy izlanishlar natijasi tarzida yangilik yaratish deyiladi.*

2. *Yaratish bosqichi. Muayyan obyektga amalga oshirilgan yangilikmoddiy yoki ma'naviy narsa-namuna.*

3. *Yangilik kiritish bosqichi. Yaratilgan yangilik amaliyotga tatbiq etiladi, qayta ishlanadi. Bu bosqich kiritilgan yangilikdan yuqori samaraga erishish bilan yakunlanadi.*

So'ng yangilikning mustaqil harakatlanishi boshlanadi. Yangiliklar qo'llanilish jarayonida yana boshqa bosqichlarga ajraladi.

4. *Yangiliklarning hayotga tatbiq etish bosqichi. Yangiliklarni boshqa sohalarga ham keng qo'llashda namoyon bo'ladi.*

5. *Muayyan sohada yangilikning turg'un xizmat qilish bosqichi.*

Yangilikni qo'llash davomida u o'zining yangilik xususiyatini yo'qotib boradi. Mazkur bosqich yangilik o'rniga undan ham samarali yan-

¹ Farberman. L. Ilg'or pedagogik texnologiyalar. –T.: 2000., Azizxodjayev N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – T.: 2006. Шодмонов Ш., Баубекова Г., Халикова Г. Инновационные методы обучения в экономическом образовании. –Т.: «Фан», 2003.

giliklarni tatbiq etish bilan yakunlanadi. Bir yangilik o'rnini undan ham samaraliroq bo'lgan boshqasi egallaydi.

6. *Yangiliklarni boshqa yangilik bilan almashtirish maqsadida yangiliklar ko'lamini qisqartirish bosqichi.*

Ta'lim sohasida innovatsion jarayonlar ikki turga bo'linadi:

1. *Stixiyali ravishda amalga oshadigan innovatsiyalar.*

Innovatsion jarayonni amalga oshirish shartlari, vosita va yo'llari tuzilishini to'liq anglamagan yoki uni tug'dirgan ehtiyojga bog'lanmagan holda amalga oshiriladi. Bu tarzdagi innovatsiyalar ko'pincha ilmiy asoslar bilan bog'liq bo'lmay, empirik asosda vaziyat talablaridan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Bunday innovatsiyalarga novator o'qituvchilar, tarbiyachilar, ota-onalar faoliyatlarini misol keltirish mumkin.

2. *Ta'lim tizimidagi innovatsiyalar ongli, maqsadga yo'naltirilgan, ilmiy ishlab chiqilgan fanlararo faoliyat natijasi hisoblanadi.*

Ta'lim sohasidagi innovatsiya ta'lim-tarbiya maqsadi, mazmuni, usul va shakllari, pedagogik jarayonni tashkil etishda yangiliklar kiritishni nazarda tutadi.

Innovatsion jarayon bir necha bosqich va vositalar yig'ini yordamida ilmiy yangilik yoki g'oya, ijtimoiy yangilikka, shu qatorda ta'lim yangiligiga aylanadi. Bunda yangilik kiritishga innovatsiya natijasi sifatida qaraladi, innovatsion jarayon esa, umumiy tarzda quyidagi uch bosqichning rivojlanishi sifatida tushuniladi: g'oyalarni berish (ilmiy yangilik ochish), g'oyalarni amaliy jihatdan ishlab chiqish va uni amaliyotga tatbiq etish.

Innovatsiyalarni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Funksional imkoniyatlariga qarab, barcha pedagogik innovatsiyalar: *yangiliklar samarali ta'lim jarayonini ta'minlaydigan shartlar (ta'limning yangi mazmuni, innovatsion ta'lim muhitlari, ijtimoiy-madaniy sharoitlar); yangilik-pedagogik vosita, texnologik ta'lim loyihalari va hokazo; tashkiliy boshqaruvga oid yangiliklar (ta'limning sifatli xizmat qilishini ta'minlaydigan yechimlar).*

2. Innovatsiyalarni amalga oshirish va tatbiq etish sohasiga qarab: *ta'lim mazmunida; o'qitish texnologiyalari, ta'lim tizimining tarbiyaviy sohasida; pedagogik jarayon qatnashchilari o'zaro ta'siri tizimida, pedagogik vositalar tizimida.*

Tizimli innovatsiyalar – bu muayyan muammo doirasidan kelib chiqadigan, aniq maqsad, vazifalarga ega innovatsiyalardir. Bular o'qituvchi va o'quvchi-talabalar qiziqishlari asosida tuzilib, uzviylik xarakteriga ega bo'ladi. Bunday innovatsiyalar puxta tayyorlanib, ekspertlar-

dan o'tadi va zarur vositalar bilan ta'minlanadi (kadrlar, moddiy, ilmiy-metodik ta'minot).¹

Ma'lumki, pedagogik innovatsiya faoliyatining subyekti o'qituvchi va uning shaxsiy imkoniyati hisoblanadi. Bunda o'qituvchi shaxsining ijtimoiy-madaniy, intellektual va axloqiy imkoniyatlari yuksak ahamiyatga ega bo'ladi.

Innovatsion jarayonning mohiyati – o'qituvchi va o'quvchi-talabalarning birgalikdagi faoliyati mazmunida aks etadi, mazkur jarayonda pedagog o'quvchi-talabalarga yuzaga kelgan qiyinchiliklarni yengishga yordam beradi. Pedagogik yordamning asosiy mohiyati innovatsion uslubning tavsifi, uning maqsadga yo'naltirilganligi, shuningdek, shaxsni shakllantirish va tarbiyalash borasida hal etiladigan vazifalar bilan ifodalanadi.

O'quvchi-talabalarning shaxsiy xislatlari pedagogik jarayonning subyekti sifatidan quyidagilarni o'z ichiga oladi: o'qitishning hozirgi va kelgusi bosqichlari uchun qabul qilingan o'quv-tarbiya jarayonining maqsadi, vazifasi va ko'rsatmalarni anglay bilish; intellektual mehnatning yangi turlarini egallash; maqsadga muvofiq kasbiy o'z-o'zini tarbiyalash va mustaqil tahsil olish, qiyinchiliklarni a'lo darajada yenga bilish, o'sish va mustahkam o'rin egallashning kengayayotgan intellektual va kasbiy imkoniyatlari, istiqbollari bilan qoniqish, o'zining ijtimoiy roli funksiyasini bajarishda faol munosabatda bo'lish va hokazo.

Innovatsion pedagogik jarayonning eng muhim yo'nalishlaridan biri o'quvchi-talabalarning bilish faoliyatini rivojlantirish. Bunday yo'nalish o'quvchi-talabalarning o'quv jarayonini faollashtirishni, ularning kasbiy ixtisoslashishini aniqlab olish faolligini o'z ichiga oladi.

O'quvchi-talabalarning innovatsion faoliyatini yaratuvchilik jarayoni va ijodiy faoliyat sifatida baholash mumkin. Innovatsion faoliyatga aksiologik yondashuv insonning o'zini yangilik yaratish jarayoniga baxshida qilishi, u tomonidan yaratilgan pedagogik qadriyatlar yig'indisini anglatadi.

Aksiologiya insonga oliy qadriyat va ijtimoiy taraqqiyotning birdan-bir maqsadi sifatida qaraydi.

O'qituvchining innovatsion faoliyati tuzilmasi *kreativlik* va *refleksiya* komponentlaridan iborat.

¹Qarang: N.Erkaboyeva. Yangilangan fikrlarning mohiyati va uning ustuvor yo'nalishlari. // Xalq ta'limi, 2005-yil, 6-son, 19-20 betlar.

O'qituvchi innovatsion faoliyatining eng muhim tavsifi kreativlikdir. Kreativlik individning yangi tushuncha yaratishi va yangi ko'nikmalar hosil qilish qobiliyati, xislatini bildiradi.

O'qituvchi innovatsion faoliyatidagi kreativlikning bir necha bosqichlari mavjud:

- *birinchi bosqichda tayyor metodik tavsiyalar ko'chiriladi;*
- *ikkinchi bosqichda mavjud tizimga ayrim moslamalar (modifikatsiyalar), metodik usullar kiritiladi.*
- *uchinchi bosqichda g'oyani amalga oshirish mazmuni, metodlari, shakli to'la ishlab chiqiladi;*
- *to'rtinchi bosqichda o'qitish va tarbiyalanishning betakror konsepsiyasi va metodikasi yaratiladi.*

O'qituvchining innovatsion faoliyati tuzilmasidagi eng muhim komponent bu refleksiyadir. Refleksiya *o'qituvchining o'z ongi va faoliyatini belgilash hamda tahlil qila olishidir.*

Refleksiya (lotincha "*Ret lxio*" – ortga qaytish) subyektning o'z (ichki) psixik tuyg'u va holatlarini bilish jarayonidir.

Innovatsionlik pedagogik jarayonni ifodalab, nafaqat uning didaktik qurilmasiga, balki o'qituvchining ijtimoiy mohiyatli natijalari va ruhiy qiyofasiga ham taalluqlidir. U ochiqlikni, boshqalar fikrining tan olinishini bildiradi.

O'qituvchining innovatsion faoliyati turli xildagi qarashlarning to'qnashuvi va o'zaro boyitilishi dinamikasida amalga oshishini ko'zda tutadi.

O'qituvchining innovatsion faoliyatini samarali amalga oshirish bir qator shart-sharoitlarga bog'liq. Unga o'qituvchining tayinli muloqoti, aks fikrlarga nisbatan beg'araz munosabat, turli holatlarda ratsional vaziyatning tan olinishini uqtirishga tayyorligi kiradi. Buning natijasida o'qituvchi o'z bilim va ilmiy faoliyatini ta'minlaydigan keng qamrovli mavzu (motiv)ga ega bo'ladi.

O'qituvchi faoliyatida o'z-o'zini faollashtirish, o'z ijodkorligi, o'z-o'zini bilishi va yaratuvchiligi kabi mavzu (motiv)lar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa o'qituvchi shaxsining kreativligini shakllantirish imkoniyatini beradi.

Yangilik kiritishning muhim sharti muloqotning yangi vaziyatini tug'dirishdir.

Muloqotning yangi vaziyati – bu o'qituvchining o'z mustaqillik mavqeyini, pedagogika faniga, o'ziga bo'lgan yangi munosabatni yarata olish qobiliyatidir. O'qituvchi o'z nuqtayi nazarlariga o'ralashib qolmaydi, u pedagogik tajribalarning boy shakllari orqali ochilib, mukam-

mallashib boradi. Bunday vaziyatlarda o'qituvchining fikrlash usullari, aqliy madaniyati o'zgarib boradi, hissiy tuyg'ulari rivojlanadi.

Keyingi sharti – bu o'qituvchining *madaniyat va muloqotga shayligi*.

O'qituvchining innovatsion faoliyati voqelikni o'zgartirishga, uning muammolari va usullarini yechishni aniqlashga qaratilgan.

O'qituvchi va o'quvchi-talaba o'rtasidagi muloqot namunasining o'zgarishi innovatsion faoliyat shartlaridan biridir.

Yangi munosabatlar, an'analarda bo'lganidek, qistovlar, hukmga bo'ysunish kabi unsurlardan holi bo'lishi lozim. Ular tenglarning hamkorligi, o'zaro boshqarilishi, o'zaro yordam shaklida qurilgan bo'lishi darkor. Ular munosabatlaridagi eng muhim xususiyat bu o'qituvchi va o'quvchi-talabaning ijoddagi hamkorligidir.

O'qituvchining innovatsion faoliyati quyidagi asosiy funksiyalar bilan izohlanadi:

- *kasbiy faoliyatining ongli tahlili;*
- *me'yorlarga nisbatan tanqidiy yondashuv;*
- *kasbiy yangiliklarga nisbatan shaylik;*
- *dunyoga ijodiy yaratuvchilik munosabatida bo'lish;*
- *o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, o'z turmush tarzi va intilishlarini kasbiy faoliyatda mujassam qilish.*

Demak, o'qituvchi yangi pedagogik texnologiyalar, nazariyalar, konsepsiyalarning muallifi, ishlab chiqaruvchisi, tadqiqotchisi, foydalanuvchisi va targ'ibotchisi sifatida namoyon bo'ladi.

Hozirgi jamiyat, madaniyat va ta'lim taraqqiyoti sharoitida o'qituvchining innovatsiya faoliyatiga bo'lgan zaruriyat quyidagilar bilan o'lchanadi:

- *ijtimoiy-iqtisodiy yangilanish ta'lim tizimi, metodologiya va o'quv jarayoni texnologiyasining tubdan yangilanishini talab qiladi. Bunday sharoitda o'qituvchining innovatsiya faoliyati pedagogik yangiliklarni yaratish, o'zlashtirish va foydalanishdan iborat bo'ladi;*

- *ta'lim mazmunini insonparvarlashtirish, doimo o'qitishning yangi tashkiliy shakllarini, zamonaviy texnologiyalarini qidirishni taqozo qiladi;*

- *pedagogik yangilikni o'zlashtirish va uni tatbiq etishga nisbatan o'qituvchining munosabati, xarakteri o'zgarishi.*

O'qituvchining innovatsion faoliyati tahlili yangilik kiritishning samaradorligini belgilovchi muayyan me'yorlardan foydalanishni talab qiladi. Bunday me'yorlarga – yangilik, maqbullik, yuqori natijalilik, ommaviy tajribalarda innovatsiyani ijodiy qo'llash imkoniyatlari kiradi.

Yangilik me'yoriy pedagogik yangilik me'yori sifatida o'zida taklif qilinadigan yangilikni, yangilik darajasi mohiyatini aks ettiradi. Pedagog olimlar yangilikning qo'llanish mashhurligi darajasi va sohasiga ko'ra farqlanadigan mutlaq, chegaralangan mutlaq, shartli, subyektiv darajalarini farqlaydilar.

Maqbullik me'yori o'qituvchi va o'quvchi-talabaning natijaga erishish uchun sarflangan kuch va vositalarini bildiradi.

Natijalilik o'qituvchi faoliyatidagi muayyan me'yoriy muhim ijobiy natijalarni bildiradi.

Pedagogik yangilik me'yori o'z mohiyatiga ko'ra ommaviy tajribalar mulki bo'lib qolishi lozim. Pedagogika yangilikni dastlab ayrim o'qituvchilarning faoliyatiga olib kiradi. Keyingi bosqichda – sinalgandan va obyektiv baho olgandan so'ng pedagogik yangilik ommaviy tatbiq etishga tavsiya etiladi.

O'qituvchining innovatsion faoliyatga kasbiy tayyorgarligini aniqlash imkoniyatlari quyidagilardan iborat:

- *mo'ljallangan yangilikni yalpi va alohida bosqichlari muvaffaqiyatini bashorat qilish;*
- *kelgusida qayta ishlash maqsadida yangilikning afzalliklari va uni tatbiq qilishdagi kamchiliklarni aniqlash;*
- *yangilikni boshqa innovatsiyalar bilan qiyoslash, ulardan samaradorlarini tanlab olish, eng ahamiyatli va pishqlik darajasini aniqlash;*
- *yangilikni tatbiq etishning muvaffaqiyatlilik darajasini tekshirish;*
- *yangilikni tatbiq etadigan tashkilotning innovatsiya qobiliyatiga baho berish va h.k.*

O'qituvchining innovatsion faoliyati o'z ichiga yangilikni tahlil qilish va unga baho berish, kelgusidagi harakatlarning maqsadi va konsepsiyasini shakllantirish, ushbu rejani amalga oshirish va tahrir qilish, samaradorlikka baho berish kabilarni qamrab oladi.

Innovatsion faoliyatning samaradorligida pedagog shaxsiyati va uning innovatsion faoliyatga xos bo'lgan qobiliyatlarining quyidagi asosiy xususiyatlari belgilab berilgan:

- *shaxsning ijodiy-motivatsion yo'nalganligi. Bu – qiziquvchanlik, ijodiy qiziqish; ijodiy yutuqlarga intilish; peshqadamlikka intilish; o'z kamolotiga intilish va boshqalar;*
- *kreativlik. Bu - xayolot (fantastlik), faraz; qoliplardan holi bo'lish, tavakkal qilish, tanqidiy fikrlash, baho bera olish qobiliyati, o'zicha mushohada yuritish, refleksiya;*

- *kasbiy faoliyatni baholash. Bu – ijodiy faoliyat metodologiyasini egallash; pedagogik tadqiqot metodlarini egallash; mualliflik konsepsiyasi faoliyat texnologiyasini yaratish, ziddiyatni ijodiy bartaraf qilish; ijodiy faoliyatda hamkorlik va o‘zaro yordam berish qobiliyatlari va boshqalar;*

- *o‘qituvchining individual qobiliyati. Bu – ijodiy faoliyat sur‘ati; shaxsning ijodiy faoliyatdagi ish qobiliyati; qat‘iyatlilik, o‘ziga ishonch; mas‘uliyatlilik, halollik, haqiqatgo‘ylik, o‘zini tuta bilish va boshqalar.*

Innovatsion faoliyat tadqiqotlari o‘qituvchining quyidagi innovatsion faoliyatga hozirligi me‘yorlarini belgilashga imkon beradi:

- *innovatsion faoliyatga bo‘lgan zaruriyatni anglash;*
- *ijodiy faoliyatga jalb qilinishga shaylik;*
- *shaxsiy maqsadlarni innovatsion faoliyat bilan moslashtirish;*
- *ijodiy muvaffaqiyatsizliklarni yengishga shaylik;*
- *innovatsion faoliyatni ijro etish uchun texnologik shaylik darajasi;*
- *innovatsion faoliyatning kasbiy mustaqillikka ta‘siri;*
- *kasbiy refleksiyaga bo‘lgan qobiliyat.*

Shunday qilib, oliy ta‘lim, kasb-hunar kollejlari, akademik litsey va maktabdagi ta‘lim innovatsiya jarayonlari xarakteri kiritilgan yangiliklar xususiyatlari, o‘qituvchilarning kasbiy imkoniyatlari, yangilik kiritish tashabbuskorlari va ishtirokchilarining innovatsion faoliyatlar xususiyatlari bilan belgilanadi.

Innovatsion faoliyatda eng muhim masalalardan biri o‘qituvchi shaxsidir.

O‘qituvchi novator, sermahsul ijodiy shaxs bo‘lishi, kreativlikni, keng qamrovli qiziqish va mashg‘ullikni sevuvchi, ichki dunyosi boy, pedagogik yangiliklarga o‘ch bo‘lishi lozim.

O‘qituvchini innovatsion faoliyatga tayyorlash ikki yo‘nalishda amalga oshirilishi kerak:

- *yangilikni idrok qilishga innovatsion shaylikni shakllantirish;*
- *yangicha harakat qila olishga o‘rgatish.*

Innovatsion faoliyatni tashkil etishda o‘quvchi-talabalarning o‘quv-bilish faoliyati va uni boshqarish alohida ahamiyatga ega.

Innovatsiya jarayonlari, ularning funksiyalari, rivojlanish qonuniyatlari, mexanizmlari va uni amalga oshirish texnologiyalari, boshqarish tamoyillarining pedagogik asoslarini o‘rganish oliy ta‘lim, kasb-hunar kollejlari, akademik litsey va maktablarda o‘quv jarayonini zamonaviy pe-

dagogik texnologiyalar hamda psixologiya fanlari yutuqlari asosida jahon standartlari darajasida tashkil etish imkonini beradi.¹

9.4. Pedagogik jarayonni tashkil etish va innovatsiyalarni boshqarish

Ta'lim sohasida innovatsiyalar yaratish va ularni keng miqyosda qo'llash jarayonida zamonaviy ta'lim tizimi shakllanadi. Zamonaviy ta'lim tizimi bir necha komponentlar birligidan iborat:

- zamonaviy ta'lim texnologiyalari – texnologik innovatsiyalar;
- ta'lim sohasida yangi iqtisodiy mexanizmlar – iqtisodiy innovatsiyalar;
- o'qitish, ta'lim olishning zamonaviy usul va metodlari – pedagogik innovatsiyalar;
- ta'lim sohasida yangi tashkiliy tuzilmalar va institutsional shakllar – tashkiliy innovatsiyalar.

Xuddi ana shunga muvofiq ravishda shakllangan ta'lim tizimi menejmenti quyidagi masalalarni qamrab oladi: ta'limni rivojlantirish muammosini nafaqat ta'lim tizimi darajasida, balki umumdavlat siyosati, shuningdek, xalqaro miqyoslarda hal etish; ta'lim menejmentining barcha darajalarida tizimlilik tamoyilini joriy etish; ta'limni moliyalashtirish va tashkil etishda davlatning vazifasi va rolini zamon talablari asosida belgilash; ta'lim mahsulotlari va ta'lim xizmatlari bozorini rivojlantirish; turli ijtimoiy institutlar, eng birinchi navbatda, korxonalar va oilaning ta'lim tizimidagi rolini qayta ko'rib chiqish; ta'lim muassasalari va ta'lim oluvchilarning ta'lim jarayonini tashkil etishdagi rolini aniqlashtirish.

Hozirgi zamon ta'lim tizimi asosida texnologik innovatsiyalar, zamonaviy kompyuter va telekommunikatsion texnologiyalar yotadi. Bu texnologiyalarni ta'limda qo'llash natijasida pedagogik metod va usullarda, ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchilar mehnatini tashkil etish shakllarida, ta'limning iqtisodiy mexanizmida va hatto hozirgi zamon ta'lim nazariyasi va metodologiyasida keskin o'zgarishlar yuz berdi. Bu zamonaviy ta'lim menejmentining muhim o'ziga xos xususiyatini belgilab berdi.

Hozirgi vaqtda ta'limda pedagogik texnologiyalarni tanlashga texnologik masala sifatida emas, balki ta'lim sohasidagi innovatsion menejment muammosi sifatida qaralmoqda. Bu muammoni muvaffaqiyatli hal etish uchun barcha kichik tizimlar, ya'ni ta'lim tizimi elementlari o'rtasidagi aloqalarni muvofiqlashtirish zarur.

¹ Qarang: Azizxodjayeva N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat –T.: 2006, 62-70-betlar.

Bugungi kunda o'qitish jarayonini boshqarishga yangicha yondashuvlar tashkiliy innovatsiyalarni o'zlashtirish va ularni qo'llashda yaqqol ko'zga tashlanadi:

- o'qituvchilar mehnatini taqsimlash (kurs mazmuni ishlab chiquvchilarni, tyutorlarni, o'qitish metodikasi bo'yicha mutaxassislarni, ta'lim jarayonining borishini nazorat qiluvchi mutaxassislarni mehnati va vazifasiga ko'ra ajratish);

- o'qituvchilarni, axborot texnologiyalari bo'yicha mutaxassislarni va o'quv jarayonini tashkil etuvchilarni guruhlariga ajratish, masofadan o'qitish kurslarini ishlab chiqish hamda taqdim etish ishlarini amalga oshiruvchilar jamoasini tashkil etish.

Ta'limni tashkil etishdagi yangicha yondashuvlar quyidagi hollarda namoyon bo'ladi:

- ta'lim muassasalarida o'qitishni tashkil etish bo'yicha yangi innovatsion texnologiya (YaIT)larga asoslangan maqsadga yo'naltirilgan siyosat olib borish; ta'lim muassasalarida ta'limning yangi innovatsion texnologiyalariga asoslangan tarmoqlarni rivojlantirish. Ta'lim muassasalarida amalga oshirilayotgan masofadan o'qitish YaIT ga misol bo'la oladi; tashkiliy tuzilmalarning yangi turlarini, institutsional shakllarini rivojlantirish hozirgi zamon ta'limiga xos xususiyatdir. Masofaviy ta'lim va ochiq universitetlar, universitetlar konsorsiumlari, teleuniversitetlar, virtual sinf va virtual universitetlarning rivojlanishi ta'limni tashkil etishga yangicha yondashuvlar natijasidir.

Hozirgi vaqtda ta'limning yangi tashkiliy tuzilmalari, uning yangi turi va shakllari davlat va nodavlat ta'lim muassasalarida paydo bo'lmoqda. Dunyoning qator mamlakatlarida zamonaviy nodavlat gumanitar universitetlar, universitetlar konsorsiumlari, o'qitishning yangi shakllari instituti ta'limni boshqarishning yangi tamoyillari asosida faoliyat ko'rsatmoqdalar.

Albatta, noan'anaviy turdagi yangi ta'lim muassasalarini attestatsiya va akkreditatsiyadan o'tkazish muammosini hal etish muhim masala sanaladi. Bu muammoni hal etishda "Ta'lim to'g'risida"gi qonun va "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"ga tayaniladi. Ammo masofaviy ta'lim va ta'lim texnologiyalarini amalda qo'llashning huquqiy asoslari hali ishlab chiqilmagan. Bu ularning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. O'zbekistonda ta'limning rivojlanishi kadrlar tayyorlashga davlat buyurtmasi, ta'lim xizmatlari va ta'lim mahsulotlari bozorining shakllanishi hamda rivojlanishi bilan uzviy bog'liq. Bu ta'lim sohasidagi menejmentning o'ziga xos jihatlarini belgilab beradi.

Ta'limni boshqarishning yangi mexanizmi, ta'lim sohasida kompyuterlar va telekommunikatsion texnologiyalardan foydalanish, texnologik innovatsiyalarni o'zlashtirish quyidagilarga imkon beradi: ta'lim mahsulotlari va xizmatlari iste'molchilari ko'payadi; o'qitishning yangi shakllari va noan'anaviy ta'limning rivojlanishi jarayonida ta'lim mahsulotlari va xizmatlarini taklif etish ortadi; turli ta'lim muassasalari o'rtasida kadrlar tayyorlash bo'yicha raqobat rivojlanadi; ularning iste'molchilar uchun kurashishi kuchayadi.

Hozirgi zamon ta'lim texnologiyalari ta'sirida va bozor munosabatlarining rivojlanishi natijasida O'zbekistonda ta'lim sohasida qator iqtisodiy innovatsiyalar shakllanmoqda. Xususan:

- ta'limni moliyalashtirish manbalarining diversifikatsiyasi;
- talabalarning o'z-o'zini moliyalashtirishi;
- korxonalar tomonidan ta'limni moliyalashtirishning yangi mexanizmi;
- ta'lim sohasida mehnatga haq to'lashning yangi mexanizmi;
- ta'lim faoliyati miqyosiga bog'liq iqtisodiy mexanizm.

Pedagogik innovatsiyalar quyidagilarni taqozo etadi:

- o'qituvchilar orasida mehnatni taqsimlash;
- o'quv kurslarini ishlab chiqish va taqdim etish bo'yicha o'qituvchi va boshqa mutaxassislarni guruhlariga, jamoaga birlashtirish;
- o'qituvchi faoliyati samaradorligi monitoringi va pedagogik jarayonni tashkil etishga tuzatish kiritish.

Texnologik innovatsiyalar o'qituvchi faoliyati xarakterining o'zgari-shiga, o'qituvchilar mehnati diverfikatsiyasiga olib keladi. Bu pedagogik faoliyatni ixtisoslashtirishni talab etadi.

Pedagogik innovatsiyalar menejmentining xarakterli xususiyati ta'lim jarayonini mehnatni taqsimlash asosida tashkil etishda ko'rinadi.

An'anaviy ta'limda mehnatni taqsimlash tamoyiliga deyarli amal qilinmagan, chunki unda innovatsion texnologiyalar qo'llanilmagan. O'qituvchilar mehnati noto'g'ri taqsimlangan, ko'plab kurslar mazmuni va maqsadi deyarli bir-biriga o'xshash bo'lgan.

Yangi axborot texnologiyalarining rivojlanishi ta'limni jiddiy isloh qilishga va mehnatni taqsimlash asosida o'qitish jarayonini boshqarish yo'li bilan ta'lim samaradorligini oshirishga imkon beradi. Ta'lim samaradorligini oshirmasdan turib, ta'lim muassasasida ta'lim oluvchilarni sezilarli darajada ko'paytirish mumkin emas.

Innovatsion ta'lim jarayonida o'qituvchilarning asosiy ixtisosliklari quyidagilar hisoblanadi: kursni ishlab chiqish bo'yicha mutaxassis, ya'ni

kurslar dizayneri; o'qitish metodi bo'yicha maslahatchi yoki yangi atama bilan ifodalaydigan bo'lsak, *fasiliteytor*; *tyutor*, ya'ni o'quv kursini interfaol taqdim etish bo'yicha mutaxassis; invigilator – ta'lim natijasini nazorat qilish bo'yicha mutaxassis, testlar, sinovlar, imtihonlarni tashkil etish va o'tkazish uchun mas'ul (2-chizmaga qarang).

Kurs mazmunini ishlab chiquvchi dizayner predmet o'qituvchisi, ya'ni mutaxassis bo'lishi zarur. Predmet o'qituvchisi zamonaviy ta'lim texnologiyalarini mukammal egallashi kerak, chunki o'quv kursi zamonaviy kompyuterlar va telekommunikatsion texnologiyalarga asoslanadi. U o'quv materialini tanlaydi, tartibga soladi va shakllantiradi. Kurs mazmunini ishlab chiquvchi shaxs o'qitish maqsadiga erishish darajasini ham baholaydi. Bunda predmetni ayrim ta'lim oluvchining qanday o'zlashtirgani va butun kursning o'zlashtirishi natijasi baholanadi.

O'qituvchi faoliyati samaradorligi monitoringi va pedagogik jarayonni tashkil etishga tuzatishlar kiritish bo'yicha takliflar:

- tahlil etish va kamchiliklarni aniqlash, masofaviy ta'lim kursi mazmunini ishlab chiquvchi va amalda joriy etuvchi jamoalarning hamkorlikda ishlash borasidagi o'zaro kelishuvi;

- o'quv kurslarini ishlab chiquvchi va joriy etuvchi o'qituvchilar bilan so'rovnoma o'tkazish;

- o'quv kurslarini ishlab chiqish jarayonida ishchi guruh yig'ilishlarini tashkil etish;

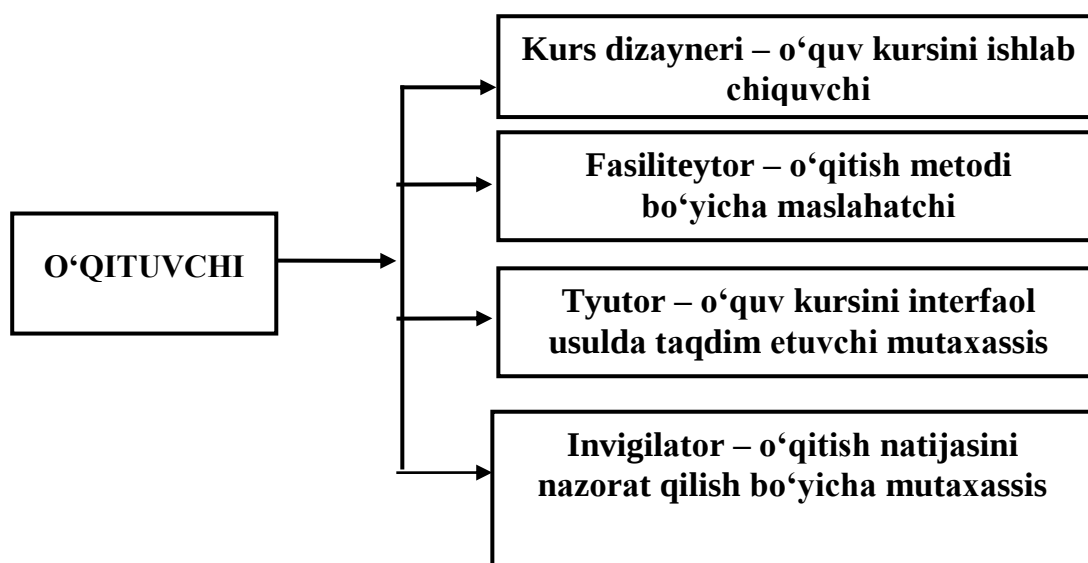
- masofadan o'qitish kursini o'tagan talabalar fikrlarini tahlil etish;

- talabalar bilan so'rovnomalar o'tkazish;

- masofadan o'qitadigan boshqa ta'lim muassasalarida pedagogik jarayonni tashkil etish tajribasini tahlil etish;

- masofaviy ta'lim bo'yicha, jumladan, kompyuterlarni ta'limda qo'llash bo'yicha tashkil etiladigan turli anjumanlarda ishtirok etish.

Pedagogik jarayonni tashkil etish monitoringi quyidagi masalalarni o'rganadi:

7-chizma. Innovatsion texnologiyalar asosida o'qitishda o'qituvchilar mehnatini taqsimlash.

- kurslarni ishlab chiqish va o'rganish bo'yicha guruhlar to'g'ri tashkil etilgan-etilmaganini;
- guruhlarda qo'llanilgan mehnatni taqsimlash usulining samara bergan-bermaganini;
- samarali o'qitish uchun o'qituvchilar faoliyatini ixtisoslash zarurligi yoki zarur emasligini;
- o'quv jarayonida o'qituvchilar va boshqa mutaxassislarning o'ni qanday bo'lishi kerakligini.

Innovatsion ta'lim jarayonida pedagogik faoliyat mazmuni an'anaviy ta'lim jarayonidagi pedagogik faoliyat mazmuni an'anaviy ta'lim jarayonidagi pedagogik faoliyat mazmunidan bir muncha farq qiladi.

Birinchidan, o'quv kurslarini ishlab chiqishda pedagogik faoliyat ancha murakkablashadi. Chunki uning texnologik asoslari juda tez rivojlanmoqda. U o'qituvchidan maxsus kasbiy malakalarni talab etadi, pedagogik usullarni rivojlantirishni taqozo qiladi. Bundan tashqari, hozirgi zamon axborot texnologiyasi ishlab chiqiladigan o'quv materiallari sifatiga qo'shimcha talablar qo'yadi. Chunki ular barcha ta'lim oluvchilar, xususan, boshqa pedagoglar va ekspertlar uchun ochiq bo'ladi. Bu hol o'quv materiallarining sifati uchun nazoratni ancha kuchaytirish lozimligini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, an'anaviy ta'limda o'qituvchi markaziy figura hisoblangan. Hozirgi zamon pedagogik jarayonining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, yangi axborot texnologiyalarini qo'llash jarayonida ta'lim

oluvchi asosiy shaxs hisoblanadi, ya'ni ta'lim oluvchi o'zining o'quv jarayonini faol belgilaydi, ta'lim muhitini rivojlantirish yo'nalishini o'zi tanlaydi.

O'qituvchining muhim vazifasi faoliyati davomida ta'lim oluvchilarni qo'llab-quvvatlashdir. Bu ularning o'quv materiallarini, xilma-xil va juda ko'p axborotlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishiga, yuzaga kelgan muammolarni oson hal etishlariga yordam beradi. Bugungi kunda jahon ta'lim hamjamiyatida o'qituvchining bu vazifasining ahamiyati alohida ta'kidlanmoqda. Shu bois pedagogika faniga yangi "facilitator"- fasiliteytor atamasi kiritilgan. Kimki o'qishni, ta'lim olishni osonlashtirsa, ta'lim oluvchiga yordam bersa, o'shani "facilitator"- fasiliteytor deb atashmoqda.

Uchinchidan, taqdim etilgan o'quv materiallari o'qituvchi va ta'lim oluvchining izchil muloqot o'rnatishini taqozo etadi. Bu ular o'rtasida faol o'zaro ta'sir bo'lishi lozimligini ko'rsatadi. An'anaviy ta'lim berishda sinfdagi o'quvchi-talabalar bilan deyarli qaytar aloqa o'rnatilmasdi. Bunda o'qituvchining butun sinf yoki auditoriya bilan umumlashgan qayta aloqasi ustuvorlik kasb etadi, uning alohida o'quvchi-talabalar bilan aloqasi ancha kuchsiz bo'ladi. Hozirgi zamon kommunikatsion texnologiyalari bunday o'zaro ta'sirni ancha faollashtiradi. Bu o'qituvchidan qo'shimcha kuch-quvvat va mas'uliyat talab etadi.

Shunday qilib, innovatsion texnologiyalar asosida o'qitishda pedagogik faoliyatdagi asosiy o'zgarishlar quyidagilarda kuzatiladi:

- o'qitishning texnologik asoslari rivojlanishi natijasida o'quv kurslarini ishlab chiqish ancha qiyinlashadi;
- o'quv kurslarini ishlab chiqish uchun maxsus malaka va usullarni egallash zarur;
- o'quv materiallari barcha foydalanuvchilarga mo'ljallab tuzilgani uchun ularning sifatiga bo'lgan talab ortadi; o'quv materiali sifatini nazorat qilish kuchayadi;
- ta'lim jarayonida ta'lim oluvchining roli ortadi, o'quv markazida o'qituvchi emas, ta'lim oluvchi bo'ladi;
- ta'lim oluvchilarni qo'llab-quvvatlash vazifasi kuchayadi, individual ta'lim olishda o'quvchiga yordam beriladi;
- o'qituvchi ham zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda har bir ta'lim oluvchi bilan qaytar aloqa o'rnatish imkoniga ega bo'ladi.

Yuqorida aytilganlardan ko'rinadiki, ta'lim jarayonida zamonaviy kompyuter va telekommunikatsion texnologiyalarni qo'llash natijasida o'qituvchi faoliyatida, o'qituvchining o'рни va rolida, asosiy vazifalarida muhim o'zgarishlar yuz beradi. Bu o'zgarishlar hozirgi zamon ta'limiga xos

xususiyatdir. Zamonaviy axborot texnologiyalari asosida ta'limning rivojlanishi, ta'lim texnologiyalarining amalda keng qo'llanilishi o'qituvchilar ishining kamayishiga olib kelmaydi, aksincha, ularning mas'uliyatini yanada oshiradi.

Hozirgi zamon texnologiyalari asosida o'qitish pedagogik jarayonda ishtirok etuvchi barcha mutaxassislar faoliyati sifatini nazorat qilishni nazarda tutadi. Bu ish ta'lim jarayonini boshqarish va uning samaradorligini oshirish maqsadida amalga oshiriladi. Ta'lim sohasidagi innovatsion-texnologik menejment nafaqat texnologik, tashkiliy va iqtisodiy innovatsiyalarni boshqarishni, balki pedagogik innovatsiyalar menejmenti, ya'ni yangi pedagogik texnologiyalarni, yangi metodlar va usullarni, pedagogik faoliyat metodlarini ishlab chiqish va ularni amalda joriy etishni boshqarishni nazarda tutadi.

Texnologik innovatsiyalarni joriy etish natijasida yangidan-yangi pedagogik metodlar va uslublar, yangi ta'lim muhiti shakllanadi, tashkiliy tuzilmalar rivojlanadi. Ular o'qituvchi faoliyati xarakteriga va shu bilan butun pedagogik tizim rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bu pedagogik jarayonni tashkil etish va boshqarishda o'ziga xos masalalarni keltirib chiqaradi. Bu masalalarni o'rganish esa alohida pedagogik muammo hisoblanadi.

9.5. O'qitishda innovatsion usullardan foydalanish

Hozirgi vaqtda iqtisodchi mutaxassislarning nazariy bilimi va kasbiy tayyorgarligiga, zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalardan foydalanishga bo'lgan talab keskin ortmoqda. Shu maqsaddan kelib chiqqan holda ta'lim muassasalarining resurs, kadrlar va axborot bazalarini yanada mustahkamlash hamda o'quv-tarbiya jarayonini yangi o'quv-uslubiy majmualar, zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan to'liq ta'minlash vazifalari belgilab qo'yilgan. Bu borada innovatsion faoliyat ta'lim-tarbiya jarayoniga yangicha yondashuvdan boshlanadi. Pedagogik innovatsiyalar ta'lim va tarbiyaning mazmuni, sifati va samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar, takliflar, tashabbus, pedagogik g'oyalar va fundamental tadqiqotlarning yaxlit tizimida namoyon bo'ladi. Ammo uzluksiz ta'lim tizimida kuzatilayotgan qator muammolarni hal etmasdan turib, innovatsion faoliyatni takomillashtirish mumkin emas.

Bugungi kunda uzluksiz ta'lim jarayonida pedagogik innovatsiyalar bankini tizim holiga keltirib, uni amalda tatbiq etish mexanizmlari ilmiy-metodik asosga qo'yilmagan.

Tadqiqiy kuzatuvlarimiz ta'lim-tarbiya texnologiyasida har bir ishtirokchining yosh va individual xususiyatini qat'iy hisobga olgan holda, erkin fikr rivojiga, shu asosida fikr tarbiyasi muammosiga asosiy e'tibor qaratilishi lozimligini ko'rsatmoqda. Chunki O'zbekistonda fuqarolik jamiyati asoslarini barpo etishda shaxs erkinligi va ijtimoiy faolligi hamda fikrlar xilma-xilligini ta'minlashda tarbiya texnologiyasining o'rni tobora ortib boradi.

To'g'ri, ta'lim texnologiyasi bo'yicha bugungi kunda birmuncha tajribalar, o'quv qo'llanmalari, metodik tavsiyanomalar ko'rinishida yuzaga chiqdi. Bu borada har bir OO'Yu, kasb-hunar kolleji, maktab, akademik litsey o'zining bor imkoniyatlarini ishga solib, ta'lim texnologiyalarini takomillashtirish borasida izlanishlar olib bormoqda. Ammo innovatsion faoliyatda o'quvchi-talabalarning yoki endi ish boshlagan yangi o'qituvchining kasbiy faolligiga to'sqinlik qiluvchi omillar ham borki, bular:

– *muammoli ta'lim samaradorligining sustligi; jonli, hayotiy, faktli materiallardan unumli foydalanmaslik, takrorlash va qaytariqlarning ko'pligi;*

– *hal etilayotgan topshiriqlarning hajmi, qiyin va osonligini hisobga olmaslik. Bu masalaga har bir o'qituvchining o'zicha yondashishi;*

– *interfaol metodlar metodikasining puxta ishlanmaganligi;*

– *aksariyat darslarda kafolatli natijalarni ko'zga tashlanmasligi;*

– *fan to'garaklarini shunchaki nomigagina ishlashi; predmet olimpiadalari, ilmiy-amaliy konferensiyalarga bosqichma-bosqich tayyorgarlikning yo'qligi;*

– *iqtidorli talabalarga e'tibor va g'amxo'rlikning sustligi;*

– *oliy o'quv yurti, kasb-hunar kolleji, akademik litsey va maktab o'qituvchilari faoliyatida hali-hanuz "an'anaviy o'qitish" tizimi ustuvorlik kasb etib turganligi va h.k.*

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar hozirgi davrdagi ta'lim jarayonini yangi sifat ko'rsatkichlariga olib chiqishi mumkin bo'lgan metodlar tizimiga aylandi. Shunday ekan, texnologik yondashuv asosida o'quvchi-talabalarga bilim berish, ularning ko'nikma va malakalarini shakllantirishda interfaol ta'lim olishga ko'mak beruvchi innovatsion usullardan keng foydalanish maqsadga muvofiq.

Innovatsion usullarni o'quv jarayoniga joriy etishda quyidagi yo'riqnomalarga rioya etish lozim:

- *innovatsion usullar haqida ma'lumotga ega bo'lish, ularning mazmun-mohiyatini to'liq tushunib yetish va o'quv jarayonida qo'llash;*

- *innovatsion usullarni har bir fan va undagi har bir mavzu xususiyatidan kelib chiqqan holda qo'llash;*
- *innovatsion usullardan o'quv jarayonida foydalanishda ta'limning didaktik tamoyillari uzviyligiga erishish;*
- *innovatsion usullarni o'quv jarayoniga joriy etishda ta'lim oluvchilarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish.*

O'qitish metodlari o'z mohiyati va mazmuniga ko'ra ma'lum pedagogik nazariyaga asoslangan bo'ladi. Ularning samaradorligi to'g'risida fikr yuritilganda o'qitish jarayonini izga soladigan va uni maqsadli yo'naltira oladigan, o'qituvchi va o'quvchi-talabaning hamkorlikdagi faoliyatini ta'minlash asosida jamiyat tomonidan OO'Yu, kasb-hunar kolleji, akademik litsey, maktab oldiga qo'yilayotgan maqsadga nechog'lik erishilayotganini ko'zda tutish kerak.

Agar har bir metod belgilangan u yoki bu maqsadni yechishda o'z o'rnida ishlatilsa, shubhasiz, faoldir. Zero, pedagogik texnologiyalar ham darsda o'quvchi-talabalar faolligining yuqori darajasini ta'minlash asosida oldindan belgilangan maqsadga erishishga qaratiladi.

Biz quyida bugungi kunda hamkasblarimizga ancha tanish bo'lgan ta'lim shakllaridan "Munozara", "Klaster", "Aqliy hujum" kabi o'quvchi-talabalar faolligini oshiruvchi interfaol usullarni o'z tajribalarimiz asosida yangicha talqinda tavsiya etamiz.

"Munozara"

Bu metod yordamida o'quvchilarga muayyan muammo bo'yicha to'liq axborotlar yetkaziladi, munozara uchun tanlangan mavzuni o'quvchi talabalar ayovsiz "shturm" qiladilar va pirovard natijada muammoga tegishli ma'lumotlarni atroflicha o'rganadilar.

Munozarani o'tkazish metodikasi

1. Munozara olib boruvchi – boshlovchi (o'qituvchi, murabbiy va hokazo) mavzuni oldindan tanlaydi va ishtirokchilarni taklif etadi.

2. Boshlovchi ishtirokchilarga "Aqliy hujum" topshirig'ini beradi va uning qoidalarini tushuntiradi:

– "Aqliy hujum"dan maqsad – muammo yechimiga oid variantlarni mumkin qadar ko'proq taklif etish;

– o'z aql-idrokingizni markazlashtirishga harakat qiling va diqqatli muammo yechimiga qaratgan holda fikrlar bildiring. Bildirilgan g'oyalar umumiy fikrga zid bo'lsa-da, hech biri rad etilmaydi;

– boshqa ishtirokchilar g'oyalarini ham rivojlantiring;

– taklif etilganlarni baholashga urinmang, bu ish bilan keyinroq shug‘ullanasiz.

3. Boshlovchi ishtirokchilarning tanqidiy tafakkuri “charxlanishi” uchun qisqacha tanaffus e’lon qiladi. Keyin ikkinchi bosqich boshlanadi. “Aqliy hujum” ishtirokchilari guruhlanadi va birinchi bosqichda bildirilgan g‘oyalarni mustahkamlaydilar. G‘oyalar guruh bo‘yicha birlashtirilib, mualliflar ularni tahlil qilishga kirishadilar va natijada o‘rtaga qo‘yilgan muammoning yechimiga tegishli bo‘lgan fikrlargina ajratib olinadi. Boshlovchi munozaraga yakun yasaydi va klasterlarni muhokama qiladi. Masalan, “Milliy istiqlol g‘oyasi va ma’naviyat asoslari”, “Iqtisod nazariyasi” yoki “Iqtisodiy bilimlar asoslari” fanidan “Milliy istiqlol mafkurasining asosiy g‘oyalari” mavzusini o‘rganmoqdamiz. Unda “Aqliy hujum” usuli qo‘llanilib, dastlab har bir o‘quvchi-talaba, keyin esa kichik guruh o‘zaro kelishib, auditoriya taxtasiga mavzuga oid tayanch so‘z yoki gaplarni yozib chiqishadi, bu quyidagicha bo‘lishi mumkin:

– Milliy istiqlol mafkurasining bosh g‘oyasi ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdan iborat. Uning asosiy g‘oyalari quyidagilar:

1. *Vatan ravnaqi.*
2. *Yurt tinchligi.*
3. *Xalq farovonligi.*
4. *Komil inson.*
5. *Ijtimoiy hamkorlik.*
6. *Millatlararo totuvlik.*
7. *Dinlararo bag‘rikenglik.*

Guruhlarga bo‘lingan holda yuqoridagi g‘oyalarga klaster tuzamiz.

Klaster usuli qoidalari. Klasterlarga bo‘lish o‘quvchi yoki talabalariga biror bir mavzu to‘g‘risida erkin va ochiq tarzda fikr yuritishga yordam beradigan pedagogik strategiyadir. U fikrlar haqida mulohaza yuritishni rag‘batlantirishga imkon beradigan tizimlarni yaratishni talab qiladi. “Klaster” – so‘zi nemis tilidan tarjima qilinganda “shingil” ma’nosini anglatadi.

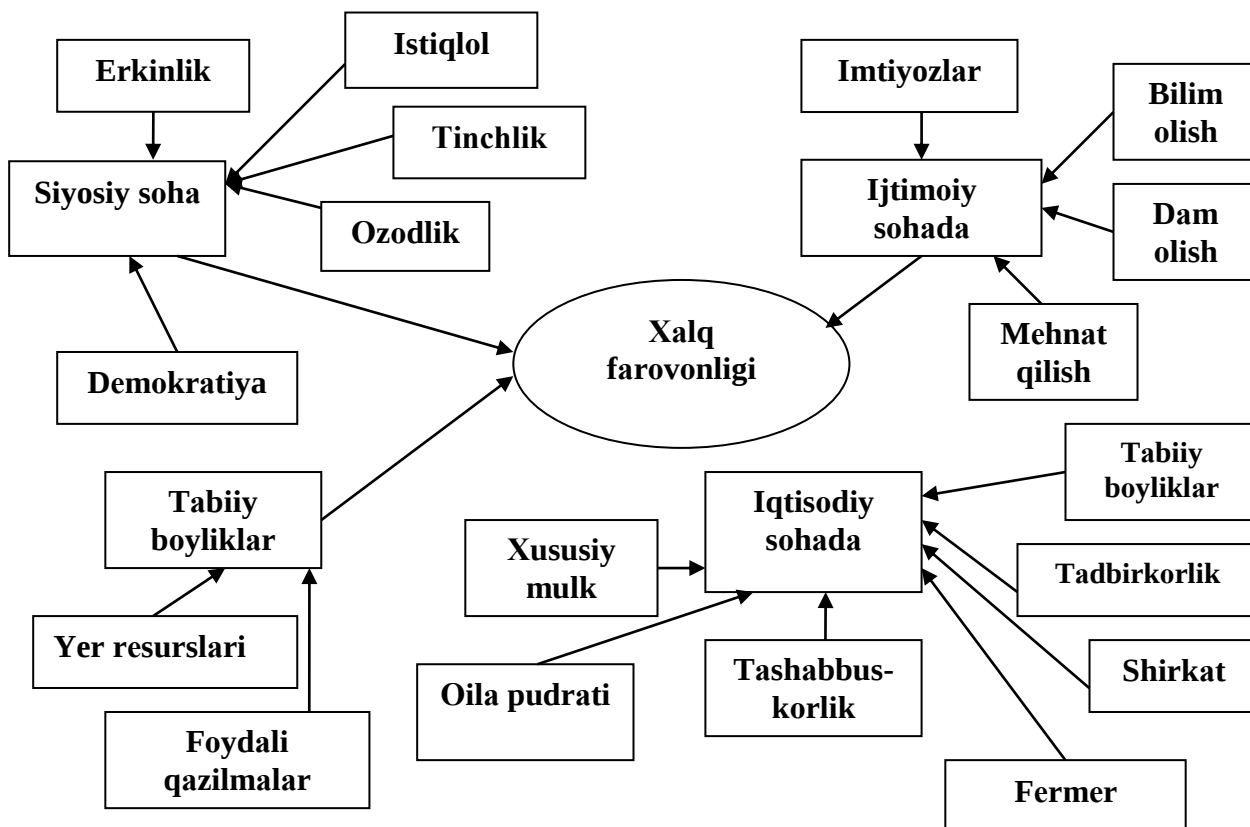
Klasterlarga bo‘lish tartibi:

1. Katta varaq qog‘ozning o‘rtasiga yoki yozuv taxtasiga yoxud yozish uchun foydalanish mumkin bo‘lgan sathga tayanch so‘z yoki gap yoziladi.
2. Mavzuga oid xayolga kelgan so‘z yoki gaplar yozilaveradi.
3. Fikrlar paydo bo‘lganda va ularni yozganda fikrlar, tushunchalar o‘rtasida mumkin bo‘lgan bog‘lanishlarni belgilash lozim bo‘ladi.

4. Barcha fikrlar tugamaguncha, vaqt tamom bo'lguncha xayolga kelgan barcha fikrlar yozilaveradi.

5. Tushunchalar mazmun-mohiyati, xususiyatiga qarab toifalanadi, ortiqcha so'zlar chiqarib tashlanadi va ratsional mag'izga fikrlar jamlanadi.

Masalan, "Xalq farovonligi" tushunchasiga tuzilgan klaster tarkibi quyidagicha bo'lishi mumkin:

Siyosiy sohada: erkinlik, ozodlik, istiqloq, tenglik, tinchlik.

Ijtimoiy sohada: turli imtiyozlar, ijtimoiy himoya, bilim olish, dam olish, mehnat qilish.

Iqtisodiy sohada: mulkka egalik, tadbirkorlik, tashabbuskorlik, xususiy mulkchilik, shirkat, fermer, oila pudrati, mehnatkashlik, mirishkorlik, raqobat, tabiiy boyliklar, yer resurslari.

Shuningdek, klaster qo'llash usuli "EHM va tarmoqlarning dasturiy ta'minoti" predmetini o'qitishda juda qo'l keladi. Masalan, "Elektron hisoblash mashinasini amaliy dasturiy ta'minoti" mavzusini o'rganishda klaster tuzish zamonaviy innovatsion usullardan biri hisoblanadi. O'quv materiallarini klaster tuzish asosida o'rganish ikki bosqichda amalga oshirildi.

Birinchi bosqichda "Shaxsiy kompyuterning dasturiy ta'minoti" mavzusini o'zlashtirish maqsadida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan biri bo'lmish "aqliy hujum" usuliga tayanilib, quyidagi tushun-

chalarga oid ma'lumotlar to'planadi va ular izchil o'rganiladi: operatsion tizim, MS DOS, UNIX, WINDOWS NT, WINDOWS XP, servisli tizimlar, interfeysli tizimlar, operatsion tizim qobiqlari, utilitlar, instrumental dasturli vositalar, translatorlar, yuklagichlar, OFFICE ilovalari, saqlash vositalari, multimediali vositalar, texnik xizmat ko'rsatish tizimlari, himoya vositalari, tashxis qo'yuvchi, testli va tarmoq operatsion tizim qobiqlari.

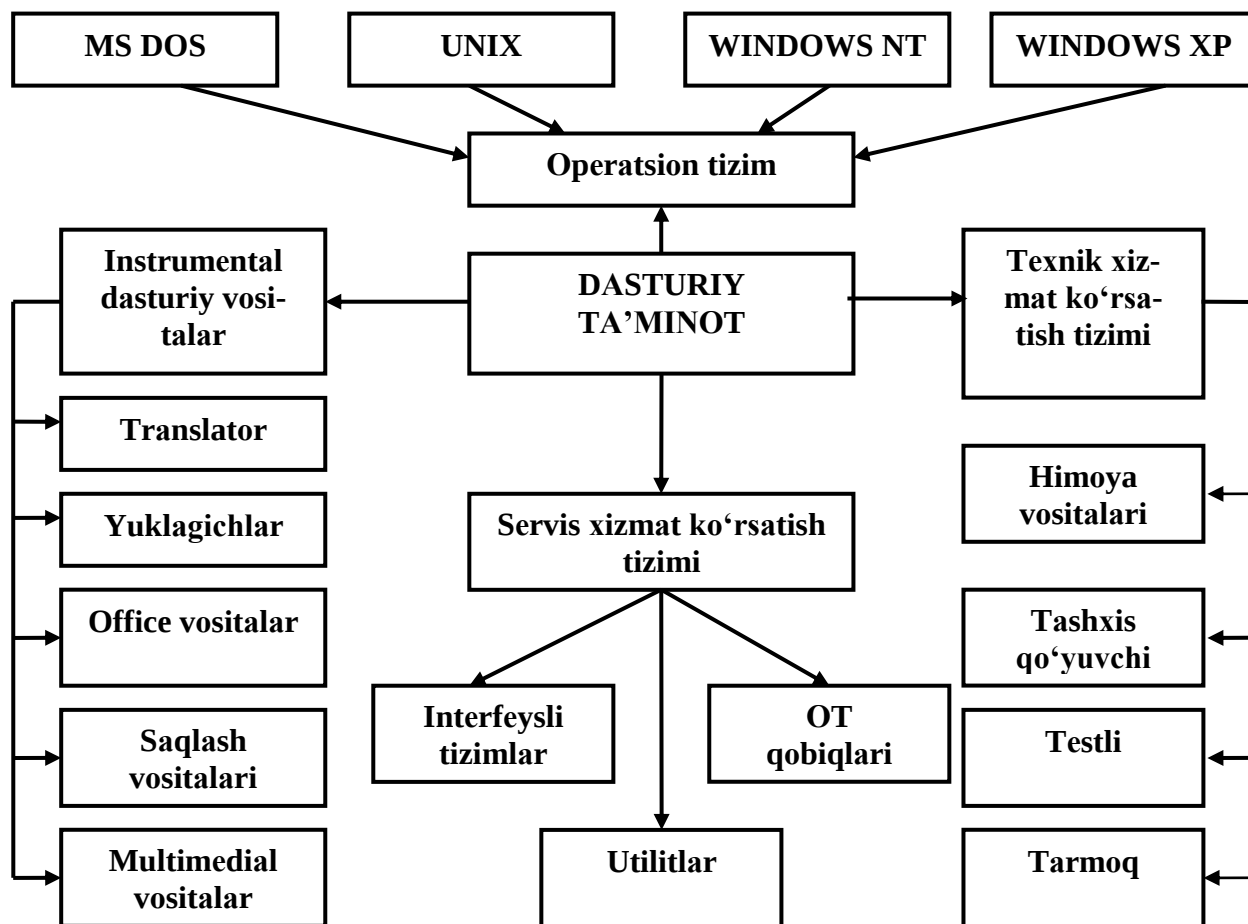
Ikkinchi bosqichda esa yuqorida qayd etilgan tushunchalar o'zaro bog'liqligiga ko'ra guruhlariga ajratiladi va klaster tuziladi (sxemaga qarang).

"Klaster" lotincha so'z bo'lib, o'zbek tilida "*bog'lash, ulash*" degan ma'nolarni anglatadi. Klaster o'quv materiallarini o'rganishda tushunchalarni bir-biriga uzviy bog'liqlikda o'rganish imkonini beradi, o'quvchi-talabalarning fikrlashini rivojlantiradi. U asosan, yangi fikrlar uyg'otishga, mavjud bilimlarni chuqurroq tushunishga xizmat qiladi. Ayniqsa, klasterni muayyan tushuncha yoki g'oya mohiyatini "anglash"da qo'llash yaxshi samara beradi. Chunki bunda o'quvchi o'quv materiallarini nafaqat mustaqil o'rganadi, balki o'z bilimini ham tekshirib boradi.

Bu usulni qo'llash asosida "Elektron hisoblash mashinasi va tarmoqlarning amaliy dasturiy ta'minoti"ni o'rganish quyidagilarga imkon beradi:

- o'quvchi-talabalar dasturiy ta'minot tarkibini va uning har bir komponenti vazifalarini biladi;
- *o'quvchi-talabalarning mustaqil fikrlash qobiliyati va malakasi rivojlanadi;*
- *qo'yilgan muammoning ko'p variantli yechimi topiladi;*
- *har xil test-topshiriqlar yordamida o'quvchi-talabalar bilimi sinab ko'riladi;*
- *o'rganilayotgan tushunchalar o'rtasida bog'lanish o'rnatiladi;*
- *o'quvchi-talabalar mustaqil ishlaydi va o'quv materiallarini tahlil etish asosida o'rganadi, ular bevosita ta'lim jarayoni ishtirokchisiga aylanadi;*
- *o'quvchi-talabalar xotirasida o'quv materiallari mazmuni uzoq muddat saqlanadi;*
- *o'quvchi-talabalar berilgan topshiriq va vazifalarni tez bajaradi, o'z bilimini mustahkamlab boradi.*

KLASTER

Ta'limning noan'anaviy shakllari va innovatsion metodlardan o'z o'rnida unumli foydalanishning yana bir afzalligi shundaki, unda o'quvchi-talabalarning ijodiy faolligi, izlanuvchanligi, mustaqil ishlay olishi kabi ijodiy xislatlar shakllanadi.

Yuqorida foydalangan pedagogik o'yinlarni o'quv-tarbiya jarayoni-da qo'llash quyidagi o'ziga xos samaralarni beradi:

- o'quv jarayoni, asosan, o'quvchi-talabalar tomonidan olib boriladi;
- darsni bu shaklda tashkil etish bir vaqtning o'zida bitta mavzu mohiyatini ochishda ham “aqliy hujum”, ham klaster, ham munozara usullaridan uyg'unlashgan holatda foydalanish imkonini beradi.
- o'quvchilarni ijtimoiy, jamoaviy munosabatlarini shakllantira bo'rib, o'yinda xayoliy tasavvurlarni aks ettirishga o'rgatadi.

Ko'p yillar davomida an'anaviy dars o'tish ta'limning asosiy shakllaridan biri bo'lib keldi. An'anaviy dars – muayyan muddatga mo'ljallangan, ta'lim jarayoni ko'proq o'qituvchi shaxsiga qaratilgan, mavzuga

kirish, yoritish, mustahkamlash va yakunlash bosqichlaridan iborat ta'lim modelidir.

Ma'lumki, an'anaviy dars o'tishda ta'lim jarayonining markazida o'qituvchi turadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, yuqorida ko'rsatilgan oliy ta'limning yangi maqsadlari o'rta tashlanishi amaldagi ta'limning an'anaviy maqsadlaridan voz kechish, degan gap emas, albatta. Aksincha, ushbu maqsadlar ta'limga boshqacha ko'rk bag'ishlaydi.

An'anaviy dars shaklini saqlab qolgan holda uni turli-tuman, o'quvchi-talabalar faolligini oshiradigan metodlar bilan boyitib borilsa, o'quvchi-talabalarning o'zlashtirish darajasi ko'tarilishiga olib keladi.

Shunday qilib, raqobatbardoshlikni oshirish maqsadida ta'lim tizimiga kirib kelayotgan innovatsion texnologiyalar o'quv mashg'ulotlariga hozirgi kunda yangicha tus bermoqda. Demak, hozirgi davr taqozosini his qilgan har bir o'qituvchi o'z ustida tinimsiz ishlashi, ma'lumotini oshirib borishi, zamondan orqada qolmasligi, ta'lim tizimiga kirib kelayotgan raqobat muhitiga o'zini tayyorlab borishi lozim.

50-shakl.

INNOVATSION TA'LIM USULLARI

№	Innovatsion ta'lim usullari	Innovatsion ta'lim usullarining mazmun va mohiyati
1	“Modifikatsiyalashgan dars”	Bunda o'qituvchi darsni o'quvchi-talabalar bilan muloqot tarzida tashkil etib, mavzuni yoritib beradi.
2	“Improvizatsiya”	Tayyorgarliksiz bayon etish usuli bo'lib, savol-topshiriqlarni o'quvchi-talabalar muddatsiz, tayyorgarlik ko'rmay tahlil qiladilar.
3	Multimediya	Ma'lum bir soatga mo'ljallangan, ko'rgazmali, rejali, dastur asosida qurilgan va kompyuter texnikasi vositasida namoyish etiladigan dars shaklidir.
4	“Aqliy hujum”	Bu usuldan ko'zlangan maqsad talabalarni bir xil fikrlashdan xalos qilish, ijodiy vazifalarni yechish jarayonida dastlab paydo bo'lgan fikrlarni yechishdir.
5	“Klaster” texnologiyasi	Bu tarmoqlanish usuli bo'lib, u o'quvchi-talabalarga biror-bir mavzuni tarmoqlarga bo'lib, chuqur o'rganishlariga yordam beradi.
6	“Bumerang” texnologiyasi	“Bumerang” texnologiyasi bir mashg'ulot davomida o'quv materiallarini chuqur va yaxlit holatda o'rganish, ijodiy tushunib yetish, erkin fikr yuritishga yo'naltirilgan. Bir mashg'ulot davomida har bir ishtirokchining turli topshiriqlarni bajarishi, navbat bilan o'quvchi-talaba roliga chiqishi mumkin.
7	“Skorobey” texnologiyasi	“Skorobey” texnologiyasi o'quvchi-talabalarda fikriy bog'liqlik, mantiq, xotiraning rivojlanishiga imkoniyat yaratadi,

		qandaydir muammoni hal qilishda o'zining erkin ifodalash mahoratini shakllantiradi.
8	“Tarozi” texnologiyasi	Bu texnologiya – munozarali, murakkab mazmunli mavzularni o'rganishda qo'l keladi. U tanqidiy, mantiq ijodiy, improvizatsiya, fikran tajribalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan.
9	“Elpig'ich” texnologiyasi	Bu texnologiya – murakkab, ko'p tarmoqli, mumkin qadar muammoli ko'rinishdagi mavzularni o'rganishga qaratilgan. Bunda mavzuning turli tarmoqlari bo'yicha bir yo'la axborot beriladi. Ularning har biri alohida nuqtalardan muhokama etiladi. Masalan, ijobiy va salbiy tomonlari, afzalliklari va kamchiliklari, foyda va zararlari belgilanadi.
10	“Muammoli vaziyat”	Bunda o'qituvchi tomonidan o'quvchi-talabalarga muammo bilan bog'liq bo'lgan hayotiy voqea, hodisalardan misollar keltiriladi. Bu muammoni o'quvchi-talabalar o'zlari munozara shaklida yechadilar. Fikrlash doirasi kengayadi, muammoni to'g'ri yechishga o'rganadilar.
11	“Tanqidiy tafakkur”	Bu usulda ma'lum bir holat, vaziyat misol qilib o'rta tashlanadi. Masalan, ta'lim-tarbiyaga oid yoki inson xulqidagi kamchiliklar orqali salbiy holat, vaziyatning yuzaga kelishini o'quvchi-talabalar tahlil qiladilar, uni ijodiy hal qilishga o'rganadilar, mustaqil fikr yuritadilar, bosh qotiradilar. Bu holat vaziyatning yechimini topishga imkoniyat yaratadi.
12	“Muayyan holat va vaziyatni o'rganish”	O'qituvchi o'quvchi-talabalarga biror mavzu yuzasidan savol yoki topshiriq beradi, ular esa o'z imkoniyatlari doirasida tahlil qiladilar, har bir o'quvchi-talaba boshqa bir o'quvchi-talabaning fikriga tanqidiy yondashadi. O'z fikrini asoslashga o'rganadi. Bu usulni qo'llashda ma'lum bir tartib-qoidalar ishlab chiqiladi. Masalan, o'zgalar fikrini bo'lmasdan oxirigacha tinglash, tanqidni do'stona qabul qilish, to'g'ri tushunish, bir-biri bilan janjallashmaslik va hokazo.
13	“Nuqtayi nazaring bo'lsin”	O'qituvchi tomonidan o'quvchi-talabalarga biror savol yoki topshiriq beriladi. O'quvchi-talabalar bu savol va topshiriqlarga o'z munosabatlarini, nuqtayi nazarlarini bildiradilar. Qaysi o'quvchi-talabaning fikri to'g'ri bo'lsa u rag'batlantiriladi va boshqalarga namuna qilib ko'rsatiladi. Bu usulda har bir o'quvchi-talabaning o'z shaxsiy pozitsiyasi, yo'li, fikri, dunyo-qarashi shakllanadi, og'zaki nuqti rivojlanadi.

9.6. Mustaqil ta'lim olish texnologiyasi

Keyingi yillarda ta'lim muassasalarida o'quvchi-talabalarning mustaqil ta'lim olishiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Chunki endilikda ta'lim berishning an'anaviy usullari orqali o'quvchi-talabalarni mustaqil fikrlashga, faollikka o'rgatib bo'lmaydi.

Mustaqil ta'lim olish texnologiyasi o'zining kognitiv mazmuniga ko'ra quyidagi tamoyillarga ega:

- *kasbiy yo'nalganlik;*
- *o'quv menejmenti;*
- *mustaqil ishlashning turli shakllari (masalan, kasbiy fanlar yoki ijtimoiy fanlar bo'yicha tuzilgan individual dasturlar bo'yicha ta'lim olish);*
- *o'z-o'zini boshqarishni ta'minlash va ta'lim oluvchilarining ijtimoiy safarbarligini oshirish (mashg'ulotlarda) o'quvchi-talabalarni didaktik qo'llanmalar bilan ta'minlash va ularni xonalarni ta'mirlash, jihozlarni sotib olishda yordamga jalb etish;*
- *ta'limda sifatiy ko'rsatkichlarga erishish maqsadida guruhlariga o'quv faollari ishi (yuqori bosqich o'quvchi-talabalarining navbatchilikda turishi, maslahatlar berishi, kutubxonachiga yordamlashish);*
- *o'quvchi-talabalarning rejalashtirish ishlarida ishtirok etishi va boshqalar.*

Ta'limdagi kasbiy yo'nalganlikni ta'lim mazmunini o'qitishning shakl va metodlarini oxirgi maqsad – raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashga yo'naltirish tarzida tushunmoq kerak. Ta'lim oluvchilarning ilgarilab ketuvchi intellektual, ma'naviy rivojlanishsiz texnika va texnologiya sohasida muvaffaqiyatga erishish mumkin emas.

Ushbu o'qitish texnologiyasida pedagogik kognitiv komponent yetakchilik qiladi. Zero, kognitiv komponent kasbiy mahorat asosida yotuvchi bilimlar, ko'nikma va malakalar tizimini o'zlashtirishni nazarda tutadi. U ilmiy izlanishlar mazmuni, qonuniyatlar va e'tiqodiga aylanib boruvchi dunyoqarash xarakteridagi g'oyalar mohiyatini anglab yetishga va ularni amalda qo'llashga imkon beradi.

Hozirgi vaqtda asosiy ko'nikma va malakalar oliy va kasb-hunar kolleji, maktab va akademik litsey ta'limi Davlat ta'lim standartlariga kiritilgan. Ular xalqaro ta'lim standartlariga mos keladi. Bundan tashqari, axborot asri mutaxassislardan kasbiy savodxonlik va ijtimoiy safarbarlikni talab qiladi. Bu esa mutaxassislarda quyidagi sifatlar shakllantirilishini taqozo etadi:

- *muloqotga kirisha bilish;*

- *jamoa bilan hamkorlikda ishlay olish;*
- *o‘z-o‘zini kamol toptirish;*
- *iqtisodiy texnologiyalarni bilish;*
- *kundalik muammolarni hal eta olish, mustaqil ravishda qarorlar qabul qila bilish;*
- *moslashuvchanlik;*
- *tashabbuskorlik va ijodkorlik;*
- *chet tillarni bilish;*
- *tanqidiy munosabatda bo‘lish, mulohazakorlik;*
- *axloqiylik va tarbiyalanganlik;*
- *stresslarga barqarorlik;*
- *o‘z-o‘zini boshqara bilish;*
- *ish jarayonini rejalashtirish va tashkil eta bilish qobiliyati;*
- *maqsadga intiluvchanlik;*
- *tartib-qoidalarga qat’iy amal qila bilish va boshqalar.*

Ta’lim oluvchilarning faol bilish faoliyati motivatsiyasining asosi ularning kelgusidagi kasbiy faoliyatida zarur bo‘ladigan malakalarni uzluksiz shakllantirishdan iborat bo‘lmog‘i lozim. Bu, ta’lim oluvchilar uchun kelgusidagi kasbiy faoliyat ehtiyoji nuqtayi nazaridan o‘rganiylayotgan fanning ma’nosi tushunarli bo‘lmaguncha ularning ijodiy faolligini kuzatish mumkin emas demakdir. Ta’lim oluvchilarning shaxsiy va kasbiy sifatlarini rivojlantirish uchun o‘qitishning an’anaviy va no-an’anaviy shakllari qo‘llaniladi.

Shaxsni rivojlantirishda biz ijtimoiy va individual safarbarlik muhim deb hisoblaymiz. Mustaqil ta’lim olish texnologiyasida o‘quvchi-talabalar o‘z-o‘zini boshqarishda ishtirok etadi, o‘qituvchi bilan birgalikda mashg‘ulotlarni (didaktik qo‘llanmalarni tarqatadi, jadvallarni tayyorlaydi) tashkil etadi. Yuqori bosqich ta’lim oluvchilari navbatchi bo‘ladilar, kutubxonachiga yordamlashadi va maslahatchi-uslubchi sifatida faoliyat ko‘rsatadi. Bu o‘ziga xos o‘quv menejmenti hisoblanadi. Bu o‘quvchi-talabalarda individuallikni, kasbiy mahoratni rivojlantiradi. Zero, ular hayotda muvaffaqiyatga erishish va barqaror turmush kechirish uchun juda zarur. Ta’lim jarayonida quyidagi “metodik qonunlar”ga amal qilish maqsadga muvofiq:

- *tashkiliy masalalarga kamroq e’tibor berish, ko‘proq aniq ishlarni bajarish;*
- *o‘quvchi-talabaning kasbiy tajribasini barcha mashg‘ulotlar jarayonida e’tiborga olish;*
- *hayratlanishga o‘rganish;*

– *kuch-quvvat; nekbinlik; safarbarlik;*
– *ishni osonlashtirish, ammo soddalashtirmaslik;*
– *doimo yangilikka intilish;*
– *nafaqat o'quvchi-talabani, balki guruhning ham individual ekanini e'tiborga olish.*

Ma'lumki, o'quv adabiyotlaridan mustaqil foydalanishda o'quvchi-talabalar bir muncha qiyinchiliklarga duch keladilar. Shu bois o'qituvchi dastlab o'quvchi-talabalarda o'quv adabiyotlaridan mustaqil foydalanish bo'yicha quyidagi ko'nikma va malakalarni shakllantirishi zarur:

– *o'quv ma'lumotlarini qisqacha ma'ruza tarzida ifodalay olish;*
– *referat yoza bilish;*
– *tegishli o'quv axborotini tanlab, uni sxema, jadval va rasm ko'rinishida ifodalash.*

Bizningcha, o'quvchi-talabalarni o'quv adabiyotlaridan mustaqil foydalanishga o'rgatish uch bosqichda amalga oshirilishi kerak:

1. O'qituvchi o'rganilishi lozim bo'lgan mavzu bo'yicha o'quv axborotlari mazmunini sxema, jadval va rasmlar ko'rinishida ifodalab, tayyor holda mashg'ulotga olib kiradi va ularni tushuntiradi. Ularni kompyuter xotirasiga ham kiritish mumkin. Bunda asosiy tushuncha va atamalar alohida izohlanadi. O'quvchi-talabalarga mavzuga oid sxema, jadval va rasmlar doimo bir ko'rinishda chizilmasligi, ularni tayyorlashda ijodiy yondashilishi haqida ma'lumot beriladi.

2. Mashg'ulot jarayonida bevosita o'quvchi-talabalarning ishtirokida o'quv axborotlari sxema, jadval va rasmlar ko'rinishida tayyorlanadi. Shu tariqa o'quvchi-talabalarda o'quv axborotlarini tanlash, tizimlashtirish, ularni sxema, jadval va rasmlar ko'rinishida ifodalash ko'nikmalari shakllantiriladi. Bunday mashg'ulotlar 2-3 marta tashkil etiladi. So'ngra keyingi bosqichga o'tiladi.

3. O'quv axborotlarini sxema, jadval va rasmlar ko'rinishida ifodalashlari uchun o'quvchi-talabalarga ma'lum topshiriq yoki mustaqil ishlar beriladi. Bunda o'qituvchi navbatdagi mashg'ulotni 2-bosqichdagi kabi tashkil etib o'quvchi-talabalarning mustaqil ishlashi uchun ko'proq imkoniyat yaratib beradi. O'quvchi-talabalar berilgan matnni o'qib, uning mazmunini mustaqil holda tizimlashtiradi, asosiy tushuncha va atamalarni tasniflaydi. Keyin mavzu mazmunini sxema, jadval va rasmlar ko'rinishida ifodalab, tayyor holda o'qituvchiga taqdim etadilar. O'qituvchi ularni tekshirib, takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar beradi. Mashg'ulotlar 2-3 marta xuddi shu tarzda takrorlanadi. So'ng vazifa sifatida o'quvchi-talabalarga topshiriqlar beriladi.

O'quvchi-talabalarning fan bo'yicha butun o'quv yili davomida tuzib borgan tayanch ma'ruza (sxema, jadval va rasm) laridan oraliq va yakuniy nazoratlarda foydalanishiga ruxsat berish maqsadga muvofiq. Bu ularning doimiy izlanishlari va o'quv adabiyotlari bilan mustaqil ishlashiga yanada katta rag'bat uyg'otadi. O'quvchi-talabalarni o'quv adabiyotlaridan mustaqil foydalanishga o'rgatish, ta'lim berish, tarbiyalash, rivojlantirish kabi vazifalarni qamrab oladi. O'quvchi-talabalarga mustaqil ishlash bo'yicha uyga vazifa berishda quyidagilarga alohida e'tibor bering:

- *o'quv adabiyoti tuzilishi bilan tanishish;*
- *matnlarga ko'z yugurtirib chiqish;*
- *alohida boblarni o'qish;*
- *o'quv adabiyotidan savollarga javob qidirish;*
- *o'quv materiallarini o'rganish;*
- *referat yozish;*
- *qisqacha bayonnoma tuzish;*
- *misol va mashqlar yechish;*
- *test sinovlarini bajarish;*
- *o'quv materiallari mazmunini tushunish va xotirada saqlab qolish.*

O'quvchi-talabalarni o'quv adabiyotlaridan mustaqil foydalanishga o'rgatishda quyidagilar nazarda tutiladi:

– *o'quvchi-talabalarda o'z bilimini tekshirish malakasini shakllantirish;*

– *uyda kitob bilan ishlash orqali darsda olingan bilimlarni mustahkamlash;*

– *o'quvchi-talabalarning o'quv materialini mazmunini tushunishlari uchun ularni reja asosida o'qish, mantiqiy-tuzilmaviy sxemalar, jadvallar va rasmlar shaklida ifodalash, konspekt yozish kabi amaliy ishlarga o'rganish.*

O'quvchi-talabaning bilimlarini o'zlashtirgani to'g'risida kitobni necha marta o'qiganiga emas, balki o'quv materiallari mazmunini tushunganiga ko'ra xulosa chiqarish va uni baholash kerak. Bunda o'quvchi-talabaning ko'p o'qishi emas, balki o'qiganlarini faol eslab qolishi muhim hisoblanadi. O'qituvchi o'quvchi-talabalarni o'quv adabiyotlaridan mustaqil foydalanishga o'rgatishda o'quv mashg'ulotining texnologik xaritasidan foydalanishi lozim.

Birinchi bosqichda o'qituvchi mashg'ulotga tayyorgarlik ko'radi, o'quvchi-talabalarning mustaqil o'rganishlari uchun o'quv materialini

tanlaydi, o'quv faoliyatining maqsadi, vazifasi, natijasi va uni baholash mezonini belgilaydi.

Ikkinchi bosqichda mavzuni e'lon qiladi, yangi o'quv material mazmuni va mustaqil ishni bajarish tartibini o'quvchi-talabalarga tushuntiradi.

Uchinchi bosqichda o'quvchi-talabalarga individual yordam beradi.

To'rtinchi bosqichda o'quvchi-talabalarning bajargan ishini nazorat va tahlil qiladi, natijalarni baholaydi.

Shunday qilib, maxsus fanlardan tashkil etiladigan mustaqil ishlarning maqsadi o'quvchi-talabalarda kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, uni ijodiy ishlash va mustaqil fikrlashga o'rgatishdir. O'quvchi-talabalar mustaqil ishlash malakasiga ega bo'lganidan keyin to'garaklar, konferensiyalar, konkurslar, olimpiadalar va boshqa tadbirlarda faol qatnashadilar.

Asosiy tayanch tushunchalar

Innovatsiya – (inglizcha so'z bo'lib “in”-yangi, “vatsion” kiritish, qo'llash, tatbiq etish) yangilanishni, o'zgarishni joriy etish, kiritish jarayoni va faoliyatini anglatadi.

Innovatsion usullar – “Aqliy hujum”, “Debat”, “Guruhlarda ishlash”, “Modifikatsiyalashgan ta'lim”, “Improvizatsiya”, “Multimedia”, “Fikrlar hujumi”, “Klaster”, “Bumerang texnologiyasi”, “Skorbey texnologiyasi”, “Tarozi texnologiyasi”, “Yelpig'ich texnologiyasi”, “Muammoli vaziyat”, “Muayyan holat, vaziyatni o'rganish”, “Tanqidiy tafakkur” va h.k.

Pedagogik yangilik – o'quvchi-talabaning o'qitish va tarbiya berishdan avval ma'lum bo'lmagan va avval qayd qilinmagan holat, natija, rivojlanib boruvchi nazariy va amaliyotga eltuvchi pedagogik voqelikni o'zgarib turishi mumkin bo'lgan mazmuni.

Stereotiplashtirish – qoliplashtirish.

Refleksiya (lotincha “Ret lxio”- ortga qaytish) subyektning o'z (ichki) psixik tuyg'u va holatlarini bilish jarayoni.

Retrospektiv refleksiya – bu sodir etilgan faoliyat tarixining retrospektiv tiklanish shaklidagi refleksiyasidir.

Prospektiv refleksiya – bu faoliyatning amalga oshishiga bo'lgan talabning hukm surish dinamikasi.

Innovatsionlik – ochiqlikni, boshqalar fikrining tan olinishini bildiradi.

Innovatsion ta'lim texnologiyasida loyihalash metodi – ta'lim oluvchilarga hayot tarziga moslashish, mustaqil, ijodiy fikrlash ko'nikmalarini hosil qilishga yordam beradi.

Nazorat savollari

1. Ta'lim jarayonini tashkil etishning asosiy shartlari qanday?
2. Ta'lim texnologiyasining funksional tuzilmasini izohlab, tushuntirib bering.
3. Maqsadning tashxisli belgilanishi qanday holatlar bilan tavsiflanadi?
4. "Innovatsion" atamasi nimani anglatadi?
5. Innovatsion ta'lim jarayoni necha bosqichdan iborat?
6. Pedagogik innovatsion jarayon tuzilmasi necha blokdan iborat?
7. Innovatsion jarayon kechishining nechta qonuniyati mavjud?
8. Pedagogik innovatsiya jarayonining nechta tipi mavjud?
9. O'qituvchi innovatsion faoliyatidagi kreativlikning nechta bosqichi mavjud?
10. Refleksiya nima?
11. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar tamoyillari deganda nimani tushunasiz?
12. Bilimlarning ko'nikma va malakalarga aylanish zamonaviy pedagogik texnologiyasining umumiy mohiyatini tushuntirib bering.
13. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida mustaqil o'quv faoliyatini tashkil etish uslub va vositalari haqida nimalarni bilasiz?

Mustaqil ish mavzulari

1. Ta'lim jarayoniga texnologik yondashuv mazmuni.
2. Ta'lim jarayoniga texnologik yondashuv tamoyillari.
3. Ta'limni tashkil etishga nisbatan innovatsion yondashuvlar mazmuni.
4. Innovatsion ta'lim texnologiyasida loyihalash metodi.
5. Bilimlarni ko'nikma va malakalarga aylanishining zamonaviy pedagogik texnologiyalari.
6. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida mustaqil o'quv faoliyatini tashkil etish uslub va vositalari.

Test topshiriqlari

1. Ta'lim jarayoniga texnologik yondashuv qanday asosiy shartlarga muvofiq tashkil etiladi?

- a) ta'lim olish, muayyan nazariy hamda amaliy bilimlarni o'zlashtirishga bo'lgan ijtimoiy (yoki shaxsiy) ehtiyojlarning yuzaga kelishi;
- b) ta'lim olish, muayyan nazariy hamda amaliy bilimlarni o'zlashtirishga nisbatan rag'batning uyg'onishi;

- c) o'quvchi-talabanning o'quv-bilim faoliyatini mazmunini belgilash;
- d) o'quvchi-talabanning o'quv-bilim faoliyatini boshqarishni yo'lga qo'yish amallarining mavjudligi;
- e) a, b, c, d.

2. Maqsadning tashxisli belgilanishi qanday holatlar bilan tavsiflanadi?

- a) shaxsda shakllantirilgan ma'naviy-axloqiy sifatlar hamda aqliy salohiyat shu darajada aniq va ravshan tavsiflanadiki...;
- b) shaxsning tashxislangan ma'naviy-axloqiy hamda aqliy sifatlarining shakllanganlik darajasini haqqoniy nazorat qilishga yo'naltirilgan aniq usul mavjud bo'ladi;
- c) shaxsning tashxislangan sifatlarini aniqlash yuzasidan olib borilgan nazorat natijalari asosida uning samaradorligini aniqlash mumkin bo'ladi;
- d) o'lchov mezonlari asosida muayyan bilim, ko'nikma va malakalarning sifatini baholash ko'rsatkichlari mavjud bo'ladi;
- e) a, b, c, d.

3. "Innovatsiya" atamasi qanday ma'noni anglatadi?

- a) yangilik kiritish, qo'llash, tatbiq etish;
- b) "Aqliy hujum";
- c) muayyan holat, vaziyatni o'rganish;
- d) guruhlarda ishlash;
- e) nuqtayi nazaring bo'lsin.

4. Pedagogik innovatsion jarayon tuzilmasi nechta blokdan iborat?

- a) pedagogikadagi yangilikni ajratish bloki;
- b) yangilikni idrok qilish, o'zlashtirish va baholash bloki;
- c) yangilikdan foydalanish va uni amaliyotga joriy etish qonuniyatlari va turlari bloki;
- d) pedagogik innovatsiyaning davriy takrorlanish va qaytish jarayoni bloki;
- e) a, b va c.

5. Innovatsion jarayon kechishining nechta asosiy qonuni bor?

- a) ayovsiz maromsizlik qonuni;
- b) nihoyat amalga oshirish qonuni;
- c) qoliplashtirish (stereotiplashtirish) qonuni;
- d) pedagogik innovatsiyaning davriy takrorlanishi va qaytishi qonuni;
- e) a, b, c, d.

6. Pedagogik innovatsiya jarayonining nechta tipi mavjud?

- a) stixiyali;
- b) ongli maqsadga muvofiq;
- c) o'quvchi va talabalarning birgalikdagi faoliyati;
- d) o'quvchi-talabalarning bilish faoliyatini rivojlantirish;
- e) a va b.

7. O'qituvchining innovatsion faoliyatidagi kreativlikning nechta bosqichi mavjud?

- a) metodik tavsiyalar ko'chiriladi;
- b) mavjud tizimga ayrim moslamalar, metodik usullar kiritiladi;
- c) g'oyani amalga oshirish mazmuni, metodlari, shakli to'la ishlab chiqiladi;
- d) o'qitish va tarbiyalashning betakror konsepsiyasi va metodikasi yaratiladi;
- e) a, b, c, d.

8. O'qituvchining innovatsion faoliyati tahlili yangilik kiritishning samaradorligini belgilovchi qanday me'yorlardan foydalanishni talab qiladi?

- a) yangilik;
- b) maqbullik;
- c) yuqori natijalilik;
- d) pedagogik yangilik;
- e) a, b, c, d.

9. Pedagogika fanida bayon etilgan xususiy, shartli, mahalliy va subyektiv yangilik nimani anglatadi?

- a) xususiy yangilik joriy zamonaviylashtirishda muayyan tizim mahsuloti unsurlaridan birini yangilashni ko'zda tutadi;
- b) murakkab va ilg'or yangilanishga olib keluvchi ma'lum unsurlarning yig'indisi shartli yangilik hisoblanadi;
- c) mahalliy yangilik konkret obyektida yangilikning foydalanishi bilan belgilanadi;
- d) subyektiv yangilik ma'lum obyekt uchun obyektning o'zi yangi bo'lishi bilan belgilanadi;
- e) a, b, c, d.

10. Innovatsion ta'lim texnologiyasida loyihalash metodi haqida nimalarni bilasiz?

- a) loyihalash metodi ta'lim texnologiyasining muhim bo'g'ini;
- b) bu metod ta'lim oluvchilarga hayot tarziga moslashish, mustaqil ijodiy fikrlash ko'nikmalarini hosil qilishga yordam beradi;
- c) loyihalash metodi bildirilgan fikrning mohiyatini va uni amalga oshirish imkoniyatlarini ochib beradi;
- d) o'z faoliyati natijasiga mas'ul bo'lish, mustaqil qaror qabul qilish, yutuqlar va kamchiliklarni aniqlashga yordam beradi
- e) jamoada ishlash, turli nuqtayi nazar, fikrlarning muhokamasida qatnashishni rag'batlantiradi.

Intellektual trening

1. Ta'lim jarayoniga texnologik yondashuvning asosiy shartlarini tushuntirib bering.

№	Ta'lim jarayoniga texnologik yondashuvning asosiy shartlari	Tushuncha
1	2	3

2. Ta'lim oluvchining ta'lim jarayonidagi yetakchilik roli qanday pedagogik vazifalarni hal etish imkonini beradi?

№	Ta'lim oluvchining ta'lim jarayonidagi yetakchilik roli quyidagi pedagogik vazifalarni hal etish imkonini beradi	Tushuncha
1	2	3

3. Maqsadning tashxisli belgilanishi qanday holatlar bilan tavsiflanishini tushuntirib bering.

№	Maqsadning tashxisli belgilanishi quyidagi holatlar bilan tavsiflanadi	Tushuncha
1	2	3

4. Innovatsion ta'lim usullarini tavsiflab bering.

№	Innovatsion ta'lim usullari	Tavsif
1	2	3

5. Innovatsion ta'lim jarayoni nechta bosqichdan iboratligini tushuntirib bering.

№	Innovatsion ta'lim jarayoni bosqichlari	Tushuncha
1	2	3

4. O'qituvchi innovatsion faoliyatidagi kreativlikning nechta bosqichi mavjudligini izohlab, tushuntirib bering.

№	O'qituvchi innovatsion faoliyatidagi kreativlikning bosqichlari	Tushuncha
1	2	3

7. O'qituvchining innovatsion faoliyati qanday asosiy funksiyalar bilan izohlanadi?

№	O'qituvchi innovatsion faoliyati izohlanadigan asosiy funksiyalar	Izoh
1	2	3

8. Zamonaviy pedagogik texnologiya tamoyillarini tushuntirib bering.

№	Zamonaviy pedagogik texnologiya tamoyillari	Tushuncha
1	2	3

9. Bilimlarning ko‘nikma va malakalarga aylanish zamonaviy pedagogik texnologiyasining umumiy mohiyatini ta’riflab bering.

№	Bilimlarning ko‘nikma va malakalarga aylanish zamonaviy pedagogik texnologiyasining umumiy mohiyati ta’rifi	Tushuncha
1	2	3

10. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amalga oshirish sharoitida o‘quvchi-talabalar mustaqil o‘quv faoliyatini tashkil etishda egallab olishi zarur uslub va vositalarni tushuntirib bering.

№	Mustaqil o‘quv faoliyatini tashkil etish uslub va vositalari	Tushuncha
1	2	3

X bob. AN'ANAVIY, NOAN'ANAVIY, MUAMMOLI, FAOL VA RIVOJLANTIRUVCHI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING MAZMUNI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

10.1. An'anaviy va noan'anaviy ta'lim texnologiyalarining mazmuni va metodikasi xususiyatlari

Pedagog va psixolog olimlarimiz tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatadiki, an'anaviy dars o'tish ta'limning samarali modellardan biri bo'lib qolmoqda.

An'anaviy dars deganda qanday darsni tushunamiz, uning belgilari, mezonlari qanday, u qanday shakllarga ega, u qanday uslubda o'tiladi, darsda qanday usullardan foydalaniladi, unga qanday didaktik talablar qo'yiladi kabi savollar tug'ilishi tabiiy.

An'anaviy dars-muayyan muddatga mo'ljallangan, ta'lim jarayoni ko'proq o'qituvchi shaxsiga qaratilgan, mavzuga kirish, yoritish, mustahkamlash va yakunlash bosqichlaridan iborat ta'lim modelidir.

O'quv materiali yangi va ancha murakkab bo'lganda, an'anaviy dars – ko'p hollarda ta'lim jarayonining birdan-bir metodi bo'lib qolmoqda.

Ma'lumki, an'anaviy dars o'tishda darsning asosiy maqsadi ko'proq tushuntirishga qaratilgan bo'lib, ta'lim jarayonining markazida o'qituvchi-bilim beruvchi, o'quvchi-talabalar bilim oluvchi rolini bajaradi. Ularni o'rganilayotgan mavzuni qay darajada o'zlashtirganliklarini nazorat qilish jarayonida bildirgan fikrlariga qarab, aniqlanadi. Shu bois an'anaviy darsning maqsadi va uning afzalliklari quyidagi asoslarga tayanadi:

- *o'quvchi-talabaning o'qishga bo'lgan ishtiyoqini oshirib borish;*
- *ilgari egallangan bilimlarni ham inobatga olish;*
- *o'qish jarayoni tezligini muvofiqlashtirish;*
- *o'quvchi-talaba tashabbusi va majburiyatini qo'llab-quvvatlash;*
- *amaliyot orqali o'rganish;*
- *ikki tomonlama fikr-mulohazalar bilan ta'minlash;*
- *o'qish jarayonini to'g'ri yo'lga qo'yish;*
- *o'qituvchi – o'quvchi-talabalar uchun o'quv jarayonini yengillashtiruvchi shaxs;*
- *o'quv jarayonini baholash.*

An'anaviy dars o'tish modelida ko'proq ma'ruza, savol-javob, amaliy mashq kabi metodlardan foydalaniladi, shu sabab, bu hollarda an'anaviy dars samaradorligi ancha past bo'lib, o'quvchi-talabalar ta'lim jarayoni-

ning passiv ishtirokchilariga aylanib qoladilar. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy dars shaklini saqlab qolgan holda uni o‘quvchi-talabalar faoliyatini faollashtiradigan zamonaviy o‘qitish metodlari bilan boyitish o‘quvchi-talabalarning o‘zlashtirish darajasini ko‘tarilishiga olib keladi. Buning uchun dars jarayoni oqilona tashkil qilinishi, o‘qituvchi tomonidan o‘quvchi-talabalarning qiziqishini orttirib, ta’lim jarayonida ularning faolligi muttasil rag‘batlantirilib turilishi, o‘quv materialini kichik-kichik bo‘laklarga bo‘lib, ularning mazmunini ochishda bahs, munozara, aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, tadqiqot, rolli o‘yinlar metodlarini qo‘llash, rang-barang qiziqtiruvchi misollarning keltirilishi, o‘quvchi-talabalarni amaliy mashqlarni mustaqil bajarishga undash, rang-barang baholash usullaridan foydalanish, ta’lim vositalaridan joyida va vaqtida foydalanish talab etiladi.

An’anaviy dars o‘tishning asosiy tarkibiy qismlari

1. Kirish:

- *o‘tgan materialni takrorlash;*
- *dars maqsadini tushuntirish;*
- *dars mazmuni va rejasi bilan tanishtirish.*

2. Yangi mavzuni yoritish:

- *yangi mavzuni kichik-kichik bo‘lakchalarga bo‘lib berish;*
- *rang-barang misollarni imkoni boricha ko‘rgazmali taqdim qilish;*
- *mavzudan chetlashmaslik;*
- *materialning murakkab tomonlarini qayta tushuntirish;*
- *o‘quvchi-talabalarning tushunish darajasini tekshirib borish;*
- *teskari aloqani ta’minlash;*

3. “Tetapoya” mashq:

- *(biror misol (yoki masala)ni o‘quvchi-talabalar bilan qadam-baqadam hal etish va tahlil qilish.*

4. Yo‘naltirib turiluvchi mashq:

- *o‘quvchi-talabalar mashq (yoki masala) mustaqil bajarishadi, o‘qituvchi esa ularni nazorat qilib, tuzatish kiritib boradi.*

5. Mustaqil bajariladigan mashq:

- *O‘quvchi-talabalar mashqni mustaqil holda o‘qituvchi yordamisiz bajarishadi.*

6. O‘quvchi-talabalarning tushunganlik darajasini tekshirish

7. Yakunlash.

Dars mavzusining asosiy tushunchalari va o‘quv maqsadlarini jamlash.

An'anaviy o'qitish modelining afzalliklari

- *Ma'lum ko'nikmalarga ega bo'lgan aniq ta'lim tushunchalarini, fanni o'rganishda foydali.*
- *O'qituvchi tomonidan o'qitish jarayonini va o'qitish muhitini yuqori darajada nazorat qilinishi.*
- *Vaqtdan unumli foydalanish.*
- *Aniq ilmiy bilimlarga tayanadi.*

An'anaviy o'qitish modelining kamchiliklari

- *o'quvchi-talabalar passiv ishtirokchi bo'lib qoladilar;*
- *o'qituvchining to'la nazorati barcha o'quvchi-talabalar uchun motivatsiyani vujudga keltirmaydi;*
- *o'quvchi-talabalar o'qituvchi bilan bevosita muloqotga kirisha olmaydi;*
- *eslab qolish darajasi hamma o'quvchi-talabalarda bir xil bo'lmaganligi sababli guruh-sinf bo'yicha o'zlashtirish darajasi bo'sh bo'lib qolishi mumkin;*
- *mustaqil o'rganish va yechimlar qabul qilish uchun sharoitlar yaratilmaydi.*

Shunday qilib, an'anaviy ta'limda talaba-o'quvchilar o'qituvchining ma'ruzasi yoki seminar (amaliy) mashg'ulotidagi ko'rsatmalari asosida "tayyor bilimlar"ni eshitib, o'rganib boradilar. An'anaviy ta'lim o'z mohiyatiga ko'ra reproduktiv xususiyatga ega bo'lib, o'qitishning bunday shaklida o'quvchi-talabalardan o'qituvchidan eshitgan ma'ruza materiallarini, ko'rsatgan ishlarini takrorlab berish talab etiladi, xolos. Bino-barin, reproduktiv ta'lim talabaning oddiy kuzatuvchi bo'lib qolishiga, o'quv materialini o'zlashtirishdagi loqaydliklariga sabab bo'ladi.

O'qitishning noan'anaviy modellari

O'qitishning noan'anaviy modellari qo'llanilganda o'quvchi-talabalar, asosan, mustaqil fikrlashga va mustaqil ta'lim olishga yo'naltiriladi. Bunda o'qituvchilarning faoliyati ta'lim oluvchilarga nafaqat mavzuni tushuntirib berish, balki ular uchun topshiriqlar tayyorlash, mustaqil ta'lim olish jarayonini nazorat qilish va ularning yakuniy bilimlarini baholashdan iborat bo'ladi.

O'qitishning noan'anaviy modellarini shartli ravishda uchga ajratish mumkin:

- *modellashtirish*;
- *hamkorlikda o'rganish modeli*;
- *o'rganishning tadqiqot modeli*.

Bu o'qitish modellari, asosan, o'quvchi-talabalar shaxsiga qaratilgan bo'lib, ular ta'lim jarayoni markazida o'quvchi-talabalar turgan ta'lim modellari deb ham ataladi.

Modellashtirish – real hayotda va jamiyatda yuz berayotgan hodisa va jarayonlarni ixchamlashtirilgan, soddalashtirilgan ko'rinishini (modelini) auditoriya va sinf xonada yaratish, ularda o'quvchi-talabalarning shaxsan qatnashishi va faoliyat evaziga ta'lim olishni ko'zda tutuvchi metod.

Hamkorlikda o'rganish modeli – o'quvchi-talabalarning mustaqil guruhlarda ishlashi evaziga ta'lim olishni ko'zda tutadigan metod.

O'rganishning tadqiqot modeli – o'quvchi-talabalarni muayyan muammoni yechishga yo'naltirilgan, mustaqil tadqiqot olib borishni ko'zda tutuvchi metod.

Noan'anaviy o'qitish modelining afzalliklari

- O'qitish mazmunini yaxshi o'zlashtirishga olib kelish.
- O'z vaqtida aloqalarning ta'minlanishi.
- Tushunchalarni amaliyotda qo'llash uchun sharoitlar yaratilishi.
- O'qitish usullarining turli xil ko'rinishlari taklif etilishi.
- Motivatsiyaning yuqori darajada bo'lishi.
- O'tilgan materialning yaxshi eslab qolinishi.
- Muloqotga kirishish ko'nikmasining takomillashishi.
- O'z-o'zini baholashning o'sishi.
- O'quvchi-talabalarning predmetni mazmuniga, o'qitish jarayoniga bo'lgan ijobiy munosabati.
- Mustaqil fikrlay oladigan o'quvchi-talabaning shakllanishiga yordam berishi.
- Faqat mazmunini o'zlashtirishga yordam bermay, tanqidiy va mantiqiy fikrlashni ham rivojlantirish.
- Muammolarni yechish ko'nikmalarining shakllanishi.

Demak, noan'anaviy ta'lim modelining afzalliklari shundaki, o'quvchi-talabalarning darsda faol qatnashish imkoniyati kengligi dars mazmunini yaxshi o'zlashtirishga olib kelishi, shu bilan birga faqat mazmunni o'zlashtirishga yordam bermay, balki tanqidiy va mantiqiy, tahliliy fikrlashni ham rivojlantirishga yordam berishi bilan tavsiflanadi.

Noan'anaviy o'qitish modelining kamchiliklari

- *ko'p vaqt talab etilishi;*
- *o'quvchi-talabalarni har doim ham kerakligicha nazorat qilish imkoniyatining pastligi;*
- *juda murakkab mazmundagi material o'rganilayotganda ham o'qituvchi rolining past bo'lishi;*
- *"kuchsiz" o'quvchi-talabalar bo'lganligi sababli "kuchli" o'quvchi-talabalarning ham past baho olishi;*
- *o'qituvchining o'zi ham yaxshi rivojlangan fikrlash qobiliyatiga va muammolarni yechish ko'nikmalariga ega bo'lishining talab etilishi.*

Shuni alohida ta'kidlash joizki, o'qitishning noan'anaviy usullaridan samarali foydalanish, eng avvalo, o'qituvchining kasbiy malakasi hamda mahoratiga bog'liq.

Quyidagi "Iqtisodiyot nazariyasi" fanini o'rganishda o'qitishning noan'anaviy usuli – "Charxpalak" metodini qo'llash haqida to'xtalib o'tamiz, to'g'rirog'i, nazariy mashg'ulot ishlanmasini keltirib o'tamiz.

Nazariy dars rejasi

Mavzu: bozor tizimida tadbirkorlik.

Darsning ta'limiy maqsadi: bozor iqtisodiyotining qonun-qoidolari va tadbirkorlikning mohiyati haqidagi bilimlarni shakllantirish.

Darsning tarbiyaviy maqsadi: talabalarda iqtisodiy faoliyat bilan bog'liq mas'uliyat hissini tarbiyalash.

Rivojlantiruvchi maqsad: talabalarni iqtisodiyot sohasidagi kasbga qiziqtirish, ularning iqtisodiy savodxonligini va iqtisodiy madaniyatini rivojlantirish.

Kutilayotgan natijalar:

– talabalar bozor va uning tuzilishini, bozor tizimida talab va taklifni, tadbirkorlik turlarini va uning tashkiliy-huquqiy shakllarini tavsiflab bera oladilar;

– tadbirkorlik xarajatini, tadbirkorlikda ko'riladigan foyda va zarar-ni biladilar.

Darsda qo'llaniladigan metodlar: ma'ruza, "Charxpalak".

Ta'lim vositalari: qog'oz, daftar, ruchka, kodoskop, rasmlar, slaydlar, chizmalar va h.k.

Darsning turi: nazariy bilim berish.

Ajratilgan vaqt: 80 daqiqa (minut)

Darsning borishi.

Tashkiliy qism: 5 daqiqa.

Yangi mavzuni bayon etish: 30 daqiqa.

1. Tadbirkorlik mohiyati.
2. Tadbirkorlik turlari.
3. Tadbirkorlar toifasi
4. Tadbirkorlikning tashkiliy-huquqiy shakllari.
5. Tadbirkorlik uyushmalari.

O‘tilgan mavzuni takrorlash va mustahkamlash: “Charxpalak” metodining qo‘llanilishi - 30 daqiqa.

“Charxpalak” metodining tuzilmasi:

1. Talabalarni guruhlariga ajratish va joylashtirish;
2. Savollarni ishlab chiqish;
3. Talabalarga savollar berish va javobini baholash;
4. Talabalarning “o‘qituvchi”lar yonidan o‘tishi va ularning savollariga javob berishi.
5. Baholarni umumlashtirish va e‘lon qilish.

“Charxpalak” metodi qo‘llanilganda guruhdagi talabalar 2 ta kichik guruhga ajratiladi. Talabalarni guruhlariga har xil usulda ajratish mumkin: o‘qituvchi yoki talabalarning ixtiyoriga ko‘ra, bilimlariga qarab, qur’a tashlab, aytaylik, guruhda 12 nafar talaba bor. Ular 1,2; 1,2 deb ketma-ket sanashadi. Bir degan talabalar birinchi, ikki degan talabalar ikkinchi guruhga ajraladilar. Birinchi guruh talabalar, ikkinchi guruh esa “o‘qituvchilar” roliga ishtirok etishadi. Talabalar roliga ishtirok etganlar ko‘krigiga 1, 2, 3, 4, 5, 6 raqamlari yozilgan nishon taqishadi va aylana shaklida qo‘yilgan stollar atrofida davra qurib o‘tirishadi. Uning ichki tomonidan 6 nafar “o‘qituvchi” rolidagilar joy oladi.

Bunda har bir talaba stol atrofida soat strelkasi yo‘nalishida birin-ketin “o‘qituvchi”lar yonidan o‘tadi va ularning savollariga javb beradi.

1-guruh o‘qituvchilarining savollari:

1. Tadbirkorlikning mohiyati nimadan iborat?
2. Tadbirkorlik boshqa faoliyat turlaridan o‘zining qanday belgilari bilan ajralib turadi?
3. Tadbirkorlik tizimi deganda nimani tushunasiz?
4. Tadbirkorlikning turlarini tavsiflab bering.
5. Tadbirkorlik o‘zining yo‘nalishi, ya’ni qaysi sohada yuz berishiga qarab, industrial, agrar va servis bizneslariga ajraladi?
6. Tadbirkorlik qo‘llaniladigan ishiga qarab farqlanganda nechta guruhga ajratiladi?

Har bir “o‘qituvchi”ning yonidan 6 nafar talaba o‘tishi kerak.

6 nafar “o‘qituvchi” yonidan o‘tib, savollariga javob bergan talabaning bilimini baholaydi.

Keyingi bosqichda “o‘qituvchilar” talaba, “talabalar” esa o‘qituvchilik rolini bajarishadi.

2-guruh “o‘qituvchilari”ning savollari:

1. Kimlar tadbirkorlar toifasini tashkil etadi?
2. Tadbirkorlarning iyerarxiyasi deganda nimani tushunasiz?
3. Tadbirkorlikning quyi va o‘rta toifasiga kimlar kiradi?
4. Firma nima?
5. Tashkiliy-huquqiy jihatdan firmalar qanday nomlanadi?
6. Firmalar iqtisodiy uyushmasining faoliyatini tushuntirib bering.

Ushbu bosqichda ham ta’lim jarayoni yuqoridagi tartibda davom etadi. Talabalarning bergan javoblari baholanadi va uni baholash varaqasiga belgilab boriladi. Shu tariqa barcha talabalarning bilimi baholanadi. O‘qituvchi esa, talabalar ishiga aralashmay, mashg‘ulotning borishini chetdan kuzatadi.

Yakuniy qism. Talabalarning olgan baholari e’lon qilinib, yutuq va kamchiliklari tahlil etiladi. Uyga vazifa beriladi.

O‘qituvchi ta’lim oluvchilarning bilimlarni o‘zlashtirish darajalarini aniqlash maqsadida dars yakunida odamning 3 xil variantdagi (qosh, ko‘z, og‘iz, burun aks ettirilgan) rasmini doskaga osadi.

1-rasmda insonning g‘amgin, xafa holati, 2-rasmda o‘rtacha quvnoqlikdagi holati, 3-rasmda esa juda xursand kayfiyatdagi holati aks ettiriladi. O‘qituvchi talabalarning o‘zlashtirilganlik darajasini aniqlash maqsadida 1-rasm yoniga “Tushunmadim”, 2-rasm yoniga “O‘rtacha tushundim”, 3-rasm yoniga esa “Juda yaxshi tushundim” deb yozib qo‘yadi. Har bir talaba-dars yakunida rasmlardan birini tanlaydi. Ularning qaysi rasmni tanlashiga qarab, mavzu bo‘yicha egallagan bilim va ko‘nikmalari haqida xulosa chiqariladi.

Ayni paytda o‘qituvchi o‘zi tanlagan metodining samaradorligi haqida xulosa chiqarish imkoniga ega bo‘ladi. Masalan, talabalar 1-holatda tasvirlangan rasmni ko‘proq tanlashgan bo‘lishsa, o‘qituvchi dars berish metodini o‘zgartirishi lozim. 2-holatda tasvirlangan rasmni ko‘p talabalar tanlashsa, o‘qituvchi o‘tgan mavzusini yana takrorlashi lozim. Agar talabalar 3-holatda tasvirlangan rasmni ko‘proq tanlashgan bo‘lishsa, bu hol o‘qituvchi qo‘llayotgan metodning samarali ekanidan dalolat beradi.

Bizningcha, nafaqat nazariy, balki amaliy mashg'ulotlarda ham o'qitishning noan'anaviy usullaridan keng foydalanishi zarur.

10.2. Muammoli ta'lim texnologiyasi

Ma'lumki, oltmishinchi yillarda ma'lumot berish (informativ) xarakteridagi o'qitishga e'tirozlar ancha kuchaygan edi. Chunki bunday o'qitishda o'quvchi-talabalardan faollik talab qilinmasdi. O'sha yillar o'qitishda faollik psixologiyasi va u asosida o'quv faoliyati nazariyasi rivojlanadi. Natijada ta'limda o'qitishning yangi-yangi usullari qo'llanila boshlandi. Ulardan biri o'quvchi-talabalarni faol fikrlashga o'rgatishdir. Bu qiyin ish emas, albatta. Buning uchun dars vaqtida o'quvchi-talabalarga har xil savollar beriladi. Lekin savol bilan savolning farqi bor. Chunki masalalar jiddiyligi, xarakteri va yo'nalishi bo'yicha turlichadir. Ularni bir-biridan farqlash kerak bo'ladi. Bu masala qo'yib o'qitish deb ataldi. Lekin "masala" so'zi yunon tilidan "muammo" deb tarjima qilingan. Holbuki, "muammo" so'zining ma'nosi "masala" so'zi ma'nosidan ancha teranroqdir.

Muammoli o'qitish texnologik yo'l bilan rivojlandi. Natijada muammoli o'qitishning to'rt bosqichdan iborat mantiqiy shakli paydo bo'ldi:

- 1) *muammoning qo'yilishi;*
- 2) *uni yechish yo'llarini aniqlash;*
- 3) *muammoni yechishning eng maqbul yo'lini tanlash;*
- 4) *muammoni yechish.*

Lekin o'quvchi-talaba javobini bilmagan savollarning hammasi ham muammoli vaziyatni vujudga keltirmaydi. Masalan, "Toshkentda qancha odam yashaydi?", "Doira yuzini hisoblang" kabi masalalarni yechishni qo'yish – bu hali muammoli vaziyat bo'la olmaydi.

O'qitish jarayonida qarama-qarshilik paydo bo'lgan vaziyatni S.L. Rubinshteyn muammoli vaziyat deb atadi. O'quvchi o'qish (bilish) jarayonida qarama-qarshiliklarga duch kelsa, uning bilishga bo'lgan qiziqishi yanada ortadi, ya'ni motivatsiya paydo bo'ladi. Masalan, jismlarning suzishini o'rganishda "*Nima uchun suvga tashlangan temir mix botib ketadi, temir kema esa suvda suzib yuradi?*" degan savol muammoli hisoblanadi (chunki bu savolda qarama-qarshiliklar bor). Bu savol o'quvchi-talabani qiyoslashga va talqin etishga, tahlil qilishga undaydi va hatto majburlaydi, ya'ni jismlarning suyuqlikda suzish qonuniyatini tushunishga olib keladi. Metodologiya jihatdan qaraganda tushunchalar orasidagi qarama-qarshilik emas, balki qarama-qarshiliklarning asl manbayi birlamchi hisoblanadi.

Muammoli o'qitish oliy o'quv yurtlarida 1980-yillardan joriy qilina boshlandi. Markaz ko'rsatmasida "*Ma'ruzalar muammoli xarakterda bo'lishiga erishilsin*" deb yozilgan bo'lsa-da, lekin ularning qanday bo'lishi kerakligi ko'rsatib berilmagan edi.

Muammoli o'qitish ilmiy asoslanmasdan qo'pol tarzda amalga oshirildi. Tushunchalarni chalkashtirish, atamalar manipulyatsiyasi keng tarqaldi. Ba'zi ta'lim beruvchilar savol berib o'qitishni muammo qo'yish deb tushunishdi. Boshqa birovlar esa "masala" atamasini "muammo" deb o'zgartirib, o'zlarini muammoli o'qitishning tashabbuskorlari, deb hisoblashdi. Ko'pchilik o'qituvchilar esa, yuqorida keltirilgan talqinlarning sun'iy ekanini ko'rib, muammoli o'qitishni rad etdilar. Bu esa muammoli o'qitishning chippakka chiqishiga va uning sekin-asta unutilishiga olib keldi.

"Muammoli o'qitish" atamasi asosida masala tushunchasi bo'lishi mumkin emas. Aks holda, uni metodologik jihatdan asoslash kerak bo'ladi.

O'quvchi-talabalarning ijodiy qobiliyatini shakllantirish uchun ularni doimo savol berishga undash lozim. Yo'q joydan savolning qanday paydo bo'lishini ko'rsatish, dars oxirida qarama-qarshiliklar oydinlantirilib berilishi zarur. Atoqli polyak olimi V.Okon shunday yozadi: "O'qituvchilar tadqiqotchi o'tgan yo'lni tanlashni qanchalik istasa, natija shunchalik yaxshi bo'ladi".

Muammoli ma'ruza nima? Muammoli ma'ruza – muammoli o'qitishning asosi. Lekin bu tushuncha hali juda aniq emas. Ba'zilar uni fanda hali yechilmagan muammolar haqidagi ma'ruza deyishsa, boshqalar muammolarni darslarda yechish, deb hisoblashadi. Ammo bu muammoni masala yoki boshqa ma'noda tushunishdir.

Muammoli o'qitishning kamchiligi shundaki, birinchidan, u qo'shimcha vaqtni talab qiladi, ma'lumotlar yetkazib berish bo'yicha informativ o'qitishdan orqada qoladi. Ikkinchidan, muammoli o'qitish o'qituvchidan katta pedagogik mahorat talab qiladi. Darsda muammoli vaziyatlarni vujudga keltirish uchun o'qituvchida, birinchi navbatda, olimlik xususiyati bo'lishi talab etiladi. Biroq ana shu holatlarning o'zi muammoli o'qitishni keng va samarali qo'llashga imkon bermaydi.

Muammoli o'qitish-ta'lim sifatining yangi bosqichi. Hozirgi davrda o'quvchi-talabalarga ma'lumot va tavsiyalarning ma'lum to'plamini berish unchalik ahamiyatli emas, ularning ma'lumotlarni mustaqil olishi va o'z bilimiga aylantirishi uchun aniq yondashuvlarga ega bo'lishi muhimdir. Albatta, ayrim ma'lumotlarni ma'ruza vaqtida yetkazish imkoni

bo'lmay qoladi, lekin tejalgan vaqtlar hisobiga xulosalar chiqariladi, umumlashtiriladi, dunyoqarash shakllantiriladi, ya'ni o'qitishning muammoli xarakteri ochib boriladi. Bunda o'quvchi-talabalarning mustaqil va tanqidiy fikr yuritib, har tomonlama asoslangan qarorlar qabul qilishi ahamiyatlidir. O'qitishning oxirgi maqsadi bilimlarni quruq yodlab olish emas, balki kasbiy faoliyatida zarur bo'ladigan amaliy ko'nikmalarni shakllantirishdir. O'qitish – bu bilim berish emas, balki oldingi avlodning ijtimoiy tarixiy tajribasini o'rgatishdir.

O'quvchi-talabalar bilan o'qituvchi keng muloqotga kirishishi lozim. Ularga darslikdagi tayyor bilimlarni berish bilan birga hayot va bilimlardan qanday foydalanish haqida so'zlashimiz zarur. Muammoli o'qitish orqali o'quvchi-talabani o'z fikrini aytishga, uni himoya qilish va bahslashishga o'rgatish mumkin. O'qitish jarayonida qarama-qarshilik bo'lmasa bahs ham, munozara ham bo'lmaydi. Munozarasiz esa muammoning yechimi topilmaydi. Dars jarayonida bir-biriga hurmat, ishonch va ishchanlik ruhi hukmron bo'lishi kerak. O'quvchi-talaba o'qituvchining o'rgatishga samimiy intilayotganini bilishi, uni o'ziga teng ko'rayotganini yaqqol his qilishi zarur. Bu esa, shubhasiz, o'qitishda shaxs omilini hisobga olish, birga ishlash pedagogikasini qo'llash va ta'limni insoniylashtirish bilan uzviy bog'liq.

Ma'lumki, muammoli ta'limning maqsadi "ilmiy bilish, bilimlar tizimi natijalarini o'zlashtirishgina emas, balki natijalarga erishish yo'lini ham o'zlashtirishdir".¹ U o'quvchi-talabalarning o'quv materialini o'zlashtirishdagi aqliy izlanish, ijodiy faolliklariga xizmat qiladi.

Muammoli ta'limdan foydalanib o'tkaziladigan ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarga tayyorlanishda quyidagilar rejalashtiriladi:

- 1) o'rganiladigan mavzuning maqsad va vazifalari, uni muammoli ta'lim vositasida o'rganish imkoniyatlari;
- 2) mavzuni o'rganishda o'quvchi-talabalarga beriladigan muammoli savollar yoki topshiriqlar mazmuni;
- 3) o'quvchi-talabalarning muammoli topshiriqlarni yechishga xizmat qiluvchi, avvalgi o'rgangan bilim zaxiralari;
- 4) muammoli topshiriqlarni hal etishga yordam beruvchi o'quvchi-talabalarning ko'nikma va malakalari;
- 5) topshiriqlarni yechishga qanday ko'rgazmali qurollar, vositalar kerak bo'lishi;

¹ Qarang: Maxmutov M. Maktabda problemali ta'limni tashkil etish. – T.: O'qituvchi, 1981, 192-bet.

6) muammoli topshiriqlarni yechish natijasida bilim va malakalar-ning taxminiy hajmi;

7) qilingan ishlar va ularning natijalaridan qanday xulosalar chiqarish lozimligi haqidagi ishlar.

Har qanday savol o'quvchi-talabalarning ayni savolni hal etishga bo'lgan qiziqishlari, ichki intilishlarini hosil qilavermaydi. Shu bois savollar qiziqarli, o'zida qandaydir qarama-qarshiliklarni ifodalovchi, o'quvchi-talabani hayratga soluvchi, fikrlashini faollashtiradigan tarzda tuzilishi lozim.

Haqiqatan ham, muammoli o'qitish texnologiyasi ta'limning eng samarali usullaridan bo'lib, unga ilmiy bilimlar asosida muammoli vaziyatlar kiritilib, o'quv materiallari an'anaviy shaklda bayon etiladi.

Respublikamizda oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayonida qo'llash bo'yicha to'plan- gan tajribalar asosida muammoli o'qitishning mohiyati va mazmuni ha- qida quyidagilarni aytishimiz mumkin.

Muammoli o'qitish jarayonida o'qituvchi, avvalo, muammoli va- ziyat yaratadi, savollar qo'yadi, masalalarni, eksperimental topshiriqlar- ni taklif qiladi, muammoli vaziyatni yechishga qaratilgan muhokamani uyushtiradi, xulosalarning to'g'riligini tasdiqlaydi. O'quvchi-talabalar oldingi bilim va tajribalariga tayanib, muammoli vaziyatni hal qilish yo'llari to'g'risida o'ylaydilar va taklif kiritishadi. Oldin olgan bilim- larini umumlashtirib, hodisalarning sabablarini aniqlaydilar, ularning ke- lib chiqishini tushuntiradi, muammoli vaziyatni yechishning eng oqilo- na variantini tanlaydilar. Muammoli vaziyat – muayyan qiyinchilik tu- fayli vujudga kelgan holat bo'lib, uni bartaraf etish yo'li topilishi shart. Vazifa yengil hal etiladigan yoki aksincha, hal etilishi mumkin bo'l- magan paytda muammoli vaziyat vujudga kelmaydi.

Muammoli o'qitishning mohiyati shundaki, o'quvchi-talabalar o'z- lari muammoni mustaqil yechishga kirishishlari kerak. Shu sababli ham o'quvchi-talaba uchun materiallar va topshiriqlar tizimi shunday tuzi- lishi kerakki, ular asosan, mustaqil fikr yuritishga va o'rganishga qaratil- lishi lozim.

Muammoli ma'ruzani o'qituvchi shunday tuzishi kerakki, o'quvchi- talaba ongida o'quv materialida berilgan unga notanish bilim haqida quyidagi savollar tug'ilsin: *“Uni bilib olish uchun nima qilish kerak?”* *Ushbu muammo yechimi, tamoyili qanday?”* Aynan shu tufayli o'quv materiallari o'quv muammosi shaklida beriladi. Bu savollar zahirida ma'- lum ziddiyatlarni qayd etuvchi va bu ziddiyatni aniqlovchi ta'limiy ma-

sala mantiqiy shaklda bo‘ladi. Ziddiyatni hal etuvchi savolga javob nomalum bo‘lib, uni aniqlashda o‘quvchi-talaba intellektual qiyinchilikni his etishi shart.

O‘qituvchi o‘quvchi-talabalarni muammoning faol yechimi jarayoniga jalb etgandagina o‘quvchi-talabalarning mustaqil ijodiy faoliyati rag‘batlantiriladi. O‘qituvchi yordamchi savollarni qo‘yadi, o‘quvchi-talabalarning ular muhokamasida faol ishtirokini ta‘minlaydi. Munozara boshlanishi rag‘batlantiriladi, hammani birgalikda fikrlash ishiga jalb etadi va fanda aks ettirilgan ma‘lum yechim yo‘llarini ko‘rsatib, muammo yechimiga olib keladi.

O‘quvchi-talabalarning muammo yechimi jarayoniga qatnashuvi darajasiga ko‘ra ta‘limning turli darajada muammoli tashkil etilishi farqlanadi. Birinchi daraja o‘qituvchining shunday faoliyatini ko‘zda tutadiki, bunda o‘quv materialini bayon etishda uning o‘zi muammoni to‘liq yoritadi hamda uning yechimi yo‘lini ochib beradi va o‘quvchi-talabalarni qarshi savollar yordamida birga fikrlashga jalb etadi. Muammoli ta‘limning ikkinchi darajasi o‘qituvchi tomonidan muammoning qo‘yilishi va ifodalab berilishiga yo‘l ochadi, keyin o‘quvchi-talabalarni uning yechimini mustaqil izlashga yo‘naltiradi. Uchinchi daraja muammoni ifodalamay, o‘qituvchi tomonidan muammoli vaziyatning yaratilishi va o‘quvchi-talabalarning keyingi mustaqil faoliyatni ko‘zda tutadi. Muammoli o‘qitishni tashkil etishning to‘rtinchi darajasida o‘qituvchi izlanish sohasini belgilaydi, xolos, muammoga “yaqinlashtiradi”, lekin uni ko‘rsatmaydi va o‘quvchi-talabalarni mustaqil izlanishga yo‘naltiradi.

Oliy va o‘rta maxsus ta‘limning an‘anaviy tuzilishi doirasida muammoli ta‘limning barcha shakllarini amalga oshirish uchun auditoriya va auditoriyadan tashqari ta‘limning muayyan shakllariga moslashtirish zarurati kelib chiqadi. Masalan, uchinchi darajali muammoli ta‘limni amalga oshirish talabalardan katta nazariy tayyorgarlikni talab etadi. Muammoning to‘rtinchi darajasi o‘quvchi-talabalar tomonidan kurs ishlari, bitiruv malakaviy ishlarini tayyorlash jarayonida biron-bir loyihani tayyorlash doirasida amalga oshiriladi.

Xullas, muammoli ta‘lim texnologiyasi o‘quvchi-talabalarning ta‘lim jarayonidagi faolliklarini oshirishga, ularning mashg‘ulotlarni diqqat bilan tinglab, o‘quv materialini tahlil qilish, taqqoslash, xulosalar chiqarish kabi aqliy faoliyatlarining rivojlantirishga yordam beradi.

10.3. Kasbiy yo‘naltirilgan muammoli o‘qitish texnologiyasini qo‘llash bosqichlari va metodlari

Muammoli o‘qitish samaradorligi o‘qituvchi va o‘quvchi-talabalar-ning o‘zaro hamkorlikdagi faoliyatiga bog‘liq. Muammoli o‘qitish o‘quvchi-talabalarning ilmiy-izlanuvchanlik qobiliyatini shakllantiradi, ularning bilim olish faolligini oshiradi.

Muammoli o‘qitishning o‘qituvchi shunday tashkil etadiki, bunda o‘quvchi-talabalar notanish bilimni o‘zlashtirishi uchun nima qilish kerakligi haqida mulohaza yuritadi va o‘ziga bir necha savollar bilan murojaat etadi. Masalan, dastlab u *“Muammoni hal etish va u bilan bog‘liq bilimni o‘zlashtirish uchun nima qilishi kerak?”*, *“Masala yechimining tamoyili qanday?”* kabi savollarga javob topishga urinadi.

Muammoli o‘qitish bu ta‘lim berishning shunday metodiki, bunda real ijodiy jarayon modellashtiriladi. Boshqacha aytganda, muammoli vaziyat yaratilib, o‘quvchi-talabalarning muammoni yechish borasidagi izlanishlari boshqariladi. O‘quvchi-talabalar yangi bilimlarni o‘qituvchilar yordamida o‘zlashtiradilar. Buning uchun ikki omil muhim hisoblanadi:

1. Ma‘lum o‘quv materialini bilishga ehtiyojning yuzaga kelishi;
2. Ma‘lum masalalarni bajarish uchun zarur bo‘lgan umumlashgan yangi bilimlarni egallash.

Albatta, muammoli o‘qitish metodidan foydalangan holda darsni tashkil etish o‘quv materialini o‘rganish ketma-ketligi va tahlil etishga o‘ziga xos yondashuvni taqozo etadi. O‘qituvchi savollarni o‘quv muammosi sifatida qo‘yadi. Savollar zahirida ma‘lum muammoni aks ettiruvchi ta‘limiy masala yotadi. O‘qituvchi muammoli savollar qo‘yib, o‘quvchi-talabalarning muhokamada faol ishtirok etishini ta‘minlaydi. O‘quvchi-talabalarning muammoni yechish jarayonida qatnashish imkoniga qarab, muammoli o‘qitishni turli darajada tashkil etishi mumkin.

Birinchi bosqich. O‘qituvchi muammoni to‘liq yoritadi va uning yechimini topib beradi; qarshi savollar yordamida o‘quvchi-talabalarni fikrlashga majbur etadi.

Ikkinchi bosqich. O‘qituvchi muammoni qo‘yib, uning mazmunini ifodalaydi. Keyin o‘quvchi-talabalarni muammo yechimini mustaqil izlashga yo‘naltiradi.

Uchinchi bosqich. O‘qituvchi muammoni bayon etmaydi, balki muammoli vaziyat yaratadi. O‘quvchi-talabalar mustaqil fikrlab, muammoli vaziyatdan chiqish yo‘lini topadilar.

To'rtinchi bosqich. Bunda o'qituvchi izlanish sohasini belgilaydi, xolos, muammoga "yaqinlashib boradi", lekin uning mazmuni va yechimini ko'rsatmaydi. O'quvchi-talabalarni mustaqil faoliyatga yo'naltiradi.

Muammoni hal etish jarayonida o'quvchi-talabalar ma'lumotlarni qayta ishlabgina qolmaydi, balki ularni o'zlashtiradi va o'zi uchun yangi bilimlarni kashf etadi. Muammoli o'qitishning asosiy mohiyati va afzalligi shundaki, o'qituvchi ta'lim usullari (muammoli savollar qo'yish, gipotezalarni ilgari surish va ularni tasdiqlash yoki rad etish, o'quvchi-talabalarga "yordam so'rab" murojaat etish va boshqalar) orqali ularni ijodiy fikrlashga va munozaraga chorlaydi.

Muammoli o'qitish o'quvchi-talabalarning nafaqat auditoriya-sinf-dagi, balki sinf-auditoriyadan tashqaridagi mustaqil ishini faollashtiradi. U quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- muammoli vaziyatni keltirib chiqarish;
- vaziyatni kuzatish va tavsiflash;
- vaziyatni tahlil qilish uchun ma'lumotlar to'plash, muammoni yechish usullarini aniqlash va uni amalda qo'llash;
- mavjud bo'lgan ma'lumotlar asosida muammo yechimini topish;
- muammo yechimini tavsiflash va unga har tomonlama baho berish.

Bu bosqichlar ketma-ketligini sxematik tarzda tasvirlash ham mumkin.

Muammoli vaziyat yaratish va uning yechimini topishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

Mavzuni muammoli bayon etish. Ta'lim jarayonida o'qituvchi muammoli vaziyatni yaratib, uning oxirgi yechimini topib beradi.

Namunaviy muammoli vaziyat yechimini mustaqil topish. Bunda yuqorida ta'kidlagan shart-sharoit saqlanib qolinadi, ammo o'qituvchi o'quvchi-talabalardan avval berilgan muammoli vaziyat yechimiga qarab, namunaviy muammoli vaziyat yechimini topishni talab etadi. Bunday mashg'ulotlar orqali talabalarga muammoli vaziyatlarni yechishning maqbul usullari o'rgatiladi.

Ko'p variantli muammoni taklif etish va uni yechishda yetishmayotgan bilimlarni aniqlab, muammo yechimini izlash va topish. Bunday o'quvchi-talabalar mustaqil faoliyatga yo'naltiriladi. Ular olgan bilimlarni umumlashtirib, o'z tajribasidan foydalangan holda muammoning o'ziga xos yechimini topish yo'llarini izlaydi.

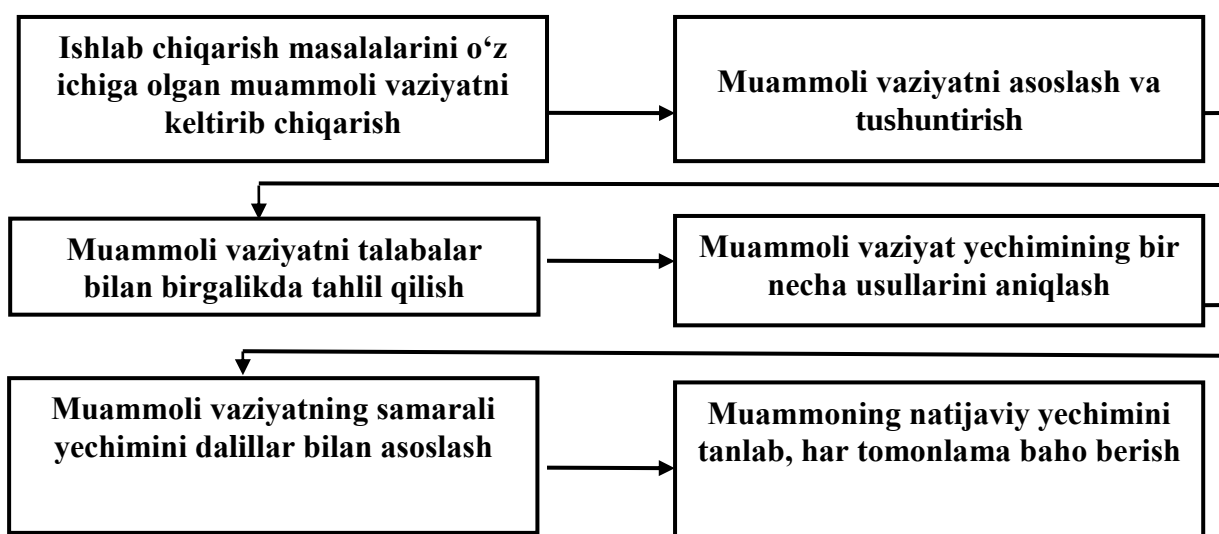
Kombinatsiyalashgan muammoli o'qitish – muammoli natijaga imkon beradigan bir nechta kichik muammolarga bo'lish. Bunda savol-javob orqali muammoning maqbul yechimi topiladi.

Kombinatsiyalashgan muammoli mashgʻulotda oʻquv materialini oʻqituvchi bilan hamkorlikda oʻrganiladi. Maʼruza muammoli bayon etiladi. Keyingi muammolarni yechishda oʻquvchi-talabalar mustaqil faoliyat koʻrsatadi.

Tadqiqot xarakteridagi muammoli oʻqitish. Bunda taʼlim berish ixtisoslikka yoʻnaltirilib, oʻquvchi-talabalarga ishlab chiqarish muammolarini oʻz ichiga olgan vazifalar tartib bilan beriladi. Oʻquvchi-talabalar esa muammoni oʻrganib, maxsus fanlardan egallagan bilimlari va kasbiy-ijodiy mahoratiga tayangan holda muammo yechimini mustaqil topishadi.

9-chizma.

Muammoli oʻqitish bosqichlari

Oʻquvchi-talabalarni mustaqil ishga tayyorlashning muhim shartlardan biri kun tartibini optimallashtirishdir. Kuzatish natijalari koʻrsatadiki, oʻquvchi-talabalarni mustaqil ishga yoʻnaltirishda ancha-muncha qiyinchiliklarga duch kelinadi. Chunki oʻquvchi-talabalarning asosiy vaqti mashgʻulotlarga qatnashish va ularga tayyorlanish uchun sarflanadi. Muammoli topshiriqlarni bajarish esa ular uchun ikkinchi darajali masala hisoblanadi. Holbuki, muammoli mustaqil ish oʻquvchi-talabalarning ijodiy qobiliyatini, amaliy-kasbiy malakasini rivojlantirish uchun asos boʻlib xizmat qiladi.

Anʼanaviy oʻqitishda talabalar-oʻqituvchi tomonidan berilgan tayyor bilimlarni oʻzlashtirar edilar. Muammoli oʻqitish jarayonida esa ular amaliy faoliyat orqali ijodiy fikrlashga oʻrgatiladi. Muammoli oʻqitishda oʻquvchi-talabalar nafaqat topshiriqlarni mustaqil bajarish mahoratini egallaydi, balki yangi fikr va gʻoyalarni ilgari suradi, ishlab chiqarishda qoʻllanilayotgan texnologik jarayonlarni ijodiy oʻrganadi. Shuni alohida

ta'kidlash joizki, o'quvchi-talabalarning mustaqil ishi – muammoli vaziyat yechimini topish o'qitish usullariga ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi.

10.4. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida muammoli dars tashkil etish

Bugungi kunda o'qituvchining vazifasi – o'quv jarayonini o'quvchi-talabalarda faqat reproduktiv fikrlashni emas, balki ijodiy fikrlashni ham shakllantiradigan yo'sinda tashkil qilishdir. Bunda o'qitishning muammoli usuli qo'l keladi. Muammoli ta'lim – bu o'quv materialini o'quvchi-talaba ongida ilmiy izlanish asosida bilish vazifalari va muammolarini vujudga keltiradigan yo'sinda o'rgatish uslubidir. O'quvchi-talabaning fikrlash faoliyatida muammoli vaziyatlar vujudga keladi va ular obyektiv ravishda izlanishga va mantiqiy to'g'ri ilmiy xulosalar chiqarishga da'vat etadi.

Muammo – ilmiy bilishni rivojlantirish zarurligini ifodalashning subyektiv shaklidir. U muammoli vaziyatda, ya'ni jamiyat rivojlanishi jarayonida bilish va bilmaslik o'rtasida obyektiv ravishda vujudga keldigan ziddiyat.

Muammoli vaziyat o'quvchi-talabaning ma'lum psixik holatidir. Bunday holat ma'lum topshiriqlarni bajarish (masala yechish, savolga javob topish) jarayonida ziddiyatlarni aniqlash tufayli vujudga keladi. Ana shu ziddiyatni anglash o'quvchi-talabalarda ishni bajarishning usuli yoki shartlari to'g'risidagi yangi bilimlarni izlash ehtiyojini uyg'otadi.

Muammoli vaziyat muammodan farqli ravishda unga o'quvchi-talabani jalb etishdan iborat. Didaktika va psixologiyaga doir adabiyotlarda muammoli vaziyatlarning tiplarini tasniflash asosida ularni yaratishning eng muhim yo'llari va usullari ishlab chiqilgan. Akademik M.Mahmutov muammoli vaziyat tiplarini ta'riflash bilan birgalikda ularni yaratishning quyidagi asosiy usullarini ifodalaydi.

1. O'quvchi-talabalarni nazariy tushunchalarni talab qiladigan hodisalarga, faktlarga, shuningdek, hodisalar o'rtasidagi tashqi nomuvofiqliklarga duch kelishi ularni ana shu nomuvofiqliklarni tushuntirishga intilishga undaydi va bu intilish bilimlarni faol o'zlashtirishga olib keladi.

2. O'quvchi-talabalar oliy ta'lim muassasasida, kollejdada, maktabda, uyda yoki ishlab chiqarishda amaliy topshiriqlarni bajarayotganida vujudga keladigan ta'limiy va hayotiy vaziyatlardan foydalanish. Bunday holda muammoli vaziyatlar o'quvchi-talabalar o'z oldiga qo'ygan amaliy maqsadga mustaqil ravishda erishish uchun harakat qilishda muammoni o'zlari vujudga keltiradilar.

3. Hodisani tushuntirishga yoki uni amalda qo'llash yo'llarini izlashga doir ta'limiy-muammoli topshiriqlar qo'yish.

4. O'quvchi-talabalarni hayotiy tasavvurlar bilan faktlar va hodisalarni tahlil qilishga qiziqtirish.

5. Taxminlar, xulosalarni bayon qilish va ularni tajribalarda tekshirish.

6. O'quvchi-talabalarni faktlar, harakat va hodisalarni taqqoslashga hamda qarama-qarshi qo'yishga da'vat etish.

7. O'quvchi-talabalarni yangi faktlarni umumlashtirishga, taqqoslashga rag'batlantirish. Bunda, odatda, muammoli vaziyat vujudga keldi, chunki taqqoslashda yangi faktlarning qandaydir alohida, tushuntirib bo'lmaydigan belgi va xususiyatlari aniqlanadi.

8. Fanlararo aloqalarni tashkil etish. Ko'pincha o'quv material muammoli vaziyatni vujudga keltirishni ta'minlaydi. Bunday holda boshqa o'quv fanlaridagi o'rganilayotgan materialga bog'liq fakt va ma'lumotlardan foydalanish lozim.

Shunday ekan, ta'lim jarayonini o'qituvchi va o'quvchi-talaba hamkorligida ongli, ma'lum maqsadga yo'naltirilgan faoliyat deb qarash to'g'ridir. Uning tarkibiy qismlari maqsadga yo'nalganlik, ehtiyoj-intilish, mazmun, faoliyat, jarayon, nazorat-tuzatish va natijalarni baholashdan iborat. Muammoli darsda yangi o'rganilayotgan qonun-qoidaga oid faktlar to'plash, ularni taqqoslash va tahlil qilish, bilimlarni o'rganish va mustahkamlash parallel ravishda olib boriladi.

Ta'lim tizimida faoliyat ko'rsatayotgan har bir o'qituvchi dars jarayonida muammoli ta'lim usulini qo'llash uchun, avvalo, quyidagi ketma-ketlikni aniq bilib olishi zarur:

- *muammoli qo'yish;*
- *muammoni xarakterlovchi sharoitni o'rganish;*
- *qo'yilgan muammoni hal qilish;*
- *topilgan yechimning to'g'riligini asoslash;*
- *muammoning yechimini izlash va hal qilish jarayonida paydo bo'lgan yangi bilimlarni anglash;*
- *muammoni tizimlash, motivlashtirish va umumlashtirish;*
- *muammoning yechimini o'rganish, uning yanada ixcham va qulay yo'llarini izlash.*

Muammoli ta'lim texnologiyasi bo'yicha qilinadigan barcha ishlar o'ziga xos amaliy asosga ega. Ta'lim loyihasini tayyorlash o'qituvchi va o'quvchi-talabaning kelajakda birgalikda amalga oshiradigan faoliyatini oldindan belgilaydi.

O'qituvchi ta'lim loyihasini amalga oshirishda, eng avvalo, o'quvchi-talabanning fikrlash faoliyatida mantiqiy to'g'ri, ilmiy xulosalarni chiqarishga va o'zlashtirishga rag'batlantiradigan muammoli vaziyatlarni vujudga keltirishni nazarda tutmog'i lozim.

Muammoli vaziyatni vujudga keltirish, undan foydalanish usullarini yaratish, ta'lim tizimining har bir bosqichida o'rganiladigan fanlar, ularning xususiyatlari, o'quvchi-talabalarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda yaratiladi. Bir xil yoshdagi talaba-o'quvchilarning jismoniy va aqliy xususiyatlariga ko'ra tushunishi, fikrlashi, ishni bajarish qobiliyati turlicha bo'ladi. Shuning uchun muammoli vaziyatni yaratishdan avval o'quvchi-talabani ruhiy jihatdan puxta tayyorlash zarur.

Psixologlarning ta'kidlashicha, fikrlash doimo muammo yoki savoldan, ajablanish yoki tushuna olmaslikdan va ziddiyatdan boshlanadi. Dars jarayonida muammoli vazifalarni hal etishda aniq vaziyatlarni tahlil qilish, baholash va keyinchalik qaror qabul qilishga e'tibor berish lozim.

Muammoli vaziyatlarni hal qilish usullarida asosiy yetakchi funksiyalar:

- *o'rgatuvchi: bilimlarning dolzarbligini aniqlashga asoslanadi;*
- *rivojlantiruvchi: tahliliy tafakkurni, alohida faktlar orqali hodisa va qonuniylikni ko'ra bilishni shakllantiradi;*
- *tarbiyalovchi: kommunikativ ko'nikmalarni shakllantiradi.*

Demak, muammoli vaziyatlar o'quvchi-talabalarning mustaqil ishlari-ni takomillashtirishga asoslangan bo'lib, ular ilmiy tushunchalarni, amaliy ko'nikmalar va malakalarni shakllantirish, boshqa materiallarni chuqur mantiqiy tahlil qilishga asoslangan. Agar siz muammoli dars o'tishni istar ekansiz, avvalambor, muammoli vaziyatlarni yaratish yo'llarini bilishingiz kerak bo'ladi. Bunda quyidagilarga e'tibor bering.

- *aniq savollar qo'yasiz: umumlashtirishga, isbotlashga, aniq mantiqiy fikr yuritishga undovchi;*
- *o'quvchi-talabalarga fikrlashga undovchi savollar berilib, uning yechimini mustaqil ravishda topishni taklif etasiz;*
- *nazariy va amaliy topshiriqlar orqali o'quvchi-talabalarni taqqoslashga, umumlashtirishga, xulosalar chiqarishga, berilgan faktlarni solishtirishga da'vat qilasiz;*
- *bir savolga turli nuqtayi nazardan qarash lozimligini tushuntirasiz va berilgan javoblarni asoslashga undaysiz;*
- *o'quvchi-talabalarga hodisani turli vaziyat orqali ko'rib chiqishni taklif etasiz hamda amaliy ish jarayonida duch keladigan qarama-qarshiliklarni ma'lum qilasiz.*

Shunday qilib, muammo hech qanday tayyorgarliksiz, to'g'ridan-to'g'ri qo'yilmaydi. U butun darsdagi bosh masala sifatida bayon qilinadi. Qo'yilgan muammolarning murakkabligi o'quvchi-talabalar saviyasiga mos bo'lishi kerak. Tanishtiriladigan materiallar uncha katta bo'lmasligi lozim. Materiallarni, xususan, masalalarni o'quvchi-talabalarning o'zlari hal qila olsalargina, ularning muammolarni hal qilishdagi salohiyati ortadi.

Muammoli darslarda mavzuga oid beriladigan savollar shunday tuzilishi lozimki, o'quvchi-talabalar savolga javob berishda kamchiliklarni to'ldirsin, noma'lumlarni aniqlasin, o'xshashlik va farqini topsin, fikrini ifodalasin. Muammoli vaziyatni hosil qilish tadqiqot, evristik suhbatlar, namoyish etish, muammoli bayon qilish, reproduktiv metodlardan foydalangan holda tashkil etiladi.

Tadqiqot metodida o'quvchi-talabalar izlanishga, o'zlari uchun yangi muammoni hal qilishga yo'naltiriladi va u quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Fakt va hodisalarni kuzatish va o'rganish.
2. Tushunarsiz hodisalarni oydinlashtirish.
3. Bashorat (gipoteza)ni olg'a surish.
4. Reja tuzish va uni amalga oshirish.
5. Yechimini topish va uni tekshirish.

6. Bu metoddan og'zaki va matbuot so'zlari, ko'rsatmali vositalar, amaliy ishlar, yozma va grafik ishlar, laboratoriya mashg'ulotlarida foydalaniladi.

Evristik metod o'zaro bog'liq bo'lgan savollardan suhbat tashkil etish yo'li bo'lib, unda o'quvchi-talabalar o'z bilimlaridan foydalanib qolmay, balki izlanishlarni amalga oshirishi lozim.

Muammoli bayon etishning mohiyati o'qituvchi muammoni qo'yib, uni o'zi hal qilishi va yechimning ahamiyatini o'quvchi-talabalarga tushunarli ziddiyatlar orqali ko'rsatishdan iborat.

Demak, muammoli topshiriqlar o'quvchi-talabalarning mustaqil bilim olishlarini kuchaytiradi.

Muammoli darsni tashkil etishning texnologik xaritasi		
Ish bosqichlari va mazmuni	O‘qituvchi faoliyati	O‘quvchi-talaba faoliyati
1-bosqich: tayyorlov	Darsni tashkil etish mazmunini, qo‘yiladigan muammoli vaziyatni hamda ushbu vaziyatning o‘quvchi-talabalar tomonidan hal qilinish yo‘llarini, ta’limiy, rivojlantiruvchi, tarbiyalovchi maqsadni, kutilayotgan natijani va baholash mezonini belgilaydi.	
2-bosqich: muammoga kirish	Dars maqsadini bayon qiladi, mavzuga oid muammoli vaziyat hosil qiladi (muammoli savollar qo‘yadi) o‘quvchi-talabalarga qo‘yilgan muammoni yechishga doir ko‘rsatmalar va yo‘llanmalar beradi va ish natijalarini baholash mezonlari bilan tanishtiradi.	Dars maqsadini va belgilangan muammoni yozib oladilar. Muammoli vaziyat va muammo bayon etilgan materiallar bilan tanishadilar va uni hal qilish yo‘llarini o‘ylaydilar.
3-bosqich: muammoni yechish	Qo‘yilgan muammoni o‘quvchi-talabalarining to‘g‘ri tushunishlari, ularni muammoga yo‘llash maqsadida munozara va aqliy hujum, klaster, kubik, zigzag usullaridan foydalanadi va yakka, ikkita hamda guruh bilan ishlashlarini tashkil etadi. O‘quvchi-talabalarni faollashtirish maqsadida bir guruhdan ikkinchisiga o‘tish yo‘llarini amalga oshiradi.	O‘quvchi-talabalar berilgan muammolarni yakka tartibda, ikkita bo‘lib yoki guruhlariga bo‘lingan holda yechishning turli imkoniyatlarini muhokama qilib, eng qulaylarini topadilar va bir fikrga keladilar.
4-bosqich: natijalarni taqdim etish	Diqqat bilan tinglaydi. O‘quvchi-talabalarining fikrlarini, tushunchalarini aniqlashtiruvchi savollar beradi.	Natijalarni bayon qiladilar, boshqa guruhlar taklif qilgan natijalar bo‘yicha fikr yuritadilar va savollar berish orqali tushunchalarini mustahkamlaydilar.
5-bosqich: umumlashtirish, yakunlash	Belgilangan muammoni yechish usul va yo‘nalishlarining eng asosiylarini ko‘rsatib, ko‘pchilik fikriga mos kelganlarini alohida ta’kidlaydi. O‘quvchi-talabalarining muammolarni yechishdagi intilishlari, fikrlashlari va yechimini topishi inobatga olingan holda baholaydi.	O‘qituvchining xulosalarini tinglaydi, yozib oladi. Guruhlar bir-birini va o‘z-o‘zini baholashi mumkin.

10.5. Bo‘lajak iqtisodchi-pedagoglarni tayyorlashda ta’limning faol va rivojlantiruvchi usullaridan foydalanish

Bo‘lajak iqtisodchi-pedagoglarning kasbiy-madaniy munosabatlarini shakllantirishga xos ijtimoiy-psixologik munosabatlar bilan ijtimoiy-pedagogik munosabatlar uyg‘unligi ularni shaxsiy-ilmiy hayotga, kasbiy faoliyatga to‘g‘ri va ongli munosabat ruhida tarbiyalashga asos bo‘lib xizmat qiladi. Sir emaski, ayrim oliy o‘quv yurtlarini bitiruvchilar o‘z ixtisosligiga oid maxsus o‘quv fanlaridan bir-biriga bog‘lanmagan lavhalar shaklida bilimga ega bo‘lib, o‘z ilmiy faoliyatida uchraydigan majmuaviy (kompleks) vazifalarning optimal yechimlarini topishda qiynalmoqdalar. Shuningdek, ular mustaqil tarzda ilmiy faoliyatga kirib ketishga ham tayyor emas. Ta’limning faol usullaridan yetarlicha foydalanmaslik mazkur muammoni kelib chiqishining asosiy sabablaridan biridir.

Olib boriladigan ilmiy va uslubiy izlanishlarimiz ta’limning fanlarda, kasbiy faoliyatda, iqtisodiyot sohasida, xalq xo‘jaligi va maishiy hayotda qo‘llashga mo‘ljallangan mazmun va metodlarini takomillashtirish va rivojlantirish imkonini beradi. Bu iqtisodiy ta’limning tatbiqiy va texnikaviy yo‘nalishi hamda uning turli fanlar bilan aloqadorligini amalga oshirilishini; kompyuterlardan foydalanish va kompyuter savodxonligini ta’minlashni; iqtisodiy tafakkur va faoliyatning shakllanishini ham o‘z ichiga oladi.

Bularning hammasi fanlar mazmunlarini va ta’lim texnologiyalarini integratsiyalash zarurligini ta’kidlaydi. Bunda integratsiya natijasida hosil bo‘lgan bilimlarning turli ko‘rinishdagi umumiyliklardan hosil bo‘luvchi qonun-qoidalar bilan tabiat dialektikasiga chuqurroq kirishga sharoit yaratiladi. Bu yerdagi turli umumiyliklar o‘zaro ko‘plab tushunchalar bilan bog‘langanki, ular fanlarni o‘qitish metodlari va ularning ilmiy natijalari bilan o‘rganiladi. Chunki fanlarning integratsiyasi ilmiy bilimlarning sintez qilinishi natijasida dunyoning sir-asrorlarini tasavvur qila olish uchun optimal sharoit yaratishni kafolatlaydi. Bu jarayonlarda ta’lim berishning zamonaviy texnologiyalarini ishlab chiqish va uni amaliyotga joriy etish o‘zining ijobiy pedagogik afzalliklarini ko‘rsatmoqda. Ta’limda ijobiy sifat o‘zgarishlariga, yuqori samaradorlikka erishishni, tabiiyki, ilmiy-pedagogik xodimlar ta’minlaydi. Bu sohadagi ilmiy izlanishlar ichida zamonaviy pedagogik texnologiyalar (ZPT)ni yaratish, ularni takomillashtirish va amaliyotda foydalanishga ilmiy-uslubiy ishlanmalar yaratish muhim pedagogik samaralarni beradi.

Bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda ZPTni ishlab chiqish, no-an'anaviy dars shakllaridan foydalanish muhim omildir. Bu xildagi darslarni tashkil etishda o'quvchi-talabalar faoliyatiga mo'ljallangan ta'lim shaklini asoslash lozim. U o'qituvchi tomonidan mustaqil va faol o'rganishni ko'zda tutadi.

Mashg'ulot jarayonida o'qituvchi boshqaruvchi, ya'ni o'quvchi-talabalar faoliyatini samarali tashkil etuvchi, maslahatchi sifatida ishtirok etadi. Bu jarayonda o'quvchi-talabalar faolligi muhim rol o'ynaydi. Masalan, "Muloqot-nazorat darsi"da bir mashg'ulotdan oldin unga tegishli savollar yoki tayanch tushunchalari o'quvchi-talabalarga berib yuboriladi. Bunda o'quvchi-talabalarining faolligi alohida ahamiyatga ega bo'lib, u ma'ruza eshitayotgan o'quvchi-talabaning faolligidan tubdan farq qiladi. Bunday darslarni deyarli barchasida o'quvchi-talabalar maxsus ishlab chiqilgan xatti-harakatlarga (rejalashtirilgan mashg'ulot jarayoniga) jalb qilinadi. Bu xatti-harakatlar biron bir vaziyatni yechimini kuzatish va shu kabilar ko'rinishida bo'lishi mumkin.

Ta'lim berishda va uni boshqarishda teskari aloqa o'quvchi-talabalar tomonidan o'quv materialini anglab yetishning asosiy vositasi hisoblanadi. Teskari aloqa o'qituvchi va o'quvchi-talaba qo'yilgan maqsad sari borayotganini aniqlab va kerakli hollarda jarayon kechishini rostlashda nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Uning yordamida maqsadga yetishning optimal variantini tanlash kafolatlanadi. Yoki boshqacha aytganda, teskari aloqa darsga qo'yilgan maqsadga qay darajada erishilganligi to'g'risida muntazam axborot olib turishni ta'minlaydi. Bu jarayonda o'quv materialini mohiyatini tushunish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday darslarni tashkil etishning asosiy maqsadlaridan biri o'quvchi-talabani ijodkorlikka o'rgatishdir. Bu orqali o'quvchi-talabalar o'quv materialini anglab yetadilar, optimal yechimlarni izlab topadilar, pedagogik amaliyotda ma'lum bo'lgan g'oyalar va qonuniyatlarni, shuningdek, o'zlarining intellektual salohiyatlarini, imkoniyatlarini takomillashtiradilar.

Faol ta'lim sharoitida o'zlashtirilgan bilim va ish-harakat usullari mazmunan mukammal tizimli, mantiqan tugal va turli ishlab chiqarish vaziyatlarida qo'llanishga yaroqli bo'ladi. Bunda, asosan bahs-munozara, fikrlashga jalb qilish, bilganlarini mustahkamlash, ishbilarmonlik, aqliy hujum o'yini, kitob (manbalar) bilan ishlash, kasbiy kompyuterli o'yinlar kabi ta'lim metodlaridan foydalaniladi.

Demak, har qanday ijodkor o'qituvchining ilmiy-pedagogik xodim darajasiga ko'tarilishida ZPTni yaratish, ta'lim mazmunini zamon talablari asosida takomillashtira bilish, ta'lim jarayonini boshqarishning opti-

mal variantini topa bilish lozim ekan. Ta'lim texnologiyalari ta'lim oluvchining o'rganayotgan muammolariga qarab, turli ko'rinishlarda yaratilishi mumkin.

Faol ta'lim uslublarini ta'lim-tarbiya jarayonida qo'llash orqali talabalarni mustaqil ishlashga, fikrlay olishga, darsdagi faolligini oshirishga, ya'ni topqirligi, tashabbuskorligini rivojlantirishga va eng asosiysi, darsda fanlararo aloqadorlikni ta'minlashga katta imkoniyatlar yaratadi.

Demak, ta'lim jarayonini texnologiyalashtirishdan asosiy maqsad – bu ta'limda o'qituvchi va o'quvchi-talaba o'rtasida yuzaga keluvchi ta'limiy muloqot jarayonining samarali bo'lishi, mazkur jarayonning yangicha mazmun kasb etishga erishishdan iborat. Bu maqsadni amalga oshirish yo'lida ta'lim jarayonini texnologiyalashtirish, bu borada ahamiyat berilishi lozim bo'lgan shartlar xususida o'qituvchilarni xabardor etish tadbirlari ishlab chiqiladi. Ularni amaliyotga joriy etilishi quyidagi pedagogik vazifalarni hal qilish imkoniyatlarini yaratadi: o'qituvchilarning ta'lim jarayonini texnologiyalashtirishdagi nazariy va amaliy bilimlarni o'zlashtirishi uchun muayyan shart-sharoit yaratish; o'qituvchilarga ta'lim jarayonini texnologiyalashtirishning alohida xususiyatlarini e'tiborga olgan holda axborotlar berish; o'qituvchilarda ZPT asosida ta'lim jarayonini tashkil etish borasidagi nazariy bilimlarni amaliy faoliyatdagi ko'nikma va malakalarga aylanishiga erishish; o'qituvchilarda ta'lim jarayonida “Kompleks yondashuv”, “Tizimli yondashuv” kabi tadqiqot usullarini joriy etganligini moddiy va ma'naviy rag'batlantirishga erishish; o'qituvchilarda ta'lim jarayonini tashkil etishga nisbatan ijodiy yondashuvni qaror toptirish va kasbiy mahoratlarini yuksaltirishga erishish; ta'lim-tarbiya jarayonini texnologiyalashtirish borasida respublika miqyosida, shuningdek, xorijiy mamlakatlarda bu boradagi axborotlarni o'quvchi-talabalarga muntazam yetkazib borishga erishish. Bu g'oyalar davriy ilmiy-uslubiy jurnallar va ularning ilovalari ilmiy-uslubiy seminarlar hamda malaka oshirish, qayta tayyorlash kurslari orqali amalga oshiriladi.

Ma'lumki, ta'lim jarayonining faol subyektlari o'qituvchi, o'quvchi-talabalar bo'lib, ularning hamkorlikdagi faoliyatlari muayyan mavzu yoki fanlar asoslari bo'yicha kam kuch va vaqt sarflangan holda nazariy va amaliy bilimlarni chuqur o'zlashtirish imkonini beruvchi jarayonning umumiy mohiyatini tavsiflaydi.

O'qituvchining samarali faoliyatga yo'naltirilgan ta'lim jarayonidagi metodik ishlanmasidan farqli ravishda, ta'limning faol texnologiyasi o'quvchi-talabalarga qaratiladi, ularning shaxsiy va o'qituvchi bilan bir-

galikdagi faoliyatini hisobga olgan holda o'quv materiallarini o'zlashtirishga sharoit yaratadi. Faol ta'lim texnologiyasining yetakchi muammosi o'quvchi-talaba shaxsini rivojlantirish orqali ta'lim maqsadiga erishishni ta'minlashdan iborat.

Ta'lim-tarbiya jarayoni butun mashg'ulot davomida o'quvchi-talabalarning faolligi va qiziquvchanligini muntazam ravishda rivojlantirib borish maqsadini ko'zda tutadi, o'quv omillarini yaratuvchi faol ta'lim texnologiyasi talablari o'quv faoliyatiga tezkor jalb etish imkonini beradi.

Faol ta'lim texnologiyasini o'quv jarayoniga tatbiq etish hisobiga ta'lim jarayoni rag'bat (motivatsiyasi) kuchaytirilishi mumkin. Ma'lumki, tayyor holda olingan bilimlarni amaliyotda qo'llash qiyin, bu ayniqsa, tabiiy fanlar bo'yicha topshiriqlarni bajarishda namoyon bo'ladi. Shuning uchun bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishda o'quvchitalabalarning bevosita faoliyat ko'rsatishlari hamda o'qituvchi tomonidan boshqaruvga asoslangan faol ta'lim texnologiyasini qo'llash talab etiladi.

Ta'lim texnologiyasi tamoyili quyidagilarni qamrab oladi:

- *o'quvchi-talabalarning faol ta'lim olishining chinakam mohiyati aqliy faoliyat natijasida bilimning yangi-yangi sir-sinoatlarini mustaqil ravishda anglab olishdir;*

- *o'quvchi-talabalar o'z harakati bilan fanlarni yaxshi o'rganadi va o'zlashtiradi;*

- *o'quv jarayonini shunday tashkil qilish kerakki, ularning o'zlari fanga qiziqsin, uni bilishga harakat qilib, intilsin;*

- *o'quvchi-talabalar darsga faol qatnashishlari lozim.*

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar turlarini tanlash shakllanayotgan bilim, ko'nikma va malakalar, tashkil etilayotgan darslarning shakli, qo'llanilayotgan uslub va metodlar xususiyatiga bog'liq. Masalan, o'quvchi-talabalarda ijodiy tafakkurni rivojlantirish, o'quv materiallariga tanqidiy yondashish ko'nikmasini shakllantirish hamda mahsuldor faoliyat turlarini tashkil etish bilan bir qatorda an'anaviy dars shakllari bilan birga konferensiya darsi, integral (ikki komponentli) darslardan foydalanish lozim. Mazkur vaziyatda ta'lim metodlari ta'lim maqsadi (bilimlarni turli vaziyatlarda qo'llashga yo'naltirilgan topshiriqlar, yangi sharoitda faoliyat ko'rsatishga undovchi topshiriqlarni bajarish, o'zlashtirilgan bilimlar asosida chizmalar tuzish, ularni tasniflash, qiyoslash, izchil tizimga solish, umumlashtirish va boshqalar) bilan mutanosib bo'lishi kerak.

Yetarli darajadagi rag'bat va o'quvchi-talabalar faoliyatini samarali tashkil etish bilan ham ko'zlangan natijalarga erishilmaydi. Pedagogik ja-

rayonning samarasi ta'lim jarayonini tashkil etish va boshqarish yo'llarini to'g'ri tanlash bilan ta'minlanadi.

Pedagogik jarayonni boshqarish o'zida quyidagi ikki yo'nalishni mujassamlashtiradi:

- faoliyatni boshqarish;
- o'quvchi-talabalar jamoasini boshqarish.¹

Rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyasining asosiy tamoyillari quyidagilar:

- *inkorporatsiya (tizimli faoliyat ko'rsatish) – turli fanlarga oid bilimlarni umumlashtirish;*
- *moslashuvchanlik – ta'lim shakli, metodi va usullarining turli ta'lim muassasalarida qo'llanuvchanligi;*
- *uyg'unlik – muayyan o'quv predmetiga oid o'quv materiali mazmunining shaxsni rivojlantirish shakl, metodi va usullari bilan uyg'unligi;*
- *yaratuvchanlik – turli ta'lim muassasalari pedagoglarining pedagogik texnologiyalarni yaratish imkoniyatlari;*
- *tabiiylikka asoslanish – genetik va ijtimoiy jihatlarga muvofiq o'quvchilarning o'ziga xos, shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish.*

Rivojlantiruvchi ta'limda o'quvchi-talaba shaxsiga faoliyatli yondashuv bu tizimning konsepsiyasini tashkil etib, bunda shaxs "subyekti" kategoriyasi erkinlikka intilish, o'z-o'zini rivojlantirish, yaxlitlik, mustaqil o'qish, o'zligini namoyon etish va faollashtirish xususiyatlari asosida anglashiladi, o'quv jarayoni hamda uning tarkibiy qismlari – maqsad, mazmun, metod, shakl, uslub, vositalar o'quvchi talabalar uchun shaxsan ahamiyatga ega bo'lgan, uning shaxsiy tajribasi mahsuli sifatida tatbiq etiladi.

Ta'lim-tarbiya asosida shaxsning intensiv rivojlanishi, moddiy-ma'naviy qadriyatlarni o'zlashtirishi faqat uning shaxsiy faoliyati natijasida amalga oshadi.

Agar o'quvchi-talabalar o'quv faoliyati mohiyatini anglay olmasa, o'quv maqsadini tan olmaydi, o'qituvchi qo'ygan vazifalarni tushunmaydi va qabul qilmaydi, u tomonidan sodir etiladigan barcha xatti-harakatlar majburiyat va tazyiq ostida sodir bo'ladi, uning bilimlari rasmiy xarakterga, pedagogning faoliyati esa rasmiyatchilik mazmuniga ega bo'ladi. Bilim amaliyotga tatbiq etishga qaratilgan faoliyat natijasidagina shakllanadi. Bu darslik mazmunidan ba'zi ilmiy ma'lumotlarni shun-

¹ Qarang: Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – T. Fan. 2006. 90-93- betlar.

chaki, ko‘r-ko‘rona yodlab olish bo‘lmay, balki o‘quvchi-talabanning shaxsiy, subyektiv tajribasiga asoslangan haqiqiy bilimlar bo‘ladi.

Inson ongi hamisha subyektiv mohiyatga ega. O‘quvchi-talaba muayyan bilimlarga nisbatan befarq bo‘lmay, bilimlar uning uchun shaxsiy mazmunga ega bo‘lsagina puxta o‘zlashtiriladi. O‘qituvchi bunga o‘quvchi-talabada o‘quv predmetiga nisbatan qadriyatli, ijobiy subyektiv munosabatni tarkib toptirish natijasida erishadi.

O‘quvchi-talabanning ruhiy xususiyatlarini o‘rganish o‘zlashtirilayotgan bilimlarning o‘quvchiga shaxsan qiziqarli va kerakli bo‘lishi zarurligi, aks holda ular rad etilishini ko‘rsatadi. Bu holat obrazli ifodalansa, individual tafakkurda bilimlar subyektivlashadi, o‘ziga xos jihatlariga ega bo‘ladi. Teskari jarayonda individual tasavvur va shaxsiy fikrlar obyektiv ahamiyat kasb etar ekan, bilimlar turli nuqtayi nazarlarning to‘qnashuvi, bahs-munozara, o‘zaro hamkorlikdagi faoliyat natijasida o‘zlashtiriladi, bu esa o‘quv jarayonini noan’anaviy usulda tashkil etishning muhim shakllari (bahs-munozara, o‘zaro hamkorlik)ni talab etadi.

Shunday qilib, rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyasi shaxs rivojlanishining asosiy substansiyasi hisoblanadi. Shaxs faoliyati uning ichki hissiyotlari bilan bog‘liq. Shaxs motiv, hissiyot va shaxsiy fikr vositasida namoyon bo‘ladi.

O‘qituvchi o‘z darsida o‘quvchi-talabalar tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiluvchi faol va rivojlantiruvchi pedagogik texnologiyalardan foydalanib, shunday shart-sharoitlarni tarkib toptirishi lozimki, natijada o‘quvchi-talaba uchun dastlab xolis bo‘lgan obyekt kutilmaganda subyektiv xususiyat kasb etsin.¹

Bugungi kunda oliy o‘quv yurtlarida va kasb-hunar kollejlarida yosh o‘g‘il va qizlar ta’lim olishadi. Ularning ba’zilari dastlab o‘qishgaunchalik qiziqmaydi, chunki ularda mustaqil ishlash, darsliklardan foydalanish, asosiy va muhim tushunchalarni ajrata bilish borasida malakalar hali shakllanmagan. Hatto o‘quvchi-talabalar orasida juda tortinchoqlari ham uchraydi. Ularga mavzu bo‘yicha savol bersangiz, jim turaveradi. Boshqalar huzurida ham savollarga javob berishga ancha qiyinaladi. Bunday o‘quvchi-talabalar bilan ishlash ko‘p vaqt, muhimi, sabrtoqat talab etadi.

Bino mustahkam asos ustiga qurilgani kabi o‘quvchi-talabanning o‘quv faoliyati ham bilim, ko‘nikma va malakaga asoslanishi lozim. O‘quvchi-talabalarda mustaqil bilim olishga ehtiyoj uyg‘otish, ularni axborotlarning

¹ Qarang: Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asosi. – T.: 2006. 90-100-betlar.

katta oqimidan keraklisini to'g'ri tanlay bilishga o'rgatish juda muhim. Bularning barchasi ta'lim olishga, o'quvchi-talabalarda bilimlarni ayni bir vaqt oralig'ida samarali o'zlashtirish ko'nikmasini shakllantirish masalasiga noan'anaviy yondashishni talab etadi. Asosiy didaktik va psixologik nazariyalarga tayanish, ilg'or pedagogik tajribani umumlashtirish, eksperiment natijalari rivojlantiruvchi ta'lim pedagogikasi to'g'risida so'z yuritishga imkon beradi. "Rivojlantiruvchi ta'lim deb, – ta'kidlaydi akademik M.I. Maxmutov, – umumiy va maxsus rivojlanishga olib keladigan shunday ta'limga aytish mumkinki, unda o'qituvchi fikr yuritishning qonuniy rivojlanishini bilishga tayangan holda, maxsus pedagogik vositalar yordamida o'z talabalarini fan asoslarini o'rganish jarayonida fikrlash qobiliyati va bilish ehtiyojini shakllantirishga oid maqsadga yo'naltirilgan ish olib boradi".¹

Rivojlantiruvchi ta'limda ziddiyatlarni hal etish yo'li bilan o'quvchi-talabaning turli o'quv faoliyatida miqdoriy va sifat o'zgarishlar amalga oshiriladi. Rivojlantiruvchi ta'lim modelini loyihalash pedagogik bashoratda muhim o'rin tutadi.

O'qituvchilar darsning nafaqat "umumiy ssenariysi"ni, balki uning alohida elementlari modellarini ham ishlab chiqadi.

Modelning vazifasi juda xilma-xil. Ulardan asosiysi evristik vazifa-dir. Tadqiqot ishida va o'quvchi-talabalarning fikriy faoliyatini rivojlantirishda model etalonlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Ulardan foydalanib, o'qituvchi turli pedagogik vaziyatlarni oldindan bashorat qilishi mumkin.

Bilim olish fikriy faoliyat darajasi va bosqichlari bilan bog'liq. O'qitish metodlari modeli va boshqalar o'qituvchiga darsning maqsad va vazifasini rejalashtirishda, o'qitish metodlarini tanlashda yordam beradi. O'qituvchi darsga tayyorgarlik ko'rishi jarayonida o'quv materiali o'quvchi-talabalarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish uchun qanday imkoniyatlar berishi va undan qanday foydalanish haqida o'ylab ko'radi.

Masalan, ziddiyatli fikrlarni bir-biriga taqqoslab, o'qituvchi muam-moli vaziyat yaratadi. Bu o'quvchi-talabalarni o'z nuqtayi nazarini bosh-qalarniki bilan taqqoslash va isbotlashga majbur etadi. Umumta'lim va iqtisodiy hamda maxsus fanlar predmetlari o'qituvchisining butun ish faoliyati yagona uslubiy mavzu – "Iqtisodiy ta'lim sifati kafolati" asosi-ga qurilmog'i lozim.

¹Qarang: Maxmutov.M.I. Maktabda problemali ta'limni tashkil etish. – T.: «O'qituvchi», 1981. 82-bet.

O'qituvchi uchun eng qiyini o'quvchi-talabani bilishini aniqlash. Maxsus fanlar o'qituvchilari har yangi o'quv yilining sentabrida birinchi kurs o'quvchi-talabalari bilimini tekshirib ko'radi va ularning maktab yoki kasb-hunar kollejida olgan bilimlarini baholaydi. Topshiriqlar ma'lum standart asosida tayyorlanadi. Nazorat ishlari test xarakterida beriladi. Olingan ma'lumotlar asosida o'quvchi-talabalar bilimidagi kamchiliklar aniqlanadi. Natijaga asoslanib, qo'shimcha mashg'ulotlar tashkil etiladi, o'quvchi-talabalarga alohida maslahatlar beriladi. Ularni ishga jalb etish, bilimga qiziqtirish uchun o'qituvchi o'z zaxirasida har bir mavzu bo'yicha o'quvchi-talabalarning bilish faoliyatini faollashtiruvchi, ularni fikrlashga o'rgatuvchi o'ziga xos dars modellariga ega bo'lishi kerak, nafaqat ega bo'lish, balki ayni guruhda, ayni aniq sharoitda va ayni kasbiy faoliyatda ulardan qaysi biri ko'proq foyda keltirishini bexato bilishi zarur. Bunda o'zi va o'quvchi-talabalarning imkoniyatini hisobga olishi kerak.

Maxsus fanlardan saboq beradigan o'qituvchilar dars jarayonida turli xil didaktik o'yinlar, seminarlar, munozaralar, ma'ruzalar, praktikumlar, konferensiyalar tashkil etadi. Masalan, "Dasturchi" o'yini o'quvchi-talabalar bilimini individual tekshirishga mo'ljallangan. Bunda javobni tanlash usulidan foydalaniladi. Maxsus kartochka-topshiriqlar tayyorlanib, unga toza varaq ilova qilinadi. Bu varaqqa javoblar qayd etiladi. O'quvchi-talabalar bilimini baholash uchun nazorat varaqlari yig'iladi va tekshiriladi. To'g'ri javoblarning soniga qarab, o'quvchi-talabalar ma'lum ball oladi. Bu o'yindan so'rov jarayonida, takrorlash va umumlashtirish darsida, bilimlarni, darsni mustahkamlashda foydalaniladi.

"Sen darslikni bilasanmi....?" o'yinining didaktik maqsadlaridan biri – o'quvchi-talabalarda darslik bilan ishlash malakasini, shuningdek, rasmlarga taalluqli matnlarni ajrata bilish, matn mazmunini illustratsiya bilan bog'laydigan savollarga javob berish bo'yicha ko'nikmalar shakllantirish.

O'quvchi-talabalarning mustaqilligini rivojlantirish uchun ilgari ketuvchi seminarlar tashkil etiladi, bunda o'quvchi-talabalarning o'zlari yangi o'quv materiallarini kichik insho sifatida, o'qitishning texnik vositalari va namoyish tadqiqotidan foydalangan holda tayyorlangan referatlar ko'rinishida bayon etadi. Dastlab ko'pgina o'quvchi-talabalar oddiy xabarlarni ham tayyorlay olmaydi. Shuning uchun birinchi seminar topshiriqlarini tayyorlashga ancha ko'p vaqt sarflanadi.

Birinchi kursda asosan kichik seminarlar o'tkaziladi. Bunda xabarlarni tayyorlash va umumlashtirish, bilimlarni o'zlashtirish natijasini tahlil etish bitta dars davomida amalga oshiriladi.

Uchinchi kursda talabalar dars-seminarlar o'tkazishni ancha-muncha o'rganib oladi va ularning o'zlari katta xabarlarni mustaqil holda tayyorlaydi. Albatta, seminar katta tayyorgarlik ishlarini, boshqa fanlardan dars beruvchi o'qituvchilar bilan maslahatlashishni taqozo etadi. Masalan, "Informatika" predmeti bo'yicha o'quvchi-talabalar, "Elektron pochta", "EHMning beshinchi avlodi" mavzulari bo'yicha dars o'tishlari mumkin.

Albatta, yangi o'quv materialini o'rganishda ma'ruzalar o'qiladi. Bizningcha, tayanch konspektlarga ham e'tibor qaratilishi lozim. Ulardan maxsus fanlar darslarida quyidagi hollarda foydalaniladi:

- materialni tushuntirishda. Mavzuni ko'rib chiqishda tayanch konspektlar doskaga yoziladi yoki dars yakunlangandan keyin, o'quvchi-talabalarga tarqatiladi va aytib o'tilganlar qisqacha takrorlanadi. Bunda tayanch konspektida aks ettirilgan tasvirlarga tayaniladi. Bu o'rganilgan bilimlarni o'ziga xos ravishda mustahkamlash hisoblanadi;

- so'rov paytida. Tayyorlangan plakatlar bo'yicha o'quvchi-talabalar o'rganilgan o'quv materiallari mazmuni haqida gapirib beradi. Ba'zan esa xohlovchilar doska oldiga taklif etiladi va ulardan tayanch tasvirlardan birini tushuntirish yoki rasmlar o'rtasida qanday bog'liqlik mavjudligi so'raladi. Bunday ishlarni o'tkazish natijasida tayanch konspektlar bilan ishlash oson degan xulosaga kelish mumkin. Chunki ularda tushuntirishlar va izohlar mavjud. Ulardan bilimi kuchsiz o'quvchi-talabalar uchun mashg'ulotlar o'tkazishda foydalaniladi. Bilimi kuchsiz o'quvchi-talabalar esa, ulardan savollarga javob berishda foydalanadi. Bu esa ularga qanoatlantirarli baho olish imkonini beradi.

Tayanch konspektlarni rasmiylashtirish ishiga o'quvchi-talabalar ham jalb etiladi. Bunda o'quvchi-talabalarning ko'nikma va malakasi ortib boradi. Bir necha darslardan keyin o'quvchi-talabalarning o'zlari mavzu bo'yicha tayanch konspektlar tuzishlari mumkin. O'quvchi-talabalar rasmlar chizadi, munozaraga kirishadi, bir-birining kamchiliklarini ko'rsatadi. Tayanch konspektlar imtihon paytida ularga juda qo'l keladi.

Rivojlantiruvchi ta'limning asosiy jihatlaridan biri – o'quvchi-talabalarni aytilayotgan so'zlarning ma'nosini tushunishga o'rgatish. Agar bo'lajak iqtisodchi oliy o'quv yurtida ta'lim ololmasa, kasb-hunar kollejida olgan bilimini yanada chuqurlashtirish maqsadida malaka oshirish kurs-

larida ta'lim oladi. Bu o'qish, shak-shubhasiz, ma'ruza tinglash bilan uzviy bog'liq. Bunday o'qishning eng sodda usuli diktant yozishdir.

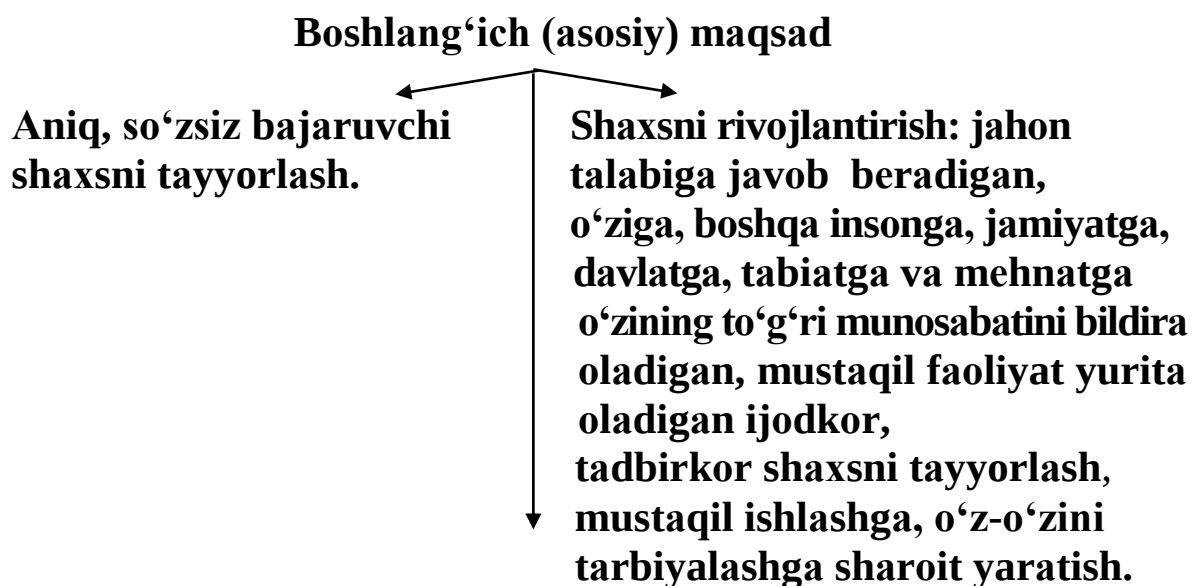
Diktant ikki xil variantda o'tkaziladi. Ish tugaganidan keyin diktant yig'ishtirib olinadi, uning ikkinchi nusxasi ishchi daftarida qoladi (odatda, diktant yoziladigan varaqning ostiga qora qog'oz qo'yilib yoziladi). Natijalar tekshiriladi, to'g'ri javoblar aniqlanadi. Ta'lim oluvchi daftarlariga zaruriy belgilar qo'yadi, keyin ulardan qaysi birining barcha javoblari to'g'ri ekani haqida ma'lumot beradi. Ana shu asosida ularning ishi darhol tekshirib ko'riladi. Agar diktantda ko'rsatilgan barcha javoblar to'g'ri bo'lsa, ta'lim oluvchiga "besh" baho qo'yiladi. Qolgan diktantlar tekshirilmaydi.

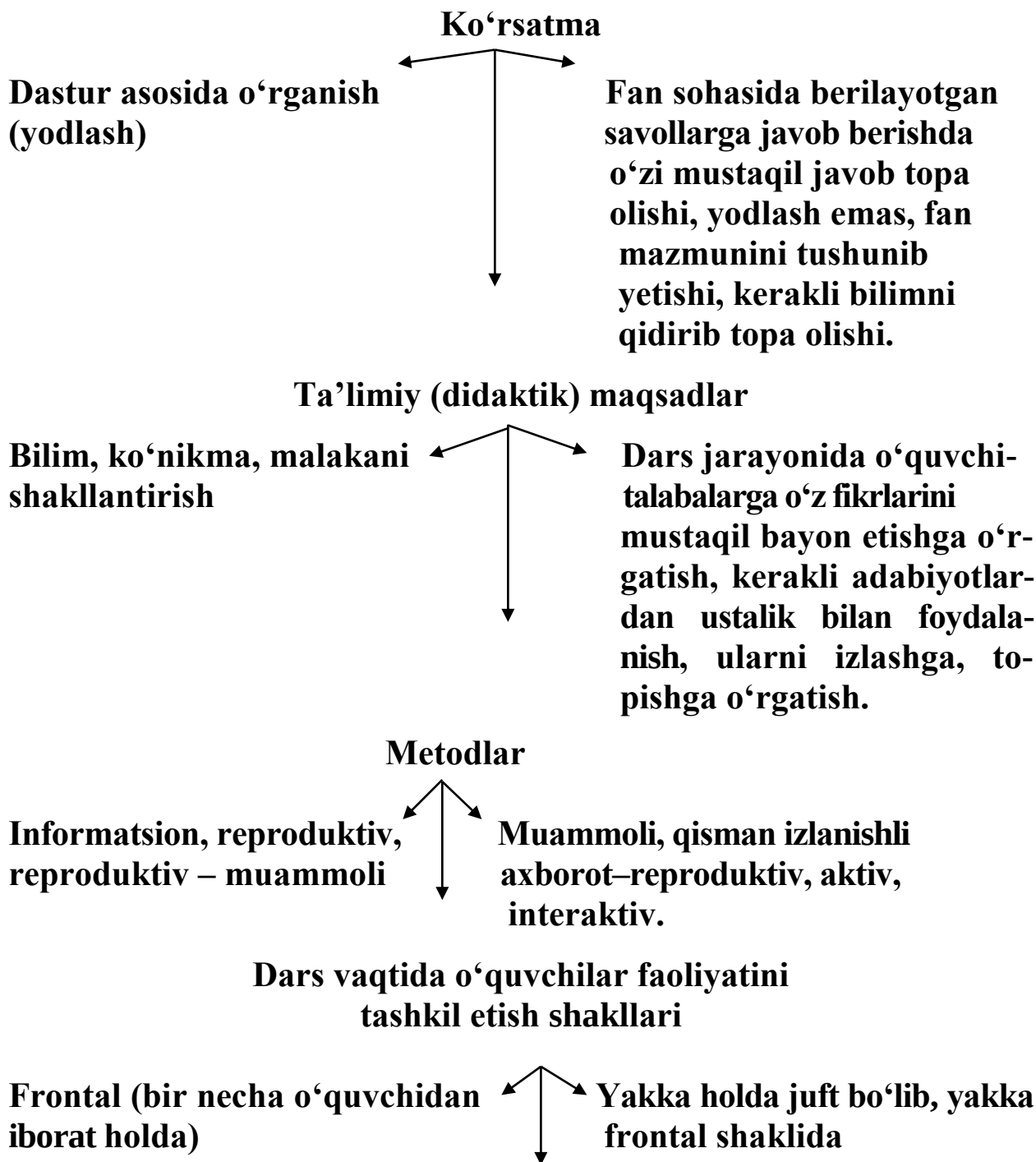
Diktantdan "besh" ololmaganlar mavzu bo'yicha ishlashni davom ettiradi. Ular o'quv materialini takrorlaydi, masala yechish usullarini chuqurroq o'rganadi, dars oxirida kichik mustaqil ish bajaradi. Dars oxirigacha mustaqil ishini bajargan va masalalarni to'g'ri yechgan ta'lim oluvchiga "4" baho qo'yiladi. Ta'lim oluvchilar ishini o'z uyida davom ettiradi. Ertasiga ular bajargan qo'shimcha ishlarini o'qituvchiga topshiradi. Agar ish sifatli bajarilgan bo'lsa, unga "5" baho qo'yiladi. Aks holda u ishini qaytadan bajaradi.

"5" baho olgan ta'lim oluvchilar qo'shimcha masalalarni yechishdan ozod etiladi. Ularga ancha qiyin topshiriqlar beriladi yoki ular kuchsizlarga yordam beradilar.

Rivojlantiruvchi ta'limning asosiy maqsadi o'quvchi-talabalarda o'quv faoliyati va mustaqil ishlarni tashkil etish bo'yicha ko'nikma va malakalarni shakllantirishdir.

51-shakl. An'anaviy va rivojlantiruvchi ta'lim modellari.
An'anaviy ta'lim. Rivojlantiruvchi ta'lim.

Noan'anaviy darslar

Asosiy tayanch tushunchalar

An'anaviy dars – darsning asosiy maqsadi ko'proq tushuntirishga qaratilgan, o'qituvchi bilim beruvchi, o'quvchi-talaba esa bilim oluvchi rolini bajaruvchi dars o'tish metodidir.

An'anaviy dars – XVII asrda Ya.A. Komenskiyning didaktik tamoyillari asosida shakllanib, hozirda maktablarda eng ko'p qo'llanilayotgan sinf-dars tizimidan iborat. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosan,

shu tizimni turli yo‘nalishlarda takomillashtirish maqsadlarida yaratilib, hozirda rivojlanib bormoqda.

Motivatsiya – biologik jihatdan insonning irsiy va to‘plagan tajribasi asosida individual va huquqiy ravishda ehtiyojlarini qondirishga yo‘naltirilgan, undaydigan tuyg‘u.

Muammoli vaziyat – hayotdagi yoki o‘quv vaziyati bo‘lib, u ma-shaqqat bilan hal qilinadigan masala tufayli yuzaga keladi.

Muammoli ma’ruza – talabani o‘ylashga, taqqoslashga, yechimini topishga undaydigan ma’ruza.

Muammoli o‘qitish – o‘quv mashg‘ulotini tashkil etish shakli bo‘lib, unda pedagog rahbarligida muammoli vaziyat yuzaga keltiriladi va hal qilinishida ta’lim oluvchilar faol mustaqil harakat qiladilar.

Nazorat savollari

1. An’anaviy ta’lim nima?
2. An’anaviy ta’limning noan’anaviy ta’limdan farqi nima?
3. An’anaviy va noan’anaviy o‘qitish modellarining afzalliklari va kamchiliklari haqida nimalarni bilasiz?
4. Modellashtirish nima?
5. Hamkorlikda o‘rganish modelini tushuntirib bering.
6. O‘rganishning tadqiqot modelini ta’riflab bering.
7. Muammoli ta’lim haqida nimalarni bilasiz?
8. Muammoli vaziyat nima?
9. Faol va rivojlantiruvchi pedagogik texnologiyalar deganda nima-ni tushunasiz?

Mustaqil ish mavzulari

1. An’anaviy va noan’anaviy o‘qitish modellari.
2. Muammoli ta’lim texnologiyasi.
3. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida muammoli darsni tashkil etish.
4. O‘quv jarayonini faol va rivojlantiruvchi pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish.
5. Shaxsni faollashtirishga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalari.

Test topshiriqlari

1. An'anaviy dars deganda qanday darsni tushunasiz?

a) muayyan muddatga mo'ljallangan, ta'lim jarayoni ko'proq o'qituvchi shaxsiga qaratilgan, mavzuga kirish, yoritish, mustahkamlash va yakunlash bosqichlaridan iborat ta'lim metodi;

b) an'anaviy dars o'tish modelida ko'proq ma'ruza, savol-javob, amaliy mashqlardan foydalaniladi;

c) ta'lim jarayonining markazida o'qituvchi va o'quvchi-talabalar turadi;

d) ta'lim jarayonida o'quvchi-talabalar mavzuni qay darajada o'zlashtirganliklarini nazorat qilish;

e) o'quv jarayonini baholashdir.

2. O'qitishning noan'anaviy modellari qaysilar?

a) modellashtirish;

b) hamkorlikda o'rganish;

c) o'rganishning tadqiqot modeli;

d) an'anaviy dars modeli;

e) a, b, c.

3. Muammoli ta'limning maqsadi nima?

a) ilmiy bilim;

b) bilimlar tizimi natijalarga erishish yo'lini o'zlashtirish;

c) o'quvchi-talabalarning fikrlashini faollashtirish;

d) o'quvchi-talabalarning muammoli topshiriqlarni yechish malaka va ko'nikmasini shakllantirish;

ye) o'quvchi-talabalarni muammoning faol yechimi jarayoniga jalb etib, rag'batlantirish.

4. Muammo nima?

a) ilmiy bilishni rivojlantirish zarurligini ifodalashning subyektiv shaklidir;

b) muammoli vaziyatda, ya'ni jamiyat rivojlanish jarayonida bilish va bilmaslik o'rtasida obyektiv ravishda vujudga keladigan vaziyat;

c) reproduktiv fikrlash jarayoni;

d) taxminlar, xulosalarni bayon qilish va ularni tajribada tekshirish;

e) a va b.

5. Muammoli vaziyat deganda nimani tushunasiz?

- a) o'quv materialini o'quvchi-talaba ongida vujudga keltiradigan yo'sindagi faoliyatdir;
- b) mantiqiy va to'g'ri xulosa chiqarish;
- c) ijodiy va ilmiy fikrlashni shakllantirish;
- d) o'quvchi-talabaning ma'lum psixik holati;
- e) o'quvchi-talaba hamkorligida ongli, ma'lum maqsadga yo'naltirilgan faoliyat.

6. Muammoli vaziyatlarni hal qilish usullaridagi asosiy yetakchi funksiyalar qaysilar?

- a) o'rgatuvchi;
- b) rivojlantiruvchi;
- c) tarbiyalovchi;
- d) motivlashtiruvchi va umumlashtiruvchi;
- e) a, b, c.

7. Faol ta'lim texnologiyasining yetakchi muammosi nima?

- a) o'qituvchining samarali faoliyat ko'rsatishiga yo'naltirilgan faol ta'lim jarayoni;
- b) talaba shaxsini rivojlantirish orqali ta'lim maqsadiga erishishni ta'minlash;
- c) faol ta'lim texnologiyasini o'quv jarayoniga tatbiq etish hisobiga ta'lim jarayoni rag'batlari (motivatsiyasi) kuchaytirilishi;
- d) o'quvchi-talabalarni darsga faol qatnashishi;
- e) faol ta'lim texnologiyasini asosiy muammosi o'qituvchi tomonidan boshqaruvga asoslanganligi.

8. Rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyasining yetakchi tamoyillari qaysilar?

- a) inkorporatsiya (tizimli faoliyat ko'rsatish), ya'ni turli fanlarga oid bilimlarni umumlashtirish;
- b) moslanuvchanlik, ya'ni ta'lim shakli, metodi va usullarining turli muassasalarida qo'llanuvchanligi;
- c) uyg'unlik, ya'ni muayyan o'quv predmetiga oid material mazmunining shaxsni rivojlantirish shakli, metod va usullari bilan uyg'unligi;
- d) yaratuvchanlik, tabiiylikka asoslanish;
- e) a, b, c va d.

9. Shaxsni faollashtirishga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalari bilan bog‘liq metodlar qaysilar?

- a) muammoli-izlanish;
- b) tadqiqot-izlanish;
- c) dialogik munosabat;
- d) ko‘rgazmali-tasviriy va reproduktiv;
- e) a, b va c.

10. Tadqiqot-izlanuvchanlik yo‘nalishidagi mashg‘ulotlarga xos ta’lim texnologiyasi qanday algoritmlarga bo‘ysunadi?

- a) rag‘batlantiruvchi asos – shaxsga yo‘naltirilgan muammoli vaziyatni yuzaga keltirishga xizmat qiladi;
- b) monokonstruksiya – topshiriq asosida individual ishlash;
- c) sotsiokonstruksiya – kichik guruhlarda ishlash, ijtimoiylashuv, ma’lumotlarni bilishga intilish;
- d) refleksiya, ya’ni o‘quvchi-talabanning shaxsiy hayoti, kechinmalari, tafakkurida kechayotgan o‘zgarishlarni tahlil qilish, o‘zining tafakkuri, erishayotgan yutuqlari va mag‘lubiyatlarining sabablarini bilishga intilish;
- e) a, b, c va d .

Intellectual trening

1. An’anaviy darsning afzalliklari nimadan iboratligini ta’riflab bering.

№	An’anaviy o‘qitish modeli	Tushuncha
1.	2.	3.

2. Noan’anaviy o‘qitish modeli deganda nimani tushunasiz?

№	Noan’anaviy o‘qitish modeli	Tushuncha
1.	2.	3.

3. Muammoli ta'limdan foydalanib o'tkaziladigan ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarga tayyorlanish qanday rejalashtiriladi?

№	MTF o'tkaziladigan ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarni rejalashtirish	Tushuncha
1.	2.	3.

4. Muammoli vaziyatni ta'riflab bering.

№	Muammoli vaziyat	Tushuncha
1.	2.	3.

5. O'qituvchi muammoli dars jarayonida muammoli ta'lim usulini qo'llash uchun qanday ketma-ketlikni bilishini tushuntirib bering.

№	Dars jarayonida muammoli dars usulini qo'llashdagi ketma-ketlik	Tushuncha
1.	2.	3.

6. Muammoli dars o'tishni istasangiz, qanday muammoli vaziyatlar yaratish yo'llarini bilishingiz kerak bo'ladi?

№	Muammoli vaziyatlar yaratish yo'llari	Tushuncha
1.	2.	3.

7. Tadqiqot metodida o‘quvchi-talabalarni izlanish, o‘zlari uchun yangi muammoni hal qilishga yo‘naltirish bosqichlarini tushuntirib bering.

№	O‘quvchi-talabalarni o‘zlari uchun yangi muammoni hal qilishga yo‘naltirish bosqichlari	Tushuncha
1.	2.	3.

8. Faol va rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyalarining bir-biridan farqi nimada?

№	Faol va rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyalari	Tushuncha
1.	2.	3.

9. Faol ta’lim texnologiyasi tamoyili nimalarni o‘z ichiga qamrab oladi?

№	Faol ta’lim texnologiyasi tamoyillari	Tushuncha
1.	2.	3.

10. Rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyasi tamoyillarini izohlab-tushuntirib bering.

№	Rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyasi tamoyillari	Tushuncha
1.	2.	3.

XI bob. MODULLI TA'LIM TEXNOLOGIYASI

11.1. Modullar va algoritmlar ta'lim jarayonining yaxlit tizimi sifatida

Ta'lim muassasalarining asosiy vazifalaridan biri o'quvchi-talabalariga insoniyat tarixi davomida yaratilgan bilimlarni yetkazish, fanlar asoslari bo'yicha muntazam bilim olishlari uchun tegishli sharoit yaratish, zarur axborotlarni tanlash va mustaqil o'qishni o'rgatish orqali bilim olishga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish va qiziqishlarini orttirishdan iborat. Bu vazifalarni an'anaviy ta'lim texnologiyasidan foydalangan holda hal etib bo'lmaydi, shu sababli ta'lim-tarbiya jarayonida modulli ta'lim texnologiyasini qo'llash zarurati vujudga keladi.

Modulli ta'lim texnologiyasi modullarga asoslanadi. "*Modul*" lotincha so'z bo'lib "qism" yoki "bo'lak" ("blok") degan ma'noni bildiradi. Demak, *modul* – *pedagogik texnologiyani tashkil qiluvchi, tarkibiy bo'laklarni ifodalovchi tushuncha*. Bu tarkibiy bo'laklar, ya'ni modullar eng kichik bo'laklardan hamda ularning turli miqdordagi to'plamlaridan iborat bo'ladi. Bunda eng kichik tarkibiy bo'lakni eng kichik modul, boshqalarini esa o'z ichiga qancha modulni olishiga qarab tegishli darajadagi modullar deyiladi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning eng kichik modullari asosiy tushuncha bo'lib, ular go'yoki pedagogik texnologiyani hosil qiluvchi "g'ishtcha"lar vazifasini bajarishi bilan asosiy ahamiyatga ega.

Bunda kichik modul, modul to'plami, birlamchi modul va modul darajasi degan tushunchalardan foydalaniladi. Ular quyidagicha ta'riflanadi:

Kichik modul – zamonaviy pedagogik texnologiyalar tarkibidagi eng kichik birlikni ifodalaydi. Amalda bunday kichik modulni boshqa kichik modullarga ajratish mumkin emas, deb hisoblanadi.

Birlamchi modul – zamonaviy pedagogik texnologiyalarni uning biror darajasidan boshlab tasvirlashda dastlabki modul sifatida tanlangan va o'z tarkibiga bitta yoki bir nechta kichik modullarni oladigan modul to'plami.

Modul to'plami – zamonaviy pedagogik texnologiyalarni uning biror darajasidan boshlab tasvirlash maqsadida bitta modul sifatida qaralgan bir nechta modullar yig'indisi.

Modul darajasi – zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tasvirlash ko'lamiga muvofiq ravishda tanlangan birlamchi modullarning o'z tarkibida aslida qancha modullarga ega ekanligi ko'rsatkichi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning modullari quyidagi darajalarga ajratilishi mumkin:

1. Bir o'quv mashg'ulotini o'tkazish texnologiyasini tashkil qiluvchi modullar.

2. O'quv fanining bir mavzusini, bir bo'limini, bir qismini yoki hammasining tarkibiy bo'laklarini hamda o'qitish texnologiyasini tashkil qiluvchi modullar. Ularni bloklar deb ham nomlanadi.

3. Bir nechta turdosh o'quv fanlarining tarkibiy bo'laklarini hamda ayrim fanlarni o'qitish texnologiyasini tashkil qiluvchi modullar (bloklar).

4. Davlat ta'lim standartining tarkibiy bo'laklarini hamda ularning bajarilishini ta'minlash texnologiyalarini tashkil qiluvchi modullar.

5. O'quv reja va dasturlarining tarkibiy bo'laklarini hamda ularning bajarilishini ta'minlash texnologiyasini tashkil qiluvchi modullar.

6. Ta'lim vositalarini tashkil qiluvchi modullar.

7. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayonida qo'llaniladigan usullarni tashkil qiluvchi modullar.

Ushbu modullar orasida bir o'quv mashg'ulotini o'tkazish texnologiyasini tashkil qiluvchi modullar zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayonining asosiy bo'g'inini tashkil qilishi bilan ham ahamiyatli hisoblanadi. Ular quyidagi turlarga ajratiladi:

- *mashg'ulot mazmunini tashkil qiluvchi asosiy tushunchalar;*
- *shu tushunchalarni o'quvchi-talabalarga tushuntirish jarayonining tarkibiy qismlari;*
- *shu tarkibiy qismlarning har birida qo'llaniladigan ta'lim-tarbiya vositalari va usullari;*
- *o'qituvchining mashg'ulot davomida bajaradigan faoliyatini tashkil qiluvchi modullar;*
- *o'qituvchilarning mashg'ulot boshidan oxirgacha bo'lgan vaqt davomida bajaradigan faoliyatlarini tashkil qiluvchi modullar;*
- *o'quvchi-talabalarning o'zlashtirishini nazorat qilish ishlarini tashkil qiluvchi modullar va shu kabilar.*

Yuqorida aytilganlardan ko'rinib turibdiki, zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayonidagi modullar ta'lim mazmuni, vositalari va usullarining har biriga tegishli tarkibiy elementlarni tashkil qiladi. Bunda ta'lim mazmuni modullari – o'rgatilayotgan axborotning tarkibini tashkil qiluvchi birliklarni; ta'lim vositalari modullari – shu vositalarining birliklarini; ta'lim usullari modullari – shu usullarni amalga oshirish faoliyati davomida bajariladigan harakatlarni tashkil qiluvchi birliklarni ifodalaydi.

Modul o'zgaras, qotib qolgan narsa deb qaralmasligi kerak. Aslida har bir modul o'ziga tegishli kichik maqsadni ifodalaydi. Bu maqsadni amalga oshirishda esa tegishli sharoit uchun eng ma'qul deb topilgan yo'llar, usullar, vositalardan foydalanish ko'zda tutiladi. Demak, modulda belgilangan maqsadni o'zgartirmagan holda uni to'liq amalga oshirishni ta'minlovchi, o'zaro farq qiluvchi turli yo'llar, usullar, vositalar qo'llanilishi mumkin.

Ushbu modullarni ajratib, belgilashda ma'lum tartibga rioya qilish zarur. Bunda, avvalo, eng kichik yoki birlamchi modul ajratiladi. Uni zamonaviy pedagogik texnologiyalarni turli darajasidan boshlab ishlab chiqishda turli kattalikda ajratish mumkin. Masalan, birorta fikrni tushuntirish jarayonini bir butun holatda bitta modul hisoblash ham yoki bu jarayonni bir nechta bo'laklarga ajratib, ularning har birini alohida modullar deb hisoblash ham, shuningdek, bitta emas, bir nechta o'zaro bog'liq fikrlarni tushuntirish jarayonini bir butun holda bitta modul deb hisoblash ham mumkin. Shu tartibda eng kichik – birlamchi modulni ajratishda asosiy shart shu modul tarkibida hamma zarur elementlar, albatta, saqlanishi va ularni istalgan boshqa vaqtda, boshqa joyda, boshqa tegishli tayyorgarlikka ega bo'lgan mutaxassislar va o'qituvchilar tomonidan oldindan ko'zda tutilgan darajada bajarish imkoniyatini saqlashdan iborat.

Shunday tartibda belgilangan modul eng kichik yoki birlamchi modul deb ataladi. Shunday birlamchi modullarni zarur bo'lgan hollarda tartib sonlar bo'yicha belgilash uchun "1-modul"; "2-modul" ko'rinishidagi yozuvlar bilan ajratib ko'rsatish yoki "modul" so'zini yozmasdan, faqat tartib son orqali ko'rsatish mumkin. Bunday belgilash orqali zamonaviy pedagogik texnologiyalarning to'liq bayon qilinishini ta'minlash hamda kelgusida to'liq saqlanishini nazorat qilish imkoniyati paydo bo'ladi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayonini tasvirlashda uning kengroq darajalardagi qo'llanishini umumlashtirib tasvirlash lozim bo'lgan hollarda, odatda, shunday birlamchi modullarning yig'indisini alohida ko'rsatish shart emas. Bunday maqsadlar uchun bir nechta birlamchi modullarning tegishli nuqtayi nazardan o'zaro bog'liqliklarini yoki mosliklarini hisobga olgan holda umumlashtirib, hosil qilingan to'plam ayrim modul sifatida ko'rsatiladi.

Bunday tartibda hosil qilingan modul *darajali modul* deb ataladi va uni yozma shaklda belgilashda o'z tarkibida nechta birlamchi modul bor bo'lsa, shuncha darajali ekanligi ko'rsatib qo'yilishi maqsadga muvofiq.

Buni, masalan, “1-modul (4)” yoki “1(4)” ko‘rinishida belgilash mumkin. Bunda shu modulning tasvirlangan zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayonidagi tartib soni birinchi ekanligi hamda o‘z tarkibiga 4 dona birlamchi modulni olishi, ya’ni to‘rtinchi darajali modul ekanligi shartli ravishda ko‘rsatilgan.

Ushbu tartiblarga rioya qilinganda har bir tasvirlanayotgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayoni tarkibidagi jami birlamchi modullar soni hamda ularning to‘plamlaridan iborat darajali modullar soni qancha ekanligi ma’lum bo‘ladi va buning natijasida tasvirlanayotgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar jarayoni to‘liq aks ettirilishi ta’minlanadi.

Yuqorida aytilganidek, o‘quv fani bir mavzusining tarkibiy bo‘laklarini hamda o‘qitish texnologiyasini umumlashtirib, bitta modul sifatida belgilash, shu o‘quv faniga doir har turli masalalarni hal qilish maqsadida qo‘llaniladi. Bu yerda shu o‘quv fanining bir mavzusi o‘rniga uning bir bo‘limini, bir qismini yoki hammasini bitta modul sifatida belgilash ham shunga o‘xshash maqsadlarda qo‘llaniladi. Ularni yuqorida aytilgandek, bloklar deb nomlash ham mumkin. Bunday modullarni belgilashda ularning o‘zini shartli ravishda birlamchi modul deb hisoblash va shunga muvofiq tartibda belgilash ham mumkin. Bunday modullarni darajali modul sifatida belgilash maqsadga muvofiq bo‘lgan hollarda esa, ular uchun birlamchi modullarni shartli ravishda zamonaviy pedagogik texnologiyaning qaysi darajasidagi modullaridan boshlab hisoblash belgilab olinadi. Shunga muvofiq ravishda modulning darajasini belgilash mumkin bo‘ladi.

Modulning darajasi shu tartibda ko‘rsatilgan holda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qaysi birlamchi darajadan boshlab tasvirlanayotgan bo‘lsa, shunga mos ravishda to‘liq aks ettirish ta’minlanadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar materiallarini yuqorida aytilgan tartibda modullarga ajratish jarayoni modullashtirish deb ataladi. Modullashtirishni tegishli materiallarni tayyorlash jarayonida amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shu bilan birga, ilgari tayyorlangan materiallar asosida ham modullashtirish amalga oshirilishi mumkin.

Modullar hamma hollarda ham tartib sonlari va darajalarini ko‘rsatgan holda belgilanmaydi. Lekin bunday holda pedagogik texnologiyalarning to‘liq bayon qilinganligini asosli kafolatlash qiyin bo‘ladi.

Davlat ta’lim standarti, o‘quv reja va dasturlari ham zarur hollarda yuqoridagi tartibda modullashtirilishi mumkin.

Ta’lim vositalarini har bir mashg‘ulot uchun, ayrim mavzu, bo‘lim, qism va umuman, bir o‘quv fani uchun zarurlilik darajasiga muvofiq modullashtirish mumkin. Shuningdek, ta’lim jarayonida qo‘llanadigan usullarni ham-

da o'qituvchi va o'quvchi-talaba faoliyatini ham zarur deb hisoblangan hollarda alohida modellash tirish mumkin.

Ta'lim-tarbiya jarayonida modulli ta'lim texnologiyalaridan foydalanishda darsda foydalaniladigan mavzu mantiqiy tugallangan fikrli qismlar, ya'ni modullarga ajratiladi va har bir qismni o'quvchi-talabalar mustaqil o'zlashtirishlari uchun o'quv topshiriqlari tuziladi. Shu o'quv topshiriqlari asosida har bir modul yakunida savol-javob o'tkaziladi va xulosa chiqariladi.

Mazkur darslarda o'quvchi-talabalarning bilish faoliyati modullarni ketma-ket o'zlashtirishlarini nazarda tutgan holda tashkil etiladi. Har bir modulni o'zlashtirish jarayoni o'quvchi-talabalarning yaxlit bilish faoliyatining elementi sanaladi, ya'ni bir darsda yaxlit tashkil etilishi ko'zda tutilgan o'quvchi-talabalarning o'quv faoliyati mavzu ajratilgan modul-larga muvofiq holda o'quv faoliyati elementlari (O'FE)dan tashkil topadi. Agar darsda o'rganiladigan mavzu mazmuni 4 ta moduldan iborat bo'lsa, o'quvchi-talabalarning o'quv-bilish faoliyati mos holda 4 ta O'FE dan tashkil topadi. Shuni qayd etish kerakki, dars yakunida o'quvchi-talabalarning o'z faoliyatlarini tahlil qilish va o'z-o'zini baholashini amalga oshirish maqsadida modul dasturini yakunlash bosqichi bo'ladi. Shu sababli fikr yuritilayotgan ushbu darsda foydalaniladigan modul dasturida 5 ta O'FE bo'ladi. O'qituvchi shu asosda modul dasturini tuzadi.

Modulli ta'limning asosiy mohiyati shundaki, o'quvchi-talabalar modul dasturlari yordamida mustaqil ishlashga asoslangan o'quv-bilish faoliyati orqali belgilangan maqsadga erishadilar.

Modul dasturlari mavzuning ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadidan kelib chiqadigan modul dasturining didaktik maqsadi, o'quvchi-talabalarning dars davomida bajaradigan o'quv topshiriqlari, topshiriqlarni bajarish bo'yicha berilgan ko'rsatmalar, modul dasturini yakunlash qismini o'zida mujassamlashtiradi.

Modul dasturlarini tuzishda o'qituvchi e'tiborini quyidagilarga qaratish zarur:

- modul dasturidan ko'zda tutilgan didaktik maqsadni aniq yoritish;
- an'anaviy ta'limda o'qituvchi darsning ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlarini o'z zimmasiga yuklaydi, ya'ni o'quvchi-talabalarda muayyan tushunchalarni shakllantirish, ilmiy dunyoqarashni kengaytirish, tarbiya berish va h.k. Modul dasturining didaktik maqsadi darsning yuqorida qayd etilgan maqsadlariga uyg'un holda o'quvchi-talabalarning zimmasiga yuklatiladi. Shuni qayd etish kerakki, maqsad aniq bo'lsa, unga mos holda tadbirlar qo'llaniladi;

– o‘quv materialini o‘rganishning mantiqiy yo‘nalishi (induktiv yoki deduktiv tarzda berilganligi)ni aniqlash;

– modulli ta’lim tamoyillari hisobga olingan holda o‘quv materialini mazmunan tugallangan mantiqiy ketma-ketlikdagi kichik qism (modul)larga taqsimlash;

– o‘quvchi-talabalar tomonidan o‘quv materiallarini har bir moduli yoki qismini o‘zlashtirishi uchun tashkil etiladigan o‘quv faoliyati usullarini belgilash;

– o‘quv faoliyati usullariga bog‘liq holda modul dasturidan o‘rin olishi lozim bo‘lgan o‘quv elementlarini va ularning ketma-ketligini aniqlash;

– o‘quvchi-talabalar bilimini aniqlash va nazorat qilish bo‘yicha dastlabki joriy nazorat, axborot to‘plami, o‘qitish mazmunini qayta ishlash, yakuniy nazorat va o‘quvchi-talabalar bilimidagi tipik kamchiliklar va xatolarni bartaraf etish yo‘llarini belgilash;

– o‘quvchi-talabalar uchun asosiy va qo‘shimcha adabiyotlarni tanlash.

O‘quvchi-talabalar modul dasturi yordamida o‘quv materialini mustaqil va ijodiy o‘rganish jarayoni mazkur mavzuni o‘zlashtirish uchun dasturda belgilangan vaqt doirasida amalga oshirilishiga erishish lozim.

Modul dasturlari mazmuni va mohiyatiga ko‘ra:

– o‘quvchi-talabalarning individual tarzda ishlashiga mo‘ljallangan modul dasturlari;

– ikkita o‘quvchi-talaba hamkorlikda ishlashiga mo‘ljallangan modul dasturlari;

– o‘quvchi-talabalarning kichik guruhlarda hamkorlikda ishlashiga mo‘ljallangan modul dasturlari;

– o‘quvchi-talabalarning individual tarzda ishlashiga mo‘ljallangan modul dasturlari har biri o‘quvchi-talabaning iqtidori, qiziqishi, bilim saviyasi, o‘zlashtirish darajasini aniqlash va orttirish, darslik ustida mustaqil va ijodiy ishlash, o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini rivojlantirish;

– ikkita o‘quvchi-talaba hamkorlikda ishlashiga mo‘ljallangan modul dasturlari yuqorida qayd etilganlardan tashqari, o‘quvchi-talabalarning bir-birini o‘qitishi, o‘zaro hamkorlikda o‘quv topshiriqlarini bajarishi va muammolarni hal etishi, o‘zaro nazoratni amalga oshirishi;

– o‘quvchi-talabalarning kichik guruhlarda hamkorlikda ishlashiga mo‘ljallangan modul dasturlari yuqoridagilar bilan bir qatorda o‘quvchi-talabalar o‘rtasida muloqot, o‘quv bahsi va munozara, o‘zaro hamkorlik va yordamni amalga oshirishni nazarda tutadi.

O'qituvchi mazkur modul dasturlaridan avval individual tarzdagi modul dasturlarini qo'llab, o'quvchi-talabalarda o'quv materiallarini mustaqil va ijodiy o'zlashtirish ko'nikmalari shakllanganligiga ishonch hosil qilganidan so'ng ikkita o'quvchi-talaba hamkorlikda ishlashga mo'ljallangan modul dasturlari, tegishli pedagogik shart-sharoitlar vujudga kelgandan so'ng, kichik guruhlarda ishlashga mo'ljallangan modul dasturlaridan foydalanishi lozim.

Kichik guruhlar uchun tuzilgan modul dasturlaridan foydalanishda ikki xil yondashuv mavjud:

1. Musobaqa usuli.

O'qituvchi o'quvchi-talabalarni teng sonli kichik guruhlarga ajratib, modul dasturi vositasida mustaqil ishlarni tashkil etadi. Har bir modul yakunida savol-javob o'quv bahsi, musobaqa tarzida o'tkaziladi. Guruhlar o'rtasida g'oliblar aniqlanadi. Guruh a'zolari o'z faoliyatini hamkorlarining fikrini hisobga olgan holda baholaydi.

2. Kichik maslahatchi usuli.

O'qituvchi o'quvchi-talabalarni teng sonli kichik guruhlarga ajratib, modul dasturi vositasida mustaqil ishlarni tashkil etadi. Har bir guruhga kichik maslahatchilar tayinlanadi. Kichik maslahatchilar guruh ishini boshqaradi, o'quvchi-talabalarining faoliyatini nazorat qiladi, tegishli hollarda yordam uyushtiradi. Har bir modul yakunida savol-javob, o'quv bahsi o'tkaziladi. O'zaro nazorat orqali o'quvchi-talabalar baholanadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar tatbiq etishga tayyorligi tarkibida mavjud modullar va algoritmlar qanchalik to'liq va puxtaligi bilan belgilanadi. Chunki modul va algoritmi ixtiyoriy texnologiyaning asosiy tushunchalari sifatida ahamiyatlidir. Binobarin, zamonaviy pedagogik texnologiyalardagi "modul" va "algoritmi" tushunchalari ham ta'lim jarayonining yaxlit tizimida o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Algoritmi – zamonaviy pedagogik texnologiyalar tarkibiy bo'laklari (modullari) o'zaro joylashuvining hamda pedagogik texnologiya jarayonlarini amalga oshirish ketma-ketligining avvaldan belgilangan tartibini (qoidasini) bildiradi. Zamonaviy pedagogik texnologiyani tartibli ishlab chiqish uni algoritmlashtirish deyiladi. Algoritmi har qanday texnologiyaga xos bo'lib, shu jumladan, zamonaviy pedagogik texnologiyalarda ham uni ma'lum tartib (qoida)ga muvofiq olib borish orqali avvaldan belgilangan maqsadga erishish kafolatlanadi.

Odatda, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni loyihalashdan oldin uning algoritmi ishlab chiqiladi. Shu algoritimga muvofiq holda modullarning o'zaro joylashish tartibi aniqlanadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarda algoritmlar alohida mashg'ulot yoki uning biror bo'lagi algoritmi, o'quv fanini o'qitishning umumidaktik izchilligi algoritmi, o'qituvchi, o'quvchi-talaba faoliyatining, o'zlashtirishni nazorat qilish, maktabni boshqarish jarayonining algoritmi kabi turlarga bo'linadi.

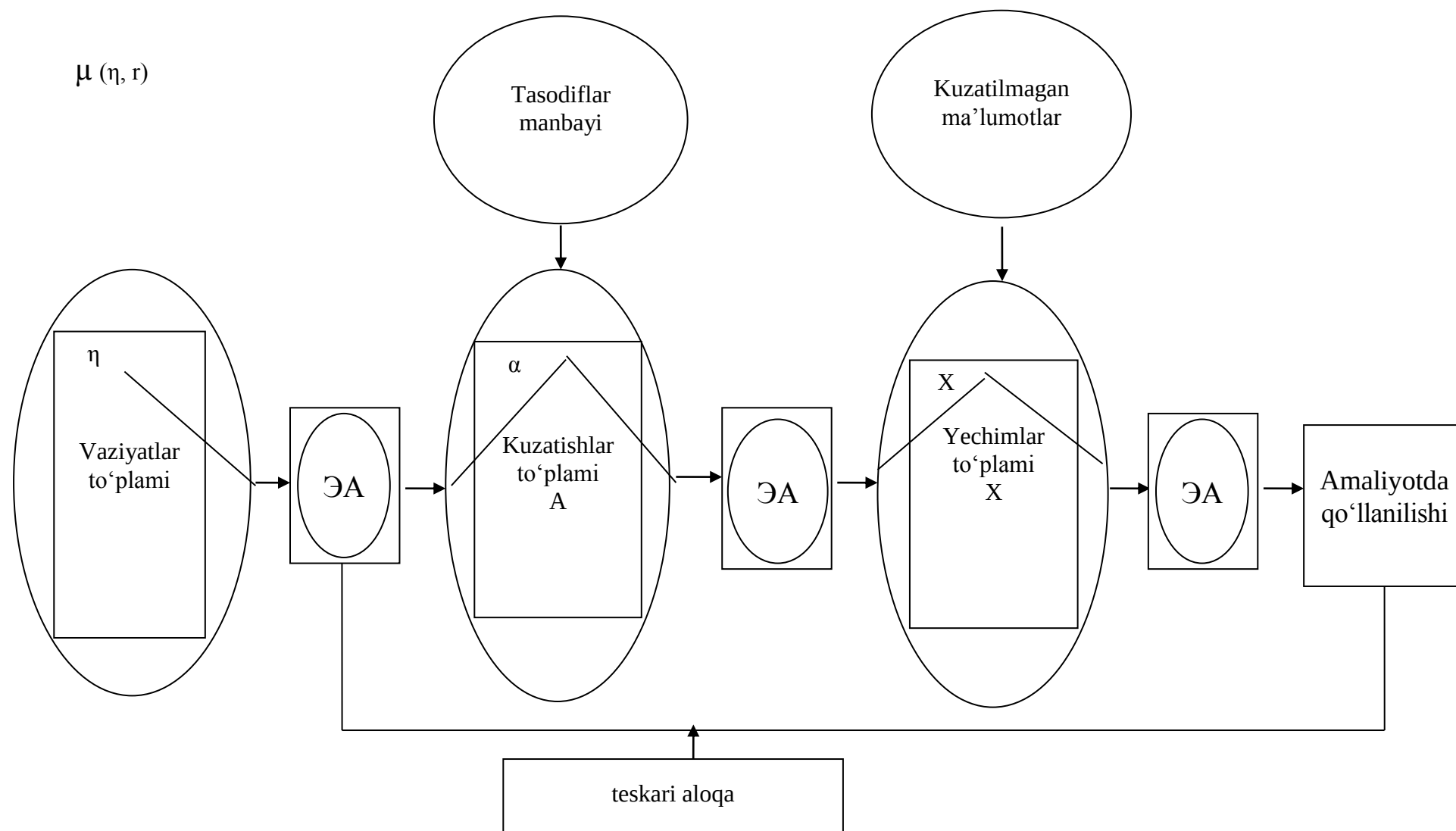
Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni algoritmlashtirishning birlamchi darajasi mashg'ulot jarayonidagi pedagogik faoliyatning eng kichik bo'laklari o'zaro joylashuvini hamda shu jarayonni amalga oshirish ketma-ketligini belgilashdan boshlanadi. Ular birlamchi algoritmlar deyiladi. Har bir belgilangan algoritmni tartib soni bilan ajratish maqsadga muvofiq. Shunda tegishli algoritmlar to'liq aks etganligini ko'rsatish va ularning saqlanishini nazorat qilish mumkin bo'ladi. Shu bilan birga, birlamchi algoritmni maqsadga muvofiq hollarda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning boshqa darajasi (masalan, bir o'quv mashg'ulotini bitta algoritm sifatida belgilash va shu kabilar)dan boshlab ham belgilash mumkin. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar algoritmlarini ham zarur hollarda yuqorida aytilgan modullarni belgilash tartibiga o'xshagan shakllarda belgilash mumkin.

Algoritmlash orqali zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tegishli ta'limiy o'rganilgan ega bo'lgan mutaxassislar tomonidan oldindan belgilangan maqsadlarning to'liq amalga oshirilishini kafolatlagan holda amalga oshirish imkoniyati yaratiladi.¹

Buni quyidagicha ifodalash mumkin: masalan, statistik yechim qabul qilish imitatsion modeli algoritmining umumiy tuzilish sxemasi asosida mumkin bo'lgan izlanuvchi (alternativ) yechim η noma'lum bo'lib, uni aniqlash zarur (52-shakl). Θ - η ga nisbatan barcha mumkin bo'lgan imkoniyatlar to'plami. a orqali $a=(a_1, a_2, \dots, a_n)$ tanlanma belgilangan; A – barcha mumkin bo'lgan tanlanmalar to'plami.

Izlanayotgan tanlanma qiymatiga η bog'lanishidan tashqari tasodifiy omillar majmuasi ham ta'sir qiladi va bu ta'sir keltirilgan shaklda η bilan ba'zi r tasodifiy ta'sirni birgalikda A to'plamda operator $p:a=p(\eta, r)$ operator bilan ifodalaydi. a ni bilgan holda η ga nisbatan tanlash natijasida 0 - mumkin bo'lgan to'plamdan yechim qabul qilinadi. Haqiqiy η holat bilan qabul qilinadigan yechim chalkashmasligi uchun X orqali tanlanma o'tkaziladigan to'plamni belgilaymiz. Ko'rinib turibdiki, X ga 0 to'plamning barcha elementlari kiradi.

¹ Qarang: Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiyalar asoslari – T.: "O'qituvchi", 2004, 57-62-betlar.

52-shakl. Statistik yechim qabul qilish imitatsion modeli algoritmining umumiy tuzilishi.

Tashlash algoritmi ba'zi g operatorning a tanlanmadagi ta'siri sifatida tasvirlangan. Har bir a ni tanlash, bu operator bo'lib, hal qiluvchi funksiyadir. Mos yechim $x=g(a, i)$ bo'lib, bunda i argument kiritilishini ta'kidlash lozimki, aynan olingan ayrim tanlanmada har xil sifatli yechim bilan har xil natijaga erishish mumkin.

Yechim funksiyasining statistik algoritmda sintez muammosi va yechim tahlilining sifati masalasi, ya'ni x va η ning yaqinlashish darajasi tajribadan tashqari ma'lumotlar ahamiyati bilan uzviy bog'liq. Imitatsion modelning statistik algoritmda tajribadan tashqari axborotlarning mohiyati yangi g algoritm sintezigacha bo'lgan barcha ma'lumotlardan iborat.

Qaralayotgan modelda vaziyatlar to'plami 0 , kuzatishlar to'plami A va yechimlar to'plami X lardan, mos ravishda maqbul qism to'plamlarining tanlanishi ekspert algoritmi (EA) yordamida amalga oshirilishi nazarda tutilgan. Shuningdek, EA algoritm yechim qabul qilish jarayonida tasodifiy hamda kuzatilmagan ma'lumotlar ta'sirlarini ham ma'lum darajada hisobga olib boradi. Oxirgi bosqichda qabul qilingan yechimning amaliyotda qo'llanilishi tufayli olingan natijalar teskari aloqa ma'lumoti sifatida EAga yetkaziladi va θ hamda A to'plamlardan yechim qabul qilishda bu ma'lumotlar ta'siri o'rganiladi. EA ning xulosasi mumkin bo'lgan yechimlardan iboratligi uchun, uni baholash quyidagicha amalga oshiriladi [4]. $q_j(x_i)$ – j ekspertning i – yechim uchun bahosi bo'lsin, u holda $q_1(x_j), q_2(x_j), \dots, q_n(x_j)$ baholar izlanayotgan maqbul xarakteristikaning $q(x_j)$, "o'lchovi" deyilsa, $q_1(x_i), \dots, q_n(x_i)$, chetlanish tasodifiy qiymatdir.

Taqribiy yaqinlashish sifatida

$q(x_i) = q(q_1(x_i), q_2(x_i), \dots, q_n(x_i))$ ni ishlatish mumkin, bu esa odatda o'rta arifmetik tanlanmadir.

$$q(x_i) = \left(\sum_{j=1}^n q_j(x_i) \right) / n, \quad i = 1, 2, \dots, n.$$

Yuqorida keltirilgan shakl asosida tuzilgan imitatsion model yordamida statistik yechim qabul qilish algoritmi borasida olib borilgan izlanishlardan olingan natijalar, ta'lim samaradorligini oshirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan masalalarni yechish uchun qo'llanilishi rejalashtirilgan.

Birinchi mashg'ulot

Bir masalani yechishning o'nlab algoritmlarini keltirish mumkin. Ayni bir masalani yechish algoritmlari bir-biridan tezkor xotiradan qancha joy olishi va qancha operatsiya (qo'shish, ko'paytirish va taqqoslash amallari) bajarish talab qilishi bilan farq qilishi mumkin.

Odatda, algoritmning bajaradigan operatsiyalari soni chekli bo'lishi talabi qo'yiladi. Buni aniq talab deb bo'lmaydi.

Matematiklar turli masalalar bo'yicha yordam so'rab, murojaat qilishadi. U har bir murojaat qiluvchiga mantiqan asoslangan javob berishga majbur. Aks holda uning matematikligiga ishonmay qo'yishadi.

Bir firmaning kompyuter sotish bo'yicha gumashtasiga (kommi-voyajeriga) hududdagi 20 ta shaharni aylanib chiqish vazifasi yuklandi. U har bir shahardan boshqa shaharlarga borish xarajatlarini aniqlab chiq-di. Gumashtaga qaysi shahardan boshlab, qaysi yo'nalishda aylanib chi-qilsa, yo'l xarajatlari kamroq bo'lishini aniqlab berishimiz kerak. Ushbu mazmundagi masala Kommivoyajer masalasi nomi bilan ma'lum.

Biror shahardan harakatni boshlab, o'sha shaharga qaytish yo'na-lishi berilganda, ketadigan xarajatni hisoblash qiyin emas. Agar mumkin bo'lgan barcha marshrutlarni aniqlasak, ularga mos keladigan xarajat-larni taqqoslab, eng kam xarajat talab qiladigan yo'nalishni aniqlashimiz mumkin.

Agar shaharlar 1 dan 20 gacha bo'lgan sonlar bilan raqamlansa, barcha yo'nalishlarni topish 1 dan 20 gacha bo'lgan sonlardan hosil qilinadigan o'rinlashtirishlarni hosil qilish masalasiga keladi. Shaharlar sonini n bilan belgilaymiz. Mumkin bo'lgan yo'nalishlarning qanchaligi va ular qanday hosil qilinishini tasavvur qilmoq uchun n ning kichik qiymatlarida o'rin-lashtirishlarni yozib ko'raylik.

$N=2$: (1, 2): (2, 1). $N=3$: (1, 2, 3):

(1, 3, 2): (2, 1, 3): (2, 3, 1): (3, 1, 2): (3, 2, 1) $N=2$ bo'lganda o'rinlashtirishlar 2 ta. $N=3$ bo'lgandagi o'rinlashtirishlar $n=2$ bo'lgan-dagi har bir o'rinlashtirishdan 3 ni birinchi, ikkinchi va uchinchi o'rin-larga qo'yish yo'li bilan hosil qilindi. Demak, yuqorida biz keltirga-nimizdek, $n=3$ bo'lganda o'rinlashtirishlar soni $2 \cdot 3 = 6$ ta. $n=4$ bo'lganda $n=3$ bo'lgandagi har bir o'rinlashtirishdan 4 tadan o'rinlashtirish hosil qilinadi. Demak, $n=4$ bo'lganda o'rinlashtirishlar soni 24 ta. $24 = 1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4$ ni $4!$ bilan belgilaymiz. $n=20$ bo'lganda o'rinlashtirishlar soni esa $20!$ ta bo'ladi. Garchi biz n ning katta qiymatiga to'g'ri keladigan o'rinlash-tirishlarni uning kichik qiymatlariga to'g'ri keladigan o'rinlashtirishlar-dan hosil qilish algoritmini keltirgan bo'lsak-da, ularni hosil qilish oson ishlardan emas. Shunday qilib, birinchi masala paydo bo'ldi. Bunday masalalarni YYPBM (yo'l-yo'lakay paydo bo'lgan masala) deb ta'kid-lab, nomerlab boramiz. Keyinchalik, muayyan tayyorgarlik ko'rilgach, ushbu masalalar yechimiga qaytamiz.

1– YYPBM. Berilgan n soni uchun barcha o‘rinlashtirishlarni hosil qiluvchi generator-programma tuzilsin.

$N=20$ bo‘lganda marshrutlar soni $20!$ ta, bu taqriban $2 \cdot 10^{18}$ ta demakdir. Agar har bir marshrutni aniqlashni bir amal deb hisoblasak va bir amalni bajarish 10^{-7} s vaqtni talab qilsa, u holda barcha marshrutlarni aylanib chiqish uchun oz emas, ko‘p emas, atigi 70 asr vaqt talab qilinadi! Amallar soni chekli, lekin ushbu algoritm bizni qanoatlantirmaydi. Ushbu mulohazadan yana ikkita masala kelib chiqadi.

2 – YYPBM. Kommivoyajer masalasining aniq yechimini bermasada, unga yaqinroq yechimni hosil qiluvchi, ko‘p vaqt talab qilmaydigan algoritm tuzilsin.

3 – YYPBM. Kommivoyajer masalasining aniq yechimini hosil qiluvchi, ko‘p vaqt talab qilmaydigan algoritm tuzilsin.

Ikkinchi mashg‘ulot:

Quyida yig‘indi va ko‘paytmani hisoblash bilan bog‘liq masalalarni qaraymiz.

Agar ikki sonni ko‘shish yoki ko‘paytirish talab qilingan bo‘lsa, buning hech qanday muammosi yo‘q. Lekin bir qancha sonlarni qo‘shish yoki ko‘paytirish ishi uni tartibli tashkil etishni talab qiladi.

Katta jamoada ishni tashkil etish qay darajada muhim bo‘lsa, kitobiy yoki amaliy masalalar yechimini tashkil etish ham shu darajada muhimdir. Zero, katta ishlarni tashkil etish uchun kerak bo‘lgan bilim, ko‘nikma va muayyan darajada tajriba ham kitobiy, amaliy masalalarni yechishda hosil qilinadi. Shuning uchun ham, o‘quvchi-talabalar hisoblash ishlari qanday tashkil etilganiga alohida ahamiyat bermog‘i zarur.

1. Sonlar yig‘indisini hisoblash. Ikkita son (a va b) berilgan bo‘lsa, ularning yig‘indisini topish uchun a ga b ni qo‘shamiz. Agar berilgan sonlar uchta (a , b va c) bo‘lsa, dastlabki ikkitasining yig‘indisiga uchinchi sonni (c ni) qo‘shamiz. Agar berilgan sonlar n ta bo‘lsa, shu tarzda davom etib, dastlabki ($n-1$) ta son yig‘indisiga oxiri – n -sonni qo‘shib, barcha berilgan sonlar yig‘indisini hosil qilamiz.

Endi ushbu algoritm asosida ishlaydigan programmani keltiramiz. Shuningdek, quyidagi matematik masalalarni yechishda qo‘llaniladigan algoritmlash texnologiyasining eng maqbul uslublaridan foydalanib, yechilgan masalalarni keltiramiz.

10 REM “Berilgan N ta $A(I)$ sonlar yig‘indisi S ni topish”.

20 INPUT N

30 DIMA(N)

40 FORI=1 TO N

```

50 INPUT A(I)
60 NEXT I
70 S=0
80 FOR I=1 TON
90 S=S+A(I)
100 NEXT
110 PRINT S
120 END

```

Izoh. 70-qatorda yig'indi (**S**)ning boshlang'ich qiymati berilgan. Boshlang'ich qiymatga sonlarning birinchisini qo'shganda o'sha sonning o'zi hosil bo'lishi uchun u 0 ga teng bo'lishi kerak. Shuning uchun ham **S** ning boshlang'ich qiymati noldir.

2. Sonlar ko'paytmasini hisoblash. Berilgan n ta son ko'paytmasi ham, xuddi sonlar yig'indisini hisoblashga o'xshash. $(n-1)$ ta son ko'paytmasini n -songa ko'paytirib hosil qilamiz.

Endi ushbu algoritm asosida ishlaydigan programmani keltiramiz.

```

10 REM "Berilgan N ta A(I) sonlar yig'indisi R ni topish".
20 INPUT N
30 DIM A(N)
40 FOR I=1 TON
50 INPUT A(I)
60 NEXT I
70 R=1
80 FOR I=1 TON
90 R=R*A(I)
100 NEXT I
110 PRINT R
120 END

```

Izoh. **R** ning boshlang'ich qiymatiga sonlarning birinchisini ko'paytirganda o'sha sonning o'zi hosil bo'lishi uchun u 1 ga teng bo'lishi kerak. Shuning uchun ham, **R** ning boshlang'ich qiymati birdir.

3. Sonning natural darajasini hisoblash. Berilgan a ning n -darajasini hisoblashda oldingi programmadan foydalanish mumkin: bunda berilgan sonlarning har birini a ga teng qilib olish kerak. Ushbu algoritm asosida hisoblaganda a ni o'z-o'ziga $(n-1)$ marta ko'paytirish kerak. Ushbu hisoblashni bajarishning ko'paytirishlar soni $(n-1)$ dan kam bo'lgan algoritmi mavjudmi, degan savol tug'ilishi mumkin. Quyida n ning ikkilik sanoq sistemasidagi tasviri bilan bog'liq bo'lgan algoritmi bayon qilamiz.

Ma'lumki, har bir sonni 2 ning darajalari yig'indisi ko'rinishda yozish mumkin.

M a s a l a n, $9=2^1+2^0 \cdot 9$ ga oxirgi tenglikdagi 2 ning eng katta darajasi (ushbu misolda 3) oldidagi koeffitsiyentdan boshlab, 0-darajasi oldidagi koeffitsiyentgacha, chapdan-o'ngga, ketma-ket yozilgan sonlarni mos qo'yamiz: 1001. Ushbu yozuvdagi birinchi 0,2 ning 2-darajasi qatnashmaganini, ikkinchi 0 esa 2 ning birinchi darajasi qatnashmaganini anglatadi. 1001-9 ning ikkilik sanoq sistemasidagi ko'rinishidir.

Natural sonni ikkilik sanoq sistemasiga o'tkazish algoritmini keltiramiz.

1-qadam. $N=0$ bo'lsa, protsess to'xtatildi.

2-qadam. N ni 2 ga bo'lgandagi qoldiq (Q) va bo'linma (B) topilib, Q (o'ngdan-chapga) yozilib, V ning qiymati N ga yuboriladi; 1-qadamga qaytiladi

1-misol. 19 ni ikkilik sanoq sistemasida yozing.

Yechish. Ushbu misolni yuqorida keltirilgan algoritm asosida yechamiz; yechimni quyida jadvalda tasvirlaymiz.

Q ning qiymatlarni, hosil bo'lish tartibida, o'ngdan-chapga yozsak, 19 ning ikkilik sanoq sistemasidagi tasviri kelib chiqadi: 10011

N	B	Q
19	9	1
9	4	1
4	2	0
2	1	0
1	0	1
0		

2-misol. a berilganda a^{19} ni, 19 ning ikkilik sanoq sistemasidagi ko'rinishidan foydalanib, hisoblash algoritmini tuzing.

Echish. $R_0=a$, $R_1=R_0 \cdot R_0$ (a ning 2-darajasi), $R_2=R_1 \cdot R_1$ (a ning 4-darajasi), $R_3=R_2 \cdot R_2$ (a ning 8-darajasi), $R_4=R_3 \cdot R_3$ (a ning 16-darajasi) hosil bo'ldi. a ning 19-darajasini hisoblash uchun quyidagi ko'paytmani hisoblash yetarlidir: $R=R_4 \cdot R_1 \cdot R_0$.

a ning 19-darajasini oldingi algoritm asosida hisoblash uchun 1 ta joy va 18 marta ko'paytirish amalini bajarish kerak bo'lardi.

Darajani ikkilik sanoq sistemasida tasvirlashga asoslangan algoritm-da esa 5 ta (RS ; RS -19 ning ikkilik sanoq sistemasidagi raqamlari soni) joy va 7 ta ($(RS + RY - 1)$ ta; RY – 19 ning ikkilik sanoq sistemasidagi raqamlari yig'indisi) ko'paytirish amalini bajarish to'g'ri kelar ekan.

4- YYPBM. Berilgan sonning natural darajasini ikkilik sanoq sistemasiga asoslangan algoritm asosida hisoblovchi programma tuzilsin.

4. Ko‘phadning qiymatini hisoblash. Masala $a_0, a_1, \dots, a_n$ va koefitsiyentlar berilganda $a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_{n-1} x + a_n$ ko‘phadning qiymati hisoblansin.

Yechish. x ning har bir darajasini hisoblash va ularni saqlash yo‘li-dan borsak, ko‘p joy kerakligi va ko‘p hisoblashlar bajarishga to‘g‘ri ke-lishini tushunish qiyin emas. Shuning uchun Gornerga nisbat beriladigan boshqa bir algoritm asosida hisoblaymiz. Ko‘phadni hisoblashning Gor-ner algoritmini keltiramiz.

0-qadam (o‘zgaruvchilarning dastlabki qiymatlarini belgilash).

$I=0; p=a_1$.

1-qadam. $P=p*x+a_{i+1}$

2-qadam. $I < n$ bo‘lsa, $I=I+1$ va 1-qadamga qaytish; aks holda hisob-lashni to‘xtatish.

Izohlar. 1) Ushbu algoritmda birinchi, ikkinchi va hakoza n -darajali ko‘phadlarning qiymatlari

$$a_0x+a_1, a_0x^2+a_1x+a_2, \dots, \\ a_0x^n+a_1x^{n-1}+\dots+a_{n-1}x+a_n$$

tartibda hosil bo‘ladi.

2) Ko‘phad qiymatini hisoblash uchun n ta qo‘shish va n ta ko‘pay-tirish amalini bajarish talab qilinadi.

Ushbu algoritm asosida ko‘phadning qiymatini hisoblovchi program-mani keltiramiz.

10 REM “Berilgan ko‘phadning qiymati R ni Gorner bo‘yicha hisob-lash”.

20 INPUT N, X

30 DIMA (N)

40 FOR I=0 TON

50 INPUT A (N)

60 NEXT I

70 I=0: R=A (0)

80 FOR I=1 TON

90 R=R*X+A(I)

100 NEXT I

110 PRINT R

120 END

5. e^x ning qiymatini taqribiy hisoblash x berilganda,

$$1 + \frac{x}{1!} + \frac{x^2}{2!} + \dots + \frac{x^n}{n!} + \dots$$

qator yaqinlashuvchi va uning qiymati e^x ning qiymatiga tengligi matematika darsliklarida isbotlanadi. Bu yerda $1!=1\cdot 2\cdot \dots \cdot 1$. Agar qatorning $(n+1)$ ta hadlari yig'indisini olsak, u e^x ning muayyan aniqlikdagi qiymatini beradi. Biz e^x ni berilgan aniqlikda hisoblash masalasini qo'yamaymiz. Chunki bu qo'shimcha bilim va tahlil qilishni talab qiladi. Qatorning chekli qismi qiymatini hisoblash ham muayyan tajriba talab qiladi. Ushbu masalani hal etish bilan shug'ullanamiz.

Agar $\frac{p^i - x^i}{i!}$ kiritsak, qatorning $(n+1)$ ta haddan iborat $S_n = P_0 + P_1 + \dots + P_n$ qismi bo'ladi. Ushbu yig'indini bir siklda ko'paytirish va qo'shish amallari yordamida hisoblash maqsadida p_{i-1} va p_i uchun bog'lanish formulasi yozamiz:

$$p_i = p_{i-1} \cdot X$$

Endi hisoblash algoritmini keltiramiz.

0-qadam (o'zgaruvchilarning dastlabki qiymatlarini belgilash).

$R = 1; S = 1; I = 1$

1-qadam $R = R \cdot X; I; S = S + R; I = I + 1$.

2-qadam $I \leq N$ bo'lsa, 1-qadamga qaytiladi, aks holda hisoblash oxiriga yetganligi sababli to'xtatiladi.

Endi ushbu algoritm asosida ishlaydigan programmani keltiramiz.

10 REM "e^x ning qiymatini taqribiy hisoblash".

20 INPUT N, X

30 R=1:S=1

40 FOR I=0 TO N

50 P=P*X/I: S=S+P

60 NEXT I

70 PRINT S

80 END

6. $\sin x$ ning qiymatini taqribiy hisoblash. Qatorning yig'indisi $\sin x$ ning qiymatiga tengligi ma'lum. Biz quyida $\sin x$ ning

$$x - \frac{x^3}{3!} + \frac{x^5}{5!} - \dots + (-1)^n \frac{x^{2n+1}}{(2n+1)!} + \dots$$

muayyan aniqlikda qiymatini beradigan chekli yig'indining qiymatini hisoblash bilan shug'ullanamiz.

$$x - \frac{x^3}{3!} + \frac{x^5}{5!} - \dots + (-1)^n \frac{x^{2n+1}}{(2n+1)!} + \dots$$

Chekli yig'indini s orqali belgilab,

$$p_k = (-1)^k \frac{x^{2k+1}}{(2k+1)}$$

belgilashni kiritsak:

$$S = P_0 + P_1 + P_2 + \dots + P_n$$

bog‘lanish formulasini hosil qilamiz. Ushbu yig‘indi (**s**) ni qo‘shish va ko‘paytirish amallari orqali bir siklda hisoblash uchun yig‘indining ketma-ket keladigan ikki hadi orasidagi bog‘lanish formulasini yozishimiz kerak.

$$P_k = -P_{k-1} * X^2 / (2k(2k+1))$$

Quyida ushbu bog‘lanish formulasidan foydalanib, s ni hisoblovchi programmani keltiramiz.

10 REM “Sinx ning qiymatini taqribiy hisoblash”.

20 INPUT N, X

30 S=X : P=X

40 FOR I =1 TO N

50 P=P*X*/(2*I*(2*I+1)): S=S+P

60 NEXT I

70 PRINT S

80 END.

7. In (1+x)ning qiymatini taqribiy hisoblash. x>-1bo‘lganda

$$x - \frac{x^2}{2} + \frac{x^3}{3} - \dots + (-1)^{k-1} \frac{x^k}{k} + \dots$$

qatorning yig‘indisi In (1+x) ning qiymatiga tengligi ma’lum.

$$S = x - \frac{x^2}{2} + \dots + (-1)^n \frac{x^n}{n}$$

chekli yig‘indining qiymati In (1+x)ning muayyan aniqlikdagi qiymatini beradi. Yuqorida aytganimizdek, aniqlik masalasi bilan shug‘ullanmaymiz. n va x berilganda s ning qiymatini topish bilan shug‘ullanamiz. Agar

$$p_k = (-1)^{k-1} \frac{x^k}{k}$$

belgilashni kiritsak,

$$S = p_1 + p_2 + \dots + p_n$$

tenglikni hosil qilamiz. Ushbu formula asosida s ni hisoblash uchun yig‘indining ketma-ket kelgan ikki hadi orasidagi bog‘lanish formulasini topishimiz kerak.

Chekli yig'indini (s ni)

$$R_k = -P_{k-1} * X^{(k-1)} / k$$

bog'lanish formulasidan foydalanib, hisoblash programmasini quyida keltiramiz.

```
10 REM "In (1+x) ning qiymatini taqribiy hisoblash".
20 INPUT N, X
30 S=X : P=X
40 FOR I =2 TO N
50 P=-P*X*(I-1)/I:S=S+P
60 NEXT I
70 PRINT S
80 END.
```

Topshiriqlar. 1) a) 7, 13, 25 va 37 ni ikkilik sanoq sistemasida yozing. b) Daraja ko'rsatkichining ikkilik sanoq sistemasidagi tasviridan foydalanib, biror a sonning 7, 13, 25 va 37 darajasini hisoblash algoritm-larini tuzing.

2) Berilgan n ta natural sondan m ga karralilari yig'indisini hisob-lovchi programma tuzing.

3) n va x berilganda

$$1 - 2x + 3x^2 - \dots + (-1)^{n-1} nx^{n-1}$$

ning qiymatini hisoblash programmasini tuzing.¹

Demak, har bir pedagogik texnologiya o'ziga xos pedagogik tizim-lardan iborat bo'lib, bu tizim modullardan tashkil topadi.

Pedagogik texnologiyaning chindan ham mavjud ekanligi hamda ama-liyotga tatbiq etishga tayyorligi uning tarkibidagi modullar va algoritmlar qanchalik darajada to'liq va puxtaligi bilan belgilanadi.

Modullar va algoritmlar har qanday texnologiyaning asosiy tushun-chalari bo'lib, zamonaviy pedagogik texnologiyalar uchun ham bu tu-shunchalar shuncha ahamiyatli.

Umuman, modullashtirish va algoritmlash ta'lim-tarbiya jarayonida faol qo'llanila boshlagan holdagina turli darajalardagi zamonaviy peda-gogik texnologiyalarni yaratish va amalda qo'llash faoliyati yanada keng rivojlanadi.

¹ 1. Qarang: Sh. Davron. Algoritmik texnologiyalar.// Kasb-hunar ta'limi, 2007-yil, 2-soni. 18-19-betlar.

11.2. Modul texnologiyasining asosiy tamoyillari

Ma'lumki, ta'lim-tarbiya jarayoni o'zida o'zaro aloqador uchlik – ta'lim, tarbiya va shaxs rivojlanishini aks ettiradi. Mazkur uchlikni ta'lim jarayoniga barobar tatbiq qilish modul texnologiyalarini qo'llashni osonlashtiradi. Zero, modul texnologiyalarining afzalliklaridan biri ta'lim mazmunini tartibga solishdir.

Modul texnologiyasi mohiyatiga ko'ra mavjud axborotlarning o'quvchi-talabalar faoliyatini Davlat ta'lim standartlari doirasida yetarli darajada muvaffaqiyatli amalga oshirish imkonini beradiganlari tanlab olinadi.

Modul texnologiyasining mohiyati ta'lim jarayonini modullar (o'quv predmeti va uning bo'limlari mazmunini tartibga solish, ta'limning muayyan bosqichidan boshlab bo'linmaydigan kasbiy faoliyatni mantiqan tugallangan qismlarga ajratish) asosida loyihalashtirishdan iborat. So'ngra, ajratilgan har bir modul bo'yicha shu modulning o'zigagina taalluqli bo'lgan faoliyat mazmuni va ta'siri doirasi belgilanadi. Modul texnologiyasi maqsadini ro'yobga chiqarish uchun modul bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Ushbu jarayonda sodir etilayotgan har bir harakatga o'quv elementi sifatida qaraladi.

Modul texnologiyasining o'quv elementi o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi:

- *faoliyatning aniq elementlarini o'rgatish bilan bog'liq bo'lgan nazariy va amaliy axborotlar;*

- *ta'lim uchun zarur bo'lgan faoliyatni ta'minlovchi materiallar haqidagi ma'lumotlar;*

- *maqsadlar identifikatsiyasi (ta'lim oluvchilarni harakatlantiruvchi maqsadlar);*

- *o'quv materiallari;*

- *o'quv sharoitini nazorat qilish instrumentlari (o'quvchilarning ko'zlangan natijalarga erishishlari uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar, testlar, maqsad etaloni va boshqalar).*

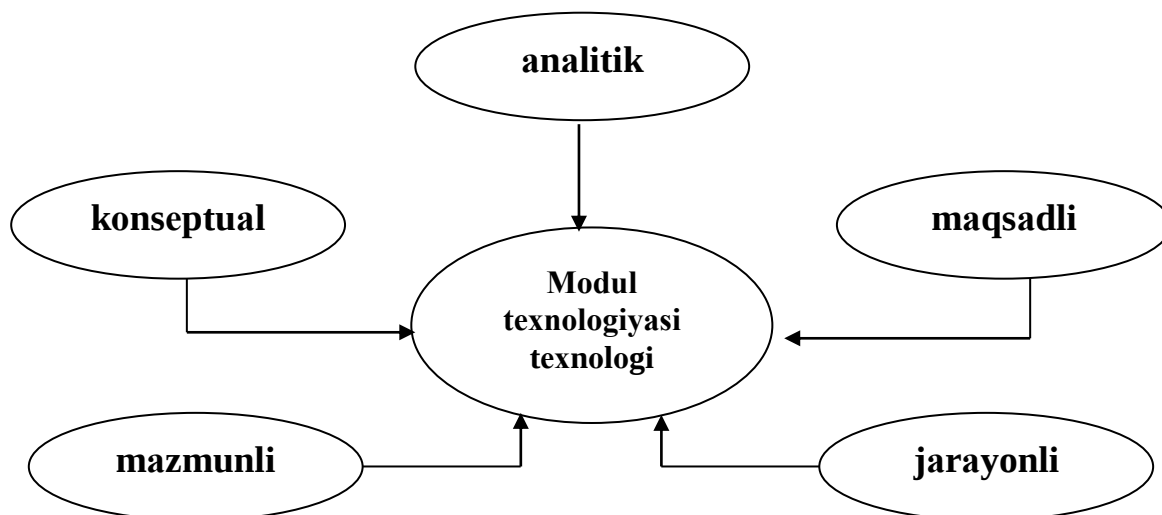
Modul texnologiyasi jarayonining umumiy maqsadi quyidagi darajalarda oydinlashadi:

1. *Ta'lim muassasasining maqsadi hamda o'qituvchi va uning metodik faoliyati identifikatsiyasi.*

2. *O'quv predmeti (bo'lim)ning maqsadi, o'qituvchi va uning metodik faoliyati identifikatsiyasi.*

3. *Modul (o‘quv elementi) maqsadi va o‘qituvchining o‘quvchi-talabalar bilan hamkorlikdagi faoliyatning moduli, uning tashxis qilinadigan oxirgi natijalari.*

Rejalashtirishning an’anaviy metodlaridan modul texnologiyasiga o‘tish keng ko‘lamdagi ishlarni amalga oshirishni taqozo qiladi. Jumladan, metodik majmualar yaratish, ta’lim jarayonini didaktik, metodik va tashkiliy jihatdan ta’minlash nazarda tutiladi. Modul texnologiyasi tamoyillari quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi (53-shakl):

53-shakl. Modul texnologiyasining asosiy tamoyillari.

Modul texnologiyasini ishlab chiqishning analitik bosqichida O‘zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” va o‘quv predmetlari bo‘yicha yaratilgan Davlat ta’lim standartlari, ularda ilgari surilgan g‘oyalar asosida chiqariladigan xulosalar, yosh avlodni barkamol shaxs etib shakllantirishga yo‘naltirilgan ta’lim mazmuni hamda ma’lum mashg‘ulotning umumiy, aniq maqsadiga erishish uchun ta’limning tashkiliy shaklini tanlash maqsadga muvofiq.

Modul texnologiyasini amaliyotga tatbiq etishning konseptual-pedagogik bosqichida ta’lim konsepsiyalari, ta’lim tizimi bosqichlarida nazarda tutilgan asosiy g‘oyalar, umumiy xulosalar hisobga olinadi. Modulning tarkibiy tuzilishi umumiy o‘rta ta’lim, akademik litsey, kasb-hunar kolleji, bakalavriat, magistratura, umuman, sotsiumning tarkibi sifatida ifodalanaadi. Bu, ayniqsa, bosqichli ta’lim tizimining alohida elementlari uchun xarakterlidir.

Modul texnologiyasini amaliyotga tatbiq etishning maqsadli bosqichida ta’lim muassasasi (umumiy o‘rta ta’lim muassasasi, akademik litsey, kasb-hunar kolleji, institut yoki universitet)ning uzoq muddatga mo‘l-

jallangan maqsadi, ta'lim sohalari va shu blokda alohida olingan o'quv predmeti tarkibidagi aniq bir blokning ifodalanishi hisobga oladi.

Modul texnologiyasini amalda qo'llashning mazmunli bosqichida ta'lim sohalari, muayyan blok tizimidagi o'quv predmetlari mazmunini tanlash tamoyillari, alohida elementlar, ya'ni aniq o'quv identifikatsiyasi o'quv predmetlari mohiyatini yorituvchi yirik mavzularda aks etishi kerak.

Modul texnologiyasini amalda qo'llashning jarayonli bosqichida o'qituvchining vazifalari, shuningdek, o'quvchilar tomonidan o'quv faoliyatini tashkil etishga yo'naltirilgan ta'lim turi, ta'lim metodlari namoyon bo'ladi. Bu jarayonda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda demokratik tamoyil, samarali usul, tashkiliy shakl va ta'lim vositalarining tanlanishiga alohida urg'u beriladi.

Faoliyat nuqtayi nazaridan yondashish konsepsiyasiga asoslanib, o'qitish jarayonini tashkil etishning quyidagi mantiqiy ketma-ketligini asoslash mumkin: dastlab o'quv material mazmunining tavsifi, uni o'rganishdan ko'zlangan maqsad (o'zlashtirish darajalari), shuningdek, pedagogik vazifaning qo'yilish shartlari tahlil etiladi. So'ngra, ta'limning samarali metodlari hamda o'quvchi-talabalar bilish faoliyatini boshqarish tizimi ishlab chiqiladi, ta'lim vositalarining ro'yxati tuziladi. Hosil qilingan metod va ta'lim vositalarining yaxlit tizimi tashkiliy shakllar bilan uyg'unlashtiriladi, ya'ni muayyan texnologiya ishlab chiqiladi.

Umumlashgan pedagogik texnologiyalarga ma'lum psixopedagogik asoslarda qurilgan "sintetik nazariya" sifatida qaraladi. Amaliy pedagogik texnologiyalar oldindan rejalashtirilgan natijaga erishish maqsadida tayorgarlik jarayonini loyihalash muammosini metodik jihatdan hal etishga yo'naltiriladi.

Shunday qilib, avvaldan loyihalashtirilgan ta'lim jarayonining modul texnologiyasi o'zida ta'lim maqsadi, mazmuni, shakl, metodlar va vositalar tizimi, o'qituvchi va o'quvchi-talabalarning birgalikdagi faoliyat ko'rsatish imkoniyatlari hamda yakuniy natijaga erishishni ta'minlovchi majmuani mujassamlashtiradi.¹

¹Qarang: Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. –T.: Fan, 2006, 95-98-betlar.

11.3. Maxsus fanlarni modul texnologiyasi asosida o‘qitish

Hozirgi davrda iqtisodiy ta’limni rivojlantirishning samarali yo‘nalishlaridan biri – maxsus fanlarni modul texnologiyasi asosida o‘qitishdir. Ma’lumki, an’anaviy ta’limda o‘quv maqsadlari asosan, bilim berishga modul texnologiyasi asosida o‘qitishda esa, o‘quvchi-talabalar faoliyatiga yo‘naltiriladi.

Modul – fanning bir-biriga o‘zaro bog‘liq bo‘lgan fundamental tushunchalarini o‘rganishga yo‘naltirilgan va didaktik tamoyil asosida tuzilgan o‘quv materiallari birligi bo‘lib, unda fan bo‘yicha o‘quv dasturlari qisqartirilgan va chuqurlashtirilgan tarzda tabaqalashtiriladi. Natijada bosqichma-bosqich o‘qitish imkoniyati yaratiladi.

Agar o‘quvchi-talabalarni modul texnologiyasi asosida o‘qitish to‘g‘ri tashkil etilsa, ta’limning har qaysi bosqichda ular yangi o‘quv materiallarini o‘zlashtiradi, ko‘nikma va malakasini takomillashtiradi. Modul texnologiyasi asosida o‘qitish quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi:

- *modulli o‘qitishdagi dastlabki shart-sharoitlarni tahlil etish;*
- *modulning o‘quv maqsadlari va mazmunini belgilash;*
- *o‘quv-didaktik materiallari va o‘qitish vositalarini tayyorlash;*
- *nazariy va amaliy mashg‘ulotlarni o‘tkazish;*
- *o‘quvchi-talabalarning olgan nazariy bilimi va amaliy ko‘nikmalarini baholash.*

1. Modul texnologiyasi asosida o‘qitishni tashkil etishda dastlabki shart-sharoitlarni tahlil etish (uslublari). Maxsus fanlarni modul texnologiyasi asosida o‘qitishga tayyorgarlik ko‘rish, ya’ni nazariy va amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish uchun dastlab uch yo‘nalishda ish olib boriladi:

Birinchidan, o‘quvchi-talabalarning tayyorgarligi holati tahlil qilinib, ularning bilimi, o‘quv materiallarini o‘zlashtirish darajasi va qobiliyati to‘g‘risida ma’lumotga ega bo‘linadi. Chunki ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchi, o‘qishga bo‘lgan qobiliyati, shaxsiy holati, jinsi va yoshi ta’lim olishiga muayyan darajada ta’sir ko‘rsatadi.

O‘quvchi-talabalarni qobiliyatiga ko‘ra tabaqalashtirish asosida ularga fanni mustaqil o‘zlashtirish tavsiya etiladi.

Ikkinchidan, mavjud shart-sharoitlar tahlil etiladi. U o‘z ichiga quyidagi yo‘nalishlarni qamrab oladi:

Huquqiy shart-sharoitlar tahlili. Bunda ta’lim jarayoniga taalluqli o‘quv reja va dasturlar o‘rganiladi.

Mashg‘ulotlarni tashkil etish bilan bog‘liq shart-sharoitlar tahlili. Mazkur yo‘nalishda modul tarkibiga kirgan nazariy va amaliy mashg‘u-

lotlar tashkil qilinadigan joy, o'quv ustaxonalari holati, amaliy tajribalarga tayyorgarlik ko'rish va boshqalar o'rganiladi.

Texnikaviy shart-sharoitlar tahlili. Bunda texnik jihoz va moslamalar, o'quv va yordamchi audiovizual vositalarning yaroqlilik holati, shuningdek, elektr toki, suv va hokazolarning mavjudligi o'rganiladi.

Uchinchidan, maxsus sohalar tahlil qilinib, modullar mazmunini belgilashda zarur bo'ladigan o'quv materiallari va boshqa manbalar o'rganiladi. Masalan:

- *maxsus sohalar bo'yicha darslik, qo'llanma va boshqa adabiyotlar;*
- *texnikaviy adabiyotlar (ilmiy-texnik jurnallar, maxsus maqolalar, patentlar);*
- *mashina va moslamalardan foydalanish bo'yicha ko'rsatmalar.*

2. Modulning o'quv maqsadi va mazmunini belgilash. Modul texnologiyasi asosida o'qitishda dastlab o'quv fanini o'qitishning maqsadi va mazmuni, modullarning maqsadi va mazmuni belgilanadi. O'quv maqsadlari modul yakunida ta'lim-tarbiya natijasi sifatida o'quvchi erishishi lozim bo'lgan bilim, malaka va shaxsiy fazilatlarni belgilaydi. O'quv maqsadlari tarmoq ta'lim standarti talablari asosida ishlab chiqiladi.

Modulni o'rganish maqsadi qanchalik aniq bo'lsa, unga erishilganlik darajasini baholash shunchalik oson bo'ladi.

3. Modul bo'yicha o'quv-didaktik materiallar va o'quv vositalarini tayyorlash. O'quv-didaktik materiallar va o'quv vositalari deyilganda bilim va malakalarni shakllantirishga xizmat qiluvchi axborot manbalari tushuniladi.

Modul texnologiyasi asosida o'qitishda o'quv-didaktik materiallar sifatida nazariy darslarda matnli vizual vositalar, masalan, o'quv adabiyotlari, kartoteka va ma'ruza matnlari, tarqatma materiallar, amaliy mashg'ulotlarda esa kurs materiallari, uslubiy ko'rsatmalardan foydalaniladi.

Audio-vizual vositalar tegishli sohalar bo'yicha texnologik jarayonlar va funksiyalar to'g'risida keng qamrovli real tasavvurlarni vujudga keltiradi. Ish sohasiga tegishli mahsulotlar, jihozlar va asboblarni dars yoki amaliy mashg'ulot paytida didaktik funksiyaga ega bo'lsa, o'quv vositasi sifatida qo'llanilishi mumkin.

4. Nazariy va amaliy mashg'ulotlarni o'tkazish. Modul tarkibiga kiritilgan nazariy mashg'ulotlarni quyidagi ketma-ketlikda o'tkazish tavsiya etiladi.

Qiziqtirish (motivatsiya uyg'otish). Maxsus fanlarni modul texnologiyasi asosida o'qitishda nazariy mashg'ulotlarni qiziqarli, hatto darsga taalluqli bo'lmagan ma'lumot bilan boshlash mumkin. Masalan, mavzu

bilan bog‘liq qiziqarli kashfiyot, yangilik yoki hikmatni tushuntirish bilan dars boshlanadi. Bu o‘quvchilar kayfiyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi va ularning shu sohaga yoki keyingi darslarda o‘rganiladigan mavzuga qiziqishiga yordam beradi.

Ma’lumot (bilim) berish. O‘qituvchi o‘quvchi-talabalarga iqtisodchilik kasbiy sohasi bo‘yicha yangi materialni tushuntiradi, qisqa ma’ruzalar o‘qiydi, munozaralar, o‘quv suhbatlari uyushtiradi, o‘yin-mashg‘ulotlar o‘tkazadi. Yangi modul birligini o‘rganishdan avval o‘tilgan modul birliklari qisqacha umumlashtirilgan holda takrorlanadi.

O‘quvchi-talabalarga modul birligiga mos tarqatma materiallar beriladi. Bu o‘quv jarayonini osonlashtiradi. Ularni modul birligiga monand ravishda birin-ketin tarqatish va ko‘rib chiqish uchun yetarli vaqt ajratish, o‘quvchi-talabalar e’tiborini axborotga qaratish uchun ma’lumotlarni ovoz chiqarib o‘qitish maqsadga muvofiq.

O‘zlashtirilgan bilimlarni qayta ishlash va mustahkamlash uchun topshiriqlar berish. O‘quvchi-talabalarga tafakkur qilish va ma’lumotlarni qayta ishlash imkoniyatini yaratuvchi topshiriqlar beriladi. Bu ularga bilimlarni qabul qilishning nisbiy nafaol fazasidan faol fazasiga o‘tish uchun imkon yaratadi. O‘quvchi-talabalarni guruhlarda hamkorlikda ishlash, mustaqil ravishda topshiriqlar bajarish, erishgan natijalarini taqdim etishga o‘rgatish samarali o‘qitish usullari hisoblanadi.

Tahlil va sintezlar. Modul birliklari tahlil qilish va sintezlash orqali o‘zlashtiriladi. Nazariy bilimlarning amaliy ahamiyati ochib beriladi. O‘zlashtirilgan bilimlar fanning boshqa sohalariga oid ma’lumotlar bilan sintezlanadi va amalda qo‘llanadi.

Har bir topshiriq yoki mashqdan keyin o‘quvchi-talabalar o‘zlari bajargan ishlarni baholashi lozim.

Natijalarni guruhlarda ochiq-oydin va samimiy muhokama qilish ham o‘ta samaralidir.

Modulni o‘rganish oxirida yakuniy suhbat uchun vaqt ajratilishi kerak. Bu – o‘qituvchi va o‘quvchi-talabalar faoliyati natijalari, ularning amalga oshgan va oshmagan ishlari yuzasidan mulohaza yuritish uchun yaxshi imkoniyat.

Maxsus fanlarni modul texnologiyasi asosida o‘qitishda ko‘pincha bevosita va bilvosita olib boriladigan amaliy mashg‘ulotlar tavsiya etiladi.

Bevosita boshqariladigan amaliy mashg‘ulotlarda ma’ruzalar, taqdimotlar va namoyishlardan foydalaniladi. Shuningdek, mashg‘ulotlarni savol-javoblar, o‘quv suhbatlari, muammoni muhokama qilish asosida tashkil etish ham yaxshi natijalar beradi.

5. O‘quvchi-talabalarning nazariy bilimi, amaliy ko‘nikma va malakasini baholash.

Maxsus fanlarni modul texnologiyasi asosida o‘qitishda o‘quvchi-talabalar bilimi va ko‘nikmalari o‘quv maqsadlariga muvofiq holda muntazam baholanishi kerak. Baholash huquqiy, pedagogik va psixologik tamoyillarga hamda Davlat ta’lim standartiga asoslanadi. Baholash orqali butun modulni o‘rganish jarayoni va uning barcha komponentlari maqbulligi tekshirilib ko‘riladi. Bu bilan modulli o‘qitish kutilayotgan natijani berayotgani yoki bermayotgani aniqlanadi.

Maxsus fanlarni modul texnologiyasi asosida o‘qitish borasida olib borilgan pedagogik ilmiy-tadqiqot ishlarimiz natijasiga tayanib, shunday xulosalarga kelishimiz mumkin:

- *maxsus fanlarni modul texnologiyasi asosida o‘qitish o‘quvchi-talabalarning bilish imkoniyatini oshiradi, ijodiy qobiliyatini rivojlantiradi;*

- *o‘quvchi-talabalarni kasbga qiziqtirish asosida o‘quv faoliyati faollashtiriladi, mustaqil o‘qitishga imkoniyat yaratiladi;*

- *o‘qitish jarayonida maxsus sohalar tahlilini o‘tkazish orqali huquqiy, tashkiliy va texnikaviy shart-sharoitlarga katta e’tibor beriladi va bu bilan ta’lim samaradorligi ta’minlanadi;*

- *modulning o‘quv maqsadlari va mazmuni tarmoq ta’lim standartining har bir ixtisoslik bo‘yicha kasbiy tavsifnomasida keltirilgan kasbiy faoliyat turlari, maxsus talablar, ko‘nikma va bilimlar asosida ishlab chiqiladi;*

- *har bir modul bo‘yicha o‘quv didaktik materiallarni tayyorlash o‘qitishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi;*

- *modul texnologiyasi asosida o‘qitishda ta’lim berishning turli shakl va usullaridan, masalan, muammo yechimini topish, ijodiy muloqotlar, o‘quv-mashg‘ulot o‘yinlari, loyiha, yo‘naltiruvchi matnlar va evristik suhbatlardan ijodiy foydalanish maqsadga muvofiq;*

- *modul o‘z ichiga texnika va mehnat xavfsizligi, huquqiy-ekologik masalalarni ham qamrab olishi lozim.*

11.4. Kasbiy fanlarni modulli o‘qitish texnologiyasi

Ixtisoslikka tayyorlash modullari (ITM) Davlat ta’lim standartlari, o‘quv rejalar, fan dasturlari va tegishli ishlab chiqarishga doir me’yoriy hujjatlar asosida yaratiladi. ITM o‘qitishning modulli dasturi bo‘lib, mutaxassis faoliyatining tahlili, uning mazmuni va tarkibini o‘rganish asosida tuziladi. Mutaxassisning iqtisodiyot sohasidagi kasbiy faoliyati qa-

tor topshiriqlarni o'z ichiga oladi. Ular o'z navbatida belgilangan ketma-ketlikda bajariladigan iqtisodiyot sohasi bilan bog'liq amallardan iborat. Iqtisodiyot sohasi bo'yicha amallarni bajarish uchun mutaxassis ma'lum darajada nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak. Bunga erishish uchun modullarni o'zlashtiradi. ITM dasturlari iqtisodiy ta'limning muayyan yo'nalishi (kasb) bo'yicha ishlab chiqiladi. Tizimli faoliyat asosidagi modulli o'qitish loyihalash va uni amalga oshirish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Loyihalash jarayoni to'rt bosqichdan iborat.

Birinchi bosqich. Iqtisodiyot sohasidagi kasbiy faoliyat mazmunini tahlil etish. Mazkur tahlil ishi modulli bloklar ro'yxati va tafsilotini tuzish maqsadida o'tkaziladi.

Ikkinchi bosqich. Modulli bloklarning mazmuni va tarkibini tahlil etish. Mazkur tahlilning maqsadi modulli blok doirasida iqtisodiyot sohasini muayyan topshirig'ini bajarish uchun zarur bo'lgan amallar ketma-ketligini aniqlashdan iborat.

Uchinchi bosqich. Har qaysi amal bo'yicha o'rganiladigan zaruriy modullarni aniqlash. Har bir amalni bajarish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni tahlil etish. Ko'nikmalarni shakllantirish uchun talab qilinadigan modullarni tuzish. Modul uslubiy qo'llanma, maxsus risola ko'rinishida bo'lib, bir necha bloklardan tashkil topadi.

Muvofiqlashtiruvchi blok: bunda o'quv maqsadlari ko'rsatiladi, zaruriy jihoz va materiallar, qo'llanmalar va boshqa zaruriy vositalar keltiriladi.

Axborot-yo'riqlar bloki: iqtisodiyot sohasini muayyan amalini o'rganish uchun zarur bo'lgan nazariy qoidalar, amaliy va statistik ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. U matn va ko'rgazmali materiallardan iborat bo'ladi. Matnlar aniq ifodalanishi, tushunarli tuzilishi va o'qilganda faqat bir ma'noni bildirishi lozim. Matn qator boshidan varaqning chap qismida xat boshi qoldirilib, ma'lum interval bilan yoziladi. Varaqning o'ng qismida ko'rgazmali material joylashtiriladi. Iqtisodiy axborot-yo'riqlar blokini tuzishda, tushunarlilik, ko'rgazmalilik va ilmiylik tamoyillariga rioya etilishi lozim. Bu blok o'quvchi-talabalarda ko'nikmalarini shakllantirishga oid topshiriqlarni o'z ichiga oladi.

Nazorat bloki: modulni o'zlashtirish natijasini aniqlash uchun xizmat qiladi va nazorat topshiriqlari, savollar, testlarni o'z ichiga oladi. Ular nazorat blokida ko'rsatilgan o'quv maqsadlariga muvofiq tuziladi. Ko'nikmalar tahlili natijalari bo'yicha "Modulli blok – o'rgatuvchi modul" ma'lumot jadvali tuziladi. Jadvalda ko'nikmalar va ularni egallash uchun zarur

modullar elementlari guruhlanadi. Bunday jadvallar har bir blok uchun tuziladi.

Modullar jadvalda olti toifaga guruhlanadi. Statistik ma'lumotlardan foydalanish maqsadlari; kasbiy faoliyat turlari; nazariya; grafik axborot (chizmalar); texnik axborot-materiallar (ma'ruzalar matni); usullar; EHM mashinalari (texnik jihozlar).

To'rtinchi bosqich. ITM o'qitish dasturlarini tuzish. ITM-o'qitish dasturlari jadval ko'rinishda tuziladi. "Modulli blok – o'rgatuvchi modul" (ma'lumot jadvali) ularni tuzish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. ITM dasturi mazkur ishlab chiqarish faoliyati doirasida bajarilgan barcha modulli bloklarni va ularga tegishli barcha modullarni o'z ichiga qamrab oladi.

11.5. Iqtisodiy bilimlarni oshirishga yo'naltirilgan modulli texnologiyalar

Mamlakatimizda bozor iqtisodiyoti munosabatlari nechog'li rivojlanishida yosh avlodning iqtisodiy savodxonligini oshirish, ularning iqtisodiy madaniyat va tafakkurini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'quvchi-talabalarga iqtisodiy ta'lim berishning dastlabki bosqichida ularni shunday tushunchalar bilan tanishtirish kerakki, ular bu tushunchalar bilan o'z oilalari, yaqinlari, OO'Yu, kasb-hunar kolleji, akademik litsey, maktab jamoasi orasida duch kelgan bo'lishlari lozim. Taqdim etilayotgan iqtisodga oid bilim, tushunchalar o'quvchi-talabalarga tanish va yaqin bo'lgani uchun, ular "Iqtisodiyot nazariyasi" hamda "Iqtisodiyot atamalari va ish yuritish" fanlaridan dars davomida mavzu bo'yicha bimalol mushohada yurita oladilar, xulosa chiqaradilar.

O'quvchi-talabalarning iqtisodiy savodxonligini oshirish uchun ta'lim berishning modulli texnologiyalaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Chunki modul xarakterini olgan ta'limnigina samaradorligini baholash mumkin. Modulli texnologiya an'anaviy ta'lim berish jarayoniga muqobil tarzda vujudga kelib, u pedagogika nazariyasi va amaliyotidagi hamma to'plangan jadallashtiruvchi hamda rivojlantiruvchi metodlarni o'zida integratsiya qiladi. Ta'lim berish hamda shaxsning rivojlanish qonuniyati o'quv jarayonini shunday tashkil qilinishini talab qiladiki, unda o'quvchi-talaba o'zi mustaqil ravishda bilim olishi, o'qituvchi esa darsni tashkil qilishi, o'quvchi-talabaga maslahat berishi hamda uni nazorat qilib turishi lozim. Modulli texnologiya mana shu vazifani bajaradi, ya'ni o'quv jarayonida o'qituvchi va o'quvchi-talaba o'rnini keskin almashtirish imkonini beradi. An'anaviy o'qitish usulidan farqli o'laroq, modulli o'qitish jarayonida o'quvchi-talabalarning barcha faoliyati (avval o'tilgan mavzu-

larning o'zlashtirilganligi, topshiriqlarning bajarilishi, darsga kirishi va darsdagi faolligi, ijodkorligi, darsning kirish bosqichidan to xulosa qismi-dagi ta'lim-tarbiyaviy darajasi va h.k.) inobatga olinadi va baholanadi.

Modulli texnologiyadan unga o'quv predmetini butunligicha o'tkazish mumkin bo'lgan texnologiya sifatida foydalanish mumkin. Modulli texnologiya yirik modullarni loyihalashtirishdan boshlanadi. So'ngra ajratilgan har bir yirik modul bo'yicha uning didaktik maqsadi belgilanadi.

Yirik modullardan ketma-ket foydalanishni amalga oshirish hamda bu modullarni o'zlashtirishda oddiydan murakkabgacha qarab borish, ushbu texnologiyaning samaradorligini ta'minlaydi. Har bir yirik modul o'z tarkibiga boshqa bo'laklarga bo'linmaydigan kichik modullarni qamrab oladi. Har bir kichik modulning didaktik maqsadi, mavzuni o'rganish bosqichlari, o'quvchi-talabalar tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan o'quv materialiyuzasidan topshiriqlar, topshiriqni bajarish yuzasidan ko'rsatmalar, o'quvchi-talabalar bilimini nazorat qilish va baholash yo'llari ketma-ket bayon etilishi lozim. Quyida "Iqtisodiyot atamaları va ish yuritish" fani darsida o'quvchi-talabalarning iqtisodiy tafakkuri va bilimdonligini, aqliy tafakkurini va savodxonligini rivojlantirishga mo'ljallangan dars moduli taqdim etilgan.

"Iqtisodiyot va o'zbek tilida ish yuritish" mavzusida berilgan dars moduli quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

1-KM. Birinchi kichik modulning maqsadi avval o'tilgan mavzuni o'quvchi-talabalar tomonidan o'zlashtirilganlik darajasini test savollari yordamida aniqlash va baholash hamda ularni mustaqil ishlashga o'rgatishdan iboratdir. Har bir o'quvchi-talabaga yangi mavzu bo'yicha tuzilgan modul dasturi hamda alohida test savollari tarqatiladi. O'quvchi-talabalar mustaqil holda berilgan testlarning to'g'ri javobini belgilashlari kerak bo'ladi.

2-KM. Bu kichik modulning maqsadi talabalarda mulk va mulk tur-larini farqlay bilish ko'nikmasiga ega bo'lish hamda miqdorlar haqida tushuncha hosil qilish, ularda og'zaki va yozma nutqni o'stirishdan iborat. Topshiriqni bajarishdan avval o'quvchi-talabalar guruhlariga ajratiladi. Yangi mavzu bo'yicha ularga tarqatma material berilib, modulning didaktik maqsadi bilan tanishtiriladi. O'quvchi-talaba tarqatma materialda berilgan yangi mavzuni diqqat bilan o'qib, modulda berilgan savollarga guruhdagi o'quvchi-talabalar bilan hamkorlikda javob topishlari lozim. Har bir guruh a'zolari bilan alohida savol-javob o'tkazilib, o'qituvchi o'quvchi-talabalar javoblaridagi kamchiliklarni to'ldiradi va baholaydi.

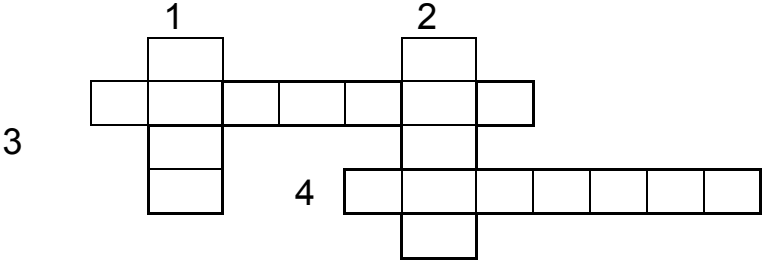
3-KM. Bu kichik modul o'quvchi-talabalarning ijodiy fikrlashini takomillashtirish, og'zaki va yozma nutqini o'stirishni o'z ichiga oladi.

O'quvchi-talabalar tarqatma materialda berilgan matndan avval iqtisodiy atamalarni, so'ng esa kasbiy atamalarni topib, yozishlari kerak. O'quvchi-talabalar bu topshiriqni mustaqil bajarishlari lozim.

4-KM. Mazkur modulning maqsadi o'quvchi-talabalarda jamoa bo'lib harakat qilish, ularda topqirlik, izlanuvchanlik xislatlarini shakllantirish, iqtisodiy mavzudagi krossvord yechish ko'nikmasini hosil qilishdan iborat. Guruhdagi o'quvchi-talabalar hamkorlikda modulda berilgan iqtisodiy mavzudagi krossvordni yechadilar. Krossvord javobidan avval iqtisodiy atamalarni topib, yozadilar. Krossvord yuzasidan guruh o'quvchi-talabalari o'rtasida bahs-munozara o'tkaziladi. O'qituvchi o'quvchi-talabalar tomonidan yechilgan krossvordning kamchiliklarini to'ldirib, tegishli ko'rsatmalar berib, ularni baholaydi.

“Iqtisodiyot va o‘zbek tilida ish yuritish” mavzusidagi dars moduli

Kichik modul	Modulning didaktik maqsadi	O‘quvchi-talabalar o‘zlashtirishi lozim bo‘lgan o‘quv materialiyuzasidan topshiriqlar	Topshiriqni bajarish yuzasidan ko‘rsatmalar	Baho
1	2	3	4	5
1-KM	O‘tgan mavzular yuzasidan o‘quvchi-talabalarning bilimini test savollari yordamida aniqlash va baholash, o‘quvchi-talabalarni mustaqil ishlashga o‘rgatish	Berilgan testlarning to‘g‘ri javobini belgilang. 1. Mahsulotlarni xarid qiluvchi kishilar kim deyidi? a) shifokor; b) sotuvchi; c) dallol; d) xaridor; e) iste’mochi. 2. “R” harfi qaysi qatorda tushirib qoldirilgan? a) pu —; b) sot —chi; c) is —of; na —x; d) iq —sod; e) xal — 3. Iqtisodchi kasbiga oid atama qaysi qatorda berilgan? a) makler; b) menejment; c) buxgalter; d) bankir; e) c va d 4. Mahsulotlarni sotish uchun ularga nima qo‘yiladi? a) pul; b) ish haqi; c) narx; d) foyda; e) xomashyo	Test savollarini diqqat bilan o‘qing va to‘g‘ri javobini belgilang. Individual ishlang.	
2-KM	Mulk va mulkdorlar haqida tushunchaga ega bo‘lish, talabalar-ning og‘zaki nutqini o‘stirish.	Quyidagi savollarga og‘zaki javob toping. 1. Mulk deb nimaga aytiladi? 2. Kimlar mulk egasi? 3. Mulkdorlar qanday odamlar? 4. Mulkdorlar o‘z mulkidan qanday foydalanishi mumkin? 5. Mulkchilikning qanday shakllari bor? 6. Xususiy mulk nima? 7. Jamoa mulki qanday mulk hisoblanadi? 8. Davlat mulki qanday mulk hisoblanadi? 9. Davlat mulkiga nimalar kiradi? Aralash mulk qanday mulk hisoblanadi?	Tarqatma materialda berilgan matnni diqqat bilan o‘qing. Savollarga guruhdagi o‘quvchi-talabalar bilan hamkorlikda javob izlang.	
3-KM	O‘quvchi-talabalarning ijodiy fikrini va savodxonligini rivojlantirish,	Berilgan matndan iqtisodiyotga oid atamalarni topib, yozing.	Mustaqil ishlang.	

	yozma va ogʻzaki nut-qini oʻstirish.			
4-KM	Oʻquvchi-talabalarda jamoa boʻlib harakat qilish, topqirlik, izlanuvchanlik, tejamkorlik xislatlarini shakllantirish. Krossvord yechish koʻnikmasini hosil qilish.	Quyidagi krossvordni yeching. 1. Mahsulotning sotilish puli. 2. Mahsulotlar sotiladigan joy. 3. Mahsulotlar xarid qiluvchi kishi. 4. Mahsulotlar sotuvchi kishi. Krossvord javobidan avval iqtisodiy, soʻngra kasbiy atamalarini topib, yozing.	Berilgan krossvordni guruhingizdagilar bilan yeching. Topshiriqni yozma ravishda mustaqil bajaring.	
5-KM	Yangi mavzu yuzasidan test savollari yordamida oʻquvchi-talabalar bilimini aniqlash, ularda mustaqil va ijodiy ishlashni takomillashtirish.	Quyidagi testlarning toʻgʻri javobini belgilang. 1. Fuqarolarning faqat oʻzigagina tegishli boʻlgan narsalar qanday mulk hisoblanadi? a) davlat mulki; b) shaxsiy mulk; c) xususiy mulk; d) jamoa mulki; e) aralash mulk 2. Mulkka egalik qiluvchi inson kim? a) sotuvchi; b) mulkdor; c) xaridor; d) isteʼmolchi; e) tadbikor. 3. Qaysi qatordagi narsalar davlat mulki hisoblanmaydi? a) tramvay; b) maktab; c) oʻquv-uslubiy komplekslar; d) bolalar bogʻchasi; e) kasalxona	Test savollarini diqqat bilan oʻqing, toʻgʻri javobni belgilang. Savol-javobda faol ishtirok eting.	
6-KM	Modulni yakunlash. Modul dasturi boʻyi-cha oʻquvchi-talabalar fikrini bilish.	Uyga vazifa: Oʻz faoliyatingizda xatoga yoʻl qoʻygan boʻlsangiz, modul dasturi yordamida takroran ishleng. Oʻzlashtirilgan iqtisodiy atamalar yordamida krossvord tuzing.	Modul dasturi haqida oʻz fikringizni bayon eting.	

5-KM. Bu modul yangi mavzu yuzasidan test savollari yordamida talabalar bilimini aniqlash hamda o'quvchi-talabalarda mustaqil va ijodiy ishlash takomillashtirilishini o'z ichiga qamrab oladi. Guruhdagi talabalar hamkorlikda modulda berilgan test savollarining to'g'ri javobini belgilashlari kerak. O'qituvchi o'quvchi-talabalarni test javoblari yuzasidan bahs-munozaraga yo'llaydi. Javoblardagi kamchiliklarni tuzatib, o'quvchi-talabalarni bilimini baholab boradi.

6-KM. Yakunlovchi kichik modul. Bunda o'quvchi-talabalar modul dasturi haqida o'z fikrlarini bayon etadilar, chunonchi o'quvchi-talabalar modulda ko'zlangan maqsadga qay darajada erishganliklari, o'quv materialini puxta o'zlashtirishlari uchun ularga nima yordam berganligi va nima xalaqit berayotganligi haqida o'z fikrlarini bildi-radilar va bahs-munozara qiladilar. Modulning yakunida o'quvchi-talabalarga uy vazifasi beriladi.

Bunday modulli darslardan foydalanish natijasida dars jarayonidan ko'zlangan maqsad aniq bo'lishiga erishiladi, darsning barcha qismlariga vaqt to'g'ri taqsimlanadi, talabalar tomonidan bajarilgan barcha topshiriqlar o'z vaqtida baholanib boriladi, ular iqtisodiy bilim, malaka va ko'nikmaga ega bo'lادilar, mustaqilligi va ijodkorligi oshadi, ularda malaka paydo bo'ladi, o'zini boshqarishni, vaqtni to'g'ri taqsimlashni o'rganadilar, bir-biriga hurmat va e'tibor hissi paydo bo'ladi, jamoa bo'lib harakat qilish ko'nikmalari shakllanadi.

Ma'lumki, ta'lim jarayoniga modul texnologiyasini joriy etish darslik va o'quv qo'llanmalar, o'quv materiallari va ma'ruza matnlarini yaratishga yangicha nuqtayi nazardan yondashishni taqozo etmoqda. Bu modulli o'qitish bo'yicha o'quv adabiyotlarini yaratish milliy pedagogikamizdagi muhim muammo ekanini ko'rsatadi.

Bizningcha, modul texnologiyasi asosida yaratilgan o'quv adabiyotlari quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo'lmog'i lozim:

1. *Kirish*. Kirish (muqaddima) darslikning zaruriy qismi hisoblanadi. Unda maxsus fanning jamiyat taraqqiyoti va bo'lajak kichik mutaxassislarning kasbiy faoliyatidagi ahamiyati haqida ma'lumotlar beriladi. Bundan tashqari unda mazkur sohaga oid ishlab chiqarish yo'nalishlari holati va ularning rivojlanish istiqbollari, maxsus fanning boshqa fanlar bilan bog'liqligi, ushbu fanni o'rganish maqsadi va undan foydalanishda e'tibor berilishi kerak bo'lgan masalalar, qo'llaniladigan usul bayon etiladi.

2. *Modul, modul birliklari va ularning o'quv maqsadlari*. O'quv adabiyoti bo'limlari, qismi yoki boblari modellarga, modullar esa modul birliklariga bo'linadi. Har bir modulning o'quv maqsadlari kasbiy faoliyatga

qo'yiladigan maxsus talablar, o'quvchi-talabalarga beriladigan bilim va ko'nikma mazmunidan kelib chiqqan holda belgilanadi. Agar maqsadlari belgilanmasa, u holda modulning mazmuniy va didaktik tuzilishi buziladi. Modullarning o'quv maqsadlarini belgilashda barcha tayanch iboralar, asosiy tushunchalar alohida ko'rsatib o'tiladi. Ular o'quvchi-talabalar tomonidan ketma-ket o'zlashtiriladigan tartibda beriladi. Ta'limning keyingi bosqichlarida o'quvchi-talabalar ulardan amaliy foydalanadilar.

3. *Nazariy o'quv materiallarining tajriba va amaliyot bayoni, izoh va lug'atlar.* Nazariy o'quv materiallarida faoliyat turlari izohlanadi, o'rganilishi kerak bo'lgan qurilma (yoki mashina) ning tuzilishi va ishlash tartibi, jihozlarni ishlatish va ta'mirlash, texnologik jarayonlar, mahsulotlarga ishlov berish usullari va ketma-ketligi, mehnat xavfsizligi qoidalar, iqtisodiy foyda-zarar va boshqalar haqida ma'lumotlar beriladi. Tajriba va amaliy ishlarga oid o'quv materiallarida modulni o'zlashtirish yoki mustaqil ishlarni bajarish usullari, tajriba va eksperimentlar o'tkazish shakllari bayon qilinadi, ko'rsatma va tavsiyalar beriladi. Shuningdek, unda o'quvchi-talabalarda kasbiy ko'nikma va mahoratlarni shakllantirish usullari batafsil bayon etiladi. Nazariy va amaliy ishga oid o'quv materiallarida modul mazmuni to'la aks etadi. Shuningdek, ularda izoh va lug'atlar beriladi. Ular o'quv materiali o'zlashtirilishini osonlashtiradi. Ammo izoh va lug'atlarni ko'paytirmaslik yoki davriy takrorlamaslik kerak. Aks holda o'quvchi-talabalar fikri chalg'ib, asosiy o'quv materiali mazmunining o'zlashtirishiga xalaqit beradi.

4. *Savollar, testlar, topshiriqlar va mashqlar.* Har bir modulda o'quvchi-talabalarining o'z-o'zini tekshirishi va bilimini mustahkamlashi uchun savollar, testlar, amaliy topshiriqlar hamda ularni bajarish bo'yicha uslubiy ko'rsatma beriladi.

5. *O'quv adabiyotlari va jihozlar ro'yxati.* Har bir modul oxirida modulni o'zlashtirish uchun qo'shimcha adabiyotlar, zaruriy jihozlar, ko'rgazmaviy va texnik vositalar, asbob-uskunalar hamda mahsulotlar ro'yxati berilishi kerak. Chunki o'quvchi-talabalar mustaqil ishlar bajarishda qo'shimcha adabiyotlar va turli texnik vositalardan foydalanadilar.

6. *Modulli o'qitishga doir tavsiya va ko'rsatmalar.* Darslik oxirida o'quv jarayonini tashkil etish, o'tkazish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar, o'quvchi-talabalarining bilim va malakasini baholash mezonlari aks etadi.

Maxsus fanlar bo'yicha modulli texnologiya asosida darsliklar tayyorlashning mohiyati shundan iboratki, bunda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanib, ta'lim oluvchilarning o'quv jarayonida aniq natijaga erishishi kafolatlanadi. Darslik vazifasini o'tovchi o'quv qo'l-

lanma yoki o‘quv materiallari to‘plamini ham modulli o‘qitishga asoslanib, tayyorlash mumkin. Uning afzalligi shundaki, modul bo‘yicha amalga oshiriladigan o‘quv faoliyatining texnologik xaritasi beriladi. Ular asosida o‘quvchi-talabalar amaliy ishlar bajaradi. Maxsus fanlarni modul texnologiyasiga asoslanib yozilgan o‘quv adabiyotlari yordamida o‘qitish quyidagi afzalliklarga ega:

- *o‘qitish izchilligi va uzluksizligi ta’minlanadi;*
- *o‘quv jarayoni uslubiy jihatdan asoslanib, modul mazmuniga muvofiq tashkil etiladi;*
- *o‘quvchi-talabalarning o‘zlashtirishi muntazam nazorat qilinadi;*
- *o‘qish jadallashtirilib, nazariy va amaliy mashg‘ulotlar, individual va mustaqil ishlar uchun ajratilgan o‘quv soatlaridan eng maqbul tarzda foydalaniladi.*

Asosiy tayanch tushunchalar

Modul – zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tashkil qiluvchi tarkibiy bo‘laklarni ifodalovchi tushuncha. Bu tarkibiy bo‘laklar, ya’ni modullar eng kichik bo‘laklardan hamda ularning turli miqdordagi to‘plamlaridan iborat bo‘ladi. Bunda eng kichik tarkibiy bo‘lakni eng kichik modul, boshqalarini esa o‘z ichiga qancha shunday modulni olishiga qarab, tegishli darajadagi modullar deyiladi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning eng kichik modullari eng asosiy tushuncha bo‘lib, ular go‘yoki pedagogik texnologiyalarni hosil qiluvchi “g‘ishtcha”lar vazifasini bajarishi bilan ahamiyatga ega. Bunda kichik modul, modul to‘plami, birlamchi modul va modul darajasi degan tushunchalardan foydalaniladi. Ular quyidagicha ta’riflanadi:

Modul darajasi – zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tasvirlash ko‘lamiga muvofiq ravishda tanlangan birlamchi modullarning o‘z tarkibida aslida qancha modullarga ega ekanligi ko‘rsatkichi.

Modul to‘plami – zamonaviy pedagogik texnologiyalarni uning biror darajasidan boshlab tasvirlash maqsadi asosida bitta modul sifatida hisoblangan bir nechta modullar yig‘indisi.

Modullashtirish – zamonaviy pedagogik texnologiya materiallarini modullarga ajratish jarayoni.

Algoritmi – zamonaviy pedagogik texnologiya tarkibiy bo‘laklari (modullari) o‘zaro joylashuvining hamda pedagogik texnologiya jarayonlarini amalga oshirish ketma-ketligining avvaldan belgilangan tartibini (qoidasini) bildiradi.

Algoritmlash – zamonaviy pedagogik texnologiya tarkibiy bo‘laklari (modullari)ning o‘zaro joylashuvini hamda pedagogik texnologiya jarayonlarini amalga oshirish ketma-ketligi tartibi (qoidasi)ni belgilash jarayoni.

Nazorat savollari

1. Modul nima?
2. Birlamchi moduldan kichik modulning farqi nimada?
3. Modul darajasi nima?
4. Algoritm bilan algoritmlashtirishning farqini tushuntirib bering.
5. Birlamchi algoritmlar deganda nimani tushunasiz?
6. Modul texnologiyasining asosiy tamoyillari haqida nimalarni bilasiz?

Mustaqil ish mavzulari

1. O‘qitishning modul tizimi va zamonaviy pedagogik texnologiyalarning amaliy asoslari.
2. Modulli texnologiyaning asosiy tamoyillari.
3. Modullar va algoritmlar.
4. Maxsus fanlarni modulli texnologiya asosida o‘qitishning faol usuli.
5. Iqtisodiy fanlarni o‘qitishda tizimli kvantlash, modulli va modellashtiruvchi amaliy o‘yinlardan foydalanish.

Test topshiriqlari

1. Modul nima?

- a) pedagogik texnologiyalarni tashkil qiluvchi tarkibiy bo‘laklarni ifodalovchi tushuncha;
- b) modul o‘z ichiga texnika va mehnat xavfsizligi, huquqiy-ekologik masalalarni qamrab oladi.
- c) modul qiziqtirish (motivatsiya), ma’lumot berish, tahlil va sintezlar to‘g‘risidagi tushuncha;
- d) modul audio vizual vositalar, tegishli sohalar bo‘yicha texnologik jarayonlar va funksiyalar to‘g‘risidagi keng qamrovli real tasavvurlarni vujudga keltiradi.
- e) modul o‘quv-didaktik va o‘qitish vositalarini tayyorlash to‘g‘risidagi tushuncha.

2. Modul texnologiyasi maqsadini ro'yobga chiqarish jarayonida o'quv elementi o'z ichiga nimalarni qamrab oladi?

- a) faoliyatning aniq elementlarini o'rgatish bilan bog'liq bo'lgan nazariy va amaliy axborotlarni;
- b) ta'lim uchun zarur bo'lgan faoliyatni ta'minlovchi materiallar haqidagi ma'lumotlarni;
- c) maqsadlar identifikatsiyasi (ta'lim oluvchilarni harakatlantiruvchi maqsadlar);
- d) o'quv materiallari, o'quv sharoitini nazorat qilish instrumentlari (o'quvchilarning ko'zlangan natijalarga erishishlari uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar, testlar, maqsad etaloni va boshqalar);
- e) a, b, c va d.

3. Modul texnologiyasining asosiy tamoyillarini belgilang:

- a) analitik;
- b) konseptual-pedagogik;
- c) mazmunli;
- d) maqsadli va jarayonli;
- e) a, b, c, va d.

4. Modullashtirish nima?

- a) zamonaviy pedagogik texnologiyalarni modullarga ajratish jarayoni modullashtirish deb ataladi;
- b) ilgari tayyorlangan materiallarni modullashtirish;
- c) ta'lim jarayonida qo'llanadigan usullarni hamda o'qituvchi va o'quvchi-talaba faoliyatini modullashtirish;
- d) o'qitish texnologiyasini umumlashtirib, bitta modul sifatida belgilash;
- e) modulning darajasini belgilash modullashtirish deb ataladi.

5. "Algoritm" atamasi nimani bildiradi?

- a) zamonaviy pedagogik texnologiyalarning tarkibiy bo'laklari (modullari) ning o'zaro bog'liqligi;
- b) pedagogik faoliyatning eng kichik bo'laklari joylashuvi hamda shu jarayonni amalga oshirish;
- c) pedagogik texnologiyalar tarkibiy bo'laklari (modullari) o'zaro joylashuvining hamda pedagogik texnologiya jarayonlarini amalga oshirish ketma-ketligining avvaldan belgilangan tartibi (qoidasi)ni bildiradi;
- d) algoritmgaga muvofiq holda modullarning o'zaro joylashish tartibi;
- e) modullarning o'zaro joylashish tartibini aniqlash.

6. Algoritmash deganda nimani tushunasiz?

- a) pedagogik texnologiyalarning tarkibiy bo‘laklari (modullari) ning o‘zaro joylashuvi hamda pedagogik texnologiya jarayonlarini amalga oshirish ketma-ketligi tartibi (qoidasi)ni belgilash jarayoni;
- b) algoritmash-pedagogik texnologiyalar tarkibiy bo‘laklari (modullari)ning o‘zaro joylashuvi;
- c) pedagogik texnologiyalar jarayonini amalga oshirishning ketma-ketligini avvaldan belgilangan tartibi (qoidasi)ni bildiradi;
- d) pedagogik texnologiyalar materiallarini joylashtirish va modullarga ajratish jarayonini bildiradi;
- e) pedagogik texnologiyalarning bitta modul hisoblangan bir nechta modullari yig‘indisi.

7. Modul texnologiyasi jarayonining umumiy maqsadi qanday darajalarda oydinlashadi?

- a) ta’lim muassasasining maqsadi hamda o‘qituvchi va uning metodik faoliyati identifikatsiyasi;
- b) o‘quv predmetining maqsadi, o‘qituvchi va uning metodik faoliyati identifikatsiyasi;
- c) modul maqsadi va o‘qituvchining o‘quvchi-talabalar bilan hamkorlikdagi faoliyati moduli, uning tashxis qilinadigan oxirgi natijalari;
- d) maqsadlar identifikatsiyasi (ta’lim oluvchilarni harakatlantiruvchi maqsadlar);
- e) a, b va c

8. Modul texnologiyasi asosida o‘qitish qanday ketma-ketlikda amalga oshiriladi?

- a) modulli o‘qitishdagi dastlabki shart-sharoitlarni tahlil etish;
- b) modulning o‘quv maqsadlari va mazmunini belgilash;
- c) o‘quv-didaktik materiallari va o‘qitish vositalarini tayyorlash;
- d) nazariy va amaliy mashg‘ulotlarni o‘tkazish, o‘quvchi-talabalarning olgan nazariy bilimi va ko‘nikmalarini baholash;
- e) a, b, c va d.

9. Maxsus fanlarni modul texnologiyasi asosida o‘qitishga tayyorgarlik ko‘rish necha yo‘nalishda olib boriladi?

- a) modul texnologiyasi asosida o‘qitishni tashkil etishda dastlabki shart-sharoitlarni tahlil etish (uslublari);
- b) modulning o‘z maqsadi va mazmunini belgilash;
- c) modul bo‘yicha o‘quv-didaktik materiallar va o‘quv vositalarini tayyorlash;

d) nazariy va amaliy mashgʻulotlarni oʻtkazish, oʻquvchi-talabalar-ning nazariy bilimi, amaliy koʻnikma va malakasini baholash;

e) a, b, c, d.

10. Maxsus fanlarni modul texnologiyasi asosida oʻqitishda qanday amaliy mashgʻulotlar tavsiya etiladi?

a) bevosita;

b) bilvosita;

c) muammoli;

d) axborotli;

e) a va b.

Intellectual trening

1. Kichik birlamchi modul va modul toʻplamini tushuntirib bering.

№	Kichik, birlamchi modul va modul toʻplami	Tushuncha
1	2	3

2. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning modullarini qanday darajalarga ajratish mumkin?

№	ZPTning modullari darajalari	Tushuncha
1	2	3

3. Oʻquv mashgʻulotini oʻtkazish texnologiyasini tashkil qiluvchi modullarni qanday turlarga ajratilishini tushuntirib bering.

№	OʻMOʻT tashkil qiluvchi modullarning turlari	Tushuncha
1	2	3

4. Algoritmni algoritmlashtirishdan farqi nimada?

№	Algoritm	Algoritmlashtirish	Tushuncha
1	2	3	4

5. Birlamchi algoritmlar deganda nimani tushunasiz?

№	Birlamchi algoritmlar	Tushuncha
1	2	3

6. Modul texnologiyasi o'quv elementi o'z ichiga nimalarni qamrab olishini ta'kidlang.

№	Modul texnologiyasi o'quv elementi	Ta'kid
1	2	3

7. Modul texnologiyasi jarayonining umumiy maqsadi qanday darajalarda oydinlashadi?

№	Modul texnologiyasi jarayonining umumiy maqsadini oydinlashtiruvchi darajalar	Tushuncha
1	2	3

8. Modul texnologiyasining asosiy tamoyillarini tushuntirib bering.

№	Modul texnologiyasining asosiy tamoyillari	Tushuncha
1	2	3

9. Maxsus fanlarni modul texnologiyasi asosida o‘qitishning beshta yo‘nalishini ta’riflab bering.

№	MFMT asosida o‘qitishning beshta yo‘nalishi	Ta’rif
1	2	3

10. Modulli o‘qitishning loyihalash jarayoni nechta bosqichdan iborat?

№	MO‘ loyihalash jarayoni bosqichlari	Tushuncha
1	2	3

10. Maxsus fanlar bo‘yicha modulli texnologiya asosida yaratilgan o‘quv adabiyotlari nechta tarkibiy qismlardan iboratligini tushuntirib bering.

№	Maxsus fanlar bo‘yicha modul texnologiyasi asosida yaratilgan o‘quv adabiyotlari quyidagi tarkibiy qismlardan iborat.	Tushuncha
1	2	3

XII bob. MASOFAVIY TA'LIM TEXNOLOGIYASI

12.1. Masofadan o'qitish texnologiyasining shakllanish va rivojlanish bosqichlari

Pedagogik texnologiyalarning o'zgarishi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bilan uzviy bog'liq. Pedagogik texnologiyalardagi o'zgarishlar asosan o'qitishdagi individuallik, pluralizm va variativlikda, ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchining tanlash erkinligi, o'qitish shakli va usullarida namoyon bo'ladi. Buyuk ajdodlarimizning munozara yuritish va isbotlash usuli, ta'limni erkin va mustaqil tanlashi dastlabki individual o'qitish tizimiga misol bo'la oladi. Ammo buyuk qomusiy olimlarning mutaxassislar tayyorlashni individuallashtirish haqidagi g'oya va qarashlarini o'zida aks ettiruvchi ilmiy meroslari e'tiborsiz qoldirildi. Natijada o'quv-tarbiya amaliyoti ommaviy xarakter kasb etib, ta'limga individual yondashuv siqib chiqariladi. Uning variativligiga e'tibor berilmadi. O'quvchi-talabalarning ijodiy tashabbuslari va shaxsiy qiziqishlari, ularning o'ziga xos qobiliyati inkor etildi. Boshqacha aytganda, "kitob-frontal" pedagogik model o'z tasdig'ini topishi natijasida ko'p yillar davomida o'qitish tizimida individual-variativ yondashuvga mutlaqo e'tibor berilmadi. Oqibatda pedagogikada barqaror turg'un qarashlar shakllandi. Xuddi ana shunday turg'un qarashlarga ko'ra, hozirgi zamon pedagogikasida qisqa vaqt ichida katta o'quv materialini o'zlashtirish vazifasi yuklandi.

Bugungi kunda o'qitish jarayonini qanday qilib maqbullashtirish mumkin, degan savol qo'yilmoqda. Buning oqibati o'laroq o'qitish jarayonini tashkil etishga qo'yiladigan asosiy talablar ham ancha-muncha oydinlashadi. Bular quyidagilardan iborat:

- *o'qitishning uslub va usullarini individuallashtirish va intellektuallashtirish;*
- *bilimlarni ijodiy qabul qilish va o'quv-uslubiy materialning nusxalari;*
- *qo'llaniladigan ta'lim vositalarining muloqotbopligi, aloqa uchun qulayligi;*
- *ta'lim oluvchilarning bilish qobiliyatini yuksak darajada shakllantirish.*

Hozirgi zamon axborot va telekommunikatsion vositalari o'quvchi-talabalarga o'rganiladigan har bir predmetni qiyinlik darajasiga ko'ra tanlashga, shuningdek, ularni o'zlarining qiziqishi va kasbiy rejalariga muvofiq holda o'rganishga imkon beradi. Bu hol ta'limda o'tmishdan saqlanib kelayotgan eski qarashlarni o'zgartiradi.

Ta'lim islohotining hozirgi bosqichida o'qitishning *zamonaviy texnologiyasi-masofadan o'qitish tizimi* (MO'T) uchun qulay shart-sharoitlar yetildi.

Birinchidan, kompyuter kommunikatsiya vositalarining dastur-aparatini ishlab chiqish rivojlandi.

Ikkinchidan, kasbiy bilimlar eskirib, malaka oshirish va qayta tayyorlashga majbur etuvchi mehnat resurslari soni ortdi va endilikda o'qitishning an'anaviy shakllari orqali kasbiy mahoratni oshirish ehtiyojini qondirib bo'lmay qoldi: masofadan o'qitish orqali ta'lim jarayonini tashkil etish xarajatlarini pasaytirish evaziga uning iqtisodiy samaradorligini oshirish imkoniyati tug'ildi.

Uchinchidan, jamiyatning ta'limni takomillashtirish va isloh qilishga bo'lgan ehtiyoji ortdi; ta'limni o'quvchi-talabalar ehtiyoji va real imkoniyatlarga ko'ra tashkil etish uchun sharoit yaratildi.

Masofadan o'qitish tushunchasi turlicha talqin etiladi va ta'riflanadi. Bu hol bevosita masofadan o'qitish elementlarining tadrijiy takomili (evolutsiyasi) bilan uzviy bog'liq. Uning rivojlanish bosqichlarida u haqdagi tasavvurlar boyib boradi. Binobarin, masofadan o'qitishning vazifalari va ta'riflariga ma'lum klassifikatorlar nuqtayi nazaridan yondashilishi mumkin. Bunda masofadan o'qitishning vaqt o'tishi bilan rivojlanish bosqichlari, axborot maydonining shakllanishi darajalari asos qilib olinadi.

AQSh "Munitsipal kollejlarda uyushmasi"ning e'tirof etishicha, "masofadan o'qitish – bu ta'lim xizmatlarini tarqatish va yetkazib berish jarayoni yoki o'quv xonasidan, bino yoki markazdan tashqarida joylashgan yoki bo'lmasa, boshqa o'quv xonalari, bino va markazda video, audio, kompyuter, multimedia kommunikatsiyalari yoki ta'lim xizmatlarini yetkazishning biror boshqa, masalan, an'anaviy usullarini birgalikda qo'llagan holda ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlari".

AQShdagi "Masofadan o'qitish va ta'lim kengashi" masofadan o'qitishni "o'quvchi-talabalarning mustaqil o'rganishi uchun mo'ljallangan hamda ta'lim muassasasida ta'lim izchillik va mantiqiylik asosida taqdim etiladigan o'quv materiallarini qayd etish va o'rgatish", deya ta'riflaydi.

Har bir darsdan keyin talaba faks, pochta yoki kompyuter yordamida o'qituvchilarga attestatsiya uchun nazorat ishi, o'quv fanini o'rganish bo'yicha qo'llanma va sharhlar jo'natadi. Nazorat ishlari to'g'rilanib, o'quvchi-talabaga yana qaytarib yuboriladi; "o'qituvchi-talaba" shaxslararo munosabatini ta'minlovchi o'zaro muloqot (fikir almashish) o'rnatiladi.

Rossiyalik A.L. Kolominskiy, I.P. Podlasiy, V.A. Slastenina, V.V. Repkin, I.E. Uni, I. Yakminskaya va boshqa olimlarning fikriga ko'ra, "masofadan o'qitish – ta'lim berish shakllaridan biri bo'lib, bunda ta'lim jarayonida kompyuter va telekommunikatsion texnologiyalarga asoslangan holda o'qitishning eng yaxshi an'anaviy va innovatsion shakllari, usul va vositalaridan foydalaniladi".³⁶

Masofadan o'qitish ta'lim subyektlari va obyektlarining bir-birlari hamda o'qitish vositalari bilan o'zaro ta'siri jarayonidan iborat. Masofadan o'qitish jarayoni ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchining qayerda joylashganiga bog'liq emas. Ta'lim jarayoni o'qitish maqsadi, o'qitish mazmuni, o'qitish usullari, o'qitish vositalari, o'qitishning tashkiliy shakllari, identifikatsion-nazorat, o'quv-moddiy, moliyaviy-iqtisodiy, me'yoriy-huquqiy, marketing kabi elementlarni o'z ichiga qamrab olgan pedagogik tizimni tashkil etadi.

Masofadan o'qitish va ta'lim tushunchalarining boshqacha talqinlari ham bor. Ular mazkur tushunchalar borasida turlicha yondashuvlar mavjudligini ko'rsatadi.

Masofadan o'qitish – o'qitishning o'ziga xos, mukammallashgan shakli bo'lib, u o'zida yangi axborot texnologiyalar va multimedia tizimiga asoslanilgan ta'limning kunduzgi, kunduzgi-sirtqi, sirtqi va kechki elementlarini qamrab oladi. Telekommunikatsiyalar va elektron nashrlarning zamonaviy vositalari an'anaviy o'qitish shakllari kamchiliklarini bartaraf etish imkonini beradi va bunda ularning barcha afzalliklarini o'zida saqlab qoladi.

Masofadan o'qitish – o'quv axborotlari almashinish vositalari (Yerining sun'iy yo'ldoshi, televideniye, radio, kompyuter aloqasi va boshqalar)ga tayanilgan ixtisoslashtirilgan axborot muhiti yordamida mamlakat aholisining keng qatlamiga va xorijiy davlatlarga masofadan turib taqdim etiladigan ta'lim xizmatlari majmuyidir. Masofadan o'qitishning axborot-ta'lim muhiti ma'lumotlar, axborot resurslari, o'zaro muloqot bayonlari, foydalanuvchilarning ta'lim olishga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan dasturiy hujjat va tashkiliy-uslubiy ta'minot majmuyidan iborat.

Masofadan o'qitish uzluksiz ta'lim shakllaridan biri bo'lib, insonning ta'lim va axborot olish huquqini ta'minlashga qaratiladi.

Masofadan o'qitish – talabaning mustaqil bilim olish tamoyiliga tayanuvchi ta'lim jarayonining yangi tuzilmasi. Ta'lim muhiti shu bilan tavsiflanadiki, ta'lim oluvchilar ko'pincha yoki doimo fazo (yoki vaqt)

³⁶ Qarang: [Http://www/disk_edu.ru/konf/4konf_do/3_2.htm/](http://www/disk_edu.ru/konf/4konf_do/3_2.htm/).

jihatdan o'qituvchidan uzoqda bo'lishadi. Ayni vaqtda ular istagan paytda telekommunikatsiya vositalari yordamida muloqot qilish imkoniga ega bo'ladilar.

Masofadan o'qitish – o'qitishning universal gumanistik shakli. Bunda ta'limning an'anaviy texnologiyalari, yangi axborot va telekommunikatsiya texnologiyalari hamda texnik vositalardan keng foydalaniladi. Bu vositalar ta'lim oluvchiga standartlarga mos ta'lim fanlarini erkin tanlashi, o'qituvchi bilan muloqotga kirishishi uchun shart-sharoitlar yaratadi. Bunda o'qish ta'lim oluvchining ta'lim olish joyi va vaqtiga bog'liq bo'lmaydi. Chunki ta'lim oluvchi ixtiyoriy paytda o'qishni boshlaydi, materiallarni o'qituvchi nazoratida o'zlashtiradi. O'zlashtirish o'quvchitalabani topshiriqlarni, testlarni bajarishiga qarab, aniqlanadi. Ta'lim oluvchi berilgan dasturni qanchalik tez o'zlashtirsa, shunchalik tez o'qishni tugatadi va mutaxassislik diplomini oladi. Masofadan o'qitishning afzalligi shundaki, unda o'quvchi-talaba o'ziga qulay vaqtda va hattoki, ishdan ajralgan holda ko'pgina yirik firmalar va korxonalar mutaxassislari, magistraturani tugatganlar, onalar, nogironlar hattoki mahbuslar ham o'qishi, malakasini oshirishi yoki mutaxassisligini o'zgartirishi mumkin.

Masofadan o'qitish texnologiyasi (MO'T) birinchi marta 1969-yilda Buyuk Britaniya premyer-ministri G.Vilson tashabbusiga ko'ra shakllantirilgan. Ammo masofadan o'qitish ancha oldinroq, ya'ni barqaror va muntazam pochta aloqalari shakllanishi davrida yuzaga kelgan. London universitetida barcha xohlovchilarga qay tarzda (yozishmalar orqali yoki mustaqil ravishda) bilim olishidan qat'iy nazar, ixtisosliklar bo'yicha imtixon topshirishga ijozat berilgan.

O'tgan asrning 90-yillari o'rtalarida Buyuk Britaniyada 40 ga yaqin ana shunday ta'lim muassasalari faoliyat ko'rsatgan. Ularga har yili 65 ming kishi o'qish uchun ariza berishgan.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta'lim oluvchilarning o'ziga qulay vaqtda ta'lim olishi uchun katta imkoniyat yaratadi.

«Ochiq universitetlar»da o'qitish odatdagi institutlarda o'qitishga qaraganda 8-10 marta arzon. Masalan, Buyuk Britaniyada turg'un o'qitishga 3000, masofadan o'qitishga atigi 300 funt sterling sarflanadi. Binolarga xizmat ko'rsatish, jihozlar va laboratoriya uchun xarajatlar, o'qituvchilar, ma'muriyatlar va xizmat ko'rsatuvchi xodimlar shtati qisqaradi. Ta'lim oluvchilarga filiallar tarmog'i, telestudiya va kompyuter tarmog'i orqali maslahatlar beriladi. Buyuk Britaniyada o'quvchilarni tayyorlash dasturi 130 ta kursni o'z ichiga qamrab oladi. Ularning ko'plari fanlararo bog'lanish xususiyatiga ega.

AQShda 75%dan ziyod oliy o'quv yurtlarida shunga o'xshash o'qitish tizimi 60-yillarning o'rtalarida qo'llanila boshlagan. O'sha paytlarda ba'zi muhandislik kollejlari yaqin joylashgan korporatsiya ishchilari uchun o'quv kurslarini televideniye orqali taqdim etgan. Keyinchalik bu dasturlar ayrim universitetlardagi ta'limga moslashtirilgan.

Ko'p yillardan buyon "Edent" ta'lim tarmog'idan televizorni kompyuterga ulab, foydalanilmoqda. Individual EHM barcha darajadagi ta'lim muassasalari tarmog'iga ulanish imkoniyatiga ega. Bugungi kunda AQShda 75% dan ziyod oliy o'quv yurtlarida masofadan o'qitish dasturi bo'yicha bir milliondan ortiq talaba ta'lim oladi. Ular o'quv kurslarini ommaviy teleeshittirish tizimi orqali qabul qiladilar. Bunda barcha fanlar, biznes va boshqaruvning turli sohalari bo'yicha kurslar taqdim etiladi. O'quv kurslari Yerning sun'iy yo'ldoshi orqali butun mamlakat bo'ylab, boshqa davlatlarga ham to'rtta o'quv tarmog'i (kanali) orqali uzatiladi.

Yevropada masofadan o'qitish 70-yillarning boshlarida AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya boshqa ko'plab mamlakatlarda jadal rivojlana boshladi. Bu qator "Ochiq universitet" larning tashkil etilishi bilan bog'liq. Hozirgi vaqtda Yevropa mamlakatlarida masofadan o'qitishni joriy etgan o'quv muassasalari soni ancha ko'paygan.

Jumladan, AQShning NTV milliy texnologiya universiteti, OU – Buyuk Britaniyaning ochiq va Sarey universitetlari, SNED – Fransiya milliy masofaviy ta'lim markazi, Yevroosiyo masofadan o'qitish xalqaro assotsiatsiyasi, Rossiya Axborot ITli, Rossiya sistemali integratsiya ITli, o'qitish axborotlash instituti, Rossiya o'qitish akademiyasining laboratoriyasi va instituti, masofadan o'qitish federal markazi, masofadan o'qitishning axborot analitik ta'minoti markazi va boshqalar misolida ko'zga tashlanadi. Fransiyaning milliy masofaviy Markazi bir vaqtning o'zida 35000 o'quvchini dunyoning 120 mamlakatida o'qitishni ta'minlay oladi. Shvetsiyadagi Boltiq universiteti Boltiqbo'yi mintaqasidagi 50 dan ortiq universitetda masofaviy ta'lim tizimi asosida o'qitishni olib boradi. Osiyo mamlakatlarida masofaviy ta'lim sohasi rivoj topayotgan ta'lim maskanlariga Xitoyning teleuniversiteti, Hindistonning Indira Gandi nomli ochiq universiteti, Koreyaning Milliy ochiq universiteti va boshqalarni kiritish mumkin.

AQSh, Kanada, Buyuk Britaniya, Germaniya va Fransiya mamlakatlarining yetakchi oliy o'quv yurtlari o'zlarining telekompyuter tizimiga ega. Yangi axborot texnologiyalari mintaqaviy uyushmalarda ko'proq qo'llaniladi. Bunga "Ochiq universitetlarning Osiyo uyushmasi", "Masofadan o'qitishni rivojlantirish bo'yicha Lotin Amerikasi hamkorlik tar-

mog'i", "Ochiq universitetlarning Yevropa uyushmasi" va boshqalar misol bo'la oladi.

Hozirgi zamon tizimining ziddiyatlaridan biri – bilimlarning jadal sur'atlar bilan ortishi va individ tomonidan ularni o'zlashtirish imkoniyatining cheklanganligidir. Bu ziddiyat pedagogik nazariyadagi "shaxsning har tomonlama rivojlanishi" mutlaq idealidan voz kechish va yangi ideal – insonning o'zligini maksimal darajada namoyon etish yoki "mustaqil bilim olib, kamol topishi" idealini qabul qilishni taqozo etadi. Agar ta'lim texnologiyalari o'zgartirilmasa, u holda mutaxassislarning qanday bilim zaxirasi va qanday malakaga ega bo'lishini tasavvur qilish mumkin. O'quvchi-talabalar odatdagi texnologiyalarga qaraganda axborot kommunikatsion texnologiyalari (AKT) yordamida bilimlarni 40-60 foizgacha tez va qisqa muddatda o'zlashtiradi. Shuning uchun ham, masofadan o'qitish butun dunyo miqyosida juda tez rivojlanmoqda. Hozirgi vaqtda Rossiyada masofadan o'qitish bo'yicha 200 ming o'quvchi-talaba bilim olmoqda, yaqin vaqtlar ichida ularning soni 500-600 mingga yetadi. V. Kufeldaning fikricha, "bilimlarni o'rgatish usullari inqilobidan" orqada qolib ketish mumkin emas.

V.M. Filipov "Ochiq ta'lim xalqaro akademiyasi" a'zolarining kengashida Rossiyada ochiq ta'limni yaratish va rivojlantirish muammolari muhokamasi yakunida mamlakatda masofadan o'qitish texnologiyalarining jadal rivojlanayotganini ta'kidlab o'tdi. Bu texnologiyalarning istiqboli shundaki, ularning faolligi biroz sekinlashishi mumkin, lekin hamisha qo'llanilaveradi.

Uning ta'kidlashicha, axborot kommunikatsion texnologiyalar – XX asrning ta'lim sohasidagi eng katta yutuqlaridan biri. U bizning hayotimizni keskin o'zgartirishi mumkin. Bu – ta'limning mutlaqo yangi turi.

Ta'limning masofadan o'qitish turiga o'tishning jahon tendensiyasi ana shu texnologiya bo'yicha kadrlar tayyorlovchi ta'lim muassasalari sonining ortishi bilan kechmoqda.

Rossiyada MTni oliy va o'rta maxsus ta'lim sohasida qo'llovchilar soni 1997-yilgacha 117 tani tashkil etgan bo'lsa, bugungi kunda 565 ta davlat va 246 ta nodavlat muassasalarida masofadan o'qitishning 928 ta turli shakllari qo'llanilmoqda.³⁷

MO'T tizimida o'quvchi-talabalarga barcha zaruriy darslik va o'quv qo'llanmalar taqdim etiladi. Eng asosiysi, MO'T tizimida kompyuter va

³⁷ Qarang: Hasanov P., Botirov M. Masofaviy ta'lim uchun yangi texnologiyalar. // Jamiyat va boshqaruv, 1999 yil 1-2-sonlari, 80-bet.

ta'lim berishning boshqa vositalaridan shunchaki foydalanish emas, aniq dasturlar ishlab chiqish, tegishli darslik va qo'llanmalar yozishdir.

MO'Tni yaratish tajribasi shuni ko'rsatadiki, kompyuter tarmog'i orqali ta'lim berish o'z asosiga ko'ra rivojlanuvchi tizimdir. Keyingi yillarda kompyuter telekommunikatsion tarmoqlari jadal rivojlanmoqda. Ulardan samarali foydalanish uchun uslubiy ta'minotni yanada yaxshilash taqozo etilmoqda.

Zamonaviy texnologiyalar ta'lim mazmuni va o'qitish usullarini o'zgartirish, shuningdek, ta'limning barcha darajalariga erishish uchun katta imkoniyat beradi. Biroq shuni yodda saqlash lozimki, yangi axborot texnologiyalari malakali o'qituvchilarga bo'lgan ehtiyojni aslo pasaytirmaydi. Ular o'qituvchilarning o'quv jarayoniga nisbatan munosabatini keskin o'zgartiradi. Chunki bunda axborotni bilimga aylantiruvchi va uni tushunishga olib keluvchi doimiy muloqot muhimdir.

Masofadan o'qitish o'zining shakllanish davridan boshlab, to bugunga qadar bir necha bosqichni bosib o'tdi. Ulardan biri "bittaga bitta" yoki "bitta bir nechta bilan" bosqichi bo'lib, bunda o'qituvchi va o'quvchi-talaba o'rtasidagi aloqa vositalari turlari cheklangan: odatda, ular pochta, telefon, kompyuterlardan iborat bo'lgan. Bu bosqichni ta'minlovchi kishilarning soni ham cheklangan, ta'minotning ko'plab komponentlari esa bir-birlariga o'zaro bog'liq bo'lmagan. Keyingisi "bitta ko'p bilan" bosqichi bo'lib, u bir tomondan, odatda, o'quvchi-talabalar tomonidan terminallarning "o'zlashtirilganligi" tufayli yuzaga keladi. Masofadan o'qitishda tez-tez foydalaniladigan muloqot (aloqa) vositalarining yangi turlari, xususan, video va audiokassetalar, sun'iy yo'ldosh aloqalari, kompyuter orqali tashkil etiladigan anjumanlar, videotelefonlar va boshqalarning turi va soni ortdi.

MO'T rivojlanishining uchinchi bosqichi 80-yillarning o'rtalarida INTERNETning paydo bo'lishi va ommaviylashishi bilan bog'liq. Uning ta'siri juda katta bo'lgani bois "ko'plar ko'pchilik bilan" aloqasi va axborot almashinish tizimi umumnikiga aylanadi. Vaqt va geografik cheklanishlarga qaramasdan MO' sohasida xizmat ko'rsatuvchilar soni ancha ortdi.

Hozirgi zamon kommunikatsion tizimi tufayli axborot yetkazish usullari kengaydi: radio integratsiyasi, axborotni Yer sharining istagan nuqtasiga juda tez uzatishga imkon beruvchi telefon, telegraf, aloqaning yo'ldosh va kabel tizimi.

Bugungi kunda MO'ning to'rtinchi bosqichi haqida ham gapirish mumkin. Bu MO' sohasidagi yangi raqamli texnologiyaning paydo bo'-

lishi bilan uzviy bog‘liq. Ular o‘z ichiga gipermedia dasturlarini qamrab oladi. Bu ta‘lim oluvchiga axborotlarni o‘zlashtirish tartiblarini, shuningdek, INTERNET va boshqa tarmoqlar orqali olinadigan ma‘lumotlar bazasini, ma‘lumotlarning integrallashgan majmuyini nazorat qilish imkonini tug‘diradi. U videokurslar, audiomateriallar, ma‘lumotlar bazasi va boshqa dasturiy ta‘minotlar bilan bog‘lana oladi.

XXI asrda ma‘rifatli kishi bo‘lish uchun, albatta, axborot texnologiyalarini yaxshi egallash zarur. Inson faoliyati ko‘proq uning axborotga ega bo‘lganlik darajasi, ushbu axborotlardan samarali foydalana olish qobiliyatiga bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Ixtiyoriy soha bo‘yicha zamonaviy mutaxassis vaqt sayin oshib borayotgan axborot oqimida bemalol yo‘l topa olishi uchun, u kompyuter, telekommunikatsiya va boshqa aloqa vositalari yordamida tegishli axborotni ola bilishi, qayta ishlay olishi va undan foydalana olishi kerak bo‘ladi.

O‘zbekistonda axborotlashtirish va axborot texnologiyalarini turli sohalarda qo‘llashga katta e‘tibor berilmoqda.

1993-yilda O‘zbekiston Respublikasida “Axborotlashtirish to‘g‘risida”gi qonun, 1994-yilda esa “O‘zbekiston Respublikasini axborotlashtirish konsepsiyasi” qabul qilindi. Unda quyidagi strategik masalalar qo‘yilgan:

- *milliy kompyuter ta‘minotini yaratish;*
- *axborotning tovar sifatidagi huquqiy asoslarini yaratish;*
- *Vatanimizning axborot industriasini mustahkamlash.*

Ta‘lim har bir davlatning siyosatida muhim vosita bo‘lib, uning iqtisodiy o‘rishiga ta‘sir qiluvchi asosiy, birinchi darajali omil hisoblanadi. Ta‘lim iqtisodiy, siyosiy, madaniy, fan, ekologiya tizimlarining barchasini o‘zida mujassamlashtirgan. U nafaqat jamiyatning rivojlanish istiqboli, balki har bir insonning alohida faoliyatini oldindan aniqlaydi va belgilaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Kompyuterlash tizimini yanada rivojlantirish va axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”dagi qarorida uzluksiz ta‘limga o‘tish sharoitida ta‘lim muassasalarining bu sohadagi asosiy vazifalari aniqlanib, ular zimmasiga “... oliy va o‘rta ta‘limning ta‘lim standartlariga muvofiq ravishda elektron o‘qitish bazasini yaratish, ta‘lim muassasalarining axborot infratuzilmasini shakllantirish, barcha o‘quv muassasalarida ingliz tilini chuqur o‘rganish, shuningdek, respublika axborot tarmog‘ida lotin alifbosiga asoslangan o‘zbek tilidan foydalanishning standartlashtirilgan mexanizmini ishlab chiqish va joriy etish dasturiy chora-tadbirlari...”ni ishlab chiqish yuklatilgan.

Axborot texnologiyalarini ta'lim jarayoniga joriy etish bo'yicha jamiyatimizning tez sur'atlar bilan o'sib boruvchi ehtiyojlarini e'tiborga olgan holda oliy o'quv yurtlarida auditoriya va auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarda elektron qo'llanmalar, virtual stendlar, masofaviy o'qitish hamda internet imkoniyatlaridan foydalanishning nazariy, uslubiyat jihatdan takomillashtirish muammolari dolzarbdir.

Ta'lim jarayonini axborotlashtirish:

- *shaxsning intellektual va ijodiy qobiliyatini rivojlantirish;*
- *jamiyatning har bir a'zosini o'z malakasini oshirish va faoliyat sohasini o'zgartira olish;*
- *tezkor ta'lim uchun shart-sharoit yaratish va masofaviy ta'lim samarasini oshirish imkonini beradi.*

Hozirgi vaqtda O'zbekiston Respublikasida kompyuter texnologiyalari ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylanadi va har bir ta'lim muassasasida axborot-ta'lim tizimini yaratish masalasi qo'yilmoqda. Bu tizim ham o'qituvchi, ham tarbiyachi rolini bajaradi va o'quv-amaliy maqsadidagi tezkor axborot manbayiga aylanadi. Uning vazifasi o'quv jarayonini texnik jihatdan boshqarish, o'qitishning sifat va miqdor ko'rsatkichlarini tahlil qilish va aniqlash, ta'lim samaradorligini ta'minlashdan iborat.

Samarqand Davlat universitetida ma'ruza kurslari, mustaqil ishlash uchun topshiriqlar, topshiriqlarni mustaqil bajarish bo'yicha uslubiy materiallar, olingan bilimlarni tekshirishning shakllarini o'z ichiga qamrab olgan avtomatlashtirilgan ta'lim tizimi ishlab chiqilmoqda. O'qituvchilar tomonidan ishlab chiqilgan ma'ruza kurslarida quyidagilar mujassam: kursning reja va dasturi, kursning texnologik xaritasi, joriy oraliq, yakuniy nazorat usullari, asosiy va qo'shimcha adabiyotlar ro'yxati, ma'ruza-lar matni.

Barcha matnlar zamonaviy axborot vositalaridan foydalanish asosida tuziladi: gipermatnlar, gipermedia, multiplikatsiya. Bunda matnni rasmiylashtirishning o'ziga xosligiga, shuningdek, axborotni rangli qabul qilish tamoyili va o'quv materialini uzatishning ko'rgazmaliligiga alohida e'tibor beriladi.

Samarqand Davlat chet tillar institutida oliy o'quv yurtlari, kollejlari va litseylar o'qituvchilarini tayyorlash va qayta tayyorlash bo'yicha to'rtta kurs ishlab chiqilgan: "Axborot texnologiyalariga kirish"; "O'qitishning zamonaviy usullari"; "Uzluksiz ta'lim"; "Axborot-kommunikatsion texnologiyalar bo'yicha uzaytirilgan kurslar".

Ayni kurslarga Finlandiya va Buyuk Britaniya universitetlarida o'qituvchilar tomonidan o'rganilgan va mahalliy sharoitlarga moslashtiril-

gan o'quv kurslari asos qilib olingan. Laboratoriya ishi va amaliy mashg'ulotlar uchun ko'p vaqt ajratilgan bo'lib, ularda MS Office hujjatlarida ma'ruzalar yaratish masalalari, INTERNET tarmog'idagi yangilik (navigatsiya)lar o'rganiladi, shuningdek, Web-sahifalar ishlab chiqiladi va ularga o'qituvchilarning o'quv-uslubiy materiallari joylashtiriladi.

Hozirgi vaqtda ta'lim muassasalari o'qituvchilarini qayta tayyorlash uchun elektron darsliklar qo'llaniladigan o'quv laboratoriyalari yaratilmoqda. Toshkent viloyati davlat pedagogika institutida ta'lim muassasalari o'qituvchilarini tayyorlash va qayta tayyorlash bo'yicha elektron darsliklar yaratilgan.

Osiyo taraqqiyoti bankining "O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini rivojlantirish UZB1737" loyihasining vazifalaridan biri qishloq xo'jaligi yo'nalishidagi 50 ta kasb-hunar kollejni masofadan o'qitish tizimida zarur bo'ladigan yumshoq komponentlar bilan ta'minlashdir.

Hozirgi vaqtda taqdim etilgan materialni ta'lim oluvchilarning mustaqil o'rganishlari uchun keys-texnologiya tarzidagi o'quv-uslubiy ta'minot ishlab chiqilgan. Uning tarkibiga darsliklar, ulardan foydalanish bo'yicha tavsiyalar, turli ko'rgazmali qo'llanmalar kiritilgan.

Shunday qilib, masofadan o'qitishning innovatsion vositalarini jadal sur'atlarda tatbiq etish asosida ta'lim xizmatlari bozori yaratiladi. Bu juda muhim. Chunki masofadan o'qitishning vazifalaridan biri periferiyada ta'lim sohasi iste'molchilarini oliy sifatli o'quv mahsulotlari bilan ta'minlash, eng sifatli didaktik mahsulotni tanlash huquqini taqdim etish hisoblanadi.

Masofadan o'qitish asosini tahlil qilib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. *MO'ning yuzaga kelishi jamiyatning ehtiyojlari va ijtimoiy buyurtmalar bilan belgilanadi.*

2. *MO' kommunikatsiya vositalarining texnik taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq, binobarin, u bu vositalarning evolutsiyasi bilan determinatsiyalangan.*

3. *Ta'lim jarayonida masofadan o'qitishdan foydalanish natijasida ta'lim tizimida o'qitishning sinxron jarayonidan asinxron jarayoniga; nofaol o'qitishdan faol o'qitishga; o'quv materialini statistik taqdim etishdan video va animatsiyalardan dinamik foydalanishga; real obyektlardan foydalanishdan virtual obyektlardan foydalanishga; o'quv materialini umumiy tarzda taqdim etishdan individual ishga; o'quv materialini bir yo'nalishda taqdim etishdan hamkorlikda (interfoal) taqdim etishga o'tiladi.*

Masofaviy ta'lim (MO') – turli geografik mintaqalarda joylashgan o'qituvchi va o'quvchi-talabani bog'lovchi jarayon bo'lib, o'zaro aloqalar maxsus texnologiyalar yordamida amalga oshiriladi. O'zaro aloqalarni amalga oshirishda turlicha usullar qo'llaniladi: pochta va telefaks orqali tipografik bosma materiallar almashish, audio-konferensiya, videokonferensiya, kompyuter orqali virtual konferensiya. O'quv yurtidan uzoqda yashovchilar, qatnab o'qish uchun sharoiti bo'lmaganlar, malakasini oshirishni xohlovchilar, nogironlar va yana boshqa turli sabablarga ko'ra bevosita oliy o'quv yurtlarida bilim olish imkoniyatiga ega bo'lmaganlar o'rtasida masofadan turib bilim va ta'lim olishga talab ortib borishi tabiiy. Ayniqsa, ish bilan band bo'lgan katta yoshdagi kishilar, ikkinchi mutaxassislik bo'yicha ta'lim olishni xohlovchilar uchun masofaviy ta'lim juda qulay vositadir.

Masofaviy ta'limni besh asosiy holat bilan tavsiflovchi ta'lim sifati:

- *o'qituvchi va o'quvchi-talabaning mavjudligi va ular o'rtasida o'zaro kelishuv bo'lishi;*
- *ta'lim muassasasi va o'qituvchining o'quvchi-talabalar bilan birlaridan ma'lum masofada ekanligi;*
- *o'rgatuvchi va o'quvchi-talabalarning o'zaro ikkiyoqlama muloqoti;*
- *masofaviy o'qish uchun mo'ljallangan maxsus materiallarning mavjudligi;*
- *har ikki tomonning kompyuter va boshqa texnika va kommunikatsiya bilan ta'minlanganligi.*

Masofaviy o'qitish jarayoni ta'lim sohasiga nafaqat zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari, balki bir qator yangi tushuncha va atamalarni ham olib kirdi:

- *virtual sinf (guruh);*
- *o'qitishning ta'minoti;*
- *o'quv telekommunikatsiya loyihalari;*
- *teskari aloqa;*
- *dialogli texnologiya;*
- *kompyuter aloqasi;*
- *telekonferensiya;*
- *koordinator, moderator, telekonferensiya fasilatori, tyutor.*

Virtual sinf (guruh) – o'quv topshiriqlarini bajarishda o'quvchi-talabalarning kompyuter tarmoqlari orqali amalga oshiradigan birgalikdagi harakatlarining umumlashmasi.

O'qitishning ta'minoti – masofaviy ta'limda o'qituvchi tomonidan masofadan turgan holda o'quvchi-talabaga turli o'quv materiallari va ma'lumotlar orqali yordam berib borish.

O'quv telekommunikatsiya loyihasi bir maqsadga erishishga qaratilgan o'quvchi-talabalarning birgalikdagi (jamoaviy) faoliyatlaridir. Bunda o'quvchi-talaba oldiga o'quv xarakteridagi maqsad emas, balki ilmiy yoki ishlab chiqarish faoliyatini modellashtiruvchi maqsad qo'yiladi. Shu bilan o'quvchi-talabalarga jamoa bo'lib ishlash, mehnatni taqsimlash kabi konikmalarni hosil qilishda yordam beradi. O'quv telekommunikatsiya loyihasining muhim belgilari:

- *uning vaqti aniq va cheklanganligi (bir necha haftadan 2-3 oygacha muddat);*
- *virtual sinf hosil qiluvchi loyihaning barcha qatnashuvchilari o'zaro axborot almashishda kompyuter telekommunikatsiya tarmoqlar va dasturiy vositalardan foydalanishlari;*
- *loyiha kordinatori tomonidan o'quvchi-talaba faoliyatini aniq tashkil qilish zarurligi.*

Masofaviy o'qitishda teskari aloqa – masofaviy o'quvchi-talaba faoliyatini o'qituvchi tomonidan baholash natijasiga ko'ra pedagog tomonidan o'quvchi-talabaga yuborilayotgan axborot oqimidir. Bu jarayonda pedagog o'quvchi-talabaning o'zlashtirishga o'z munosabatini bildiradi va uning faoliyatini baholaydi. O'z vaqtida va ratsional tashkil qilingan teskari aloqa o'qitish faoliyatini barqaror rag'batlantirish pozitsiyasining shakllanishiga olib keladi. An'anaviy o'qitishda teskari aloqa o'qituvchi tomonidan ovoz intonatsiyasi, turli mimika harakatlari orqali osonlik bilan o'rnatilishi mumkin. Masofaviy ta'limda o'qituvchi va o'quvchi-talabaning ko'pgina verbal imkoniyatlari cheklanganligi sababli ham teskari aloqa masofaviy ta'limni tashkil qilish va rejalashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Dialogli texnologiya – erkin muloqot o'rnatishda dasturiy ta'minot, qurilmalar, shuningdek, shaxslarning o'zaro muloqotlari va faoliyatining uyg'unligidan iborat.

Telekonferensiya – manfaatdor kishilarning turli axborot va xabarlarini o'zaro almashish usuli.

Masofaviy ta'lim hozirgi kunda dunyo miqyosida rivojlanishning yangi bosqichiga qadam qo'ymoqda. Bu o'qitishning asosiy texnologiya va usullari o'zgarmay qolgan holda asosan, yangidan-yangi texnik vositalarning rivojlanib, omma imkoniyatlari darajasida aylanib borayotganligi bilan bog'liq.

Agar 80-yillarda masofaviy ta'lim uchun o'quv materiallari va ularni yetkazib berish o'qituvchi va o'quvchi-talaba orasidagi muloqotlar texnologiyasi anchagina sodda bo'lgan bo'lsa, o'sha yillar o'tib hayotga yangi texnik va texnologik vositalarning kirib kelishi bilan ahvol tamomila o'zgardi. Masofaviy ta'limga mikroto'lqinli televideniye, audiografik, siqilgan video, telekonferensiya, audiokonferensiya kabi turli interaktiv vositalar kirib keldi. Ular qatorida masofaviy ta'limda so'nggi paytda yanada yangi raqamlashtirilgan texnologiyalar qo'llanila boshlandi. U o'zida gipermedia programmalarini mujassamlashtirib, o'quvchi-talabaga o'quv-uslubiy materiallarni qay darajada o'zlashtirganligining nazoratini bevosita o'zi amalga oshirish imkonini beradi. Shu bilan birga, o'ziga qulay, uyi yoki ish joyidan turib INTERNET yoki boshqa tarmoqlar orqali umumiy ma'lumotlar bazasiga, videokurslarga, audio-materiallarga va boshqa dasturiy ta'minotlarga ulanishi va foydalanishi mumkin. Masofaviy ta'limning o'quv-uslubiy materiallarini qabul qilish va jo'natish to'g'risida keyinroq batafsil to'xtalamiz.

Masofaviy ta'lim quyidagi rivojlanish strategiyalariga ega:

1. *O'quv muassasalari masofaviy ta'limni o'zlarining yakka dasturlari tarzida tashkil qilishdan chekinib, uni o'quv yurtlarining o'zaro munosabatlari ko'rinishiga olib chiqishi.*

2. *O'quv muassasalari aniq dasturlar ehtiyojidan kelib chiqib, ularga yangi texnologiya imkoniyatlarini moslashtirish maqsadida masofaviy ta'limni tashkil qilish va boshqarishni takomillashtirishi.*

3. *O'quv yurtlari masofaviy ta'limning maqsad va kelgusidagi holatini oydinlashtirib olishi zarurligi. Shuningdek, masofaviy ta'limning o'quv, texnik va ma'muriy maqsadlarini aniqlab olishi, masofaviy ta'limni yo'lga qo'yishda qanday o'quv dasturlari yutuqqa olib kelishi, masofaviy ta'limni joriy qilish ko'lami qay darajada bo'lishi lozimligi kabi muammolar hal qilinishi.*

4. *O'quv yurtlari o'zaro birgalikdagi harakatlarining modelini ishlab chiqishi lozim. Bu model o'rta maktab, kasb-hunar kollejlari, oliy o'quv yurtlari, ishlab chiqarish bizneslarining potensial munosabatlari hamda mintaq, mamlakatdagi va boshqa chet el o'quv muassasalari bilan o'zaro munosabatlarini aks ettirishi lozim.*

Masofaviy ta'lim o'zining rivojlanish bosqichida oliy ta'limda ke-lajakdagi jiddiy o'zgarishlarga sabab bo'luvchi omillardan biri ekanligini ko'rsatdi. Shu o'rinda masofaviy ta'limning boshqa shakllari nisbatan afzalliklari va qulayligi, jumladan, ta'lim sifati va samarasini oshirishga ijobiy ta'sirini o'rganish muhim masalalardan biridir.

Yangi axborot texnologiyalari ta'lim jarayonining sifati va darajasiga jiddiy talablar qo'yadi. Axborot texnologiyalarini qo'llash orqali o'quv-tarbiyaviy jarayon sezilarli darajada optimallashtiriladi. Shuningdek, ular asosiy ikki tamoyil-integratsiyalashganlik va texnologiyalashganlikni joriy qilishni ta'minlaydi.

Shunday qilib, masofaviy ta'lim tizimini yaratish va yo'lga qo'yish orqali iqtisodchi o'z-o'zini o'qitish jarayoniga aylantirib, shu orqali axborotni uzatish jarayonini yangi bilimning yuzaga kelish jarayoniga aylanishiga olib keladi.

Texnik, texnologik, informatsion, normativ, tashkiliy va masofaviy ta'lim jarayonining boshqa tashkil etuvchilari o'zaro muvofiq ravishda rivojlangandagina masofaviy ta'lim sohasida axborot texnologiyalari va telekommunikatsiya vositalarini qo'llashdan maksimal samara olishi mumkin.

Shunday qilib, masofaviy ta'lim birdaniga va to'lig'icha sodir bo'lgan emas. Rivojlanish jarayoni sekin-asta amalga oshib borgan. Bilim berishning yangi texnologiyalari paydo bo'lib borishi bilan masofaviy ta'lim tizimida qo'llanila borib, uning turli ko'rinishlari taraqqiy etgan. Hozirga kelib esa, masofaviy ta'lim texnologiyalarining turli avlodlari va multimediani o'z ichiga olgan to'liq multimediashtirilgan materiallarga asoslangan modeli ko'rinishini oldi. Bularning barchasi texnologiyalar bir-birining o'rnini egallashi emas, balki bir-birlarini to'ldirishlari natijasidir.

Masofaviy ta'limning rivojlanish tarixiga nazar tashlasak, u XIX asrdayoq pochta orqali yozma va bosma materiallar tarqatish bilan o'zini namoyon qilgan. Bu tizim "pochta orqali kurslar" deb nomlanib, talabalar o'quv qo'llanma, darsliklar, qo'shimcha adabiyotlar ro'yxati bilan ta'minlanganlar. Bu kurslarda talaba savollarga yozma javoblar qaytarishi va shu orqali masofadan turib o'qituvchi tomonidan tekshirilgan va baholangan. Radio (1920-yillarda) va televideniye (1950-yillar) paydo bo'lishi bilan bu "yangi" informatsiya va kommunikatsiya texnologiyalari masofaviy ta'limga yangi shakl olib kirdi.

12.2. Masofaviy o'qitish tamoyillari

Axborot kommunikatsion texnologiyalarning (AKT) jamiyat hayotiga tobora jadal va keng ko'lamda kirib kelayotganligining guvohi bo'lib turibmiz. Ayniqsa, AKTning imkon va vositalari ta'limda o'qitishning yangi bir shaklini – masofaviy o'qitishning vujudga keltirdi. Hozirgi kunda o'nlab mamlakatlarda masofaviy o'qitish joriy qilingan bo'lib, o'qitishning bu shakli asosida minglab odamlar ta'limning u yoki bu turi bo'yicha ta'lim olishmoqda.

Masofaviy o'qitish nima? Masofaviy o'qitish bu, maxsus psixologik, pedagogik va axborot kommunikatsion texnologiyalar muhitida, bir-biridan uzoqda bo'lgan qatnashchilarning bilvosita aloqasiga asoslangan holda bilim, malaka ko'nikma va ularni egallash usullarini uzatish va o'zlashtirish jarayonidir.

Masofaviy o'qitishning ushbu ta'rifdan kelib chiqadigan quyidagi ayrim muhim jihatlarini ko'rsatib o'tish joiz:

- *ta'lim oluvchining axborotni yaratuvchi va uni yetkazuvchi man-badan geografik uzoqligi;*
- *texnologik jihatdan muloqot muhitining, shuningdek, psixologik va pedagogik jarayon muhitlarining o'ziga xosligi;*
- *masofaviy o'qitish jarayoni, qatnashchilarning axborot texnologiyalari vositalari yordamidagi sinxron va asinxron muloqotiga asoslanganligi;*
- *ta'lim oluvchilarning ta'lim dasturlarini tanlash va o'qish trayektoriyalarini belgilashlaridagi erkinligi;*
- *ta'lim oluvchining, asosan mustaqil ravishda, kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda o'z ustida astoydil ishlashining nazarda tutilishi.*

Demak, agar shu davrgacha pedagogika nazariyasi va amaliyotidagi, psixologiya va pedagogik psixologiyadagi izlanishlar ta'limning an'anaviy "sinf-dars" shaklini nazarda tutib, amalga oshirilgan va oshirilayotgan bo'lsa, endilikda ta'lim amaliyotidagi masofaviy o'qitish bilan bog'liq jarayonni pedagogik jihatdan idrok qilib olish muhim va dolzarb hisoblanadi.

Ma'lumki, ta'limni tashkil qilishning asosiy qonuniyatlari (tamoyillari) ishlab chiqilgan bo'lib, ular ta'lim mazmunini, o'qitish jarayonining tashkiliy jihatlarini va usullarini ta'limning umumiy maqsadlari va qonuniyatlari asosida belgilaydi. Ular, odatda, didaktika tamoyillari deyiladi. Didaktika tamoyillariga: o'qitish jarayonida o'quvchi-talabalarning ong-liligi va faolligi, o'qitishda ko'rgazmalilik, o'qitishning tizimlilik va izchilligi (tadrijiyligi), ta'lim va tarbiyaning birligi, bilimlarni o'zlashtirishning mustahkamligi, bilimlarni o'quvchi-talabalarning yosh xususiyatlariga mos bo'lishi, bilimlar ilmiyligi, o'qitishda nazariya bilan amaliyot birligi, o'qitishning jamoaviy xarakteri va o'qituvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish kabi tamoyillar kiradi. Didaktika tamoyillari o'qitishda amal qilish tavsiya etiladigan va o'qitish qoidalari deb atalmish qator qoidalarni ishlab chiqish uchun asos sifatida xizmat qiladi. Shunday qilib, ta'kidlash mumkinki, didaktika tamoyillari o'quv jarayonining umu-

miy maqsadi va qonuniyatlariga muvofiq ravishda uning mazmunini, tashkiliy shakllari va usullarini belgilovchi asosiy nizomlar hisoblanadi.

Didaktika tamoyillari yuqorida ta'kidlaganimizdek, ta'limning an'anaviy shaklini nazarda tutadi. Ta'limning masofaviy o'qitish shakli uchun bu tamoyillar qay darajada amal qilishini hamda masofaviy o'qitishning mohiyatiga ko'ra yana qanday (yangi, qo'shimcha) tamoyillar kiritilishi taqozo etilishini ko'raylik.

Bu masala yuzasidan fikr yuritishda masofaviy o'qitish jarayoni umuman olib qaraganda, o'qitishning boshqa shakllarida ham mavjud bo'lgani kabi, ikkita, lekin o'ziga xos yo'nalishlardagi faoliyatni o'z ichiga olishini hisobga olish kerak. Birinchi yo'nalishdagi faoliyat o'quv jarayonini nazariy, o'quv-metodik va o'quv-moddiy jihatdan ta'minlash bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi yo'nalishdagi faoliyat birinchi yo'nalishdagi faoliyat natijasida ishlab chiqilgan modulni amalga oshiruvchi o'qituvchi va o'quvchi-talabalarning faoliyati bilan bog'liq. Binobarin, masofaviy o'qitishning tamoyillari ustida mulohaza yuritadigan bo'lsak, bunday tamoyillar masofaviy o'qitish jarayonining mana shu ikkita o'ziga xos jihatini belgilab berishi kerak.

Ta'limning an'anaviy shaklini nazarda tutuvchi yuqorida ko'rsatilgan tamoyillarning mohiyatidan kelib chiqib ta'kidlash mumkinki, ular masofaviy o'qitishda inkor qilinmaydi. Bu yerda gap ularni, agar ta'bir joiz bo'lsa, masofaviy o'qitishga nisbatan modernizatsiya qilish va ko'proq, masofaviy o'qitishning o'ziga xosligini belgilovchi qo'shimcha tamoyillar ustida borishi mumkin.

Yuqorida qayd qilingan tamoyillardan "o'qitishning jamoaviy xarakteri va o'quvchi-talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olish" tamoyilidan boshqa barcha tamoyillar o'qitishning an'anaviy shakliga qanchalik taalluqli bo'lsa, o'qitishning masofaviy shakliga ham shunchalik taalluqli ekanligini ko'rish qiyin emas. Faqat, bu yerda endi bu tamoyillar asosida ishlab chiqilgan va ularni ro'yobga chiqarishga yordam beruvchi o'qitish qoidalari masofaviy o'qitish jarayonining o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra o'zgacharoq bo'lishi mumkin.

Masofaviy o'qitishga xos bo'lgan tamoyillar masalasiga qaytaylik. Masofaviy o'qitish muammolariga bag'ishlangan adabiyotlarning tahlilidan ko'rinadiki, keyingi paytlarda masofaviy o'qitishning metodologik asoslarini tadqiq qilishga e'tibor kuchayib bormoqda. Zero, masofaviy o'qitishni tashkil qilishda bu masala prinsipial ahamiyatga ega. Hozirgi kunda masofaviy o'qitishning pedagogik jamoatchilik o'rtasida keng muhokama qilinayotgan quyidagi tamoyillarini tahlil qilaylik.

1. Start bilimlar tamoyili. Masofaviy o'qitishni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun masofadan o'qitish talabgori masofaviy o'qitish texnologiyasi va vositalaridan foydalanish va ularni ishlatish bo'yicha ma'lum boshlang'ich bilim va malakaga ega bo'lishi kerak. Chunonchi, masofaviy ta'lim oluvchining kompyuter va kompyuter jihozlarini (printer, skaner, nusxa ko'chiruvchi va ko'paytiruvchi apparatlar va turli moslamalar) mustaqil ishlatishiga, lokal va global aloqa tarmoqlari orqali tegishli ma'lumotlarni olishiga yoki yuborishiga, bunday ma'lumotlar bilan ishlashiga, bunday tarmoqlar orqali muloqotga kirishishiga to'g'ri keladi. Buning uchun esa undan ma'lum darajadagi kompyuter savodxonligi, shuningdek, lokal va global aloqa tarmoqlarida axborot almashuvini amalga oshirish malakalariga ega bo'lish talab etiladi. Masofaviy ta'lim olish talabgorining bunday malakalarga yoki darajalarga, boshqacha qilib aytganda, dastlabki tayyorgarlikka ega yoki ega emasligi masofaviy o'qitishning samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

2. O'qitishda individuallik tamoyili. Ma'lumki, o'qitishni individuallashtirish uni har bir o'quvchi-talabanning o'z individual xususiyatlariga moslab tashkil etishdan iborat.

Masofaviy o'qitish, o'qitishning an'anaviy shaklidan o'zining individuallashganligi bilan keskin farq qiladi. O'quv jarayonini o'quv-metodik va o'quv-moddiy jihatdan ta'minlash hamda o'qituvchi va o'quvchi-talabalarning faoliyati individual xarakterga ega. Bu tamoyil kirish va joriy nazoratlar asosida amalga oshiriladi. Jumladan, kirish nazorati nafaqat ta'lim oluvchining individual ish (o'qish) rejasini tuzish uchun, balki zarur bo'lsa uning muvaffaqiyatli o'qishi uchun dastlabki bilim va malakasidagi yetishmaydigan qismlarni to'ldirishni nazarda tutish uchun o'tkaziladi. Joriy nazorat esa, jumladan, ta'lim oluvchining o'qish trayektoriyasini korreksiya qilib borishga xizmat qiladi.

3. Interfaollik tamoyili. Bu tamoyilning mohiyati shundaki, birinchidan, u yangi axborot texnologiyalari muhitida nafaqat o'qituvchi bilan o'quvchi-talaba, balki o'quvchi-talabalarning bir-birlari bilan o'zaro muloqotlari va kontaktlari qonuniyatlarini ifodalaydi. Tajribalarning ko'rsatishicha, masofaviy o'qitish jarayonida o'quvchi-talabalar o'rtasidagi axborot almashuvi intensivligi o'qituvchilar bilan o'quvchi-talabalar o'rtasidagi axborot almashuvi intensivligidan yuqori ekan. Binobarin, bu tamoyil, masofaviy o'qitishda, jarayon qatnashchilarining elektron adreslarini barcha qatnashchilarda bo'lishi maqsadga muvofiqligini nazarda tutadi.

Ikkinchidan bu tamoyil, masofaviy o'qitish vositalari-elektron darslik va qo'llanmalar, kompyuter o'qitish tizimlari, audio-video o'quv materiallarini yaratishda ularga interfaollikni amalga oshiradigan va ta'minlaydigan mexanizmni joriy qilinishini nazarda tutadi. Zero, o'qitishning an'anaviy "sinf-dars" tizimida interfaollik dars jarayonida o'qituvchi va o'quvchi-talabanning bevosita muloqotiga asoslangan holda, o'qitishning turli usullari (hamkorlikda o'qitish, didaktik o'yinlar, muammoli o'qitish va boshqalar)ni qo'llab, amalga oshiriladi. Masofaviy o'qitishda o'quvchi-talaba "sinf-dars" tizimiga asoslangan va o'quvchi-talaba tafakkurini rivojlantirishning, uning bilimini chuqur va puxta bo'lishining asosiy omillaridan biri bo'lgan interfaollik va uni yuzaga chiqaruvchi sharoitdan mahrumdir. Binobarin, interfaollikka endi masofaviy ta'lim oluvchi bilan uning ixtiyoridagi o'quv materiallari o'rtasida amalga oshirish mexanizmidan qarash kerak bo'ladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, bunday mexanizm ko'proq dasturlashtirib o'qitishga asoslanib, yaratiladigan darslik va o'quv qo'llanmalarda o'z ifodasini topgan. Binobarin, masofaviy o'qitishning o'quv, o'quv-metodik adabiyotlari va didaktik materiallarini yaratishda o'quvchi-talabalarni interfaollikka undovchi mexanizmning bo'lishiga alohida e'tibor qaratish lozim.

4. Identifikatsiya tamoyili. O'qitishning an'anaviy shakliga nisbatan o'qitishning masofaviy shaklida o'qish-o'qitish ishlarini qalbakilashtirish, o'zgalar o'quv faoliyati va uning natijalarini o'ziniki qilib ko'rsatish imkoni ko'p. Bunda negativ holat va harakatlarga yo'l qo'ymaslik uchun mazkur tamoyil amal qiladi. Masofadan test, referat va boshqa nazorat ishlarini o'quvchi-talabanning aynan o'zi tomonidan bajarilishi uning barmoq izlari, tovushi yoki ko'z qorachiq-lari bo'yicha turli texnik vositalar yordamida identifikatsiya qilib boriladi.

5. O'qitishning reglamentlilik tamoyili. Garchi masofaviy o'qitishda o'qish muddati umumiy holda qat'iy ravishda chegaralanmagan bo'lsa ham, masofadan o'qiydigan o'quvchi-talabalar toifalari xususiyatlarini hamda ularga o'qishlarida maksimal qulaylikni hisobga olib, qabul qilingan o'qitish muddati amal qiladi. Bu muddat doirasida o'quv jarayoni-ning barcha jihat va tadbirlarini ko'zda tutuvchi individual xarakterga ega bo'lgan o'quv jarayoni jadvali joriy etiladi.

6. Yangi axborot texnologiyalari vositalarini qo'llashning pedagogik jihatdan maqsadga muvofiqlik tamoyili. Masofaviy o'qitishni tashkil qilishda bu tamoyilga amal qilish muhim hisoblanadi. Chunonchi, masalan, Sankt-Peterburg ochiq universitetining tajribasiga qaraganda masofaviy o'qitishda o'qitishning turli vositalarini qo'llashning eng maqbuli

(optimal) nisbatan quyidagicha ekanligi ma'lum bo'lgan: qog'ozga yozilgan materiallar – 40:50%, WWW-serverlardagi materiallar – 30:35%, kompyuterli video-konferensaloqalar – 10:15%, boshqa vositalar -5:20%. Binobarin, garchi, yangi axborot texnologiyalari vositalari, jumladan, **INTERNET** juda jozibali va o'ziga tortuvchi didaktik xususiyatlarga ega bo'lsa-da, ular bilan ortiqcha qiziqish yoki ularga ortiqcha ahamiyat berish fetishlashishga, bu esa qaysidir o'qitish vositasini boshqasidan afzal ko'rishdek noto'g'ri tasavvur va xulosaga olib kelishi mumkin.

Albatta, yuqorida keltirilgan nisbat absolut emas. Lekin u masofaviy o'qitishda yangi axborot texnologiyalari vositalarini qo'llashning zamona-viy pedagogik texnologiya jihatidan maqsadga muvofiq nisbatiga rioya qilish kerakligiga amaliyot natijalaridan kelib chiqib, qilingan ishoradir.

7. O'qitishning ochiqligi va moslashuvchanligini ta'minlash tamoyili. Masofaviy o'qitishni ochiqligi tamoyili masofadan o'qishga talabgorning yoshiga, uning start (dastlabki) bilimi va malakasi darajasiga hamda masofadan o'qishga kirishidagi suhbat, imtixon, test va shunga o'xshash nazorat ishlariga bo'lgan talablarning "yumshoqligi" bilan ifodalanadi. Bu tamoyil zamirida insonparvarlik jihatlari yotgan bo'lib, masofaviy o'qitishda ayniqsa katta ahamiyat va ko'lam kasb etadi. Bu tamoyil ta'lim va o'qitish jarayonini to'raligicha insonga qaratilishi, uning jamiyatda o'zini ijtimoiy himoyalangan, bexavotir va qulay his qilish va yashashi uchun ta'lim olishida unga maksimal qulay sharoit va imkoniyat tug'dirilishi bilan xarakterlanadi. Darhaqiqat, o'qitishning bu shakli:

- *ta'lim oluvchi uchun uning ijtimoiy sharoitidan qat'iy nazar (no-gironlik, yashash va oilaviy sharoiti), ta'lim olish huquqini ro'yobga chiqarish imkoniyatini yaratilganligi;*

- *masofaviy o'qishga kiruvchilar uchun kirish suhbat, imtixon yoki testlarga qo'yiladigan talablarning "yumshoqligi";*

- *o'qitish davri ramkalarining qat'iy chegaralanmaganligi;*

- *ta'lim oluvchi o'ziga qulay bo'lgan sharoit va vaqtda shug'ullanishi mumkinligi;*

- *o'qishni ishdan ajralmagan holda olib borish mumkinligi;*

- *ta'lim oluvchi tomonidan o'qish trayektoriyalarini tanlash erkinligining mavjudligi kabi insonning ijtimoiy manfaatini ko'zlovchi jihatlari bilan ajralib turadi.*

Masofaviy o'qitishning moslashuvchanligi tamoyili esa masofaviy o'qitish jarayonini masofaga, o'quv jarayonini amalga oshirishdagi vaqt grafigiga hamda masofaviy o'qitish ta'lim muassasasiga nisbatan befarqligi bilan xarakterlanadi. Oxirgi jihat, ma'lum ixtisoslik yoki mutaxas-

sislik bo'yicha masofaviy o'qitishning mazmuni invariant ko'rinishda bo'lishini mazmuni invariant ko'rinishda bo'lishini taqozo etadi. Mazmunning invariantligi o'z idealida masofaviy o'qiyotgan o'quvchi-talabaga boshqa bir ta'lim muassasasiga aynan shu yoki turdosh mutaxassislik bo'yicha o'tib, o'qishni davom ettirish imkoniyatini ta'minlashi kerak.

Albatta, yuqorida keltirilgan masofaviy ta'lim tamoyillarini to'liq va uzil-kesil deb da'vo qilib bo'lmaydi, lekin ular masofaviy o'qitishning asosiy jihatlarini belgilab beradi deb ishonch bilan aytish mumkin.

12.3. Masofaviy o'qitishning modellari

XX asr nihoyasida insoniyat bir turkum muammolarga duch keldi, ular bevosita axborot, telekommunikatsiya sohasidagi jiddiy o'zgarishlar, xususan, axborot texnologiyalarining jadal sur'atlar bilan rivojlanishiga bog'liq. Ta'lim, ishlab chiqarish va kishilik jamiyatining turli jabhalariga yangi axborot kommunikatsiya vositalari kirib kela boshladi. Informatsion jamiyatning texnologik-tashkiliy asosini global informatsion tarmoq – INTERNET tashkil etadi.

Hozirgi kunda INTERNETdan foydalanuvchilarning, yangi dunyo miqyosida kompyuter tarmog'iga ulanish imkoniga ega bo'lganlarning 88%i sanoati rivojlangan mamlakatlarga to'g'ri keladi. Bular esa dunyo aholisining atigi 17%ini tashkil etadi. Masalan, AQShda ishlayotgan kompyuterlar soni dunyoning boshqa mamlakatlaridagi mavjud kompyuterlar soniga nisbatan ko'p. Bolgariyada esa INTERNETdan foydalanuvchilar soni Afrikaning shimoliy qismida joylashgan barcha mamlakatlardan ko'proq. Dunyo aholisining 23% i yashaydigan Janubiy Osiyoda esa atigi bir foiz aholi INTERNET bilan ishlamoqda. Markaziy Osiyo mamlakatlarida bu ko'rsatkich hozircha 0,8%ini tashkil qiladi.

Ekspertlar xulosasiga ko'ra, rivojlanib kelayotgan mamlakatlardagi muammolar va ehtiyojlarni o'rganish uchun INTERNET boshqaruvini mumkin qadar kengaytirish lozim.

Axborot tarmoqlari bilan ishlashga qodir bo'lganlar bunday ishlashga imkoni bo'lmaganlar, ya'ni muammolari global axborot oqimlarida eshitilmagan va umuman aytganda, hisobga olinmaganlarga qaraganda juda katta ustunlik va imkoniyatlarga ega. Taxminlarga ko'ra, INTERNETdan foydalanuvchilar soni dunyoda o'rtacha 150 mln.dan ziyod kishini tashkil qilgan bo'lsa, bu raqam 2007-yilda bir necha mln. kishiga ortdi. Ya'ni masofadan uzatish tarmog'i endi rivojlanmoqda. Demak, INTERNET global kompyuter tarmog'i rivojlanishiga sabab bo'ldi. Birinchidan, o'quv muassasalari texnik ta'minotining keskin o'zgarishi, dunyoviy axborot

resurslariga keng yo'l ochilishi o'qitishning yangi shakl va usullaridan foydalanish imkonini yaratdi.

Masofaviy o'qitish INTERNET kompyuter tarmog'i shakllanguncha qadar ta'lim tizimining ko'rinishi sifatida rivojlanib kelgan. Dastlab o'quv-metodik materiallar maxsus jamlanib, o'quvchi-talabalarga mustaqil o'qishlari uchun yetkazib berilgan. Mashg'ulotlar o'tkazish va ma'ruzalar o'qish uchun televideniye texnologiyalaridan foydalanilgan. Vaqt o'tishi bilan qog'ozdagi darsliklar va qo'llanmalar o'rnini CDROM disk-lar egallamoqda. INTERNET tizimining paydo bo'lishi bilimlarni tarqatish texnologiyalarining rivojlanishiga, talaba va o'quvchilarning elektron darsliklar va kutubxonalardan foydalanishiga, bilimlarini testlar orqali sinashga, yangi o'zaro muloqot vositasining shakllanishiga asos bo'ldi. Shunday qilib, INTERNET ta'lim muhitida axborot madaniyatining oshishiga zamin yaratdi.

Agar INTERNET tizimida mavjud ta'lim resurslarini tahlil qilsak, ularni shartli 3 guruhga ajratish mumkin:

- birinchi guruhga faqat INTERNET texnologiyalariga asoslangan shaklda faoliyat yurituvchi muassasalar kiradi. Ularda ta'lim kursini tanlash, kurs uchun to'lovlar, o'quvchi-talabalar uchun mashg'ulotlar, nazorat topshiriqlarni yuborish va ularning javobini tekshirish, shuningdek, oraliq va yakuniy imtixonlarni topshirish tarmoq orqali amalga oshiriladi. Bunday ta'lim muassasalari "virtual universitetlar" deb yuritiladi. Bunday universitetlar dasturiy ta'minotga bo'lgan talabning yuqoriligi va dastlab katta moliyaviy xarajatlar zarurligi sababli ko'p emas;

- ikkinchi guruhni asosan o'quv maskanlari tashkil etadi. Ularda an'anaviy ta'lim masofaviy o'qitishning zamonaviy vositalari bilan qo'shib olib boriladi. Bunday ta'lim muassasalari o'zlarining ma'lum kurslarini elektron shaklga o'tkazib, INTERNET texnologiyalari orqali o'qishlarni tashkil qilish bilan birga, an'anaviy imtixon sessiyalarini tashkil etmoqdalar. Ya'ni o'quv jarayoni qisman kompyuterlashtirishga erishilgan;

- uchinchi guruhga INTERNETdan o'zlarida ichki kommunikatsiya muhiti sifatida foydalanayotgan ta'lim muassasalari kiradi. Ular o'zlarining INTERNETdagi saytlariga o'quv materiallarini joylashtirishgan.

Shuni ta'kidlash lozimki, yangi axborot texnologiyalari o'qitish mazmunini boyitadi, talabalar va o'qituvchilar o'rtasidagi muloqot shaklini o'zgartiradi. Bunda oliy ta'limning yangi sifati va paradigmasi shakllanadi.

Endi o'quv materiallarini yaratishning o'ziga xos xususiyatlari haqida to'xtalaylik. To'laqonli *onlayn o'qitish loyihasi* ko'rsatma, axborot, nazorat, kommunikativ va boshqarish bloklaridan iborat bo'ladi.

Masofaviy o'qitish kursi faqat mashg'ulotlar matnigina emas, balki tarmoqda zarur axborotlarni qidirish, ma'lumotlar almashish, ma'lumotlar bazasiga murojaat etish, INTERNET tizimidagi davriy axborot manbalaridan foydalanishdir. Masofaviy o'qitish o'zining xususiyatiga ko'ra individual o'qish bo'libgina qolmay, o'qituvchi va boshqa o'quvchi-talabalar bilan muloqot qilish imkoniyatini ham rivojlantirishi zarur.

Masofaviy o'qitishning sifati o'quv kurslarining tashkil etilishiga bog'liq. Agar kurs o'qitish uchun, ya'ni o'quvchi va o'qituvchi muloqoti uchun yaratilgan bo'lsa, u holda bunday kursni tashkil etish talablari, o'quv materiallarini tanlash va ularning tuzilmasi muloqot xususiyatlaridan kelib chiqqan bo'lishi kerak. Agar kurs mustaqil ta'lim uchun yaratilgan bo'lsa (bunday kurslar INTERNET tizimida juda ko'p), u holda o'quv materiallarini tanlash, kurslar tuzilmasi va tashkil etilishi boshqacha bo'ladi. Kurslar telekommunikatsiya tarmog'i sharoitidagi o'quvchi-talaba va o'qituvchi muloqotining xususiyatlari asosidagi talablardan kelib chiqib tashkil etilishi lozim. Bunday o'rgatuvchi kurslar yaratishning umumdidaktik tamoyillar, axborotlarni qabul qilish bilan bog'liq psixologik xususiyatlar, ergonomik talablar, ikkinchidan, zamonaviy axborot texnologiyalari va telekommunikatsiya tarmoqlarining dasturiy vositalari yaratgan imkoniyatlardan maksimal foydalanish hisobiga olinishi zarur.

Masofaviy kurslarni yaratishda o'quvchi-talabalar guruhining xususiyatlarini nisbatan olgan holda, masofaviy o'qitish metodikasi tanlanadi.

Masofaviy o'qitishda o'qitish samaradorligi quyidagi 4 ta tashkil etuvchiga bog'liq bo'ladi:

- a) *o'quvchi-talaba va o'qituvchining samarali muloqoti;*
- b) *qo'llanilayotgan pedagogik texnologiyalar;*
- v) *yaratilgan o'quv-metodik materiallarning sifati va ularni o'quvchi-talabaga yetkazish;*
- g) *teskari aloqaning samarasi.*

Boshqacha aytganda, masofaviy o'qitishning samarasi o'quv materiallarining sifati va pedagoglarning mahoratiga bog'liq.

Bunday zamonaviy masofaviy kurslar yaratishning konseptual pedagogik asoslari muhimligi namoyon bo'ladi. Ularni qisqacha quyidagicha bayon etish mumkin:

1. *O'quv jarayonining markazida o'quvchi-talabaning mustaqil bilim olish faoliyati (o'qish, o'qitish emas) turadi.*

2. *O'quvchi-talaba bilimlarni mustaqil egallashi, turli axborot manbalari bilan ishlashi va ulardan foydalanish malakasiga ega bo'lishi muhim hisoblanadi.*

3. *Bilimlarni mustaqil egallash passiv xarakterga ega bo'lmasligi, aksincha, o'quvchi-talaba faol bilish faoliyatiga jalb qilinishi kerak.*

4. *O'quvchi-talabalarni kompyuter tarmoqlari orqali o'qitish yangi pedagogik texnologiyalarni talab etadi. Bunday pedagogik texnologiyalarga hamkorlikda o'qish, loyihalar metodi, muammoli o'qitish metodlarini keltirish mumkin.*

5. *Masofaviy o'qitish o'quvchi-talabaning o'qituvchi bilan faol muloqotidan tashqari, boshqa o'quvchi-talabalar bilan muloqotini ham nazarda tutadi.*

6. *Nazorat tizimi doimiy xarakterga ega bo'lishi va tezkor teskari aloqaga, testdan o'tkazish avtomatik tizimiga asoslangan bo'lishi kerak.*

Pedagoglar masofaviy o'qitish kurslarini yaratishda quyidagi talablarni inobatga olishi kerak:

1. Motivatsiya – o'qitishning zarur qismi sanaladi va o'qitish jarayoni davomida qo'llab-quvvatlanib turilmog'i lozim. O'quvchi-talaba oldidagi quyidagi aniq maqsad katta ahamiyat kasb etadi. Agar o'quvchi-talaba oldiga qo'yilgan vazifalar uning tayyorgarlik darajasiga mos kelmasa, motivatsiya keskin kamayadi.

2. O'quv maqsadlarining qo'yilishi. O'quvchi-talaba o'zidan nima talab etilishini bilishi kerak. Dasturda maqsad va vazifalar aniq ko'rsatilishi muhim.

3. O'quv materiallarini qabul qilishga sharoitlar yaratish. Bunday sharoitlarni yaratishda qo'shimcha yordamchi materiallar (o'quvchi-talabalar uchun qo'llanma) qo'l keladi. Dastlabki test sinovlarini o'tkazish ham mumkin.

4. O'quv materiallarini yetkazish – qanday o'quv masalalarini yechish bilan bog'liq ravishda amalga oshiriladi? Bunda kompyuter ekraniga chiqariladigan kadrlarni yaratish muhim muammo sanaladi, ma'lum, qulay o'qish tamoyilidan foydalanish zarur bo'ladi.

5. Teskari aloqa. Bu kriteriy o'quvchi-talaba uchun katta ahamiyatga ega. Kompyuter teskari aloqani amalga oshirishga yordam beradi.

6. Baholash. O'quvchi-talabalar kompyuter bilan ishlash jarayonida o'quv materiallarini qanday o'zlashtirayotganlarini bilib borishlari kerak. Ammo yakuniy baholashga qadar noto'g'ri javoblarni ko'rsatmaslik maqsadga muvofiq hisoblanadi. O'quvchi-talabalarni kam qolgan topshiriqlar soni ko'p bajarilgan topshiriqlar soniga nisbatan ko'proq faollashtiradi.

Masofaviy kurslarda “o‘quvchi-talaba-o‘qituvchi-o‘quvchi-talaba” muloqotining tashkil etilishi juda muhim hisoblanadi. Buning uchun o‘quvchi-talabalar faoliyatini hamkorlikda o‘qish yoki loyihalar metodlari, bahslar asosida tashkil qilish lozim.

WWWdan ta’lim jarayonida foydalanish ba’zi muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. INTERNETdagi axborotlar hajmining juda kattaligi, umumiy tuzilmaning yo‘qligi axborot qidirishni qiyinlashtiradi. Zarur axborotni qidirish jarayonida nazoratsiz o‘quvchi kerakmas saytlarga (chat, latifa, o‘yinlar) kirib, asosiy maqsaddan chetga chiqishi mumkin. Ta’lim sifatining oshishi o‘quvchi-talabalarga zamonaviy texnologiyalardan foydalanish imkoniyatini berish orqaligina emas, balki bunday yangi texnologiyalarni o‘qish jarayonida qanday metodlardan foydalanishiga bog‘liq. Shuning uchun o‘qituvchining nazoratsiz o‘qish jarayonini tashkil etish samara bermaydi. O‘qituvchi nazoratini tashkil etishda INTERNET muloqot bahslarida ishtirok qilgani uchun o‘quvchining avvaldan e’lon qilingan rag‘batlantirish tizimi (qo‘shimcha ballar) samarali bo‘ladi. Bunday o‘quvchi-talabalarning o‘zlari ham bahslar mavzularini taklif etishlari mumkin.

Multimedia – bu tovush, video, grafika, matn, animatsiyalar yordamida insonning kompyuter bilan muloqotini ta’minlovchi dasturiy va apparat vositalari majmuasi hisoblanadi. Multimedaning o‘quvchi-talabani faollashtirish, hayratlantirish imkoniyatlari juda katta. Bu esa ta’lim sifatini oshiradi va o‘quvchi-talaba diqqatini jamlashga xizmat qiladi.

Gipermatn bilan ishlash jarayonida o‘quvchi-talaba ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi. Gipermatnlar bo‘yicha tanlangan o‘tishlar orqali u o‘qilgan materiallardan xulosalar chiqarishi lozim.

Multimedia va gipermatn vositalaridan foydalanish o‘quv materiallarining taqdim etilishi sifatini oshiradi, keng ko‘lamli bahslarni tashkil etadi va qulay interfeysni ta’minlaydi.

Web-texnologiyalarning elektron darsliklar yaratishda qo‘llanilishi o‘ziga xos qonuniyatlarga va ularni yaratishdagi talablar hamda metodlarga tayanadi.

Birinchidan, agar o‘quv qo‘llanma Web-sayt shaklida bo‘ladigan bo‘lsa, u “jonli”, INTERNET tizimida o‘z o‘rnini topadigan, giperbog‘lanishlar orqali o‘zaro bog‘langan, mavzularga oid xilma-xil nazariy materiallarga boy bo‘lishi kerak.

Ikkinchidan, har qanday Web-sayt, elektron darslik doimo yangilanib turilishi kerak. Bunday yondashuv o‘quv qo‘llanmani bosqichma-bosqich, ya’ni “o‘zak” dan boshlab miqdor va sifat jihatidan takomillashtirib borish

orqali yaratishga yordam beradi. Zamonaviy internet texnologiyalari har bir INTERNET sahifaga murojaatlar sonini hisobga olib boradi.

INTERNETning afzalligi Web-sayt joylashtirilgan o'quv materiallarini tez yangilashga, mazmunining takomillashtirishiga, so'nggi yangiliklarni kiritishga, kurslarni takomillashtirishga, o'quvchi-talabalarning joriy o'zlashtirishini tezkor nazorat qilib borishda yaqqol namoyon bo'ladi.

Masofaviy o'qitish kurslari modul tizimi asosida yaratiladi.

Masofaviy kurslarni yaratishda ularni an'anaviy darsliklarning elektron nusxasi shaklida taqdim etish ko'p uchraydigan xato tasavvur hisoblanadi. Chunki zamonaviy axborot texnologiyalari o'qituvchiga masofaviy o'qitishda o'quv jarayonini samarali tashkil etish bo'yicha katta imkoniyatlar yaratib beradi.

Masofaviy o'qitish uchun qo'llaniladigan darslik quyidagi sifatlarga ega bo'lmog'i lozim:

- *yaxshi gipermatn va bayon etish logik tuzilmasiga;*
- *foydalanuvchi uchun qulay navigatsiya tizimiga;*
- *INTERNET va zamonaviy kompyuterlarning multimedia imkoniyatlaridan foydalanishga;*
- *bilimni nazorat qilish tizimiga;*
- *kurslarning uncha katta bo'lmagan bloklarga ajratilgan bo'lishiga;*
- *avtonom ma'lumotnoma materiallariga;*
- *INTERNET tizimidagi elektron kutubxonalarga, axborot manbalariga murojaatga;*
- *oson kirish, tez yuklanishga;*
- *o'qituvchi bilan samarali teskari aloqaga (elektron pochta, Web-konferensiya, IRC-texnologiya (chat)) IRC (Internet Relay Chat)- haqiqiy vaqt rejimida INTERNET orqali gaplashish).*

Masofaviy kurslarni yaratish bo'yicha quyidagi tuzilma maqsadga muvofiq bo'ladi:

- *kurs muallifi haqidagi ma'lumotlar (tarjimayi holi, rasmi, asosiy nashr ishlari);*
- *kirish (kurs haqida ma'lumot);*
- *modul shaklidagi asosiy matn;*
- *mustaqil test orqali bilimni sinash uchun savollar;*
- *ma'lumotnoma materiallari;*
- *adabiyotlar ro'yxati;*
- *elektron kutubxona;*
- *o'zaro muloqot vositalari (elektron pochta, telekonferensiya (forum));*

- *amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari;*
- *ijodiy topshiriqlar (kurs ishlari);*
- *muammoli holatlar bloki (tushunish holatini aniqlashga qaratilgan topshiriqlar matni);*
- *ma'lumotlar ombori (referatlar, loyihalar, taqdimotlar);*
- *o'quvchilarning Web-ishlari;*
- *Web-saytga joylashtirilgan tez uchraydigan savol-javoblar bloki;*
- *yakuniy baholash (test sinovlari);*
- *monitoring bloki;*
- *anketalar paketi.*

Xulosa qilib aytganda, o'qitishning virtual shaklining kengayishi – ta'lim tizimi evolutsiyasining tabiiy bosqichi, ya'ni bo'rdoskadan kompyuter o'rgatuvchi dasturlarga, odatdagi kutubxonalardan elektron kutubxonalarga, kichik o'quv guruhlardan istalgan masshtabdagi virtual auditoriyalarga o'tish desak mubolag'a bo'lmaydi. Ta'lim sohasidagi bunday jarayonlar antagonistik xarakterga ega emas, shuning uchun virtual va an'anaviy ta'lim shakllarini bir-birini to'ldiruvchi sifatida qabul qilish mumkin. Bugungi kunda sifatli ta'limga bilim olishning turli shakllari va zamonaviy texnologiyalarning sintezi sifatida qaralmoqda.

Masofaviy o'qitishda turli xil axborot va kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalaniladi, ya'ni har bir texnologiya maqsad va masala mohiyatiga bog'liq. Masalan, an'anaviy bosma usuliga asoslangan o'qitish vositalari (o'quv qo'llanma, darsliklar) o'quvchi-talabalarni yangi material bilan tanishtirishga asoslansa, interaktiv audio va videokonferensiyalar ma'lum vaqt orasida o'zaro muloqotda bo'lishga, elektron pochta to'g'ri va teskari aloqa o'rnatishga, ya'ni xabarlarni jo'natish va qabul qilishga mo'ljallangan. Oldindan tasmaga muhrlangan video-ma'ruzalar o'quvchi-talabalarga ma'ruza tinglash va ko'rish imkonini bersa, faksimal aloqa xabarlar, topshiriqlarni operativ almashinish tarzida o'zaro teskari aloqa orqali o'qitish imkonini beradi.

Demak, masofaviy ta'lim (MT)da o'quvchi-talabaning o'qishini nazorat qilish, murakkab mavzu va savollar bo'yicha maslahatlar berib turish, nazorat ishlari va testlarni tekshirish, mustaqil ishlashning barcha bosqichlarida nazorat ishlariga tayyorlanishga yordam berish kabi vazifalarni amalga oshirib boradigan o'qituvchi-maslahatchi-tyutorga biriktirilib qo'yiladi. O'qituvchi va o'quvchi orasidagi axborot almashinish masalasi telefon, faks, elektron va oddiy pochta aloqasi, shuningdek, imkon bor paytlarda bevosita o'qituvchining o'zi bilan amalga oshirilishi mumkin.

Masofaviy ta'lim quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega:

– egiluvchanlik, jadval asosida o'qitish har bir o'quvchi-talaba tanlagan mutaxassisligi bo'yicha kursni o'zlashtirishi uchun zarur bo'lgan ixtiyoriy muddatda o'qiydi;

– parallel o'qish imkoniyatining mavjudligi. O'qish ishdan ajralmagan holda amalga oshiriladi;

– o'quvchi-talaba va tyuterning ta'lim muassasasining qayerda joylashganligiga bog'liq emasligi. Ta'lim uchun xizmat qilish markazlari va muassasalariga qatnashmasdan, ya'ni yo'l, turarjoy, ovqatlanish va xonalar ijarasiga ketadigan xarajatlarsiz amalga oshiriladi;

– o'qitishning qat'iy shaklining mavjud emasligi. O'quvchi-talabalar alohida kurslarda o'qishning kunduzgi yoki sirtqi, ya'ni ikkinchi mutaxassislik bo'yicha hamda o'qituvchi bilan muloqot qilish shaklini tanlay oladi;

– bilimlarni sirtidan nazorat qilish imkoniyatining mavjudligi. Ob'ektiv nazoratning qiyinligi va o'quvchi-talabada to'g'ri fikr (masalan, bilim olish uchun emas, balki diplom olish uchun o'qish mo'ljallangan) bo'lsa, ta'lim olishni suiiste'mol qila oladi;

– o'quv-metodik materiallarni taqdim qilishning maxsus shaklining ustunligi;

– o'quvchi-talabalarning ta'lim muhitida mustaqil ishlash ko'nikmalarini jadallashtirish imkoniyati borligi.

Masofaviy ta'lim texnologiyasining bir necha modellari mavjud. Ular masofaviy ta'lim tashkil qilinishiga sabab bo'lgan vaziyatlari bilan farqlanadi: geografik sabablar (mamlakat maydoni, geografik jihatdan uzoq joylashgan regionlar mavjudligi), mamlakatni kompyuterlashtirish va axborotlashtirish darajasi, masofaviy ta'lim uchun mutaxassislar mavjudligi, ta'lim sohasida axborot va kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish darajasi, mamlakatning ta'lim sohasidagi qonunlari va boshqa shu kabilar. Hozir masofaviy o'qitishning bir necha modellari mavjud bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

- birlamchi model – ([http:// www. oti. uk](http://www.oti.uk));
- ikkilamchi model – ([http:// www. une. edu. gu](http://www.une.edu.gu));
- aralashgan model – ([http:// www. mdssey. gc. nz](http://www.mdssey.gc.nz));
- konsorsium – ([http:// www. olg. bc. cg](http://www.olg.bc.cg))
- franchayzing;
- validatsiya;
- uzoqlashgan auditoriyalar;
- loyihalar.

Birlamchi model – masofaviy o‘qitishning bu shaklida kunduzgi bo‘limda bevosita mashg‘ulot o‘tkazish shart emas, ta’lim ma’lum masofada tashkil etiladi. Lekin ta’lim oluvchilar unga biriktirilgan o‘qituvchilar bilan doimiy aloqada bo‘ladilar. Ta’lim oluvchilarga konsultativ yordam va yakuniy imtihon topshirish uchun mahalliy vakillar tashkil etiladi. Bunda o‘quv jarayonining shakl va usullari erkin ta’lim oluvchi va o‘quvchi tomonidan erkin tanlanadi, o‘quv mashg‘ulotlari jadvali va o‘qitish vaqti chegaralanmaydi. Ochiq universitetlarda ta’lim o‘qitishning ushbu tamoyili asosiga qurilgan. Masalan, Buyuk Britaniya ochiq universitetida masofaviy o‘qitishning ushbu modelidan foydalaniladi (<http://www.open.ac.uk>).

Buyuk Britaniya ochiq universitetida tayyorgarlik asosan, virtual o‘qitish modeli negizida olib boriladi. Bu model an’anaviy sirtqi o‘qitish shakllari qatorida multimedia o‘quv materiallari, tyutor (MT tizimidagi pedagog)larning yakka tartibdagi yordami ayrim hollarda esa, maxsus tayyorlov markazlarida bir haftalik o‘quv sessiyasini tashkil qilishni ko‘zlaydi.

AQShning ko‘pchilik OO‘Yular MT tashkil qilishni rejalashtirishda Buyuk Britaniyaning ochiq universiteti faoliyatini namunali hisoblab, unga qarab ish tutadilar.

O‘qitish jarayonida universitet va uning talabalari orasidagi asosiy bog‘lovchi bo‘g‘in tyutorlardir. Ular muntazam ravishda o‘quv sessiyalarida hamda telefon yoki “elektron pochta” orqali talabalar o‘qishiga rahbarlik qiladi, bajarilgan topshiriqlarni baholaydi, o‘quv materialini tushuntiradi va talabalarning savollariga javob beradi. Mazkur ochiq universitetda bitta talabani o‘qitish xarajati Buyuk Britaniyaning an’anaviy universitetdagi shu maqsaddagi xarajatning yarmidan ham kamrog‘ini tashkil etadi. Masalan, ximiya bo‘yicha elektron kurs taxminan 50 ming dollarni tashkil qiladi. Rossiyada esa mehnat arzonligi tufayli, shu maqsaddagi xarajat 20 ming dollarni tashkil etadi.

Ikkilamchi model. Ta’lim muassasasida o‘qish ham kunduzgi ta’limda, ham qisman kunduzgi va qisman masofali ta’limda olib boriladi. Har ikkalasida dars jadvali va o‘qitish dasturi bir xil.

Ta’lim oluvchilar uchun nazorat sinovlari bir xil mezon asosida baholanadi. Muassasada qo‘llaniladigan masofaviy o‘qitishning bu ikkilamchi modeli hamma vaqt ham foydali bo‘lavermaydi, chunonchi ikkilamchi asosiy qismi ta’lim oluvchilar tomonidan qoplanadi. Ikkilamchi modeldan Avstraliya universitetlarida foydalanib kelinmoqda (<http://www.une.edu.au>).

Aralashgan model. Bu model, masofaviy o‘qitishning turli shakllarini qamrab oladi. To‘g‘rirog‘i, turli masalalar integratsiyasi, masalan, ta’lim

oluvchilar o'quv materialining ma'lum bir qismini masofaviy o'qitish bilan ketma-ket, boshqa qismini parallel ravishda kunduzgi bevosita o'qitish orqali oladilar. Ayrim mashg'ulotlar virtual seminarlar, namoyish, ma'ruza shaklida olib boriladi. Ta'lim muassasasi qanchalik axborot va kommunikatsiya texnologiyalari bilan ta'minlangan bo'lsa, o'qitish shakllari turli-tuman ko'rinishda tashkil etilishi mumkin. O'qitishning bu shakliga Massey va Yangi Zelandiya universitetlari murojaat qilishadi (<http://massey.ac.nz>).

Konsorsium. Ushbu model ikkita ta'lim muassasasining o'zaro aloqasida olib boriladi, ya'ni o'quv materiallarini ishlab chiqarish va ularni masofaviy o'qitishda ayrim vazifalarni o'zaro bo'lib olishga asoslanadi. Birinchi muassasa masofaviy o'qitish uchun o'quv materiallarini ishlab chiqish bilan shug'ullansa, ikkinchi muassasa virtual o'quv guruhlarini o'qituvchilar bilan ta'minlaydi yoki masofaviy o'qitish dasturi ijrosini ta'minlaydi. O'zaro aloqada ishlovchi bu muassasalar universitet yoki ta'lim bilan shug'ullanuvchi markazlar, fakultetlar, hatto tadbirkorlik va davlat tashkilotlari ham bo'lishi mumkin.

Konsorsium qat'iy markaziy boshqarish, xususiy mulk va mualliflik o'quvi belgilangan tarzda ta'minlansagina samarali natija beradi.

O'qitishning bu modelidan Kanadadagi ochiq o'quv agentligida foydalanishadi (<http://www.ola.bc.ca>)

Franchayzing. Masofali o'qitishning franchayzing tamoyiliga asoslangan bu modelda muloqotdagi ta'lim muassasalari o'zlari yaratgan masofaviy kurslarni o'zaro almashadilar. Ta'lim xizmati bozorida yaxshi deb topilgan mahsulot egasi boshqa ta'lim muassasalariga yaratgan o'quv kurslarini beradilar yoxud masofaviy o'qitish orqali mashg'ulotlar olib boradilar. Uning xarakterli jihati shundaki, ma'lum bir ta'lim muassasasida o'qish niyati bo'lgan talaba yetuk oliy muassasaning konsorsiumi orqali o'sha hajmda, lekin yuqori sifatli bilim va o'qish nihoyasida diplom olish imkoniga ega bo'ladi.

Validatsiya. Masofaviy o'qitishning bu modeli keng tarqalgan o'qitish shakllaridan hisoblanadi. Muloqotda bo'lgan barcha ta'lim muassasalari o'zaro teng darajada masofali o'qitish bo'yicha bitim tuzadilar. Ular birgalikda masofaviy o'qitish dasturi va kursini yaratadilar, beriladigan diplom va sertifikatlar bir xil darajada tan olinadi.

Yiroqlashgan auditoriya. Ushbu modelda zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalari vositalari keng qo'llaniladi. Ma'lumki, bir ta'lim muassasasida tashkil etilgan o'quv kurslari, ma'ruza va seminarlar sinxron teleko'rsatuv, videokonferensiya, radioaloqa tarzida tele-

kommunikatsiya kanallari orqali talabalar yigʻilgan yiroqdagi auditoriyalarda namoyish qilinadi. Bu vaziyatda oʻqituvchi talabalar yigʻilgan yirik auditoriya bilan ishlaydi.

Masofaviy oʻqitishning bu modelidan AQShning Viskonsin universiteti, shuningdek, Xitoyning markaziy radio va televideniye universitetida keng foydalanishadi.

Loyihalar. Masofaviy oʻqitishning ushbu modelidan davlat ahamiyatiga molik yirik masshtabli loyihalarni joriy qilishda foydalaniladi. Ushbu modelda asosiy urgʻu oʻquv materiallarini yaratgan malakali kadrlar, oʻqituvchilar, olimlar yigʻilgan ilmiy-markazga beriladi. Markazda yaratilgan masofaviy kurslar u yoki bu mamlakatning katta auditoriyasida namoyish qilinadi. Unda oʻqitish mavsumiy boʻlib, oʻz maqsadiga erishilgandagina tugatiladi. Masofaviy oʻqitishning bu kursiga misol qilib ekologiya, qishloq xoʻjaligi bilan bogʻliq boʻlgan yangi agrotexnik usullar bilan tanishtirishga oid kurslarni keltirish mumkin. Masofaviy oʻqitishning loyihalash modelidan Afrika va Lotin Amerikasidagi rivojlanayotgan mamlakatlarning xalqaro tashkilotlarida keng foydalanilmoqda.

Masofaviy taʼlimda uchta usulda, yaʼni “Internet”, “televiziionsputnik” va “portfel” shaklida taʼlim olish mumkin.

Masofaviy oʻqitishning portfel shakli arzon, ishonchli va amaliy jihatdan qulay boʻlgani tufayli u Rossiyada keng yoyilgan. Bunda talaba adabiyotlar, audio va videokasetalar kompyuter diskalaridan iborat komplektni, yaʼni portfelni pochta orqali yoki OOʻYuda maʼlum muddatga oladi. Keyinroq taʼlim oluvchi testlarni olib javob beradi va OOʻYuga yuboradi yoki shaxsan oʻqituvchiga imtixon topshiradi. Oʻqitishning portfel usuli, masalan, Moskva Iqtisodiyot, statistika va informatika davlat universiteti (MESI) da oʻqitiladi.

Talaba oʻziga eng yaqin joylashgan MESI filialini tanlab, undan zarur materiallarni oladi. Universitet oʻqituvchilari filialga har yilda bir necha marta kelib, talabalarga konsultatsiyalar beradi, ulardan sinov va imtixonlar qabul qilishadi. Oʻquv dasturini reja boʻyicha bajarib tugatgan talabalar shu universitetning anʼanaviy davlat diplomini oladilar.

MTning boshqa turlari bilan taqqoslanganda “portfel” shakli ancha arzon boʻlib, bir yilga taxminan 350 dollarni tashkil qiladi.

Televiziionsputnik texnologiyasi eng samarali hisoblanadi. Rossiya-da undan faqat Zamonaviy Gumanitar instituti foydalanadi. Oʻqituvchining barcha vazifasini televizor bajarib, odatdagi maʼruzalarni maʼruza-chining ovozidan tashqari koʻrsatma materiallar, hujjatlar va slaydlar kiritilgan telemaʼruzalar oʻrnini bosadi. Darsda pedagog ham qatnashadi. Te-

levizor orqali ta'lim olayotgan talabalar kurs ishlarini videokameraga yozib oladilar. O'qitishning bu shakli bir yilda taxminan 550 dollarni tashkil qiladi.

Agar "INTERNET" bilan bog'langan kompyuterga ega bo'linsa, tarmoq orqali o'qish eng oddiy hisoblanadi, lekin "INTERNET"ning narxi qimmatdir.

"INTERNET" tarmog'i barcha kutubxonalardan foydalanishga, dunyodagi nufuzli universitetlardagi ma'ruzalarni "eshitish"ga, muhim konferensiyalarda "ishtirok" etishga, barcha bo'layotgan voqealar markazida bo'lishga imkon yaratadi.

MT asosida tashkil etilgan kurslar birinchi navbatda menejment, moliya va kredit sohasida qo'shimcha ta'lim uchun mavjud. Ular muhandislik va tabiiy-ilmiy yo'nalishlar bo'yicha ancha kam tashkil qilingan.

Rossiya Federatsiyasi Ta'lim, Fan va Aloqa vazirliklari hamda Rossiya Fanlar Akademiyasi (RFA)ning birgalikdagi loyihasi asosida Rossiyada hamma davlat OO'Yulari "RBNET" deb ataladigan magistral telekommunikatsion tizim bilan bog'langan. Unga OO'Yularidan tashqari RFAning akademik institutlari, kutubxonalar, davlat ilmiy markazlari kiradi.

"O'quv jarayonida videoma'ruzalar samaradorligi shartnomalarning tahlili"da o'tkazilgan tajriba asosida xulosa qilinadi, ya'ni:

- *videoma'ruzalarni yakka tartibdagi rejimda ko'rish, guruhii ko'rishga nisbatan ularning samaradorligini 30-45 foizgacha oshiradi:*

- *o'quv jarayoniga videoma'ruzalarni yakka tartibda ko'rishni kiritish (talabalar ishxonalarida mustaqil) maqsadga muvofiq.*

MTning roliga oid munozara natijalariga binoan, qatnashganlarning ko'pchiligi universitetlarda o'zining faoliyati samaradorligini oshiradi, natijada o'quv jarayonida pedagogning roli oshadi, degan fikrda bo'lsa, boshqalari universitetning pedagoglik funksiyalarini hech qanday mavjud texnologiya bilan almashtirish mumkin emas, chunki pedagogning dars berishi talabalarga faqat informatsiyani oddiy yetkazishdan tashqari katta ma'noga ham ega. Shu nuqtayi nazardan ta'lim berish – bir avlod keyingi avlodga rollarni modellash, umumlashtirish, shaxsiy munosabat va guruhii faollik yordamida murabbiylik orqali madaniyat tajribasini yetkazishdir, deb ta'kidlaydi.

Umuman olganda, hatto MTning foydalanish doirasi (sohasi) kengayganda ham universitet pedagoglarining funksiyalari saqlanib qolishi mumkin.

Biz yuqorida dunyo miqyosida foydalanilayotgan masofaviy o'qitish modellari xususida qisqacha to'xtaldik. Hozirda Respublikamiz ta'-

lim tizimida ushbu modellardan tanlab, foydalanish katta samara bermoqda.

12.4. Masofaviy o‘qitishning didaktik ta’limoti

Bugungi kunda respublikamizda oliy ta’lim tizimida o‘qitishning masofaviy shakliga katta ahamiyat berilmoqda. O‘qitishning kunduzgi shakli bilan taqqoslaganda masofaviy o‘qitish ta’lim oluvchiga iqtisodiy tomondan qulayroqdir. Bu, shuningdek, ta’lim olishga ehtiyoj sezgan kishiga nisbatan kam xarajatlar orqali biror kasbga ega bo‘lishi, malakasini oshirish, kasbiy faoliyatga yo‘naltirilish, o‘z ma’lumotini bilimlarning yangi sohalari bilan to‘ldirish imkonini beradi. O‘qitish jarayoni o‘zini tashkil etilishining interaktivligi, ya’ni o‘quvchi-talaba va o‘qituvchining hamda o‘quvchi-talabalarning bir-biri bilan o‘zaro aloqalari, bilimlarning aniq bir sohasiga ega ekanligi bilan xarakterlanadi. Demak, biz masofaviy o‘qitish haqida gapirganimizda bu jarayonda o‘qituvchi va o‘quvchi-talabaning o‘zaro aloqasini, o‘qitish vositalari majmuyi uchun zarur bo‘lgan darsliklarni mavjud deb faraz qilamiz. O‘z-o‘zini mustaqil o‘qitish tushunchasi tizimda o‘qituvchining mavjudligini ko‘rib chiqmaydi. Bu o‘quvchi-talabaning mustaqil faoliyatidir. Masofaviy o‘qitishning mustaqil o‘qitish tizimi va dasturlaridan farqi ana shunda. Mustaqil o‘qitish videokassetadagi avtonom kurslar, televizion va radiodagi kurslar kompyuter dasturlari va kompakt disklardagi dasturlar bilan ishlashdir. Shunga o‘qituvchi va o‘quvchi-talaba orasidagi aloqa qurilmaydigan tarmoqdagi dasturlar asosida o‘qitish jarayoni ham kiradi. Bu o‘rinda bizningcha, “masofaviy” atamasini qo‘llash noo‘rin, chunki bu yerda o‘quvchi-talabaning o‘rgatuvchi dasturlar, turli tashuvchilardagi axborot ta’lim resurslari bilan mustaqil ishlash haqida gap boryapti. O‘quvchi-talaba kitob, videokasseta va tarmoqdagi kurs bilan mustaqil ishlashi mumkin. Masofaviylik tushunchasi esa o‘qituvchi bilan o‘quvchi-talaba masofa bilangina ajratilib turgan holdagina qo‘llaniladi. Masofaviy shakl – bu o‘qitishning sirtqi shakli muqobili emas. Bu yerda sirtqi o‘qitish shaklidan farqli ravishda, ular maxsus INTERNET texnologiyalari vositalari yordamida tatbiq qilinadi. Masofaviy o‘qitish bu kunduzgi, sirtqi eksternat shakllar qatoridagi o‘qitishning yangi shaklidir va unga aynan o‘qitishning mustaqil tizimi sifatida qarash lozim. Insonni o‘qitish va tarbiyalashda qanday ta’lim-tarbiya shaklidan foydalanilmasin, pedagogika, psixologiya, didaktika va xususiy uslubiyatning qonuniyatlariga mos kelishi va ularning o‘zida mujassamlashtirishi kerak. Masofaviy ta’lim yoki masofaviy o‘qitish asosiy yoki qo‘shimcha bo‘lishi mumkin. Keyingi holda biz ma-

sofaviy pedagogik faoliyat haqida gapirishimiz mumkin (masofaviy seminarlar, viktorinalar, anjumanlar, ya'ni ilmiy-nazariy konferensiyalar, olimpiadalar, aspirantlar bilan ishlashni tashkil etish va h.k.). Agar o'qitishning masofaviy shakliga mustaqil tizim sifatida qaraladigan bo'lsa, u holda axborotning elektron manbalarini, ya'ni virtual kutubxonalar, turli malaka oshirishlar, maslahat xizmatlari, elektron o'quv qo'llanmalari, uslubiy birlashmalarni o'z ichiga olgan yagona axborot-ta'limiy muhitni yaratish zarurligi haqidagi mantiqiy xulosa kelib chiqadi.

Hozirgi vaqtda respublikamizda jamiyatni axborotlashtirish va masofaviy o'qitishning didaktik ta'minotini ta'minlash bo'yicha turli choratadbirlar amalga oshirilmoqda:

- *yangi tadqiqot ishlari uchun investitsiyalarni oshirish;*
- *ta'lim sifatini oshirish;*
- *mahsulotni ishlab chiqarish bosqichida xalqaro hamkorlikni yanada rivojlantirish;*
- *tayyorlanayotgan mutaxassislarning malakaviy sifatini oshirish va shu kabilar.*

Bu tajriba mamlakatimizda axborotlashtirish bo'yicha davlat siyosatini shakllantirishda juda muhim hisoblanadi. Chunki axborot texnologiyalarini ishlab chiqarish bilan bir qatorda boshqa yuqori texnologiya va iqtisodiy ishlab chiqarishning rivojlanishi uchun zarur bo'lgan barcha shart va sharoitlarni ham yaratish kerak bo'ladi.

Jamiyatni axborotlashtirish vositalari deganda zamonaviy pedagogik texnologiyalar nuqtayi nazaridan yondashgan holda o'qitish tizimining axborot ta'minoti, pedagog-koordinatlar va tyutorlar tayyorlash o'quv-uslubiy, me'yoriy-texnikaviy va tashkiliy-instruktiv materiallar bilan birlikda (yoki ularning o'rniga) qo'llanuvchi yangi axborot texnologiyalarining vositalari tushuniladi.

Yangi axborot texnologiyalarini ta'lim jarayonlariga tatbiq etish bilan bir qatorda "Interaktiv dialog" atamasi ham tez-tez qo'llanadigan bo'lib qoldi.

Interaktiv dialog – bu foydalanuvchining matnli buyruqlarni (so'rovlarni) va javoblarni (takliflarni) ko'zda tutuvchi dialogdan farqli o'laroq, yuqori darajada, dasturiy (dasturiy apparat tuzilmalari) tizimi bilan o'zaro, ikki yoqlama munosabati asosida dialog o'rnatishdir. Bunda o'quv materialining mazmunlarini va ishlash tartiblarining turli variantlarini tanlash imkoniyati ta'minlanadi. Bu borada "invariantlik" atamasiga ham izoh berib o'tish lozimdir.

Invariant lotincha “invariants” – o‘zgarmas (matem.) ma’nosini anglatib, u yoki bu o‘zgartirishlarda bir xilda qoladigan kattalikni anglatadi. Struktura lingvistikasida amalda qo‘llashdagi asosiy belgilarning (alomat-larning) majmuyiga va ularni birlashtiruvchi mavzularga ega bo‘lgan tilning abstrakt birligini bildiradi.

Invariantlik esa muayyan kattalikning fizikaviy sharoitlar o‘zgarganda yoki turli o‘zgartirishlarga nisbatan bir xilda, o‘zgarmay qolishi tushuniladi.

Ta’limni axborotlashtirish sharoitlarida an’anaviy pedagogik fanlarning va pedagogik fan paradigmasining asosiy komponentlarining tavsiflarini taqqoslash natijasida ta’limda axborot texnologiyalarini qo‘llash va ularning yangi turlarini yaratish muhim va katta istiqbolga ega ekanligi to‘g‘risidagi xulosaga kelamiz. Asoslash uchun quyidagi natijalarni ko‘rib chiqaylik:

– *didaktika ta’limni axborotlashtirish sharoitlarida shaxsning intellektual potensialini shakllantirish, rivojlantirish va amalda qo‘llashni, o‘quvchining intellektual rivojlanishini jadallashtirishdan kelib chiqqan holda ta’lim maqsadlariga erishishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Endilikda bu maqsadlarga axborot texnologiyalarini samarali qo‘llamasdan turib erishish mumkin emas;*

– *didaktika ta’limni axborotlashtirish sharoitlarida o‘quv faoliyatining turli-tuman shakllarini taklif etadi. Bularga misol qilib axborotni, jumladan, bilish va o‘zicha anglashning eng asosiy qurollaridan biri sifatida zamonaviy axborot texnologiyalarini qo‘llash asosida olinadigan audio-video axborotlarni ham izlash, olish, saqlash, qayta ishlash va tavsiya etish bo‘yicha o‘quv-axborot, o‘quv-o‘yin, tajriba-tadqiqot faoliyati, mustaqil faoliyatlarni olishimiz mumkin.*

Axborot texnologiyalari vositalarini nafaqat an’anaviy ta’lim shakllarini va o‘qitish usullarini qo‘llab-quvvatlashda, balki psixopedagogik ta’sirni amalga oshiruvchi yuqori darajadagi variativ uslublarni bajarishda ham samarali ishlatishimiz mumkin. Mazkur uslublarni quyidagilarga nisbatan qo‘llash maqsadga muvofiq:

- *shaxsning fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda;*
- *oldindan ko‘zda tutilmagan holatlarda qaror qabul qilish jarayonida ijodiy tashabbus ko‘rsatish kabi xususiyatlarni jonlantirishda;*
- *estetik qabul qilishni (kompyuter grafikasi elementlari, multimedia texnologiyalarini) rivojlantirishda;*
- *bilimlarni mustaqil ravishda olishda;*

- *ekspert va sun'iy intellekt tizimlarida ko'z oldiga mufassalroq keltirishda.*

Zamonaviy kompyuter texnologiyalarining, intranet va internet kabi global kompyuter tarmoqlarining ta'lim jarayonlariga kirib kelishi masofaviy o'qitish kabi mutlaqo yangi ta'lim shaklining vujudga kelishiga, yangi – “masofaviy o'qitish” atamasini lug'atimizga kirib kelishiga sabab bo'ldi.

Masofaviy o'qitish – ta'lim olish, o'qitishning yangi shakli bo'lib, ko'p jihatdan, an'anaviy kunduzgi yoki sirtqi ta'lim shaklidan farq qiladi.

Masofaviy o'qitish ta'lim muassasalarining o'quv-uslubiy ma'lumotlar bazalari, ilmiy va intellektual potentsiallari orasidagi notekisliklarni bartaraf etish uchun munosib zamin yaratadi. Bundan tashqari, ushbu sohada yagona axborot muhitini, ma'lumotlar bazalarining yaratilishi, undan individual yoki kollektiv ravishda foydalanish imkoniyatlarini paydo bo'lishi o'qitish hamda ilmiy izlanishlar samaradorligini salmoqli darajada oshiradi. Bundan tashqari, nafaqat “Obyekt - Subyekt” kabi ikki tomonlama, balki “Obyekt – Subyekt - Obyekt” kabi uch tomondan muloqotlarni ham tashkil etish imkoniyatlarini yaratadi.

Masofaviy o'qitish o'qituvchi va ta'lim oluvchi orasidagi, qolaversa, ta'lim oluvchilarning bir-birlari orasidagi munosabatlarni butunlay boshqacha shaklda, usullarda tashkil etish bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, har qanday o'qitish shakliga, tizimiga xos bo'lganidek, masofaviy o'qitishda ham muhim tarkibiy komponent – maqsad, barcha o'qitish shakllari uchun ijtimoiy talabdan kelib chiquvchi – mazmun, muayyan olingan ta'lim muassasasidagi o'quv rejasi va dasturlaridan kelib chiquvchi – o'qitish vositalari, tashkil etish shakllari va usullari mavjud. Oxirgi sanab o'tilgan uchta muhim komponent qo'llanadigan texnologik asoslarning o'ziga xosligi sababli, sifat jihatdan, an'anaviy ta'lim shakllariga nisbatan boshqa ma'noda ko'riladi.

Masofaviy o'qitishni pedagogik nuqtayi nazardan loyihalashda asosiy hisoblanadigan quyidagi vazifani alohida ko'rsatib o'tish lozim:

- *elektron darsliklar yaratish;*
- *elektron kurslarni yaratish;*
- *masofaviy kurslarni ishlab chiqish;*
- *masofaviy o'qitishning mos bo'lgan modellarini tatbiq etish;*
- *tanlab olingan modellarga mos bo'lgan pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va tatbiq etish va hokazolar.*

Yuqorida keltirilgan amallar tahlilidan yangi, lekin qisqa vaqt ichida keng tus olgan o'qitish shakli nazariy asoslarining to'liq ma'nosini ang-

lash uchun eng avvalo, tayyorlov ishlari lozim degan muhim xulosaga kelish mumkin. Masalan, masofaviy o'qitishga mo'ljallangan kurslarning turlari, o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarini aniq va ravshan belgilab olish lozim bo'ladi.

Qanday turdagi masofaviy o'qitish kurslari yaratilishi yoki tatbiq etilishidan qat'iy nazar, quyidagi komponentlarning ko'zda tutilishi obyektiv tarzda kelib chiqadi:

1. *Masofaviy o'qitish kursi haqidagi umumiy ma'lumotlar, uning maqsadi va vazifalari, mazmuni (strukturasi), o'quv guruhlariga qabul shartlari va boshqa shartlar bo'yicha tegishli ma'lumotlar.*

2. *Kursning fanga tegishli sohasi bo'yicha ma'lumot materiallari (ma'lumotlar bazasi sifatida).*

3. *Foydalanuvchilar bilan muloqot o'rnatish, kerakli ma'lumotlarni olish imkoniyatini beradigan aloqa adreslari (e-pochta yoki boshqa adreslar, telefonlar).*

4. *Muayyan modullarga bo'lib chiqilgan, ya'ni strukturalangan o'qitish kursi (elektron darslik).*

5. *O'quv materiallarini o'zlashtirishga, olinayotgan bilimlarni tekshirishga, reyting nazoratini o'tkazishga mo'ljallangan topshiriqlar to'plami.*

6. *O'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarni mustaqil tarzda qo'llashga, foydalanishga, konkret olingan muammolarni hal etishga qaratilgan ijodiy yondashish masalalari va topshiriqlarining individual yoki birgalikda o'tkaziladigan amaliy ishlar to'plami.*

7. *O'quvchi-talabalarning mustaqil faoliyatlarini qay darajada borishini uzluksiz ravishda baholab borishga qaratilgan monitoring bloki.*

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarning tahlilidan kelib chiqib, masofaviy o'qitishning asosiy komponentlaridan biri sifatida elektron darsliklarni ko'rsatib o'tishimiz mumkin. Hozirgi kunda kompyuterli o'qitish dasturlarining bir turi hisoblanadigan elektron darsliklarga nisbatan qiziqish katta.

Elektron darslik – oddiy raqamlar va matnlar bilan ifodalangan darsliklardan farqli o'laroq, fanga tegishli mavzularni dinamik ravishda, kishining diqqatini jalb etuvchi turli ranglardan, multimedia, ya'ni audio va video animatsiyalaridan o'rinli foydalanib, tavsiya etuvchi darslik hisoblanadi. Elektron darslik pedagogik texnologiyalarning ichida alohida o'ringallagan bo'lib, uning an'anaviy darsliklarga nisbatan bir qator afzalliklari uni o'qituvchiga eng yaqin uslubiy yordam ko'rsatuvchi vosita sifatida belgilaydi. Ushbu afzalliklarning ayrimlarini keltirib o'tamiz:

1. Qisqa vaqtda ko‘p ma’lumot berish imkoniyati. Odatda, o‘qituvchi biror-bir jarayonni o‘quvchi-talabalarga tushuntirganda, bu jarayonni so‘zlab beradi yoki yozdiradi. Elektron darslik esa o‘qituvchi 5-10 daqiqa tushuntirgach, so‘ng yana 5-10 daqiqa mobaynida yozdirgan jarayonini bir necha daqiqa davomida bevosita dinamikada, ya’ni aynan harakat bilan ko‘rsatib bera oladi.

2. O‘quvchi-talabalarning o‘zlashtirish samaradorligi yuqori bo‘lishini ta’minlash. Odatda, darslikni o‘qiganda yoki o‘qituvchi dars o‘tganda o‘quvchi-talaba mavzuni tinglaydi yoki o‘qiydi. Tavsiya etilgan ma’lumotni o‘z imkoniyati darajasida ko‘z oldiga keltiradi, so‘ng idrok etadi.

Elektron darslikda esa, o‘quvchi-talaba bir vaqtning o‘zida ham eshitadi, ham ko‘radi. Psixologlarning ma’lumotlariga ko‘ra, inson eshitganlarining 5-10%ini eslab qolsa, o‘rganganlarining 10-15%ini eslab qolar ekan. Agar bir vaqtning o‘zida ham eshitib, ham ko‘rsa, 50%dan ortiq ma’lumotni eslab qolar ekan. Elektron darslik aynan mana shu imkoniyat-ni yaratib beradi.

3. Glossariylardan foydalanish xususiyati. Ushbu xususiyat oddiy darsliklarda uchramaydi. Oldingi darsliklarda o‘quvchi biror bir yangi atamaga duch kelib qolsa, darslikdan shu atamaning izohini qidiradi. Ba’zan topa olmasligi ham mumkin. Elektron darsliklardagi glossariylar yangi atamalar bo‘yicha istalgan joyda, tezkor izoh olish imkoniyatini yaratadi.

4. O‘quvchi-talabalar o‘zlashtirayotgan bilimlarini o‘zlari tekshira olish imkoniyati. Oddiy darsliklarda nazorat savollari mavjud bo‘lib, talabaning o‘zlashtirgan bilimni obyektiv tarzda baholay olish imkoniyatiga ega emas. Elektron darsliklar o‘quvchi-talabaning olgan bilimni nafaqat obyektiv baholaydi, balki joiz bo‘lganda kerakli mavzularni qayta tavsiya etishi, bir mavzuni to‘liq o‘zlashtirmay turib, boshqasiga o‘tkazmasligi ham mumkin.

5. Ma’lumotlarga operativ yangiliklarni va o‘zgarishlarni kiritish. Bu xususiyat oddiy darsliklar uchun butunlay begona. Bu kabi darsliklarning qayta nashri chiqmaguncha undagi ma’lumotlar o‘zgarmay qoladi. Elektron darslikka yangiliklar, o‘zgarishlar istalgan paytda tezkorlik bilan kiritilishi mumkin. Bu esa elektron darsliklar doimo “yangi” bo‘lib qolishini ta’minlaydi.

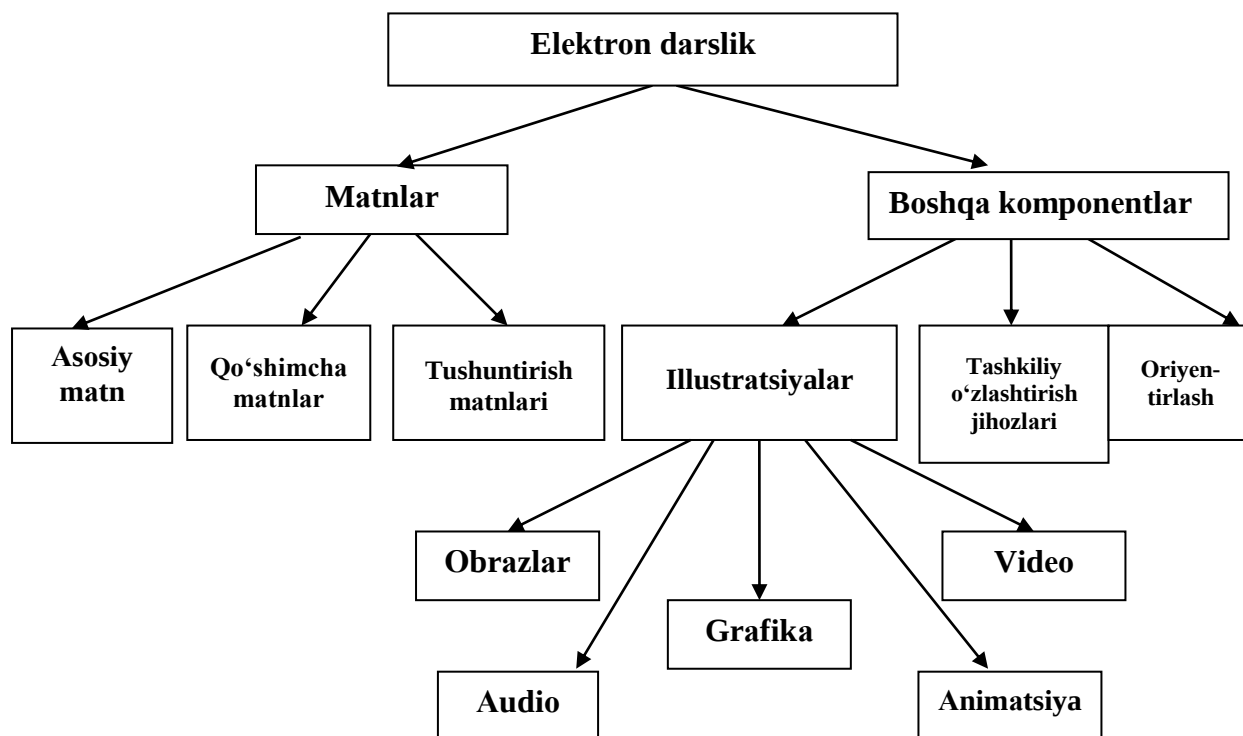
6. Iqtisodiy afzalliklar. Hozirgi vaqtlarda bir darslik 5000-10000 so‘m orasida baholanib, undan faqat yakka tarzda foydalanish mumkin. Elektron darsliklar 1500-3000 so‘m oralig‘idagi bahoga ega bo‘lib, undan ham yakka, ham jamoa tarzda (internet va intranet tarmoqlari yordamida) foydalanish mumkin.

Elektron darsliklarni yaratishda muayyan elektron didaktik muammolarga duch kelamiz. Mazkur muammolarni hal etishda elektron darsliklar didaktik va bir tizimda ko‘riladigan texnikaviy loyihalashning murakkab bir obyekti sifatida namoyon bo‘ladi. Bu loyihalash bir nechta bosqichlardan iborat:

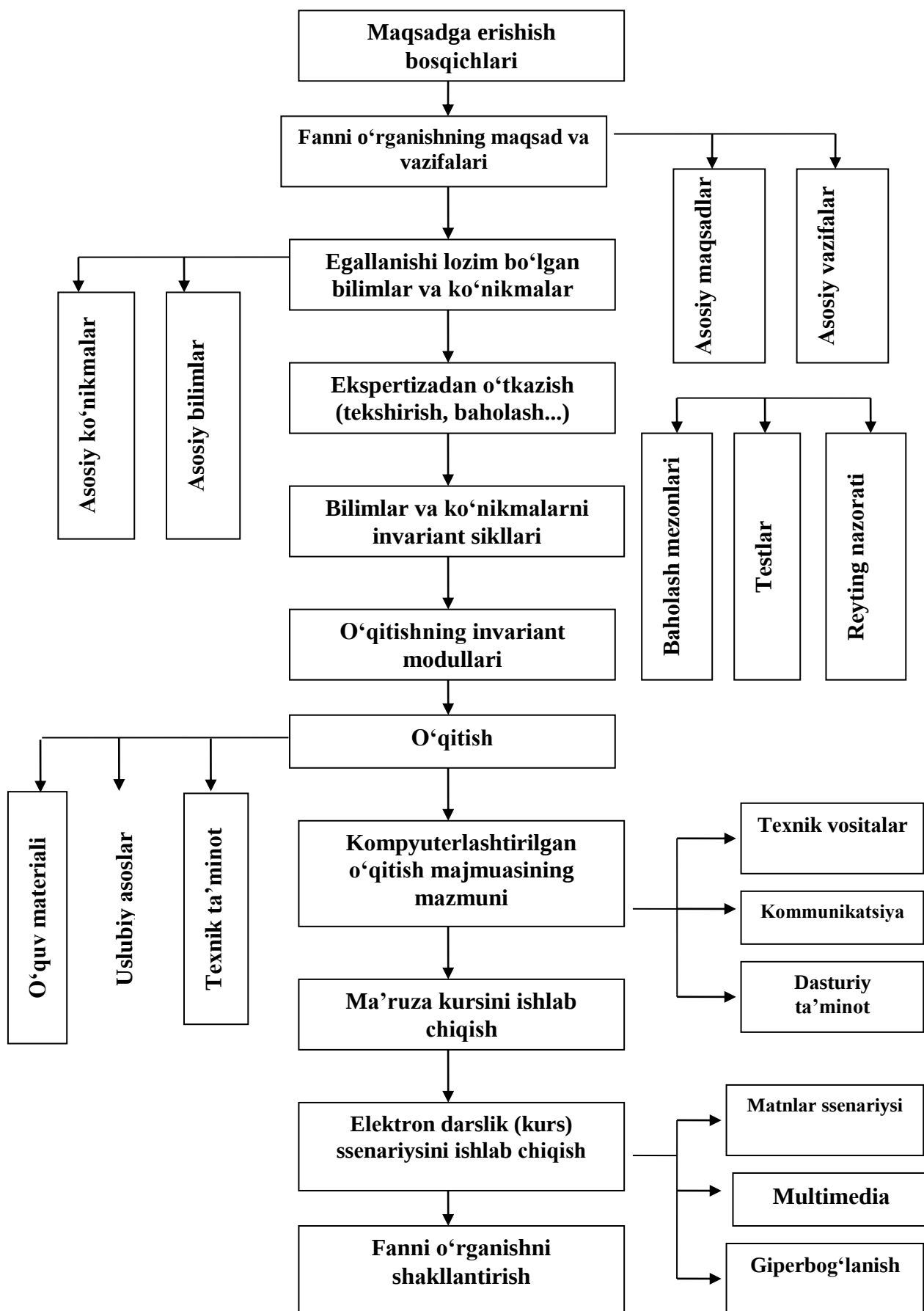
- *ilmiy izlanishlar va tadqiqotlar bosqichi;*
- *tajriba namunasini yaratish;*
- *sinovlar;*
- *tuzatmalar va qo‘shimchalar kiritish.*

O‘quv fanini didaktik loyihalashda quyida tavsiya etiladigan umumiy algoritmik yondashish bo‘yicha ishni tashkil etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

1. *Maqsadga erishish bosqichlarini aniq belgilash.*
 2. *Fanni o‘rganishning maqsad va vazifalarining daraxt tuzilmasini ishlab chiqish.*
 3. *Egallanishi lozim bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarning tuzilmasini ishlab chiqish.*
 4. *Ekspertizadan o‘tkazish (tekshirish, nazorat, baholash va diagnostika qilish)ning daraxt tuzilmasini ishlab chiqish.*
 5. *Bilimlar va ko‘nikmalarning invariant sikllarini ishlab chiqish.*
 6. *O‘qitishning invariant modullarini ishlab chiqish.*
 7. *O‘qitishning daraxt tuzilmasini ishlab chiqish.*
 8. *Kompyuterlashtirilgan o‘qitish majmuasining ishlash mazmunini aniqlash.*
 9. *Ma’ruza kursini ishlab chiqish.*
 10. *Elektron darslik sifatida yaratiladigan kursning ssenariysini ishlab chiqish.*
- Fanni o‘rganish shakllari va vositalarini hamda usullar tizimini shakllantirish.*

10-chizma. O'quv materiali mazmunini tavsiya etish. Shakl bo'yicha elektron darslikning tuzilishi.

11-chizma. O'quv fanini didaktik loyihalashning algoritmik chizmasi.

Kompyuterlashtirilayotgan obyektlarni, o'quv jarayonlarini, o'qitishni intensivlashtirish omillarini hamda maqsadga erishish mezonlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, quyida keltirilayotgan bo'limlar va bosqichlarni ko'zda tutgan holda yaratiladigan kompyuterlashtirilgan o'quv kurslarining samaradorligi yuqori bo'lishiga erishish mumkin:

- *o'qitiladigan fanning asoslari: asosiy atamalar, shartli belgilashlar, tushunchalar, asosiy qoidalar va izohlar, jadvallar, bog'lanishlar;*
- *axborotni qayta ishlash va aks ettirish murakkab bo'lgan amallar;*
- *nisbatan murakkab va qiyin tushuntiriladigan bog'lanishlar va murakkab masalalarni yechishning algoritmlari;*
- *dinamik, parametrik va o'yinli jarayonlarni, tizimlarni va jarayonlarni tatbiq etish, murakkab illustratsiyali o'quv materiallari;*
- *konstruksiyalash va loyihalash jarayonlari;*
- *murakkab jarayonlar, tizimlar va holatlarni chizmalashtirish va imitatsiyalash;*
- *masofaviy o'qitish obyektlari;*
- *o'qitish natijalarining ekspertizasi;*
- *o'quv jarayonining borishini oraliq va yakuniy nazorati va uning natijalarini hujjatlashtiruvchi;*
- *o'quv-uslubiy materiallarni ko'paytirish;*
- *tajriba qurilmalari.*

O'qitishning markaziy muammosi muayyan olingan fan sohasida yangicha ish yuritishga, o'ylashga va harakatlar qilishga erishish bo'lganligi sababli, mavjud ko'nikmalarning tizimli tahlilidan, ya'ni fanni o'rganish maqsadlaridan ishni boshlagan ma'qul hisoblanadi. Mazkur tahlil dastlabki ko'nikmalarni natijaviy ko'nikmalarga aylanishining ketma-ketligini va mexanizmlarini ochib berishi lozim. Buni daraxt tuzilmasi ko'rinishida ishlab chiqilsa va tavsiya etilsa, ishni tashkil etish qulay bo'ladi. Bunda quyida dastlabki ko'nikmalar, yuqori darajada erishilishi lozim bo'lgan maqsad va ko'nikmalar joylashgan bo'ladi. Bu ko'nikmalarni va fanni o'rganish maqsadlarining daraxt tuzilmasi deb ham yuritiladi. Har bir o'zlashtiriladigan ko'nikma ilmga tayanadi. Shu sababdan, keyingi navbatda ko'nikmalarning olish ketma-ketligi asosida olinadigan bilimlarning daraxt tuzilmasini yaratish lozim bo'ladi. Bunda bilimlar va ko'nikmalar daraxt tuzilmalari orasida o'zaro mutanosiblik va bir tekislik saqlanib qolishi kerak. Bilimlarning daraxt tuzilmasidan quyida dastlabki (birlamchi, elementlar) bilimlar, keyingi pog'onalarda esa, atamalar, izohlar, formulalar, algoritmlar, topshiriqlar, nazariy tushunchalar joylashtiriladi. Shunday qilib, ko'nikmalar va bilimlarning daraxt tuzil-

malarini loyihalash bir pogʻonadan keyingi, yuqoriroq pogʻonaga oʻtishning didaktik masalalarini iyerarxik tizimini mukammal ifoda etishga bogʻliq boʻlib qolar ekan.

Koʻnikmalarni olish, bilimlarni egallash oʻquv jarayonining borishini ekspertizadan oʻtkazib borish (tekshirish, nazorat etish, tahlil qilish, baholash va diagnostika etish) va tuzatishlar kiritish bilan birgalikda olib borilishi sababli, keyingi bosqichda bilimlar va koʻnikmalarni ekspertizalash va tuzatishlar kiritishning daraxt tuzilmasi yaratilishi lozim. Ushbu daraxt tuzilmasi mazmunan murakkablashib boradi.

Shunday qilib, ishlab chiqilgan daraxt tuzilmalari oʻquv fanining bir tekisda, mantiqiy bogʻliq boʻlgan muayyan ketma-ketlikda oʻrganishni batafsil ifodalab beradi. Lekin qanday fan boʻyicha, qanday murakkablikdagi va qaysi komponentlarni oʻz tarkibiga olgan elektron darslik yoki elektron kurs yaratilmasin, hammasi uchun umumiy boʻlgan ijodiy guruh yondashuvini koʻzda tutishi lozim boʻladi. Darhaqiqat, elektron darslik yoki kursni yaratish – bir kishi yoki muallifning ishi emas. Bunda maxsus tuzilgan (tashkil etilgan) ijodiy guruhning faoliyat koʻrsatishi maqsadga eng muvofiq sanaladi. Albatta, ushbu ijodiy guruhga fan yoʻnalishi boʻyicha mutaxassislar, kompyuter dasturlari va dizayn boʻyicha malakali kadrlar kiritilishi faqat elektron darslik yaratish jarayonini tezlashtirib-gina qolmaydi, balki uning sifati yuqori darajada boʻlishini ham taʼminlaydi.

12.5. Masofadan oʻqitish texnologiyasining oʻquv-uslubiy materiallarini qabul qilish va joʻnatish

Masofadan oʻqitish texnologiyasining oʻquv-uslubiy materiallari quyidagilardir:

- Darslik.
- Audio va video darsliklar.
- On-line darslar (Internet sahifa).
- Elektron kutubxonalar.
- Matnlar.
- Multimedia — elektron darsliklar.
- Video va audio kassetalar.

Hozirgi kunda respublikamizda ham masofali oʻqitish uslubiy materiallaridan ayrim fanlarni oʻqitishda foydalanilmoqda va u yaxshi natijalar bermoqda. Elektron kutubxonalar, elektron darsliklar, online darsliklar urf boʻl-

moqda. Misol sifatida quyidagi sahifalar bilan tanishib chiqishingiz mumkin.

www.dl.uz, <http://vlibrary.freenet.uz>,
<http://elamak.freenet.uz>

Multimedia darsligi o'zida ko'pgina ma'lumotlarni mujassamlash bilan birga, bu ma'lumotlarni ekranda namoyish etadi hamda ovoz yordamida izohlaydi. Multimedia darsligining xususiyati u voqea va ma'lumotlarni yaqqol aks ettiradi. Ya'ni multimedia voqea va ma'lumotlarni hayotiy lashtiradi. Bu matn, videotasvir, multiplikatsiya, ovoz va musiqa yordamida amalga oshiriladi.

Multimedia muloqotning tamomila qulay vositasiga aylandi. Multimedia turli jarayonlarga jadallik bilan kirmoqda.

Multimedia kompyuter ma'lumotini o'qish, ko'rish, eshitish va yozish imkonini beradi. Hozirgi multimedia kompyuterlarini dastlabki multimedia kompyuterlari bilan aslo solishtirib bo'lmaydi.

Masofadan o'qitishda virtual kutubxonalar, sputnik orqali videokonferensiyalar, darslar, Internet yordamida muloqot va axborot olish imkoniyatlari paydo bo'ldi. Bu esa o'quvchi-talaba uchun maxsus o'qish doirasini berdi. O'quvchi-talabanning fanni o'zlashtirish tezligi va sifati keskin yaxshilandi.

Masofadan o'qitish qanday amalga oshiriladi? Dunyoda ko'pgina universitetlarda va O'quv markazlarida bu usul mavjud (Kerakli manzilni Internetdan topishingiz mumkin).

Manzilga kirib, bu o'qishning talabasi bo'lish uchun maxsus shaklni to'ldirishingiz zarur. Odatda, avval kurs va o'qish tartibi tavsifi bilan tanishib chiqish mumkin. Keyin shakldagi satrlarni to'ldirib, kredit kartochkangiz raqami yoki o'qish uchun homiy tashkilot hisob raqamini kiritishingiz zarur.

Kursga kirish tartibi turlicha bo'lib u mutaxassislikka bog'liq.

O'qish tartibi quyidagicha: o'qituvchi kurs bilan tanishtiradi va topshiriqlar beradi. Siz ko'rsatilgan manbalar bilan ishlab, topshiriqlarni bajarasiz va o'qituvchiga yuborasiz. O'qituvchi uni tekshirib, javobni sizga qaytaradi. Zarur holda ko'rsatmalar beradi. Shu tartibda kurs mavzulari o'rganib chiqiladi. Muzokara, asosan, elektron pochta orqali amalga oshi-

riladi. Bosma o'quv materiallari pochta orqali yuboriladi. O'qish jarayonida o'quvchi-talaba darsliklardan, elektron kutubxona va darsliklardan, elektron forumlardan, videokonferensiyalardan foydalanadi.

Bunda o'qish individual shaklda olib boriladi va o'qituvchi o'quvchi-talabaning qobiliyati va xususiyatlarini hisobga olgan holda o'qitadi. Bu individuallik o'quvchi-talabada qiziqish uyg'otadi va uni o'qishda faollikka rag'batlantiradi.

Respublikamiz Xalq ta'limi vazirligi hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tasarrufidagi ta'lim muassasalarida masofadan o'qitishni tatbiq etishga jiddiy e'tibor berilmoqda.

Masofaviy o'qitish – mustaqil o'qish bo'lib, o'quvchi-talabaning mustaqil fikrlash, holatning bahosi, xulosa va bashorat qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shuning uchun masofadan o'qitishda asosiy e'tiborni o'quv-uslubiy materiallarini tayyorlashga qaratish kerak. Chunki o'quv-uslubiy materiallarning sifati masofadan o'qitish sifatining asosiy omillaridan biridir. O'quv-uslubiy material qanchalik tushunarli, sodda, batafsil bo'lsa, u o'quvchi-talabaga shunchalik tushunarli bo'ladi. Ya'ni materiallar uslubiy jihatdan puxta bo'lmog'i zarur.

MASOFADAN O'QITISH TEXNOLOGIYASIDA USLUBIY MATERIALLARNI QABUL QILISH

1. Sinxron o'quv tizimi.
2. Asinxron o'quv tizimi.
3. Aralash tizim.

Sinxron o'quv tizimi bevosita o'qish protsessida o'quvchi-talaba va o'qituvchining o'zaro aloqasini ta'minlaydi. Bu tizimlarga interaktiv video, audio, kompyuter vositasida telekonferensiya, IRC, MUD va MOO misol bo'la oladi.

Asinxron o'quv tizimi bir vaqtning o'zida o'quvchi-talaba va o'qituvchining o'zaro aloqa qilishini ta'minlay olmaydi. O'quvchi-talaba vaqt va rejani o'zi tanlaydi. Masofadan o'qitish texnologiyasining bu tizimida yozma materiallar, audio va videokassetalar, elektron pochta, WWW, FTP asosida yaratilgan kurslardan foydalaniladi.

Aralash tizimda sinxron o'qish va asinxron o'qish tizimlarining imkoniyatlaridan qisman foydalaniladi.

MASOFADAN O‘QITISH TEXNOLOGIYASIDA O‘QUV MATERIALLARINI JO‘NATISH

Texnik imkoniyatlardan kelib chiqqan holda o‘quv materiallarini quyidagi tartibda jo‘natish mumkin:

- yozma ma’lumotlarni pochta orqali tinglovchi manziliga jo‘natish;
- audio va videokassetalarni tinglovchi manziliga jo‘natish;
- audio grafika yordamida;
- interaktiv video yoki videokonferensiya yordamida;
- telekonferensiya, IRC, MOO, MUD, Internet yordamida;
- elektron pochta yordamida;
- INTERNET orqali

RAQAMLI VIDEOGA ASOSLANGAN MASOFADAN O‘QITISH RAQAMLI TELEVIDENIYE TEXNOLOGIYASI

Raqamli televideniya ma’lumotlarni jo‘natish yuqori tezlikda amalga oshiriladi. Ikki tomonlama aloqa tizimidan foydalanishni faqat raqamli televideniya orqali bajarish mumkin.

Raqamli televideniya Compressed digital video — CDV dan foydalanish qulayligi mavjud. Raqamli televideniya audio va video ma’lumotlarni maxsus telefon tarmog‘i orqali jo‘natish imkoniyati mavjud. Video va audio ma’lumotlarni maxsus telefon tarmog‘i orqali jo‘natish Integrated Services Digital Network-ISDN deb ataladi. Raqamli televideniya ma’lumotlarni 56 Kbit /sek 2Mbit/ sekundagacha bo‘lgan tezlikda jo‘natish yoki qabul qilish mumkin.

Video, audio yozuvlarni siqish kompyuter orqali amalga oshiriladi va televizion signal telefon tarmog‘iga jo‘natiladi. Ikki tomonlama aloqani interaktiv aloqa deb ham atashadi. Raqamli televideniya tizimidan foydalanish uchun maxsus sputniklardan foydalanish shart emas. Siz tanlagan ISDN aloqa tizimining tezligi qancha yuqori bo‘lsa, aloqa uchun mablag‘ning ham tannarxi shuncha yuqori bo‘ladi. Normal televizion sifatga erishish uchun 112-384 Kbit–sekund tezlikda ulanishning o‘zi ham yaxshi samara beradi. Raqamli televideniya foydalanish kompyuteringizga

maxsus ovoz kuchaytirgich, kamera, mikrofon ulanadigan adapter (karta) o'rnatishingiz kerak bo'ladi. O'qituvchi o'rnida yuqoridagilardan tashqari videomagnitafon ham bo'lishi ma'qul bo'lar edi. Bu tizim seminar o'tkazish, o'quv kurslarini tashkil etish, kasbdoshlar bilan uchrashuv (Meetings room), ma'lumotlarni jo'natish uchun qulaydir.

IKKI TOMONLAMA VIDEO ALOQA

Bu tizim turli uzoqlikda bo'lgan tinglovchilarni bir virtual xonaga, ya'ni o'qituvchi ish joyiga jamlash imkoniyatini beradi. Aloqa tizimi sifatida ISDN yoki optovolon liniyalardan foydalaniladi. Qo'shimcha ravishda sputnik aloqadan foydalanish ham mumkin.

Videosignallarni raqamlidan o'xshashiga yoki aksiga o'girish uchun maxsus Kodek (codec) – Dekoder (decoder) – SOBESdan foydalaniladi. Bu tizimga asoslangan kurslarda kamera, mikrofon va monitor bo'lishi zarur.

BIR TOMONLAMA VIDEO ALOQA

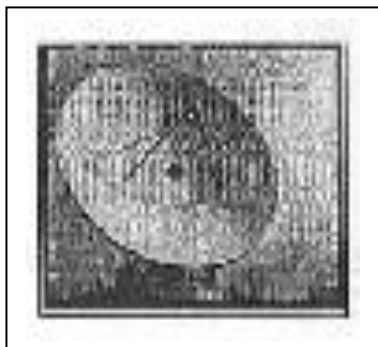
Bir tomonlama video aloqa tizimi bir tomonlama audio aloqa tizimini ham o'zida mujassamlashtirgan. Bu tizim «oddiy» TVga o'xshash bo'lib, qo'shimcha sifatida o'quvchi-talaba va o'qituvchi o'rtasida audio aloqa o'rnatadi. Ovozli aloqada audio konferensiyadan foydalaniladi. Odatda, bunaqa tizimlar sputniklar yoki boshqarish chegaralangan television tizim (ITFS – Instructional Television Fixed Service) lardan foydalanib, yaratiladi. Tinglovchi bevosita televizorda darsni ko'rib turib, faks yoki telefon orqali murabbiy bilan bog'lanadi. O'quvchi-talaba soni ko'p bo'lganda o'qituvchi bir necha referant (yordamchi)larga ega bo'lishi lo-zim. Referantlar savollarni yozib olib o'qituvchiga yetkazishadi.

SPUTNIK ORQALI ALOQA (satellite TV)

Bu turdagi aloqa ma'lumotlarni bir nuqtadan jo'natib, bir necha nuqtadan qabul qilish imkoniyatini beradi. Ma'lumotlarni o'qituvchi xonasidan 22300 km uzoqlikkacha bo'lgan o'quvchi-talabaga yetkazish mumkin. Ma'lumotlar radio signal

shakliga keltirilib, radiusda yerga jo'natadi.

Yerda signal uncha katta bo'lmagan sputnikli tarelkalar yordamida qabul qilib olinadi. Bu tizimning boshqa tizimlardan farqi qurilmalarning narxi sezilarli darajada pastligidadir. Bugungi kunda tizimning iqtisod jihatdan arzonligi

foydalanuvchilarning soni ko'payishiga asos bo'lmoqda.

TELEKONFERENSIYALAR (USENET)

Telekonferensiya bu ikki yoki undan ko'p guruh ichida ma'lumot almashish elektron aloqa kanalini beruvchi tizimdir. Telekonferensiya jarayonida tovushli, grafikli va kompyuter ma'lumotlarini jo'natish yoki qabul qilish mumkin. Jo'natilayotgan ma'lumotlar tizimdagi barcha foydalanuvchilarga maqbuldir. Telekonferensiya uzoq masofadagi tinglovchilarni bir dumaloq stol atrofiga to'plashdir. Telekonferensiyada 100 hatto 1000 tagacha Internetdan foydalanuvchilar qatnashishi mumkin. Telekonferensiyada qatnashish uchun Internetdagi konferensiya manzilini kirit-sangiz bas. Har bir konferensiyada koordinator bo'lib, u konferensiya mavzusining o'zgarmasligiga va qatnashuvchilar tomonidan qo'yilayotgan savollarni kuzatib boradi. Xohlagan mavzudagi telekonferensiyani [http //www djnews com](http://www.djnews.com) qidiruv serveridan topishingiz mumkin.

MOO TIZIMI

MOO – (*Multi-user Object Oriented*) soʻzidan olingan boʻlib, maxsus koʻp foydalanuvchili tizim maʼnosini bildiradi. MOO Internet tarmogʻi yordami belgilangan vaqtda aloqada boʻlishni taʼminlaydi. MOO yordamida kompyuteringiz uzilishli boshqaruv kompyuteriga bogʻlanadi va virtual xona (virtual room)ni tashkil etadi. Virtual xonaga ulangan foydalanuvchilarga bir vaqtning oʻzida 18 satrli slaydni koʻrsatishi mumkin. MOO belgilangan vaqtda kurslarni tashkil etish uchun qulaydir. MOO ga tezligi katta boʻlgan ISDN tarmogʻidan foydalanmasdan turib, oddiy tezligi 9600 Kbit/sekund boʻlgan modem orqali ulansa ham boʻladi. Bir qancha masofadan oʻqitish kurslari MOOdan foydalanishadi. Tinglovchilar kurs boshlanish jadvalini kurs WEB sahifasi yoki elektron doskalardan bilib olishlari mumkin. MOO tizimi haqida <http://www.du.org/placcs/dc/cybcrcomp.html> sahifasidan koʻproq maʼlumot olishingiz mumkin.

MUD tizimi

MUD (Multi User Domain) soʻzidan olingan boʻlib, koʻp foydalaniladigan domen maʼnosini bildiradi. MUD tizimi MOO tizimiga juda oʻxshaydi. MUD tizimi LPC dasturlash tili yordamida yaratiladi. MUD yordamida yakka yoki koʻp sonli uchrashuvlarni tayyorlash mumkin. MUD va MOO tizimlari kompyuter oʻyinlari ishlab chiqaruvchi kompaniyalar tomonidan yaratilgan boʻlib, Internetda oʻynash imkoniyatini beradi. Bunga misol sifatida Quake? Diablo? War Birds va boshqa oʻyinlarni keltirish mumkin.

IRC tizimi

IRC – *Interactive Relay Chat* soʻzidan olingan boʻlib, interaktiv usulda soʻzlashish degan maʼnoni bildiradi. IRC – maxsus dastur boʻlib, belgilangan vaqtda yuzlab foydalanuvchilarning qisqa fayllarni koʻrish yoki joʻnatishi uchun ishlatiladi. Barcha maʼlumotlar va foydalanuvchi manzili kompyuter ekranida namoyon boʻladi. IRC barcha foydalanuvchilarga boshqa-boshqa kanal ajratadi. Har bir kanalning oʻz operatori boʻlib, kanalning ishlashini nazorat qiladi. Operator kanalga boshqa bir foydalanuvchini ulash yoki uzish imkoniyatiga ega boʻladi. Operator foydalanuvchiga kanalni ochib bergan kishidir. LOG buyrugʻidan foydalanib, muloqotni keyinchalik koʻrish uchun yozib olishingiz mumkin. IRCga ulanish uchun maxsus dasturli taʼminotga ega boʻlishingiz kerak. Dasturli taʼminotga misol sifatida WINIRCHI keltirishi mumkin. Dastur yuklagandan keyin IRC kanali mavjud server manzilini kiritish kerak. LIST buyrugʻi yordamida kanallar haqida maʼlumot olasiz. JOIN buyrugʻi yordamida kanalga ulanasiz. IRC kanaliga ulanish va uzishga ke-

tadigan vaqtni kamaytirish uchun maxsus kanal ochishni maslahat beramiz. Bugungi kunda masofadan o'qitish texnologiyalarida yaratilgan maxsus kanallardan ko'proq foydalanilyapti. Kurs boshlanish jadvali WWW sahifalarda e'lon qilinib boriladi.

WWW tizimi

WWW – World Wide Web so'zidan olingan bo'lib, butun dunyo o'rgimchak to'ri degan ma'noni bildiradi. Internetning asosini WWW tizimi tashkil etadi. Bu tizim asosini esa http lokal protokoli va html gipermatn yozish tili tashkil etadi. Masofadan o'qitish tizimini tashkil etishda keng qamrovda WWW tizimidan foydalaniladi. WWW ning imkoniyatlari cheksiz hisoblanadi. Bu tizimni butunligicha hech kim boshqara olmaydi. Masofadan o'qitish tizimida bu tizimdan foydalanishning keng asoslari mavjud. Birinchidan, bu tizimning tannarxi yuqori turuvchi texnik qurilmalarni talab qilmasligidadir. Bugungi kunda dasturlash tillari yaratuvchi kompaniyalar tomonidan ishlab chiqilgan dasturli ta'minotlarning narxi arzonligi ham bu tizimdan foydalanish imkoniyatini yaxshilaydi. Ilg'or dasturlash ta'minotidan foydalanib maxsus dasturchilarsiz ham bu tizimda masofadan o'qitish tizimini yaratish imkoniyati mavjud. Bunda kompyuteringizni Internet tarmog'iga ulash va MS Internet Explorer yoki Netscape Navigator qobiq dasturlarida ishlash ko'nikmasi talab etiladi. Bundan tashqari, kompyuteringiz tovush chiqaruvchi maxsus karta, arzon WEB-kamera va mikrofon bilan jihozlangan bo'lishi maqsadga muvofiq. WWW matnli va grafikli ma'lumotlarni, grafikli, MPG formatidagi video yozuvlarni, imitatsion modellarni, avtomatik ravishda testlar o'tkazish, tovushli – video aloqani va boshqa bir necha imkoniyatlarni o'z ichida qamrab olgan.

FTP protokoli

FTP – *File Transfer Protokol* so'zidan olingan bo'lib, fayllarni uzatish protokoli degan ma'noni bildiradi. FTP serverlarda katta hajmli videofilmlar, grafik ma'lumotlar, dasturli modellar, asosan PDF formatidagi hujjatlar va bir qancha boshqa ko'rinishdagi ma'lumotlar saqlanadi. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarni yuklash uchun maxsus dasturlar tizimi shart emas. Barcha Brauzerlar o'z tarkibida FTP mijozlarni qamrab olgan va bu mijozlar ma'lumotlarni avtomatik tarzda yuklanishini ta'minlaydi. Ba'zi FTP mijozlarda kamchiliklar mavjud bo'lib, ulardan asosiyla-

ri provayder bilan o'rnatilgan aloqaning uzilishidan kelib chiqadi. Buning natijasida provayder bilan qayta aloqa o'rnatish so'ngra ma'lumotlarni yuklashga to'g'ri keladi. Bunday holatlarda ma'lumotlarni yuklashni 0 dan boshlashga to'g'ri keladi Bu holatlardan qutilish uchun kompyuteringizga GetRight dasturini o'rnatishni maslahat beramiz. GetRight dasturi aloqa uzilib qolgan qismdan boshlab, ma'lumotlarni ko'chirib olishni yoki yuklanishini ta'minlaydi.

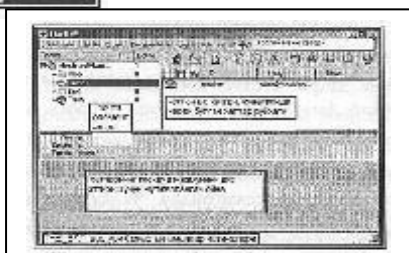
Elektron pochta (E-mail)

Elektron pochta yoki e-mail Internetdan foydalanuvchilarning ko'p qismida mavjud bo'lib, Internetning asosini tashkil etadi. Butun dunyo bo'yicha elektron pochta va e-maildan har kuni 20 million kishi foydalanadi. Internetdan foydalanish uchun beriladigan ruxsatnomada elektron pochta manzili va parollari keltirilgan bo'ladi. Elektron pochta orqali matnlarni, fayllarni grafikani va multimedia fayllarni, boshqa bir foydalanuvchiga uzatish imkoniyati mavjud. Birinchi masofadan o'qitish tizimlari shu tizimga asoslangan holda yaratilgan bo'lib, faqat ma'lumotlarni uzatish yoki qabul qilish bilan chegaralangan. Tinglovchi ma'ruza va topshiriqlarni qabul qilib olib, o'rganadi va topshiriqlar natijasini yana elektron pochta orqali o'qituvchi manziliga jo'natadi. Bu holat butun kurs davomida bir necha bor takrorlanadi. Bugungi kunda to'liqligicha e-mailga asoslangan kurslar mavjud emas. Lekin barcha masofadan o'qitish kurslarida qisman elektron pochta xizmatidan foydalaniladi. Elektron pochta xizmatidan asosan kursga ro'yxatga olish va maxsus kirish parollarini jo'natish uchun foydalanilmoqda. Elektron pochtaga turli kompyuterlardan kirish imkoniyati mavjud bo'lib, internetga kirish logini va paroli talab qilinadi. Quyida The Bat elektron pochta dasturi haqida ma'lumot beramiz.

THE BAT elektron pochta dasturi

The Bat dasturi internet yoki internet tarmog'i orqali xat, fayllarni jo'natish uchun qulay va sodda dastur hisoblanadi.

THE BAT dasturida ishlash ko'nikmalari:

The Bat dasturining oynasi rasmdagi ko'rinishda bo'lib, bu yerda dastur oynasining bajaradigan funksiyalari kvadratlarda ajratib ko'rsatilgan.

Ko'rinib turganidek, asosiy menyudan kerakli bo'limni tanlab olib, masalan, biron-ta xat yuborish kerak bo'lsa, asosiy menyudan «сообщение» bandi tan-

lanib «*написать*» bo‘limini ishga tushiramiz. Kerakli foydalanuvchining manzilini yozib, tagida kerakli ma’lumotlar kiritiladi (ya’ni yuborilayotgan fayl haqida qisqacha ma’lumot).

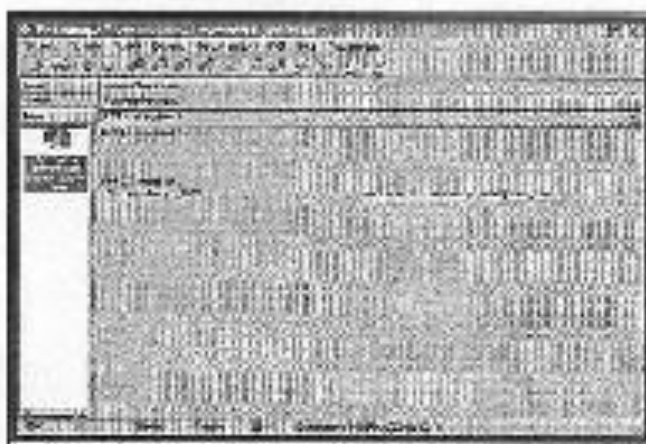
The Bat dasturida har bir tugmachaga maxsus funksiyasini bildiruvchi gipermatn joylashtirilgan. “Sichqoncha” tugmacha ustiga olib borilganda, o‘sha tugmacha haqida ma’lumot beriladi.

– Tugmacha xatlarni qabul qilib olish uchun ishlatiladi. “Sichqoncha” tugmacha ustiga olib borilganda “Получит новую почту” degan giper matn hosil bo‘ladi.

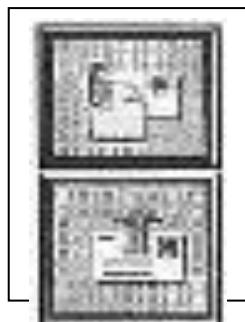

– Tugmacha xatni yozish uchun ishlatiladi. Tugmacha bosilganda quyidagi ekran hosil bo‘ladi:

“Кому” punktiga xatni qaysi manzilga jo‘natish lozim bo‘lsa, o‘sha manzilning nomi yoziladi. Masalan, [manumir\(@\)yandex.ru](mailto:manumir(@)yandex.ru).

“Копия” punktida esa kerakli xatni nusxasini kimga jo‘natmoqchi bo‘lsangiz o‘sha manzil nomi yoziladi. Masalan, jamshers @ online.ru.

- tugmacha yordamida xatga biron-bir faylni qisqartirib qo‘yish mumkin;
- tugmacha esa xatni jo‘natish uchun ishlatiladi.

The Bat dasturi haqida to‘liq ma’lumotni “The Bat помощники” yoki dastur yuklangandan keyin F1 tugmachasini bosish bilan olishingiz mumkin.³⁸

³⁸ Qarang : Salomov A.A., Mirzaev M.B. Masofadan o‘qitish texnologiyalari. – Termiz, 2004 13-25-betlar.

Quyidagi xorijiy mamlakatlar, tashkilot va muassasalarni, hamdo'stlik mamlakatlaridagi WEBlarning masofaviy ta'lim manzillarini keltiramiz:

1. <http://aie.riis.ru/> – Xalqaro ta'lim assotsiatsiyasi.
2. <http://miem-as.ru-dlc/> – Moskva Davlat elektronika va matematika institutining masofaviy ta'lim markazi.
3. <http://web.ido.ru> – Moskva Iqtisod, statistika va informatika institutining elektron tarmoq kutubxonasi markazi.
4. <http://www.bkc.ru/> – VKS – international House. Maktablararo chet tillar VKS tarmog'i.
5. <http://www.civnet.org/orgprog/orgprog/optpec.htm> – Toshkent ta'lim markazi. Tashkent Public Education Center (Uzbekistan).
6. <http://www.dist-edu.ru/> – Masofaviy ta'lim yevroosiyo assotsiatsiyasi.
7. <http://www.dlab.kiev.ua> – UNESCO/IIP ga qarashli masofaviy ta'lim markazi.
8. <http://www.dlab.kiev.ua> – UNESCO xalqaro ilmiy o'quv informatsion texnologiyalar va sistemalar markazi (Ukraina).
9. <http://www.dvgu.ru/donald/educate/> – Internetdagi masofaviy ta'lim ma'ruza va testlari.
10. <http://www.edimo.ru/instrum.htm> – Masofaviy ta'lim uchun interfaol dasturlar. Dunyo banki, Moskvadagi iqtisodiy rivojlanish instituti.
11. <http://www.edimo.ru/instrum.htm> – Yaroslavl masofaviy o'quv markazi.
12. <http://www.edu.yar.ru/> – “Eydos” masofaviy ta'lim markazi.
13. <http://www.idoru.base.html> – Moskva Iqtisodiyot, statistika, va informatika masofaviy ta'lim instituti.
14. <http://www.iie.ru/> – Rossiya xalqaro ta'lim instituti.
15. <http://www.informika.ru/text/distobr/> – Rossiya Federatsiyasi umumiy va professional ta'lim vazirligi “Informatika” masofaviy ta'lim instituti.
16. <http://www.informika.ru/text/distobr/amer/postl.html> – Rossiya–Amerika masofaviy o'quv dasturi.
17. http://www.informika.ru/text/distobr/austral/avl_tit.html – Rossiya–Avstraliya masofaviy o'quv dasturi.
18. <http://www.informika.ru/text/distobr/espan/reccer.html> – Ispaniya–Rossiya masofaviy o'quv markazi.
19. http://www.istina.ru/r_educ.htm – “ISTORIY” loyihasi markazi – elektron fakultet.

20. http://www.katelco.kz/UNESCO/denema_ru.html – UNESCO dasturi: Markaziy Osiyoda tarmoq kompyuterlari ilovasi uchun yangi bozorni rivojlantirish bo'yicha – UNESCO ning masofaviy ta'lim seminari.
21. <http://www.linkmsk.ru/> – "LINK" xalqaro masofaviy ta'lim markazi.
22. <http://www.machaon.ru/educ.html> – Maxaon guruhi loyihalari.
23. <http://www.physicon.ru/> – FIZIKON kompaniyasi.
24. <http://www.riis.ru/> – Rossiya informatsion tizimlar ilmiy tadqiqot instituti.
25. <http://www.stup.ac.ru/WIN/EDUCATION/DO/> – PENZA masofaviy ta'lim regional markazi.
26. <http://www.tantalsov.ru> – Rossiya "TANTAL" gumanitar texnik kolleji.
27. <http://www.uicde.ru/> – Ural Davlat texnika universitetining xalqaro masofaviy ta'lim instituti.
28. http://www-2net.stu.neva.ru/CT_DI_ED/www_cde.html – Sankt-Peterburg Davlat texnika universitetining masofaviy ta'lim markazi.
29. <http://wwwcdl.bmstu.ru/mail/index.html> – N.E. Bauman nomli Moskva Davlat texnika universitetining masofaviy ta'lim markazi.
30. <http://www-windows-125.edu.yar.ru/russian/> – Yaroslavl maktab o'quvchilarining masofaviy ta'lim markazi.
31. <http://www.eden.bme.hu> – EDEN.
32. <http://www.icde.org> – ICDE.
33. <http://www.ouhk.edu.hk/~AAOUNet> – Asian Association of Open Universities.
34. <http://www.www.col.org> – Commonwealth of Learning.
35. <http://www.wbweb4.worldbank.org/disted/> – World Bank Distance Education.
36. <http://www.odlqc.org.uk> – Open And Distance Learning Quality council.
37. <http://www.etf.it> – PHARE multi – country programme in distance education.
38. <http://www.distance-learning.co.uk> – On-line Distance Learning Course Directory.
39. <http://www.internet-uni.lv> – Distance Education Study centre, Riga Technical University.
40. <http://www.open.ac.uk/> UK Open University.
41. <http://www.sheffcol.ac.uk/lettol/enquire.htm> – Sample onlinedistance learning material (teachers training course on using the Internet).

42. <http://www.degree.net/core.html> – Bears' Guide to Earning College Degrees Nontraditionally.
43. <http://www.detc.org/> – Distans Education and Training council.
44. <http://tecfa.unige.ch/~lintz/staf14+ST/projet.html> – Distans Education on the WWW.
45. <http://www.fwl.org/edtech/College Distance Ed.html> – Distance Learning Resource Network.
46. <http://www.members.tripod.com/~lepine/phd.html> – Doctorate Programs with Short Residence.
47. <http://www.educ.iastate.edu/studens/eroline/#distance> – Educational Resources Online.
48. <http://members.tripod.com/~lepine/index.html> – Higher Education Traditional and Distance learning.
49. <http://www.ala.org/alaorg/lisdir.html> – library & Information Studies Directory of Institutions Offering Accredited Master's Programs.
50. <http://homepages.togther.net/~lifelong> – Lifelong Learning.
51. <http://www.petersons.com/preview/distance.html> – Peterson's Education Centr.
52. <http://www.iat.unc.edu/guides/irg-38.html> – Pocket Guide to College Credit and Degrees.
53. <http://Lionfish.jcu.edu.au/dept/Interdisciplinary/adultedu.html> – Postgraduate Courses in Adult Education and Training.
54. www.dlnet.uz – Distance learning in Uzbekistan.

12.6. Iqtisodiy fanlarni o'qitishda masofaviy ta'lim metodini qo'llashning afzalliklari

Darhaqiqat, masofaviy ta'lim metodologiyasi an'anaviy ta'lim imkoniyatlari cheklangan holatlarda qo'l keladi. Bir vaqtning o'zida ko'p son-dagi o'rganuvchilarning ta'limga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish va an'anaviy ta'lim muassasalarini moliyalashtirish, ularni yuzma-yuz o'qitish uchun mo'ljallangan pedagogik kadrlar bilan ta'minlash, ta'lim mazmuni o'zgarishlariga tezkor javob berishi tilga olinayotgan ta'limning afzalliklaridir.

Taqqoslab aytganda, masofaviy ta'limda o'quv materiallariga yuqori talablar qo'yiladi va bunda kursni ishlab chiqish xarajatlari cheklangan hamda qat'iy belgilangan bo'lsa, o'qitish xarajatlari o'zgaruvchan bo'lib, o'rganuvchilar soniga bog'liq holda umumiy kurs xarajatlarining kamayishiga olib keladi. Masofaviy ta'limda turli texnologiyalar qo'llanadi, masalan, bosma shakldagi o'quv materiallari, audio, video va kompyu-

terga asoslangan usullar. Bularning hammasi o'rganuvchilarni qo'llab-quvvatlash va ta'limdagi ehtiyojlarning o'zgarishiga javob berishga qaratilgan.

Masofaviy ta'limning oliy ta'lim tizimiga ta'sir etuvchi omillaridan eng muhimlarini sanab o'tish mumkin. Masalan, ta'lim oluvchilarga mo'ljallangan yuqori sifatli kurs materiallarini ishlab chiqish uchun standartlashgan, sifatni ta'minlovchi strategik va dasturiy rejalar, trening va o'qishlarning hududlarda tashkil etilishi, iqtisodiy samarali oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimi, o'qituvchilarning malaka oshirish tizimi, qat'iy nazoratda bo'lgan bir marotabalik xarajatlar, kurs asosida o'qitish va tyutorlik orqali o'rganuvchilarni qo'llab-quvvatlash, standartlashgan va nazoratli kursdagi baholash hamda sertifikatlash tizimi, vaqtida va tezkor kurslarning qayta ishlanishi, ayniqsa, tez almashadigan texnologiyalarga oid maxsus fanlar uchun tayyorlangan amaliyotchilar shular jumlasidandir.

Xorijda masofaviy ta'lim tez rivojlanayotgan muhim sohalar qatoriga kiradi. Ta'lim tizimining o'rta va yuqori bo'g'inlarida deyarli aksariyat o'quv muassasalarida masofaviy ta'lim texnologiyalari qo'llanilmoqda. Ularni qo'llash tajribasini Niderlandiyadagi Fontos (Fontos) kasbiy ta'lim universiteti va Gollandiya ochiq universiteti misolida ko'rib chiqish mumkin.

Fontos universiteti Yevropadagi yirik oliy o'quv yurtlari qatoriga kiradi va Niderlandiyada eng yirik universitet hisoblanadi. Unda menejment, ta'lim, sog'liqni saqlash, transport, san'at, amaliy fanlar va texnologiyalar kabi sohalarda kasbiy ta'lim mutaxassislari tayyorlanadi. O'qitishda an'anaviy va masofaviy ta'lim usullariga tayaniladi. Universitet mamlakat ichida va xalqaro sohalarda keng ko'lamda bozor talablari asosidagi ta'lim xizmatlarini ham ko'rsatadi. Ta'lim tizimi bakalavriat va magistratura bo'yicha to'la dasturlar hamda qisqa muddatli kasbiy kurslardan iborat. Universitetda 4 mingga yaqin xodimlar, 36 mingdan ortiq talabalar o'qimoqda hamda xalqaro kompaniya va tashkilotlardan 15 mingdan ortiq mutaxassislari uchun malaka oshirish va maslahat xizmatlarini bermoqda. Fontos budjeti yiliga 258 million yevroni tashkil etadi va bundan 25 millioni tashqaridan moliyalashtiriladi.

Fontos dunyoga o'zining "ochiq o'qitish tizimi" bilan mashhur. O'quv auditoriyalari shunday tuzilganki, o'qitish jarayonini tashqaridan oynali eshik yoki koridorlarga chiqadigan oynali devorlar orqali kuzatish mumkin. Ko'p hollarda kichik guruhlarda mashg'ulotlar, umuman devori yo'q bo'lgan xonalarda o'tkaziladi. Ochiqlik prinsipi o'qituvchilar va munozaralar xonalariga ham taalluqli.

Fontosda masofaviy o'qitish usullari umumiy kunduzgi ta'lim tizimida mujassamlashtirilgan. Talabalar ba'zi kurslarni ixtiyorlariga ko'ra masofadan o'rganishlari mumkin. Masofaviy ta'lim Fontosda kechki o'qitish shakllari bilan bir qatorda, kunduzgi ishlayotgan mutaxassislar malakasini oshirishda ham muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda. Bunda o'rganuvchilar ehtiyojlari asos qilib olinadi.

Masofaviy ta'lim asosidagi yana bir o'quv muassasasi bu Gollandiya ochiq universitetidir (Dutch Open University). Universitet bosh markaz va 12 hududiy maslahat punktlaridan iborat. Markaz o'qitish jarayonini boshqaradi, o'quv materiallarini ishlab chiqadi. Hududiy maslahat punktlari o'rganuvchilarga joylarda ma'muriy yordam beradi. Moliyalashtirish qat'iy markazlashgan holda tashkil etilgan. Bunday masofaviy ta'lim tizimi O'zbekistonda ham oliy va o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi kadrlari malakasini oshirish uchun joriy qilindi.

To'g'ri, O'zbekistonda "Oliy ta'limga masofaviy ta'lim komponentlarini tatbiq qilish" loyihasini joriy etish 2002-yilda Osiyo Taraqqiyot Banki, Jahon Banki instituti, Shveysariyaning Rivojlanish Korporatsiyasi, AQShning "Yevroaziya" jamg'armasi hamda O'zbekistonning "Ustoz" jamg'armasi yordamida boshlangan edi. Dastlab loyihani Toshkent shahridagi 6 ta oliy o'quv yurtida (Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti, Toshkent Davlat texnika universiteti, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent Moliya instituti, Jamiyat va qurilish akademiyasi) amalga oshirish mo'ljallangan edi. Loyihaning birinchi bosqichi 2000-yilning iyun oyida 3 ta oliy o'quv yurtida amalga oshirildi, ikkinchi bosqichda esa (2000-yil avgustda) "Makroiqtisodiyot" va "Mikroiqtisodiyot" fanlari bo'yicha 30 ta multiplikator-o'qituvchilarni tayyorlashga erishildi.

Ushbu loyiha doirasida ishlab chiqilgan masofadan o'qitish kurslari "Makroiqtisodiyot" va "Mikroiqtisodiyot" bo'yicha bakalavr darajasida zamonaviy o'quv kurslarining alohida komponentlarini o'z ichiga oladi.

O'quv kurslarining masofadan o'qitish holati va o'qitishning an'anaviyroq usullari birikkan holda INTERNETni ko'zda tutadi va buning maqsadi:

– *O'zbekistonda oliy o'quv yurtlarida iqtisodiy fanlar bo'yicha o'quv rejalari va dasturlarini yangilash jarayonini tezlashtirish va u milliy ta'lim dasturida belgilangan iqtisodiy ta'lim modellarini keyinchalik qayta shakllantirish va zamonaviylashtirish masalalaridan kelib chiqqan.*

"O'zbekistonda iqtisodchilarni masofadan o'qitish" Jahon banki instituti tajriba loyihasini amalga oshirish bo'yicha O'rta Osiyoda iqtisodiyot

bo'yicha masofadan o'qitish maktabida O'zbekistondan 11 nafar o'qituvchi tanlandi va o'qitildi. 2000-yilda bu o'qitish jarayoni Rossiya Federatsiyasi Prezidenti huzuridagi davlat xizmati akademiyasida, 2001-yilda esa Bishkekda bo'lib o'tdi. U Shveysariya Rivojlanish korporatsiyasi hamda Yevroosiyo fondi bilan hamkorlikda Jahon banki homiyligida tashkil etildi.

Bugun O'zbekistonning bir qator oliy o'quv yurtlari INTERNET tizimiga ulangan. Bu esa ularning xalqaro miqyosdagi xilma-xil zamonaviy axborotlar bilan aloqalarini faollashtirmoqda. Shu bilan birga, hozirgi paytda respublikamiz tizimida o'qituvchi-tinglovchilar aloqasini yo'lga qo'yish maqsadida ikki tomonlama kommunikatsiya texnologiyalari keng qo'llanmoqda. Bunda masofadan o'qitish tizimini INTERNET imkoniyatlaridan keng foydalanilgan holda taqsimlash ko'zda tutilgan.

Hozir masofadan o'qitishning bir nechta modellari mavjud. Birinchi model quyidagilarda namoyon bo'ladi: manba (ehtiyojlar, ta'lim oluvchi tashkilotlar, nazariya yoki tarix, falsafa); dizayn (jarayonni ishlab chiqish, muhit, dastur va baho); yetkazish (bosma materiallar, audio va video yozuvlar, radio-televideniye, kompyuterlar va dasturiy ta'lim, audiokonferensiyalar); o'zaro ta'sir (o'qituvchilar, konsultantlar, ekspertlar, ma'murlar, boshqa tinglovchilar); o'qitish muhiti (ish joyi, uy, sinf, ilmiy markaz).

Ushbu modelda ta'lim oluvchining ehtiyojlari va masofadan o'qitishni tashkil etish xususiyati kurslarini ishlab chiqish va amalga oshirish bo'yicha yechimlarni yuzaga keltiradi.

Ikkinchi model **ACTIOONS (DZPIONS)** deb nomlanadi va u masofadan o'qitish sohasida qarorlarni qabul qilish uchun, xususan, texnologiyalarni tanlashga mo'ljallangan.

Shuni ta'kidlash kerakki, masofadan o'qitishning yuqorida ko'rsatilgan va boshqa modellardan foydalanishda, INTERNET doimo yangilalanib turadigan iqtisodiy fanlar bo'yicha resurslar saqlanadigan joy hisoblanadi. Shu bilan birga, uning yordamida o'qitishning eng yangi usullarini egallash mumkin. Respublikamizdagi alohida hududlarning yagona INTERNET tizimiga ulanishi, shuningdek, jahondagi boshqa kompyuter tarmoqlariga qo'shilish texnologiyasining aniqlashga qaramay, mamlakatning uzoq hududlarida yashovchi talabalar bilan o'qituvchilar o'rtasidagi aloqa samaradorligi hali to'la aniq emas. Shuning uchun hozirgi kunda iqtisodiy fanlar bo'yicha masofaviy ta'limning INTERNET tarmog'idan Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Toshkent Davlat texnika universiteti, Toshkent Aloqa informatsion texnologiyalar instituti, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent Moliya institutida va respublikamizdagi boshqa oliy o'quv yurtlarida masofadan o'qitishning mod-

diy-texnik bazasini yaratish, o'quv-uslubiy materiallarni tayyorlashga alohida e'tibor berilmoqda.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, INTERNET tarmog'ida masofaviy ta'lim texnologiyasi o'qitish xarakterini tubdan o'zgartiradi. Katta hajmdagi axborotlar tizimi qayta ishlanadi, kommunikatsiyaning yangi usul va uslublari ishga solinadi. Bu yo'nalishda O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi kollegiyasi qarori bilan 2001-yilda "Axborot texnologiyalari va masofaviy ta'lim markazi boshqarmasi" tashkil etilishi bilan yaqqol isbotlandi. 2002-yilda TDIU o'quv-ilmiy markazi negizida axborot texnologiyalari va masofaviy ta'lim imkoniyatlari bo'yicha seminar-trening o'tkazildi. Bunda Jahon banki instituti loyihasi doirasida respublikaning besh oliy ta'lim muassasasi rahbar va o'qituvchilari ishtirok etdilar.

Zamon talablaridan kelib chiqqan holda Toshkent Davlat iqtisodiyot universitetining "Informatika, menejment va iqtisodiy ta'lim pedagogikasi" fakultetining o'quv-uslubiy va ilmiy faoliyatlarini kompleks axborotlashtirishning konsepsiyasi ishlab chiqildi. Ushbu konsepsiya o'z tarkibiga quyidagi bo'limlarni qamrab olgan:

- *fakultetning avtomatlashtirilgan o'qitish muhiti;*
- *masofadan o'qitish tizimi;*
- *virtual laboratoriya stendlari tizimi;*
- *virtual kutubxona, elektron va multimedia darsliklari;*
- *ilmiy tadqiqotlarni axborotlashtirish, axborotlashtirish sohasida xalqaro aloqalarni yo'lga qo'yish.*

Konsepsiyani amaliyotga tatbiq qilish ikki bosqichda amalga oshirildi, ya'ni birinchi bosqich 2002-2005-yillarni o'z ichiga qamrab olib, unda asosan, masofaviy o'qitishning asosi bo'lmish elektron darslik, elektron o'quv qo'llanmalar, multimedia tizimlari ishlab chiqildi. Ishlab chiqilgan dasturiy mahsulotlarni boshqa institutlarga ham sotish yo'lga qo'yildi. Hozirgi kunda Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti fakultetlari qoshida shunday dasturiy mahsulotlarni yaratish borasida yosh tadqiqotchilarning ilmiy markazi faoliyat ko'rsatmoqda va bir qator amaliy ishlar qilinmoqda, jumladan, "Makroiqtisodiyot", "Mikroiqtisodiyot", "Iqtisodiy informatika" elektron darsligi va talabalarning bilim darajasini aniqlashning avtomatlashtirilgan test tizimi yaratildi. Ushbu markaz – rusumli shaxsiy kompyuterlar, skaner va lazerli printerlar bilan ta'minlangan. Elektron darsliklar yaratish ancha mehnat talab qiladigan jarayondir. Bunday darsliklar, asosan oldin biror bir nashriyotda chop etilgan darsliklar asosida yaratilmoqda, chunki ularning matnini tahlil qilish talab etilmaydi,

lekin ular o'quv materiallarini talabaga tezkor yetkazib berish uchun turli xil rasm, jadval, grafik ovozlari bilan boyitilyapti. Hozircha "jonli video"dan foydalanish uchun texnik vositalar chegaralangan.

Ikkinchi bosqich 2005-2010-yillarni qamrab olgan bo'lib, unda masofaviy o'qitish tizimi zamonaviy axborot-kommunikatsiyalar texnologiyalari asosida to'liq yo'lga qo'yildi. Virtual laboratoriya stendlari ishlab chiqilib, TDIUning avtomatlashtirilgan o'qitish muhiti faoliyat ko'rsatmoqda.

Darvoqe, biz kompyuter texnologiyasi sohasida mislsiz o'zgarishlar yuz berayotgan davrda yashamoqdamiz. Xususan, INTERNETning paydo bo'lishi bu o'zgarishlar ichida alohida o'rin tutadi. INTERNET ma'lumotlarini uzoq masofalarga uzatish vositasi dunyoda yuz bergan yangiliklar va ma'lumotlarning barcha mamlakatlarga qisqa vaqtda yetib borishini ta'minlashini bilasiz. Xuddi shu imkoniyatlarga ko'ra INTERNET endilikda sayyoramizning siyosiy-iqtisodiy, moliyaviy va madaniy sohaslarida xalqaro hamkorlik aloqalarini jadallashtirishga hissa qo'shmoqda. 2004-yilda TDIU kafedralari INTERNETga ulangandan so'ng bu hissa yanada oshdi.

Hozirgi kunda TDIU jamoasi bir qator chet el universitetlari: Buntunrossiya sirtqi moliya-iqtisod instituti, Moskva davlat informatika, iqtisodiyot va statistika universiteti va boshqa xorijiy universitetlari bilan yaqindan hamkorlik qilmoqda. Tajriba Universitetning bir nechta professor-o'qituvchilari chet el universitetlarining masofaviy o'qitish borasidagi tajribalari bilan tanishish maqsadida ushbu universitetlarga borib, malaka oshirib qaytdilar. Ularda masofaviy o'qitish tizimining o'quv-uslubiy tashkiliy jihatlari to'liq ishlab chiqilgan bo'lib, so'nggi yillarda ushbu tizim asosida bitirgan talabalarga diplomlar berilmoqda. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, ularda har bir o'quv semestri bo'yicha kompyuterda o'qitish dasturi ishlab chiqilgan bo'lib, talaba har bir fandan asosiy darsliklar bilan ta'minlanadi. Talabalar mustaqil ravishda va tyutorlar bilan hamkorlikda ham har bir fan bo'yicha saboq olishadi. Talaba ma'lum bir darajada bilim olgandan keyin kompyuterdagi o'qitish dasturida tyutor yordamida o'z ustida ishlab, olgan nazariy bilimlarini mustahkamlaydi. Agar talaba ma'lum bir fandan imtixon topshirishga tayyorligini aytsa, kompyuterda o'qitish dasturi muhitida imtihon topshiradi va tyutor uning olgan bahosini rasmiylashtirib beradi, ya'ni talabaning bilim darajasi obyektiv baholanadi. Chet el universitetlari olimlarining masofaviy o'qitish sohasida erishgan yutuqlaridan bizning sharoitda ham keng foydalanish va tajriba almashish maqsadida 2002-yilning iyun oyida "O'zbekistonda iqtisodiyot va statistika nazariyasi va amaliyoti"

tisodchilarni masofadan o'qitish" mavzusidagi xalqaro konferensiya va uning natijasi sifatida ma'ruzalar to'plami chop etildi. Ushbu ilmiy-amaliy konferensiya masofaviy o'qitish tizimini joriy qilish borasida bir qator obyektiv muammolar nafaqat bizning respublikamiz, balki Rossiya Federatsiyasining institutlari va universitetlarida ham mavjudligini ko'rsatdi. Bu, avvalambor, masofaviy o'qitish tizimining o'quv-uslubiy asosini tashkil etuvchi elektron o'quv qo'llanmalar ishlab chiqishning ko'p mehnat talabligi, qimmatligi va talabalarning ushbu tizim muhitida ta'lim olishlariga yetarli darajada tayyor emasligidir.

To'g'ri, bizning respublikamizda ham haligacha iqtisodiy yo'nalish bo'yicha ta'lim olayotganlarga iqtisodiy fanlarni masofadan o'qitish uchun zarur elektron o'quv darsliklari, o'quv-uslubiy qo'llanmalar, o'rganilayotgan fan bo'yicha masala, mashq, testlar, glossariy, o'z-o'zini tekshirish uchun savol-javoblar, ko'rgazmali qurollar, o'quv-metodik to'plamlar yaratilganicha yo'q. Zero, iqtisodiy fanlarni o'rganish ancha murakkab bo'lib, ta'lim oluvchidan kuchli iroda va sabr-toqat, tinimsiz izlanishni, o'z ustida ishlashni, o'z vaqtini to'g'ri tashkil etish, ma'lum darajada boshlang'ich bilim, malaka va ko'nikmaga ega bo'lishni talab qiladi.

Shuningdek, qo'yilgan maqsadni qisqa muddatda amalga oshirish uchun esa, talabalarga iqtisodiy fanlardan bilim beruvchi, o'quv-uslubiy adabiyotlar kompleksini tayyorlovchi professor-o'qituvchilardan boshlab, masofaviy o'qitishni tashkil qilishga mas'ul yuqori boshqaruv bo'g'inlari vakillarigacha o'z ishlariga mas'uliyat bilan yondashishlari talaba qilinadi. Chunki o'quv-adabiyotlari kompleksini yaratish va masofaviy ta'limni tashkil etish mashaqqatli mehnatni, ko'p vaqtni talaba qiladi.

Masofadan o'qitishning o'ziga xos qulayliklari va afzalliklarini professor D.Tojiboyeva shunday izohlaydi:

"1. Saboq olayotganlar an'anaviy o'qishga o'xshab ma'ruza, seminar darslarga muntazam qatnashmaydilar. Ular o'rganayotgan fanni, kursni o'zlashtirishi uchun mutaxassislik bo'yicha zarur bilimlarni olishga qancha vaqt zarur bo'lsa, shuncha o'qiydi.

2. O'qish jarayonini ishlab chiqarishdan ajralmagan holda, kasbiy faoliyat bilan birgalikda olib borish mumkin.

3. Respublikamizning eng chekka hududlarida yashayotganlar ham yurtimiz va chet ellik eng taniqli professor-o'qituvchi olimlardan saboq olish, jahonning mashhur kutubxonalari fondidagi noyob asarlar bilan tanishish imkoniga ega bo'ladilar. Undan tashqari o'qitish har ikki tomon uchun qulay vaqtda, sur'atda, kelishilgan holda olib borilishi mumkin.

4. Masofadan o'qitish keng yoyilgan mamlakatlar tajribasi, hisob-kitoblari shuni ko'rsatadiki, an'anaviy ta'lim tizimiga qaraganda bu 10-15 foiz arzonga tushadi.

Shubhasiz, ana shu afzalliklarni hisobga olgan holda respublikamizda ham keyingi paytlarda masofadan o'qitishni yo'lga qo'yishga katta e'tibor qaratilmoqda. Lekin masofadan o'qitishni respublikamiz miqyosida joriy etishni tezda amalga oshirilishi qiyin. Sababi, qator muammolar mavjudki, ularni yechmay turib, qo'yilgan maqsadga erishib bo'lmaydi. Eng avvalo, masofadan o'qitishni tashkil etish uchun muvofiq ravishda infratuzilmani yaratish talab qilinadi. Zarur miqdorda dasturlar bilan kompyuterga ega bo'lib, ularni umumiy tarmoqqa ulashni tashkil etish kerak. Masofadan o'qitish yangi informatsion texnologiya, kompyuter, audio, videotexnika, telekommunikatsiya vositalari tizimini talab qiladi, uni shakllantirib, xizmat ko'rsatishni yo'lga qo'yish lozim.

Virtual axborotdan foydalanmoqchi bo'lganlar uchun kutubxona fondlarini kompakt disklar, muvofiq ravishda kataloglar bilan ta'minlash, ularni umumiy tarmoqqa birlashtirish zarur. O'quv adabiyotlarining elektron variantlarini kompleks tarzda tayyorlanishiga ahamiyat berish, fanlar, kurslar bo'yicha ta'lim mazmunini, davlat ta'lim standartlari talablariga mos o'quv komplekslarini yaratish lozim".³⁹

12.7. O'qituvchilarni qayta tayyorlash va malakasini oshirishda masofaviy ta'lim texnologiyasidan foydalanishning istiqbollari

Hozirgi kunda respublikamizda oliy ta'lim muassasalari, akademik litsey, umumiy o'rta ta'lim maktablari rahbar kadrlari va o'qituvchilarini masofaviy ta'lim asosida qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil qilish bo'yicha bir qator izlanishlar, tadbirlar, loyihalar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Osiyo Taraqqiyot Bankining moliyaviy ko'magi bilan amalga oshirilayotgan "Ta'lim sektorini rivojlantirish dasturi" loyihasini ko'rsatish mumkin. Mazkur loyiha 3 ta komponentdan iborat bo'lib, uning eng asosiy va muhim komponenti (2 komponent) "o'qituvchilar ta'limini yaxshilash va kengaytirish" deb nomlanib, u o'qituvchilarni tayyorlashni hamda ularning malakasini oshirish va qayta tayyorlashni yaxshilash va kengaytirishni nazarda tutadi. Ushbu komponent doirasida respublikamizda oliy ta'lim muassasalari, akademik litsey va umumta'lim maktablari o'qituvchilarini masofadan qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yaratish va joriy qilish belgilangan. Mazkur tizim faoli-

³⁹ Tojibayeva D. Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi. – T.: 2007. 22-23-betlar.

yatidan ko‘zlangan maqsad, oliy ta’lim muassasalari, akademik litsey va umumiy o‘rta ta’lim maktablari o‘qituvchilarining mavjud qayta tayyorlash va malaka oshirish tizimiga masofadan o‘qitishni joriy qilish va o‘qitishning yangi zamonaviy usul va uslublarini qo‘llash orqali qayta tayyorlash va malaka oshirishning imkon va vositalarini kengaytirish, uning sifat va samaradorligini oshirish, shuningdek, pedagogik kadrlar tayyorlash sifatini oshirishda universitetlar hamda pedagogika institutlari bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yishdan iborat.

Quyida bunday tizim zahirida qanday tamoyillar yotishi, uning mohiyati, istiqbol va muammolari masalalari yoritilgan.

Yangi axborot kommunikatsion texnologiyalarni jamiyatimiz hayotiga jadal kirib kelishi va uni juda tez sur‘atlar bilan rivojlanib borishi axborot almashuvi jarayonini tahlil qilib ko‘rishni va bunday texnologiyalar imkoniyatlaridan foydalanib, ushbu jarayonning samaradorligini oshirish yo‘llarini qidirishni dolzarb qilib qo‘ydi. Jamiyat hayoti, xususan ta’lim, ma’lum ma’noda axborot almashuvi jarayonidan iborat. Ayniqsa, ta’limda bu yaqqol ko‘zga tashlanadi. Mamlakatimizdagi hozirgi joriy ta’lim tizimi asosan, ta’limning “sinf-dars” shaklini nazarda tutgan bo‘lib, axborot almashuvi ta’limning shunday shakliga moslangan. Hozirgi kundagi aksariyat darslik, qo‘llanma, o‘qitishning turli didaktik vositalari ta’limning shunday shaklini nazarda tutib, yaratilgan. Pedagogika nazariyasi va amaliyotidagi, shuningdek, pedagogik psixologiyadagi aksariyat tadqiqotlar ham ta’limning aynan shu shaklini nazarda tutib, bajarilgan. Na faqat bizning mamlakatimizda, balki dunyoda ta’lim jarayoni ishtirokchisi bo‘lgan insonlarning aksariyati ta’limning ushbu shaklida bilim olishgan, shakllangan, mutaxassis bo‘lishgan.

Axborotlarni o‘zlashtirish va ulardan amaliyotda foydalanish va qo‘llash borasida ta’limning “sinf-dars” shaklini yutuq va afzalliklarini, bazi holatlarda esa, masalan, ta’lim jarayonidagi amaliy mashq va mashg‘ulotlarni bevosita bajarishda almashtirib bo‘lmaydigan ta’lim shakli ekanligini e’tirof etgan holda, uni hozirgi kunda namoyon bo‘lib borayotgan kamchiliklarini ham kuzatish mumkin. Bu kamchilik asosan, hayotimizdagi axborot oqimini keskin ortishi va uni globallasuvi bilan bog‘liq bo‘lib, uni ta’lim oluvchilarga tezkor yetkazish va o‘zaro almashish o‘qitishning “qog‘oz texnologiyasi”ga asoslangan “sinf-dars” shaklini o‘ta “inertligi” bilan bog‘liq.

Yangi axborot kommunikatsion texnologiyalardan foydalanib ta’lim jarayonini tashkil qilish masalasini qaraydigan bo‘lsak, bunda endi o‘qitishning “sinf-dars” shakli (yoki usuli) umuman olganda, inkor etilmagani holda, ta’-

lim jarayoni qatnashchilarini “bitta sinfda” emas, balki istalgan uzoqlikdagi masofaga ko‘chirgan holda yangi axborot kommunikatsion texnologiyalar imkoniyatlaridan samarali foydalanib, ta’lim jarayonini tashkil qilish nazarda tutiladi.

Masofaviy o‘qitish dunyodagi ta’lim amaliyotida yangilik bo‘lmay qoldi. Hozirgi kunda o‘nlab mamlakatlarda masofaviy o‘qitish texnologiyasi o‘qitish rasman joriy qilingan va bu yo‘nalishda ma’lum tajriba to‘plangan bo‘lib, o‘qitishning bu shakli orqali minglab “o‘quvchi-talabalar” ta’lim olishmoqda.

O‘qitishning masofaviy shaklini oliy va o‘rta maxsus, umumiy o‘rta ta’limdan boshlab kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish ta’limigacha qo‘llash mumkin. Lekin masofaviy ta’limning mohiyatiga ko‘ra uni kadrlarning malakasini oshirish va qayta tayyorlashda qo‘llash juda qo‘l keladi. Zero bunda, katta yoshdagi talabalar bo‘lmish o‘qituvchilarni “o‘zini-o‘zi boshqara oladigan individ sifatida his qilishlari”, “hayotiy va kasbiy tajribaga egaliklari”, “o‘qish orqali o‘zining muhim hayotiy muammolarini hal qilishga va ma’lum maqsadlarga erishishga intilishlari”, “o‘qish davomida egallagan bilim, ko‘nikma va malakalarini kechiktirmasdan tatbiq qilishga shaylanganliklari” kabi motiv va omillar masofadan qayta tayyorlash va malaka oshirishning samarali bo‘lishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Respublikamizda masofaviy o‘qitishni joriy qilish va rivojlantirish bo‘yicha ma’lum ishlar qilinmoqda. Talabalarni o‘qitishda masofaviy ta’lim usul va elementlarini joriy qilinishini Toshkent Davlat texnika universiteti, Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universitetidagi “Masofaviy ta’lim markazlari” faoliyati misolida ko‘rish mumkin. Respublika “Iste’dod” jamg‘armasi masofaviy o‘qitish orqali oliy ta’lim muassasalari professor-o‘qituvchilarini malakasini oshirish tajribasini olib bormoqda.

Endi e’tiborni o‘rta maxsus, kasb-hunar kolleji va akademik litsey kadrlari malakasini oshirish jarayonida masofaviy ta’lim usullarini qo‘llashga qaratadigan bo‘lsak, jumladan, respublikamizning barcha viloyatlarida va Qoraqalpog‘istonda 14 ta hududiy masofaviy ta’lim resurs markazi va ularni muvofiqlashtiruvchi O‘MKHT tizimi kadrlari malakasini oshirish va qayta tayyorlash instituti qoshida Masofaviy ta’lim markazi tashkil qilindi.

Bunda institutning veb-sahifasi va uning tarkibida masofaviy ta’limning on-line metodologiyasini qo‘llab-quvvatlash hamda barcha 15 ta masofaviy ta’lim markazi orasida elektron tarmoq o‘rnatish uchun mo‘ljallangan masofaviy ta’lim sifatini ta’minlash bo‘yicha tavsiyalar, bir nech-

ta kichik masofaviy ta'lim o'quv paketlari va demonstratsion modullari ishlab chiqildi hamda ular asosida masofaviy ta'lim tizimining prototipi sinovdan o'tkazildi. Barcha sinov kurslarida 900 dan ortiq o'rta maxsus, kasb-hunar kolleji, akademik litseylardan fan o'qituvchisi qatnashib, o'z malakasini oshirdi. Loyiha doirasida xalqaro standartlarga javob beruvchi masofaviy ta'lim materiallarini yaratish metodologiyasi ishlab chiqildi, masofaviy ta'lim bo'yicha 150dan ziyod mutaxassis va ular orasida hududiy masofaviy ta'lim koordinatalari, tyutorlar (maslahatchilar) va masofaviy ta'lim materiallarini ishlab chiquvchi mutaxassislar tayyorlandi.

2006-yilda Toshkent viloyati hududiy masofaviy ta'lim resurs markazi bazasida viloyatdagi barcha kasb-hunar kollejlari va akademik litseylaridan tanlangan 200 dan ortiq o'qituvchining qisqa masofaviy ta'lim bo'yicha bilim olishiga malaka oshirish va qayta tayyorlash instituti xodimlari metodik yordam berishdi. O'qitish bevosita institut Masofaviy ta'lim markazida, uning rahbarligi ostida ishlab chiqilgan maxsus va umumta'lim fan o'qituvchilariga mo'ljallangan masofaviy ta'lim kurs materiallari asosida olib borildi.

Hozirgi kunda respublika maktablarida 450 ming atrofida o'qituvchilar faoliyat ko'rsatishadi. Ularni har uch yilda bir marta qayta tayyorlash va malaka oshirishdan o'tishlari belgilangan. Maktab o'qituvchilarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish bilan 14 ta viloyat, Qoraqalpog'iston respublikasi va Toshkent shahar Xalq ta'limi pedagogik xodimlarini qayta tayyorlash va malaka oshirish institutlari shug'ullanishadi. Ba'zi obyektiv (malaka oshirish institutlarining quvvatlari yetishmasligi) va subyektiv (oilaviy sharoit, nogironlik, chekka hududlardan kelishning qiyinligi) sabablarga ko'ra o'qituvchilar kontingentining 20 % atrofida qayta tayyorlash va malaka oshirish bilan qamrilmagan. Malaka oshirish va qayta tayyorlash tannarxining yuqoriligi, sohada yagona axborot makonini yaratish va malaka oshirish va qayta tayyorlashni shu doirada ta'minlashni murakkabligi; mavjud malaka oshirish va qayta tayyorlash tizimida yangi axborot kommunikatsion texnologiyalarini qo'llash imkoni yaratilmaganligi tufayli tinglovchilarga axborotlarning tezkor yetib kelmasligi; malaka oshirish va qayta tayyorlash institutlarining moddiy-texnik va o'quv-moddiy bazalarini bo'shligi hamda ulardagi professor-o'qituvchilar salohiyatini yuqori emasligi soha bo'yicha kuchni mana shu muammolarni hal qilishga yo'naltirish kerakligini ko'rsatmoqda.

Muammolarning tahlilidan, sohada yangi axborot-kommunikatsion texnologiyalardan foydalanishga asoslangan masofaviy o'qitishni yoki

aniqrog'i, masofadan qayta tayyorlash va malaka oshirishni joriy qilinishi ayni muddao ekanligini ko'rish mumkin.

Yuqorida o'qitishning "sinf-dars" shaklining mohiyatini qisqacha sharhlagan edik. Masofaviy o'qitishga kelsak, u, an'anaviy o'qitishdan avvalambor: o'qituvchining o'z ustida o'ziga qulay bo'lgan vaqtda va joyda hamda o'ziga qulay va mos bo'lgan jadallikda shug'ullanish imkoniyatiga egaligi; materialni o'zlashtirish uchun vaqtni chegaralanmaganligi; o'qish ishdan ajralmagan holda olib borilishi mumkinligi; ko'p sondagi o'qituvchilarni bir paytning o'zida juda keng axborot bazalaridan foydalanish imkoniyatiga egaligi; an'anaviy qayta tayyorlash va malaka oshirish uchun qilinyotgan sarf-xarajatlarni keskin qisqarishi; o'qish jarayonida axborot va telekommunikatsiya texnologiyalarining eng yangi yutuqlaridan foydalanish va bu orqali jahon axborot makoniga kirish va uni bilish imkoniga ega bo'lish; sog'lig'i va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitidan qat'iy nazar, qayta tayyorlash va malaka oshirishda hamma uchun sharoit va imkoniyatning bir xilligi; ta'lim xizmati bozoridagi jahon yutuqlarini eksport va import imkoniyatlarining mavjudligi kabi xususiyatlari bilan ajralib turadi. Yangi axborot texnologiyalaridan foydalanib masofaviy o'qitishni, xususan masofadan qayta tayyorlash va malaka oshirishning yana bir muhim xususiyati shundaki, u o'qituvchining intellektual, ijodiy potensialini, uning analitik va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

Respublikamizda o'qituvchilarni masofaviy o'qitish orqali qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini barpo qilish masalasiga qaytaylik. Yuqorida qayd qilingan loyihaga ko'ra, bu tizim A.Avloniy nomidagi Xalq ta'limi xodimlarining malakasini oshirish Markaziy instituti (XTX MOMI) qoshidagi Masofadan o'qitishni rivojlantirish resurs markazi (MO'RM), hududlardagi Xalq ta'limi pedagog xodimlarining qayta tayyorlash va malakasini oshirish institutlari (XTPXQTMOI) qoshidagi Masofadan o'qitishning hududiy muvofiqlashtirish markazlari (MO'HMM) va har bir hududda 5 tadan, respublika bo'yicha jami 70 ta pilot maktablar qoshidagi Masofadan o'qitishning ta'lim-resurs markazlari (MO'TRM) kabi bo'g'inlardan iborat bo'ladi.

Masofadan qayta tayyorlash va malaka oshirishning barcha o'quv, o'quv-uslubiy, didaktik materiallari MO'RM mutaxassislari va xodimlari ishtiroki va rahbarligida tayyorlanishi hamda bu materiallar MO'HMM orqali MO'TRMlarga uzatilishi nazarda tutiladi. Bunday markazlarning har biri bevosita o'ziga tegishli hudud o'qituvchilarini masofadan qayta tayyorlash va malakasini oshirish bilan shug'ullanadi. Masofadan qayta tayyorlash va malaka oshirishdan o'tadigan o'qituvchilar kerakli o'quv,

o'quv-uslubiy materiallarini bunday markazlardan olib, asosan mustaqil ravishda o'z ustilarida ishlaydilar. Bu materiallar audio, video vositalarda, shuningdek, kompyuter disklarida yozilgan bo'lib, ulardan o'qituvchi sharoitiga qarab uyida, o'zi ishlaydigan maktabda yoki bevosita ushbu markazda foydalanishi mumkin bo'ladi. Bundan tashqari, u maxsus jadval asosida 8-10 kunda bir marta konsultatsiya yoki suhbat ko'rinishida o'tkaziladigan "kontakt" mashg'ulotlarida ham qatnashishi nazarda tutiladi. Bunday mashg'ulotlar MO'HMM va MO'TRM lar mutaxassislari, shuningdek, konsultant-o'qituvchilar (tyutorlar) tomonidan bevosita yoki "teleko'prik" shaklida, shuningdek, elektron pochta, INTERNET tarmog'i yordamida o'tkazilishi mumkin. Masofadan malaka oshirish va qayta tayyorlash davrida o'qituvchi tegishli nazorat turlaridan o'tib boradi. Nazorat materiallari tegishli MO'HMM va MO'TRMlarda mujassamlashtirilib, o'qish yakunida ular tomonidan o'qituvchiga tegishli sertifikat beriladi.

Loyiha doirasida va uni amalga oshirish davrida 3 ta keng qamrovli pedagogik eksperiment o'tkaziladi. Bunda, masofadan o'qitish orqali:

1-eksperiment doirasida 10200 nafar o'rta maxsus ma'lumotli boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ma'lumot darajasi oshiriladi;

2-eksperiment doirasida 75000 nafar o'qituvchilar o'qitishning yangi zamonaviy usul va uslublariga o'rgatiladi;

3-eksperiment doirasida jami 7000 nafar o'qituvchilar ehtiyoj katta bo'lgan 5 ta fan yo'nalishida qayta tayyorlanadilar.

Loyihani amalga oshirish davrida uning turli jabhalarini ishlab chiqish, masofadan o'qitishning har xil ko'rinish va shakldagi o'quv materiallari (matn, grafika, multimedia, audio-video va boshq.), dastur va modullarini ishlab chiqilishi va yaratilishida yordam berish uchun 10 dan ortiq xalqaro, 20 ga yaqin mahaliy konsultant va ekspertlar jalb qilinadi. Bundan tashqari masofadan qayta tayyorlash va malaka oshirishdan o'tayotgan o'qituvchilar bilan muloqotda bo'lib turadigan, ularning masofadan o'qishlarida yordam va konsultatsiyalar hamda tegishli ko'rsatmalar berib turish uchun 1-eksperiment bo'yicha 140 nafar, 2-eksperiment bo'yicha 500 nafar va 3-eksperiment bo'yicha 440 nafar konsultant o'qituvchilar-tyutorlar tayyorlanadi.

Respublikamizda o'qituvchilarni masofadan qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini barpo qilish bo'yicha katta ko'lamdagi tashkiliy ishlar amalga oshirildi. Hozirgi kunga kelib 85 ta masofadan o'qitish markazlariga o'qituvchilarni masofadan qayta tayyorlash va malakasini oshirish jarayonini ta'minlaydigan kompyuterlar va kompyuter jihozlari, as-

bob-uskuna va apparatlar, tegishli jihozlangan fan kabinetlari va laboratoriyalari, o'quv mebellari o'rnatildi. Shuningdek, bunday tizim faoliyatini tashkil qilish va boshqarish bo'yicha turli ma'muriy va o'quv-me'yoriy hujjatlar ishlab chiqilmoqda.

Shu bilan birga, o'qituvchilarni masofadan qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini samarali ishlashiga monelik qiluvchi bir qator muammolar bor. Ularni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga mazkur tizimni o'quv-moddiy, moddiy-texnik, moliyaviy va ma'muriy jihatdan ta'minlash bilan bog'liq muammolarni, ikkinchi guruhga loyiha nazarda tutgan pedagogik eksperimentlarning mazmunini aniqlash, ular bo'yicha o'quv, o'quv-uslubiy va didaktik materiallarni ishlab chiqishni ko'paytirish va tarqatish, jarayonni o'quv-me'yoriy normativ bazasini yaratish bilan bog'liq muammolarni va uchinchi guruhga esa jarayon qatnashchilarining tayyorgarligi bilan bog'liq muammolarni kiritish mumkin. Uchinchi guruhga kiruvchi muammolardan eng muhim ikkitasini ko'rib chiqaylik.

1. Masofadan malaka oshirish yoki qayta tayyorgarlikdan o'tish jarayonida o'qituvchining kompyuter va kompyuter jihozlari (printer, skaner, nusxa ko'chiruvchi va ko'paytiruvchi apparatlar, turli moslamalar) bilan muloqot qilishiga, lokal va global aloqa tarmoqlari orqali tegishli ma'lumotlarni olishiga yoki yuborishiga to'g'ri keladi. Buning uchun esa o'qituvchidan ma'lum darajadagi kompyuter savodxonligiga, shuningdek, lokal va global aloqa tarmoqlarida axborot almashinuvini amalga oshirish malakalariga ega bo'lish talab etiladi. O'qituvchining bunday malakalarga yoki darajalarga egaligi masofadan malaka oshirish yoki qayta tayyorlashning samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Yuqorida qayd etilgan loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishidagi asosiy muammo ham aynan ushbu jihat bilan bog'liq. Loyihadagi "masofadan malaka oshirish yoki qayta tayyorlashga birinchi galda turli obyektiv va subyektiv sabablar (oilaviy sharoit, iqtisodiy muammolar, nogironlik va sh.k.) ga ko'ra uzoq davr ichida malaka oshirish va qayta tayyorlashdan o'tmaganlar jalb qilinishi kerak" ligi haqidagi ko'rsatma ham ushbu xavotirlikni yanada kuchaytiradi.

Masofadan malaka oshirish yoki qayta tayyorlashga jalb qilinadigan o'qituvchilarda tegishli kompyuter savodxonligi darajasini ta'minlash uchun nima qilmoq kerak? Bu savollarga javoblarning turli xil variantlari (masofaviy o'qitish markazlarida tegishli tayyorlov kurslarini ochish, bunday markazlarda maqsadli kurslar tashkil qilish, tuman xalq ta'limi bo'limlarining metodika markazlarida muntazam ishlovchi seminarlar tash-

kil qilish va h.k.) ustida mulohaza yuritib, tanlov asosida, hajmi 40-50 betli, yetarlicha illustrativ materialga ega bo'lgan "Masofaviy ta'lim vosita va resurslaridan foydalanish bo'yicha elementar qo'llanma" nomli o'qituvchi (yoki o'quvchi-talaba) tomonidan osongina o'zlashtirilishi mumkin bo'lgan ommabop risola yaratish maqsadga muvofiq. Albatta, bunday risolaning mazmuni, tili, didaktikasi va dizayniga qo'yiladigan talablar mutaxassislar tomonidan ishlab chiqilib, tanlov shartlarida o'z ifodasini topadi, lekin avvaldan aytish mumkinki, risola sodda, keng o'quvchilar ommasiga tushunarli bo'lishi bilan bir qatorda, unda malaka oshiruvchi o'qituvchi (yoki, umuman, masofadan o'qimoqchi bo'lgan o'quvchi) masofaviy ta'lim jarayoniga duch kelishi mumkin bo'lgan barcha holatlar hisobga olinishi, shuningdek, risolada axborot texnologiyalaridan foydalanishdagi hamda kompyuterlar bilan ishlashdagi maxsus atamalarning sodda izohli lug'ati keltirilishi kerak.

2. Qayd qilinganidek, loyiha doirasidagi pedagogik eksperimentlarni amalga oshirishda 1080 nafar tyutorlar shakli haftalik dastur asosida maxsus tayyorlanadilar. O'qituvchilarni masofadan qayta tayyorlash va malakasini oshirish jarayonining muvaffaqiyatli kechishi, uning samaradorligi ko'p jihatdan bu jarayonning asosiy ishtirokchilaridan biri bo'lmish tyutorlarning tayyorgarligiga bog'liq. Umumiy o'rta ta'lim maktablari o'qituvchilarini masofadan qayta tayyorlash va malakasini oshirish jarayoniga jalb qilinuvchi tyutorlar, ularning umumiy pedagogik qobiliyatlariga, ya'ni: *didaktik* (oson yo'l bilan murakkab bilimlarni tushuntirish); *akademik* (barcha fanlar yuzasidan muayyan bilimga ega bo'lishlik); *perseptiv* (qisqa daqiqalarda auditoriya holatini idrok qila olish); *nutqiy* (ixcham, ma'noli, ohangdor, muayyan ritm, sur'at, chastotaga ega bo'lgan nutq, nutqning jarangdorligi, uning pauza, mantiqiy urg'uga rioya qilinishi); *tashkilotchilik* (sinf guruhi yoki kursni uyushtirish va uni boshqarish iste'dodi); *obro'-nufuzga ega bo'lish* (o'zining shaxsiy xususiyati, bilimdonligi, aql-farosatliligi, mustahkam irodasi bilan obro' orttirish); *muomala va muloqot o'rnatish*; *psixologik tashxis* (insonning kelajagini oqilona tasavvur qilish bashorati); diqqatni taqsimlash (bir necha obyektlarga bir davrning o'zida o'z munosabatini bildirish); *imon-e'tiqodga, faol hayotiy pozitsiyaga yo'naltirish*; *tashabbusga, ijodga ilhomlantirish*; *aql-donishlik* (bilimdonlik); *konstruktiv* (o'quv-tarbiya ishlarini rejalashtirish va natijasini oldindan ayta olish); *gnostik* (tadqiqotga layoqatlilik) qobiliyatlariga qo'yiladigan talablardan tashqari yana quyidagi qo'shimcha talablarga javob berishlari kerak.

1. Axborot va kommunikatsion texnologiyalar vositalari bilan ishlash malakasini chuqur egallagan bo'lishlik.

2. Axborot va kommunikatsion texnologiyalar asosidagi masofaviy ta'limning amaldagi texnologiyalarini bilish va samarali qo'llash tajribasiga egalik.

3. Axborot bilan ishlash malakasiga egalik. Xususan, axborotlarni yaratish, ularni topish, qayta ishlash, saqlash va uzatish bilan bog'liq har qanday masalalarni mustaqil hal eta olish; axborot holatini tahlil eta bilish va axborot tizimini yanada samarali qila olish; jamiyatni hozirgi zamon axborotlariga, ularni ishlatish va ulardan foydalanishga bo'lgan talablarini bilish.

4. Qayta tayyorlash va malaka oshirish predmetini chuqur bilish, shuningdek, uni o'qitishdagi mavjud metodikalarni egallagan bo'lishlik.

Binobarin, tyutorlar tayyorlash dasturlari ushbu talablarni nazarda tutib, ishlab chiqilishi kerak.

Tyutorlarga qo'yiladigan talablar tahlilidan xulosa qilish mumkinki, tyutorning bir tomondan qayta tayyorlash va malaka oshirish predmetini a'lo darajada biluvchi pedagog bo'lishi talab qilinsa, ikkinchi tomondan esa uning axborot kommunikatsion texnologiyalar vositalaridan foydalanishni mukammal bilishi, ular yordamida amalga oshiriladigan masofaviy ta'lim texnologiyalarini egallagan mutaxassis bo'lishi talab qilinadi. Mingdan ortiq tyutorlar tanlovini o'tkazishda va ularni yuksak darajada tayyorlash dasturlarini tuzishda yuqorida keltirilgan talablar, fikr va mulohazalardan kelib chiqish maqsadga muvofiq, deb hisob-laymiz.⁴⁰

Asosiy tayanch tushunchalar

Masofadan o'qitish – o'quvchi-talabani mustaqil bilim olishiga asoslangan ta'lim jarayonini yangicha tashkil etish bo'lib, ko'pincha yoki doimo o'qituvchidan vaqt va masofa jihatidan ajralgan holda, o'quv materialini xatlar, topshiriqlar yoki audiovizual vositalar orqali mustaqil o'rganishdir.

Virtual sinf (guruh) – o'quv topshiriqlarini bajarishda o'quvchi-talabalarining kompyuter tarmoqlar orqali amalga oshiradigan birgalikdagi harakatlarining uyushmasi.

⁴⁰ Qarang. Yahyoev M.S., Tojiyeva F. O'qituvchilarni masofadan qayta tayyorlash va malakasini oshirish: maqsad, istiqbol va muammolar. //Ta'lim texnologiyasi. 2006-yil. 3-son, 2-4-betlar., Yo'ldasheva G.V. Masofaviy ta'lim asosida malaka oshirish natijalarini baholash // Kasb-hunar ta'limi, 2007 yil 1-soni, 12 bet

O‘qitishning ta’minoti – masofaviy ta’limda o‘qituvchi tomonidan masofadan turgan holda o‘quvchi-talaba turli o‘quv materiallari va ma’lumotlar orqali yordam berishi.

O‘quv telekommunikatsiya loyihasi – bir maqsadga erishishga qaratilgan o‘quvchi-talabalarning birgalikdagi (jamoaviy) faoliyatlaridir.

Masofaviy o‘qitishda teskari aloqa – masofaviy o‘qitish ta’lim oluvchiga faoliyatini o‘qituvchi tomonidan o‘quvchi-talabaga yuborilayotgan axborot oqimidir.

Dialogli texnologiya – erkin muloqot o‘rnatishda dasturiy ta’minot, qurilmalar, shuningdek, shaxslarning o‘zaro muloqotlari va faoliyatining uyg‘unligidan iborat.

Telekonferensiya – manfaatdor kishilarning turli axborot va xabarlarini o‘zaro almashish usuli.

Tyutorlar – masofaviy ta’lim materiallarini ishlab chiquvchi konsultant – maslahatchi mutaxassislar.

Didaktika (yunoncha “*didaktikos*” – o‘qitadigan, o‘rgatadigan) – pedagogikaning bilim olish, ta’lim va tarbiya nazariyasiga oid tarkibiy qismi. Didaktika “nima?” va “nima uchun o‘qitish kerak?” degan savollar bilan shug‘ullanadi.

Interaktiv dialog – bu foydalanuvchining matnli buyruqlarni (so‘rovlarni) va javoblarni (takliflarni) ko‘zda tutuvchi dialogdan farqli o‘laroq, yuqori darajada, dasturiy (dasturiy apparat tuzilmalari) tizim bilan o‘zaro, ikki yoqlama munosabati asosida dialog o‘rnatishdir.

Invariant – (lotincha “*invariants*” – o‘zgarmas ma’nosini anglatadi) u yoki bu o‘zgarishlarda bir xilda qoladigan kattalikni anglatadi. Struktura lingvistikasida amalda qo‘llashdagi asosiy belgilarning (alamatlarning) majmuasiga va ularni birlashtiruvchi mavzularga ega bo‘lgan tilning abstrakt (mavhum) birligini bildiradi.

Invariantlik – muayyan kattalikning fizikaviy sharoitlar o‘zgarganda yoki turli o‘zgartirishlarga nisbatan bir xilda, o‘zgarmay qolishi tushuniladi.

Nazorat savollari

1. O‘zbekiston Respublikasida “Axborotlashtirish to‘g‘risida” gi qonun va “O‘zbekiston Respublikasini axborotlashtirish konsepsiyasi” qachon qabul qilindi?

2. Ta’lim jarayonini axborotlashtirish deganda nimani tushunasiz?

3. Masofaviy o‘qitish jarayoni ta’lim sohasiga qanday zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalariga oid yangi tushuncha va atamalarni olib kirdi?

4. Masofaviy ta’lim qanday rivojlanish strategiyasiga ega?

5. Masofaviy o‘qitish tamoyillarini ta’riflab bering.

6. Masofaviy o‘qitishning modellari qaysilar?

7. Masofaviy o‘qitishning ta’minoti nima?

8. Masofaviy ta’lim metodining afzalliklari va kamchiliklarini aytib bering.

9. O‘qituvchilarni qayta tayyorlash va malakasini oshirishda masofaviy ta’lim texnologiyasidan foydalanishning istiqbollarini ta’riflab bering.

Mustaqil ish mavzulari

1. Masofadan o‘qitish – zamonaviy pedagogik texnologiya.

2. Oliy ta’limga masofaviy ta’lim komponentlarini tatbiq qilish.

3. O‘qituvchilarni masofadan qayta tayyorlash va malakasini oshirish: maqsad, istiqbol va muammolari.

4. Masofadan o‘qitish va o‘qitish tamoyillari.

5. Masofaviy ta’lim texnologiyasining o‘ziga xos xususiyatlari.

6. Iqtisodiy ta’lim tizimida masofaviy o‘qitish texnologiyalarini qo‘llash.

7. Iqtisodiy fanlarni masofadan o‘qitish metodini qo‘llashning obyektiv asoslari, afzalliklari va muammolari.

Test topshiriqlari

1. 1993-yilda O‘zbekiston Respublikasida qabul qilingan “Axborotlashtirish to‘g‘risida”gi qonun va 1994-yilda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasini axborotlashtirish pozitsiyasi”da qanday strategik masalalar qo‘yilgan?

a) milliy kompyuter ta’minotini yaratish;

b) axborotlashtirish;

c) axborotning tovar sifatidagi huquqiy asoslarini yaratish;

d) Vatanimizning axborot industriyasini mustahkamlash;

e) a, c, d.

2. Ta’lim jarayonini axborotlashtirish nimaga imkon beradi?

a) shaxsning intellektual va ijodiy qobiliyatini rivojlantirish;

b) jamiyatning har bir a’zosi erkin ijod qilishi;

c) jamiyatning har bir a’zosi o‘z malakasini oshirish va faoliyat sohasini o‘zgartira olishi;

d) tezkor ta'lim uchun shart-sharoit yaratish va masofaviy ta'lim samarasini oshirish imkonini beradi;

e) a, c, d.

3. Masofaviy ta'limni besh asosiy holat bilan tavsiflovchi ta'lim sifatida izohlab bering:

a) o'qituvchi va o'quvchi-talabanning mavjudligi va ular o'rtasida o'zaro kelishuv bo'lishi;

b) ta'lim muassasasi va o'qituvchining o'quvchi-talaba bilan bir-birlaridan ma'lum masofada ekanligi; o'rgatuvchi va o'quvchi-talabanning o'zaro ikki yoqlama muloqoti;

c) masofaviy o'qish uchun mo'ljallangan maxsus materiallarning mavjudligi, har ikki tomonning kompyuter va boshqa texnika, kommunikatsiya bilan ta'minlanganligi;

d) o'qituvchi va o'quvchi-talabanning birgalikdagi faoliyatlari;

e) a, b, c.

4. Masofaviy o'qitish nima?

a) masofaviy o'qitish bu, maxsus pedagogik-psixologik va axborot kommunikatsion texnologiyalar muhitida, bir-biridan uzoqda bo'lgan ta'lim oluvchilarining bilvosita aloqasi;

b) texnologik jihatdan muloqot qiluvchi o'qituvchi va o'quvchi-talabanning aloqa jarayoni;

c) masofaviy o'qitish jarayoni qatnashchilarining axborot texnologiyalari vositalari yordamida sinxron va asinxron muloqoti;

d) ta'lim oluvchilarning mustaqil ravishda kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda o'z ustida ishlashi;

e) ta'lim oluvchilarning ta'lim dasturlarini tiklash va o'qitish trayektoriyalarini belgilashlaridagi erkinligi.

5. Masofaviy ta'lim tamoyillari qaysilar?

a) start bilimlar tamoyili, o'qitishda individuallik tamoyili;

b) interfaollik tamoyili, identifikatsiya tamoyili;

c) o'qitishning reglamentlilik tamoyili, yangi axborot texnologiyalari vositalarini qo'llashning pedagogik jihatdan maqsadga muvofiqlik tamoyili;

d) o'qitishning ochiqligi va moslanuvchanligini ta'minlash tamoyili;

e) a, b, c, d.

6. Hozirgi kunda masofaviy o'qitishning qancha modellari mavjud?

a) birlamchi va ikkilamchi model;

- b) aralashgan model;
- c) konsorsium, franchayzing;
- d) validatsiya, uzoqlashgan auditoriyalar, loyihalar;
- e) a, b, c, d.

7. “Interaktiv dialog” nima?

- a) yangi axborot texnologiyalarini ta’lim jarayoniga tatbiq etishga shart-sharoit yaratish;
- b) foydalanuvchining matnli buyruqlarni (so’rovlarni), javoblarni (takliflarni) ko’zda tutuvchi dialog;
- c) yuqori darajada, dasturiy (dasturiy apparat tuzilmalari) tizimi bilan o’zaro, ikki yoqlama munosabat asosida dialog o’rnatishdir;
- d) struktura lingvistikasida amalda qo’llashdagi asosiy belgilarning majmuyini va ularni birlashtiruvchi mavzularga ega bo’lgan tilning abstrakt birligini bildiradi;
- e) muayyan kattalikning fizikaviy sharoitlar o’zgarganda yoki turli o’zgartirishlarga nisbatan bir xilda, o’zgarmay qolishi tushuniladi.

8. Elektron darsliklarning afzalliklari nimada?

- a) qisqa vaqtda ko’p ma’lumot berish imkoniyati;
- b) o’quvchi-talabalarning o’zlashtirish samaradorligi yuqori bo’lishini ta’minlash;
- c) glossariydan foydalanish xususiyati, o’quvchi-talabalar o’zlashtirayotgan bilimlarini o’zlari tekshira olish imkoniyati;
- d) ma’lumotlarga operativ yangiliklarni va o’zgarishlarni kiritish, iqtisodiy afzalliklar;
- e) a, b, c, d.

9. O’zbekistonda nechanchi yilda va kimning yordamida “Oliy ta’limga masofaviy ta’lim kompyuterlarini tatbiq qilish” loyihasi joriy etilgan?

- a) Osiyo Taraqqiyot banki;
- b) Jahon banki instituti;
- c) AQShning “Yevroosiyo” jamg’armasi;
- d) Shveysariyaning rivojlanish korporatsiyasi;
- e) a, b, c, d.

10. Osiyo taraqqiyot bankining moliyaviy ko‘magida amalga oshirilayotgan “Ta’lim sektorini rivojlantirish dasturi” loyihasining nechanchi komponent doirasida respublikamiz oliy va o‘rta maxsus ta’lim muassasalari, akademik litsey, umumta’lim maktablari o‘qituvchilarini masofadan o‘qitish orqali qayta tayyorlash va malakasini oshirishni yanada yaxshilash hamda kengashtirish nazarda tutilgan?

- a) 1 komponent doirasida;
- b) 2 komponent doirasida;
- c) 3 komponent doirasida;
- d) 4 komponent doirasida;
- e) 6 komponent doirasida.

Intellectual trening

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Kompyuterlash tizimini yanada rivojlantirish va axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorida ta’lim muassasalari zimmasiga qanday vazifalar yuklanganligini tushuntirib bering.

№	O‘zRVMning “Kompyuterlash tizimini yanada rivojlantirish va axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori	Tushuncha
1	2	3

2. Masofaviy ta’limning rivojlanish tarixini ta’riflab bering.

№	Masofaviy ta’limning rivojlanish tarixi	Tushuncha
1	2	3

3. Masofaviy o‘qitish jarayoni sohasiga kirib kelgan yangi tushuncha va atamalarni izohlab, tushuntiring.

№	ZPT va axborot texnologiyasi bilan bog‘liq atamalar	Tushuncha
1	2	3
1	Virtual sinf	
2	O‘qitishning ta’minoti	
3	O‘quv telekommunikatsiya loyihasi	
4	Teskari aloqa	
5	Dialogli texnologiya	
6	Kompyuter aloqasi	
7	Telekonferensiya	
8	Koordinator, moderator, telekonferensiya fasilateri, tyutor	

4. Masofaviy ta’lim qanday rivojlanish strategiyasiga ega?

№	Masofaviy ta’lim rivojlanish strategiyasi	Tushuncha
1	2	3

5. Masofaviy ta’limning ta’rifidan kelib chiqadigan ayrim muhim jihatlarni qayd eting.

№	Masofaviy ta’limning ta’rifidan kelib chiqadigan muhim jihatlari	Tushuncha
1	2	3

6. Masofaviy o‘qitish tamoyillarini tavsiflab bering.

№	Masofaviy o‘qitish tamoyillari	Tushuncha
1	2	3

7. Masofaviy o‘qitish modellarini birma-bir izohlab bering.

№	Masofaviy o‘qitish tamoyillari	Tushuncha
1	2	3

8. Masofaviy ta’lim qanday o‘ziga xos xususiyatlarga ega?

№	Masofaviy ta’limning o‘ziga xos xususiyatlari	Tushuncha
1	2	3

9. Kompyuterlashtirilgan o‘quv kurslarining samaradorligi yuqori bo‘lishiga qanday erishish mumkin?

№	Kompyuterlashtirilgan o‘quv kurslari	Tushuncha
1	2	3

10. Masofadan o‘qitishning o‘ziga xos qulayliklari, afzalliklari va muammolarini tushuntirib bering.

№	Masofaviy ta’lim		
	qulayliklari	afzalliklari	Muammolari
1	2	3	4

X U L O S A

Ma'lumki, har bir davrda ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy shart-sharoitlardan kelib chiqqan holda ta'limning mazmuni va unga qo'yiladigan talablar tubdan o'zgarib boradi, o'z navbatida bozor iqtisodiyoti hayotimizda tobora keng ko'lam olayotgan sharoitda kelajakda iqtisodchi kadrlar ko'p qirrali bilimga ega, chuqur mushohada va mulohaza asosida qarorlar, farmonlari va qonunlari qabul qilishga qodir yuqori malakali mutaxassis bo'lishi shart. Negaki, mavjud resurslardan maqbul darajada foylanish hamda iqtisodiy o'sishga zarur shart-sharoitlar yaratish uchun iqtisodchi kadrlar, avvalo, bozor iqtisodiyoti jarayonlarini tahlil etishni, iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlarini yaxshi bilishi, iqtisodiy jihatdan turli xulosalar chiqarib, ularning to'g'ri va asosli ekanini isbotlab bera olishi kerak. Shuni alohida qayd etib o'tish joizki, respublikamizda ta'lim-tarbiya sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi uni jahon standartlariga muvofiqlashtirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish orqali ta'lim-tarbiya samaradorligini oshirishdan va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashdan iborat. Xususan, "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"da o'quv jarayonini zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan ta'minlash zarurligi alohida ko'rsatib o'tilgan. Shunday ekan, savol tug'iladiki: «Xo'sh, o'qituvchilar tomonidan zamonaviy pedagogik texnologiyalar qanday qabul qilina-yapti va amaliyotda qay darajada qo'llanilmoqda?».

Ushbu muammoning yechimini pedagogik jarayon va psixologik jihatdan tahlil qilib ko'raylik.

Dars paytida ta'lim muassasasi hovlisida yurgan o'quvchi-talabalardan nima uchun o'quv mashg'ulotiga kirmaganliklari so'ralganda, ular "Bu o'qituvchining zerikarli darsini tinglagandan ko'ra, kirmaganimiz ma'qulroq. Chunki o'qituvchimiz yaxshi dars o'tmaydilar", deb javob berishadi. Olingan javoblar asosida o'qituvchining darsi kuzatilganda, haqiqatan ham eski, an'anaviy uslubda zerikarli dars o'tishining guvohi bo'ldik. Aniqlanishicha, 65-70% o'qituvchilar darsni hanuzgacha eski, an'anaviy uslubda olib borishar ekan. Lekin shuni ham alohida ta'kidlash joizki, o'qituvchilar orasida zamonaviy pedagogik texnologiyalarga asoslangan o'qitishning muammoli o'qitish, hamkorlikda o'qitish, ta'limni boshqarish, interfaol, o'yin texnologiyalaridan foydalanib, o'z doirasida o'qitilayotgan fanning o'zlashtirilishiga (80-100%) erishayotganlari ham bor. Ular bilan olib borilgan suhbatda aniqlanishicha, bu o'qituvchilarda o'z kasbiga nisbatan qiziqish ustun. Ma'lumki, o'qituvchi shaxsining psixologik xususiyatlaridan biri sifatida o'z faoliyatiga qiziqish muhim ahami-

yatga ega. Chunki qiziqish motiv singari borliqni bilish, turli-tuman shakllarga nisbatan ijodiy yondashishni vujudga keltiradi. Shunday ekan, qiziqishlar qobiliyatlar asosida yuzaga kelishini hisobga olsak, bo'lajak iqtisodchi o'qituvchi kasbi uchun qobiliyat kerakligi oydinlashadi. Maktab, akademik litsey, kasb-hunar kollejlari o'quvchilari orasida shunday qobiliyat egalarini saralab olish, iqtisodiy oliy o'quv yurtlariga tavsiyalar berish psixologik-pedagogik tashxis ishlarini olib borayotgan amaliyotchi pedagog-psixologlarning zimmasi-dagi mas'uliyatli vazifalardan biridir. Zero, pedagoglik kasbiga layoqatli bo'lgan o'quvchilar iqtisodiy oliy ta'lim daroghida ham, kelajakda kasbiy faoliyati davomida ham qiynalishmaydi.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan shunday xulosaga kelish mumkinki, o'quv jarayonini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish ta'lim samaradorligiga erishishning birinchi shartidir. Buning uchun esa yoshlar orasida pedagogik faoliyatga layoqatli va qiziqishi bor yigit-qizlarni to'g'ri tanlay bilish kerak. Shundagina ta'lim-tarbiyada erishajak yutuqlarimiz ko'rsatkichi samarali bo'ladi. Buning uchun pedagogik jarayonlarni zamonaviy texnologiyalar asosiga qurish, ta'lim jarayonida o'quvchi-talabalarni ijtimoiy faollikka yo'naltirishda qiziqarli, faol, no-an'anaviy, yangi innovatsion usullardan foydalangan holda ularga kasbiy ta'lim asoslarini o'rgatish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: “O‘zbekiston”, 2005.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni. Oliy ta’lim. Me’yoriy hujjatlar to‘plami. – T.: «Sharq». 2001.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi to‘g‘risida”gi qonuni. – T.: «Sharq», 2001.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Uzluksiz ta’lim tizimini darsliklar va o‘quv adabiyotlari bilan ta’minlashni takomillashtirish to‘g‘risida”gi Qarori. (1998-yil 5-yanvar). Oliy ta’lim. Me’yoriy hujjatlar to‘plami. –T: «Sharq», 2001.
5. Karimov I.A. Yuksak malakali mutaxassislar taraqqiyot omili. – T.: «O‘zbekiston», 1995.
6. Karimov I.A. O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1. -T.: “O‘zbekiston”, 1996.
7. Karimov I.A. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq, 1998.
8. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. –T.:«Sharq», 1999.
9. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. –T.: «O‘zbekiston», 2005.
10. Ayupov T.X., Ahmadjonov X.I., Imomqoriyeva Sh.R. Samarali ta’lim berish usullari. –T.: 2003.
11. Ashurova S. Maxsus fanlarni modul texnologiyasi asosida o‘qitish. // Kasb-hunar ta’limi. 2004-yil 5-soni.
12. Azizxodjayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. –T.: 2006.
13. Ahrorova Z. O‘qitishning yangicha usullari. // Ta’lim va tarbiya, 2003-yil 3-4-sonlari.
14. Alimov X.M. Aqliy hujum. // Ta’lim va tarbiya, 2006-yil 2-soni.
15. Abdurazzoqova Z., Mamatova M. Darslarda yangi ilg‘or texnologiyaning qo‘llanilishi // Ta’lim texnologiyalari; 2007-yil 1-soni.
16. Abdullayeva Sh. Bilim va tarbiya jarayoni yaxlitligi pedagogik texnologiya masalalaridir. // Guliston, 2001-yil 2-soni.
17. Boltayev N., Norimov Sh., Abdalova S. Pedagogik texnologiyalarni amalga oshirish yo‘llari // Ta’lim texnologiyalari, 2006-yil 3-soni.
18. Bozorova S. Kasbiy yo‘naltirilgan muammoli o‘qitish samara-dorligini oshirish // Kasb-hunar ta’limi, 2006-yil 5-soni.

19. Bayboeva A. Mustaqil ta'lim olish texnologiyasi va kasbga yo'naltirilganlik. // Kasb-hunar ta'limi, 2005-yil 5-soni.

20. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989

21. Gulboyev T. Yangi pedagogik texnologiyalar va ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etish. –Navoiy, 2001.

22. Гулямов С.С., Мибаратова Л.И., Абдуллаева А.Х. Внедрение новых информационных технологии дистанционного обучения образовательных учреждениях Узбекистана. –Т.: 2002.

23. Гулямов С.С., Мибаратова Л.И., Абдуллаева А.Х. Новые педагогические технологии. Рекомендации по организации дистанционного обучения. –Т.: 2002.

24. Golish L.V. Faol o'qitish usullari: mazmun, tanlash va amalga oshirish. Ekspress qo'llanma. –T.: Tasis 2001.

25. Davron Sh. Algoritmik texnologiyalar. Kasb-hunar ta'limi, 2007-yil 2-soni.

26. Dehqonova M.U., Djanaliyeva G.A. Ta'lim metodlarini tanlash mezonlari va muammolari. Ta'lim texnologiyalari, 2006-YIL 2-soni.

27. Jumayev A.Sh. O'quvchilar faolligini oshirishda innovatsion metodlarning o'rni // Kasb-hunar ta'limi, 2007-yil 3-soni.

28. Ziyomuhammadov B., Abdullayeva Sh. Ilg'or pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. "Ma'naviyat asoslari" darsi asosida ishlangan uslubiy qo'llanma. –T.: 2001.

29. Ziyomuhammadov D. Komillikka eltuvchi kitob. –T.: 2006.

30. Zamonaviy ta'limning tashkiliy va ilmiy-metodik muammolari. –T.: 2005.

31. Ibodullayev Q. Rivojlantiruvchi ta'lim modelini loyihalash // Kasb-hunar ta'limi, 2005-yil 4-soni.

32. Ismoilova M.Yu. Kasbiy mutaxassislik fanlarini o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish imkoniyatlari. Ta'lim texnologiyalari , 2006-yil 4-soni.

33. Ishmuhamedov A. Masofadan o'qitish – yangi pedagogik texnologiya.// Iqtisodiyot va ta'lim, 1-soni

34. Yo'ldoshev J.G', Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. –T.: 2004.

35. Karimova V. Psixologiya. O'quv qo'llanma. –T.: 2002.

36. Mamajonov I. Iqtisodiy fanlarni o'qitishda aniqlashtirilgan maqsadli differensial texnologiyalarni qo'llash // Xalq ta'limi, 2005-yil 5-soni.

37. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. Qarshi, Nasaf, 2000.

38. Olimov Q. Modul texnologiyasi asosida o‘quv adabiyotlarini yaratish //Kasb-hunar ta’limi, 2004-yil 6-soni.
39. Roziqov O., Og‘ayev S., Mahmudov M., Adizov B. Ta’lim texnologiyasi. – T.: «O‘qituvchi», 2002.
40. Rahmonova Ye.R., Razzoqov D.N. “Pedagogik texnologiyalar” fanidan o‘quv qo‘llanma. –T.: 2007.
41. Salomov A.A., Mirzayev M.B. Masofadan o‘qitish texnologiyalari. Termiz, 2004.
42. Tolipov O‘.Q., Usmonberdiyeva M. Pedagogik texnologiyalar-ning tatbiqiy asoslari. O‘quv qo‘llanma; -T.:«Fan», 2006.
43. Tojiboyeva D. Maxsus fanlarni o‘qitish metodikasi. –T.: 2007.
44. “Ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari” mavzusidagi seminar trening materiallari. –T.: 2002.
45. Ta’lim va texnologiya.Ilmiy-uslubiy maqolalar to‘plami. -T.:2007.
46. Tillashayxova M. Yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ularning ta’lim tizimini rivojlantirishdagi o‘rni.// Iqtisodiyot va ta’lim, 2005-yil 2-soni.
47. Usmonova Sh., Rahimov B. Muammoli ta’limni tashkil etishning psixologik asoslari. // Xalq ta’limi, 2005-yil 5-soni.
48. Farberman B.L. Ilg‘or pedagogik texnologiyalar. –T.: Fan, 2000.
49. Farberman B.L., Musina R.G. Jumaboyeva F.R. Oliy o‘quv yurtlarida o‘qitishning zamonaviy usullari. –T.: 2002.
50. Xodiyev B., Golish L. Mustaqil o‘quv faoliyatini tashkil etish uslub va vositalari. –T.: 2006.
51. Ergashev R.X. Interaktiv usullarni ta’lim tizimiga joriy etish tajribasi, // Uslub va vositalari. //Ta’lim texnologiyalari, 2006-yil 2-soni.
52. Yahyoev M.S., Tojiyeva F. Masofadan o‘qitish va o‘qitish tamoyillari to‘g‘risida // Ta’lim texnologiyalari, 2006-yil 4-soni.
53. Шодмонов Ш.Ш., Баубекова Г.Д. Халикова Г.Т. Инновационные методы обучения в экономическом образовании. – Т.: «Фан», 2003.
54. Hasanov P., Botirov M. Masofaviy ta’lim uchun yangi texnologiyalar.// Jamiyat va boshqaruv, 1999-yil 1-2-sonlari.

M U N D A R I J A

Kirish.....	3
I bob. Pedagogik texnologiyalarning predmeti, maqsadi va vazifalari	
1.1. Pedagogik texnologiyalar kadrlar tayyorlash milliy modelini metodik va didaktik ta'minlash omilidir.....	6
1.2. Pedagogik texnologiyalarning predmeti, maqsadi, vazifalari.....	10
II bob. Pedagogik texnologiyalarning shakllanishi va tarixiy rivojlanish davrlari	
2.1. Sharq mutafakkirlari va ma'rifatparvar pedagoglari asarlarida o'ziga xos pedagogik texnologiyalar elementlari.....	20
2.2. Pedagogik texnologiyalarning shakllanishi va tadrijiy rivojlanish tarixi.....	37
2.3. Pedagogik texnologiyalar tushunchasi, uning ta'riflari, ko'rinishlari, darajalari, asosiy yo'nalishlari, manbalari, ta'siri, ayrim asoslari va mezonlari	56
2.4. Global pedagoglashuv jarayoni va zamonaviy pedagogik texnologiyalar taraqqiyoti.....	71
III bob. Pedagogik texnologiyalarning ilmiy va nazariy asoslari	
3.1. Pedagogik texnologiyalarning ilmiy asoslari.....	89
3.2. Pedagogik texnologiyalarning nazariy asoslari.....	98
3.3. Pedagogik texnologiyalar bilan ta'lim metodikasi orasidagi ayrim farqlar.....	110
3.4. Pedagogik texnologiyalarni qo'llash metodlari va vositalari.....	117
3.5. Pedagogik texnologiyalar metodlarini tanlash mezonlari.....	126
IV bob. O'quv-tarbiyaviy jarayonni tashkil etishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning tatbiqiy asoslari	
4.1. Bo'lajak iqtisodchi-o'qituvchilarni zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashga o'rgatish.....	141
4.2. O'qitish texnologiyasining asosiy ko'rsatkichlari.....	147
4.3. Kasbiy mutaxassislik fanlarini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning uslubiy imkoniyatlari.....	151
4.4. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o'quv jarayonini loyihalashtirish.....	155
4.5. Didaktik jarayonni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish.....	161
4.6. Tarbiyaviy jarayonni va tarbiyaviy tadbirlarni tashkil etishga zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida yondashuv.....	168

V bob. Iqtisodiy fanlarni o‘qitishda interaktiv modellashtirish metodlaridan foydalanish

5.1. Interaktiv metodning o‘ziga xosligi.....	182
5.2. “Klaster”, “Bumerang”, “Intervyu” va “Aniqlashtirilgan maqsadli differensial” texnologiyalar asosida dars o‘tish.....	216
5.3. Rolli o‘yinlar ta’lim oluvchining bilish faoliyatini jadallashtirish omili.....	221
5.4. Iqtisodiy fanlarni o‘qitishda o‘yin texnologiyalaridan foydalanish	223
5.5. Iqtisodiy fanlarni o‘qitishda krossvord o‘yin texnologiyasidan foydalanish.....	246

VI bob. Zamonaviy o‘qitishning pedagogik va psixologik texnologiyalari

6.1. O‘quv faoliyatini tashkil etishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning psixologik mohiyati.....	262
6.2. Bo‘lajak iqtisodchi – o‘qituvchilarni pedagogik kasb faoliyatiga tayyorlashning psixologik texnologiyalari.....	264
6.3. Shaxsni kamol toptirishga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalari	269
6.4. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llashda hisobga olinadigan ayrim pedagogik-psixologik tajribalar.....	274
6.5. Muammoli ta’lim texnologiyasining psixologik asoslari.....	288
6.6. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o‘quvchi-talabalarda bilish mustaqilligini rivojlantirishning psixologik muammolari	292
6.7. Bilimlarning ko‘nikma va malakalarga aylanish texnologiyasining pedagogik-psixologik mohiyati.....	295
6.8. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy qilishning ijtimoiy-psixologik tomonlari.....	301

VII bob. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tanqidiy tafakkurni shakllantirish va rivojlantirish metodlari

7.1. Tanqidiy fikrlash asoslari.....	316
7.2. Tanqidiy fikrlashni shakllantirish va rivojlantirishning faol metodlari	321
7.3. Tanqidiy mushohada metodi.....	335
7.4. Tanqidiy mushohada qilishni tashkil etish uchun qo‘llaniladigan usullar	338
7.5. Savol berish usullari.....	344

VIII bob. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy tarkibiy qismlari, jarayonlari, turlari va natijalari

8.1. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy tarkibiy qismlari	363
8.2. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy jarayonlari.....	367
8.3. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning turlari.....	376
8.4. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning tajriba-sinov natijalari	382

IX bob. Ta'lim metodlari va zamonaviy pedagogik texnologiyalar-ning tatbiqiy asoslari

9.1. Ta'lim jarayoniga texnologik yondashuvning mazmuni.....	404
9.2. Ta'lim jarayoniga texnologik yondashuvning asosiy tamoyillari	407
9.3. Ta'lim jarayonini tashkil etishga innovatsion yondashuvlar mazmuni	411
9.4. Pedagogik jarayonni tashkil etish va innovatsiyalarni boshqarish	420
9.5. O'qitishda innovatsion usullardan foydalanish.....	426
9.6. Mustaqil ta'lim olish texnologiyasi.....	435

X bob. An'anaviy, noan'anaviy, muammoli, faol va rivojlantiruvchi pedagogik texnologiyalarning mazmuni va o'ziga xos xususiyatlari

10.1. An'anaviy va noan'anaviy ta'lim texnologiyalarining mazmuni va metodikasi xususiyatlari.....	446
10.2. Muammoli ta'lim texnologiyasi.....	453
10.3. Kasbiy yo'naltirilgan muammoli o'qitish texnologiyasini qo'llash bosqichlari va metodlari.....	458
10.4. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida muammoli dars tashkil etish.....	461
10.5. Bo'lajak iqtisodchi-pedagoglarni tayyorlashda ta'limning faol va rivojlantiruvchi usullaridan foydalanish.....	466

XI bob. Modulli ta'lim texnologiyasi

11.1. Modullar va algoritmlar ta'lim jarayonining yaxlit tizimi sifatida	483
11.2. Modul texnologiyasining asosiy tamoyillari.....	501
11.3. Maxsus fanlarni modul texnologiyasi asosida o'qitish.....	504
11.4. Kasbiy fanlarni modulli o'qitish texnologiyasi.....	507
11.5. Iqtisodiy bilimlarni oshirishga yo'naltirilgan modulli texnologiyalar	509

XII bob. Masofaviy ta'lim texnologiyasi

12.1. Masofadan o'qitish texnologiyasining shakllanish va rivojlanish bosqichlari.....	523
12.2. Masofaviy o'qitish tamoyillari	536
12.3. Masofaviy o'qitishning modellari.....	542
12.4. Masofaviy o'qitishning didaktik ta'limoti.....	554
12.5. Masofadan o'qitish texnologiyasining o'quv-uslubiy materiallarini qabul qilish va jo'natish.....	564
12.6. Iqtisodiy fanlarni o'qitishda masofaviy ta'lim metodini qo'llashning afzalliklari.....	576
12.7. O'qituvchilarni qayta tayyorlash va malakasini oshirishda masofaviy ta'lim texnologiyasidan foydalanishning istiqbollari.....	583
Xulosa.....	599
Foydalanilgan adabiyotlar.....	601

**JO‘RA G‘ANIYEVICH YO‘LDOSHEV,
SOLIJON HASANOV**

PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

O‘quv qo‘llanma

Muharrir H.Teshaboyev
Kompyuterda sahifalovchi D.Toshhodjayeva

Bosishga ruxsat etildi 10.05.09 Bichimi 60x84_{1/16}
Nashr hisob tabog‘i 38 b.t. Adadi 300. Buyurtma №

«IQTISOD-MOLIYA» nashriyoti,
100084, Toshkent, Kichik halqa yo‘li ko‘chasi, 7

Toshkent Moliya instituti bosmaxonasida rizografiya
usulida chop etildi

100084, Toshkent, Kichik halqa yo‘li ko‘chasi, 7

